

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

SZINNYEI JÓZSEF.

Ára 3 korona.

BUDAPEST.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA.

1909.

TARTALOM.

	Lap
MELICH JÁNOS: Szláv jövevényszavaink eredetéről	1
BEKE ÖDÖN: Cseremisiz nyelvtan (I.)	75
HORVÁTH JÁNOS: Egy magyar versbeli mondatképletről	128
GYOMLAY GYULA: Az úgynevezett igeidők elméletéhez (VI.)	162
TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: A HB. másolat-voltáról és az <i>ě</i> > <i>o</i> hangváltozásról	213

Kisebb közlemények.

GOMBOCZ ZOLTÁN: <i>Lágy</i> és <i>langyos</i>	226
--	-----

Értesítő.

Hazai irodalom	225
Külföldi irodalom	228

Folyóiratunk évenként háromszor vagy négyszer jelenik meg. Az egész évfolyam legalább harmincz ívből áll s ára 6 korona. Az előfizetés a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadóhivatalához czímezendő.

A szerkesztő lakása: II., Bimbó-utca 24.

Szláv jövevényszavaink eredetéről.*)

A mikor ASBÓTH MUNKÁCSINAK egy értekezését bírálta, akkor ez értekezésben azt állapította meg, hogy a hangtani bizonyítékok a mellett szólnak, hogy a magyar nyelv szláv jövevényszavainak többsége bolgár nyelvjárásból való. Az átvételek e bolgár nyelvjárásból hazánkban történtek, a mit két dolog bizonyít: *Pest város neve* és a *magyar nyelv keresztény terminológiája*. Ez értekezését aztán A. így fejezte be: «Senki jobban nem fog örülni, mint én, ha róluk [értsd: szláv jövevényszavainkról] valaki igazán tudományos munkát írva új szempontokat jelöl ki, ha ennek következtében még annyira is módosítanom kellene e szláv szók átvételének helyéről és idejéről vallott nézetemet» (NyK. 30 : 230.).

Az a bírálat, a melyet «Szláv jövevényszavaink» cz. munkám első részéről írt,**) sehol ezt az örömet el nem árulja, mert a dolgozat olyan kifejezéseit, hogy: «a józan ész nevében hangosan tiltakoznom kell» (19. l.), «józan észszel nem is lehet tagadni» (25. l.), «de hogy valaki olyan balga lehet» (30. l.), «elborul Melich elméje» (33. l.), még ASBÓTH OSZKÁRNÁL sem tartom az öröm jelének.

*) Felolvastatott a M. T. Akadémia I. osztályának 1909. évi február hó 1-én tartott ülésében.

***) Az én művemnek ez a címe: «Szláv jövevényszavaink. I. köt., 1. rész. Az óbolgár nyelvemlékek szókészlete és a magyar nyelv szláv jövevényszavai. Budapest, 1903. — I. köt., 2. rész. A magyar nyelv keresztény terminológiája. Budapest, 1905.» — A bírálat címe: «Szláv jövevényszavaink. I. Bevezetés és a különböző rétegek kérdése. Budapest, 1907. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XX. 3.)»

Pedig hogy az öröme meg lett volna az oka, azt ő maga is bevallja, mikor bírálata végén ezt írja: «...én [Melich] e nagy művének I. kötet első részét elhibázottnak tartom. Ezt annál nyugodtabban jelenthetem ki, mert az I. kötet második részének nagy érdemeit én sem tagadom. Hiba van ebben is elég, de azt elismerem, hogy két nagy kérdést végleges megoldásához elég közel vitt: a magyar helyesírás eredetének és a magyar keresztény terminológiának kérdését, olyan két kérdést, a melyek nemzetünk történetének egy nagy jelentős fordulójával, a keresztény hitre való térésével, a legszorosabb kapcsolatban állnak» (102. l.).

Hogy mit ért ASBÓTH a «végleges megoldásához elég közel vitt» kifejezésen, ma még nem tudom; ha azonban jól értem a 16. lapon mondott következő szavait: «nem érthetek egyet az első résznek az eredményével, mert meggyőződésem szerint a szláv szavak földrajzi elterjedése, ha csak nincs szó egy későbbi idegen hatás alatt keletkezett terminológiáról, mint pl. a keresztény terminológiáról...»,*) hát akkor bátran merem kimondani, hogy ASBÓTH ma már nem állíthatja, hogy Pest város neve «a magyar keresztény terminológia szláv részével egyetemben a legesleghatározottabb bizonyíték egy a mai hazánkban véghez ment bolgár hatás lehetősége mellett» (NyK. 30: 229. l.).*)

Ez tehát máris pozitív eredménye az én művemnek, a melyet le lehet kicsinyelni, ki lehet gúnyolni — hisz az ízlések oly különbözők — csak egyet nem lehet letagadni: az a sziklaszilárdnak hitt alap, a Pest-Duna-Tisza közti «bolgár» homok-sivatag, melyre ASBÓTH újabb elméletét építette, nem bírta el a rosszul megalapozott épületet. Egy részében összedült, s hogy a még fennmaradó része se valami tartós, úgyhogy benne életveszély nélkül meghúzódhatnánk, azt a következő sorok fogják bebizonyítani.

ASBÓTH ugyanis azt mondja, hogy az a módszer, a melylyel én könyvem első részében a kérdést tanulmányoztam, «a szláv szavak földrajzi elterjedése, ... nem elég biztos alap a külö-

*) Én emeltem ki.

böző rétegek kimutatására» (16. l.). Én ugyan könyvem első részében, a mint később látni fogjuk, nemcsak a szavak földrajzi elterjedésére vettem a fősúlyt; tény azonban, hogy fejtegetéseimet nem fektettem «hangtani mozzanatokra» (16. l.), a mit ASBÓTH «sokkal biztosabbnak, természetesebbnek» tartott volna (u. o.). Hát én nagyon jól tudom, hogy a hangtani szabályosságok kimutatásával, ezen szabályosságok szigorú alkalmazásával nagyon sokra, a legtöbb esetben legtovább lehet jutni; hangsúlyoztam én ezt nem egyszer magam is, de ASBÓTH-tal szemben nekem olyan kalauzra volt szükségem, a mely megmutatja, hogy ASBÓTH túlozza a bolgár-szláv nyelvi hatás nagyságát s hogy téves elméleten alapuló történetet ír. Én tehát éppen ASBÓTH miatt folyamodtam azokhoz a bizonyító eszközökhöz, a melyeket művem első részében is használtam.

Ahhoz, hogy mármost ASBÓTH bírálatának leglényegesebb kifogására megfeleljek, hogy megmagyarázzam, miért kellett folyamodnom «e nem eléggé biztos alap»-hoz, a melylyel olyan jó eredményt hoztam ki, mint a keresztény terminológia, ahhoz szükségem van arra, hogy ASBÓTH-nak a bírálatban is érintett elméletét még egyszer megismertessem. Nem fogom próbára tenni a szíves olvasó türelmét azzal, hogy ASBÓTH-nak összes e tárgyról írt régibb értekezéseit ismertessem, a melyeknek egyedüli szerencséjük, hogy akkor nem akadt nálunk ember, a ki «magát szlavistának szerette vallani» (81. l.). Én tehát csupán arra szorítokozom, a mi ASBÓTH elméletében elvi dolog, s a mi benne van művem első részéről írt bírálatában, vagy pedig benne van ASBÓTH olyan dolgozatában, a melyre e bírálatában is hivatkozik.

ASBÓTH főbb elvei a következők:

1. «A szláv szók nagy tömege csak a mai hazánkban kerülhetett nyelvünkbe» (NyK. 30:228. l.), «még pedig valószínűleg a honfoglalásra következő legelső századokban» (u. o. 74.; e helyen idézve ASBÓTH OSZKÁR «A szláv szók a magyar nyelvben» című értekezése is).

E pontra nézve meglehetősen egyetértek ASBÓTH-tal. A szláv szók nagy többsége kétségtelenül mai hazánkban került nyelvünkbe. ASBÓTH ugyan bírálatában úgy tünteti fel a dolgot, hogy én egy honfoglalás előtti erős bolgár-szláv hatást teszek

fel (vö. a bíráló 8., 15., 47., 49., 64., 69. l.). Engedje meg azonban ASBÓTH, hogy ha egyebet nem, hát legalább az elméletemet ismerem. ASBÓTH művem első részéből, a 85. lapról, a melyből kiolvasta, hogy én a bolgár hatást honfoglalás előtti-nek tartom, ezt idézi: «a kereszt a görög szertartású egyház kifejezéseiből való... mi a keresztény bolgárokkal érintkeztünk honfoglalásunk előtt; a *Vita Methodii*-ban szó van arról, hogy Szent METHODOT egy aldunai magyar úr rendkívül nyájasan fogadta s távozásakor kérte, hogy emlékezzék róla imáiban» (A.-nál 8. l.). — Pedig ASBÓTHON itt is erősen megboszulta magát az, a mi különben bírálójának egyik igazságtalansága, hogy művem első és második részét nem együtt bírálta meg, mert ha ezt teszi, akkor a 2. rész összefoglaló részében, a 420. lapon ezt találta volna: «S e kölcsönzött mozzanatok közt a legelső kétségbevonhatatlan tény, hogy a mint vannak kétségtelen róm. kath. szláv kifejezéseink, éppúgy vannak kétségtelen gör. kel. szláv átvételeink is. E kétségtelen gör. kel. szláv kifejezések: *kereszt crux, szombat, s esetleg karácsony*. E kifejezések kétségbevonhatatlanul vallják, hogy *pogány eleink a keresztény népek közül legelőször gör. kel. szlávokkal, még pedig más kifejezések vallomását is tekintetbe véve (pl. mostoha), bolgárokkal érintkeztek. Ez érintkezés kezdete közvetlen a honfoglalás előtti időkbe esik. Jóllehet hazánk területén Tiszántúl és Erdélyben megengedhető a bolgár nyelvű lakosság fölvétele (Zemplén, Valkó, Mesia: Szerémség), mégsem lehetnek az átvételek ezek nyelvéből valók, mert nekünk biztos adataink vannak, hogy a magyarok a honfoglalás előtt érintkeztek a bolgárokkal. A Method-legenda ugyanis elmondja, hogy Method egy aldunai magyar vezérnél megfordult, neki a kereszténységről beszélt, s ez a vezér Methodot «megszerette, megcsókolta, nagy ajándékokkal bocsátá el, mondván neki: emlékezzél meg mindig én rólam, tisztelendő atya, szent imáidban» (HFK. 355. l.). Ez az adat sokkal többet mond, semhogy csak annyi értéket tulajdonítsunk neki, a mennyit a Cyrill-legendabelinek, a hol el van mondva, hogy Cyrillnek «neki estek az ugrok, farkasmódra üvöltvén és meg akarták ölni... meghallgatván intő szavait, elbocsátották» (HFK. 353. l.).*

A gör. kelétiakkal való érintkezés kezdete tehát honfoglalás

előtti. Ez érintkezés a honfoglalással, e területváltozással egyszerre meg nem szűnik. A X. században a magyarok közt a görög egyháznak a főurak csoportjában egy-egy híve is van, sőt a görög egyház térítési kísérletéről is tudunk. Erre bizonyítékaink a következők:

a) Gyula és Bulcsu vezérek Konstantinápolyban 950 táján megkeresztelkedtek (vö. THALLÓCZY: Adalék az ó-hit történetéhez Magyarországon. Századok XXX. 199.), Ajtony pedig a Szent Gellért-legenda szerint Bodonban vette föl a keresztséget, körülbelül a X. század végén.

b) Egy XIV. századi szláv kézirat elmondja (vö. Századok XXX. 199.), hogy mielőtt a görög püspökök a magyarok országába jöhettek volna, a mit a bizánczi birodalom külső és belső bonyodalmai miatt nem tehettek, «a latinok Rómából fölkerelkedtek, s a pæonokat, kik ugroknak neveztetnek... könyvekkel és írásaikkal istentelen hitökre térítették» (Századok XXX. 201.).

Ez adatokhoz hozzá lehet mármost venni a következőket:

a) A veszprémi apácák görög oklevele 1109. évi átíratának latin részében ez áll: «Vetus autem privilegium iuxta linguam auctoris monasterii grece scriptum» (Múz. péld.); róm. kath. fejedelem udvarában róm. kath. pap nemcsak nem állított ki görög oklevelet, de az akkori iskolázásból kifolyólag nem is tudott volna ilyet megírni.*)

b) Szent István alatt a görögökkel való érintkezést bizonyítja a Konstantinápolyban épített templom és magyar zarándokház (Századok XXXV. 1060.).

c) A XI., XII. századi magyar keresztnevek közt gör. kel. hatásból magyarázható a következő két jelenség is:

α) Hazai keresztneveink közt sok az ótestamentomi (Sámuel, Dávid, Salamon stb.) eredetű éppúgy, mint a hogy ez a X. század folyamán szokásban volt a gör. keletieknél, első sorban a bolgároknál.

β) E keresztnevek közt azonban vannak határozott gör. kel. szláv formában közvetített keresztnevek is, ilyen pl. *Vál, Vászoly*. Ide való az a használat is, mikor valakit arról az

*) Vö. még PAULER GYULA: Mi köze a görög egyháznak a magyarok megtéréséhez? Századok XXXIV. 363. l.

egyházi kalendáriomból vett napról nevezik el, a melyen születik (vö. *Karácsony, Húsvét, Pünkösd, Péntek, Szombat* stb.). Ilyen használat is ebben az időben csakis a gör. keletieknél, első sorban a bolgároknál mutatható ki a X., XI. században.»

Ezekhez hozzáfűzhetem, hogy egy honfoglaló lovas sírjában bizánczi idomú keresztel díszített tarsoly-lemezt találtak. Hogy a bezdédi lovas sírban nyugovó honfoglaló vitéz, a honnan e tarsoly-lemez előkerült, keresztény volt, e feltevést nem lehet mereven visszautasítani. «Mert — írja HAMPEL J. az «Árpád és az Árpádok» cz. mű 119. lapján — nem e hazában érintkeztek az ősök legelőbb a bizánczi kereszténységgel.»

Én tehát azt mondom, hogy a gör. kel. egyházzal a honfoglalás alkalmával az érintkezés nem szakadt meg. Lehetségesnek tartom, hogy a mint valakit a X—XI. században a magyarok közt *Vászol*-nak, *Vászoly*-nak hívhattak, éppúgy a X. század folyamán kerülhetett egyházi szláv (értsd: bolgár-szláv) kifejezés is a magyar nyelvbe.

Mert én a bolgár-szláv kifejezéseket egyházi úton elterjedteknek tartom, azaz olyanoknak, a milyenek a magyar nyelvnek a latin egyházi nyelvből való kulturális és egyéb népies szavai. Ha a magyar nép a *templom, iskola, sekrestye, ostya* stb. nevek mellett a latinból átvehette a *familia* (lásd MTsz.: *falamia, falámia, famillia*), *elemózsia* (lásd MTsz.: *elemozsina*), *bestia* (lásd MTsz.: *beste, bestye, bestyi*), *árbocz* (lásd MTsz.: *árbucz*) stb. szavakat, a nélkül, hogy hazánkban latinok laktak volna, nem látom be, miért ne volna ez lehetséges az egyházi szláv (bolgár) nyelvből való átvételeknél is, ha igaz az, hogy a magyarok kereszténységre térítésénél először a gör. kel. egyház próbált szerencsét, a minek emléke szerintem a *kereszt, szombat* s esetleg a *karácsony* szó, s a mi mellett *mostoha, rozsdá, mezsgye, pest* (kemence, l. MTsz.) éppúgy megmagyarázódnak, mint a latin eredetű *familia, bestye, árbocz* (vö. szláv *vitrola*) s annyi más.

Hogy e magyarázat a hazai történeti tényekkel szépen egyezik, azt senki, ki a magyar kereszténység kezdetét ismeri (l. művem I. 2.-ből fentebb idézett részt), nem tagadhatja. Hogy nemcsak a latin egyházi nyelv, hanem más egyházi nyelvek is, tehát a szláv is, milyen hatással lehetnek egy-egy nyelvre, azt nekem АЗВѢТНАК nem kell magyaráznom, elég rámutatnom

az orosz nyelvre, vagy a VUK, illetve OBRADOVIĆ előtti szerb irodalmi nyelvre.

Ha tehát ASBÓTH gondosan összevetette volna művem első részét a második részben mondottakkal, nem állította volna, hogy én a bolgár-szláv hatást honfoglalás előttinek tartom, mert szerintem vannak ugyan honfoglalás előtti bolgár-szláv szavak is, a mint hogy szerintem kétségtelen honfoglaláselőtti orosz-szláv szó is van nyelvünkben (vö. *lengyen* < *lengyel*), de én egyházi szláv (tehát bolgár) nyelvi átvételt a X. század folyamán is lehetségesnek tartok.

2. S ezzel eljutottam egy másik ponthoz is, a melynél lényeges különbség van az én felfogásom és az ASBÓTHÉ közt. Én a bolgár hatást inkább kulturális hatásnak, mintsem népi érintkezésből származottnak tartom. Azért hoztam fel a latin analógiát is. ASBÓTH pedig «a magyarok és bolgárok sűrű érintkezés»-éből (13. l.)*) magyarázza a magyar nyelv bolgár-szláv szavait.

Ezek a bolgár-szlávok szerinte hazánkban laktak, a mint erről következő kijelentései tanuskodnak: «ha a magyarok bolgár lakosságot találtak Magyarországon, a mit én kétségtelennek tartok», 64. l., «a magyar szó bolgár eredete... sem volna lehetlenség, mihelyt a mi hazánkban bolgárok is laktak», 67. l., «a magyarokkal húzamos ideig érintkező bolgárok, az én véleményem szerint Magyarországon a honfoglalás idején talált bolgár lakosság nyelve», 35. l., «a palóczok neve lehet bolgár is, és ha bolgárok laktak Magyarországon, mikor őseink ide beköltöztek», 94. l., «a szó a Magyarországon lakó bolgárok nyelvében kétségtelenül meglehetett», 65. l. «De reményem, M[elich] nem keresi a magyarok és bolgárok érintkezését Bulgáriában, én pedig meg is mondom, hogy hol keresem, a mai Magyarországon...» 30. l.

E kijelentésekből tehát világosan kiderül, hogy ASBÓTH a honfoglalás idejében hazánkban bolgár-szláv lakosságot tesz fel, s ebből származtatja a magyar nyelv bolgár-szláv jövevény-

*) Ha a lapszám mellett nincs könyvvezím, mindig A.-nak művemről írt bírálatából való az idézet.

szavait. Művemről írt bírálatában közelebbről nem jelöli meg e bolgár-szlávok lakóhelyeit, de nem tévedek, ha azt állítom, hogy e tekintetben is az a nézete, a mi régebben: a Duna-Tisza-közön, Tiszántúl Erdély felé laktak e bolgár-szlávok.

S ha mármost azt kérdezzük, mikor jöttek ide e bolgár-szlávok, hát akkor nagyon különös feleletet fogunk kapni, olyat, a melyen nemcsak mi, de a külföld szlavistái is méltán csodálkozhatnak. ASBÓTH ugyanis a 63. lapon azt írja, hogy azok a bolgár-szlávok, a kiktől a magyarok a *király* szót átvehették, «olyan bolgárok, a kiknek utódai soha a Balkán-félszigetre nem is kerültek». (Hasonlóan az 53., 99. lapokon.) Ezek a bolgár-szlávok a szláv őshazából egyenesen Magyarországra jöttek, soha a Balkánon nem laktak. Ezt a felfogást találjuk ASBÓTH egy másik dolgozatában is (vö. Refleksz szlov vida trət-trət i tšt-tšt v madjarskich zaimstvovanijach iz szlavjanszkiego jazyka 17. l., lásd Nyr. 36 : 160.), anélkül, hogy megmondaná, hogy a szláv őshazából, a mely pl. SZOBOLEVSZKIJ szerint a mai Lengyelországban és nyugati Fehéroroszországban feküdt (Arch. 27 : 241.; l. még JAGIÓ, Die Slawischen Sprachen, Die Kultur I : IX.), mikor jöttek ide, akkor-e, mikor a többi délszlávok mai helyeikre, vagy később, mondjuk a VII., VIII. században; hova lettek, mikor tűntek el, talán a magyarokba olvadtak? — Mindezt nem tudjuk meg ASBÓTH-tól, de megtudjuk, «hogy olyan bolgár nyelvről, illetőleg nyelvjárásról vagy nyelvközösségről van itt mindig szó, a melynek «nyelvemlékei» egyáltalában nincsenek» (35. l.), vagy hogy «történeti forrásokban természetesen ezeket a «bolgárokat» hiába fogjuk keresni...» (7. l.).

S ha azt kérdezzük, mi kényszeríti A.-ot e sok rettenetes, a szláv nyelvtudományban oly mély nyomokat hagyni akaró feltevésre, hát nem egykönnyen találjuk meg a feleletet. Először gondolunk arra, hogy talán a szláv nyelvtudomány hirdet valami olyat, a miből A. feltevése következik. De ép az ellenkezőjét találjuk. MIKLOSICH egyenesen kimondja, mikor vizsgálja, mely nyelvből valók a magyar nyelv szláv szavai, hogy: «Man wird weniger die südöstlichen (bulgarischen) Slovenen herbeiziehen, die ... in keinem Falle ein inniges Verhältniss mit den Magyaren eingingen» (Slav. El. 5. l.). — JAGIÓ szerint is csak Erdélyben lakhattak szlávok, a kik eloláhosodtak (vö. Die Kultur der Gegen-

wart I: IX. 6. l.), de Duna-Tisza-Tiszántúli sűrű bolgár-szláv lakosságról ő se tud semmit. Aztán gondolunk ANONYMUSUNKRA; ő sokat tud nekünk beszélni ZALÁN bolgáraitól, de A., mint mindjárt ki fog tűnni, ANONYMUS «meséi»-ben nem hisz. Végre mégis megleljük A. feltevéseinek alapját; ASBÓTH rámutat egy helynévre, no meg a magyar nyelv szláv jövevényszavainak bolgár-szláv részére. Igaz, nagyon szerényen mutat már rá erre a helynévre is, mert ezt írja: «Ha Pest városának a neve bolgár, ha a német *Ofen* annak egyszerű fordítása (Pestnek régente a Duna jobb partján levő telepet nevezték), ha tehát a *Pest* név és a *pest* szó azonosak, e város elnevezése is bolgáros szlávoktól eredhet és az itt talált bolgáros nyelven beszélő szlávoknak emléke lehet», (7. l.).

Ha én ezt a sok *ha-ha* mondatot folytatni akarnám, hát leírhatnám a következőket:

a) hátha a németek nevezték előbb a mai Budát «*Ofen*»-nek, s a szlávok, illetve szláv nyelvű telepések később ezt lefordították; vagy

b) hátha a németek «*Ofen*»-jét a magyarok, a kiknek nyelvében a *pest* (kemence; l. OklSz.) szó hajdan nagyobb elterjedésű lehetett, mint ma, egyszerűen lefordították a maguk nyelvére. Mert hisz hogy mindkét dolgot fel lehet tenni, különösen pedig az elsőt, tagadni azért se lehet, mert németek Dunán túl a X., XI. században, sőt ASBÓTH szerint a honfoglalás előtt is (NyK. 30:77.) laktak. A Vita s. Gerardi 22. §-a pl. Pestről említ egy «*virgo quedam teutonica*»-t (l. ENDLICHER, Monumenta 232.), ugyane legenda 12. §-a Székesfehérvárott ismer egy «*quidam tewtonicus nomine Henricus, qui erat puerorum uicemagister*»-t (l. ENDLICHER 221. l.), XI. századi mosonyi német polgárokról van szó KÉZAIBAN (vö. Editio Floriani 27. §. és SZABÓ K. fordítását); a feltárt sírokban pedig VIII—IX. századi német lakosság nyomaira lehet ismerni (vö. HAMPEL cikkét az «Árpád és az Árpádok» cz. műben 120. l.) stb. Nem volna tehát lehetetlen, hogy előbb volt *Ofen*, a melyet már OLÁH MIKLÓS «Hungaria et Atila» cz. művében «mészégető kemenczé»-nek értelmezett.*) Bármint áll is azonban a dolog, a

*) Vö. OLÁHNÁL 162. l.: «Teutones vero ... nunc a furnis

tény az, hogy *Pest* ugyanazt jelenti, a mit *Ofen*, s hogy a *pest* szó csakis bolgár-szláv eredetű lehet. Nos hát a milyen tény ez, éppoly «historiai az, hogy a Névtelen korában s azt megelőzőleg voltak, s nem kis mennyiségben mohammedán lakosai Pestnek; de ezek voltak, mint okmányok tanusítják, a XIII. században», írja SALAMON Budapest története II. 88. lapján. Mert nemcsak ANONYMUS beszél ám pesti izmaelitákról, hanem ott van a «sara-ceni de Pest» kitétel is, a mely oklevélben olvasható (l. HFK. 462, SALAMON, Budapest története II. 150.). Ép azért bármilyen mesének (9. l.) tartja is ASBÓTH Anonymus izmaelitáit, e hitével egyedül marad, mert a historikusoknál olvashatta volna, hogy «annyit elfogadhatunk, hogy a vezérek korában volt egy nagyobb mérvű bevándorlás a keleti tájak felől országunkba» (SALAMON, Budapest története II. 86.). Hogy pedig ezek a bolgár-izmaeliták nem jöttek hozzánk a Volga mellől, Nagybolgárországból, a mint SALAMON is, meg PAULER is gondolja (A magyar nemzet története Szent Istvánig, 78. l.), arról is meggyőződhetnék ASBÓTH, ha figyelmesen elolvasta volna RÉTHY LÁSZLÓNAK «A magyar pénzverő izmaeliták»-ról írott dolgozatát, vagy HUNFALVY PÁL «Magyarország ethnographiá»-ját. Ha ez utóbbi művet megnézi, ott a 337. lapon ezt találja: «A mit az Anonymus a *Bila*, *Bocsu* meg *Heten* bolgár nagyurakról beszéll, a kik Taksony idejében Bular országbul (de terra Bular) jöttek volna be nagy sokasággal, s Pesten telepedtek le: abban valami emlékezés lappanghat ugyan a volgai bolgároknak is, de az nyilván a déli Dunán túlrul való egy újabb bolgár beköltözést illet, a mely Sz. István után történt, midőn a görög császárok a bolgár hatalmat megtörték volt... de hogy Anonymus igazán a később Dunán túlrul jött bolgárokat teszi Taksony idejébe, azt világosan bizonyítja telepedések helye *Pest*, a mely szláv szó, s téglá- vagy mészkemenczét jelent, mint a német *Ofen* is. Az ott telepedett bolgárok már szláv nyelvűek valának, azok csak is Dunán túlrul, nem pedig a volgai Bolgárországbul jöttek ide.»

calcis, quæ olim ex lapidibus illic coquebatur, Offen vocant.» SALAMON F. azt mondja «Budapest története» II. 63. lapján, hogy OLÁH MIKLÓS a *Pest* s nem az *Offen* nevet magyarázta e «mészkemenczé»-ből, azonban ezt OLÁHNÁL nem találom.

A ki mármost tudja, hogy a tatárdulás előtt, tehát a XIII. században és előbb is történtek hazánkba bolgár-szláv (Arch. XX. 119.) bevándorlások; a ki tudja, hogy a bolgár-szlávok közt a X—XI. század folyamán voltak mohamedán vallásúak is, a kik a szláv emlékek tanúsága szerint «ВЪ БОХМЯТЪХЪ» éltek: az nagyon is érhetőnek fogja találni, ha azt mondom, hogy HUNFALVY helyes nyomon jár, a mikor azt mondja, hogy a pesti izmaeliták (szerecsenek) Bulgáriából ide vándorolt mohamedán bolgár-szlávok voltak, a kik az itt talált *Ofen*-t akár le is fordíthatták.*)

Egyszóval: *Pest* városára hivatkozva állítani, hogy itt hajdan szebb bolgár élet volt;**) elmondani, hogy ez is tanú, hogy itt a szláv őshazából s nem a Balkánról ide került bolgár lakosság volt: olyan mese, a melyet az költhet, a ki a történetet nem veszi figyelembe.

3. *Pest* városa nevéen kívül ASBÓTH szerint «minden hangtani mozzanat a mellett szól, hogy a szók többsége bolgár nyelvjárásból származott» (NyK. 30:229.). Régebben a bizo-

*) E fejtegetés nem érinti azt a felfogásomat, hogy Erdélyben, ha egyáltalában szlávok laktak, csakis keleti bolgár nyelvjárást beszélő bolgár-szlávok lakhattak (l. művemben a megfelelő helyeket, továbbá MNyv. II. 49. stb., 97. stb. és Nyr. 36:162—163.). Kétségtelen az is, hogy hazánkba már a tatárdulás előtt is történtek bolgár-szláv bevándorlások (vö. pl. a *spolavati*, Archiv IV. 513.). Úgyisintén vallom azt is, hogy a honfoglalás ideje táján hazánk egyes részei a bolgár birodalomhoz tartoztak. A bolgár történetírás pl. Ménmarótot, továbbá Ajtonyt bolgár-török fejedelemnek, főúrnak tartja; de ez urak szlávása semmivel sincs bizonyítva. A hazai bolgár birtokokra vö. Árpád és az Árpádok 66, 68, 91, 92, 234, 272; lakatlan területre 143. l., s l. még NAGY GÉZA érdekes fejtegetését «Butaul zoapan, Buila zoapan» czímmel Arch. Értesítő, új foly. 28:127. s köv. l. — A Jeruzsálemben tanuló magyar szerecsenekre vö. PAULER GY. A m. nemz. tört. II. 643. l. 69. jegyzet.

**) PAULER szerint (A magy. nemz. tört. Szent Istvánig 176.) ez izmaeliták Nagybolgárországból jöttek, mert «*Pest szláv* neve ép oly keveset bizonyít e mellett, mint nem bizonyítja Csongrád vagy Esztergom szláv neve magyar lakóinak szlávását». PAULER feledi, hogy *Pest*nek, *Csongrád*nak azért a szláv nyelvekhez mégis valami köze van, a mit meg kell magyarázni.

nyítékok közt a magyar keresztény terminológia szláv része is szerepelt, de az én művem második részének hatása alatt ez a tanú kiszorult a vallók sorából.

Kissé részletesebben kell megvizsgálnunk, vajjon azok a «hangtani mozzanatok» mind a mellett szólhatnak-e, hogy a szók többsége bolgár nyelvjárásból került. Egyenként fogom e hangtani mozzanatokot venni, mert ASBÓTH mostani bírálatában is utal rájuk, s mert ki akarom mutatni, hogy éppen ASBÓTH miatt kellett a bizonyításnak egy másik, nem hangtani módját választanom. Hiszen azok, a kik ismerik munkásságomat, nem állíthatják, hogy én a «hangtani mozzanatokot» nem a legfontosabbnak tartanám. De van a hangtani kritériumoknak is egy határunk, a melyen túl a hangszabályosságok legszigorúbb figyelembe vételével sem lehet sokszor az igazságot megközelíteni (vö. pl. a *polgár* szó vitáját a MNyv.-ben). A következő sorokban mármmost azt bizonyítom, hogy ASBÓTH több olyan hangmegfelelésre mutatott rá, s írt a bolgár hatás javára, a melyek éppúgy vallhatnak más szláv nyelv mellett is.

a) Az orrhangú magánhangzók.

Az első ezek közt a szláv orrhangú vokálisok kérdése. Ha mi olyan szavainkat, mint *szomszéd*, *rend* stb., a melyek szláv eredetű szavak, szláv nyelvi megfelelőikkel egybevetjük, azt fogjuk látni, hogy a szláv nyelvek legnagyobb részében a magyar *-om-*, *-en-* helyén ma tiszta vokális van (vö. pl. *szomszéd* = cs. *soused*, or. *susědъ*, szerb-horv. *sûsjed*, szlov. *sôšed* stb. | *rend* = cs. *řad*, szerb-horv. *rěd*, szlov. *rěd* stb., l. még ASBÓTH: A szláv szók a magyar nyelvben 18—30. l.). Az ó-egyh. szláv nyelvemlékekben azonban a magy. *-om-*, illetve *-en-*nek a megfelelője nem tiszta, hanem nazalizált vokális; ott a *szomszéd*, *rend* szavaknak megfelelői *сѣсѣдѣ*-nek, *рѣдѣ*-nek vannak írva, a mit a tudomány ma *sôsědъ*-nek, *rědъ*-nek olvas.*)

*) Hogy a bolg. *ѣ* egykor *û*-nak hangozhatott, arra vö. JAGIĆ-Festschrift 486; a hangzók későbbi sorsára vö. Statzji po slavjanovjedjeniju II. 186. Ez az *û* hangzás azonban nemcsak a bolgárból mutatható ki, hanem más szláv nyelvből is.

Ebből a tényből mármost le lehetne vonnunk, hogy azok a szláv jövevényszavaink, a melyekben a szláv π λ helyén *-om-*, *-en-* van, az ó-egyh. szlávból (óbolgárból), illetve valamely bolgár nyelvjárásból vannak átvéve. Ezt következtette régebben ASBÓTH is, s ilyesfélét ír most is bírálata 91. és 37. lapján. A 37. lapon ezt olvassuk: a *dorong* szónak az alakja, a melynek második tagjában egy a szláv nyelvekben rendszeren korán elveszett nasalis utóhang még tükröződik, a mellett szól, hogy legrégebb szláv jövevényszavaink közül való;*) a 91. lapon meg ez van: «Hogy a magyar szó legrégebb szláv jövevényszavaink közül való, azt hangalakja is mutatja, az *otromba* szó csak akkor kerülhetett a mi nyelvünkbe, a mikor az átadó nyelvben a nasalis hangzók még el nem tűntek!»*)

Én is azt mondom, hogy az egészről csak annyi áll, hogy az *-om-*(+konz.), *-en-*(+konz.)-sal hangzó szláv jövevényszavaink csak a mellett vallanak, hogy az átvételkor az átadó nyelvben a nazális vokálisok még el nem tűntek. Hogy ez az átvétel mikor volt, melyik nyelvből való, azt ez átvételek nem vallják. Az orrhangú vokálisok miatt lehetnek ez átvételek akár oroszok (vö. *lengyel*), cseh-tótok, szlovének, szerb-horvátok, mert e nyelvekben részint ma is vannak nyomai a nazális vokálissal hangzó szavaknak (pl. szlovén nyelvjárásokban, l. MIKL. Vergl. slav. gr. I². 32. s köv. 1.), részint pedig kimutathatólag a IX., X., XI. század óta tűntek el. Hogy pedig hazánkban még a XII. század első felében is voltak a zágrábi püspökség területén lakó szlávok nyelvében nazális vokálissal hangzó szavak, azt FELICZIÁN esztergomi érseknek egy 1134. évi, eredetiben fennmaradt ítéletlevele, a melyben a zágrábi püspöknek egy erdeje felől ítélezik, fényesen igazolja (az oklevél eredetije Zágrábban van, hasonmása a M. N. Múzeum levéltárában). Ebben az oklevélben ezt olvassuk: «Pret[er]jea***) alt[er] capellan[us] Cupan no[m]i[n]e p[re]cepto ei[us]dem regis ded[it] eidem ecel[esi]je pop[ul]u[m] de du[m]broa cu[m] t[er]ra et filua fibi appendente» (vö. a szöveget KNAUZ, Mon. Strig. I. 85. 1. Nyr. 32 : 410.). Hogy itt a *dumbroa* a szláv nyelvek-

*) Én emeltem ki.

**) A szögletes zárjelben a feloldott rövidítések vannak.

ben jól ismert *dubrava*, *dobrava* «erdő»-t (l. VONDRÁK, Vergl. Gr. II. 410, 430.: *dōbrava*, *dōbrova*) jelentő szó, kétségtelen; hogy ez a *dumbroa* a mai zágrábmegyei négy *Dubrava* község valamelyike, szintén kétségtelen. Végül az is kétségtelen, hogy ez a szó még a XII. század elején is a kaj-horvátban orrhangú magánhangzóval hangzott (máskép magyarázva Archiv, XXX. 154.). Más hazai és nem hazai példákra ezúttal nem hivatkozom, csak ismétlem, azok a szláv eredetű szavak, a melyekben a magyarban *-om* + konzonáns, *-en* + konzonáns van, nem bizonyítanak a mellett, hogy bolgár átvételek, a mint azt különben már VONDRÁK W. is megírta, mondván: «Auf die slav. Lehnwörter im Magyarischen, Rumänischen u. s. w. kann man sich nicht berufen, wie es MIKLOSICH tat, weil es sich nicht beweisen lässt, dass diese Worte nur aus dem Altkirchenslavischen entlehnt worden wären» *) (l. VONDRÁK W.: Vergl. Gram. I. 114.). ASBÓTH egyik fontos «hangtani mozzanata» tehát nem bizonyít csak az ő felfogása helyessége mellett, mert e hangmegfelelésnek olyan bizonyító ereje, a melyet neki ASBÓTH tulajdonít, szerintem is, meg a szlavisták szerint is, hogy ne mondjam más szlavisták szerint is, nincsen.

b) A félhangzók.

A második «hangtani mozzanat», a mely szláv jövevény-szavaink többségének bolgár eredete mellett szólna, ASBÓTH szerint a szláv félhangzók:**) a kemény Ъ-nek és a lágy Ѣ-nek a magyar megfelelői. ASBÓTH ezt ily határozottan nem mondja ugyan bírálatában, abból azonban, hogy a bírálatban a *varsa* (97. l.) és a *gerlicze* (41. l.) szóról írt fejtegetésében hivatkozik egy orosz nyelven megjelent értekezésére (az értekezés címe: Refleksz

*) Én emeltem ki. Itt jegyzem meg, hogy A. a JAGIÓ-Festschrift 235. s köv. lapjain külön értekezést írt azokról a szláv eredetű szavainkról, melyekben az ó-egyházi szlávban *ō*, *ē* van.

**) Én azokkal a szlavistákkal tartok, a kik a kétféle jer-t «halbvokal»-oknak nevezik, ASBÓTH meg azokkal, a kik az «irrationális hangzók» kifejezést használják.

szlov vida *trbt-trbt* i *tlbt-tlbt* v madbjarskych zaimsztvovanijach; különlenyomat a «Szbornik sztatej po szlavjano-věděniju» II. kötetéből; hasonló nézet Asbóthtól Nyr. 29: 564., azonos nézet NyK. 33: 217, 233. stb.), joggal mondhatom, hogy az ott kifejtetteket ma is vallja. Ez orosznyelvű értekezéséről részletesen írtam a Nyr. 36: 156. s köv. lapjain, s azt állítottam, hogy a benne kifejtett nézetek szláv és magyar nyelvtörténeti szempontból egyaránt helytelenek. — Hogy azonban kiki lássa, hogy Asbóth ez orosz nyelven kifejtett nézete már alapjában is téves, a mennyiben egy mai bolgár nyelvjárási sajátsgót egyszerűen áttesz a IX., X. századba, a nélkül hogy erre más alapja volna, mint az ő szellemében magyarázott szláv jövevényszavaink fejlődése és az ugyancsak általa feltételezett hazai Duna-Tisza-közi honfoglaláskori bolgár nyelvjárás, a Nyr.-ben mondottak kiegészítésére írom a következőket.

A félhangzók előfordulását illetőleg két esetet kell megkülönböztetnünk; az egyik eset, mikor a *ъ, ь r* vagy *l* társaságában fordul elő,*), a másik, a mikor ettől független helyzetben található. Az *r* és *l* társaságában előforduló *ъ*- és *ь*-re vonatkozólag ismét két eset lehetséges, t. i. az ősszlávban vagy *r, l* előtt, vagy pedig *r, l* után következett a *ъ, ь*. A szó eleji szláv *r-, l*-ektől eltekintve tehát azt mondhatjuk, hogy az ősszlávban voltak olyan *r-* és *l*-lel hangzó szavak, a melyekben a *ъ, ь* az *r, l* előtt, és olyanok, a melyekben *r, l* után hangzott. Példán megvilágítva e dolgot, vegyük a *bolha* és a *korcsma*

*) Vö. MIKLOSICH FR.: Über den Ursprung der Worte von der Form aslov. *trbt* . . . Denkschriften XXVII. köt. A hangzást illetőleg l. LESKIEN, Altbulg. Gr. 5. l.: ó-egyh. szláv *ъ* = «vielleicht . . . kurzer ö-artiger Laut», *ь* = «wahrscheinlich . . . kurzes geschlossenes e»; *r* és *l* társaságában ősszláv *tlbt(ъ)*, *trbt(ъ)*-ben *ъ, ь* hangzik, ellenben ősszláv *tblt(ъ)*, *trt(ъ)* = *tlt*, *trt*. — VONDRÁK nézetét l. Vergl. Gr. I. 135. és Altk. Gram. 81. OBLAK nézetét l. Archiv XVI. 154. MIKLOSICH felfogását l. Vergl. Gr. I². 4, 5, 19, 79, 109, 141. — A mai bolgár *ъ*-ről vö. JAGIĆ, Die Slawischen Sprachen, Die Kultur der Gegenwart I: IX: 20: «im Zusammenfall verschiedener Vokale in einem einzigen trüben, etwas nach *a* ausklingenden Laute». A nyelvjárási ejtésekről MILETIĆ, CONEV, OBLAK és BERNEKER EtWb. 5. A hazai kath., tehát latinbetűs bolgár könyvekben *talt(r)*, *tlat(r)* az írott alak.

szláv megfelelőit. Minthogy az ó-cseh *bl̋cha*, tót *bl̋cha* szónak az oroszban *blocha* és távolabbi rokonságban a litvánban *blusa* felel meg, e szóban az ősszlávban a félhangzó az *l* után hangzott, a szó ősszláv és ó-egyh. szláv alakja tehát *bl̋cha*. A szavaknak ezt a típusát rövidség kedvéért *tl̋t*, illetve ha *ь* a félhangzó, vagy pedig *r* a mássalhangzó: *tl̋t*, *tr̋t*, *tr̋t*-típusnak nevezzük. A képlettel azt akarjuk jelezni, hogy egy mássalhangzón (jelöli a *t*) kezdődő szóban az *r* vagy *l+ь*, *ь* után legalább még egy mássalhangzó következik. A *korcsma* szónál pedig ez az eset van: Minthogy a cseh-tótban *kr̋ma* a szó, a lengyelben pedig *karczma*, a szláv alapnyelvben a félhangzó, jelen esetben *ь*, az *r* előtt volt. Az ilyen szavakat *tr̋rt*, *tr̋rt* (*tl̋t*, *tl̋t*) típusú szavaknak nevezzük.

Az *r*- és *l*-től független helyzetben előforduló *ь*-vel, *ь*-vel van dolgunk például az ősszláv és ó-egyh. szláv *тъмъница* (töm-lőcz), *мъчъ* (moh) szavakban. Az ilyen független helyzetben levő ősszláv *ь*, *ь*- az ó-egyh. szlávban is s a legtöbb szláv nyelvben is kiesett, ha kiesése által nem keletkezett zárt szótag; pl. a *čto* (mi), *кѣto* (ki), *пъsati* (irni) már a X—XI. századi ó-egyh. szláv emlékekben *čto*, *kto*, *psati**) (lásd VONDRÁK W., Vergl. slav. Gram. I. 144.). Az olyan magyar szavakban mármost, mint pl. *rogya* > *ragya* (vö. szerb *rđđ*), *kenéz* (vö. OklSz.; ó-egyh. szláv *кѣнѣдъ*), *Zobor* (hegy Nyitra v. mellett, régi alakja 1111, 1113-ból *Zubur*; ó-egyh. szláv *ъборъ*) stb. az *o* > *a*, *e*, *o* a magyarban fejlődött ejtés könnyítő hangzók, mert az átvett szláv szavak már az átadó nyelvben is félhangzó nélkül hangzottak. Kétségtelen, hogy e jelenséggel egykorú, ha nem régebb, a szó végén levő *ь*, *ь* eltűnése. Ha azonban az egyik félhangzó kiesése által a másik félhangzó zárt szótagba került, vagy egyébként is zárt szótagban volt, teljes hangzóvá fejlődött. Az ó-egyh. szláv *тъмъница*-ból, *отъчъ*-ből már az ó-egyh. szláv nyelvemlékekben is megvan a *temnica*, *otecъ* (*ь* nem hangzik, csak grafikus jel már itt) alak. Sok szavunkban mármost ilyen helyzetben a mai nyelv *o*-t ejt a *ь* helyén, *e*-t, *ē* (≈ *ö*)-t a *ь* helyén; példák az *ь* > *o*-ra: *aszot* (> *aszat* MTsz.) < *osъt*, *bor-köfés* < *bъr*, *moh* < *мъчъ* stb., példák az

*) Az egészre vö. Archiv XVI, XVII, XX, OBLAK, MILETIĆ cikkeit.

ь > e, ě (~ ö)-re: *eczöt, eczët, eczet* < *оцѣт, észteze* (Nyr. 32 : 312) < *stѣza, len* < *лѣн, ösztön* < *ostѣн, tömlöcz* < *тъмница stb.* Ilyen helyzetben ѣ helyén o-t, ь helyén e-t találunk az ó-egyh. szláv nyelvemlékekben is, a délszláv nyelvek közül pedig vannak a bolgárban olyan nyelvjárások is, a hol a ѣ helyén o-t, a ь helyén pedig e-t ejtenek. Ez okok alapján ASBÓTH e félhangzó-megfeleléseket a legerősebb bizonyítékoknak tartja a mellett, hogy bolgár nyelvjárásból ért minket a legerősebb szláv hatás. Az r- és l-től független helyzetben levő ѣ, ь-kről ezúttal nem beszélünk, bár itt is sok a megjegyezni valóm (vö. pl. *pokol*).

A mit mármost ASBÓTH a *trѣt(ь), tlѣt(ь)* és *trѣt(ь), tьlt(ь)* típusú szavakról mond, az csak folyománya a fentebb mondotaknak. Mindenekelőtt arra az álláspontra helyezkedik, hogy a kétféle eredetű szavak *trt-, tlt-*ben összeesvén már a legrégebb időben (tehát jelen esetben a IX., X. században), az átadó bolgár nyelvjárásban úgy hangzottak, mint ma a keleti bolgár nyelvjárásokban. A keleti bolgár nyelvjárásokban pedig az az eufónikus szabály van, hogy tekintet nélkül az eredetre az r, l előtt hangzik egy ѣ (tehát a régi ѣ és ь helyett csak egy hang, a melyet ma ѣ-nek írnak), ha az r-et, l-et egy mássalhangzó követi, ellenben az r, l után hallható a ѣ, ha az r-et, l-et két mássalhangzó követi. A keleti bolgárban *g^ьrk* (görög), *v^ьrsa* (varsa) stb. mellett *kr^ьema* (koresma) stb. hangzás van. Példákon kifejtve ASBÓTH tanítása ez: A magyar *barlang, borda, kormány, gerlice, varsa, morotva, göröncsér* stb. egy keleti bolgár nyelvjárásra emlékeztető bolgár *b^ьrlog, b^ьrdo, k^ьrma, v^ьrsa, mr^ьtva, gr^ьnčar* stb. szavakból lett, s a magyarban először **b^ьrlog*-nak, **b^ьrda*-nak, **k^ьermá(ny)*-nak, **g^ьerlice*-nek, **v^ьrsa*-nak, **mr^ьtva*-nak, **gr^ьencsár*-nak stb. hangzott. A későbbi alakok (*barlang, borda* stb.) illeszkedés útján keletkeztek (ě ~ ö hangról szól Nyr. 29 : 564., NyK. 33 : 217.). A *tlt-*csoportnál szintén lehetségesnek tartja, hogy a keleti bolgár *d^ьlg, b^ьlgare, č^ьlvъk* stb. alakokból valók a *dolog, bolgár, csolnak* stb. szavak, de itt az l hang miatt az ѣ-ban nem é-t, hanem o-t keres az átvételkor (régebben más volt a nézete e tekintetben).

Ha az ember nemcsak azt nézi, hogy elméletileg mi lehetséges, hanem kutatja, hogy adott esetben mit szólnak az elég bőven folyó nyelvtörténeti adatok, akkor ASBÓTH magyarázatára

azt mondom, hogy szépen van kigondolva, el is lehetne hinni, ha véletlenül semmit se tudnánk a magyar, meg a szláv nyelvtörténetből.

ASBÓTHnak újabb időben az a nagy hibája, hogy a magyar nyelvtörténet vallomását kevésbé veszi figyelembe; *petitio principii*-vel élve egyszerűen sok jelenségre ráfogja, hogy ezeknek vagy azoknak a szavaknak így kellett hangzaniok a magyarban, mert némely bolgár nyelvjárásban ma így meg amúgy hangzanak. Egy pár példa megvilágítja a mondottakat. Itt van a *bolgár* szó. ASBÓTH azt tanítja, hogy ez egy bolgár nyelvi *b^llgare* szónak az átvétele (vö. Refleksz 33, 34.; A. többsből indul ki, mert egyesben *b^llgarin* a szó; pedig vannak szláv nyelvjárások, a hol az egyesben is *-in* nélkül hangzanak a népnevek. Archiv XXX. 170.), csak hogy itt az *ɾ* nem *é*-nek, hanem az *l* miatt *o*-nak jelentkezik. A magyar szó tehát nem **b^llgár*-ból lett, mint a hogy pl. az *r*-nél *ë*-ből indult ki (pl. *k^lermány*), hanem már az átvételkor *bolgár* volt. Hát én bátor vagyok azt mondani, hogy a magyar nyelvtörténetből bebizonyítom, hogy a *bolgár* szó a magyarba akár a szerb-horvátból, akár a latinból is jöhetett. A szóra nálunk a legrégebb adat 1366-ból való, s ekkor *bulgar* az írott alakja (OklSz.). A későbbi alakok: *bolgár* és *bologár* (vö. Érdy-kód. 496. Nyelvemléktár V. 240.). Legrégebben tehát a szót *bulgár*-nak *-ul*-lal, s csak később *ol*-lal írták. Hogy a legrégebb alakot *bulgár*-nak kell olvasnunk, arra bizonyíték van elég. Abban az esetben, ha a *bulgár* alakot, úgy mint a cseh *bulhar*-t, a latin *bulgarus*-ból akarjuk származtatni, az *u*-val való olvasás kétségtelen. Kétségtelen azonban akkor is, ha mi a szót délszláv: szerb-horvát úton akarjuk magyarázni. Kétségtelen ugyanis, hogy a szerb-horvátban a mai *b^llgar* egykor **b^llogar*-nak, **b^llgar*-nak hangzott, ez pedig még régebben **b^llgar*-nak. Hogy a **b^llgar* ejtés a XIV. században még megvolt, arra vannak latin betűkkel írt bizonyítékaink (vö. RAD CXXXIV. 142.; MELICH, Miscönyv a XIV. századból 62. l.; VERANTIUS szótára: *pila-sztuulp*. Bolg. *l* = szerb hatás alatt *ul* Archiv, XVII. 443.). Van azonban a magyar nyelvben ma is egy élő tanú. A szerb-horvát ugyanis *Кѹпа* folyóról beszél, a magyarban pedig ezt a folyót *Kulpa*-nak hívják. A lat. *Colapis*, gör. *Κόλαπις*, *Κόλοψ* folyónév (vö. HÖLDER, Altcelt. Sprachschatz) csak akkor válhatott a szerb-

horvátban *Kùpa*-vá, ha előbb **Kùopa*-nak, **Kùlpa*-nak, **Kùpa*-nak nevezték. A m. *bulgar* adatot tehát mindenképen *bulgár*-nak (*u*-val) kell olvasnunk, s elesik ASBÓTH összes okoskodása, a mit azzal hozott ki, hogy magy. *bolgár*-ból indult ki. (A szerb-horv. *tlt* > *tult* > *t^uot*, *tu^ot* > *tut* fejlődésről lásd még JAGIÓ, Arch. IV. 386.).

Egy más példa a *morotva* és a *korcsma* szó. ASBÓTH azt tanítja, hogy e szavak a magyarban egykor **mr̥tva*-nak, **kr̥csma*-nak hangzottak. S ha azt kérdezzük, hogy miért hangzottak így, hát nem azt kapjuk feleletül, hogy azért, mert a XII., XIII. stb. századi magyar adatok e mellett tanúskodnak, hanem azt, hogy azért, mert a bolgár nyelvjárások keleti csoportjában is *mr̥tva*-nak, *kr̥csma*-nak hangzanak.*) Pedig a magyarban elég régi adatok vannak pl. a *morotva* szóra. Így 1113-ban *mortua*, 1211-ben *mortua*, 1255/1262-ben *mortua*, 1256-ban *mortua*, 1266-ban *aaron-mortuaya*; 1274-től aztán előfordul *morotua*, *marotva* (OkISz., NySz.). S hogy teljes bizonyossággal meggyőződjék ASBÓTH állítása helytelenségéről, megnézhetne volna a MTsz.-t is, a hol népnyelvi *mórta* alakot is talált volna. Hogy tehát a magyar szónak ez a története: *mortva*, ebből részint *mórta*, részint *morotva* > *marotva*, az kétségtelen; hogy a magyarban szóközépi *l*, *r*+konzonáns közt ejtéskönnyítő hang kifejlődött, arra példa a fentebb idézett *bolgár* > *bologár*, továbbá *dalmát* > (Schlägeli szój. hasonm.) *dalamath*, *polgár* > *pologár* stb. Mindez pedig azt bizonyítja, hogy a magyar *mortva* > *morotva* olyan nyelvből való, a hol a szó *r*-rel (*mr̥tva*) vagy pedig *r* előtt valamilyen hangzóval hangzott. Én az első esetet tartom az egyedül helyes magyarzatnak,**) s hogy ez lehetséges, ott van a régi és mai m. *morvány*, a mely a tót *mr̥váň*-ből (ugyanígy a morva-csehben is megvan a szó, BARTOŠ, Dialek. slov. mor.) ered. Hasonló a dolog a *korcsma* szóval is. A magyar nyelvtörténet, népnyelv semmit se tud egy **kr̥csma* > **krocsma* alakról. A magyar nyelvtörté-

*) A kel. bolgárból МІЛЕТІО Ostbulgarische 58. lapján *m̥rtv̥*, *m̥rtva*, *m̥rtvo* melléknevet közöl, u. o. *kr̥csma*. Lásd VONDRÁK Vergl. Gr. I. 408.: *mr̥tv̥*.

***) Vö. hogy ASBÓTH a m. *morvány*-t kénytelen a tót *mr̥váň*-ből magyarázni.

netben és népnyelvben van *korcsma*, *korcsima* (csángó *korcima* MTsz.), *korcsëma* (MTsz., OklSz.), *korcsoma* (vö. Schlägli szój. 2086: *corchomas*, CALEPINUS *kortsoma* 258. lapon) alak, de **krëcsma*, **krocsma* alakról sehol semmi hír. S a ki bolgár nyelvjárási fantomokat nem kerget, vagy hogy ASBÓTH kedvelt kifejezésével éljek, a kinek «nem borul el az elméje», hát az «józan észszel nem is tagadhatja», hogy a magyar *korcsma* egy szláv *krëma*-ból (vagy nagy fenntartással akár *krëma*-ból) igenis szabályos alakulás (a m. *korcsima* alak régibb *korcsomá*-ból a magyarban keletkezett, vö. VONDRÁK, Vergl. Gr. I. 429.: *krëcъma*).

Különös története van a *szerb* szónak is. A azt tanítja, hogy ez is egy bolg. nyelvi *s^{rb}* mása. Pedig tudhatná, hogy egész a legújabb időig *rác*-okról beszélt a magyar ember, s a *szerb* szó nincs még száz esztendő sem irodalmunkban. TOLDY F. 1827-ben még *szerb* us népköltészetéről írt (vö. Összegyűjt. művei VIII. 196.), nem akarván a *rác* szót használni. (A *rác* szó részletesebb fejtegetését l. az *a—á*-nál.)

ASBÓTH oly részletesen tárgyalta a *трът(ь)*, *тлът(ь)* stb. csoportú szavakat, hogy nem veheti rossz néven, ha magyarázatai közül még többről kimutatom, hogy ellenkeznek a magyar nyelvtörténet ellenmondást nem tűrő vallomásával. Folytassuk tehát a *göröncsér* szóval. ASBÓTH azt mondja, hogy a magyar *göröncsér* így keletkezett; először volt **grëncsár*, ebből lett *gë-rëncsér* ~ *göröncsér* (vö. Refleksz, 3, 4. l.). Én pedig azt mondom, hogy már az OklSz. 1109. évi *Girinchar* adata is figyelmeztethette volna, hogy az *i*-s alaknak jobban utána nézzen. Illett volna 1906-ban azt is tudnia, hogy az az oklevél, a melyből az OklSz. az 1109. évi adatot idézi, későbbi oklevél, a mint azt GYOMLAY GYULA 1900-ban felolvasott, s 1901-ben megjelent «Szent István veszprémvölgyi donációjának görög szövegéről» cz. becses értekezésében kimutatta. Ez oklevelet különben is figyelmeibe ajánlom ASBÓTHnak. Mármost GYOMLAY bebizonyította, hogy a Múzeum, s nem az Országos Levéltár példánya az eredeti. GYOMLAY és FEJÉRPATAKY (vö. FEJÉRPATAKY L.: Kálmán király oklevelei Bpest, 1892, 34. lapon) értekezéseiből azt is megtudhatta volna, hogy a szó latin betűkkel a múzeumi, tehát eredeti példányban *grincear*-nak, s ugyanott a görög szövegben

γριντζαρι-nak van írva. A szónak emlékeinkben való írott alakjai tehát ezek: legrégebbi γριντζαρι, később *grincear*, majd *girinchar* [l. 1113. évi oklevél *grincha*, átírat *grinchar*, ФЕЈЕРПАТАКЪ, Kálmán kir. okl. 61. l.; ezután a *geröncsér*, *gëröncsér*-re lásd OklSz., CsÁNKI III. 231., II. 750.]. Hogy ebben a γριντζαρι-ban, *grincear*-ban (ó-egyh. szláv *грѣньцарь*) az *r* után a magyarban *i*-t kell olvasnunk, az ki fog derülni az alább mondandókból. Itt csak annyit, hogy erre az esetre SZINNYEI azon tanítását, hogy emlékeink a magy. *ë*-t is írták *i*-vel, azért nem lehet alkalmazni, mert itt kétféle betűtípussal van leírva a szó, s mind a görögben, mind pedig a latinban *i* betű áll. ΑΣΒΟΤΗ tehát helytelenül jár el, mikor **grëncsár* alakból indul ki a magyarra nézve, mert a magyarban a legrégebbi alak γριντζαρι (ezt szerintem *grincsar*-nak kell olvasni; az *i*-ről lásd alább).

Egy másik példa a *kërész*t szó. Az OklSz. 1275-ből közöl reá adatokat *hereszt*, tehát *e*-vel írott alakkal. *Kereszt* úr és *hereszt* út szóban azonban régiesebb alakban is idézi; íme a régiesebb alakok részint az OklSz.-ből, részint másunnan: 1237-ben *Christur* (Kovács, Index), ugyanez a hely KNAUZ Mon. eccl. Strig. I. 323. lapján 1237-ből: *Cristur* (= ma Garam-Szent-Kereszt?) | 1238-ban: *christur* (JERNEY, M. Nyelvkincsek) | 1256-ban: *crystur* (OklSz., Kovács, Index) | 1268/1422-ben: *Kristur* (OklSz.) | 1363-ban: *crisur* (Sopron m. Czinár) | 1248-ban: *kyristur* (OklSz.) | 1499-ben: *quiristur* (OklSz.) || a Codex Patrius 1082-ből idéz egy *crisseg* adatot (IV. köt. 1, lásd NySzót.; Czinár Fejérből e helyet hibásan *crysttyeg*-nek írja). Ha ez írott alakokat összevetjük a *kyrezt* (Ehrenf. kód. 76. l.), *keruzt* (OklSz., *kerösz*t NySz.), *kuruztur* (— *w*t OklSz., *körösz*t NySz.), *crest* (vö. Ehrenf. kód. 76.: «zent *Crestenek* yegyenel») adatokkal, azt látjuk, hogy az *e*-vel, *u*-val, *ö*-vel írt alakok mind átlag újabbak, mint az *i*-vel írt alakok. Ebből pedig az következik, hogy a *kërész*t szónak magyar nyelvbeli jelölés- és fejlődésbeli története ez: *kriszt*, ebből *kiriszt*. E két alakból lett a *krész*t ~ **krösz*t, illetve *kërész*t ~ *körösz*t. A ki tehát **krész*t alakból indul ki, mint a hogy azt ΑΣΒΟΤΗ is teszi, magyar szempontból hibát követ el. — Meg vagyok győződve, hogy a magyar nyelvben a görög, *gërëzna*, *kërésztyén* és a *bürü* szó is egykor **grik*-nek (vö. NyK. 33 : 236.), **krizna*-nak (vö. WICHMANN, M. Nyelv IV. 160—

161.), **krisztyan-nak*, **briv-nek**) volt írva s így is ejtették. A *keresztyén*-re meg mintha adatunk is volna; JERNEY «Magy. Nyelvkincsek» című művében közöl egy 1278-ból való «Villa Cruciferorum *Cryztyan* vocata» adatot (vö. OklSz. 1264-ből való *kyreztyen*; a szó eredetére l. «Szláv jövevényszavaink» című művemet).

Az eddigiekből láthattuk, hogy a *morotva*, *korcsma* a magyarban másképp fejlődtek, mint a *göröncsér*, *köröszt*, *köröszttyén* szavak, a melyekkel minden bizonynyal teljesen azonos fejlődéstiek a *gërözna*, *bürü*, *görög* szavak. Az az egységes alap, a melyből ASBÓTH a fentebbi szavakat magyarázza, helytelen alap. A *morotva*-t, *korcsma*-t nem szabad egy bolg. *mr^htva*-ból, *kr^hčma*-ból magyarázni, a mely először a magyarban **mr^htva*-vá, **kr^hčma*-vá lett volna. Minthogy ASBÓTH a *göröncsér*, *köröszt* szavakat is bolg. *gr^hnčar*-, *kr^hst*-ból magy. **gr^hncsár*, **kr^heszt* alakon keresztül magyarázza, kérdés, hogy a régi magy. *grincear*, *krist* alakokat szabad-e zárt közép *ë*-vel olvasnunk, vagy pedig úgy kell olvasnunk őket, a hogy írva vannak, tehát *i*-vel.

Az első nagy akadály, a mi az *i* betűnek *ë* hangértéke ellen szól, hogy a lat. *grincear* görög betűkkel korábban van feljegyezve *γριντζαρτ*-nak, s a hol a szó előfordul, ott a latin szöveg csak magyarázza az eredeti görögöt. A kétféle betűvel feljegyzett szó az *i* hangzás mellett szól. (Hasonló szó a m. *Körös* folyó neve, mely görögben *Κρίσος*, latinbetűs írásban *Cris* stb. l. MHK., MNy. II. és itt alább).

A második ok, hogy itt az *i* *i*-nek olvasandó, hogy a szláv *ь* félhangzót nemcsak a *krist* (kereszt) szóban írják emlékeink *i*-vel. Ott van a HB. *timnucebelevi* adata (vö. 1341-ben *Thimlech* h egy OklSz.), a mely szláv *тъmnica* szóból ered. De legfontosabb bizonyítéknak tartom, hogy az *-ьno* képző tulajdonnévi származékokban *-in*-nak, *-yn*-nak van írva; ide való példák: *Balaton*: 1055-ben: *bolatin*, *balatin*; későbbi oklevelekben sokszor *Balatyn*, *Balatym* (Kovács, Index). Hogy e név a szláv *blatъn* melléknév-

*) E szóról én is, ASBÓTH is részletesen írtunk Nyr. 29: 503, 560; a szláv *břivŭ* vagy *brŭvi*: ponticulus-t A. különválasztja a *brŭvi*: supercilium szótól. Most ezt tartom én is helyesnek, l. BERNEKER, EtWb. 92.

ből való, kétségtelen (további történetére vö. M. Nyelv I. 185.; csekély eltéréssel ugyanígy magyarázva MNyv. II. 56., MIKL. EtWb. 18., Slav. El., BERNEKER Slav. EtWb.) | *dúsnok* (l. «Szláv jövevényszavaink» cz. művet). Hogy e név a szláv *dušnik* mása, kétségtelen; fontos mármost, hogy magyarországi latinosított alakja *dusinicus* (vö. KARÁCSONYI-BOROVSKY: Vár. reg.; index; ugyanitt «de villa *Dusunic*») | *Palaznok* falu Zalavármegyében; okleveleinkben *Ploznic*, *Poloznic* alakban fordul elő (l. CSÁNKI III. 92.; «Szláv jövevényszavaink» cz. művet), de e mellett 1109-ben *Polosinic* is az alakja. Hogy szláv *-ьникъ* képzővel alkotott tulajdonnév, kétségtelen (eredetére vö. művet és esetleg cs. *plaz* «ein schlüpfriger weg» szót RANK) | *Zimony* és *Zemplén*. Hogy e két helynevet egykor a magyarok egy névvel, a *zemlin*-nel nevezték, arra vö. Magyar Nyelv I. 69. (a *Zimony* név újabb szerb-horvát eredetű név, l. ASBÓTH, Szláv szók 35., Arch. 22 : 599. és «Szláv jövevényszavaink» cz. művet). Anonymus még «ad castrum *Zemlin*»-t ír (= Zemplén), s *Zimony* városa régi nevét a német beszéd ma is megőrizte *Semlin* alakban. Hogy a *zemlin* a szláv *zemlja* (föld) *zemlja* melléknevéből való, abban kételkedni nem lehet. — Mindebből pedig az következik, hogy a magyarok a *ь* hangot a *timnucebelevl*-ben, *bolatin*-, *balatin*-ban, *dusinicus*-ban, *Polosinic*-ban, *Zemlin*-ben, s hozzá tehetem, hogy *kriszt*-ben (kérészt), a feltehető **grik*-ben (görög) olyan hangot hallottak, a mely rájuk akusztikailag az *i* benyomását tette. ezért írták *i*-nek. — Nem a magam, hanem ASBÓTH kedvéért idézem, hogy a bolgár nyelvjárások közt vannak olyanok, a melyek az ó-egyh. szláv *-ьm*, *-ьn* helyén *-im*-et, *-in*-t mondanak; így pl. *dimьnik* ~ *dimnik* helyett *diminik*-et (vö. *Polosinic*, *dusinicus*), bolg. *мѣчно*, *маѣчно*, ó-egyh. szláv *мѣчно* helyett *мѣино*, *маѣино* (vö. *Zemlin*, *Bolatin*, *Balatin*), bolg. *тъмницъ*, ó-egyh. szláv *тъмница* helyett *timnicъ*-t (vö. *timnucebelevl*) ejtenek (l. Archiv XX : 593). Teszem pedig azért, hogy ASBÓTH mármost Dunán túl: a Balaton mentén meg Palazonokon is kereshessen bolgár-szlávokat. Magam meglegszem azzal, hogy idézem a szlovén Freisingeni nyelvemlékeket, a hol *u timnizah* (= *v timnicah* : *in carceribus*, vö. VONDRÁK kiadását) olvasható, a hol tehát *-ьm* szintén *-im*, azaz úgy, mint a magyar *timnucebelevl* adatban. Minthogy nekem most nem célom a fél-

hangzók történetét a szlovénben (vö. pl. a Freisingeni nyelvemlékekre VONDRÁK kiadását és az ő Vergl. slav. gram.-ját I. 154.; továbbá Arch. XVI. 160. s köv. l.) vagy a *dušinicus* szó miatt, a mely nálunk cseh eredetű, a csehben*) kutatni, — hiszen meg fogom én ezt tenni az «Archiv für slavische Philologie» cz. folyóiratban, ezúttal csak azt mondom, hogy én nemcsak a *kriszt*, *timuncebelevl*, *Bolatin*, *Balatin*, *dušinicus*, *Polosinic*, *Zemlin* szavakat olvasom *i*-vel, hanem a *grincear* ~ *görcsésér*-t is. Ez utóbbi szóra, a mely ósszláv *tr̥rt*-típusú szó, s a mely az ó-egyh. szláv nyelvemlékekben a *tr̥rt*-típusúakkal egyetemben *tr̥t(ь)*-nak írva fordul elő (ó-egyh. szláv. emlékekben *скѣдѣкъннѣкъ* a régiebb, *грѣньгарь* az újabb kifejezés, l. JAGIĆ, Kirchensl. II. 90.), összevetem a Freisingeni nyelvemlékek *zridze* (= *srđce*: *cor*) adatát.

Az eddigiekben azt akartam bebizonyítani, hogy a *kriszt* (kérészt), *grincear* (görcsésér), *timnucebelevl* (tömlöc), *Bolatin*, *Balatin* (Balaton), *Polosinic* (Palaznok), *dušinicus* (dusnok), *Zemlin* (Zemlén) adatokban az *i* i-féle hang, ASBÓTHnak is tehát *grinceár*-ból, *kriszt*-ből kellett volna kiindulnia. Mindezzel szemben ASBÓTH két dologra hivatkozhatnék. Az egyik MUNKÁCSI nézete, a mely úgy hangzik, hogy az összehasonlító finnugor nyelvészet azt vallja, hogy «a tőszótagbeli magyar *ë*-vel váltakozó *i*-nek nem lehet föltétlenül a történeti elsőbbséget tulajdonítanunk» (NyK. 25 : 263.); a másik, a mire hivatkozik is, SZINNYEI azon tanítása, hogy az Árpád-korban *i*-vel (és *y*-vel) nálunk is jelölték a zárt magyar *ë* hangot (Nyr. 32 : 483.). E tanítással szemben is vallom azonban azt, hogy számtalan esetben eredeti, etimológikus *i*-ből *ë* ~ *ö* lett a magyarban. S ez a nézetem teljes összhangban van SZINNYEI tanításával, a ki bizonyítása végén azt mondja: «Ezek szerint az *i* > *ë* hangfejlődés általános voltát**») sem találjuk igazoltnak» (NyK. 27 : 244.). Hogy azonban elég szép számmal kimutatható szóban *i*-ből lett *ë* ~ *ö* változásról lehet csak beszélni, arra felhozom a

*) GEBAUER, Hist. ml. jezy. česk. I., VONDRÁK, Vergl. slav. gr. I. 156., JAGIĆ: Kirchenslavisch-böhmische Glossen, itt l. a 35. lapot.

***) Én emeltem ki.

következő adatokat: a) Körös folyó neve Anonymusnál *cris* (22. §, 50. §), *crisius* (11. §, 28.), *grisius* (32. §), a Vita S. Gerardi-ban «a fluvio keres» (10. §), a Schlägli szójegyzékben *Keres*, SZIKSZAI FABR. Nomencl. *Kőrös*, mai magy. *Kérés* (vö. SZABÓ K. Kisebb tört. művei, Anonym.), *Körös*. Az erd. szászban *Kreisch* (eredetibb **Krisch*), az oláhban *Criş* a folyó neve. Mint-hogy a folyó nevét görög betűvel Κρίσος-nak (Const. Porphy. HFK. 127.), latin betűvel a honfoglalás előtt *Grisia*-nak (JORDANESNÉL) írták, kétségtelen, hogy itt a magyarban is eredeti *Kris*-ből kell kiindulnunk, a melyből *Kiris* > *Krés*, *Kérés* ~ *Krös*, *Körös* lett (lásd MNyv. II. 55.) | *Témés* folyó. Egy 1177. évi oklevélben: Pancracius comes *temissiensis*, ANONYMUSNÁL *temus* (11. §), *temes* (44. § négyszer), Schlägli szój.-ben *temes*, MOLNÁR ALB. Dict. ung. lat.³ 354.: *Tömös* (i-vel német nyelvi alakokat l. MNyv. II. 176.). A folyót oláhul *Timiş*-nek hívják (vö. szerb oklevelekben *Тимишварь* DANIČIĆ Rječ. iz star. srp.). A folyó nevét már a honfoglalás előtt és idejében görög betűkkel i-vel írták, tehát Τίβρις-nak, Τιμήσις-nak (vö. M. Nyelv II. 99., KRETSCHMER, Einleitung in die Gesch. der Gr. Spr. 237.), ugyanígy JORDANES latin betűvel *Tibisia*-nak (u. o.). Hasonló esetek még *Szében* ~ *Szöbön* (ma Nagy-Szeben), *Szepés* (vö. tót *Spis*), *Dömöczk* stb.

β) Latin-olasz eredetű szavak: *remēte* (remőthe NySz.) < lat. *eremita*, olasz *remito*, *romita*, *romito*, *rimita* (l. «Szláv jövevényszavaink» cz. művemet) | *Bërëczk* ~ *Böröczk* < lat. *Briccius* (vö. «Szláv jövevényszavak» cz. művemet, itt a szláv *Brëko*-ból magyarázom a nevet) | *Kërësztyly*, 1449-ben *Kristhel* OklSz. < lat. *Christianus* | *Velënce* ~ *Velönce* < *Venönce* < *Venöccze* < *Venöcze* stb. < lat.-ol. **Venizia* (Magy. Nyelv II. 212.) | *Egyöd* ~ *Egyöd*, 1184-ben *Egid*, 1211-ben *Eguid* OklSz. < lat. *Aegidius* | *Benedëk* ~ *Benedök* > lat. *Benedicus* stb.

γ) Szláv eredetű szavak: *Dëmëtër* ~ *Dömötör* < szláv *Дѣмитръ* | *ë s pöröst* ~ *ëspërëst* < szláv *-prišt* | *szerecsën* ~ *szerecsön*, 1138/1329 *Scerecin* lásd OklSz. < szláv *sračinъ* | *tömlöcz*, *timnucebelevl* < szláv *тъмница* stb.

Több példát is idézhetnék az *i* > *ë* ~ *ö* változásra,* de nincs

* Az ó-egyh. szláv *y*: délszláv *i* példák is ide valók, pl. *ösztoke*. Vö. még Gombocz, Tör. jöv. 95. l. 14. §, 15. §.

más czélom, mint kimutatni, hogy a *kriszt*, *grincear* szavak *i*-je ugyanolyan változáson ment keresztül, mint a *Kris*~*Körös* stb. szóban levő *i*. Én tehát *i*>*ë*~*ö* változás általános voltát szintén tagadom, de egyes esetekben a változást elismerem (Nyr. 37 : 290, 294, 417., Ung. Spr. 205.). Van a magyarban *ë*>*i* változás is, de ez határozottan újabb jelenség. Ide való példák, hogy csak egynéhányat említek: 1. *á*-előtti szótagban: *kérály*>*király*, *Estván*>*István*, *ěstáp*>*istáp*, *ěstráng*>*istráng* (l. HORGER, Nyr. 36 : 410.) stb., 2. *á*-tól független helyzetben: *měnd*>*mind*, *Emre*>*Imre*, *gěrlice*>*girlice* [Jord. k. IV. Móz. VI. 10.: *keth ghyrlyceet*], *kegyelmed*>*kigyelmed* 1670 óta OklSz., *Běrtalan*>*Birtalan* (Műnch. k. Máté X. 3., Márk III. 18., Luk. VI. 14.) stb.

Csak néhány példán mutattam ki, hogy magyar hangtörténeti szempontból helytelen ASBÓTH felfogása a *trьt(ь)*, *tlьt(ь)*-csoportú szavakat illetőleg, a mi azért van, mert ASBÓTH az általa tárgyalt szavakat nem vizsgálta magyar jelöléstörténeti alapon.

Hogy fejtegetései szláv nyelvtörténeti alapról tekintve is helytelenek, arra azzal mutatok rá, hogy hivatkozom VONDRÁK, Vergl. slav. Gram. I. 331. lapjára, a hol ez található: «Wie im Altkirchenslavischen, so hat es einst im Bulgarischen überhaupt ein *r*, *l* gegeben, woraus sich in vielen Dialekten neuerdings ein Halbvokal und dann auch volle Vokale vor oder hinter dem *r*, *l* entwickelt haben. Ganz analog verhält es sich mit jenen Fällen, in denen der Halbvokal schon ursprünglich nachfolgte. Das *r*, *l* kommt aber selbst auch noch dial. vor.» — MILETIČ nézete (lásd Arch. XX. 595—97.), a melyre ASBÓTH épített, a szlavisták túlnyomó többségének nézete szerint (l. még OBLAK, Arch. XVI. 190, 198.) újabb jelenség.)*

*) CONEV B., szófiai egyetemi tanár e kérdésben ezt írta nekem: «Die *trьt*-, *tlьt*- Aussprache kommt schon im XII. Jh. vor, aber nur in Denkmälern, welche dem Macedonischen nahe stehen. Daher könnte man demselben Dialekt (nämlich das süd-macedonische) die Aussprache *trьt*-, *tlьt*- auch für frühere Zeit vindicieren. Das wäre ja eine weitere Berührung des Macedonischen mit dem Russischen, d. h. neben *ь* = *o*, *ь* = *e*, auch *trьt*, *tlьt*».

c) Szláv *o*: magy. *a*.

Egy következő «hangtani mozzanat», a mely ASBÓTH szerint a bolgár eredetű szavakat jellemzi, az *o > a* megfelelés. Ha ugyanis egy szláv szóban *o* van, s a magyarban *a*, akkor ez ASBÓTH szerint csakis bolgár átvétel. Hogy ASBÓTHnak ez a nézete, arról bírálata következő helyéből kiki meggyőződhetik: A *moly* eredetéről van szó, a mely egy szláv nyelvi *mol* (az ó-egyh. szlávban *molъ volna*) átvevése. A szóról ASBÓTH nem dönti el, vajjon bolgár-szláv eredetű-e, hanem ezt írja: «Hogy valóban bolgár-e, az már egészen más kérdés, a melyre én még a legszerényebb véleményt sem merem kockáztatni, sőt őszintén megvallom, hogy feltűnik nekem a magyar szóban a várt *a* helyett (vö. *bobъ > bab*, *golъ > galy*, *podmolъ : padmaly* stb., stb.) benne hangzó *o*,*) a mely, ha talán magyar hangtani viszonyokból ki nem magyarázható, arra vallana, hogy a *moly* szó nem tartozott a szláv jövevényszavak legrégibb, bolgár eredetű rétegéhez» (82. l.).

Ez idézetből tehát világosan kitetszik, hogy A.-nak az a nézete, hogy a mely szláv eredetű szóban szláv *o* helyén a magyarban *a* van, az «a szláv jövevényszavak legrégibb, bolgár eredetű rétegéhez tartozik» (82. l.)**)

Nincs könnyebb dolog, mint bebizonyítani, hogy ez a «bolgár» eredetre valló «hangtani mozzanat» lehet az átvett szó korának megállapításánál döntő fontosságú, de semmiesetre se bizonyíték a mellett, hogy milyen nyelvből, illetve milyen szláv nyelvből való az átvétel.

Szavaim igazságát annál könnyebb bebizonyítani, mert itt magára ASBÓTHRA is hivatkozhatom. Volt ugyanis idő, mikor A. a magyar *bajnok* szót, a mely egy szláv nyelvi *bojnik*-nak, tehát *o*-val hangzó alaknak az átvétele, horv.-szerb jövevénynek tartotta. «A szláv szók a magyar nyelvben» cz. műve 30. lapján ugyanis ezt írja: «és bizony az sem véletlenség, hogy MIKLOSICH a magyar *bajnok*-kal szembe csak az egy szerb *bojnik*-ot

*) Sok ilyen *o*-val hangzó szó van: pl. *posztó*, *nyoszolya*, *kosár* stb.

***) Én emeltem ki.

állítja, mert ámbár a *boj* szó, a melyből a mi *baj* («*bajt vívni*») szónk lett, megvan valamennyi szláv nyelvben, a *bojnik* csakis a horvát-szerbben található». Újabban írt dolgozataiban is nem egy helyen találunk olyan *o*-val hangzó szláv szavakat, a melyek a mi nyelvünkben *a*-val vannak, s A. e szavakat nem a bolgárból, hanem a szerb-horvátból magyarázza. A magy. *szavatolnibeli szavat* (régibb alakv. *szavaty, zavagy, zuvat*), a mely egy szláv nyelvi *svodъ* átvétele, A. szerint szerb-horvát eredetű (vö. Nyr. XXIX. 65—72.). S ugyane fejtegetésében, melyet egy általam írt cikkre válaszképpen közölt, azt is bizonyítja, hogy egy szerb-horvát *o*-nak a magyarban *a* is megfelelhet, mert ott van a régi magyar *habarnicza* [alakv. 1524-ből *habatnyicza* (olv. *habatnica*), így van közölve SZAMOTÁNÁL Természettud. Közl. XXVI. 492.;*) «*habarnyicza*» NySz.; *habernitza* Nomencl. 1629-ből Nagyszében], a mely már VERANCICS 1595. évi szótárában így van közölve: «Polypus — Folpo — Ein polp — [Dalmatice] — *Hobotnicza***» — [Vngarice] — *Habarnicza*», s a melyet már VERANCICS is (119. lapon) horvát eredetűnek mond, ASBÓTH horvát eredetűnek tart a magyarban (Nyr. XXIV. 68., Izvjestija VII. 4., 301, 306. l.).

Lehet, hogy A. búcsúzatlanul hagyta el most is egy régebben helyesnek vallott nézetét, — hiszen ez nála oly közönséges; lehet, hogy mostani nézete szerint a m. *bajnok habarnyicza, szavatos* szavaknak megfelelő szláv *bojnik, hobotnica, svod* «meglehetett», sőt hite szerint «meg is volt» a hazai, IX—X. századi Duna-Tisza-közi s tiszántúli bolgár nyelvben, mert hiszen e szavakban is a szláv *o* helyén a magyarban *a*-t találunk.

Hogy A. ezt a bolgár *o* > magy. *a* megfelelést megtámadhatatlanul bebizonyíthassa, a következő adatokra figyelmeztetem.

Kiki tudja, hogy a *pathó* szó szláv eredetű s egy *podkov* átvétele. Úgy látszik, a legrégebb előfordulása 1342-ből (személynévben *Pothkow* alakban OklSz., köznévi előfordulás későbből) való, s a *Pothkow* alakváltozat mellett előfordul egy *padko* alak is (Murmellius 155. l.). Hogy a szóban szláv *o* helyén ma a

*) ZOLNAI OklSz.-ában hibásan «*habarnyicza*»-nak közölve.

***) *hobotnica*, Iv. Br. *hobdtnica*, Cherso-szig. *kobotnica* Arch. 30 : 166.

magyarban *a* van, az se kérdéses. Ha ez az *o > a* megfelelés e szóban bolgár átvételt igazoló hangtani mozzanat, hát akkor A.-nak egy kétségtelen bizonyítéka van arra, hogy hazánkban a XI—XIII. században is nemcsak a síkfeldön, de a hegyek közt is sűrű bolgár-szláv lakosság élt, mert hiszen a *patkó* művelődés-történeti okokból nem lehet IX—X. századi átvétel. A honfoglalás idejében ugyanis nem patkolták a magyarok a lovakat; ezt az A. IX—X. századi hazai bolgáraitra lesújtó igazságot HAMPEL JÓZSEF így írja le: «A honfoglalók sírjaiban . . . lópatkót nem találtak. A lovak patkolása sem volt a honfoglalóknál szokásos. A nagy síkságok földjén és fővenyében a pata ilymódú épségben tartását nem találták szükségesnek. Csak Európában tanulták meg ők is a pata védelmét a hegyi lakóktól» (vö. Árpád és az Árpádok 114. l.).

Nem szabad megfélekednie A.-nak a keresztény kifejezésekről, valamint a magyar helynevekről sem. Nagyon tanulságos lesz, hogy ha meghalljuk, hogy az *apát*: szláv *opat*, *apáca*: szláv *opatica*, *malaszt*: szláv *milost*, m. *zsinat*, *kar* (chorus) bolgár eredetűek, mert *o* helyén *a*-val hangzanak a magyarban. Komoly arcunk kissé fel fog vidulni, ha megtudjuk, hogy a zalamegyei *Tapolca* is, továbbá *Garam* folyó is, meg a szepesmegyei *Batizfalu* is — hogy más példákat ne említsek — bolgár szavak és telepek, mert hisz egykor ezeket is *Topulcha*-nak (CSÁNKI III. 25.), *Gron*-nak (ma t. *Hron*) *Bothyfolua* (CSÁNKI I. 255.; német neve *Botsdorf*)-nak hívták. Nem lehetetlen azonban, hogy Morvaország is tele volt bolgárokkal, mert hisz *Olmütz* városát, melynek cseh neve *Olomouc*, *Olomúc*, magyarul *Alamóc*-nak is hívták (l. Pallas Lex.), már pedig A. szerint csakis bolgár-szláv *o >* magy. *a* megfelelés alapján aztán akkora bolgár lakosságot kapunk hazánk s a hozzákapcsolt részek területén, hogy egész nyugodtan elmélkedhetünk a bolgár *o* fonetikai értékéről, képzése módjáról. Nagy szerencsénk lesz ezen a téren is, mert hiszen a bolgár nyelvjárásokról aránylag kitűnő irodalom áll rendelkezésünkre, a keleti bolgár nyelvjárásokról meg, a melyek A. magyarázataiban olyan nevezetes szerepet játszanak (l. a félhangzókról írt dolgozat), MILETIČ Lj. «Das Ostbulgarische» cz. monografiájában és CONEV B. erre írt bírálatában (vö. Диалектни студии, Sofia

1904) olyan jeles műveket bírunk, hogy jobbat nem is kívánhatunk. A keleti bolg. *o*-ról mármost MILETIČ ezt írja: «*o* wird mit grösserer Rundung der Lippen articuliert, so dass es manchmal sehr nahe an *u* klingt. Infolge dessen werden im Ostbulgarischen sehr oft *o* und *u* ähnlich ausgesprochen. *ō* bedeutet ein noch mehr gerundetes *o*, welches man sehr schwer von *u* unterscheiden kann» (Das Ostbulgarische 35, 36. l., s lásd még 81, 155., a pomák *a < o* 226. l.). A ki valaha olvasott latin betűkkel írt katolikus bolgár szöveget (pl. UZUN J.: Kathekizmus-át, BRATAN J. Ujtestamentom fordítását, melynek czíme: «Ud novija Testament Matijvotu evangjéli, ubarnatu na paulicáncsí jazić»; ugyanígy lefordítva Márk, Lukács, János evang. és az Apost. cselekedetei), az tudja, hogy az óbolg. és ó-egyh. szláv *o* helyén (magy. megfelelésekben = *a*) e latinbetűs szövegekben túlnyomó többségben *u* van írva és nyomtatva. Hogy az ilyen *o*-kból A. hogy magyarázza ki a m. *a*-kat, azt nagyon kíváncsian várom; lehet, hogy a mohamedán vallású bolgár pomákok nyelvéhez fog folyamodni (l. Das Ostbulg. 226. l.), lehet, másképp magyarázza. Addig is azonban, míg A. mindezeket megírja, azt állítom, hogy a szláv *o > magy. a* megfelelés nem olyan «hangtani mozzanat», a mely egy-egy szláv jövevényszónak csakis bolgár eredete mellett tanúskodnék. Lehet azok közt az *o > a* alapján más szláv nyelvből való átvétel is, a mint hogy nem-szláv nyelvekből került jövevényszavaink közt is vannak *o > a* megfelelések (vö. Lajos *> ófrez. Lois* MNyv. I. 185., II. 56.), *alapuntréta, apastal, bak, Damankos* stb.

d) Szláv *a > magy. á*.

A. egy igen nagy apparátussal írt értekezésében azt bizonyította, hogy a m. *angyal* szó nem szláv, se nem olasz, hanem ráto-román eredetű szó (vö. Izvjestija VII. 4., 246. s köv. lapok, Szent-Pétervár, Akadémia). Ez értekezésében A. megvizsgálta a szláv jövevényszavak közül azokat, a melyeknek a szlávban *a* hangjuk van; minthogy erről a tárgyról másutt is írt (vö. Archiv XXII. 465. s köv. l., NyK. XXX. 224., Nyr. XXXI. 71., XXXII. 264. s köv. l.) s művem bírálatában is említést tesz ez *a > á* megfelelésről (l. a bírálat 65, 66, 89. l.), hát röviden elmondom idevágó nézetét, hogy annál könnyebben szólhassak hozzá.

Mindenekelőtt a szóvégi nyílt szótagban levő szláv *a* (*korcsma*, *bolha*, *kása* stb.) figyelmen kívül hagyandó; itt ugyanis ragok előtt úgyszólván megnyúlik az *a*, s leszen *á*-vá, akárcsak eredeti magyar szavakban (pl. *fa*). Más helyzetben levő szláv *a*-nak a magyarban *á* a megfelelője, ha bolgár eredetű a szó (pl. *rák*, *mák*, *drága* stb.), ellenben rövid *a* a megfelelője, ha szerb-horv. eredetű a szó (pl. *gatyá*, *parittyá*, *paprika*). Bolgár *a*-nak is megfelelő lehet a magyarban rövid *a*, de ilyenkor mindig egy hosszú magyar *á*-ból kell a rövidült magyar alakot magyarázni. Az olyan szavak, mint *haraszt*, *szalád*, *kalangya*, *kaláda* ~ *kaloda*, *szalanna* ~ *szalonna* eredetileg A. szerint **haraszt*-nak, **szalád*-nak, **kaládnya* ~ **kalangya*-nak, **kaláda*-nak, **szalánna*-nak hangzottak; az első szótagra eső hangsúly folytán azonban megrovidültek a hangsúly után eső szótagban levő *á*-k, sőt el is tűntek (vö. *szarka*, *szalma* A. szerint **szaráka* > **szaraka* > *szarka*, **szaláma* > **szalama* > *szalma*; *pajta* < **pojata* < **pojáta*). Innen van aztán, hogy rövid *a* is megfelelő lehet egy bolg. *a*-nak.

Nagyon különös mármost, hogy A. ez elméletének éppen a legkétségtelenebb bolgár szó nem engedelmeskedik, s ez a *mostoha*. Az egyh. szláv *мастѣха*,*) bolg. *mašteha*, *maštiha* (GEROV; az első szótagbeli *a*-n van a hangsúly) szóban *a* hang van, s a magyarban mégis *o* a megfelelés. Az elmélet és a tények közti ezt az ellenmondást érezte A., s irt egy kis értekezést, a melyben azt bizonyította, hogy a bolg. *mašteha*-ból a magyarban először **mašteha*, majd **mástaha* lett. E **mástaha* alakból az *á*—*a* hangok disszimilációjával (vö. régibb m. *zálag*, mai m. *zálog*, de vö. *akal* : *akol*) lett **mástoha*, s ebből *mostoha* (asszimilációval **mastoha*-n keresztül?!, lásd Nyr. XXXII. 264. s köv. l., Izvjestija VII. 4, 310, 312.; művem bírálatában 77. l.).

Hát én erre a tanításra azt felelem, hogy: elméleti játék, melynek semmi reális alapja nincs. Jellemző, hogy a m. *mostoha*-nak egyetlenegy alakváltozatát se idézi A.; az is tanulságos, hogy a bolg. *mašteha* alakváltozatait se veszi tekintetbe. Magyar nyelvtörténeti tekintetben se nézi, vajjon egy m. *ma*- szótagból lett-e nyelvünk története folyamán *mo*- (vö. régibb m. *mastan* ~ mai

*) Az ó-egyh. szláv *χ* betűt itt *ch*-val írom át, s nem, mint *Asbóth*, *h*-val; a *χ* hangértéke *ch*.

m. *mostan*); A. tehát nem tényekre, hanem fictív adatokra épít. Pedig a tények alapján könnyű a *mostoha* szót megmagyaráznunk. A magyarban ugyanis ezek az alakváltozatok vannak: *mostaha* (vö. Besztercz. szój. 39. *mozthaha*; MA., PP., NySz., CzF.: *mostaha*; NySz. *mostanha*?), *mosta* (vö. Mürmellius 168. l.: *mostha* négyyszer; CzF. szerint Mátyusföldön *mosta*), *mustaha* (CzF.), *mustoha* (NySz., Kolozsvári glosszák, CzF., MTsz., MA., PP.), *mustuha* (MTsz.). Mint látható, ez alakváltozatok közt egyetlenegy sincs olyan, a melyet A. feltételez. Arra a kérdésre, hogyan lehet egy bolg. *mašteha*-ból ez alakokat megmagyaráznunk, azt feleljük: kétféleképp. Az első magyarázat szerint a bolg. *masteha*-ból a m.-ban **masteha* lett (rövid *a*-val mint a bolgárban, a hol különben sincs quantitas). Minthogy pedig a magyarban a rövid *a*-ból az első szótagban is, a következő hangoktól függetlenül is, sok esetben *o* lett,*^{*)} hát teljesen szabályos egy bolg. *masteha* > m. **masteha*-ból a magy. *mostaha* (> *mostoha*), továbbá az ebből alakult *mustaha* (> *mustoha* > *mustuha*) és *mosta*. — A második magyarázat az volna, a mely a bolgár nyelvjárási alakváltozatokat venné figyelembe. A bolgár nyelvjárásokban ugyanis gyakori dolog, hogy hangsúlytalan óbolg. *a*-ból ѣ lett. A bolg. *mašteha* szóban ugyan az első szótagbeli *a*-n van a hangsúly (l. GEROV szótárát, *màstehù* CANKOFF gram.), mindazonáltal e hangsúlyozott *a*-ból itt is ѣ lett az egyes nyelvjárásokban, a hol ilyen alakváltozatok vannak: *мѣšcea*, *мѣštea*, *мѣšča*, *мѣšcea*, *моšcea* (l. Archiv XX. 594.), *maštъha* (Sborn. 3:491.), *мѣštèa* (JAGIĆ Festschr. 323.). Nem volna tehát

^{)} L. NyK. XXXV. 126., továbbá a következő példákat még: *mast*, *mastan* > *most*, *mostan* NySz., régi m. *mondola* [*régibb *mandola*-ból] OklSz., NySz., Schlägeli szój. < vel.-ol. *màndola* Boerio, régi m. *Alt*: mai m. *Olt* folyó MNyv. II. 103., régi m. *Borons* [vö. Anonymus 45. §: castrum *borons*, egy 1171. évi oklevelünkben egy házi szolga neve *Borons*, ugyanez oklevélben *Zerem* személynév, l. MNyv. II. 101.] < szerb *Bràničevo* [jelentőségére lásd JIREČEK K.: Die Heerstrasse 77, 85, 104, 107. l.], *Baranya* ~ Anonymus 37, 47. §§: *borona*[m], *borona*, *Baronya* [l. Calep. *Barouia*, Index voc., MA.³, SZABÓ RMK. I. 73. l.] ~ 1193. oklevélben *braina*, 1227-ben *Brana* PAULER, A m. nemz. tört. I. 70, 520.: eredetére l. BERNEKER, Slav. EtWb. 74. l.: *bornъ* szónál, *racon*: ma *rokon*, **lambik* ~ *lombik* stb.

lehetetlen a magy. *mostaha*-t egy bolg. nyelvjárási **mъšteha*-ból is egész szabályosan megmagyaráznunk.

A legbolgárabb szavak egyikéről tehát kiderült, hogy *a*-jának a magyar szóban sohase volt á megfelelője.*)

Ki tudunk mármost olyan szláv jövevényszavakat is mutatni, a melyekben a magyarban hosszú *á* van a szláv *a* helyén, s műveltség-történeti vagy más okokból nem lehetnek e szavak bolgárok. Itt van pl. az *apát* szó, a mely A. szerint (l. Archiv XXII. 465.) azért óbolgár jövevény, mert a szláv *opat*beli *a* helyén a magyarban hosszú *á* van (*apát*). Felesleges itt ismételnem az okokat, egyszerűen rámutatok művem I. 2, 218. s köv. lapjaira, a hol bebizonyítom, hogy az ó-egyh. szlávban, s így a keleti egyházban sohase hitták az *a pát*ot *opat*-nak. «De strigis» tehát, «quæ non sunt, nulla mentio fiat.»

Történeti okokból nem lehet bolgár eredetű a m. *rác*z szó sem. Ezt a szót idézi A. is (Izvjestija VII. 4, 290.), de semmit nem tud róla mondani. Hogy a szó régi a magyarban, bizonyítja Anonymus, a kinél háromszor is előfordul (42. §, 57 §: terram *rac*y, 45. §: terram *rach*y). Hogy magyar szó Anonymusnál, arra vö. Nyr. XXXIII. 123., 306. A XII. század óta, a mikor *Ras* vára földjének urai: a Nemanják rokonai, illetve szövetségesei voltak királyainknak (l. Honf. kútfoi 439. l.), sűrűn fordul elő emlékeinkben a *rác*z szó. A Besztercezi szój. 85. száma ezt mondja: «Rame siue lodomerie — *rach*» itt «Rama = *rác*z». Más adatok OklSz., Orthogr. ung. 5. l., SZIKSZAI-FABRICIUS Nomencl., stb. — Hogy mármost ez a magyar *rác*z szó, a mely átment a magyarból a szláv nyelvekbe is (Nyr. XVII. 496.), sőt magába a szerbbe is mint csúfnév (Vuk³: *rác*, gen. *ráca*), nem a *thrax*-ból ered, mint CZUCZOR-FOGARASI gondolja, azt nem nehéz bizonyítani. MIKLOSICH a szóról azt írja: «*rác*: serbe. — ószb. (**rasiskŭ*) *rašikŭ*, innen a lat. *Rascia* *Racia* mellett, mely utóbbi DE MAZIÈRESnél (Rad. 22, 282. l.) található. A *rašikŭ* (*Raš*-ból, hol ma Novi Bazar van) nevezettel

*) Rövid *a*-t találunk a *ladik*, *rab*, *rabotál*, *garmada*, (hromada, gramada), *rakottya* szavakban, a melyek a bolgárban *a*-val, vagy *a*-val is vannak. De ezekről se akarok ezúttal hosszasan írni.

a szerb beltartományt foglalták össze a partvidékkel ellentétben; innen: kralí vsěhí rašikyhí zemlĭ i pomoriškyhí: rex omnium terrarum rasciarum et maritimarum» (Nyr. XI. 415., a Slav. El.-ből fordítva). Az egyeztetés így nem egészen helyes; a magy. *rác* nem az ószerb **rasъskъ* : *rašъkъ* melléknévből ered, a mint a magy. *olasz* szó se ered a szláv *vlah*-ból alkotott *vlaski*, *vlaški* melléknévből, bármennyire is szeretne nekem A. ilyen állítást tulajdonítani (l. bírálata 86, 87. l.). MIKLOSICH magyarázata azonban a helyes nyomra rávezet. A szerb *rašъkъ* és a Novi Bazar mellett elfolyó *Ràška* folyó neve *Ras* vára nevéből (Lex. p.; MIKL. EtWb.: *Расъ*, *DANIČIĆ*: *Rječ.*: *Расъ*, egy esetben *Paca*) alakult a szláv *-ъskъ* képzővel. Az egykori *Rasъ* (= mai Novi Bazar táján, l. JIREČEK, *Handelstrassen und Bergwerke* 32, 34, 35, 77. l.) a XII. században a Nemanják ősi fészke, a melyből olyan szerencsés politikát csináltak, hogy az összes szerb földek királyai lettek. A m. *rác* se régebbi a XII. századnál, s a Nemanjakkal való politikai összeköttetésünk (XII. száz. vége) idejéből való. A m. *rác* a *Ras* (olv. *Rasz*; latinositva *Rassia*, *Raxia* Mon. jur. slav. IX. 451.) vára nevének az átvétele, s olyan eredetű népnév, mint a magy. *francia*; ez is, az is egy régebbi *Rasz* földre, -ország, *Franciaország*-ból vonódott el a *Magyar*-, *Németség* analógiája alapján. Először tehát *Rác*-országot mondtak a magyarok (*Franciaország*), s csak ebből vonták el a *rác* népnevet. Az eredeti m. alak **rász* volt, s mint a hogy lat. *arbo*-ból, *pardus*-ból a magyarban *árbo*-on, *párdus*-on keresztül lett *árbo*c, *párdoc* ~ *párduc*, azonképen lett a **rász*-ból is *rác*. Még csak a szerb vokális kvantitásáról kell szólnom. Minthogy a mai szerb-horvát nyelvben az egykori *Ras*-vár mellett elfolyó folyót *Ràška*-nak (Vuk³). *Ras*-vár-hoz tartozót pedig *ràški*-nak (Ivek. Broz) mondják, e melléknévi alakok hangsúlyozásából azt kell következtetnünk, hogy az ószerb *Ras* névnek ez volt a hangsúlya: *Ràs*, gen. *Ràsa* (vö. LESKIEN, *Quantit. und Beton.* 166. l. 45. §); más szóval a szerb szóban minden valószínűség szerint rövid volt az *a*.

Ha A.-nak a felhozott három példa (*mostoha*, *apát*, *rác*) nem elég annak bizonyítására, hogy a bolg. *a*-nak a m.-ban *a* is, s viszont nem-bolgár-szláv nyelvi *a*-nak a magyarban *á* is megfelelhet, hát felhozom neki még a következő példákat: *álnok*

(szláv, de nem bolgár eredetű, *al*-ről Arch. XXX. 456; vö. hogy a hazai szlov.-ben *ágnec* is van), *czáp* (: *hircus*, l. BERNEKER EtWb.), *horvát* (< szerb-horv. *hrvāt*), *Prága* (öcseh *Prägá*, mai cs. *Práhá*), *Zágráb*, régi m. *Zábrág* (Anonym. 43. §; mai horv. *Zágreb*, idegen, magyar eredetű lesz, eredetileg *Zágreb* rövid *a*-val) stb. E szavak bolgár eredete teljesen lehetetlen.

Ha már most azt kérdezné tőlem valaki, hogyan magyarázom én az *a~á* megfeleléseket, annak a következőket felelném:

Kétségtelen dolog, hogy a m.-ban a szláv *a*-nak hol *á*, hol meg *a* felel meg; pl. *oláh*, de *olasz* (alakv. *olosz* is). Ha az *á* az első szótagban fordul elő, a nyúlás a magyarban is megtörténhetett. Ha a lat. *árbös*-ből, *pardus*-ből, *anglia*-ből, *Padus* (= Pó folyó), *árcüs*-ből, *cänicülä*-ből, *pävimentum*-ből stb. lehetett *árbocz*, *párducz*, *árkus*(-papiros), *Pádus* (Calep. szót.), *kánikula*, *pádimentom* stb.,*) nem látom át, miért ne keletkezhetett volna rövid szláv első szótagbeli *a*-ból is a magyarban *á*. Én első szótagbelieknek veszem eredetük szerint a lat. *grädüs*-ből lett *grädics*, szláv *dragъ*, *draga*, *drago* > m. *drága* s velük egy típusú szavakat is (tehát *barát*, régibb m. *brát*, *barázda*, régibb m. *brázda* stb. vö. MNyv. IV. 24. l.). Ha azonban a m. szó első tagja rövid *a*-val van (pl. *Balaton*, feltehető régi m. **Blatin*, *Baranya*, *gatya*, *haraszt*, *Karaszna*, *szalad* stb.), vagy ha a hosszú *á* (vö. *korács*: bolg. *kovàc*, család: bolg. *čèlad*, *peták*: bolg. *peták*, *kocsány*: bolg. *kočàn*, *Bogát* vö. bolg. *bogàt*, *borostyán* vö. bolg. *br̄šlan*, *lapát*: bolg. *lopàta*, *kosár*: bolg. *kōšàr* stb.) vagy rövid *a* (vö. *palota*, régi m. *palata*: bolg. *polata*) az első szótagon túl van, ilyenkor a hangzó quantitasának magyarázatáért a szláv nyelvekhez fordulok. Hogy az ilyen *á*-k megmagyarázásában a bolgár nyelv kevésbé jöhet tekintetbe, az azért is valószínű, mert a bolgárban nincsen hosszú *a*.

*) Ugyanilyen példákat lehet idézni olasz, német, török jövevényszavaink köréből. — Hogy a latint hogyan hangsúlyozták iskoláinkban, arra tanú MOLNÁR ALBERT, a ki ezt írja: «Cum autem palam sit nostros pueros, linguæ Vngaricæ tenorem sequentes, in accentuum prolatione subindè hæsitare: vocibus singulis[!] suos accentus studiosè adscripsi: ubi verò dictio aliqua, accentus capax non fuit, ejus syllabam penultimã longam vel brevem esse subjunxi.» (MOLNÁR A. Dict. lat. vng. 1604. 4. jelzetű lapon.)

A fentebbiekben, azt hiszem, sikerült kimutatnom, hogy nemcsak bolgár *a*-nak felelhet meg a magyarban hosszú *á*, hanem más szláv nyelvi *a*-ból is lehet *m. á*. ASBÓTHnak tehát nyugodtan felelhetem, hogy a szláv *a* > magy. *á* megfelelés nem olyan «hangtani mozzanat», a mely a szláv jövevényszóknak csakis a bolgárból való eredete mellett szólna.

e) Szláv *ě* > magy. *é*.*)

A következő «hangtani mozzanat», melyet meg akarok említeni, az ó-egyh. szláv *ě* magyar megfelelői. Az a kérdés, mi a szláv *ě* magyar megfelelője s mit tanít erről ASBÓTH. A megfelelések a következők:

α) Ó-egyh. szláv *ě* = magy. nyílt rövid *e*: *berkénye* (l. OklSz., NySz. *brekene*, *berkinye*, *brokina*, *bereküne* stb. < **brěkyňa*, l. BERNEKER EtWb. 50.), *cséret* (MTsz.: **črětъ* < szerb-horv. *črět*, szlov. *črět* stb.), *médencze* (vö. NySz.: *medöncze*, MTsz.: *melöncze* < **mědъnica*, l. A. bírálata 75—77.), *médve* (NySz., *nedvë* MTsz. < *medvěbъ*), ? *retész* (NySz., MTsz.; aligha ide való példa < **retězъ*), *szekecsze* (NySz. < **sěkyrica*), *szelemén* (NySz., MTsz. < *slēmě*), *verécsény* (MTsz.; vö. *vrěteno*).

β) Ó-egyh. szláv *ě* = magy. *ë*: *csërsnye* (NySz. < **črěšňa*, *terëm* (NySz., MTsz. < *trēmъ*).

γ) Ó-egyh. szláv *ě* = magy. *ë* (alakváltozat *ö* magashangú szavakban; mélyhangúakban illeszkedéssel *o*), [továbbfejlődve zártabbá lesz *i*-vé, vö. *védër*]: *bëlice* ~ *bölice* (MTsz. < **bělica*), *csërda* (MTsz.) ~ *csorda* (NySz. < *črěda*; a bolgárban van *črdá* alak is), *csërészlyá* ~ *csoroszlyá* (MTsz.; NySz. < **črěslo*), *pëlyva* ~ *polyva* (van *e*-s alakja is MTsz., NySz.: **plěva*), *szömörkë* ~ *szëmörkë* (NySz., MTsz., van *e*-s alakja is < **smrěka*), *vödör* ~ *védër* > *vidör* stb. (MTsz., NySz.: vö. **vědro*, bolg. *vedrò*).

δ) Ó-egyh. szláv *ě* = 1. magy. *ë* ~ *e*: *ësziërha* ~ *esziërha* (MTsz., NySz. < *strěcha*, bolg. *strehà*), *lengyën*, *lengyen*: *lengyel* < ó-or. **lendëne* (vö. Const. Porph. λευζενίνοι, λευζανγίνοι), *pësztönka* ~ *pesztönka*, *pesztunka* (MTsz.; vö. egyh. szláv *pěstunъ*: *pædago-*

*) E fejezetben a nyílt *e* = *e*, a zárt *e* = *ë*.

gus, *pěstovati*: curare), *povědál* ~ *szpovedál* (MTsz.: *povědati*); — 2. magy. *é* ~ *e*, *i*: *pělnka* ~ *pelenke*, *pijinka* (MTsz.; vö. ó-egyh. szláv és egyh. szláv *plěna* és *pelena*, bolg. *pelenà*), *szěrda*, *szěrèda* ~ *szęřęda*, *szarada* (MTsz., NySz.; nem lehetetlen, hogy ide valók az OklSz. *Zerida*, *Zyrida* személynevei is < *srěda*). — *Esztěna* ~ *istina* oláh eredetű Nyr. 22 : 437.

ε) Ó-egyh. szláv *ě* = magy. *é* ~ *i*, *i* (a következő szavak leg-többjének ki van mutatva *i* ~ *i*-vel hangzó alakja is): *acěl* ~ *acil* (MTsz. Trócs. 32.*) < **ocělb*), *bělén*, *belénd* ~ *bilind* (MTsz., NySz. < **blěnb* l. BERNEKER EtWb. 48.), *běrmál* (zárt *i*-vel jelölve Érdy-k. NySz. < kath. szláv *běrmati*), *beszéd* ~ *beszíd* (Trócs. 32, 35., MEL.***) 22., NyK. 31 : 101., MTsz. < *besěda*), *czěl* ~ *czil* (NySz., MTsz., Trócs. 21., MEL. 12.; *ě*-je alapján esetleg lehetne szláv eredetű, vö. **cělb* BERNEKER EtWb.), *cserép* ~ *csirip* (MTsz. < *črěpb*), *csév*, *cséve* ~ *csív*, *csívė*: cső (NySz., MTsz. < *cěvb*, **cěva* BERNEKER EtWb. 128.), *déd* (NySz. < *dědb*), *děrék* ~ *děrik* (NySz., NyK. XXXI. 101, 204, 209., MTsz.; egyéb alakok a *fazék* ~ *fazok* stb.-féle szavak analógiájára < **drěkb*), *ębéd* ~ *ębíd* (NySz., MTsz., NyK. XXXI. 101. < *obědb*), *ęplény* ~ *ępliny* (NySz., MTsz.; *ęplen* Schlägli szój., Besztercz. szój. < **oplěnb*), *lep* (viscum NySz., Schlägli szój. < *lěpb*), *lésza* ~ *lisza* (NySz., MTsz. [vö. MTsz. *lěszka*] < *lěsa*), *méh* ~ *mih* (NySz., Trócs. 27., NyK. XXXI. 98., MEL. 23.: uterus, vulva < *měchb*), *néma* ~ *níma* (NySz., NyK. XXXI. 99., Trócs. 29. < *němb*), *némēt* ~ *nímēt*, *nímöt* (MTsz., Trócs. 29.; vö. *němběb*), *penész* ~ *pinisz* (stb. MTsz., NySz.; *penjzl*, *peliznes* Schlägli szój. 1871, 1873., *pelezn*, *peleznes* Besztercz. szój. 1278, 1279. < *plěsnb*), *pribék*, *piribék*, *príbék* (MTsz.) ~ *prebék* (*e* = *é*? NySz.), *prebég* (*e* = *é* NySz.), *piribek* (*e* = *é* NySz. < *prěbėgb*, *prībėgb* MIKL. Lex. p.; vö. *űzbég*), *széna* ~ *szína* (NySz., Trócs. 30., NyK. 31 : 100. < *sěno*), *szomszéd* ~ *szomszíd* (zárt *e*-vel jelölve Münch-k. NySz.; *i*-vel Trócs. 34. < *sōsědb*), *szövėtnek* ~ *szőuindek* (NySz., Trócs. 35., zárt *é*-vel NyK. XXXI. 104. < **světbnikb*), *szuszék*, *szűszék* ~ *szuszík*, *szűszék* (MTsz., NySz. < **sōsėkb*), *tészta*, *tészta* ~ *tízta*, *tízta*

*) Trócs. = TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: A XVI. századbéli nyomtatványok *e*-jelölései. Bpest 1908.

***) MEL. = MELICH JÁNOS: Az «Orthographia Vngarica» és a magyar helyesírás. Bpest 1908.

(MTsz., Trócs. 31. < *těsto*, bolg. *testò*), *üzbég* (kihalt szó, OklSz.: *izbég*, *ëzbég*, NySz.: *wzbec*, *wzbek*, *vzbec* NySz. < **izbëgъ*).

Kétségtelen, hogy ide tartoznak még a következő, az irodalmi nyelvben *é*-vel hangzó szavak:

1. *atracél* ~ NySz. *atracel* (*e=ë* vagy *ę?*, vö. mai cs. *jitrocil*, *jitrocel*);

2. *é* ~ *ë*: *dézsa* ~ *dëzsa* (MTsz. < **dëža*), *kondér* ~ *kondër* (MTsz. < **kondërъ*);

3. *é*: *í* ~ *ë*: *csép*: *csíp* ~ *csëp* (MTsz., NySz., MEL. 12. < **cëpъ*), *né-*, *ní*-ha (NySz., MEL. 23., Trócs. 28.) ~ *nëmëllik* (MTsz. < *në-*);

4. *é* ~ *ë* ~ *e*: ? *mëzga* ~ *mëzge* ~ *mëzga* (MTsz., NySz. < *mëzga*; a szerb *mëzga* és or. *мязга*, *мязга* alapján **mëzga* alakból kell kiindulnunk);

5. *é* (*i*) ~ *ê*, *ê* ~ *ę*: *pënz* ~ *píz* ~ *pëz* ~ *pëz* ~ ? *penca* (MTsz., NySz., nyilt *e*-jéről NyK. XXXI. 107., zárt *ë*-jéről Trócs. 29. < *pënzъ*); *rëpa* ~ *rípa* ~ *rëpa* (MTsz., NySz. < *rëpa*), *mér-*, *mërce* ~ *mírce* ~ *mërce* ~ *mërcë* (MTsz.; zárt *é*-jéről NyK. XXXI. < **mërica*).

Ellenben nem ide való példák: *szemét* ~ *szemetes* (l. Magy. Nyelvészet V. 390.: *szmetъ*), s valószínűen a *veréb* ~ *verebet* is (l. MTsz.: *vereb*). Ez utóbbi szót A. egy **vrëbij* alakból magyarázza (Arch. XXII. 483.), s azt mondja, hogy a magyarban először **verëbi*-nek (s ebből *veréb*) hangzott a szó. Az én nézetem szerint először magyar *vereb*, ebből *veréb*. Vö. REŠETAR, Der štok. Dialekt 101.: «Es ist bekannt, dass in den čakavischen und zum Theil auch in den štokavisch-ikavischen Mundarten die Silbe *ra* in *rasti*, *krasti* und *vrabac* durch einen schwer zu erklärenden Lautübergang zu *re* wird; es war aber für mich eine Überraschung, als ich die Form *vrëbac* fast in ganz Bosnien auch bei *je*-Sprechern . . . fand . . . Prof. M. ZGRABLIĆ möchte . . . die Form *vrëbac* durch die russische ebenfalls dialektische Form *вребѣи* erklären; wir müssten aber dann in der Wurzelsilbe ein urslavisches *ë* voraussetzen, was im Serbokroatischen bei *i*-Sprechern ein **vrëbac*, bei *je*-Sprechern ein **vrjëbac* ergeben würde, also Formen, die gar nicht vorhanden sind!»

ζ) Ó-egyh. szláv *ě*=magy. *i* (a legtöbb ide való szóban régibb, *e*-vel írott alakot is ki lehet mutatni): *kalitka* (NySz., MTsz.; *kalëtka* OklSz. < **klëtka*; a NySz.-ban tévesen *kalátka* is, de az

eredetiben *kalitka*), *pilis* (Schlägli szój. 299, 300.: *plis, piles*, SZIKSZAI FABR. *pileső*, NySz. *pilés* < kath. szláv *plěš*), *ritka* (a régi nyelvben *i*-vel NySz., OklSz., a népnelvben *rětka, rětka* MTsz.: *редѣкѣ, редѣка, редѣко*), *szelindek* (*szeléndök : szilindök : szöléndök* (MTsz.)), régi nyelvben *szelédnek* NySz., OklSz., SZIKSZAI FABR. < **slědnikѣ*), *szín* (*szén, szén, színy* MTsz. régi nyelvben zárt hosszú *é* NyK. XXXI. 100.; l. NySz. *zeen, zein*, OklSz. *zen* < *sěň*), *taliga* (Schlägli szój. 1328, *thaliga* Besztercz. szój. 766.; *tajga, talyiga, tajiga* MTsz.; mindig *i*-vel NySz., OklSz., SZIKSZAI FABR. < *teléga*), *vitrola* (*vitrolya* OklSz.; *i*-vel minden adatban Schlägli szój. 773, 2201., Besztercz. szój. 269, 276, 279., NySz., MTsz. < *větrilo*), *ziliz* (MTsz.: mályva < *slězѣ*) *zsilip* (*zsilib* NySz., *zlip, zelep* OklSz., *selyip, zszelyéb* NySz., *zszejép, zszelyép, zszirip* MTsz. < *žlěbѣ*).

η) Ó-egyh. szláv *ě* = magy. *a*: *olaj* (NySz. *olaj is; alaj*, ebből *alé* MTsz. < *olěj*), *parlag* (*porlog* NySz., csángó *pěrlág* MTsz. < *prělogѣ*. Nem lehetetlen, hogy itt egy szláv **prlogѣ*-ből való a m. alak; vö. *črě-* szótagból a bolg. *čr-*: *črvo, črda, trě-*ből a szlov.-ben *tr-*: *tribuh, pri-*ből *pr-*. l. Rad 134:127., Arch. 16:433., *prě-*ből nem lesz itt *pr-*).

θ) Ó-egyh. szláv *ě* = magyar *á*: *császár*, régibb magyar **czászár* < **czaszár*, -sz- alapján feltétlenül szláv *česarъ* szóból, s nem a lat. *cesar*-ból, vagy az olasz *cešare, cēsare* szóból; a *cz* ~ *cs*-re vö. *csép, cső, csödör*, az *a—á* > *á—á*-ra: *abraz* > *ábráz*. Lehet, hogy a m. *a* > *á* a szláv *ě* helyén kel. bolg. nyelvj. sajáttság. (A. szerint eredetibb m. **csészár* NyK. 30:219.) Nem ide való: *marázsa* (MTsz.) < oláh *mreažá* < kel. bolg. *mrēža*. — Végül megjegyzem, hogy a m. *baraczk* szó szláv *broškva* alakból magyarázandó. *)

Végig tekintettünk az ó-egyh. szláv *ě* szláv jövevényszavainkban való megfelelőin, most azt mondjuk el, mit tanít e «hangtani mozzanat»-ról A.

Művemről írt bírálatában nagyon szerényen szól e kérdésről; a 75—77. lapon azt tanítja, hogy a m. *médencze* egy bolg. **mědnica*-ból vagy **mědnica*-ból való, s hogy először a m.-ban

*) Az *α—θ* összeállításból egy-két szó kimaradhatott, úgy szintén nem minden szó van itt felsorolva, a mely MIKLOSICH Slav. El. 9., 10. lapján található. Ennek oka, hogy én a kihagyott szavak egyikét-másikat M.-tól eltérően magyarázom.

médencze*-nek hangozhatott. «A bolgár szó első tagjában» ugyanis «valamikor olyan *e* hang hangzott, a melynek a magyarban rendszeren hosszú *é* felel meg» (75. l.). A 66. lapon pedig ezt olvaszuk: «Az *a*-n kívül» [lásd itt szláv *a*: magy. *á*] «még csak az *é* helyén találunk következetesen hosszú hangzót a magyarban a régi átvételekben». Annál részletesebben szól az *é* magy. megfelelőiről A. egyéb dolgozataiban (vö. NyK. XXX. 219—300., Archiv XXII. 462—464, 486.). Mindenütt az a nézete, hogy az ó-egyh. szláv *ě*-nek a magyarban *é* felelt meg, a melyből a magyarban *i* (*í*) fejlődhetett. Ha az *é* a magyar szóban ma nincs meg (pl. *csěrda*~*csorda*, *pělyva*~*polyva*, *szěrda*, *szeleměn* stb.), akkor A. a mai vagy a múltban található magy. alakváltozatokat olyan föltett alakokból magyarázza, a melyekben az *ě*-nek megfelelő hang *é*-nek hangzott. ASBÓTH szerint a m. *csěrda*~*csorda* így keletkezett: először volt m. **csěrda*, ebből **cseréda*, majd **cseréda*, azután *csěrda*, illetve illeszkedéssel *csorda*. Hasonló eset *pělyva* ~ *polyva*, félig-meddig *szěrda* (szeréda* > **szeréda* > **szeréda* > *szěrda*), *szeleměn* (**szeléměn* > **szeléměn* > *szelemen*) stb.

Erre csak azt jegyzem meg, hogy ez olyan tanítás, a mely logikus ugyan, de a tapasztalattal, a tényekkel sehogy sem igazolható. Nincs a világon olyan szláv nyelv vagy nyelvjárás, a melyben az összláv *ě*-nek az összes esetekben egy és ugyanaz a megfelelője volna (I. REŠETAR, Der Štokavische Dialekt 67. l.). Vannak pl. bolgár nyelvjárások (szlovének is), a hol a *črěda* (= m. *csorda*), *črěvo* (darm) így hangzik: *črědà* (< eredetibb *črědà*-ból), *črěvò* (eredetibb *črěvò*-ból, ' = hangsúly jegye). Miért ne lehetne föltenni, hogy a m. *csěrda*~*csorda* egy ilyen *črěrdà*-nak a mása. A *pělyva*~*polyva* szó esetében én metathesist teszek fel, s azt mondom, hogy az átadó nyelvben e szó *plyeva*-nak (hangsúly az *e*-n; vö. ny. bolg. *plěva* GEROV, kel. bolg. *plàva*, szerb-horv. *plěva*, *plěva*) hangzott. Hogy ilyen magánhangzó + mássalhangzó közti helycsere történni szokott, arra vö. m. *kulcs* (*kúcs*, *kolcs* OklSz., *kólcs*, *kúlcs* NySz., *kaócs*, *kaócs*, *kaucs*, *kocs*, *kócs*, *kujcs* MTsz.), *szilva* (OklSz., NySz., MTsz.), a melyek a szláv *ključь*, *slíva* átvételei s a melyek a magyarban sohase hangoztak **kulyúcs*-, **szilíva*-nak.

Én tehát nem indulok ki olyan tételből, hogy az ó-egyh. szláv *ě*-nek a magyarban mindenkor *é* felelt meg, hanem igyekszem

a magyar és a szláv nyelvtörténet, nyelvjárások vallomását figyelembe venni s az eseteket így megmagyarázni. A azonban azt mondhatná, hogy az esetek többségében mégis *é*, illetve ebből fejlődött *i* (*í*) van a magyarban az ó-egyh. szláv *ě* helyén. Helyes; csakhogy ha A. azt hiszi, hogy ez az *ě* > *í* megfelelés a bolgár nyelv mint átadó nyelv mellett szól, hát akkor kénytelen vagyok őt e hitétől megfosztani.

Az *é*-vel (>*í*, *i*) hangzó szavak közt vannak olyanok, a melyek művelődéstörténeti s egyéb okokból nem lehetnek bolgárok. Így pl. a *bérmál* csakis egy kath. szláv **běrmati*-ből eredhet (BERNEKER EtWb.-jában *běrmati*, l. MELICH, Szláv jöv. I. 2, 233.), a m. *pilis* (régibb *pilés* < **plés*, l. fentebb és Szláv. jöv. I. 2, 372.) csakis egy kath. szláv *plěš*-ből eredhet egyszerűen azon okból, mert csak a katolikus rítus szerinti papság hord «tonsura»-t, «corona»-t. Történeti okokból nem lehet bolgár *Veszprém* ~ *Veszprím* városa neve sem (l. MELICH, Szláv jöv. I. 2, 130., Magy. Nyelv II. 51.), pedig kétségtelen, hogy ez egy *Bezprēm* (vö. *bezprēm* = összeférhetetlen) személynév mása. Hogy *Szerém* (l. 1171. oklev. *zerem* és M. Nyelv II. 101.), *Eszék* sem bolgár átvétel, hanem szerb-horvátok (vö. szerb-horv. *Sr̄ijem*, *Srēm*, *Ōsijek*, *Ōsěk*) vagy kaj-horvát (recte szlovén)*) eredetűek, azt se fogja senki kétségbe vonhatni.

Fontos azonban az *é* (>*i*)-vel hangzó szavak magyar nyelvi történetét is megfigyelni. Ismeretes dolog, hogy a magyar nyelvben kétféle hosszú *é* volt, egy zárt és egy nyílt. A vogulból és az osztyákból ez a kétféleség teljesen igazolható. Zárt *é*-vel hangzó eredeti szavaink: *fél*ni, *fészék*, *lélék*, *mély*, *nég*y, *éj*, *szél* (margo), ellenben nyílt *ê*-vel hangzottak vagy ma is hangzanak: *én*, *fél* (felet), *jég*, *kéz*, *tél* (l. NyK. 25 : 168, 257., 31 : 206.). Olyan emlékeink, a melyek e kétféle *é* közt különbséget tesznek (vö. Erdy és a Jord.-kódex kétbetűs mássalhangzói, SUHAJDA LAJOSTÓL NyK. XXXI.; A XVI. századbéli nyomtatványok *e*-jelölései, írta TRÓCSÁNYI ZOLTÁN, Bpest 1908, a NyK. XXXVIII. köt.-éből; Az «Orthographia Vngarica» és a magyar helyesírás, írta MELICH JÁNOS, Bpest

*) Hogy a kaj-horvát nyelv egykor (XI—XII—XV. sz.) a Dráva-Száva közt hogyan lehetett elterjedve, vö. JAGIĆ, Die Kultur der Gegenwart I : IX. 24.

1908; A' magyar nyelvben hajdan megvolt kétféle hosszú *e*, azaz *é* és *ê*-rül BUDENZ JÓZSEFTŐL Magy. Nyelvészet V.), a felsorolt finnugor, tehát ősrökonsági szavakat írásban is megkülönböztetik. Ugyanezek az emlékek a jövevényszavak hosszú *é*-jét is vagy a nyílt vagy a zárt *é*-nek megfelelő jellel írják. Zárt hosszú *é*-nek megfelelő jellel írják szláv jövevényszavaink közül a következőket: *aczél*, *beszéd*, *czél* (szláv? német?), *derék*, *ebéd*, *lepény*, *méh* (uterus, vulva), *mér-*: *mérceze*, *né-ki*, *néma*, *német* (?), *széna*, *szövétnek*, *szomszéd*, *tészta*, ellenben nyílt hosszú *ê*-nek megfelelő jegyet használnak a többi közt a következő szavaknál: *kérésztynén*, *pécsét*. Minthogy e két utóbbi példában az *é* illeszkedés folytán keletkezett eredeti *a*-ból (vö. ol. *cristiano*, szláv *крѣстѣ-ян*, l. MELICH, Szláv jöv. I. 2, 332., *pécsét* < szláv *pečatъ*), ezen a nyomon tovább is kutathatunk. Illeszkedés folytán*) keletkezett az *é* s nyílt *ê*-nek van jelölve következő szavainkban is: *Illés* (< lat. *Elias*, l. MELICH, Orth. 14.), *terjék* (TRÓCS. 16. < ném. *theriak*: lat. *theriaca*, MELICH-LUMTZER, Deutsche Ortsn.), *gané* (l. MEL. Orth. 14., mindig *é*, sohase *í*, l. TRÓCS. 54. < *ganaj*-ból) | úgynevezett «hangnyújtó» tövekben (l. TRÓCS. 20, 21., MEL. Orth. 19.): *mise*, de *misét* (< lat. *missa* stb.), *Velenceze*, de *Velenczês* (< lat. **Venicia*, l. MNyV. II. 212.), *dinnye*, de *dinnyét* (rég. m. *dinna* OklSz. < szláv *dynja*), *megye*, de *megyét* (rég. m. *megya*, l. OklSz. < szláv *měda*, *meja*, *megya*), *szerencse*, de *szerencsés* (rég. m. *szerencsa* < szláv *srěča*), *Besztercze*, de *Beszterczét* (vö. szláv *Bystrica*) stb. — A német jövevényszavak közt is, ha ném. *a*-ból umlaut folytán lett az *ä*, *e*, akkor nyílt *ê* van a magyarban (vö. *hóhér*, *pellengér*, *érc*, *ledér*, *fillér*, ? *gyömbér*, ? *tenyér* stb., vö. WILLMANNS II. 283.); ha az *-er* képzős szó idegen jövevény a németben, akkor zárt *é* van a mi nyelvünkben (*gallér*, *pánczél*, *tányér* stb.).

A mikor tehát a mi emlékeink azt írják, hogy *kereztén*, *peczet*, de *beszed*, *dereek* stb., akkor az egyik esetben illeszkedés folytán keletkezett *é* nyílt hosszú *ê*, a másik, az ó-egyh. szláv *ê* helyén levő mai *é* hosszú zárt *ê*. Csakis egy hosszú (esetleg rövid) zárt *ê*-ből (*ê*-ből) válhatott az idők folyamán *í*, *i* (vö. *kalitka*, *pilis*, *rítka*, *szelindek*, *vitorla*, *zilíz*, *zsilíp*), mégpedig azon meg-

*) Hasonló gondolatmenet TMNy. 169.

felelésnél fogva, hogy a magyar vocalismusban a XIII—XIV. századtól fogva határozott zártabbá válás történt (vö. *szöcs* > *szücs*, *förész* > *fürész*, *tő* > *tü*, szóvégi *ő* > *-ü*, stb. *-ól* > *-ül*: *fordól* > *fordul* stb. | *sér* > *sír*, *kéván* > *kíván*, *-ént* > *-int* (*teként* > *tekint*, *szerént* < *szerint*), *-ét* > *-ít*: *tanét* > *tanít* stb., I. SIMONYI, Die Ung. Spr. 210.).

Én tehát azt mondom, hogy az ó-egyh. szláv *ě*-nek a magyarban az esetek többségében zárt *ē* (rövid és hosszú) felel meg, a melyből aztán nyelvünkben *é*, *i* is fejlődhetett. S mit szól mindehhez A.? Hát bizony kissé furcsa dolgot mond, mert ép az ellenkezőjét állítja, mondván: «Die heutige geschlossene Aussprache ist erst später*) eingetreten, wie dies die ungarischen Sprachforscher öfter*) nachgewiesen haben» (Archiv XXII. 486.). Én ez állítás eredetét nem kutatom, mert nyugodtan mondhatom, hogy az *aczel*, *beszéd*, *ebéd* stb. szavak *ě*-je a magyarban mindig zárt *é* volt (vö. még TMNy. 169., SIM. Ung. Spr. 58.). Érteni azonban teljesen értem. Ha mi ugyanis a szláv nyelvekbeli *ě* hang megfelelőit kutatjuk, s kérjük, milyenek itt az *ě*-k megfelelői, A. elméletére kedvezőtlen dolgokat fogunk találni.

A szláv nyelvtudomány ugyanis egyrészt abból, hogy a régebbi szláv ábéczében (glagolica) az *ě*-nek és a *ja*-nak egy jegye van (*dědъ* szó *ě*-jét ugyanazzal a jellel írják, a melylyel a *jasli*-beli *ja*-t, I. ASBÓTH: NyK. XXVII. 86.), másrészt a szláv nyelvek összehasonlításából és a bolgár nyelvjárásokból azt állapította meg, hogy az ó-egyházi szláv *ě* (ѣ, ѧ) minden helyzetben *ä*-nek (azaz igen nyílt *e*-nek) hangzik (vö. MILETIČ, Archiv XX: 581, VONDRÁK, Altk. Gr. 61, Vergl. Gr. I. 66.).**) A mai bolgár nyelvjárások két részre oszlanak; az egyik a szerbvel határos nyugati, a hol az *ě*-t úgy ejtik, mint az etimologikus *e*-t (bolg. hangsúlyozott *e* nyílt, hangsúlytalan zárt, I. többek közt WEIGAND Bulg. Gram. 2, 3. §§).

*) Én emeltem ki.

**) MIKLOSICH szerint zárt *é*, a mi mellett a m. szavakat hozza fel, vö. Vergl. Gr. I. 47; LESKIEN Altbulg. Gr.⁴ 5. lap *ē* = «ursprünglich geschlossenes *e* wie im deutschen See, für die Zeit unsrer Quellen... in dem Dialekt der Quellen... *ja*, *ea*»; *ä*, *a*, *ä*-kiejtést vesz fel LESKIEN legújabb művében: Gram. der altb. Spr. 1909. XXXVI, 8. l.

Ez az ejtés újabb, idegen hatás alatt keletkezhetett, a melyre vö. MILETIČ, Das Ostbulgarische 8, 9. lap: «Es ist sehr wahrscheinlich, dass dieses *e* statt *ѣ* anfangs von einer kleinen nordwestlichen Mundart [az Arch. XX. 582-ban: «ein Übergangsdialect zum Serbischen] ausging, und dass sie sich dann schnell weiter nach Süden und Osten verbreitete». — A másik a keleti nyelvjárás — s ezen alapul az irodalmi nyelvi kiejtés is —, a hol az *ѣ*-nek következő hangok felelnek meg: hangsúlyos helyzetben gutturális vokálisú szótag előtt *ea* (*ia*, *'a*) pl. *plęava*, *plęava* (polyva), *stęaha*, *straha* (eszterha), *dęad*, *dęad* (déd) stb., ellenben palatális vokálisú szótag (*e*, *i*, *ę*) előtt, továbbá *ę* előtt, nyílt egyszótagú szavakban *e*, pl. *veran* [de *vęara*, *v'ara*], *vręme* stb. Hangsúlytalan *ѣ* = *e* (nyílt vagy zárt), *ѣ* (vö. JAGIĆ-Festschrift 695, VONDRÁK, Vergl. Gr. I. 66, WEIGAND, Bulg. Gr. 7. §. BERNEKER, EtWb. 5. A kérdést CONEV tisztázta). — Az *ea*, *ia*, *'a*-ejtés MILETIČ szerint eredetibb *ä*-ből fejlődött.

MILETIČ felfogásával szemben CONEV B. (vö. Dialektstudium 18, 30, 31, JAGIĆ-Festschrift 321, 322. és egy hozzám írt levélben is) azt tanítja, hogy a bolgár nyelvben és nyelvjárásokban eredetileg az *ѣ*-t *'a*-nak (vagy *'a*-nak) ejtették, s az *e*-s ejtés csak a XIII. század óta fejlődött jelenség. Mi tehát teljesen értjük A.-ot, mikor azt hirdeti, hogy a mai m. zártabb hangzó eredetibb m. nyíltabból fejlődött, «wie dies die ungarischen Sprachforscher öfter nachgewiesen haben» (Arch. XXII. 486.), vagy a mikor az *ѣ* > magy. *é* megfelelésről csak annyit mond, hogy a mi szavaink a nyugati bolgár nyelvjárásból való átvételek (vö. a bíráló 8, 9, 14, 15, 66, 75. l., Nyr. XXX. 229.). Csakhogy azt a tényt, hogy a IX. században nincs zárt *e*-vel (*ѣ* helyén) hangzó bolgár nyelvjárás, nem említi; a bolgár nyelvben ekkor — ha ugyan nem CONEVnek van igaza — *ä*, tehát nyílt (hangsúlyos helyzetben), rövid hang van, míg ellenben a magy. *é* (*i*, *i*) zárt (s sok esetben eredeti) hosszú hangnak felel meg, s ezt semmiféle elmélettel letagadni nem lehet.

A szerb-horv. nyelv az ó-egyh. szláv *ę* helyén hármas megfelelést mutat: a) hosszú és rövid *ę*, *ę* (pl. *Sręm*, *dęd*), b) hosszú szótagban *ije* (*Sręjem*, *Ősijek*), rövidben *je* (esetleg *e*: *męera*, *plęva*), c) hosszú és rövid szótagban *i*, *i*; *młh*, *slęme*). Az első esetben levő *ę*, *ę* nyílt *e*-hang, különösen az a hosszú szótagok-

ban (l. REŠETAR, Der štokav. Dialekt 68; vö. VONDRÁK, Vergl. Gr. I. 67.).

A szlovén nyelvben az ó-egyh. szláv *ě*-nek hangsúlyos helyzetben zárt (hosszú) *ě* felel meg, a mely nyelvjárásonként, így pl. Magyarországon is *ei*-nek is hangzik (lásd VONDRÁK, Vergl. Gram. I. 67., MIKLOSICH, Vergl. Gram. I. 310 -312.). Ez az *ě* MIKLOSICH szerint teljesen olyan, mint a francia *é* vagy a m. *é*. A szlovénben tehát *besěda*-, *ěréda*-, *ěřep*- (vagy nyelvjárásonként *beseida*-, *ěreida*-, *ěreip* stb.) stb.-nek hangzanak a m. *beszéd*-, *csorda*-, *cserép*-nek megfelelő szavak. Ezért írhatta MIKLOSICH Slav. Elemente 10. lapján a következőt: «Dass diese Wörter aus dem Slovenischen entlehnt worden sind, ist zweifellos, da die übrigen slavischen Sprachen den *ě* Laut nicht kennen» (l. még MIKL. Vergl. Gram. I. 47.).

Nem hallgatom el, hogy VONDRÁK szerint (Vergl. Gram. I. 67.) e zártabb kiejtés újabb jelenség, de hogy mikori, azt persze ő se tudja megmondani. A mikor azonban ezt nem hallgatom el, ugyanakkor megemlítem a következő dolgokat is:

α) A kaj-horvátban, melyet KOPITAR-VUK-MIKLOSICH-BELIĆ a szlovénhez sorolnak (l. erről REŠETAR, Der štokavische Dialekt 3—8, 20, JAGIĆ, Arch. IV. 395, 396.) s a mely régen a Dráva-Száva közt Verőczig volt elterjedve (l. JAGIĆ, Die Kultur der Gegenwart I. Abth., IX. Band: 24.), szintén van zárt *e*, *eⁱ* (Archiv XXIX. 307.) az ó-egyházi szláv *ě* helyén. S ez az *e*, *eⁱ* is azon hangtani egyezések egyike, a melyek a kaj-horvátot a szlovénhez kapcsolják. Nos hát ezekben a kaj-nyelvjárásokban az *ě* előtti szótagban levő *o* sok esetben *e*-vé lesz; pl. *obědъ* itt *ěbid*-nek hangzik (vö. Rad CXV. 74.), akár-csak a magyar *ebéd* szóban. Hasonló magyar szavak *Eszék*-, *eplény*; *o* helyett *e* más helyzetben *eczet*-, *gerezd* (l. kaj-horvát *grězd* Rad 115 : 73.).

2. A m. zárt *é* sok esetben *ei* diftongusból eredt; ilyen eredetű *é*-t különösen a ragokban tudunk kimutatni (vö. SZINNYEI, NyH.³ 110, 111, 133., NyK. XXXI. 207, 218, 219. stb.). A nyelvtörténet szolgáltat azonban néhány példát arra is, hogy tözszótagban előfordul *ě*~*é* is eredetibb *ei*-ből eredhetett. A *kék* szónak legrégebb előfordulásai *keyk*-nek vannak írva (vö. OklSz., a szó eredetére Gombocz, Tör. jöv.-szavak 60. l. és 13. §, l. még

Trócs. 25.); a mai *Décse* egykor *Deyche*, *Geyfa*, *Geicha*, *Geiza* (stb. Turul VII. 36., XII. 22., Sokféle VII. 143.) alakban volt írva. A mai *Vinnye* 1083—95-ben *Uueihna* (l. Magy. Nyelv II. 55.). A mai györmegyei *Vének* (Lipszkyben *Vinek* is) 1083—95-ben *ueinic* s ez nem más, mint a szláv *Věn-* (-ceslav stb. l. MELICH, Szláv jöv. I. 2, 130.) kicsinyített *Věnek* alak átvétele. A Döbr.-kód.-ben a mai *szín* (scheune, hütte, l. NySz.) szó *zein-*nek van írva, s ez a szó az egyh. szláv *sěin-*nek az átvétele.

E néhány példából kétségtelen, hogy a mai *é~í* a töszótagban is eredhetett *ei* diftongusból; ilyen esettel lehet dolgunk a *Vének* és a *szín* szavakban is. Hogy ez az *ei* diftongus már az átadó nyelvjárásban is megvolt, nagyon valószínűnek tartom. Ilyen szláv nyelvjárások azonban csakis a szlovén nyelvben vannak.

A cseh-tótban az *ě* helyén ezek a megfelelések: a) rövid szótagú *ě*=cseh *ě*>*e*, tót *e*, b) hosszú szótagú *ě*=cseh *ie*>*é*>*í*, tót *ie* (változatok *ia*, *ja* is). E megfelelést azért említem, mert a magyarban már a XIII—XIV. században vannak cseh-tót szavak (vö. *bórfenyő*, *morvány*), s így az *ě* megfelelések közt is lehet ilyen.

Összefoglalva a mondottakat, ezt találtuk:

Az ó-egyh. szláv *ě* magyar megfelelői az esetek többségében zárt (és legtöbbször) hosszú *é*, a mely *í*-, *i*-vé is fejlődhetett. E zártság a nyugati bolgár nyelvjárásokból meg nem magyarázható. A hosszúságot illetőleg azt vallom, hogy az első szótagban levő *ę* több esetben a magyarban is megnyúlhatott (l. az *a*-, *á*-nál mondottakat); más esetekben viszont az ok a szláv hangsúlyban is keresendő. Ha azonban a szláv *ě* nem első szótagban vagy nem hangsúlyos helyzetben volt s a magyarból se magyarázható s mégis *é* a megfelelés, a nyújtott hangzót csakis olyan szláv nyelvből lehet megmagyarázni, a mely ismeri a quantitasbeli különbségeket (vö. pl. *Eszék* < szerb-horv. *Ősék*). A bolgár nyelv azonban, néhány macz. nyelvjárást leszámítva, nem ismer quantitasbeli különbségeket. A szláv jövevényszavakban levő zárt magy. *é* sok esetben diftongusos eredetű lesz, még pedig *ei*-ből, s ez sem szól a bolgár átadó mellett. — Vannak azonban esetek, mikor metathesissel (vö. *pelyva*), vagy hangzó-reductióval (*parlag*, *csorda*) vagy pedig olyan nyelvvel kell magyaráznunk a szláv *ě*-nek a magyarban való megfelelést, a mely nyílt *ę* ejtést ismer. Ez meg szlovén eredetű nem

lehet. Kétségtelen bolg. eredetű lesz a *császár* szó, a hol az *š* helyén *á* (eredetibb m. *a*) van.

Magyar és szláv nyelvtörténeti, meg nyelvjárási tekintetben tehát egyaránt helytelen az, a mit A. az ó-egyházi szláv *č* magyar megfelelőiről tanít. Nem csoda tehát, hogy én ezt a «hangtani mozzanatot» se vehettem olyannak, a mely A. bolgár elméletét kétségbevonhatatlanul bizonyítaná.

f) Egyéb hangtani jelenségek.

Szláv jövevényszavaink hangtani kritériumai közt egy sincs, a melynek vallomása olyan kétségbevonhatatlan volna, mint az ósszláv *-ktj-*, *tj* és *dj* helyén levő megfelelés. E hangkapcsolatoknak ugyanis ez a megfelelésük az egyes szláv nyelvekben:

ósszláv:	egyh. szl.	bolg.	szerb (što)	csa- kaj-	horvát	szlov.	cs.	t.	lengy.	or.
<i>ktj:</i>	<i>št</i>	<i>št</i>	<i>č</i>	<i>č</i>	<i>č</i>	<i>č</i>	<i>c</i>	<i>c</i>	<i>c</i>	<i>č</i>
<i>tj:</i>	<i>št</i>	<i>št</i>	<i>č</i>	<i>č</i>	<i>č</i>	<i>č</i>	<i>c</i>	<i>c</i>	<i>c</i>	<i>č</i>
<i>dj:</i>	<i>žd</i>	<i>žd</i>	<i>đ</i>	<i>j</i>	<i>đ, j</i>	<i>j</i>	<i>z</i>	<i>z, dz</i>	<i>dz</i>	<i>ž*</i>

Egy ósszláv **pektj-*ből tehát *peštj*, *peč*, *peč*, *pec* stb.,

*) E megfelelések sem kivétel nélküliek. Az isztriai *čič*-ek horvát nyelvében a *tj*-nek *č*, *dj*-nek *ž* (ritkán *j*) felel meg. Az isztriai szlovén nyelvjárásokban *tj*-nek *č* a megfelelője (l. REŠETAR, Der štok. Dialekt 48. l.). HABELICH, JAMBRESSICH, BELLOSZTENECZ kaj-horvát szótáraiban a *tj*-nek *č* (írva *ch*: *szrecha*: fortuna, *pèch*: fornax; ritkán: *č*, írva *chy*: vö. *gachya*: femorale JAMBR.), a *dj*-nek *j* és *gy* felel meg (vö. *szaja*: fuligo, *meja* és *megya*: limes, *hèrgya*: ærugo stb. E szótárak nyelvében ósszláv *ō*=*u*: *ruka*: manus stb.). PERGOSSICH nyelvéről l. POLIVKA Gy. értekezését a KADLEC K.-féle «Stefana Verbecija Tripartitum... Beograd 1909.» cz. kiadványban. A szerb-bolgár-macedóniai [átmeneti] nyelvjárásokban *tj* = *k*, *č*, *dj* = *g*, *đ* stb.; sőt találunk szerb nyelvjárásokat, a hol *ty* és *gy* (*kútya*, *megya*, *rgya* lásd BROCH, Die Dialekte des südlichsten Serbiens 37, 38, 41. l.), *č* és *dž* (tehát *gače*: gatyá, *noč* = éjszaka, *medžá* u. o. 40. l.) a hangzás. — A horvát nyelvjárások közül a chersóiban *č* = *ty* Arch. XXX. 164.

**matjocha*-ból *mašteha*, *mačeha*, *mačiha* stb., **medža*-ból *mežda*, *međa*, *meja* stb., **rüđia*-ból *ržda*, *rđa*, *rja* stb. lesz. Az olyan magyar szavak tehát, mint *mostoha*, *Pest* és *pest* (Oklsz., MTsz.), *mezsgye*, *rozszda* csakis bolgár nyelvek, ellenben a *megye*, *ragya*, *gatya*, *parittyá*, *pötye* (MTsz.) szavak a fentebbi összeállítás alapján csakis szerb (*što*-nyelvjárási) eredetűek (és nem szerb-horvátok, mint A. hiszi) lehetnek. Hogy valóban szerb eredetűek-e (vö. hogy a szerb *č*, *đ* több nyelvjárásban majdnem *ty*, *gy* hangzású, l. REŠETAR, Der štok. Dialekt 136. l. és VUK³ alphabetum), az attól függ, hogyan magyarazzuk a szlovén-horv. *j*-éket és a szlovén *č*-éket (l. ASBÓTH, Nyr. 29 : 496, VONDRÁK, Vergl. Gramm. I. 276.). Én azonban ezúttal e kérdéssel nem foglalkozom, nem tárgyalom, hogy szerb területen is *đ* helyett *j*, viszont horvát területen *j* helyett *đ*, akárcsak a szlovénben, hogyan és mikép jelenik meg (l. REŠETAR, Der štok. Dial. 5, 134. s köv. l., ugyanígy szlov. *č* és *č*, l. u. o. 48. l.), nem pedig azért, mert szándékom róla A. egy újabban megjelent értekezése kapcsán külön írni. Azt azonban kiemelem, hogy A.-nál a *št* — *žđ* ~ *č*, *đ* megfelelések csak addig jók, a míg a bolgár-szerb-horvát hatást magyarazzák, mihelyt mást is vallanak, akkor már mindenféle csűrés-csavaráshoz folyamodik. Fényes példája ennek a *szērēncse* és a *lēncse* szó A.-féle magyarázata is (l. először Szláv szók 13., majd Archiv XXII. 451., Izvjestija VII : 4, 249, 251, 263. s részletesen Nyr. XXIX. 494.). A m. *szērēncse*-nek, *lēncse*-nek az egyh. szlávban *srēšta* (*srēšta* VOND. I. 406.), *lēšta* (*ē*=nasalizált *e*), a bolgárban *srēšta*,*)

*) A bolgár irod. nyelvben *srēšta* (срѣшта; nyelvjárásban срѣоашта is Arch. XVI. 197.) «begegnung» jelentésű; egyes nyelvjárásokban azonban (szerb.-bolg. átmenetiben?), a mint GEROV szótárából látom, melyet nekem is «sikerült megszerez-nem», «glück» jelentésben is járatos. A. újabban megint hozzászólt a «szerencse» szó eredetéhez (Nyelvtudomány II. 101.). E cikk megjelenése után is fenntartom az itt kifejtetteket. CONEV B., szófiai egyetemi tanár a szóra vonatkozólag ezt írja nekem: «*srešta* bedeutet im Bulg. nicht ‚Glück‘, sondern ‚Begegnung‘; man sagt *dobra srešta*, aber versteht man nicht wie im Serb. ‚gut Glück‘, sondern ‚gute Begegnung‘. Nur in manchen macedonischen Mundarten macht man einen Unterschied zwischen *srešta* (oder *srešća*) ‚Begegnung‘ und *sreka* = ‚Glück‘.

lešta, a szlovénben *sréča*, *léča* (nyelvjárásonként *srenča*, *lenča* is, l. MELICH, Szláv jöv. I. 1, 6. és MIKL., Vergl. Gr. I. 309.) felel meg. A Freisingeni nyelvemlékekben van arra bizonyíték, hogy az ősszláv *tj* helyén a szlovén nyelvjárásokban úgy mint ma *č*-t is ejtettek, ott van erre a *vuensih* adat, a melyet csupán *venčih*-nek (= ó-egyh. szlávban *věštъsichъ* volna) lehet olvasnunk. Egyszóval minden a mellett szól, hogy itt szlovén átvétellel van dolgunk. A ilyenkor inkább elhiszi, hogy a szlovénben a X., XI. században nem volt még *č*, hanem csak *č*,*) bár a Freis. nyelvemlékek, mint fentebb láttuk, ezt így nem igazolják; inkább hiszi, hogy a m. *szērēncse* (régibb *szērēncsa* NySz., OklSz., MTsz., még régibb **szrēncsa*), *lēncse* (*lōncse* MTsz., feltehető régi m. alak **lēncsa*) egy bolg. *srēšta*, *lēšta* szóból lett. «Mint-hogy t. i. magyar szó *st*-n nem kezdődött, az *st* csoport ejtése a szótag elején is (**len-ste*, **szeren-ste*) nehézséget okozhatott és lett hangátvetéssel **lenste*, **szerenste*-ből *lentse*, *szerentse*, mai írásunk szerint (!! *lencse*, *szereencse*)» (Nyr. 29 : 495.).**)

E magyarázatra csak azt jegyzem meg, hogy A.-nak igaza van, mikor azt írja műveiről írt bírálatában, hogy «kettőnk közt» — úgy látszik — «kölcsonös megértésről alig lehet szó» (22. l.), mert «lehetetlenségnek tartja» (l. 24. l.), hogy engem meggyőzzön, s ép ezért nem is kíván engem meggyőzni. Engem csakugyan a *lēncse*, *szērēncse*-féle magyarázatokkal, a melyeknek semmiféle pozitív alapjuk nincs, nem lehet meggyőzni, mert én azt tartom, a mit OBLAK V. «Macedonische Studien» cz. műve 59. lapján így írt meg: «Ich glaube, dass sich die sprach-

Die letztere Bedeutung ist aber, scheint es mir, dem serbischen Einfluss zuzuschreiben. Das Wort *srešta* sollte man eigentlich mit *e* (mai bolgár helyesírás szerint срѣшта-nak kell írni a szót), nicht mit *š* schreiben. Man sagt überall *srešta* und nicht *sr'ašta*, wohl aber das Verbum: *sr'aštam* (срѣшам). Daher nach graphischer Analogie: срѣшта».

*) Hogy a *gatyá*-, *megye*-féle szavak szerbségével akkor mi lesz, azt nem említi; vö. LESKIEN, Gramm. der altb. Spr. 1909, 38. l.

***) Ha A. magy. **szrēnsta* > **szērēnsta* > **szērēnste* > **szerenstye* > **szereencse* > *szērēncse* fejlődési sort venne fel, akkor se lenne helyes tanítása. A m.-ban az *st*, *sty* megmarad, vö. *beste* (Ung. Spr. 201.), *sekrestye*, *ostya*, *borosta* stb.

lichen Thatsachen nicht nach unserer Theorie zu modificiren haben, sondern dass letztere sich den Thatsachen anbequemen muss, mögen dieselben noch so sehr unserer Systemisirungssucht widerstreben». Már pedig A. hangtani magyarázataiban nagyon sok ilyen «Systemisirungssucht»-ból származó «helyesbített alak» fordul elő.

Hasztalan álltam volna elő néhány hangtani kritériummal. Ilyenek az *š*: *é* megfelelésen kívül:

a) Az ósszláv *st+j*, *sk+j* (vagy palatális magánhangzó: *e*, *h*, *h*, *k*, *i*)* az egyházi szlávban és a bolgárban *št*-vé, a szlovénben *šč*-vé, az ócsehben *šč*-vé (lásd GEBAUER, Hist. ml. I. 521; a cseh-tót szerkesztésű Kievi levelekben is *šč*, mai *št*), a lengyelben *šč*-vé, az oroszban *šč*-vé, a kaj-horvátban *šč*-vé, a što- és cászorb-horvátban *št*, *šč* (*šč*, *š*, vö. REŠETAR, Der štok. Dial. 135. l., Arch. XXX. 163.) -vé lett. — Az olyan magyar szavak, mint *csuka* (bolg. *štuka*, szerb *štuka*, nyelvj. alakv. *šuka* REŠETAR, Der štok. Dial. 135. l., kaj-horv. *ščuka*, szlov. *ščuka*, stb.), *csáva* (bolg. *štava*, szerb *štava*, kaj-horv. *ščava* BELLOSZT., szlov. *ščáva*), *csorba* (bolg. *štrb* MIKL. EtWb., vö. szlov. *ščrbav* stb.) a legkönnyebben olyan nyelvből magyarázhatók, a hol *šč* a szókezdet. S arra, hogy ilyen *šč*-ből a magyarban *cs*- válhat, biztos példa nézetem szerint *Csépán* (l. MELICH, Szláv jövevényszavak II. 173. és CzF.) = *István* szavunk, a mely csakis egy katolikus szláv *Ščepān* alakból került a magyarba.

A. régebben (vö. A szláv szók a magyarban 15. l.) a *csorba*, *csáva*, *csuka* szavak *cs*-jét úgy magyarázta, hogy a bolg. *št*-ből a magyarban lett a *cs*, mégpedig azért, mert «*st*-vel nem kezdődik szótag a magyar nyelvben». E magyarázatát A. visszavonta;**) ha azonban azt hisszük, hogy megfejtésért a bolgár nyelvtörténethez vagy nyelvjárásokhoz (vö. hogy a bolg. nyelvjárásokban *št*-nek minden helyzetben, tekintet nélkül a *št* ere-

*) A megfelelő *zd*-, *zg*-ből *žd* lesz; van szláv nyelv vagy nyelvjárás, a hol *žj*-, *ž*-vé lett. Vö. m. *rözse* ~ *rözsgye*, *rážsgya*.

**) Vö. Nyr. XXIX: 495.: «ma már nem hiszem, hogy szó elején . . . *st*-ből lehetett a *cs*, a *csuka* és *csorba* szót tehát ma már nem merném *št*-n kezdődő alakokból magyarázni».

detére *šć*, *št*, *šč*, *šč* ejtése is van, l. JAGIĆ-Festschrift 324., OBLAK, Mac. Stud. 55—68. l.; vö. különben még *što* = *šo*, *čo*, *ščo* BERNEKER EtWb. 165.), hát akkor nagyot csalódunk. Ő sokkal régibb korokba megy vissza, mert feltesz egy bolgár nyelvjárást, melyben a bolg. *št* szó belsejében már *št* volt, szó elején pedig még *šč*~*č**) Hogy ilyen bolgár nyelvjárás se ma, se a multban ki nem mutatható, az A.-t nem zavarja, mert ha ma ilyen nincs, «evvel nincs bebizonyítva» — folytatja — «hogy ilyen nyelvjárás nem is lehetett» (l. Izvjestija VII. 4:259—261.). Valóban jobb feleletet e magyarázatra nem írhatok, mint ha — a vezetéknevek megváltoztatásával — kiírom A. rólam írt bírálatának következő «klasszikus» helyét (19. l.): ASBÓRH «mindenfélére gondol, csak arra nem, a mi pedig, azt hiszem, az első gondolat, a mely egészséges ember agyában támadhat», arra t. i., hogy itt nem bolgár, hanem szlovén-kaj-horvát *šč*-ből lett a m. *cs*.

b) Egy másik hangtani kritérium, a mely nem bolgár, a *villa*, székely *silla* (ár, MTsz., HORGES, Hétfalusi csángó népmesék 463.) szavak hosszú *l*-je. Kétségtelen dolog, hogy ez az *-ll-* eredetibb *-dl-*-ből való, s hogy eredetibb magyar alakok *vidla*, **silla*. A *villa* régibb *vidla* alakja meg is van a nép- és a régi nyelvben (NySz., MTsz.). Ez a m. *vidla*, **sidla* akkor lett *villa*-vá, *silla*-vá, a mikor a *hadlani*, *edleni*, *üdeni*, *vadlani* (l. Ehr.-k. 10.) stb. *hallani*-vá, *elleni*-vé, *ülleni*-vé, *vallani*-vá stb.***) Egy szóval kétségtelen, hogy a m. *villa*, *silla* egy szláv *vidla*, *šidlo* szóból eredt. Igen ám, de mind az összláv *-dl-*, mind pedig a *-dlo*-képző az egyh. szlávban, a bolgárban, a szerbben, a horvátban, az oroszban *-l*-nek, *-lo*-nak hangzik s a nyelvjárások és a nyelvtörténet vallomása alapján ez volt a hangzás a IX—X. század óta mindig. A csehben, lengyelben, szorbban ilyenkor *-dl-* a hang. E szerint a *sillá*-nak az egyik részen *šilo*, sz. *šilo*,

*) A dolog megértéséhez tudnunk kell, hogy a bolg. *št*-k egy része >**štš* >**stš* >**šč*-n keresztül (összláv *sk*+*j* vagy palat. vok.), más része **štš* >**stš*-n keresztül (*st*+*j*), ismét más része **štš* >**tš* >**č*-n (eredeti *tš*) stb. keresztül fejlődött (l. VONDRÁK, Altkirch. Gr. 112, 133. l., LESKIEN, Handbuch⁴ 53. l. stb.).

**) Hasonló esetek *motolla* (?), *szöllő*, *zellér*.

ča-horv. *šilo*, or. *šilo*. a másikon *šidlo*, *šidlo* felel meg (l. MIKL. EtWb. 339.); ugyanígy a *villá*-nál *vila* van az egyik részen (szerb *vila*, többes: heugabel, ča-horv. *vila* (több. *vili*), or. *vily* (több.), *vidla* (több. *vidle*, *vidly*) a másikon (vö. MIKL. EtWb. *vidla* 391.). A szlovén nyelv itt is átmeneti nyelv a délszlávoktól a cseh-tót-lengyel-szorb nyelvhez. Gail völgyében ma is *šidlo*-t mondanak (l. VONDRÁK, Fris. pam. 20.) a közszlovén *šilo* helyett. S hogy a szlovén nyelvben a X., XI. században is volt *-l-* mellett *-dl-*, ott vannak bizonyítékul a Freisingeni nyelvemlékek adatai (*vzedli*, *modliti-re*, l. VONDRÁK, Fris. pam. 8; l. még Arch. XVI. 156.). Lehet, hogy A. képzelőtehetsége itt is fel fog tenni egy bolgár nyelvjárást, a hol *-l-* mellett *-dl-* alakok is lehettek, mert hisz ősszláv alapról tekintve valamikor a bolgárban is *-dl-* nek kellett lenni, lehet, mondom, hogy ő ezt fel fogja tenni, de ez újabb «elméleti játékát» komoly nyelvész csak mosolyogva fogja fogadni.

Szaporíthatnám a példákat; mondhatnám, hogy a m. *bodnár* se egy bolg. **боднаръ* átvevése, hanem akár egy szlov.-tót *bednár* mása (*e-á* > *o-á*: szlov. *pehár* > *pohár*, régi m. *gyentár* ~ *gyontár* ~ *gyantár*), ámde mindaz A.-tal szemben nem érv. Hiszen ő ezeket az újabb hangtani érveimet éppúgy «kimagyarázná» a bolgárból, a mint tette a *szerencse*, *bürü* szavaknál és egyéb bizonyítékaimnál, mert A. az elmélete után indul, s mivel az ő saját elmélete szerint nyelvünkben nincs szlovén szó, hát azért a magyar és szláv tudós világgal is el akarja hitetni, hogy ilyen nincs (l. NyK. 26: 329, 346., Szláv szók 39.; tót szó is alig van nyelvünkben szerinte l. Nyr. XXXI. 70. és sok más írásában). A hangtani bizonyítékoknak döntő szavuk van, de nem szabad kinvallatással erőszakolnunk a bizonyítást, mert ilyen eszközökkel szerzett bizonyítékaink a való tényeknek meg nem felelők lesznek.

Én nekem tehát olyan bizonyításhoz kellett folyamodnom, a mely ellen nincs appellata. Eszembe jutott az egyszeri püspök, a ki egyik *canonica visitatio*-ja alkalmával haraggal támadt az őt ünnepiesen üdvözlő szónokra, mondván, miért nem harangoztatott tiszteletére. A szónok 77 okkal mentegetőzött, melyek elsorolását így kezdte meg: Először azért nem harangoztattam, mert nincs harangunk. Erre a püspök a többi 76 oknak felsoro-

lását nagy kegyesen elengedte. Asbótnak én is ilyenféle bizonyítással akartam megmutatni, hogy szláv jövevényszavaink eredetéről vallott nézete lényeges módosításra szorul, mert e tanításban sok olyan van, a mi a legegyszerűbb ismeretünkkel ellenkezik. Hangtanilag hiába hoztam volna fel ezt vagy amazt, A. bolgár elméletével mindent ki- és megmagyarázott volna. Olyan segítségre, olyan okra volt tehát szükségem, mint a milyen a fentebb idézett adomabeli ok. Ilyen okot pedig eleget találtam a történetben, a melyről vallom azt, a mit MILETIĆ LJUBOMIR egy alkalommal — másra vonatkoztatva — így fejezett ki: «Wenn die Geschichte . . . ignorirt wird, kann . . . auch die Lautphysiologie nicht competent mithelfen» (Archiv XX. 598.). Én tehát elkezdtem vizsgálni az ó-egyházi szláv nyelvemlékek szókészletét s ezt a szókészletet összehasonlítottam a mi szláv jövevényszavainkkal. Egy ilyen szó volt pl. a m. *király* szó.

A «βασιλεύς rex» szó sokszor előfordul a bibliában, s az ó-egyházi szláv emlékek kivétel nélkül *cěsařъ* (цѣсарь; később царь: *cařъ*, l. JAGIĆ, Cod. Mar.) szóval fordítják; *kraľъ* szó sehol, de sehol ez emlékekben elő nem fordul. A katolikus szláv emlékekben (bibliákban) éppen fordítva van; ott a *kraľъ* szó fordul elő, ellenben a *cěsařъ* (ilyen alakban, rex jelentésben) sehol sem lelhető.

E tényekhez hozzáadtam (l. művem I. 1, 124, MNy. IV. 24.) s újabb pótlásul hozzáadom a következőket:

α) A bolgár népnyelv és régi nyelv nem ismeri a *kraľъ* szót.

β) A bolgár állam fejét sohase hívták *kraľъ*-nak; a legrégibb időben a görög feliratok tanúsága szerint καναξ ὀβριγγή (l. Izvjestija russk. archeol. instituta vъ Konstantinopolje VII. 1: 2—5. = fenséges kán), később a IX. századtól *cařъ* (l. u. o. 25.; így volt Simeon-nál, Joan Asën-nál stb.) volt a czíme. A bolgár nép történetében a *kraľъ* méltóságnév sohase fordul elő (vö. Titli na bulgarskitě vladěteli, tárcza a Prěporecъ című lap 1908. évi 116. számában).

γ) Nem régen a bolgár fejedelemséget királlysággá emelték. Senkinek se jutott eszébe Ferdinand királyt másnak, mint *cařъ*-nak, a királlyságot másnak, mint *carstvo*-nak nevezni.

Az a bizonyos «harang» tehát nincs meg a bolgár nyelvben. De azért A. kíváncsi a többi 76 okra is, mert ezt mondja:

α) A mi a közös szláv nyelvben megvolt, annak valamikor meg kellett lennie a bolgár nyelvben is (l. bíráló 53. l.).

β) A. már most azt hiszi, hogy a **korľь*: *kraľь* «szó talán csak megvolt, ... a mint a szláv szó sajátágos és egészen szabályos alakváltozása,*) sőt még a hangsúlyozás*) és a tőhangzó quantitasának tökéletesen a többi hasonló szavaknak fejlődése is mutatja, az összes szláv nyelvekben» (64. l.), majd egy másik helyen (67. l.) ismétli az itt idézetteket, mondván: «... a **korľь* alapra visszamutató szláv szavak, a szorb nyelvet kivéve, az összes szláv nyelvekben szakasztott ugyanazt az alakot mutatják, a melyet a szláv hangtörvények szerint várnunk kell, lehetetlen föltennünk, hogy e szó csak a VIII. század vége felé jutott volna bele az akkor már szétszórta szlávok nyelvébe...» Egyszóval A.-nak az a nézete, hogy hangtani érvek alapján fel kell tennünk, hogy a **korľь*: *kraľь* szó egykor minden szláv nyelvben megvolt, s a hol ma nincs meg, ott csak a szláv népeknek a szláv őshazából való kivándorlása után vesztett el. Így meg kellett lenni a szónak az A. által feltett honfoglalás-kori magyarországi bolgár nyelvben is.

A legelső, hogy megvizsgáljuk a szláv **korľь*: *kraľь* szót, vajjon mit mondanak róla a szlavisták.**)

A szlavisták a szó eredetét illetőleg abban megegyeznek, hogy jövevényszónak tartják. Csakhogy míg az egyik rész (FORTUNATOV Archiv IV. 577., LORENTZ u. o. XXVII. 475. és ASBÓTH) az egységes, közös szláv nyelv korában átkerült germán jövevénynek tartja (olyannak mint *кѣнезь*, *pěneзь*, *myto* stb. szavakat), a nélkül hogy az átvett germán szót meg is tudná jelölni, addig a szlavisták másik, nagyobb része újabb, a szláv nyelvek szétválása utáni felnémet eredetű jövevényt lát a *kraľь* ~ *korolьь*

*) Én emeltem ki.

***) A szónak az egyes szláv nyelvekben ezek az alakjai: szerb.-horv.: što-nyelvj.: *králj* (gen. *králja* VUK³), ča-nyelvj.: *králj* (gen. *králja*, NEMANIČ, Sitzungsber. CIV. 376. Bécs), kaj-nyelvj.: *kràly* (rövid *a*-val, l. HABDELICH, Jambri. [itt az indexben *krály*], BELLOSZI. [szerinte dalm.-horv. *král*] | szlov. *králj* (gen. *králja*, hazai szlov. *krájo*, gen. *krála* Küzmics, Nouvi zák. MÁTÉ I. 6.) | t. *král*, cseh *král* | lengy. *król* | or. король (gen. король = olv. *károly*, *károlyá*).

szóban. Ez a másik csoport azt mondja, hogy a szláv szó Nagy Károly (6-fn. Karal, Karl Arch. XXIV. 571.) császár nevéből átkerült szó, tehát lényegében olyan, mint a [germ.-gót] *kaisar* ~ szláv *česarъ*: lat. *Caesar*. E nézetet először DOBROVSKÝ mondta ki, utána nagyon sokan vallották, így MIKLOSICH is (l. EtWb.). Az újabb időben ezt a nézetet vallja, hogy többet ne említsek, BAUDOIN DE COURTENAY (a DALJ-féle szótár legújabb, harmadik kiadásában), BUDMANI*) s ezt a tanítást hirdeti VONDRÁK is legújabb műveiben (l. Altk. Gram. 46., Vergl. Gram. I. 229—230, 309—10.). E férfiak nyilván azért hirdetik e tanítást, mert ők lehetségesnek tartják, hogy az ú. n. **tort*-típusú szavakban nyilvánuló törvényszerű hangtani jelenség a szláv nyelvek elágazása után is működésben levő hangtani megfelelés lehetett. Ha mi ugyanis figyelembe vesszük, hogy a szláv **ort*-, **olt*- típusú szavakban nyilvánuló hangtani törvény szerint keletkeztek a következő földrajzi elnevezések: a mai bolg. *Lom* folyót egykor *Almu(s)*-nak hívták; a mai isztriai *Albona* várost horvátul *Labín*-nak hívják; az *Elbe* folyót egykori *Albi(s)* neve alapján csehül *Labě*-nak, lengyelül *Laba*-nak nevezik; az isztriai *Arsa*, régi lat. *Arsia* folyót horvátul *Rasa*-nak hívják, a quarnerolo-i olasz *Arbe* szigetet horvátul *Rab*-nak hívják. S itt van a m. *Rába*, a mely egy **Arbo*-ból (vö. *Arr-ābo(n)*, HOLDER, Altcelt. Sprachsch.) szláv *Raba* közvetítésével érthető meg. Mindez nem volna lehetséges, ha az **olt*, **ort* > *lat*, *rat* fejlődés nem lett volna lehetséges a szláv népeknek az őshazából való kivándorlása után is (l. VONDRÁK Altk. Gram. 46., Vergl. Gr. I. 300.). Ugyanezt kell mondanunk a **tert*- (**telt*-), **tort* (**tolt*)-csoportú szavakról is. Sofia bolgár fővárosnak *Srjādec* (vö. ЖИРЕЦК, Die Romanen I. 33., MNyv. II. 101.), *Srēdec* a bolgár neve; ez a név az V—VIII. századi *Serdica* névből alakult szláv hangtani törvényeknek megfelelően. A szerb-horv. *Srļjēem*, *Srēm*

*) Nagyon tanulságos, hogy BUDMANI azért sem tartja az egységes szláv nyelv korából való szónak, mert az ó-egyh. szláv emlékekben a βασιλεύς-t mindig *česarъ*-ral, *carъ*-ral fordítják (l. horv. akad. szót: «Ne može se reći da je riječ praslavenska već radi doba u koje se primila, pa i s toga što u njoj starijim staroslovenskijem knjigama mješte *kralъ* ima svagda *česarъ* istina da se grč. βασιλεύς prevodi *česarъ* i *car*» V. 450. l.

(l. MNyv. II. 101.; Cherso sziget egy vidékét is *Srêm*-nek hívják Arch. XXX. 201.) az egykor lat. gör. **Sermium*, Σέρμιον névből alakult hasonló szabályossággal. Pedig se a *Srêdec*-ről, sem a *Srêm* tulajdonnévről nem lehet azt állítani, hogy a közös szláv nyelvégység korából való kölcsönzések volnának. Más szóval nekünk el kell fogadnunk, hogy az **ort-* (*olt-*), **tert-* (**telt-*), **tort-*, (**tolt-*)-csoportú szavakban megnyilatkozó hangtani törvény a szlávoknak az őshazából való kivándorlása után is működésben lehetett.*)

A szláv *kralb* alak szabályosságát tehát szépen megmagyarázhatjuk a szlávoknak az őshazából való kivándorlása után is. S mit szól ehhez a hangsúlyozás és a tőhangzó quantitása? Ki van mutatva, hogy a szerb *trâ*-nak az oroszban *tôro*, a csehben *trâ* (rövid *a*), míg egy szerb *trâ*-nak az oroszban *torô*, a csehben *trá* (hosszú *a*) felel meg (l. LESKIEN vizsgálódásai nyomán JAGIĆ előadását Indog. Forschungen 1894. Anzeiger III. 251—254.). Példákkal megvilágítva a *kralb* szó szempontjából ide tartozó eseteket, mi a cseh *vrána*, *klâda*, *blâto*, *hrâch*, *kráva*, orosz *voróna*, *kolóda*, *bolóto*, *goróch*, *koróva*, szerb *vrâna*, *klâda*, *blâto*, *grâh*, *krâva* analógiák alapján azt várnók, hogy a cseh *král*: or. *korótb* alapján a szerbben **krâlj* legyen a szó, mert itt az eredeti emelkedő hangsúlylyal (A. «gyenge»-nek nevezi) ejtett hosszú szótagok megrövidültek, s lettek eső (A. «erős»-nek

*) Legyen szabad itt több olyan törvényre rámutatnom, a mely később, a szlávok mai lakó helyén is egy ideig működésben lehetett: Ide való a quarneroi *Cherso* szigetnek horv. *Cres* neve (vö. Arch. XXX. 189. és fentebb *Srêm*, *Srêdec*); indogerm. *ã*=szláv *o*, jövevényszóban: *Asmu(s)* folyó = ma bolg. *Osъm*, *sanctus-*, *santo*-val összetett dalmát nevek horvátul ma *Sut*, *Su*-nak hangzanak (l. JIREČEK, Die Romanen I. 36.) és ugyanitt *sanctulus*-ból *sutlb* lett (Archiv XXX. 310., jelentés «koma») egy -*ô*-non keresztül. A magyarok szláv neve (orosz *ugre* l. SOBOLEVSKIJ, Lekciji po ist, rus. jazyka 20., szlov. *voger*, cs. *uher*, lengy. *wegrzyn* stb.) szintén nem lehet a szláv őshazából hozott szó. Beesesnek tartom a *g > z* szempontjából (l. Arch. XXVI. 563.) a karintiai *Gail* folyó (vö. Umlauf, Geogr. Namenb.: *Gilia*, *Gilitala*) *Zilja* nevét (l. RANK szót. cseh *Zilje*). A *k > c*-re vö. szlov. *cîma* < kfn. *kîme* BERN. EtWb. A hosszú *û > y*-re is vannak kivándorlás utáni példák stb.

nevezi) hangsúlyúakká. A horv. *ča*-nyelvjárásban az eredeti hosszúság megmaradt (vö. Arch. XXX. 160.: *kráva*, *vrána* és *králj*, gen. *krāljà*), míg a kaj-horvát nyelvjárások egy részében rövid *a*-nak kell lenni (vö. pl. BELLOSZTENECZ szótárát, a ki *kràly* mellett *vràna*, *klàda*, *blàto*, *gràh*, *kràna* rövid *a*-val való alakokat ír, ugyanígy Jambr., Habd. és Arch. XXIX. 352.). A kaj-nyelvjárások másik részében *králj* a szó, tehát úgy mint a *što*-nyelvjárásban, az az a szerb nyelvben. A szerb nyelvben ugyanis a zárt szótagban levő rövid hangzók újabban megnyúltak (vö. Arch. XXIX. 313. és VONDRÁK, Vergl. Gram. I. 229, 230.) s lett a szó *krāl̄j*, gen. *krāl̄ja*.

Ez a hangsúly és mennyiségi szabályosság is azonban teljesen megmagyarázódik, ha tekintetbe veszünk a *Srēm*, *Srēdec* stb. nevéken kívül olyan szavakat, a melyek tárgyi okokból nem lehetnek közös szláv nyelvi jövevények, s mégis ott, a hol megvannak, teljesen szabályos hangsúlyt és mennyiséget tüntetnek, az az olyanok, hogy ha tárgyi okokból nem kellene átvételüket újabb, a szlávoknak az őshazából való kivándorlása utáni időbe tennünk, azt kellene mondanunk, hogy közös szláv nyelvi jövevények. Itt van pl. a «*cruх*»-ot jelentő szláv *krīžь* szó, a mely csakis kath. szláv kifejezés (l. MEL., Szláv. jöv. I. 2, 324. és VONDRÁK, Vergl. Gr. I. 28.), s a mely alakilag is, hangsúly és mennyiség tekintetében is teljesen szabályos a szerbben, horvátban stb. (vö. kath. szerb *krīž*, gen. *krīža* VUK³, *ča*-horv. *krīž*, gen. *krīžà*, LESKIEN, Untersuchungen 17, kaj-horv. *krīž* és *krīž* JAMBR., BELLOSZT., t. *krīž*, cs. *krīž*, lengy. *krzyż*, kisor. *krīž*, *krīžà*: kreuz am rücken LESKIEN, Unters. 17. stb.). Ilyen szó a papot jelentő szláv *popъ* (vö. szerb. *pòp*, gen. *pòpa*, *ča*-horv. *pòp*, gen. *popà*, or. *попъ*, *попà*, LESKIEN, Unters. 8), a «böjt»-öt jelentő *postъ* szó (vö. erre LESKIEN, Unters. 10.), a kath. szláv *mъša* (vö. *ča*-horv. *màša*, kaj-h. *mèša*, cs. *mše*, l. *msza*, szlov. *meša*, *maša* REŠETAR, Štokav. Dial. 41. és műve-met) stb. Már pedig a *popъ*, *krīžь*, *postъ*, *mъša* tárgyi okokból nem lehetnek közös szláv nyelvi jövevénytörök.

A szláv *krāl̄ь* szó is tehát alakilag is, hangsúlya és a vokális quantitása tekintetében is alakulhatott teljesen szabályosan a szláv őshazából való kivándorlás után is, s ekkor megtörtént, hogy egy-egy szláv nyelvbe nem is tudott behatolni a szó. Más szóval

a *kralь* alakulhatott Nagy Károly *Karl*, *Karal* nevéből s a bolgárba tényleg soha se tudott bekerülni. A magyar *király* szó se eredhet tehát a bolgárból, mert ott a szó sohase volt meg, s ezen nem segít se a szó hangsúlya szabályosságának emlegetése, de még az a sok feltevés sem, a mit A. hozzáfűz, a mely feltevéseket még csak felsorolni is egy egész litánia; íme belőlük izelítőül: . . . «bolgár lehetne a magyar szó . . . a bolgárban meglehetett a *kralь* szó a legrégebb időben . . . később . . . elveszhetett . . . (bírálat 69. l.)», azonban elég; ha az a bizonyos «harang» csak meg lehetett, elveszhetett, hát mi a kifejtettek alapján nyugodtan mondhatjuk, hogy a bolgárban nem is volt meg. A tárgyi tények szólnak ellene; «de strigis, quæ non sunt, nulla mentio fiat».*)

Csakhogy nem minden egyes szóban van olyan világos tárgyi vallomás, mint a *király* szóban, vagy a magyar jogi műnyelv szláv eredetű szavaiban (vö. *szavatol*, *poroszló* stb.), vagy a keresztény terminológia kifejezéseiben. Én pedig ilyen, látszólag semmi tárgyi tartalommal nem bíró szavakat is tanulmányoztam művem I. kötete első részében. Nekem feltűnt, hogy ez emlékekben van ugyan szó *ablak*-ról, *asztal*-ról, *derék*-ről stb., de a megfelelő szavak nem *oblokь*, *stolь*, *drěkь* stb. Megvizsgáltam a bolgár nyelv történetét is, meg a nyelvjárásokat is, s azt találtam, hogy se ma, se a nyelvemlékekben gazdag történeti multban nincs szó bolgár nyelvi *oblokь*-ről (= ablak), *stolь* (= asztal)-ról, *drěkь* (= derék)-ről stb. Pedig a felsorolt szavak eredeti szláv szavak. Ekkor, a mai és a nyelvtörténeti állapot valómása alapján, megrajoltam az illető szó geográfiai térképét s szemléltetés céljából ezzel is akartam bizonyítani, hogy az illető magyar szavak nem bolgár szláv nyelvi jövevények.

Ez eljárásomra A. azt mondja, hogy az én térképeim hamisítványok (l. bír. 22. l.), hamisítványok, mert «a mai bolgár szó van bele rajzolva a térképbe, valamint a többi szláv

*) Jól esik itt megemlítenem, hogy JAGIÓ egy legutóbbi cikkében (l. MNyv. V. 133.) azt bizonyította, hogy a *kralь* nyugati, a *carbь* keleti (görög) műveltségi körhöz tartozó szlávok kifejezése. A szerb *krālј* intézmény magyar eredetű.

nyelveknek mindig csak a mai nyelvhasználata van föltüntetve, és a bolgár szó mindig olyan helyre van írva, a mai Bulgáriába, a hol természetesen nem hathatott sem ma, sem 1000 és több évvel ezelőtt a mi nyelvünkbe» (u. o. 22. l.). Nagy szerencse, hogy ez okvetéséhez odateszi, hogy «csaknem kivétel nélkül», mert ezzel legalább némileg elismeri, hogy e tekintetben is a történetnek és nem csak a mának az alapján állok.

A. a szavak «földrajzi elterjedése»-kutatásától (l. bír. 16. l.) nem sokat remél, hiszen neki az a nézete, hogy a mi megvolt egykor a közös szláv nyelvben, annak meg kellett lennie a bolgárban is (l. bír. 53. l.). Én erről a nézetről akarok pár szót szólni, mert A. fejtegetéseiben ez az elmélet játszsza a legnagyobb szerepet. Ha én azt mondom: a bolgárban ma sincs, a multból se mutatható ki (IX. száz. óta) egy «ablak» jelentésű *oblokъ*, erre A. azt mondja, hogy az *oblokъ* (*oblъ* rotundus szóból) «kétségtelenül megvolt valamikor az összes szláv nyelvekben», . . . de «lassanként eltűnedezett» (l. bír. 25. l.), s csak a szlovénben, horvátban, tótban és ruténben maradt meg. Én állításaimat megismétlem szláv *stolъ*-ról (=asztal), **děža*-ról (=dézsa), *drěkъ*-ról (=derék), *plavъcbъ*-ről (=palóc) stb., kimutatván, hogy ezek 1000 esztendő bolgár nyelvű irodalmában, a mai bolgárban nem fordulnak elő, tehát nem is bolgár jövevények. Mindenre feleletül azt kapom, hogy meglehettek, kiveszhettek a bolgárból, mert közös szláv nyelvi szavak, s ép ezért meg kellett lenniök a bolgárban is.

Vizsgáljuk meg már most A.-nak ezt az állítását, mennyiben állja ki a bírálatot. Hiszen ennek a helyes állításnak rosszul való alkalmazásában van A. egyik nagy tévedése. E helyes állítás rosszul való alkalmazásában lelte fel A. azt a bűvös pálczát, a melylyel hallgatóit, olvasóit ámulatba ejti, mert a IX., X., XI. századi bolgár szókészletet ezzel a bűvös szerszámmal tudja kénye-kedve szerint gazdagítani.

A következő sorokban tehát olyan szavakról fogok beszélni, a melyeknél semmi tárgyi momentumot nem tudok felhozni ezen vagy azon szláv nyelvből való származás mellett. Nem hozakodom elő tehát a ker. terminológiával (vö. *sobota-subota*, az én művemben, továbbá VAJS: Die Nomenklatur in den kroat.-

glag.-lit. Büchern Arch. XXIX. 55.). S azzal kezdem, a mit JAGIĆ mond, s a mit az én kedvemért idéz egy helyen A. (Nyelvtud. II. 129.), s az ez: «Der gemeinsame Wortvorrat aller slawischen Sprachen ist noch heute so umfangreich, so tief eingreifend in alle Sphären des Volkslebens, dass das trennende Einzelsprachige dagegen fast ganz in Hintergrund tritt. Ein sprechender Beweis für die lange Dauer des gemeinsamen Lebens aller Slawen . . .» (Die Kultur der Gegenwart I. Teil, IX. Abteil.: JAGIĆ: Die slawischen Sprachen 4. l.). — Hát én ezt az állítást teljes mértékben aláírom; a mikor azonban aláírom, nem tagadhatom le azt a kétségtelen ténnyt, hogy a szláv nyelvek közt ma a különbségek nemcsak hangtaniak, hangsúlyozásiak, nemcsak alaktaniak, hanem vannak lexikális különbségek is. Kétségtelen tény, hogy vannak olyan eredeti és jövevényszavak*) a szlávtságban, a melyek nem minden szláv nyelvben vannak meg. Így pl. a mai bolgár nyelvben nincs meg a *besěda****) (= beszéd, l. JAGIĆ-Festschrift 599. és BERNEKER EtWb., Arch. XXX. 457.) szó, úgyszintén nincs meg az *oblokъ* (= ablak), *děža* (= dézsa), *drěkъ* (= derék), *plavъbъ* (= palóc), *ocělъ* (= aczél; a szláv szó felném. **acchil* > *ecchil* átvevése), *broskva*, *brěskva* (= baraczk), *бѣднаръ* (= bodnár), *grotъ* (= garat) és annyi más szó. A bolgárban e fogalmakra ma más neveket használnak. Fontos azonban a szók jelentése is; ez a szó pl. hogy *staja* megvan minden szláv nyelvben, azonban a tótban «istálló»-t jelent, a bolgárban meg «szobá»-t, «üléstermet» stb. Minden szláv nyelv ismeri a *stolъ* szót, csakhogy a bolgárban *stolъ* nem jelent «asztal»-t. Közönséges szláv szó a *kostъ* (beinből képzett *kostъka* (= beinchen), de azért a magyar *koczká* csak abból a szláv nyelvből került, a hol a *kostъka* = «alea, würfelbein, würfel» is. Ez a jelentése pedig a szónak se a što-szerbben, se a bolgárban nincs meg. A germ. *walk*-ból kölcsönzött

*) Itt csak a szlávtság régi (germán) jövevényszavaira gondolok. A felném. eredetűek egy része egyházi szláv úton terjedt el. Egyébként e szavak eredetének kérdése ma sincs tisztázva.

**) Újabban orosz és cseh hatás alatt terjed az irodalmi nyelvben. CONEV nem tartja lehetetlennek, hogy a XIV. század előtt népies bolgár szó volt a *besěda*.

szláv **volchъ* minden szláv nyelvben megvan teljesen szabályos hangalakban (l. MIKLOSICH EtWb. és az én művem *oláh olasz* cikkét), de azért a m. *olasz* csak olyan szláv nyelvből eredhet, a hol a szó «italiener» jelentésű, ez a jelentés pedig csak a kaj-horvátban (*vlah*), szlovénben (*lah*, *vlah*), cseh-tóttan (*vlach*) és a lengyelben (*włoch*) van meg. Az orosz *volóchъ*, bolgár *vlah*, što- és ça-szerb-horv. *vlah* («nyugati ça-területen: gör. kel. szláv, keleti, što-területen: oláh, REŠETAR, Der štok. Dial. 47.) «oláh»-ot jelent.

Hogy A. kedvelt kifejezését használjam, józan észszel tehát nem lehet tagadni, hogy a szláv nyelvek közt ma lexikális eltérések is vannak. S a kinek a most és művem első részében felsorolt adat nem elég, az olvasson el bármely szláv nyelvjárstanulmányt (l. pl. Archiv XXX. 150.), s ha ez sem győzi meg, vegye kezébe MIKLOSICH «Dictionnaire abrégé de six langues slaves... Краткий словарь шести славянскихъ языковъ Vienne 1885» cz. szótárát, ebben rakásszámra fog találni lexikális szempontból összeállított különbségeket.

Az a kérdés mármost, szabad-e nekünk feltennünk, hogy a szláv nyelvek közt lexikális különbségek már a VIII—IX—X. században is megvoltak. Mert hogy hangtani, hangsúlyozási (l. VONDRÁK, Vergl. Gr. I. 189.), alak-tani különbségek voltak, ahhoz a kétség legkisebb árnyéka sem férhet.

Erre a kérdésre is nem a keresztény terminológia szavaival fogunk felelni. Hiszen e téren még vitatkozni sem lehet, annyira kétségtelen, hogy voltak szókészleti, lexikális különbségek is. Ha mi az ó-egyh. szláv nyelvemlékekben, pl. a Codex Marianus-ban (l. az előfordulásokat művemben és JAGIĆ-Festschrift 213.) a «szombat»-ot *sobota* alakban találjuk, hát nem lesz szlávista, a ki azt mondaná, hogy ez a *sobota* megvolt, de kiveszett az oroszból, a bolgárból, a szerbből, hanem mindegyik azt fogja mondani, hogy ott sohase is volt meg. Hát ha még ritusbeli különbséget is esatol bizonyításához, akkor egyenesen nevetségessé válik az, a ki «megvolt, de kiveszett» jelszavakkal játszik. Mert még az egynyelvű, de vallásban különböző nép beszédében is lényeges szókészleti különbségek lehetnek (vö. REŠETAR, Der štok. Dial. 61. l.). Nem lesz nehéz bebizonyítani,

hogy teljesen indifferens szavakról is kimutatható, hogy ebben vagy abban a szláv nyelvben már a IX., X. században sem voltak meg, — legalább a szlavisták túlnyomó nagy részének fel fogása szerint. Íme néhány példa:

α) A «Sav. kniga» cz. ó-egyh. szláv evangeliariumban Luk. X. 34. versében: *въ gospodō* (= vendégfogadóba) van, holott a többi ó-egyh. szláv emlékből a helyen *въ gostinьnicō* olvasható (l. művem I. 1:53. l.). Minthogy a szláv nyelvek közül ma csakis a cseh-tótban és a kisoroszbán jelent *hospoda, gospoda* «vendégfogadó»-t, VONDRÁK a Sav. kniga keletkezése helyét e szó jelentése alapján a tót-orosz nyelvhatáron keresi (újabbán hasonlóan *Revue slav.* I. 147.). Hát mért nem tette fel, hogy hiszen ez a *gospoda* szavastul, jelentésselül a IX. században meglehetett, de kiveszett a bolgárból? Mindenesetre sokkal könnyebb dolga lett volna a Sav. kniga eredetét illetőleg.

β) Az ó-egyházi szláv nyelvemlékekben a «kakas» *kurь* szóval van fordítva. A Codex Marianus azonban egy esetben a kivételével a «kakas»-t mindig *kokotь*-nak mondja. Erről a szóról a nyelvemlék kiadója, JAGIĆ ezt írja: «Különösen fontos a mi nyelvemlékünk *kokotь* szava a rendes *kurь* helyett... Nem kételkedem benne, hogy ez a szó akkor került a mi nyelvemlékünkbe, a mikor délen, a szerb-horvát nyelv határán másolták. Minthogy a tiszta ča-nyelvjárású horvátok (Dalmácia, horvát tengerpart) egész a mai napig *petèh*-nek hívják e madarat, hát nekünk fel kell tennünk, hogy a mi emlékünket valahol keletebbre vagy délebbre, délnyugati vidéken írták, a hol a mai napig él a *kokot* szó» (l. JAGIĆ, *Cod. Mar.* 468. és horv. akad. szót: «u naše se doba govori gotovo samo po jugo zapadnijem krajevima»). Mármost miért kutatta JAGIĆ a *kokotь* szó mai és az irodalmi emlékek alapján kimutatható elterjedését; miért nem szólt JAGIĆ így: benne van a *Lex. pal.*-ban,*)

*) Helyes használatára l. LESKIEN szavait az *Indogerm. Forsch.* XVII. 205. lapján: «Das *Lex. pal.* ist ein bewundernswertes Werk, aber richtig gebrauchen kann es nur, wer eine ordentliche Kenntnis der altkirchenslawischen Grammatik hat und den Wortgebrauch wenigstens der ältesten Quellen kennt, denn erstens steht bei MIKLOSICH manches, was überhaupt nicht kirchenslawisch ist; zweitens sind Wörter aus Handschriften

vagy miért nem mondta, hogy a *kokotъ* közszláv szó lévén a bolgárban meglehetett még a IX., X. században, de azóta kiveszhetett?

JAGIÓ, OBLAK, VONDRÁK s más szlavistáknak az ó-egyh. szláv nyelvemlékekről szóló műveiből vagy más dolgozataiból (vö. CONEV B.: КЪМЪ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИ ЕЗИКЪ 86. l. és Dialekt. studiji 39, RADOSAVLJEVIĆ: Istorija bugarizma 229. l., s legutóbb JAGIÓ Arch. XXX. 456. az *alb*-ről) nem volna nehéz nekem jóval több példát is felhozni arra, hogy a IX., X. századi szláv nyelvekben lexikális különbségek is voltak. Lehet, hogy A. ennek a tételnek a helyességét is, a melyet minden hozzáértő csak helyeselhet, tagadni fogja, lehet, hogy a fentidézett JAGIÓ-féle *kurb*-, *kokotъ*-ra azt fogja mondani, hogy JAGIÓ ezt is «kissé elhamarkodva állította» (l. bír. 58. l.), mondom mindez benne lehet abban a német nyelvű cikkben (l. bír. 18. l.), a melyet az Archiv für slav. Phil.-nak ígért (l. bír. 3. l.), s a melyben szerinte «egy-egy odavetett megjegyzés» elégséges lesz az én állításaim megdöntésére. De legyen nyugodt A., a pehelykönnyűségű «odavetett megjegyzések» méltó fogadtatásban fognak részesülni. A ki tehát azt állítja, hogy az én nyelvtörténeti és nyelvjárási alapon összeállított térképeim hamisítványok, az, enyhén szólva, elárulja, hogy a szlavistáknak a lexikális eltérések terén vallott és követett elveit kevésbé ismeri. Lehet e térképek közt egyik-másik hibás, de hogy hamisított volna, olyan állítás, mely csak olyan ember részéről érthető, a ki már minden elfogadható ellenérv felsorolásából kifogyott.

Nagyon valószínű, hogy az egységesnek képzelt szláv nyelv már a Kr. szül. utáni legelső századokban is nem egységes, csupán kevesebb különbséget feltüntető nyelv

aufgenommen, deren Form oder Bedeutung unsicher ist; drittens werden kirchenslawische Wörter in einer jüngerem, späteren Lautgestalt aufgeführt; viertens ist die unmittelbar nach dem Stichwort stehende lateinische oder griechische Version oft sehr unbestimmt, gibt nicht die eigentliche Bedeutung des slawischen Wortes wieder, sondern ein griechisches Wort, das aus dem griechischen Grundtext des slawischen Übersetzers von diesem übel und böse durch ein slawisches übertragen ist.»

volt. JAGIĆ egy helyen ezt írja (Die Kultur der Gegenwart I. Teil, Abteil. IX.: Die slawischen Sprachen 3. l.): «Auch die Trennung der einst mehr einheitlichen Sprache in grössere Dialekte, aus denen später die jetzigen Hauptsprachen hervorgingen, mag spätestens in den ersten Jahrhunderten unserer Zeitrechnung sich vollzogen haben, jedenfalls vor dem Eintritt in die Völkerwanderungsepoche . . . Unmittelbar vor der Wanderungsperiode müssen aber innerhalb dieser gemeinsamen Züge sich jene individualisirenden Merkmale entwickelt haben, die den heutigen Einzelsprachen zugrunde liegen.»*) — A szláv nyelvek**) alaphangsajátságai tehát e közös nyelvben a szétválás előtt már megvoltak. Hogy e kevesebb különbséget feltüntető, egyik tagot a másiktól megkülönböztető sajátságok csupán hangtaniak lettek volna, eleve is valószínűtlen. Föl kell tennünk, hogy a különbségek közt alaktaniak is, lexikálisak is voltak. Hiszen pl. az alaktan köréből mi meg tudunk nevezni egyes képzőket (vö. pl. *-atjo* VONDRÁK, Vergl. Gram. I. 450.), a melyek ma csak egy-egy szláv nyelvben vannak meg, pedig teljesen szabályos alakulások, vagy a szavak köréből tudunk olyan alakváltozatokat, a melyek már az egységesnek képzett nyelvben is meg kellett, hogy legyenek (vö. pl. **čtyr-* és *četyr-* BERNEKER EtWb. 153.).

Egyszóval, ha valaki azt mondja, hogy «a mi megvolt a közös szláv nyelvben, valamikor annak meg kellett lennie a bolgárban is» (l. A. bírálatát 52, 53, 63. l.) és azt úgy értelmezi, hogy a szlávtság eredeti szókészletének tőszavai, az alapjelentések, a képzők és ragok elemei, a közös jövevényszavak (vö. pl. *vlah* ~ *voločъ* ~ *vloč* = germ. *walh* — és JAGIĆ, Die slaw. Sprachen 4. Die Kultur der Gegenwart I. Teil, IX. Abt.) stb. szóval a szlávtságot közösen jellemző alapidolgok valamikor minden szláv nyelvben megvoltak, hát ez teljesen helyes és igaz.

Csak az a kérdés, mikor volt ez a valamikor. Hogy ez az időpont nem a Kr. u. IX., X. század, az már az eddig fejtegetettekből is világos. A IX., X. században a szláv nyelvek közt

*) Hasonlóan LESKIEN, Gr. d. altb. Spr. 1909, 2, 3, 5. l.

**) JAGIĆ e művében *co-* (lengy., cseh-tót, szorb), *da-* (da = hogy: délszláv: bolg., szerb-horv., szlov.), *oro-* nyelveknek (orosz) nevezi.

megvannak a különbségek, a melyek nem csupán hangtaniak, hanem alaktaniak is, lexikálisak is, jelentéstaniak is, mondat-taniak is. De ha valahol, hát itt roppant óvatosan kell eljárni. Vegyük pl. a m. *karácsony* szót. Kétségtelen, hogy szláv eredetű szó s egy *kračunъ* átvevése. Hogy e szó eredeti szláv szó, aligha lehet kétséges; hogy valamikor fontos szerepű is lehetett a pogány szlávok közös nyelvében (l. MIKL. EtWb., Vergl. Gram. II. 142.), szintén nagyon valószínű. S mégis mit látunk? A szláv nyelvemlékek és a mai szláv nyelvek alapján mi e szót csak a bolgárból (*kračion, kračunec*: jun. 21. és karácsony körül az egyik nap, talán decz. 21., l. GEROV szót.), a tót nyelvből (keleti nyelvj.: *kračún*; a nyugati és a közép nyelvj.-területén nincs meg), a kisoroszból (*kerečun, kračun*; karácsony, karácsonyi kalács) és a nagy- és fehéroroszból (*koročunъ*: halál, karácsony-estéje, l. MELICH, Szláv. jövevényszav. I. 2:312. és M. Nyelvőr XXXVII. 177.) tudjuk kimutatni. Semmivel sincs bizonyítva, hogy a szó a történelmi korban (nyelvemlékek korában) meglelt volna vagy meglenne a szerbben, a horvátban, a szlovénben, a csehben, a tót nyelv nagy részében, a lengyelben, a szorbban. A ki fölvenné, hogy mégis innen való, mert itt a szó még a IX., X., XI. században meglehetett, helytelen dolgot tanítana. Ugyanilyen eset pl. a *derék* szónak megfelelő **drěkъ*, a mely a nyelvtörténet és a mai nyelvek tanúsága szerint a szláv nyelvek történelmi korában csak a csehből (*drík*), tótból (*driek*), szlovénből (*drěk*, gen. *drěka*, mell. *drěčen* PLETERŠNIK), a kaj- és a čahorvátból (*drěk, drík*, l. horv. Akad. nagyszót. *drěječan*), valamint a kisoroszból van kimutatva (*drik*). Nincs meg a szó a lengyelben, a magyarországon, a bolgárban, a szerbben (što-nyelvj. alak **drějek* volna; l. MELICH, Szláv jövevényszav. I. 1:97.). A mint a *karácsony* ~ *kračunъ* szónál is, úgy vallom itt is, hogy a **drěkъ* szó sem a IX., X. század óta veszett ki a bolgár nyelvből. A ezzel ellentétben azt hiszi, hogy a **drěkъ* és hozzá hasonló azon társai, a kik semmiféle tárgyi bizonyítékot nem szolgáltatnak innen vagy onnan való származásuk mellett, a IX., X., XI. században, tehát akkor, mikor mi e szavakat átvettük, a bolgárban még megvoltak. S ha mi azt kérdezzük: hol erre a bizonyíték? talán a mai nyelvben, vagy a nyelvemlékekben? — hát feleletül azt kapjuk, hogy e szavak meglehettek,

kiveszhettek, hiszen a szavak köztudomás szerint ki is szoktak veszni; tájszókról meg azt kapjuk, hogy egykor nagyobb területen lehettek elterjedve; ha azonban ezzel a lehetőséggel se vagyunk megelégedve, hát akkor kapunk még egy nagyobb hypothesis-t, a melybe azután sok minden belefér. Ez a feltevés, hogy hazánk honfoglaláskori területén: a Duna-Tisza-közön és Tiszán túl kellett lakni olyan szláv-ságnak, a mely bolgár szláv volt. Ez a szláv-ság a Balkánon sohase lakott, hanem az egy-séges szláv őshazából jött ide; «történeti forrásokban» is «hiába fogjuk keresni» e bolgárokat (l. bírálát 7. l.), mert nem találjuk meg. Ennek a szláv népnek a nyelvében pedig csak meglehetett, illetve meglehettek az illető szavak. S ha mi ebben a honfoglaláskori bolgár szláv-ságban is kételkedünk, akkor már nem a hit malasztjával próbál minket ellenfelünk a maga nézetére téríteni, hanem durvább eszközökhöz folyamodik. Hivatkozik a saját józan eszére, majd a mi balgaságunkra, sötétséggel borítottja el elménket, s mikor ezen sok hizelgő jelző után se hiszünk a sok megcsillagozott, föltett bolgár-szláv szóban, mert azt valljuk, hogy «a posse ad esse non valet conclusio» s ezzel az érveléssel nem lehet pozitív művelődéstörténetet, pozitív és reális dolgokat írni, akkor ellenfelünk kijelenti, hogy térképeink, a melyek a nyelvtörténet és mai nyelvjárások alapján készültek, hamisítások, s hogy «kölesönös megértésről alig lehet szó» (l. bírálát 22. l.). — Nem, lehetséges, csak nehezen fog menni. Ha A. belátja, hogy álláspontja e szavaknál, valamint a tárgyi alapról is bizonyítható kifejezéseknél (pl. *patkó*, *király*, *koczka*) éppolyan történetietlen, mint a milyen történetietlen volt a keresztény terminológia kifejezéseinél; ha emlékezetébe idézi, hogy valamikor a *bajnok* szót a szerb-horvátból származtatta ezzel a megokolással: «mert ámbár a *boj* szó, a melyből a mi *baj* (*bajt vívni*) szónk lett, megvan valamennyi szláv nyelvben, a *bojnik* csakis a horvát-szerbben található (a cseh, tót, lengyel a harezost *bajovnik*-nak*) mondja, az orosz *bojecü*-nak, az újszlovén *boják*-nak» (l. ASBÓTH, Szláv szók 30. l.), pedig ugyanekkor nagyon jól tudta, hogy a *-nik* (l. VONDRÁK, Vergl. Gr. I. 461.) képző is minden szláv nyelvben megvan s elemei közös

*) Sajtóhiba *bojovnik* helyett.

szláv nyelvek; — vagy ha visszagondol arra, hogy a magy. *habarnyicza* szót (Nyr. XXIX. 68.) egykor horvát eredetűnek magyarázta, pedig ugyanakkor feltehetette volna, hogy ez is megvolt, de kiveszett a bolgárból, mondom, ha mindez eszébe jut, hát a megértés igenis lehetséges lesz. De nem mondom, hogy könnyen fog menni. Az emberi természet olyan, hogy senki se hiszi magáról, hogy tévedhet. Ha valaki egy részleteiben hibás elméletet állít fel pl. a hidépítésnél, hát ott sokkal hamarabb kénytelen tévedését belátni, mert a gyakorlati élet a tévedés belátására kényszeríti. A mi tudományunkban az ilyen tévedés belátása — nem lévén ellenőrzőnk a gyakorlati élet — sokszor nehezebben megy. Nem szívesen mondunk le arról, a miről azt hisszük, hogy jól átgondoltuk. Ép azért egy ideig az ellentmondó adatokat ki- és megmagyarázzuk, egyik-másik ellentanút meg vagy nem vesszük észre, vagy vallomását oly semmisnek tartjuk, hogy agyonhallgatjuk. De végre az ellenérvek mégis megingatnak előbbi hitünkben. Én sem ismerem be szívesen tévedéseimet, de sokkal jobban szeretem a tudományos igazságot, mint saját elméleteimet.

Én tehát azt mondom, hogy olyan szavaknál, a melyeknél tárgyi momentum nem dönti el az innen vagy onnan való származást, az óbolgár és egyéb szláv nyelvemlékek, a mai szláv nyelvek szókészlete, a szavak jelentése alapján is igenis lehet eredményesen vizsgáldni. Ezért adtam czímül művem első részének ezt: «Az óbolgár nyelvemlékek szókészlete és a magyar nyelv szláv jövevényszavai». S feladatul tűztem, hogy e szókészlet történeti, nyelvjárási, jelentéstani vizsgálata alapján is bizonyítom, hogy a magyarban szláv jövevényszavaink közt átvételi rétegek vannak. A., a ki azelőtt azt írta, hogy «tót szó alig van» nyelvünkben (l. Nyr. 31 : 70.), vagy szlovén szavak nincsenek szláv jövevényeink közt, most azt mondja, hogy a rétegeket ne bizonyítsam (l. bírálata 75, 101. l.), mert azt ő régen bebizonyította. Ő régen tanítja, hogy a magyar nyelv szláv jövevényei közt vannak bolgár és szerb-horvát szláv átvételek. Hát én nem akarom A. érdemét elhallgatni, szívesen elismerem, hogy ő több szláv kifejezésünkről kimutatta, hogy nem bolgár-szláv átvétel. A keresztény terminológia kifejezéseit figyelmen kívül hagyva, tisztázva van nagyjából következő szláv szavaink eredete:

α) Bolgár szlávok: *mezsgye, pest* (és *Pest*), *rozszda, oláh* (ez utóbbi jelentése alapján is);

β) Nem bolgár-szláv átvételek:

1. Szerb-horvátok: *bajnok, csatorna, csizma, dalia, garat, gatyá, habarnyicza, haramia, jegenye* (Nyelvészeti tanulmányok I. 48.), *kamat, kútya* (az új magyar nyúlás; vö. što-nyelvj. *kūća*, ča-nyelvj. *kūća*, kisor. *kūća*; A.-nál *kūća*, bírál. 75. l.), *macska, megye* (A. szerint e szó «a szerbekhez közeledő horvát»-ból való, mi ez? l. bírál. 78. l.), *nadragulya, olasz, parittyá, paszuly, poroszló, ragya, szavatol, vitéz*;

2. hazai szlovén: *túr*;

3. tót: *bór-*: *búr-fa* (nem helyes magyarázat MNy. IV. 344. l.), *morvány* (t. *mrván*, morva cs. *mrván* BARTOŠ, Dial. slov. mor.) *retesz*.

A figyelmes olvasó észreveheti, hogy a β) alatt felsoroltak máris többen vannak, pedig még itt pontosabb eredményt is lehetne elérni. Minthogy a szerb-horvát nyelvnek három főnyelvjárása van: *što-*, *ča-* és *kaj-*nyelvjárás (ez utóbbi szerintem szlovén), hát a β) 1. alatt felsorolt kifejezések közt van nem egy, a mely e nyelvjárások valamelyikéből való lehet csupán. Az *olasz* pl. csakis *kaj-*nyelvjárású átvétel lehet; a *garat* (*kaj-*nyelvj. *gròt*, *ča-*nyelvj.: *gròt*) például nem lehet *što-*nyelvi átvétel. A *megye*, *ragya* nem jöhetett a *ča-*nyelvjárásból és így tovább. Aztán a β) csoport szavainak számát könnyű szaporítani is. Ha majd teljesen elkészülök a «Szláv jövevényszavaink» hangtani és alfabétikus összeállításával, akkor fogjuk csak igazán látni, milyen sok szó tartozik a β) csoportba. De addig is nyugodtan állíthatom, hogy A. és az én felfogásom közt a keresztény terminológia kifejezésein kívül is van találkozás; s e találkozásban én zálogát látom annak, hogy egykor szláv jövevényszavaink eredetének kérdése tisztázva lesz; mi e szavak nagy többségéről ki fogjuk tudni mutatni, melyek a bolgárok s melyek a nem bolgárok. S ez eredménynél mellékes lesz az, ki mondta először, hogy szláv jövevényszavaink közt rétegek is vannak. De a míg a kérdést végleg tisztázzuk, addig még sok szenvedelmes hangú czikket kell nekem olvasnom, czikkeket, a melyekben az apró vállveregetések mellett (l. Nyr. 31 : 70.) a legrosszindulatúbb megjegyzések fordulnak elő (l. bírál. 90.: «állítólag gyermek-

kora óta beszél tótul»). S ez volna még a legkisebb baj. A nagyobb az, hogy e czikkeken nekem újból és újból találkoznom kell azokkal a vége-beláthatatlan hypothesisekkel, a melyek ellen ez értekezést meg könyvemet is írtam. De a lehetőségeknek is egyszer csak végük szakad. A képzelete ugyan sebes száguldású, de az is kimerül s rálép majd ő is a pozitív tények terére. S a mikor ez megtörténik, hát akkor semmi se fogja zavarni e kérdésben a teljes megértést. Hiszen egy nyelvtörténetileg eléggé ismert korszakból valók a mi szláv jövevényszavaink.

* * *

Végül a művemben tárgyalt szavak közül kettőről néhány sornyi említést kell tennem. ASBÓTH mindegyik szóról részletesen ír, s kimutatja, hogy ebben vagy abban tévedtem, a másikban meg igazam lehet. Nem tagadom, hogy magyarázataim közt hibás, tévedésen alapuló is van. A mikor azonban ezt elismerem, nem hallgathatom el azt, a mit A. az *oláh—olasz* szó magyarázatáról mond. A. e szót illetőleg mulasztással vádol s olyasfélét állít, hogy ő az *oláh—olasz* eredete kérdését rég tisztázta, a nélkül hogy én ezt valahol megemlítettem volna. A. ugyanis ezt írja (85. l.): «M. elmondhatta volna, hogy szemben a bolgár egyesszámi *vlahъ*-ból lett *oláh* szóval ASBÓTH az *olasz* (rég *olaszi*) szót a horvát többesszámi *vlási*-ból magyarázta, Njêsk.-zamêč. 48. l. Izvēst. VII. (1902): 4: 293». — Azt, hogy az *oláh* és az *olasz* egy és ugyanazon szóból eredt, tudja régóta a nyelvtudomány. Benne van már LESCHKA Elenchusában, MIKLOSICH Slav. El.-eiben stb. Az *olasz* szó *sz*-ének eredetére azonban — úgy látszik — A. mutatott rá először, de nem 1902-ben, mint ő idézi, hanem 1900-ban. Az Archiv für slav. Phil. XXII. 483. lapján ugyanis ezt írja: «*olasz* Italiener ist aus der Pluralform des gleichbedeutenden kroat. *Vlah*, also *Vlasi* entstanden und die ältere Form *olaszi* ist noch nachweisbar». A. tehát azt hiszi, hogy a mai *olasz*-nak régibb m. alakja *olaszi* s hogy ez a régibb m. alak még ki is mutatható. Ezzel szemben én azt állítom, hogy A.-ot itt valami adat nagyon megtréfálta. A m.-ban nincsen olyan «*Italicus, Italiener*» jelentésű *olaszi*, a melyből a mai *olasz* fejlődött volna. A kimutatható *olaszi* a hasonló *németi, magyar, székeli* stb. szavakkal *-i*-vel képzett mel-

léknév, a mint azt A. is igen jól tudhatja. Nagy kérdés aztán, hogy elméleti szempontból fel kell-e tennünk, hogy a m. *olasz*-nak a több. nom. *vlasi* alapján egykor mégis **olaszi*-nak kellett hangzania, s hogy szóvégi *-i*-je a magyarban tünt-e el (vö. Gombocz, Tör. jöv. 98. l. 38. §.). — Teljesen magyarázatlan hagyja azonban A. a szókezdő m. *o*-t is a szláv *v* helyén. Pedig ezt akár úgy is meg lehet magyarázni, mint a m. *oláh* szó *o*-ját. A. ugyanis azt mondja, hogy a bolg. nyelvjárások közt vannak olyanok is, a hol a szókezdő *v*-ből *u*, majd ebből *u* lett. A bolg. *vol*-ból, *vrata*-ból, *Vràca*-ból a bolgár nyelvjárásokban *uot*: *ulòve*, *vułovi*, *urata*, *Uràca* lett. Fel kell tehát tennünk, hogy *vlah*-ból a bolgár nyelvjárásokban **ulah*, **ulah* is lett. JIREČEK Geschichte der Bulgaren 219. lapján közöl egy *Vulahi* (Sclavi aut *Vulahi*) alakot, a mely esetleg lehetne ilyen **ulah*, **vulah*-ejtés bizonyítéka. A *u*-ejtés mellett esetleg fel lehetne még hozni az erd. szász *blòch*-ot (= oláh) is, a mely eredetibb *u*-re megy vissza. A felhozott adatok alapján nagyon valószínű, hogy a m. *oláh* régebb m. **uláh*-ból való, s ez egy bolg. nyelvj. *ulàh* (*ulàh*-ból) átvevése.

Ne feledjük azonban, hogy a m. *olasz*-beli *o*- is egy szláv *vlasi*-beli *v*-nek felel meg. Nekünk ezt a m. *o*-t is meg kell magyaráznunk. E *v* - \sim *o*- magyarázatánál nem hivatkozhatunk a m. *unoka* \sim *onoka* (< egyh. szl. *внукъ*, szerb *unuk*, cs. *vnuk* stb.) szóra, mert itt a szókezdő *v*-ből a sto-nyelvjárású szerbhorv.-ban szabályosan lesz az *u* (szerb *unuk*, átmeneti bolg.-ban is *unuk* MIKL. EtWb.), s a m. szó ilyen (sto) szerb eredetű kifejezés (l. Arch. XVI. 180.)*) Nem marad más hátra, mint a m. *olasz* *o*-ját is az *oláh* szóéhoz hasonlóan *u*-ből lett *u*-ből magyaráznunk. A bolgár nyelvjárásokon kívül szláv *v* helyett *u* (s esetleg ebből fejlődött *u*) előfordul a kisorosz nyelvben (l. MIKLOSICH Vergl. Gram. I. 450.), a szerb és a szlovén nyelvben (vö. VONDRÁK Vergl. Gram. I. 282, MIKL. Vergl. Gr. I. 347: *ulažno*). — Ezek alapján a m. *olasz* eredetibb **ulasz*-ból való (vö. OklSz.

*) A népnevekkel egyik közelebb megjelenő dolgozatomban részletesen foglalkozom; ott arról is szólok, hogy többes nom.-ból magyarázandók-e a következő népnevek: *bolgár*, *lenygel*, *zsidó* stb.

uloz), s ez egy szláv *ulasi > *ulasi alak átvevése. Ez a szláv *ulasi > *ulasi alak azonban csakis kaj-horvát vagy pedig szlovén nyelvi alak lehet.

A végeredmény tehát ez: első sorban a szó jelentése s nem hangalakja alapján állíthatjuk, hogy az *oláh* (régibb m. *uláh) bolgár nyelvi, az *olasz* (régibb m. *ulasz) szlovén (ide való kaj-horv. is) nyelvi átvétel a magyarban.

A. egyéb apróbb megjegyzéseire nem válaszolok; szívesen elismerem, hogy valamint az *oláh—olasz*-ra tett megjegyzései, azonképpen többi írásai is lényegesen hozzájárultak, hogy a kérdést ma részleteiben hangtanilag is pontosabban ismerem. De nem helyeselhetem, ha valaki szláv jövevényszavaink kérdését csakis hangtani oldalról világítja meg, mert akkor — hogy egyéb példát ne említsek — könnyen úgy jár, mint VASMER M. R. járt «Greko-slavjanskije etudy» cz. munkájával (vö. e mű bírálata a Byzant. Zeitschr. XVIII. 225. l.).

SZÓMUTATÓ.

ablak 58, 59, 60.	Baranya 32, 35.
ábráz 39.	barát 35.
aczel 37, 42, 43, 60.	barázda 35.
akol 31.	barlang 17.
Alamóc 29.	Batizfalu 29.
alaputréta 30.	belén(d) 37.
álnok 34.	belice 36.
angol 35.	Benedek 25.
angyal 30.	Bereczk 25.
apácza 29.	berkenye 36.
apát 29, 33.	bérmál 37, 41.
apostol 30.	Bertalan 26.
árbocz 6, 34, 35.	bestia 6.
árkus 35.	beszéd 37, 42, 43, 45, 60.
aszat 16.	Besztercze 42.
asztal 58, 59.	bodnár 52, 60.
atracél 38.	Bogát 35.
bab 27.	bolgár 17, 18, 70.
baj 28, 60.	bolha 15, 16, 31.
bajnok 27, 28, 66, 68.	bor(-köles) 16.
Balaton 22, 23, 24, 35.	bór(-fenyő) 46, 68.
baraczk 39, 60.	borda 17.

- Boroncs 32.
 borostyán 35.
 bürü 21, 22, 52.
 czáp 35.
 czél 37, 42.
 család 35.
 császár 39, 47.
 csatorna 68.
 csáva 50.
 csép 38, 39.
 Csépan 50.
 cserép 37, 45.
 cseresnye 36.
 cseret 36.
 csizma 68.
 csolnak 17.
 Csongrád 11.
 csorba 50.
 csorda 36, 39, 40, 45, 46.
 csoroszllya 36.
 cső 37, 39.
 csődör 39.
 csuka 50.
 dalia 68.
 Décse 46.
 déd 37, 44.
 Demeter 25.
 derék 37, 42, 58, 59, 60, 65.
 dézsa 38, 59, 60.
 dinnye 42.
 dolog 17.
 Domonkos 30.
 dorong 13.
 Dömöczk 25.
 drága 31, 35.
 Dumbroa 13, 14.
 dúsнок 23, 24.
 ebéd 37, 42, 43, 45.
 eczet 17, 45.
 Egyed 25.
 elemózsia 6.
 eplény 37, 45.
 ércz 42.
 esperest 25.
 Eszék 41, 44, 45, 46.
 esztena 37.
 eszterha 36, 44.
 eszteze 17.
 familia 6.
 fillér 42.
 francia 34.
 gallér 42.
 galy 27.
 ganéj 42.
 Garam 29.
 garat 60, 68.
 garmada 33.
 gatya 31, 35, 47, 48, 68.
 gerezd 45.
 gerezna 21, 22.
 gerlicze 14, 17, 26.
 Géza 46.
 görög 21, 22, 23.
 göröncsér 17, 20, 21, 22, 24, 26.
 grádics 35.
 gyantár 52.
 gyömbér 42.
 habarnycza 28, 67, 68.
 haramia 68.
 haraszt 31, 35.
 hóhér 42.
 horvát 35.
 Husvét 6.
 Illés 42.
 Imre 26.
 istáp 26.
 istráng 26.
 István 26.
 jegenye 68.
 kalangya 31.
 kalitka 38, 42.
 kaloda 31.
 kamat 68.
 kánikula 35.
 kar (chorus) 29.
 K(k)arácsony 4, 6, 65.
 Karaszna 35.
 kása 31.
 kegyelmed 26.
 kék 45.

- kenéz 16.
 kereszt 4, 6, 21, 22, 23, 24, 26.
 Keresztély 25.
 keresztény 21, 22, 42.
 király 8, 26, 53—58, 66.
 koczka 60, 66.
 kocsány 35.
 kondér 38.
 koresma 15, 16, 19, 20, 22, 31.
 kormány 17, 18.
 kosár 27, 35.
 kovács 35.
 Körös 22, 25, 26.
 kulcs 40.
 kútya 47, 68.
 ladik 33.
 Lajos 30.
 lapát 35.
 ledér 42.
 len 17.
 lencse 48, 49.
 lengyel 7, 13, 36, 70.
 lép 37.
 lépény 42.
 lésza 37.
 lombik 32.
 macska 68.
 mák 31.
 malaszt 29.
 mandula 32.
 marázsa 39.
 medencze 36, 39, 40.
 medve 36.
 méh 37, 42.
 megye 42, 47, 48, 68.
 mér-, mércze 38, 42.
 mézga 38.
 mezsgye 6, 47, 48, 68.
 mind 26.
 mise 42, 57.
 moh 16.
 moly 27.
 morotva 17, 19, 22.
 morvány 19, 46, 68.
 mostan 31, 32.
 mostoha 4, 6, 31, 32, 33, 48.
 motolla 51.
 nadragulya 68.
 né(-ki) 38, 42.
 néma 37, 42.
 német 37, 42.
 németi 69.
 nyoszolya 27.
 Ofen 9, 11.
 olaj 39.
 oláh, olasz 35, 61, 68, 69, 70, 71.
 olasz 69.
 Olmütz 29.
 Olt 32.
 otromba 13.
 ösztöke 25.
 ösztön 17.
 pádimentum 35.
 padmaly 27.
 Pádus 35.
 pajta 31.
 Palaznok 23, 24.
 palócz 59, 60.
 palota 35.
 pánczél 42.
 pap 57.
 paprika 31.
 párduez 34, 35.
 parittyá 31, 48, 68.
 parlag 39, 46.
 paszuly 68.
 patkó 28, 29, 66.
 pecsét 42.
 pelenka 37.
 pellengér 42.
 pelyva 36, 40, 44, 46.
 pencza 38.
 penész 37.
 pénz 38.
 Pest, pest 1, 2, 6, 9, 10, 11, 47, 48, 68.
 pesztonka 36.
 peták 35.
 pilis 39, 41, 42.
 pohár 52.
 pokol 17.

polgár 12.
 poroszló 58, 68.
 posztó 27.
 povedál 37.
 pöttye 48.
 Prága 35.
 pribék 37.
 Pünkösöd 6.
 rab 33.
 Rába 55.
 rabotál 33.
 rácz 20, 33, 34.
 ragya 16, 47, 48, 68.
 rák 31.
 rakottya 33.
 rázsgya 50.
 remete 25.
 rend 12.
 répa 38.
 retesz 36, 68.
 ritka 39, 42.
 rokon 32.
 rozsda 6, 47, 48, 68.
 rözse, rözsgye 50.
 silla 51, 52.
 szalad 31, 35.
 szalma 31.
 szalonna 31.
 szarka 31.
 szavatol 28, 58, 68.
 Szeben 25.
 székelyi 69.
 szekercze 36.
 szelemen 36, 40.
 szelindek 39, 42.
 szemét 38.
 széna 37, 42.
 Szepes 25.
 szerb 20.
 szerda 37, 40.
 szerecsen 25.
 Szerém 4, 32, 41, 44, 45.
 szerencse 42, 47, 48, 49, 52.
 szilva 40.

szín 39, 46.
 Szófia 55.
 Sz(sz)ombat 4, 6, 61.
 szomszéd 12, 37, 42.
 szálló 51.
 szömörke 36.
 szövétnek 37, 42.
 szuszék 37.
 taliga 39.
 tányér 42.
 Tapolcza 29.
 Temes 25.
 terem 36.
 terjék 42.
 tészta 37, 42.
 tömlőcz 16, 17, 22, 23, 24, 25.
 túr 68.
 ugre (= magyarok) 56.
 unoka 70.
 üzbég 37, 38.
 Vál 5.
 Valkó 4.
 Vászoly 5, 6.
 varsa 14, 17.
 Velenceze 25, 42.
 Vének 46.
 veréb 38.
 verecseny 36.
 Veszprém 41.
 villa 51, 52.
 Vinnye 46.
 vitéz 68.
 vitorla 6, 39, 42.
 vödör 36.
 Zágráb 35.
 zálog 31.
 Zemplén 23, 24.
 ziliz 39, 42.
 Zimony 23, 24.
 Zobor 16.
 zsellér 51.
 zsilip 39, 42.
 zsidó 70.
 zsinat 29.

Cseremisiz nyelvtan.

(Első közlemény.)

BEVEZETÉS.

A cseremiszek számáról s lakóhelyéről csak nemrég közölt pontos adatokat legújabb kutatójuk: WICHMANN GYÖRGY. Szerinte körülbelül 350,000-en vannak, főképpen a vjatkai kormányzóság délnyugati és déli részében (a jaranszki, urzsumi, malmyszi és jelábugai kerületekben), a kazáni kormányzóság északnyugati részében (a kozmodemjanszki, czarevokoksajszki és csebokszarszki kerületekben) és az ufai kormányzóság északi részében (a birszki és menzelinszki kerületekben) laknak, de vannak cseremiszek azonfölül még kisebb számban a permi kormányzóság kraszno-ufimszki, a kozstromai kormányzóság vetlugai és a nisznyj-novgorodi kormányzóság vaszilszurszki és makárevszki kerületeiben is.

A cseremisiz nyelvjárások első fölosztói MÜLLER és GABELENTZ*) voltak. Szerintük a Volga folyó két nyelvjárásra osztja a cseremiszséget: hegyire és erdeire. Előbbi a folyó jobbpartján, az utóbbi a bal parton van. Ezt a fölosztást elfogadja WIEDEMANN is, majd azután BUDENZ. 1887-ben GENETZ a permi kormányzóság kraszno-ufimszki kerületében új nyelvjárást talál, melyet keletinek nevez. SZINNYEI «Magyar Nyelvhasonlítás»-ában ezután már ezt a három dialektust különbözteti meg.

Tőlük eltérően WESKE MIHÁLY a cseremisiz nyelv dialektusairól írt munkájában (1889. Kazán) s utána WICHMANN**) két

*) L. WIEDEMANN nyelvtanában, bev. III.

**) «Mutatvány az urzsumi cseremiszek költészetéből» cz. czikkében (NyK. XXXVIII. 205.).

főcsoportra osztja a cser. nyelvjárásokat: nyugatira és keletire, e kettőn belül a következő tájszólások különböztethetők meg: A) a nyugatihoz tartoznak 1. a kozmodemjanszki, 2. a jaranszki nyelvjárás, — B) a keletihez: 3. a czarevokoksajszki-csebokszarszki. 4. az urzsumi, 5. a malmyzsi, 6. a jelabugai, 7. az ufai és 8. a permi nyelvjárás. A 3. és 4. az eddig úgynevezett «erdei», az 5—8. a tulajdonképpeni «keleti» nyelvjárások.

Sokáig a kozmodemjanszki nyugati nyelvjárás volt legismertebb. Ezen volt írva két Újtestamentom-fordítás (Szent-Pétervár, 1821. és 1827.), s 1837-ben már nyelvtana is jelent meg Kazánban orosz nyelven, ismeretlen szerzőtől. 1845-ben jelent meg CASTRÉN latinul írt grammatikája, melynek anyagát egy cseremis zaton szolgáltatta; gyűjtését aztán Szibériába való utazása alkalmával átnézte újból. WIEDEMANN nyelvtana 1847-ben jelent meg, de ő csak az Újtestamentom fordítását dolgozta föl. Nem említve a későbbi orosz nyelvű kiadványokat,* legfontosabb RAMSTEDTnek 1902-ben megjelent munkája: Bergtscheremissische Sprachstudien, mely elég terjedelmes szótárt, s körülbelül 40 lapnyi szöveget foglal magában rendkívül pontos följegyzésben. R. 1898-ban volt a hegyi cseremiszek között egy egész nyáron keresztül (három hónapig). Anyagát Jušnal faluban gyűjtötte (Vilovatyj Vrag egyházmegyében, Kozmodemjanszk városka közelében). Írt egy rövid alaktant is, de, sajnos, egy részét Szibériában ellopták, s így nem adhatta ki.

A keleti nyelvjárások némelyikét még hamarabb ismertette nyelvtan, mint a nyugatiakét. Már 1775-ben megjelent Szent-Pétervárott egy orosz nyelvű grammatika. BUDENZ erdei cser.-nek tartja, de némely tekintetben különbözik tőle (pl. *c* áll erdei *č* helyén, *z* az erdei *ž* helyett, *ata* «atya» a nyK. *ätä* és kCar. *atša* között áll, ellenben a plur. képzője itt is *-šamic*, mint az erdeiben.***) Erdei cser. REGULY gyűjtése, melyet BUDENZ adott ki, s egyszersmind föl is dolgozta Cser. tanulmányában. Valószínűleg a czarevokoksajszki kerületből való ez az anyag, legalább azt gyaníttatja az a két kis pré-

*) L. SZILASI Cser. szótárának bevezetésében.

***) L. a példákat NyK. VI. 195.

dikáció, a mit REGULY másolt le az aláírás szerint az említett kerületben. Ugyaninnen való az anyag, a mit PORKKA V. gyűjtött Unža és Morki egyházmegyékben 1885. szeptemberétől 1886. áprilisáig, tehát hét hónap alatt. P. szövegeit GENETZ adta ki (1895-ben), gyűjtőjük ugyanis áldozata lett a tudomány iránt érzett lelkesedésének. Már útja kezdetén meghűlt, s pár év múlva, 1889. végén meg is halt. Hagyatékában van még szótári anyag, az alaktan és szóképzés vázlata, 20 fejezet Máté evangéliumából, s az orosz-német «Ollendorf» 99 cseremisze fordított gyakorlata. A kiadott szöveg természetesen, noha GENETZ kiadása nagy gonddal készült, nem lehet teljesen következetes, mindazonáltal rendkívül becses.

A permi nyelvjárást GENETZ gyűjteményéből ismerjük, a ki 1887-ben volt tanulmányúton a permi kormányzóság krasznoufimszki kerületében Kižnij-Potam faluban utitársával RINGVALL A. F.-el együtt, s három hónapot töltött itt, de már előbb megismerkedett egy idevaló pogány cser. családdal. A szövegek 1889-ben jelentek meg, s a bevezetésben szótára kiadását is kilátásba helyezi, de lexikális anyaga SZILASI Cser. Szótárába olvadt bele.

A többi nyelvjárásokból már sokkal kevesebb anyag áll rendelkezésünkre, noha kéziratban elég van még. Az ufai nyelvjárásból PAASONENNEK — szíves levélbeli közlése szerint — tíz ívnyi szövege is van, s ezenfölül grammatikai anyaga. Értekezéseiben azonban valami mégis megjelent. (Legtöbb a KSz.-ben a cseremiszek pogány vallásáról írt művében, továbbá a «Fu. s-laute»-ban, s a NyK. és FUF. kisebb cikkeiben.)

Nagyon sok anyaga van WICHMANNNAK, a ki fölfödözte a jaranszki, urzsumi, malmyzsi és jelábugai nyelvjárásokat. (L. Matkakertomus. Aik. XXV₈.) Az urzsumiból adott is ki mutatványt (NyK. XXXVIII: 205—245.); a jaranszki és malmyzsi nyelvjárásokból csak egyes szavakat ismerünk értekezéseiből (legtöbbet találni a FUF. VI: 17—39. «Zur geschichte der fu. anlautenden s- u. ě-laute im tscheremissischen» cz. cikkében; l. még a FUF., NyK., MNyv. legújabb köteteit). A jelábugaiból még semmi sincs kiadva.

Érdekes, hogy egy cseremiszi származású orosz tanító, G. KARMASIN is foglalkozik nyelvészettel. Birszkben tartózkodik

jelenleg, s az ufai nyelvjárás nyelvtanát akarja megírni. Van elég szép gyűjtése is; a mint értesített, körülbelül 400 dalt, 100 közmondást s egy pogány imádságot jegyzett föl.*)

* * *

Ez a nyelvtan leginkább RAMSTEDT, PORKKA, GENETZ, PAASONEN és WICHMANN gyűjtéseit dolgozza föl. Eredetileg nem akartam a hangtani részben túlságosan kiterjeszkedni, de mikor láttam, mily szabályosak az egyes nyelvjárások közti megfelelések, hasznosnak tartottam a finnugor nyelvtudomány céljaira ezeket is összeállítani, noha WICHMANN anyagának teljes ismerete nélkül természetesen csak ritkán vállalkozhattam az eredeti cser. hang megállapítására. Más nehézség is volt ezenfölül; PORKKA és GENETZ gyűjtésében a hangzók időtartama egyáltalán nincs megállapítva, a hangsúlyt meg csupán RAMSTEDT s részben PORKKA jelöli. E nélkül pedig alig lehet végső eredményre jutni, s majdnem lehetetlen értékesíteni SETÄLÄ fokváltakozási elméletét, mely éppen a hangsúly ismerete segítségével állítható csak föl.

Források és rövidítések.

ÁKE. = MUNKÁCSI BERNÁT: Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. Magyar szójegyzék s bevezetésül a kérdés története. Budapest 1901.

BÁL. Nyelvt. = BÁLINT GÁBOR: Kazáni tatár nyelvtan. Budapest 1876.

BÁL. Szót. = BÁLINT GÁBOR: Kazáni tatár szótár. Budapest 1876.

BUD. CserSz. = BUDENZ JÓZSEF: Erdei és hegyi cseremisiz szótár. Főleg REGULY cser. szógyűjteményéből és az újtest. cser. fordításából. Pest 1866.

*) Megemlítem még, hogy ethnographusok is jártak a cseremiszeknél, és pedig A. O. HEIKEL (Die Gebäude der Čeremissen, Mordvinen, Esten u. Finnen. 1888. Aik. IV.) és legújában ALBERT HÄMÄLÄINEN (I. Matkakertomus Aik. XXV₅. 19—22. és Tšeremissiläisiä uhritapoja Aik. XXV₃. 1908.).

BUD. CsT. III. IV. = BUDENZ JÓZSEF: Cseremisiz tanulmányok. NyK. III. IV.

BUD. MNy. = BUDENZ JÓZSEF: Moksa és erza mordvin nyelvtan. Budapest 1876.

BUD. Verzweig. = BUDENZ JÓZSEF: Über die verzweigung der ugrischen Sprachen. Göttingen 1879.

CASTR. = CASTRÉN: Elementa Grammatices Tscheremissæ. Kuopio 1845.

CserGr. = Az 1775-diki cseremisiz grammatika. Ismertette BUDENZ J. NyK. VI. 191—212.

FUCHS—PATK. = FUCHS—PATKANOV: Laut- und Formenlehre der süd-ostjakischen Dialekte. KSz. VII—.

FUF. = Finnisch-ugrische Forschungen. Helsingfors.

GEN. = ARVID GENETZ: Ost-tscheremissische sprachstudien. I. Sprachproben mit deutscher übersetzung. Helsingfors 1889. = SUS. Aik. VII.

GEN. ETV. = ARVID GENETZ: Ensi tavuun vokaalit suomen, lapin ja mordvan kaksi ja useampitavuisissa sanoissa. (Vähäisiä kirjelmiä XXIII.) Helsingissä 1896.

GEN. OP. = ARVID GENETZ: Ost-permische Sprachstudien. Helsingfors 1897. = SUS. Aik. XV₁.

HÄM. = A. HÄMÄLÄINEN: Tscheremissiläisiä uhritapoja. Helsingfors 1908. (SUS. Aik. XXV₃.)

KARJ. OL. = K. F. KARJALAINEN: Zur ostjakischen lautgeschichte. I. Über den vokalismus der ersten silbe. Helsingfors 1905. = SUS. Toim. XXIII.

KSz. = Keleti Szemle. Budapest.

Lehnwörter = YRJÖ WICHMANN: Die tschuvassischen lehnwörter in den permischen sprachen. Helsingfors 1903. = SUS. Toim. XXI.

MNyv. = Magyar Nyelv. Budapest.

MNyh^s. = SZINNYEI JÓZSEF: Magyar nyelvhasonlítás. 3. kiad. Budapest 1905.

MordvHat. = STEUER JÁNOS: A mordvin határozók. NyK. XXII. — Különnyomat Budapest 1892.

MUSz. = BUDENZ JÓZSEF: Magyar-ugor összehasonlító szótár. Budapest 1873—1881.

NyK. = Nyelvtudományi Közlemények. Budapest.

PAAS. CSUVSZ. = PAASONEN H.: Csuvás Szójegyzék. Budapest 1908.

PAAS. FUF. = PAASONEN köv. cikkek: Etymologische streifzüge, FUF. II: 184—191. — Streitige etymologien, FUF. VI: 120. 238—241. — Zur frage von der urverwandschaft der finnisch-ugrischen und indoeuropäischen sprachen. FUF. VII: 1—19.

PAAS. KL. = H. PAASONEN: Kielellisiä lisiä Suomalaisten sivityshistoriaan. Helsingissä 1896.

PAAS. KSZ. = H. PAASONEN: Beiträge zur kenntniss der religion und des kultus der tscheremissen. Keleti Szemle II: 30—38, 122—133, 198—210.

PAAS. Matkakert. = H. PAASONEN: Matkakertomuksia vuosilta 1900—1902. = SUS. Aik. XXI₅.

PAAS. ML. = H. PAASONEN: Mordvinische Lautlehre. Helsingfors 1903. = SUS. Toim. XXII.

PAAS. s-laute = H. PAASONEN: Die finnisch-ugrischen s-laute. I. Anlaut. Helsingfors 1903.

PAAS. TL. = H. PAASONEN: Die türkischen lehnwörter im mordvinischen. 1907. = SUS. Aik, XV₂.

PÁPAY = PÁPAY JÓZSEF: Északi-osztják nyelvtanulmányok. NyK. XXXVI—XXXVIII.

PORK. = VOLMARI PORKKA's tscheremissische texte mit übersetzung; herausgegeben von ARVID GENETZ. Helsingfors 1895. = SUS. Aik. XIII.

PORK. Aik. III. = V. PORKKA: Matkakertomus. SUS. Aik. III. 111—123.

PRÖHLE = PRÖHLE VILMOS: Tatár nyelvjárásí adalékok. 1908. NyK. XXXVIII.

RAM. = G. J. RAMSTEDT: Bergtscheremissische sprachstudien. Helsingfors 1902. = SUS. Toim. XVII.

RINGW. = RINGWALLNAK, GENETZ utitársának gyűjtése. Kiadva SZILASI szótárában.

REG. CsM. = REGULY erdei cseremisiz mondatai. Kiadta BUDENZ JÓZSEF. NyK. III: 97—156.

SET. ÄH. = E. N. SETÄLÄ: Yhteis-suomalainen Äännehistoria. I. II. Helsingissä. 1890. 1891.

SET. Festschr. = Festschrift til Vilh. Thomsen 230—245: E. N. SETÄLÄ: Über einen «gutturalen» nasal im urfinnischen.

SET. NyK. XXVI. = SETÄLÄ EMIL: A finnugor δ és δ' . NyK. XXVI: 377—437.

SET. QuantWechs. = E. N. SETÄLÄ: Über quantitätswechsel im finnisch-ugrischen. Vorläufige Mitteilung. Helsingfors 1896. (SUS. Aik. XIV₃.)

SET. FUF. II. = E. N. SETÄLÄ: Zur finnisch-ugrischen lautlehre. FUF. II: 219—276.

SET. TuM. = E. N. SETÄLÄ: Zur geschichte der tempus- und modusstambildung in finnisch-ugrischen sprachen. Helsingfors 1887. = SUS. Aik. II.

SUS. Aik. = Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja. Journal de la Société Finno-Ougrienne. Helsinki 1886—.

SUS. Toim. = Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. Helsinki 1890—.

SZIL. = CseremisZ Szótár; GENETZ ARVID közreműködésével szerk. SZILASI MÓRICZ. Budapest 1901. (= Ugor füzetek 13. sz.) — A hol nincs más szerző megjelölve, az mind GENETZ adata.

UA. = BUDENZ JÓZSEF: Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. A szerző hagyatékával kiegészítette SIMONYI ZSIGMOND. Budapest 1884—1894.

WICHM. = WICHMANN GYÖRGY: Mutatvány az urzsumi cseremiszek költészetéből. NyK. XXXVIII: 205—245. 1908.

WICHM. FUF. VI. = YRJÖ WICHMANN: Zur geschichte der finnisch-ugrischen anlautenden s - und ϵ -laute im tscheremisschen. 1906. FUF. VI: 17—39.

WICHM. FUF. VII. = YRJÖ WICHMANN: Zum stufenwechsel im ungarischen. 1908. FUF. VII: 31—53.

WICHM. JSFOu. XXI₃. = YRJÖ WICHMANN: Kurzer bericht über eine studienreise zu den syrjänen 1901—1902. SUS. Aik. XXI₃. 1903.

WICHM. VChr. = YRJÖ WICHMANN: Wotjakische chrestomathie mit glossar. Helsingfors 1901. = Hilfsmittel für das studium der finnisch-ugrischen sprachen. II.

WICHM. VVok. = YRJÖ WICHMANN: Zur geschichte des vokalismus der ersten silbe im wotjakischen, mit rücksicht auf das syrjänische. Helsingfors 1897.

* * *

K. = keleti nyelvjárások:

kCar. M. N. U. = carevokoksajszki-csebokszarszki nyelvj. Morki, Nörop-sola és Unzában (PORKKA, WICHMANN és HÄMÄLÄINEN után).

kE. = erdei nyelvjárás (REGULY-BUDENZ és TROICKIJ-SZILASI után). — Valószínűleg azonos az előbbivel.

kM. = malmyzsi nyelvj. (WICHMANN után).

kMAz. = malmyzsi nyelvj. Azikovo faluban (WICHMANN után).

kP. = permi nyelvj. (GENETZ után).

kUfa = ufai nyelvj. (PAASONEN után).

kUr. = urzsumi nyelvj. (WICHMANN után).

Ny. = nyugati nyelvjárások:

nyJar. = jaranszki nyelvj. (WICHMANN után).

nyK. = kozmodemjanszki nyelvj. (RAMSTEDT és WICHMANN után).

A hangok és jelölésük.

A magánhangzók.

1. A nyK.-ban *a* magasabb és zártabb, mint a megfelelő finn hang, palatalis hang hatása alatt *ä* benyomását teheti, *l* előtt pedig *ä*-hoz áll közel.

ä, nagyon nyílt hang, azonos a finn *ä*-vel.

e, nyíltabb, mint a német *sehen* szóban; a finn *ken*-ben van meg ez a hang.

i, szintén nyílt, mint a finn *pii* szóban.

o, zárt *o*, tehát inkább *ó*; finn fül kezdetben *u*-nak hallja.

u, zárt hang.

u, az előbbi hang palatalis hang hatása alatt (*ü* és *ű* után) hangsúlyos szótagban; a finnországi svéd *u*-hoz hasonló hang.

ö, a megfelelő finn hang.

ü, nyílt, mint a finnben, pl. *e* szóban: *yrtti*.

A palatális vokálisok tehát nyíltak; a gutturálisok zártabbak, mint a megfelelő finn hangok (RAM. VI—VII.).

A kP.-ben az *a*, *e*, *i*, *o*, *u*, *ö*, *ü* hangok ugyanazok, mint a fölnémetben. Az *e*, *o*, *ö* nem oly nyílt, mint a finnben (GEN. Vorwort 2.).

WICHM.-nál ezeken kívül a köv. hangzók fordulnak elő:

a és *a* (*a* helyett palatalis mássalhangzók után), *o*; *e* és *e*; *e*, *i*. — PAAS.-nál: *a* (régibb írása szerint *a*), kissé palatalizált *a*; *o* (régibb írása szerint *o*) igen zárt, rövid *o* (levélbeli közlése szerint és Matkakert. 8.). A hátulképzett hangok általában némileg a palatalisok felé hajlanak. (Levélbeli közlés.)

2. A tökéletlen magánhangzók minősége RAMSTEDT szerint függ mind a megelőző, mind a rákövetkező hangtól, de egyúttal az előző szótagbeli tökéletes magánhangzótól is.

Az *a*-nél, mely *e*-féle hang, a nyelv nyugvó helyzetben van, a nyelv hegye kitölti a száj elülső részét egész az alsó fogsorig.

Az *i* palatalis hangok, interdentalis *t*, s néha *s* és *š* szomszédságában fordul elő, s rövid *i*-nek hangzik, a nyelv nem éri el tulajdonképpeni bázisát.

Az *o* (RAM.-nél *o*-vel jelölve, de WICHMANN így írja át RAM.-tel való megbeszélése alapján: Lehnwörter XVI.) ajakhangok közelében fordul elő, gyengén labializált *o*. A fültre nyílt *ü*, vagy zárt *ö* benyomását teszi. — Az *a*, *o*, *i* hangok oly közel állnak egymáshoz, hogy egyének szerint váltakoznak; pl. *kəza* «kés» RAM. 48. *kəzoza* «késesem» RAM. 77. *kəzo^omet* «késedet» RAM. 142. | *kətšəm* «kér, kérdez» RAM. 50. *kətšə^oza* «koldus» RAM. 50. *kətsə^oza* id. RAM. 48. | *nažām* «vakar» RAM. 87. *nažūs* id. RAM. 89.

A *ə* hátulképzett *a* hang, a nyelv erősen összehúzva fekszik a száj hátsó részén (RAM. *a*-nek írja; WICHMANN írta így át: Lehnwörter XVI.).

ə, palatalis hangoktól függ, s inkább *ö*-höz hasonlít, mint *o*-hoz. Erősen közeledhetik az *o*-höz. (Vö. *βuiəm*, RAM. 16. *βuiə^om* 118. *βuiəm* 54. *βuiəm* 164. «fejet»). RAM. VIII—IX.

A kUr.-ban WICHM. három redukált hangot jelöl: *a*, *ə* és *ə*-t; pl. tőszótagban: *ərβəzə* «fiatal» 229. (≈ nyK. *ərβə^oza* id. RAM. 44.) — *jər* «kerület» 218. (≈ nyK. *jər* id. RAM. 30.) — *nəl* «négy» 87. (≈ nyK. *nəl* id. RAM. 87.) — A többi szótagokban palatalis vokális után *ə* áll, gutturális után *ə*, pl. *šəšəm* «tavasszal»; *tələm* «télen» 206. — A nyK. és nyJar.-ban *a* és *ə* az egymásnak megfelelő redukált hang. A kCar.-ban, szerinte, mint a kUr.-ban *ə* is megfelel *ə*-n kívül más nyelvjárások *a*-jének. A kM.-ben *i* van más nyelvjárások *ə*-je helyén, míg a megfelelő

magashangot *i*, *ä*, *î* helyettesíti legtöbbször. (Szíves levélbeli közlés.) — A kM.-ben van még *o* és *u* hang is.

A kP.-ben GENETZ csak egyféle betűt használ, az *o*-t, mely kétségtelenül redukált hangot jelöl, de szerinte: «meglehetősen nyílt gutturális hang, mely az *a* és az észti *o* között áll» (Vorw. 2.). Ugyanez a jel azonban PORKKA kCar. szövegei kiadásában: «körülbelül = észti *o*» (Vorw. IX.). Az «Ost-permische Sprachstudien»-ben (SUS. Aik. XV₁. 4.) ismét mást jelent: «meglehetősen nyílt, az *a*-hoz kissé hasonló illabialis hátul képzett hang». Tehát ő maga sem volt tisztában a hang mivoltával. SZINNYBI a kP.-beli leírás alapján *ε*-vel jelöli, pl. *pεžerem* «nyom, sajtolt» MNyh.³ 153. (~ nyK. *pəžərüs* id. RAM. 113.); *təl* «toll» MNyh.³ 148. stb. SZILASI hátulképzett *î*-nek tartja (Cser. Szótár 3.). Az első, a ki a hang redukált voltát észrevette, PAASONEN volt, a ki *o*-vel írja e jelet mind a «Fu. s-laute»-ban (itt eredeti ufaí szavaiban is), mind a KSz.-ben megjelent kis szövegében. WICHM. és RAM. már pontosan megkülönböztetik a különféle tökéletlen hangokat, s úgy látszik ez a különbség meglesz a tjkpi keleti nyelvjárásokban is. PAASONEN szerint legalább, a kUfaiban a redukált hang színe a környezetbeli hangoktól függ. (Levélbeli közlés.) De azért PORKKA, GENETZ és PAASONEN szövegeiben csak egyszerűen *o*-t írtam.

A mássalhangzók.

3. *k*, mediopalatalis-præpalatalis, *t*, interdentalis, *p*, bilabialis zöngétlen zárhang hehezet nélkül. (RAM. X. GEN. Vorw. 2.)
g, *d*, *b*, a megfelelő zöngés hang. (U. o.)

ç a *k*-nak, *φ* a *p*-nek megfelelő zöngétlen spirans (u. o.);
ç szó elején csak gyöngén hangzik (RAM. X.).

γ, *δ*, *β*, a *g*, *d*, *b*-nek megfelelő zöngés spirans. Nyílásuk foka nagyon különböző; *β* helyett néha majdnem *b*-t, néha *w*-t hallani. Rendszerint attól a világosságtól függ, melyet a beszélő szavainak adni akar. (RAM. X.) A kP.-ben «mit reduzirtem Geräusch» (GEN. Vorw. 2.).

j = német *j* «mit reduzirtem geräusch» (GEN. Vorw. 2. — RAM. *î*-vel jelöli).

s, supradentalis, mint a finnországi svédben (RAM. X.).

A kP.-ben a német *s*-sel egyenlő, a nyelv hegye le van hajlítva (GEN. Vorw. 2.).

z, a megfelelő zöngés spirans (RAM. GEN. U. o.).

š és *ž*, a környező hangtól függenek; a hangárnyalatbeli különbségek jelentékenyek, pl. š (*âš*) «ész» és ž (*əš*) «nem» (tag. ige præt. 3. pers.). *š* *t*-vel való kapcsolatban egyénileg *s*-el váltakozik: *koštan* ~ *kostan* (RAM. X.). — kP.-ben: *š* = német *sch*; *ž* a megfelelő zöngés hang (GEN. Vorw. 2.).

č és *ž* alveolaris vagy majdnem cacuminalis affricaták fölfelé hajlított nyelvhegygyel képezve (= *t+š*, *d+ž*; SET. szerint *tš*, *dž*, FUF. II. 245. PAAS. a kUfában így is jelöli cacuminalis hangoknak), a jésítés legkisebb nyoma nélkül. *č* és *ž* ellenben jésített dentalis affricaták (kb. = *t+š* és *d+ž*; az orosz *ц* a *č* és *č* között van). GEN. Vorw. 2. PORK. IX. A kCar.-ban WICHM. szerint *č* = *tš* (FUF. VI. 29.). — A nyK.-ban a *tš*-ben az *š* igen gyengén palatalizálva van (RAM. X.). WICHMANN azonban tagadja még ezt a csekély jésítést is, s nála RAM. *tš* = *tš* (FUF. VI. 27.). A *dž* RAM.-nél is jésítés nélkül van képezve (X.). PORKKA szövegeiben a *ž*-vel jelölt hang szó elején *d'*; kitetszik WICHM. újabb szövegeiből; én tehát szintén így jelöltem. Maga is írja (SZILASI nem vette észre): «*dž* väliin kuin *dj*» SUS. Aik. III. 115.

r supradentalis-alveolaris hang, erős rezdülettel. Artikulációs területe a szájüregben, s különösen a nyelvállás nagy mértékben függ magánhangzójától. Ez az oka, hogy *tər* «béke» és *tər* «határ», melyek élénk beszédben *tr* és *tr*-nek hangzanak, mégis megkülömböztethetők. A rezdület előtt gyakran hallatszik zöngéhang, pl. *raβə* ~ *raβə*. RAM. nyelvmesterénél az *r* képzések a nyelv kissé ferdén feküdt balra, s a rezdület a jobb oldalon történt. De nem figyelte meg, hogy ez általános-e (RAM. IX.). — A kP.-ben «mit der zungenspitze gerollt» (GEN. Vorw. 3.).

l, egyenlő a megfelelő finn hanggal; mélyhangú szavakban «dunkel», mint a finnben, de nem *л* (RAM. IX.). — GEN. szerint a német *l*-lel egyenlő; nem oly tompa, mint az oroszban, de nem is olyan, mint a finnben gutturalis hangzók előtt vagy után (Vorw. 3.).

Az orrhangok: *ŋ* (præpalatalis-mediopalatalis), *n* (supra-

dentalis), *m*. Könnyen hasonulnak a következő zárhanghoz, s ezért nem mindig mennek át teljesen artikulációs területükön, pl. *əpʰdäs* ~ *əpʰdäs* ~ *əndäs*. RAM. kombinált jelölésmódot használ: *əpʰdäs*, *tamʰɾa* stb. (RAM. IX.) — kP.-ben a megfelelő német hanggal egyenlők (GEN. 3.). *ɣ* GEN.-nél *ñ*, PORK. nál *ñ* (GEN. ezt is *ñ*-nek írta át).

Jésített hangok: *l*, *r*, *n*, *s*, *z*, *t* (RAM. GEN.).

WICHMANNnál zöngétlen mediák is előfordulnak.

A hangok hosszúsága és rövidsége.

4. A nyK.-ban a tökéletes magánhangzók félhosszúak, a redukáltak rövidek. Ha egy hangsúlyos tökéletes hangzó után egy másik tökéletes vokális következik, akkor az utóbbi hosszú, ha redukált jön utána, akkor a hangsúlyos hosszú. Pl. *ara* szóban az első hang félhosszúnál rövidebb, *marə* szóban ellenben hosszabb mint félhosszú (RAM. XI.).

A nyJar. kUr. kCar. kM.-ben a hangsúlyos nyílt szótagban levő magánhangzó félhosszú, ha a következő szótagbeli vokális redukált hang. Pl. nyJar. *šūʎə*, kUr. kCar. *šūʎə*, kM. *šūʎə* «klafter, faden» WICHM. FUF. VI. 18. | nyK. nyJar. kUr. kCar. *sūzə*, kM. *šūʎə* «fajdkakas» WICHM. FUF. VI. 37.

A kP.-ben GEN. szerint minden hangsúlytalan vokális rövid; hangsúlyos szótagban mindig megnyúlik némileg, körülbelül úgy, mint az oroszban (Vorw. 3.).

A mássalhangzók közül a folyékony és orrhangok rövidek; *n*, *m*, *l* gemináltak is lehetnek, pl. *əlennä* «élünk», *jalan* «lábnak», *jammaš* «veszteség».

A zöngés zár- és réshangok rövidek. *z*+*z* úgy hangzik, mint *šəz*, *šəz* (vagy *šəz*, *šəz*).

A zöngétlen zár- és réshangok magánhangzók előtt, magánhangzó és folyékony hang után félhosszúak, pl. *šapə*, *arʰaš*, *əpʰələš*, *maχʰani*, *karsə*. Külömben rövid; pl. *kū*, *kəʎa*, *βəət*, *χazan* ('azan, azan), *tsaklas* (*tsalaš*), *kertü* (RAM.).

GEN. a mássalhangzókra nézve e tekintetben nem ad semmi fölvilágosítást.

HANGTÖRTÉNET.

I. Magánhangzók.

Az első szótag magánhangzója.

K. e ~ nyK. ä (nyJar. e).

5. kP. *βerre* «vese» SZIL. 280. ~ nyK. *βärrə* id. RAM. 12. | kP. *eyer* «folyó» SZIL. 32. ~ nyK. *änyər* «patak, folyócska» RAM. 7. | kP. *eyer* «horog» SZIL. 32. ~ nyK. *änyər* id. RAM. 7. | kP. *erde* «gomb» SZIL. 33. kE. *erde* id. BUD. CserSz. 5. ~ nyK. *ärđə* id. RAM. 7. | kP. *jer* SZIL. 50. *jer* GEN. 34. «tó» kCarM. *jer* PORK. 13. *d'er* PORK. 24. id. ~ nyK. *jár* id. RAM. 29. | kP. *kede* «vadgalamb» SZIL. 73. ~ nyK. *käđə* «galamb» RAM. 41. | kP. *kepež* «nyár» SZIL. 74. kCarM. *kepež* PORK. 24. kUr. *kepež* id. WICHM. 217. (acc. *kepežəm* WICHM. 206.) ~ nyK. *känyəž* id. RAM. 42. | kP. *lektam* «kimegy» SZIL. 109. kCarM. *lekteš* (3. pers.) id. PORK. 25., kCarN. *puren-lekma* «járás-keles» PORK. 39. kUr. *lekteš* (3. pers.) «kimegy» WICHM. 219. ~ nyK. *läktäm* «kimegy, elmegy, elindul» RAM. 67. | kP. *me* GEN. 29. kUfa *me* PAAS. KSz. II. 131. kCarM. *me* PORK. 46. kCarU. *me* PORK. 35., kUr. *me* «mi» WICHM. 221. ~ nyK. *mä* id. RAM. 77. | kP. *menge* «karó, oszlop, ezölöp» SZIL. 122. kUfa *menge* PAAS. KSz. II. 123. kCarM. *menge* id. PORK. 51. ~ nyK. *mänyə* id. RAM. 78. | kP. *šeksš*, *šeyš*, *šeyš* «epe» SZIL. 213. kUfa *šeksš* id. PAAS. s-laute 23. kM. *šeksš* id. kUr., kCar. *šeksš* id. WICHM. FUF. VI. 18. kE. *šeyšš* id. (TROICKIJ) SZIL. 213. ~ nyK. *šäkšš* id. RAM. 128. (nyJar. *šeksš* id. WICHM. FUF. VI. 18.) | kP. *šenge*: *pušenge* SZIL. 178. kM. *pušenyə* WICHM. FUF. VI. 21. kCarM. *pušenyə* PORK. 11. kUr. *pušenyə* WICHM. 207. «élőfa» ~ nyK. *šänyə* «stamm», *pušänyə* «baum» RAM. 128. | kP. *šer* «ér» SZIL. 214. kUfa *βür-šer* PAAS. s-laute 87. kM. *βür-šer* kUr. kCar. *βür-šer* id. WICHM. FUF. VI. 18. ~ nyK. *šär* RAM. 128. (nyJar. *βür-šer* id. WICHM. FUF. VI. 18.) | kP. *te* «ti» GEN. 11. kCarU. *te* PORK. 35. kCarM. *te* PORK. 2. 49. kUr. *te* id. WICHM. 244. ~ nyK. *tä* id. RAM. 143.

Az eredeti *ä* hang e szavakban a nyK.-ban maradt meg, mint a többi rokon nyelvek mutatják. Különösen bizonyítók a

mordvin példák, melyekben szintén végbement ez a hangváltás: cser. *jer, jár* «tó» ~ mdM. *är^Rkä, jär^Rkä*, E. *erke* id. PAAS. ML. 72. || cser. *šekš, šäkš* «epe» ~ mdM. *säp^ä, E. sepe, sepä* PAAS. s-laute 22. || cser. *šenge, šängə* «stamm» ~ f. *sänki* «stop-pel» | lp. *sagge* «pavillus, acus reticularia», K. *sa.ŋkē* «pflock, zwecke» SET. s-laute FUF. II. 255. || cser. *šer, šär* «ér» ~ vog. *tär, toär, tärcə* id. | m. *ér* (acc. eret).

K. e ~ Ny. e.

6. kP. *bele* SZIL. 279. *bele* GEN. 43. kCarM. *belə* PORK. 25. kUr. *βelə* WICHM. 213. «csak» ~ nyK. *bele, belə* id. RAM. 13. | kP. *βese, βes* «más, második» SZIL. 280. kCarU. *βesəəm* (3. sz. birtokrag + acc. ragja) ~ nyK. *βe'sə, βes* id. RAM. 13. | kCarU. *eltal-* «megölel» PORK. 43. ~ nyK. *eltäläs* id., einen armvoll nehmen RAM. 20. | kP. *erje* GEN. 14. kUfa *erje* PAAS. KSz. II. 35. kCar. *erjə* HÄM. 9. *erjə* PORK. 27. kUr. *erjə* WICHM. 231. «fiú» ~ nyK. *erjə* id. RAM. 20. | kP. *jece* GEN. 47. kCarM. *d'e'cə* PORK. 24. kUr. *jè.tšə* WICHM. 216. «hótalp, ski» ~ nyK. *ie'tšə* id. RAM. 30. | kP. *kelje* SZIL. 73. kCarU. *ke'ljə* PORK. 15. kCarM. *ke'ljə* PORK. 48. kUr. *keljə* WICHM. 207. «mély» ~ nyK. *ke'ljə* id. RAM. 44. | kP. *kem* SZIL. 74. kCarM. *kemə* PORK. 58. kUr. *kem* WICHM. 223. «csizma» ~ nyK. *kem* RAM. 44. | kP. *keram, ke'ram* «szúr, bedug, befűz» SZIL. 74. kCarM. *ke'ran* (hat. igenév) «fölfűz» PORK. 30. ~ nyK. *keräs* «aufreihen, besetzen (mit per-len)» RAM. 45. | kP. *kertam* SZIL. 75. kE. *keta'm* BUD. CserSz. 20. kCarM. *om ɣet* (tagadó rag. 1. sz.) PORK. 26. *kettəmə* (fosztó képzés) PORK. 27. kUr. *om kert* (tag. rag. 1. sz.) WICHM. 215. «bír, tud, -hat, -het» ~ nyK. *kerdäs* id. RAM. 45. | kP. *kerem* SZIL. 75. kCarM. *kere'm* PORK. 25. «kötél» ~ nyK. *ke'rem* id. RAM. 45. | kP. *kecem* SZIL. 72. kCarM. *ke'ca* (3. pers.) PORK. 26. kUr. *ke.tšə* (3. pers.) «függ, lóg» ~ nyK. *ketšem, -äs* id. RAM. 45. | kP. *kece* SZIL. 72. kUfa *ke.tše* FUF. VI. 238. kCar. *ke.tšə* HÄM. 9. *ke'cə* PORK. 1. «nap, nappal» kUr. *kè.tšə'bal* «dél» (világ-táj) WICHM. 206. *ilij-gè.tšə* «Illés nap» WICHM. 206. ~ nyK. *ke'tšə* «nap, nappal» RAM. 45. | kP. *leβas* SZIL. 109. kCarM. *leβas* PORK. 46. «tető; takaró» ~ nyK. *le.βäs* RAM. 67. — kP. *leβedam* SZIL. 110. kM. kCar. kU. *leβeda'm* WICHM. FUF. VII. 46. ~ nyK. nyJar. *leβə'däm* id. WICHM. FUF. VII. 46. | kP. *lele* GEN. 71.

kUfa *lele* KSz. II. 206. kCar. *nel̄* HÁM. 5. «nehéz» kUr. *nèl̄z̄ām* «nehézségét» (= *nèl̄* + *z̄* + *m*) WICHM. 220. ~ nyK. *lèl̄* «nehéz» RAM. 68. | kP. *lem* SZIL. 109. kCarM. *lem* PORK. 23. «leves» ~ nyK. *lem* RAM. 68. | kP. *mel* «mell, hímzés az ingmellen» SZIL. 122.; *melan* GEN. 73. *melon* «felé» GEN. 59. kUfa *mel̄n̄* «felé» KSz. II. 206. kUr. *pors̄an melan* «selyem mellhímzésű (ing)» WICHM. 229. ~ nyK. *mel* «csik az ingelón»; *mel šeš* «a mell ég»; *mel̄bo'ld̄š* «der brustknopf»; *mel̄yānd'ra* «der brustfaden (zum binden)» RAM. 78. | kP. *nelam, nelam* SZIL. 134. kCarM. *nel̄'s* (3. pers.) PORK. 27. «nyel, lenyel» ~ nyK. *nel̄š* id. RAM. 86. | kP. *ner, ner* SZIL. 134. kCar. *ner* HÁM. 12. «orr» kUr. *n̄l n̄eran* «négy orrú» WICHM. 213. ~ nyK. *ner* «orr» RAM. 86. | kP. *ner̄estam, ńer̄estam* SZIL. 135. «csirázik, sarjadzik» ~ nyK. *ner̄est̄š* id. RAM. 87. | kP. *pel* GEN. 7. *pele* SZIL. 161. kCarM. *pel* PORK. 24. *pe'l̄* PORK. 26. kCarU. *pel* PORK. 43. *pe'l̄* PORK. 44. «fele vminek» ~ nyK. *pel, pel̄* id. RAM. 99. | kP. *peltem* «olvaszt» SZIL. 161. kCarM. *pe'd̄am̄* ü «olvasztott vaj» PORK. 51. ~ nyK. *pel̄š* (elavult) «izzásba hoz», *pe'lt̄š* (elavult) «éget, meggyújt» RAM. 99. | kP. *peled̄am* «virágzik» SZIL. 161. kUr. *peled̄al̄š* (frequ.) WICHM. 219. ~ nyK. *pele'd̄ām, -š* id. RAM. 99. | kP. *peleštem* «beszél, szól» SZIL. 161. kCarU. *ok pelešta* (tagadó rag. 3. szem.) id. PORK. 43. ~ nyK. *pelešt̄š* id. RAM. 99. | kP. *rezen̄e* «zuzmó, famoha» SZIL. 189. kCarM. *rezen̄ja* «moh» PORK. 24. ~ nyK. *rezen̄* «moh, kócz; flechte» RAM. 114. | kUfa *šel* PAAS. s-laute 29. kM. *šel̄*. kUr. kCar. *šel* WICHM. FUF. VI. 18. «zsir, szalonna» ~ nyK. *šel* id. RAM. 129. | kP. *šelam, šelam* «hasít» SZIL. 213. kM. *šel̄'m* id. WICHM. FUF. VI. 21. ~ nyK. *šel̄ām, -š* «leszúr; széttép, szétvág» RAM. 129. | kUfa *šer̄en̄ye* PAAS. s-laute 51. kM. *šer̄en̄ḡa*, kUr. *šer̄en̄ḡā*, kCar. *šer̄en̄ḡā* ~ nyJar. *šer̄en̄ḡa* «cyprinus rutilus» WICHM. FUF. VI. 18. | kCarM. *šer̄ye* PORK. 26. kUr. *šer̄ye* WICHM. 215. «fésű» ~ nyK. *šer̄yē* id. RAM. 129. | kP. *šer̄ye* SZIL. 215. kCarU. *šer̄yā* PORK. 35. kUr. *šer̄yā* WICHM. 212. «drága» ~ nyK. *šer̄yā* id. RAM. 129. | kP. *tele* SZIL. 245. kCarM. *te'l̄* PORK. 8. kUr. *tèl̄* WICHM. 217. «tél» (*tèl̄m* «télén» WICHM. 206.) ~ nyK. *tel* «tél» RAM. 144. | kP. *temam* «megtelik, jóllakik»; *temem* «megtölt, jóllakot» SZIL. 245. kUfa *temen* (hat. igenév) «jóllakot» KSz. II. 206. kCarM. *temā* (præt. 3. sz.) «megtelik, jóllakik» PORK. 51.

kUr. *temaş* «betölt» WICHM. 232. ~ nyK. *təm, temə*, «tele»; *te'mäm, -aş* «megtelik, jóllakik», *temem, -aş* «megtölt, kiegészít» RAM. 144. | kP. *tene, teñe* «az idén» SZIL. 245. kCarM. *tene'ja* «idei» PORK. 8. *tenejšə* «mostani» PORK. 57. kUr. *tenšə* «idei» WICHM. 245. ~ nyK. *te'nè* «az idén; most, mármost» RAM. 144. | kP. *tengece* SZIL. 246. kCarM. *tenge'ca* «tegnap» ~ nyK. *tengetšə* id.; *tengeršə* «tegnapi», *tengeršen* «tegnap óta» RAM. 144.

Kétségtelenül *e* volt az eredeti hang, melyet megőrzött valamennyi nyelvjárás.

K. *e* ~ Ny. *i*.

7. kP. *βem* «velő» SZIL. 280. ~ nyK. *βim* id. RAM. 14. | kP. *βene* «vő, sógor» SZIL. 280. kCarM. *βeŋə* «vő» PORK. 14. ~ nyK. *βiŋə* «vő» RAM. 14. | kP. *peŋgəde* «erős, feszes; fukar» SZIL. 161. kCarM. *pe'ŋgəda* «erős» PORK. 7. ~ nyK. *piŋgəda* «erős, szilárd, kemény» RAM. 101. | kP. *peče* «sövény, kerítés» SZIL. 160. *pečem* «bekerít» GEN. 57. ~ nyK. *pišə* «sövény»; *pišəs* «sövényvel bekerít» RAM. 101. | kP. *šen* SZIL. 214. kM. *šen* WICHM. FUF. VI. 20. kE. *šen* Bud. CserSz. 43. «tapló» ~ nyK. *šin* «gomba, tapló» RAM. 132. | kP. *šere* «kovásztalan, sótalan; édes» SZIL. 215. kCarM. *šerə* «édes» PORK. 45. ~ nyK. *širə* «sótalan, édeses; friss» RAM. 132. | kP. *ter* SZIL. 246. kCarÜ. *ter* PORK. 42. kCarM. *ter* PORK. 48. kUr. *tərən* (gen.) WICHM. 223. «szán» ~ nyK. *tir* id. RAM. 146.

A cser. *βem, βim* «velő» összevonás útján lett egytagú. Vö. f. *ydin* (gen. *ytimeŋ*), md. *ud'iñe, udeñe* (de votj. *vim, vijim* WICHM. VVok. 20. zürj. *vem, vəm, vim* WICHM. VVok. 67.). — cser. *šen, šin* «gomba, tapló»-ban a rokonnelvek tanúsága szerint a nyíltabb hang az eredetibb: votj. *šyŋki* WICHM. FUF. VI. 20. | f. *sieni, est. sēn* | lp. *čadna* (PAAS. *s-laute* 127.).

kUfa, kUr. kCar. *e* ~ kP. kM.; nyK. nyJar. *i*.

8. kUfa *šeme* PAAS. *s-laute* 125. kUr. *šem* WICHM. 208. kUr. kCar. *šəmə* WICHM. FUF. VI. 18. kCarM. *šem* PORK. 25. «fekete» ~ kP. *šime* id. GEN. 1. kM. *šimə* id. WICHM. FUF. VI. 18. nyK. *šimə*, RAM. 132. *šimə*, nyJar. *šimə* WICHM. FUF. VI. 18. id.

A md. (M. *sāmāi*, *sānāh*, E. *čehēi* «rost» PAAS. s-laute 125.) szerint a nyiltabb hang eredetibb.

e ~ *ö*.

9. kP. *erjem* «ökkel» GEN. 7. ~ kCar. *örje'n* (igenév) PORK. 5. id. | kP. *nemnan* GEN. 6. kUfa *menman* PAAS. KSz. II. 205. kCar. *memnan* PORK. 35. 46. [nyK. *mänmän* RAM. 2.] «mienk» ~ kUr. *nömnān* id. WICHM. 224. | kP. *tendan* GEN. 75. kCar. *temd'an* PORK. 16. 35. [nyK. *täm'dän* RAM. 183.] «tietek» ~ kUr. *tömdān* WICHM. 242. || kP. *kö* GEN. 63. kUr. *kö* WICHM. 208. [nyK. *kü* RAM. 60.] ~ kCar. *ke* PORK. 3. 43. «ki?» || kP. *šörmác* GEN. 2. kM. *šörmāts* WICHM. FUF. VI. 23. kCar. *šörmōts*, kUr. *šörmōts* WICHM. 236. (és *šer'mōts* FUF. VI. 23.) «zabola» ~ nyK. *ser'mats* id. WICHM. FUF. VI. 23. || kP. *kešēflak* GEN. 8. és *kösöflak* GEN. 40. «vadkecskék».

K. *e* ~ nyK. *ə*.

10. kP. *enyž* «szeder» SZIL. 32. kCarU. *eyež* «málna» PORK. 39. kUr. *enyž* id. WICHM. 207. ~ nyK. *əngəž* id. RAM. 21. | kP. *enydem* «melegít» SZIL. 32. «megtüzesít» GEN. 32. kE. *engdem* «ég (tűz), süt (nap)» BUD. CserSz. 4. ~ nyK. *əngäs* «megfakul, színét veszti (a napon), elég»; *əndä's* «rauchen, räuchern» RAM. 21.

K. *i* ~ Ny. *i*.

11. kCarM. *βi* «erő» PORK. 9. ~ nyK. *βi* id. RAM. 14. | kP. *βijaš*, *βiaš* «egyenes; igazságos» SZIL. 281. kCarM. *βiaš* «egyenes» PORK. 58. kE. *vijakše* «őszinte, őszinteség» BUD. CserSz. 80. ~ nyK. *βiäs* «egyenes; becsületes, igazságos» RAM. 14. | kP. *βik* «egyenes» SZIL. 281. ~ nyK. *βik* id. RAM. 14. | kP. *βiš* SZIL. 282. kCar. *βiš* PORK. (M.) 7. (U.) 15. «nyitott» ~ nyK. *βiš* id. RAM. 14. | kP. *βiškəde* «folyékony, híg» SZIL. 282. kE. *viškede* (ə: *βiškəde*) «híg» BUD. CserSz. 80. ~ nyK. *βiškəde* «folyékony, híg, hajlékony» RAM. 14. | kP. *βište* SZIL. 282. kUfa *βiste* PAAS. FUF. II. 186. «tönköly», kE. *vište* «tönkölybúza» BUD. CserSz. 80. ~ nyK. *βište* «tönkölybúza, tönkölydara» RAM. 14. | kP. *βičerange*, *βičerange* «venyige, inda» SZIL. 281. ~ nyK. *βištə* «weidenband, rute» RAM. 15. | kP. *i* SZIL. 37. kCarM. *i* PORK. 2. kUr. *i* WICHM. 207. «év» ~ nyK. *i* id.; *kokiüs* «két éves» RAM. 24. | kP. *iye*

«állat fia» SZIL. 38. «gyermek» GEN. 61. kCarM. *iγə* id. PORK. 58. kUr. *iγə* id. WICHM. 219. ~ nyK. *iγə* id. RAM. 24. — kCarM. *ikšəβə* HÄM. 9. *ikšəβə* «gyermek» PORK. 46. ~ nyK. *əðəri kʰšəβə* «leány» (*əðər* id.), *püeryi kʰšəβə* «fiú» (*püeryə* «férfi») RAM. 25. | kP. *ik* (adi.) GEN. 2. *ikte* (abs.) GEN. 26. kCarM. *ik* PORK. 24. kCarN. *iktə* PORK. 10. «egy» ~ nyK. *ik*, *i* RAM. 24. *iktə* 25. id. | kP. *ihə*, *ihəste* «taval»; *imasše* «tavali» SZIL. 40. ~ nyK. *imeštə* «taval», *iməšə* «tavali» RAM. 25. | kP. *imne* GEN. 2. kUfa *imnəžəm* (3. sz. birtokrag+acc. ragja) PAAS. KSz. II. kCar. *i'mnə* PORK. (M.) 56. (N.) 11. «ló». kUr. *imnət* (2. sz. birt.-rag) WICHM. 222. ~ nyK. *imni* id. RAM. 33. | kP. *it*, GEN. 69. *ida* GEN. 70. (a tagadó ige imperativusa sing. és plur. 2. személye), kUfa *idə* PAAS. KSz. II. 131. kUr. *it* WICHM. 209. *idə* 223. id. ~ nyK. *it*, *idə* id. RAM. 25. | kP. *ize* SZIL. 42. kUfa *ize* PAAS. FUF. II. 187. kUr. *izi* WICHM. 209. «kicsiny» ~ nyK. *izi* id. RAM. 26. | kP. *kiem* SZIL. 77. kCarN. *kie'm* PORK. 11. kUr. *kiyə* (3. pers.) WICHM. 212. «fekszik» *kışə* «fekvő» WICHM. 233. ~ nyK. *ki'em*, *-əš* id. RAM. 49. | kP. *kinde* SZIL. 77. kUfa *kinde* (2. sz. birt.-rag) PAAS. KSz. II. kCarU. *kinə* PORK. 37. kCarM. *kinə* PORK. 26. kUr. *kinə* WICHM. 207. «gabona; kenyér» ~ nyK. *ki'ndə* id. RAM. 49. | kP. *kiš* GEN. 48. kM. *kiš* WICHM. FUF. VI. 32. kCarM. *kiš* PORK. 31. «gyanta, szurok» ~ nyK. *kiš* «gyanta, fenyőgyanta» RAM. 49. | kP. *liam* GEN. 69. kUfa *lijze* (imp. 3. pers. sing.), *lijza* (imp. 2. pers. plur.) PAAS. KSz. II. 131. kM. *liqəš* (inf.), kUr. kCar. *liqəš* WICHM. FUF. VII. 42. kCarU. *liam* PORK. 44. kUr. *liqəš* (3. pers.) WICHM. 206. «lenni» ~ nyK. *liəm*, *-əš* id. RAM. 68. | kP. *miem* GEN. 1. *mijem* SZIL. 123. kUfa *idə mi je* (tag. rag. imp. plur. 2. pers.) PAAS. KSz. II. 131. kCarM. *miem* PORK. 2. kUr. *miə* WICHM. 215. «megy, jön» ~ nyK. *miəš* «jön, odaér» RAM. 78. | kP. *ni* «hárs» SZIL. 135. ~ nyK. *ni* «lindenbast» RAM. 89. | kP. *pi* SZIL. 163. kCarM. *pi* PORK. 6. kUr. *pi* WICHM. 208. «kutya» ~ nyK. *pi* id. RAM. 100. | kP. *pidam* SZIL. 164. kCarU. *pidəš* (3. pers.) PORK. 23. kUr. *pidəš* (3. pers.) WICHM. 217. «köt, kötöz» ~ nyK. *pidəš* id. RAM. 100. | kP. *pište* SZIL. 165. kUr. *pišə* WICHM. 214. kCarM. *pištə* (s!) PORK. 24. 25. «hársfa» ~ nyK. *pištə* id. RAM. 101. | kCarM. *piž* «kesztyű» PORK. 26. 58. ~ nyK. *pižom* «die lederwanten» RAM. 101. | kP. *pižam* «hozzáragad, fennakad, birkózik» SZIL. 166. kCarM.

pižan (præt.) PORK. kUr. *ok piž* (tag. rag. 3. pers.) WICHM. 209. ~ nyK. *pižam*, -äs «ragad», *pižüdäläs* «birkózik» RAM. 101. | kUfa *ši-γol* «harcsa» s-laute 54. kM. *ši-γol* WICHM. FUF. VI. 20. ~ nyK. *ši-γol* id. RAM. 132. | kP. *ši* GEN. 7. kUfa *šij* PAAS. s-laute 54. KSz. II. 124. kM. *šij* WICHM. FUF. VI. 20. kUr. *ši* WICHM. 214. 215. kCarM. *ši* PORK. 25. «ezüst» ~ nyK. *ši* id. RAM. 132. | kP. *šiktem: fujam š.* «panaszol» SZIL. 216. kE. *siam* «megver» BUD. CserSz. 44. kCarM. *šina* (plur. 1. pers.) «csépel» PORK. 21. ~ nyK. *šiam*, -äs «ver» RAM. 132. | kP. *šiste* SZIL. 219. kUfa *šiste* PAAS. s-laute 111. kM. *ši-štə* PAAS. FUF. VI. 20. kCarM. *ši-štə* PORK. 27. «harkály» ~ nyK. *ši-štə* id. RAM. 133. | kP. *tič* GEN. 58. kUfa *tič* KSz. II. 129. kCarM. *tič* PORK. 51. kUr. *tiš* WICHM. 224. «tele» ~ nyK. *tsits* id. RAM. 152. | kP. *ciem*, *čijem* SZIL. 20. kM. *tsie'm*, kUr. kCar. *tsie'm* FUF. VI. 29. «föölöttözik» ~ nyK. *tsiem*, -äs RAM. 157. *tsiem*, nyJar. *tsiem* WICHM. id. FUF. VI. 29. | kP. *čia* SZIL. 20. kM. *tsi-ä* WICHM. FUF. VI. 29. kCarM. *čia* PORK. 24. «szín, festék» ~ nyK. *tsi-ä* id. RAM. 157.

Az eredeti hang *i*; *miem*, *mijem* «megy» vocalisa csak a *j* (<*i*) hatása alatt lett *i*-vé. (Vö. md. *mehems*, *mähems*, f. *menee* stb.) Éppígy: kP. *i* SZIL. 37. kCar. *i* PORK. 1. kUr. *iž* (3. sz. birtokraggal) WICHM. 215. nyK. *i* RAM. 24. «jég» ~ kE. *ej*, *ij* BUD. CserSz. 3. TROIICKJ *ěj* SZIL. 43. id. (vö. mdE. *ej*, mdM. *áj*, *jáj*, zürj. *ji*, *ji*, votj. *je*, *d'e*, *d'ö*, *jö*) | kP. *iam*, *ijam* SZIL. 38. nyK. *iäm* RAM. 24. «úszik» ~ kE. *ejam*, *ajam* BUD. CserSz. 3. TROIICKJ *ejam* SZIL. 43. | nyK. *ip: tälip* «szikra» RAM. 25. ~ TROIICKJ *ějp* SZIL. 43. — Szintén ilyen eredetű a szókezdő *j* talán ebben: kP. *iške* SZIL. 42. kUr. *iškə* WICHM. 215. kCar. *iškə* PORK. 25. nyK. *iškə* RAM. 25. «ék, szeg» ~ mdM. *jäškä*, mdE. *iške*, *eske*, *eska* PAAS. ML. 75.

kP. kUfa kUr. Ny. *i* ~ kCarM. *ə*.

12. kP. *kiša* «nyom» GEN. 60. nyK. *kšä* «nyom, bázda» RAM. 49. ~ kCarM. *kaša* «nyom» SZIL. 78. | kP. *kit* SZIL. 78. kUfa *kit* PAAS. KSz. II. 126. kUr. *kikčlš* *kidšš* «kézből kézbe» WICHM. 213. nyK. *kit* «kéz» RAM. 50. nyJar. *ki-D-lapa* «handfläche, flache hand» WICHM. FUF. VII. 42. ~ kCarM. *kət* id. PORK. 22. 53.

K. *i* ~ Ny. ?

13. kP. *šinjem* SZIL. 218. kM. kCar. *šindžém*, kUr. *šindžém* WICHM. FUF. VI. 24. «ül» ~ nyK. *šyndzem, šyndzem* id. RAM. 133. *šynzém* WICHM. FUF. VI. 24. nyJar. *šyndzém* id. WICHM. FUF. VI. 24. | kP. *šinja* GEN. 6. kUfa *šinj'a* PAAS. s-laute 34. kM. kCar. *šindža* kCar. *šinja* PORK. (M.) 52. (U.) 44. kUr. *šindža* WICHM. FUF. VI. 23. *šindža* WICHM. 223. «szem» ~ nyK. *šyndža, šyndža* id. RAM. 133. *šynža* WICHM. FUF. VI. 23. nyJar. *šyndža* id. FUF. VI. 23.

kP. kCar. kUr. *i* ~ Ny. ? ~ kCarM. *a*.

14. kP. *šinjem* GEN. 3. kM. kCar. *šindžém* WICHM. FUF. VI. 23. kCarM. *ok šinja* (tag. rag. 3. pers.) PORK. 53. kUr. *šindžém* FUF. VI. 23. «tud» ~ nyK. *šyndžás, šyndžás* RAM. 133. *šynzém*, nyJar. *šyndzém* id. FUF. VI. 23. ~ kCarU. *ok šonja* id. (tag. rag. 3. sz.) PORK. 35.

kP. *i* ~ Ny. ? ~ kCar. *a*.

15. kP. *šiner* «vászón» GEN. 17. ~ nyK. *maner* id. RAM. 79. ~ kCarU. *maner* id. PORK. 40. | kP. *kihelam* «fölkél (fekvéséből)» SZIL. 77. ~ nyK. *kyňalás* «fölebred», *kyňaltás* «fölebreszt» RAM. 50. ~ kCarM. *könleš* (3. pers.) PORK. 25. *könleša* (part.) PORK. 22. «fölkél» | kP. *kižat* «most» SZIL. 78. ~ nyK. *kžit* «nemsokára, mindjárt» RAM. 50. ~ kCarM. *kžat* «most» PORK. 13.

A 12—15. alatt felsorolt szók első szótagbeli hangzója nyilván szintén *i* volt.

K. *i* ~ Ny. *a*.

16. kP. *ilem* SZIL. 39. kCarN. *ilem* PORK. 10. kCarM. *ilaš* PORK. 2. kUr. *ilə* WICHM. 207. «él, lakik» ~ nyK. *a'láš* id. RAM. 20. | kP. *indeš* GEN. 57. *indeše* 58. kCar. *indeš* PORK. (U.) 18. (M.) 26. kUr. *indeš* WICHM. 230. «kilencz» ~ nyK. *əndekšə* id. RAM. 21. | kP. *iza, izaj* «nagybátya, testvérbátya» SZIL. 42. kCarM. *iza* «testvérbátya» PORK. 24. *izaj* id. PORK. 3. kUr. *izəšə* (3. szem. birtokraggal) id. WICHM. 217. ~ nyK. *əzə* («zűjem, zűm 1. szem. birt.-raggal) id. RAM. 22. | kP. *irem* «melegszik» SZIL. 41. ~ nyK. *a'rəš* id. RAM. 21. | kP. *kiša* SZIL. 78. kCarN.

kisa PORK. 9. «pinty» ~ nyK. *kəsiä* id. RAM. 48. | kP. *ciše* SZIL. 32. kM. *tšvzi*, kMAz. *tšvzi* WICHM. FUF. VI. 29. kCarM. *čvzo* PORK. 24. kUr. *tšizi* WICHM. 214. «csecs, tögy» ~ nyK. *tsəzə* id. RAM. 152.

kP. kUfa kM. kUr. *i* ~ kCar. *i*, *ə* ~ nyK. *ə*.

17. kP. *kiñe* «kender» GEN. 42. ~ kCarM. *kəñe* id. PORK. 24. 26. kCarU. *kənem* (acc. *n!*) PORK. 39. ~ nyK. *kəñe* id. RAM. 46. | kP. *kiške* GEN. 15. kUr. *kiškə* WICHM. 213. «kigyó» ~ kCarM. *kiška* id. PORK. 27. 30. *kəškə-βui-soja* «kragen mit muscheln besetzt» PORK. 52. ~ nyK. *kəška* «kigyó» RAM. 48. | kP. *kičkem* «lovat befog» SZIL. 76. kUr. *kiškälən* (frequ. hat. igenév) WICHM. 218. ~ kCarU. *kičke'm* id. PORK. 17. 40. kCarM. *kəčkem* id. PORK. 52. 5. 27. ~ nyK. *kəčkem*, *-äš* id. RAM. 48. | kP. *šide* «harag, gyűlölet» SZIL. 217. ~ kE. *šerde*, *širde* «harag» BUD. CserSz. 43. ~ nyK. *šəðə* id. RAM. 129. | kP. *šičš* GEN. 8. *šikš* GEN. 15. kUfa *šikš* PAAS. KSz. II. 127. kUr. *šikš* WICHM. 215. «füst» ~ kCarU. *šičš* PORK. 18. 19. *šičšəm* (acc.) PORK. 15. kCarM. *šičš* id. PORK. 25. ~ nyK. *šəčš* id. RAM. 130. | kP. *šičte* GEN. 56. kUfa *šičte* PAAS. s-laute 112. kM. *šičta* WICHM. FUF. VI. 20. «viasz» ~ kCarU. *šičta* id. PORK. 45. ~ nyK. *šičta* id. RAM. 132.

K. *i* ~ nyK. *ə*.

18. kP. *βič* GEN. 7. kCar. *βič* PORK. (U.) 41, (M.) 39. kUr. *βičš* WICHM. 227. «öt» (adi.) ~ nyK. *βəčts* id. RAM. 19.; kP. *βičət* id. (abs.) SZIL. 283. ~ nyK. *βəčət* id. RAM. 19.

A nyK.-ban a *β* hatása alatt ment végbe a labializálódás.

kP. kUr. *i* ~ kCar. *i*, *ə* ~ nyK. *ə*.

19. kP. *βičkəž* «erős (szél)» GEN. 72. kUr. *βičkiž* «vékony, keskeny» WICHM. 19. ~ kCarU. *βičkiž* id. PORK. 41. 44. kCarM. *βəčkəž* id. PORK. 45. 48. ~ nyK. *βəčtskəž* id. RAM. 19. | kP. *βičkemše* «sötét, sötétség» SZIL. 164. ~ kCarM. *βəčkeməš* «sötétség» PORK. 53. 57. kCarN. *βəčkeməšaldəš* (inf.) «besötétedik» PORK. 10. ~ nyK. *βəčts* «teljesen bezárt; sötétség»; *βəčts-ke'məš* «sötétség, sötét» RAM. 112.

Szintén az ajakhangú *p* és *β* után áll az *ə* hang.

K. *i, ə* ~ nyK. *ə*.

20. kP. *pižarem* SZIL. 166. *pəžarem* SZIL. 169. kUfa *pəžarem* PAAS. FUF. II. 187. kCarN. *pəžarne'n* (hat. igenév) PORK. 22. «nyom, sajtól» ~ nyK. *pəžəräs* id. RAM. 113. | kP. *pižle*, *pižle* SZIL. 166. kUfa *pəžlə* PAAS. FUF. II. 187. «sorbus aucuparia» kUr. *pižlě-γitskě* «vörösberkenye» WICHM. 207. ~ nyK. *pəžəlmä* «eberkirsche» RAM. 113.

A magánhangzó labializálódása a nyK.-ben itt is csak ajakhangú mássalhangzó után történt meg.

kP. *i* ~ nyK. *ü*.

21. kP. *piktem* «megfojt» SZIL. 164. kE. *piktem* id. BUD. CserSz. 70. ~ nyK. *püktäs* id. RAM. 107.

K. *ö* ~ Ny. *ö*.

22. kP. *jörem* «elalszik» SZIL. 57. kCarM. *d'öräktə* «oltsd el!» PORK. 23. kUr. *jöräktě* id. WICHM. 209. ~ nyK. *jöräs* «elalszik» RAM. 34. | kP. *jörem* «gördít», *jöram* «eldül» SZIL. 57. kCarM. *d'örlə* (præt. 3. pers.) «földül» PORK. 22. ~ nyK. *jörem*, *-äs* «abwerfen» RAM. 34. | kP. *körjö* GEN. 56. kUfa *körjö* PAAS. KSz. II. 129. kCarU. *körjə* PORK. 43. kUr. *körjě* WICHM. 222. «belseje vminek» ~ nyK. *körjə* id. RAM. 58. | kP. *mör* «földi eper» GEN. 73. kM. *mör*, kUr. kCar. *mörə* «gartenerdbeere» WICHM. NYK. XXXVIII. 275. kCarM. *mörə* «földi eper» PORK. 46. ~ nyK. *mör* id.; «bogyó» RAM. 80. *mör*, nyJar. *mör* «bogyó» WICHM. NYK. XXXVIII. 275. | kP. *nörem*, *nörem* «ázik» SZIL. 138. kUr. *nöralnä* (frequ. præt. plur. 1. pers.) WICHM. 242. ~ nyK. *nöräs* id. RAM. 88. | kP. *nörjö* «porezogó» SZIL. 138. ~ nyK. *nörjə* id. RAM. 88. | kE. *öram* «csodálkozik» BUD. CserSz. 12. kCarM. *örän* (præt. 3. pers.) «megijed» PORK. 2. ~ nyK. *öräm*, *-äs* «zavarba jut. megzavarodik» RAM. 93. | kP. *ördem* «hízik» SZIL. 150. ~ nyK. *ördäm*, *-äs* id. RAM. 93. | kP. *ördəž* «oldal; félreeső, idegen» SZIL. 150. kCarN. *ördəžəna* «oldal-deszka» PORK. 11. kCarM. *ördəškərak* «kissé félre» PORK. 9. ~ nyK. *ördəž* «oldal»; *ördəž* «idegen, messziről való», *ördəštə* loc. *ördəškə* lat. RAM. 93. | kP. *örš* «bajusz» SZIL. 151. ~ nyK. *örəš* «pelyhedző bajusz; dér» RAM. 94. | kP. *ört* «lélek, bátorság» GEN. 68. ~ nyK. *ört* «ijedtség», *ört* *kəš* «kővé válik (az ijedt-

ségtől)» RAM. 93. | kP. *örtner* SZIL. 152. kCarU. *örtner* PORK. 44. «nyereg» ~ nyK. *örtner* id. RAM. 93. | kP. *pörš* «zuzmara (a fán)» SZIL. 174. kUr. *pörš* id. WICHM. 207. kE. *pöröš* id. Bud. CserSz. 74. ~ nyK. *pöršü'gšä* «reif» RAM. 104. | kP. *pörtem* «megfordít, kanyarít», *pörtam* «fordul, körüljár» SZIL. 174. ~ nyK. *pörtäs* «drehen, wenden» RAM. 104. | kP. *pörž* «az asszony v. a férj öcsese» SZIL. 174. kCarM. *pöräž* «a férj öcsese» PORK. 47. ~ nyK. *pöräž* «a férj öcsese (az asszonynál is fiatalabb)» RAM. 104. | kP. *pöčäs* «kransbeere» SZIL. 169. ~ nyK. *pöčšäž* «veres áfonya» RAM. 104. | kP. *sör* «szöglet, él» SZIL. 268. kM. *sör* «kante, seite» WICHM. FUF. VI. 21. kCarM. *sör* «széle vminek» PORK. 49. ~ nyK. *sör* «él, szöglet» RAM. 135. | kP. *sörem* «fölbont, fölfejt, lebeszél» SZIL. 228. kM. *sörém* «fölfejt», kCar. kUr. *sörém* id. WICHM. FUF. VI. 18. ~ nyK. nyJar. *sörém* id. WICHM. FUF. VI. 18. | kP. *sörtüö* SZIL. 229. [? *sörtüö* GEN. 7.], kUfa *sörtüö* PAAS. s-laute 26. kM. *sördüö* WICHM. FUF. VI. 21. «arany» ~ nyK. *sörtüö* id. RAM. 136. | kP. *törrem* «szökik, ugrik» SZIL. 253. kCarU. *törren* (hat. igenév) id. PORK. 16. ~ nyK. *töräš, ä* id. RAM. 148.

K. ö ~ nyK. ü.

23. kP. *kö* «ki?» GEN. 63. kUr. *kö* id. WICHM. 208. kE. *kö* id. Bud. CserSz. 25. [kCar. *ke* id. PORK. (U.) 43. (M.) 3.] ~ nyK. *kü* «ki? (teljesen ismeretlenről)» RAM. 60. | kP. *lölpö* «égerfa» SZIL. 114. kCarM. *nörpə* «ismeretlen fa» PORK. 48. kE. *lörpö* «jegenyefenyő, pinus abies» Bud. CserSz. 91. ~ nyK. *lülpə* «égerfa» RAM. 72. | kP. *löttam* «emel», *löttam* «emelkedik» SZIL. 114. kCarU. *nöлта* «épít» (3. pers.) PORK. 38. kUr. *nöltten* (hat. igenév) WICHM. 243. ~ nyK. *lültem* «fölemel, fölállít», *lültäm, -äs* «fölemelkedik, fölegyenesedik» RAM. 72. | kP. *nöšmö* SZIL. 138. kCarM. *nöšmə* PORK. 8, 27. «mag» ~ nyK. *nüšmə* id. RAM. 88. | kP. *nöštalam* «gyúr» SZIL. 138. ~ nyK. *nüštaläm, -äs* «gyúr; fürdik» RAM. 88.

K. ö ~ nyK. ə.

24. kP. *möngö* «hátra való, nem egyenlő, hitványabb»; *mönges* «vissza, haza» SZIL. 126. kUr. *möngö* WICHM. 211. kCar. *mö'ngə* PORK. 9. «után» ~ nyK. *mə'ngə's* «zurück, wieder» RAM. 84.

kP. *ö* ~ nyK. *ə*.

25. kP. *šönžalam* «nyerít» GEN. 47. ~ nyK. *šänžaláš* id. RAM. 139.

K. *ü* ~ nyK. *e*.

26. kP. *küleş* SZIL. 96. kUr. *küleš* WICHM. 206. kCar. *küleš* PORK. 3. «kell, szükségés» ~ nyK. *ke'láš, -èš* id. RAM. 44.

K. *ü* ~ nyK. *i*.

27. kP. *βüdem* SZIL. 287. kCarU. *βüden* PORK. 28. «vezet» ~ nyK. *βi'dáš* id. RAM. 14. | kCarU. *βüta* «istálló» PORK. 28. ~ nyK. *βitá* «kis istálló; szalmakunyhó» RAM. 14.

βüdem «vezet» *ü*-je, úgy látszik, a labialis mássalhangzó hatása folytán támadt. Vö. mdM. *veda-, vetə-,* mdE. *veda-, vit'i-* «führen, leiten, bringen» PAAS. FUF. VII. 11. | f. *vetää* «húz».

K. *ü* ~ Ny. *ü*.

28. kP. *βüdem* «vet (säen), szór» SZIL. 287. kUfa *βüdümö* (part. præt.) PAAS. KSz. II. 201. kCar. *üdaš* (inf.) PORK. (M.) 8. (U.) 39. kUr. *βüdaš* (inf.) WICHM. 206. «vet» ~ nyK. *ü'dem, -áš* id. RAM. 161. | kP. *jüam* SZIL. 59. kUfa *ida jüj* (tag. rag. imp. plur. 2. pers.), *jüjan* (hat. igenév) PAAS. KSz. II. 131. *jüjam* MNyh.³ 39. kCarU. *d'üeš* (3. pers.), kUr. *d'üaš* (inf.) WICHM. 233. «iszik» ~ nyK. *jüäm, -áš* RAM. 35. | kP. *jüštö* «hideg, hidegség» SZIL. 61. kCarU. *d'üštə* «hideg» PORK. 28. [TROICKIJ *ju gušto* SZIL. 61.] ~ nyK. *üštə* «hideg, fagyos» RAM. 161. | kP. *kü* GEN. 46. kUfa *küj* MNyh.³ 38. kCarM. *kü* PORK. 27. kUr. *kü* WICHM. 221. «kö» ~ nyK. *kü* id. RAM. 60. | kP. *küam* «megérik, megfő, megsül» SZIL. 92. kUfa *küjšö* («sütött») PAAS. KSz. II. 206. kCarM. *küeš* (3. pers.) PORK. 47. *küáš* (inf.) 56. «megfő, érik» kUr. *küšə* «érett» WICHM. 237. ~ nyK. *küäm, -eš, -áš* «megfő, megérik» RAM. 60. | kP. *küšö* «magas» GEN. 66. kCarN. *küšən* «fönt» PORK. 34. ~ nyK. *kükšə* «magas, hochgewachsen» RAM. 60. | kP. *küšəl* «fölső» GEN. 59. *küšan* «föl» SZIL. 101. *küškö* id. 102. *küšnö* «fönt» GEN. 64. kUfa *küšnö* «fönt» PAAS. KSz. II. 202. *küšəčən* «föülről» PAAS. KSz. II. 131. kCarM. *küšəl* «fölső» HÄM. 2. *küšnə* «fönt» PORK. 22. *küšəčən* «föülről» PORK. 32. kUr. *küšütš* «föülről» ~ nyK. *küšəl* RAM.

61. *küšän, küškə, küšnə, küša_ots* id. RAM. 60. | kP. *lüja* (3. pers.) GEN. 21. kCarU. *lüšəm* PORK. 38. kCarM. *lüšəm* (vagy *lišəm*) PORK. 45. kUr. *lüälän* (frequ. hat. igenév) WICHM. 231. kE. *lüe'm* BUD. CserSz. 91. «ló» ~ nyK. *lü'äs* id. RAM. 72. | kP. *lüdam* SZIL. 116. kCarM. *ot lüt* (tag. rag. 2. pers.) PORK. 1. «félni» kUr. *om lüðəktə* «nem ijesztelek» WICHM. 226. ~ nyK. *lüdäm, -äs* «félni» RAM. 72. | kP. *lüðö* SZIL. 117. kUfa *rüðö* NyK. XXXVIII. 192. «csapda» ~ nyK. *lüðə* id. RAM. 72. | kP. *mü* SZIL. 127. kCarU. *mü* PORK. 43. «méz» ~ nyK. *mü* id. RAM. 81. | kP. *müks* GEN. 59. *müxs* SZIL. 128. kUfa *müks* PAAS. KSz. II. 129. kCarU. *müks* PORK. 16. *müxs* 35. kCarM. *mü'əs* 26. kUr. *müks* WICHM. 219. «méh» ~ nyK. *mü'ks* id. RAM. 81. | kP. *pü* GEN. 178. kCarM. *pü* PORK. 24. kUr. *pü* WICHM. 213. «fog» ~ nyK. *pü* id. RAM. 107. | kP. *püxs* «dió» SZIL. 180. kCarM. *pü'əs* «mogyoró» PORK. 25. 54. kUr. *püks* id. WICHM. 225. ~ nyK. *püks* id. RAM. 107. | kP. *püktem* «kotlik» SZIL. 181. ~ nyK. *püktem* id. RAM. 107. | kP. *püžβüt* «izzadság» (*βüt* «víz») SZIL. 187. ~ nyK. *püžβə_t* id. RAM. 107. | kP. *šü* SZIL. 230. kUfa *šüj* PAAS. s-laute 37. kM. *šüi* WICHM. FUF. VI. 21. kE. *šü, šüja* (TROICKI) s-laute 37. «nyak», kUr. *šüetəm* «nyakadat» WICHM. 236. ~ nyK. *šü* «nyak» RAM. 138. | kP. *šü* SZIL. 230. kUfa *šüj* PAAS. s-laute 53. kM. *šüi* WICHM. FUF. VI. 21. «szén», kCarU. *šü* «a fáklya hamva» PORK. 27. ~ nyK. *šü* «szén» RAM. 138. | kP. *šü* SZIL. 231. kUfa *šü, šüj* PAAS. s-laute 15. kM. *šüi*, kUr. kCar. *šü* WICHM. FUF. VI. 18. «genyedtség» ~ nyK. *šü* id. RAM. 138. *šü* (WICHM.), nyJar. *šü* id. WICHM. FUF. VI. 18. — kP. *šüam, šüjam* «genyed, rothad» SZIL. 231. kCarM. *ok šü* «nem rothad» PORK. 23. 8. ~ nyK. *šü'äs, šü'ès* «genyed» RAM. 135. | kP. *šüaltem* «mosogat, öblöget» SZIL. 231. kUr. *šüalten* «öblögetve» WICHM. 241. ~ nyK. *šü'ältäs* «öblöget, leöblít» RAM. 138. | kP. *šüdem* SZIL. 232. kCarM. *šüde'n* (hat. igenév) PORK. 2. «parancsol» ~ nyK. *šü'däs* id. RAM. 138. | kP. *šüðö* GEN. 48. kM. *šü'də* WICHM. FUF. VI. 21. kCarM. *šü'də* PORK. 26. kUr. *šü'də* WICHM. 212. «száz» ~ nyK. *šü'də* id. RAM. 138. | kP. *šüm* GEN. 78. kCarM. *šüm* PORK. 25. 31. kUr. *šüm* WICHM. 241. «szív» ~ nyK. *šüm* id. RAM. 138. | kP. *tüž* GEN. 57. kCarU. *tüž* PORK. 16. «terhes» ~ nyK. *tüž* id. RAM. 155. | kP. *cüktem* (és *ciktem*) SZIL. 28. «meggyújt» kM. *tšüktəm* id. WICHM. FUF. VI. 29. ~ nyK.

tšü·ktäs id. RAM. 158. *tšü·ktém* id. WICHM. FUF. VI. 29. | kP. *čüčam* SZIL. 27. kM. *tšü·tšá·m* WICHM. FUF. VI. 28. «bezár» ~ nyK. *tšütsám*, -*äs* id. RAM. 158. *tšü·tšám* id. WICHM. FUF. VI. 28. | kM. *tšütské·m*, kMAZ. *tšütské·m*, kUr. kCar. *tšütské·m* «auf einer stelle, mit den achseln zuckend, tanzen»; kCar. még «hockend od. kauern d. hüpfen» WICHM. FUF. VI. 36. ~ nyJar. *tsütském* «mit den achseln zucken» WICHM. FUF. VI. 36. | kP. *ü* «vaj» SZIL. 266. kUfa *üjan* «vajas» PAAS. KSz. II. 124. kCarM. *ü* «vaj» PORK. 24. kUr. *ü* id. WICHM. 208. ~ nyK. *ü* id. RAM. 161. | kP. *ülöl* «alul levő» GEN. 59. *ülkő* (lat.) GEN. 16. kUfa *ülčän* (abl.) PAAS. KSz. II. 131. kUr. *ülütš* (abl.) WICHM. 208. ~ nyK. *ül-* «unter, unten»; *ülkə* (lat.), *ülnə* (loc.), *ülts*, *ültsən* (abl.) RAM. 161. | kP. *üp* SZIL. 271. kCarM. *üp* PORK. 24. kUr. *üp* WICHM. 216. «haj» ~ nyK. *üp* id. RAM. 161. | kP. *üps*, *üβš*, *üφš* SZIL. 271. kCarU. *üβš* PORK. 39. «illat» ~ nyK. *üps* id. RAM. 161. | kP. *üs* «bunkó» SZIL. 273. ~ nyK. *üs* «ein (runder) schlängel, klotz; mangelholz» RAM. 161. | kP. *üzam* SZIL. 275. kCarM. *üžeš* PORK. 2. «hív, meghív» ~ nyK. *üzám*, -*äs* id. RAM. 161.

Nem mindenütt eredeti a labialis hang. Megelőző ajakhangú mássalhangzó folytán jött létre ebben: cser. *βüdem*, *üdem* «vet»; vö. mdM. *vidəms* id. PAAS. ML. 35. | m. *vet* || cser. *ü* «vaj» *üjan* «vajas» ~ md. *vaj*, *voj* | zürj. *viž* | votj. *vej* | f. *voi* MNyh³. — A vocalis után eredetileg labiális mássalhangzó állt: cser. *kü*, *küj* «kö» ~ md. *kevé* PAAS. ML. 35. | f. *kivi* id. Úgy látszik, a nagyrészt már lekopott tövégi *j* is ily hatású volt, a mely néha szintén labialis eredetű (vö. *kü*, *küj*), pl. cser. *pü* «fog» ~ md. *pej*, *pej*, *pev* PAAS. ML. 35. | f. *pii* | votj. *piñ* id. WICHM. VVok. 25. || cser. *sü*, *süj* «nyak» ~ mdE. *šivē*, *šivā*, M. *šivā* PAAS. s-laute 37. | osztj. *sābət*, *sābal* KARJ. OL. 2. | vog. *sip*, *šip* MUNK. SZIL. || cser. *sü* «genyedtség» ~ md. *sij*, *si* PAAS. ML. 68. | m. *ev*.

K., nyK. *ü* ~ kCar. *ö*.

29. kP. *šüm* SZIL. 235. kUfa *šüm* PAAS. s-laute 35. kM. kUr. *šüm*, nyK. *ko·l·šüm* [nyJar. *ko·l·šüm*] «halpikkely» WICHM. FUF. VI. 24. ~ kCar. *šöm* és *šüm* id. WICHM. FUF. VI. 24. | kP. *šün* SZIL. 236. kUr. *šün*, kM. *šün*, nyK. nyJar. *šün* WICHM. FUF. VI. 18. «ín» ~ kCar. *šön* id. WICHM. FUF. VI. 18.

K. ü ~ nyK. u.

30. kP. *küzem* GEN. 4. kCar. *küzem* PORK. 46. kUr. *küzə* WICHM. 208. «fölmegy, fölmászik» ~ nyK. *ku'zaš* id. RAM. 59. (vö. md. *kužems* «hinaufsteigen» PAAS. ML. 26.) | kP. *püçö* SZIL. 179. kUfa *pü'şşö* PAAS. FUF. VII. 9. [kCar. *pi'čo* PORK. 6.] «rén-szarvas» ~ nyK. *put'sšö* id. RAM. 107. (vö. még kP. *šüam*, *šüjam* SZIL. 231. kCar. *šün* (præt.) PORK. 8. *ok šü* (tag. rag.) PORK. 23. nyK. *šü'äs*, -*əs* RAM. 135. «genyed, rothad» ~ kCar. *šuum* PORK. 51. nyK. *šuum* RAM. 136. «gähren».)

K. ü ~ nyK. u.

31. kP. *jük* GEN. 17. kUr. *d'ük* WICHM. 214. kCar. *jük* PORK. 9. «hang, kiáltás, zaj» ~ nyK. *juuk* «stimme, gesangweise» RAM. 34. | kP. *jür* GEN. 72. kUr. *d'ür* WICHM. 206. kCar. *d'ür* PORK. (U.) 35. (N.) 19. «esó» ~ nyK. *ju'ur* id. RAM. 34.

Az *u* hang az előző *j* hatása alatt jött létre.

K. ü ~ Ny. ə.

32. kP. *kür*, *kür* «vastag hársfaháncs» SZIL. 99. kCar. *kür* «hársfaháncs» PORK. 28. ~ nyK. *kər* id. RAM. 4. | kP. *kürthö* GEN. 15. kCarM. *kürtnə* PORK. 27. kUr. *kürdnə* WICHM. 212. «vas» ~ nyK. *kərtnə* és *kərtni* (elavult) id. RAM. 47. | kP. *küžrö* SZIL. 104. kCarM. *küžra* PORK. 45. «vastag» ~ nyK. *kəžra* id. RAM. 49. | kP. *nüškö* «tompá» SZIL. 140. ~ nyK. *nəškə* id. RAM. 87. | kP. *nüžam* «vakar» SZIL. 140. ~ nyK. *nəžəm*, -*äs* «vakar, borotvál» RAM. 87. *nü'zäs* id. RAM. 89. | kP. *šüðer* «orsó, tengely» SZIL. 232. kCar. *šüðer* «orsó» PORK. (U.) 41. (M.) 26. kUr. *šüðər* id. WICHM. 213. ~ nyK. *šəðer* id. RAM. 129. | kP. *šüðəs* «abrincs» GEN. 48. kUfa *šüðəs* «karika, abroncs, koszorú» PAAS. s-laute 45. kM. *šü'ðəš* «abrincs» WICHM. FUF. VI. 21. kCarM. *šüðə-š ü'ðəš an* «százabrincsú» PORK. 26. kE. *šüdtükš* «abrincs» BUD. CserSz. 50. ~ nyK. *šəðəs* id. RAM. 130. | kP. *šüjərem*, *šüjərem* «fon; húz, vonszol» SZIL. 23. kCarU. *šüjə're'n* (hat. igenév) «vonszol» PORK. 29. ~ nyK. *šəð'rem*, -*äs* «fon»; *šəðərkä'läs* «die füsse schleppen, schürfend gehen» RAM. 130. | kP. *šükem* «taszít» SZIL. 233. ~ nyK. *šəkäs* «taszít, tol» RAM. 130. | kP. *šülö* SZIL. 235. kUfa *šülö* PAAS. s-laute 19. kM. *šü'lo*, kUr. kCar. *šü'lə* WICHM. FUF. VI. 18. kCarM. *šülə* PORK. 6. »öl; faden, klafter»

~ nyK. *šal* id. RAM. 130. (WICHM.) FUF. VI. 18. [nyJar. *šū'ln* id. WICHM. FUF. VI. 18.] | kP. *šürjö* «arcz» SZIL. 237. kUr. *šürrem* (1. sz. birtokraggal) WICHM. 241. ~ nyK. *šərrə* id. RAM. 131. | kM. *šürro* «wald auf einer anhöhe, bergwald» WICHM. FUF. VI. 21. ~ nyK. *šərrə* «erdő» RAM. 130. | kP. *šürtö* «czérna, fonál; drót» SZIL. 237. kCarM. *šürde* «gedreht» PORK. 27. ~ nyK. *šərtə* «fonál, czérna» RAM. 131. | kP. *šüškam* «töm, betöm» SZIL. 238. kM. *šüškäm* «hineinstopfen» WICHM. FUF. VI. 21. kCarM. *šüšken* (hat. igenév) id. PORK. 6. *šüsmə ü* «köpült vaj» PORK. 51. ~ nyK. *šəškäs* «benyom, betol» RAM. 131. | kP. *šüškəlam* «vág (állatot)» SZIL. 238. ~ nyK. *šəškə'läs* «umbringen, abschlachten, abstechen» RAM. 132. | kP. *türbö* SZIL. 264. kCarM. *türbə* PORK. 45. «ajak» ~ nyK. *tərbə* id. RAM. 145. | kP. *türbənžam* «prüsszög» SZIL. 264. ~ nyK. *tərbən'džäs* id. RAM. 145. | kP. *türedam* «vág, arat, nyír, borotvál» SZIL. 263. ~ nyK. *t're-däs* id. RAM. 145. | kM. *tšü'tšo*, kUr. *tšü'tšə*, *tü'tšə*, kCar. *tšü'tšü* «nagybátya, az anya testvére» ~ nyK. *tšə'tšə* id. nyJar. *tšə'tšə* id. FUF. VI. 32. | kP. *üðər* GEN. 14. kCar. *üðər* PORK. (M.) 2. (U.) 44. kUr. *üðər* WICHM. 208. «leány» ~ nyK. *əðər* id. RAM. 20. — kCarM. *üðəramas* PORK. 58. kUr. *üðəramas* WICHM. 208. «asszony» ~ nyK. *əðəramäs* id. RAM. 20. | kP. *ülöl* «alul levő» GEN. 59. kUfa *üləčən* «alulról» PAAS. KSz. II. 131. kUr. *ülütš* id. WICHM. 208. ~ nyK. *əβäl* «alsó», *əβälənə* (loc.), *əβälkə* (lat.), *əβäts*, *əβätsən* (abl.) RAM. 20. [Vö. nyK. *ül-* «unter, unten»; *ülkə* (lat.), *ülnə* (loc.), *ülts*, *ültsən* (abl.) RAM. 161.] | kP. *üstö* SZIL. 274. kCarM. *üstə* PORK. 27. kUr. *üstəm* (1. sz. birtokraggal) WICHM. 229. «öv» ~ nyK. *əštə* id. RAM. 22.

K. ü ~ Ny. ə.

33. kP. *βüdəlam* «begöngyöl, fölteker» SZIL. 287. ~ nyK. *βə'ə'öläs* «einhüllen, einwickeln» RAM. 18. | kP. *βür*, *βür* SZIL. 288. kUfa *βür* PAAS. KSz. II. 127. kM. *βür*, kUr. kCar. *βür* WICHM. FUF. VI. 18. kCar. *βür* PORK. (M.) 7. (U.) 29. «vér» ~ nyK. *βə'r* id. RAM. 18. nyJar. *βnr* id. WICHM. FUF. VI. 18. | kP. *βüt* GEN. 2. *βüč* GEN. 58. [*βič* GEN. 4.], kCar. *βüt* PORK. (M.) 25. (U.) 28. kUr. *βüt* WICHM. 206. «víz» ~ nyK. *βə't* id. RAM. 18. | kE. *lüβäl* «alj, fenék» BUD. CserSz. 92. ~ nyK. *lə'βäl* «unter, unten»; *lə'βälənə* «alatt», *lə'βäkə* «alá», *lə'βäts* «alól»

RAM. 74. | kP. *lüm* SZIL. 117. kUfa *lüm* PAAS. KSz. II. 206. «név» ~ nyK. *ləm* id. RAM. 74. | kP. *mündər* «messze» SZIL. 129. kCarU. *mü'ndər* id. PORK. Aik. III. 122. kUr. *mündür* id. WICHM. 221. ~ nyK. *mə'ndər* id. RAM. 84. | kP. *müšker* GEN. 26. kCarM. *müšker* PORK. 26. kUr. *müšker* WICHM. 213. «has» ~ nyK. *məšker* id. RAM. 84. | kP. *pünžö* GEN. 40. kCar. *pünžö* PORK. (M.) 26. (U.) 27. kUr. *pünžö* WICHM. 216. «fenyő» ~ nyK. *pə'ndžə* «horst, hain, dichter hügel mit jungen fichte» RAM. 111. | kP. *rümbal'em* «szürkül, sötétedik» SZIL. 191. ~ nyK. *rə'm* «szürkület», *rə'mä'l'ə* «szürkület; szürkülő», *rə'mäl-
räs* «szürkül» RAM. 115. | kP. *šüβö* «áldozatra szánt darab, ken-
nyér v. hús» GEN. 61. ~ nyK. *šəβä* «los; anteil (im spiele)»
RAM. 140. | kP. *šüβal-βüt* SZIL. 239. kM. *šü-βal-βüt* WICHM. FUF.
VI. 21. «nyál» ~ nyK. *šəβal*, *šəβə'lβə't* id. RAM. 140. — kP.
šüβedem, *šüβalam* «köp» SZIL. 239. kUfa *šüβedem*, *šüβalam* id.
šüβaltəs «köpés» PAAS. s-laute 33. ~ nyK. *šəβem*, -*äs* «speien,
spucken»; *šəβe'däs* «spucken; in zwischenräumen regnen»
RAM. 140.

A labialis hang részben a környező ajakhangú consonans miatt: cser. *βür*, *βər* «vér» ~ md. *vér*, *vär* | votj. *vér*, *vir* WICHM. VVok. 54. || cser. *βüt*, *βət* (de *βič* is) «víz» ~ md. *väd*, *ved* PAAS. ML. 73. | f. *vesi* || cser. *šüβal*, *šəβal* «nyál» ~ m. *šelje*, *šelgä*, *sälgä* id. PAAS. s-laute 33.

K. ü ~ nyK. ä.

34. kCar. *pünžalam* «kinyom» PORK. 16. ~ nyK. *pən'dza'las* «festbinden, anspannen, drall drehen, trocken drehen (wäsche)» RAM. 108. | kP. *püškalam* «szúr (rovar)» SZIL. 186. kCar. *ši oksam* *püškelən* «mit silbermünzen verziert» PORK. 40. ~ nyK. *pəš-
käläs* «beissen, stechen»; *pəškäl* «stich beim brodieren» RAM. 110. | kP. *šüč* SZIL. 232. kUfa *šüč* PAAS. s-laute 14. kM. kCar. *šüts* WICHM. FUF. VI. 23. «korom» ~ nyK. *sšts*, *ššts*, nyJar. *ššts* id. WICHM. FUF. VI. 23.

K. ü ~ Ny. ē (ə).

35. kP. *jülem*, *jülem* SZIL. 60. kM. *jü'lä*, kCar. *d'ü'lä* WICHM. FUF. VII. 53. *d'ülas* PORK. 44. [*d'ula* (!) PORK. 42.] kUr. *d'ülaš* (inf.) WICHM. FUF. VI. 36. *d'ülä* (3. pers.) WICHM. 214.

«ég» ~ nyK. *ĩđ'laš* RAM. 31. nyK. nyJar. *jđ'là* WICHM. FUF. VII. 53. «ég, meggyulad» | kP. *jüt* GEN. 72. kUfa *jüđäđäm* (2. sz. birt.-rag+acc.) PAAS. KSz. II. kCarN. *jüt* PORK. 11. kCarM. *đ'üt* PORK. 47. «éj» kUr. *đ'üt* «észak» ~ nyK. *ĩđt* «éj» RAM. 31.

K. ü ~ Ny. ı.

36. kP. *küć* «köröm» SZIL. 93. kUfa *küćan* «mit hufen» PAAS. KSz. II. 124. kUr. *küťš* «karom» WICHM. 206. ~ nyK. *küťš* «köröm, karom» RAM. 50. | kP. *küćem* «kér, koldul» SZIL. 93. kCarM. *küćämä* «eingeladen» PORK. 21. ~ nyK. *küťšem*, -*áš* «begehren, fragen»; *küťšəzə* «koldus» RAM. 50. *kəťšəzə* id. RAM. 48. | kP. *tüŋ* «tövég, kezdet» SZIL. 261. kCarM. *tüŋ* «wurzel-seite» PORK. 8. ~ nyK. *tüŋ* «a törzs alsó része» RAM. 146. | kP. *tüŋaləš* (3. pers.) GEN. 3. kCarN. *tüŋalət* (plur. 3. pers.) PORK. 11. kUr. *tüŋaləš* WICHM. 207. «kezd» ~ nyK. *tüŋgäläm*, -*áš* id. RAM. 147. | kP. *čüŋgem* «csíp, mar (kigyó)» SZIL. 29. kM. *tšüŋ-gə'm*, kCar. *tšüŋgalə'm*, kUr. *tšüŋgə'm* id. WICHM. FUF. VI. 32. ~ nyK. *tšüŋgáš* «picken, stechen» RAM. 158. *tšüŋgəm* «csíp, mar (kigyó)» nyJar. *tšüŋgəm* WICHM. FUF. VI. 32.

K. a (á) ~ Ny. a.

37. kCarU. *baštar* «jávör» PORK. 34. 47. kUr. *baštar-je,tšđ* «hótalp» WICHM. 226. ~ nyK. *baštar* «jávör» RAM. 10. | kCarU. *kangá* «sovány» PORK. 16. ~ nyK. *kangá* (ritka) «hart, steif, dicht» RAM. 38. | kM. kUr. kCar. *lap* «alacsony (asztal, szék, ház)» ~ nyK. nyJar. *lap* id. nyJar. még: «niederung» WICHM. FUF. VII. 42. | kP. *manam* «mond, szól» SZIL. 120. kUfa *manən* (hat. igenév) PAAS. KSz. II. 125. kUr. *ida man* (tag. rag. imp. plur. 2. pers.) WICHM. 209. id. ~ nyK. *manam*, -*áš* id. RAM. 76. | kP. *mardež* GEN. 59. kUfa *mardež* PAAS. KSz. II. 35. kCar. *mardež* PORK. (M.) 1. (U.) 15. kUr. *mardež* WICHM. 20. «szél, wind» ~ nyK. *ma'rdež* id. RAM. 77. | kP. *paškar* «schraube(?) oder unterlage, stall(?) für die saiten eines musikinstrumente» GEN. «szegek, melyekre a húrokat fölcavarják» Bud. CserSz. 68. «toboz, gyűjtőskatulya» (ТРОИЦКИ) SZIL. 159. kCarM. *peške-paškár* «hordócsap» PORK. 27. ~ nyK. *paškar* «klinke; wirbel (der violine u. der gusli)» RAM. 97. | kP. *pačas* «réteg, emelet» SZIL. 155. kCarM. *šüđə-βačəša'n* «százrétli» PORK. 27. kUr. *ik*

pa. tsás «egyszer» WICHM. 207. ~ nyK. *pašás* «mal, reihe, ordnung; lager» RAM. 97. | kP. *šaryenze* «nisse» SZIL. 212. kUfa *šaryinze* id. PAAS. s-laute 40. ~ nyK. *šarye'ne* «nisse, eier der läuse» RAM. 127. | kM. kCar. kUr. *taptem* «hämmern, schmieden (bes. äxte, sensen); nieten» ~ nyK. *taptem* id. WICHM. FUF. VII. 44. | kM. *tsárja'*, kMAZ. *tsárja'*, kUr. kCar. *tsárja'* «durchdringend, scharf (stimme, augen)» WICHM. FUF. VI. 34. ~ nyK. *tsar'ra* id. WICHM. FUF. VI. 34. *tsar'ra* «hell, durchdringend» RAM. 34. | kP. *časka* «nyír» GEN. 34. *časkar* «nyires» GEN. 77. kM. *tsáska'* «reisig», *tsáskar* id. «reisehaufe», kMAZ. *tsáska'* «reisig», *tsáska'r* id. «reisehaufe» WICHM. FUF. VI. 34. ~ nyK. *tsa'skër* «reis, reisig» RAM. 150. | kP. *čatkata* «rossz, kegyetlen» SZIL. 18. kM. *tsatkata'*, kMAZ. *tsatkata'* «accurat, genau, dicht u. gut gemacht (kleider, schuhe, pferdegeschirr)» WICHM. FUF. VI. 29. ~ nyK. *tsa'tkøn* «erdei szellem» RAM. 150. | kMAZ. *tsáz'ra'* «scharf, herb, sauer (von der bodenbeschaffenheit)», kUr. *tsáz'ra'*, *tsáz'rata* «heiter (stimme)» WICHM. FUF. VI. 34. ~ nyK. *tsaz'arta* «erős, keserű» RAM. 150. *tsaz'*, *tsaz'rata* «scharf, herb, bitter» WICHM. FUF. VI. 34.

Föltünő megőrzése az *a* hangnak mindkét nyelvjárásban. A nyugatiban különben *ä* lett.

K. *a* ~ Ny. *ä*.

38. kP. *ašnem* «tart, táplál» SZIL. 12. kCarM. *ašnena* (plur. 1. pers.) PORK. ~ nyK. *äsnäs* «öriz, ápol» RAM. 8. | kP. *aca* GEN. 27. voc. *acaj* GEN. 4. kCar. *a'tša* HÄM. 10. *aca* PORK. 21. kE. *ata* CserGr. NyK. VI. 196. «atya» ~ nyK. *ätä* id. voc. *äti* RAM. 8. | kP. *ate* GEN. 59. kUr. *ätə* WICHM. 241. «edény» ~ nyK. *ätə* id. RAM. 8. | kP. *βaja* «hosszú szőr az állatbőrön, gubancz» GEN. 66. ~ nyK. *βäjä* «verbrämung mit lämmerfell» RAM. 12. | kCarM. *βa'γəs* PORK. 27. kCarU. *βa'γs* PORK. 19. kUr. *βak's* WICHM. 217. «malom» ~ nyK. *βäk's* id. RAM. 12. | kP. *βa'γšam*, *βakšam* «kiterít, pallóz» SZIL. 277. kUr. *βak'sən* (hat. igenév) «kiterít» WICHM. 240. ~ nyK. *βäk'säm*, -äs «kiterít, pallóz» RAM. 12. | kP. -*bal*, -*βal* «oldal, fél»: *tembal* «ez az oldal», *tumbal* «az az oldal», *ümbal* «fölső rész», *tüžβal* «külső oldal», *kečəβal* «dél» SZIL. 277. kUr. *kə'tšəβal* «dél» WICHM. 206. *məlandə βal nə* «föld fölött» WICHM. 207. ~ nyK. -*βäl*

csak összetételekben: *alβäl* «alsó rész» RAM. 20. *l^oβäl* id. RAM. 74. *ketsβäl* «dél» RAM. 12. | kP. *βayem* «leleskedik, figyel, örködik» SZIL. 277. ~ nyK. *βä'ngäs* «leleskedik, kémkedik» RAM. 12. | kE. *βapsš, βaβš* «háló» (TROICKIJ) SZIL. 276. ~ nyK. *βäp^oš* id. RAM. 12. | kP. *βara* GEN. 69. kÜR. *βara* WICHM. 215. «rúd, pózna» ~ nyK. *βärä* id. RAM. 12. | kP. *βarasš* «sólyom» GEN. 5. kCarM. *βarasš* «ölyv, héja» PORK. 23. kE. *βa'raksš* «héja» BUD. CserSz. ~ nyK. *βärüs* «héja» RAM. 12. | kP. *βaš* «szemközt, ellenében» GEN. 57. kCarM. *βaš-omsa* «doppeltüre» PORK. 26. kÜR. *βaš* «szembe» WICHM. 208. ~ nyK. *βäs* «szemben, átellenben» RAM. 12. | kCarU. 20. *βaša'k* «maradék» ~ nyK. *βäsäk* (elavult) id. RAM. 13. | kP. *βate* GEN. 14. kCar. *βatə* PORK. (M.) 2. (U.) 29. kÜR. *βätə* WICHM. 210. «asszony, feleség» ~ nyK. *βätə* «asszony» RAM. 13. | kP. *jakte* «mindennemű szálfa (fenyő, nyír)» SZIL. 46. kCarM. *d'akter* «szálfaerdő» PORK. 45. kÜR. *jaktə* «erdei fenyő» WICHM. 224. ~ nyK. *iäktə* «fenyő», *iä'kter* «fenyves» RAM. 29. | kCarM. *jangar* «redves (fa)» PORK. 26. ~ nyK. *jängär* id. RAM. 29. | kP. *üp-jarəm* «hajfűrt» GEN. 3. ~ nyK. *iärəm* «szalma», *üpiärəm* «haj» RAM. 29. | kCarM. *-kanaš* «szor» PORK. 21. kÜR. *kandaš-kana* «nyolcezszor» WICHM. 232. *kum-γana* «háromszor» WICHM. 219. ~ nyK. *kəmgänäk* «háromszor», *ləγänäk* «tízszor» RAM. 42. | kP. *kandaše* GEN. 49. kCarM. *kandaš* PORK. 26. kÜR. *kandaš* WICHM. 223. «nyolcez» ~ nyK. *kändä'kšə* id. RAM. 42. | kP. *kanəl* «nyugodt, csendes» SZIL. 67. ~ nyK. *känəl* «bequem, bequemlichkeit» RAM. 42. | kP. *kap* SZIL. 67. kCarM. *kap* PORK. 45. «test» ~ nyK. *küp* id. RAM. 42. | kP. *nalām* «vesz, megvesz, elfogad» SZIL. 132. kUfa *nal* (imp. sing. 2. pers.) PAAS. KSz. II. 126. kCarM. *naleš* (3. pers.) PORK. 25. kÜR. *nalasš* (inf.) WICHM. 232. «vesz» ~ nyK. *näläm, -äš* «vesz, vásárol» RAM. 86. — kP. *nan'kajem* (< *naləm kajem*) «elvisz, elvezet» SZIL. 133. kCarU. *nangaja'* (3. pers.) PORK. 29. [kCarM. *nangajina* plur. 1. pers. PORK. 48.], kÜR. *nangainə* (plur. 1. pers.) id. WICHM. 230. ~ nyK. *nänge'äs* (< *näləŋ + geäs*) id. RAM. 86. | kP. *-nare, -nar* «-nyi» SZIL. 133. ~ nyK. *närək* id.; *i(k) nārək* «ép anyyi», *tənārək* «annyi» RAM. 86. | kP. *parak* «női szeméremtest» SZIL. 158. ~ nyK. *pärək* id. RAM. 98. | kP. *paša* «munka» SZIL. 159. ~ nyK. *päsü* «arbeit, besorgung» RAM. 99. | kP. *šajek-sünzan* «kancsal» (RINGW.) SZIL. 209. ~ nyK. *šäi'k, šäi'k-šm'dzän* id.

RAM. 128. | kP. *šarange* SZIL. 212. kUfa *šaranye*, *šartno* PAAS. s-laute 106. kCarU. *šarangažo* (3. szem. birt.-raggal) PORK. 34. «füzfa» ~ nyK. *šartne* id. RAM. 129. | kP. *taše* «kütgém» SZIL. 244. kCarM. *tašə* «küt» PORK. 26. ~ nyK. *tä·βə*, «brunnenschwengel» RAM. 143. | kE. *čar* «vékony, ilia» BUD. CserSz. 38. ~ nyK. *tsär* «der seitenteil der weichen; der teil des weichen leibes, der sich an den beiden seiten zwischen der letzten (untersten) rippe und den hüftbein befindet» WICHM. FUF. VI. 34. | kM. *tsáza*, kMAz. *tsáza*, kUr. *tsáza*, kCar. *tsá·tsá* «kinderspielzeug, hübsches spielzeug; nett, hübsch» ~ nyK. nyJar. *tsá·tsá* id. WICHM. FUF. VI. 34.

A k. nyelvjárásokban maradt meg az eredeti hang. A csuvasból átvett szók is már átmentek e hangváltozáson (pl. kP. *šašem* GEN. 212. nyK. *šäšem* RAM. 127. «hint, szór» < cs. *sap* id. PAAS. CsuvSz. 114.

K. o ~ Ny. a.

39. kP. *šodar* «tögy» GEN. 24. ~ nyK. *šadār* id. RAM. 9. | kP. *šodo* «este», *šotno* «tegnap este» SZIL. 276. ~ nyK. *ša·dā*, *šartnə* id. RAM. 9. | kE. *šoktam* «megnyes, meghámoz» BUD. CserSz. 80. ~ nyK. *ša·ktām*, -*ās* «schälen, die rinde von den bäumen nehmen» RAM. 9. | kP. *šolem* SZIL. 284. kCar. *šolaš* (inf.) PORK. (U.) 23. (M.) 24. kUr. *šolem* WICHM. 216. «leereszkedik, leszáll» ~ nyK. *ša·lem*, -*aš* «sich hinunterfallen lassen» RAM. 9. | kP. *šoljədo* «világos, világosság» SZIL. 285. kCarM. *šoljədə* «világos» PORK. 53. ~ nyK. *ša·ljədə* (elavult) «fehér» RAM. 9. — kP. *šoljaltam* «világít, fénylik» SZIL. 285. kCarM. *šoljaldeš* (3. pers.) «villámlik» PORK. 56. kUr. *šoljalteš* «ragyog» WICHM. 231. ~ nyK. *ša·lja·ltaš* (elavult, csak választékos beszédben) «kivilágosodik» RAM. 9. | kP. *šondo* «szál, bot, bokor» SZIL. 285. kCarM. *kənžəla·βo·ndə* «orsó» PORK. 25. *šondə* «szár, bokor» PORK. 47. kUr. *tošar·šondə* «fejszenyél» WICHM. 245. ~ nyK. *pa·ndə* «bot; bokor» RAM. 95. | kP. *šonžem* «átkel a vízen» SZIL. 285. kCarM. *šonžaš* (inf.) id. PORK. 23. kCarM. *βo·nžə* «átkelés» PORK. 21. kUr. *šondžəlaš* (frequ. inf.) «átmegy» WICHM. 244. ~ nyK. *šan·džəš* «über einen fluss gehen u. fahren» RAM. 10. | kP. *šošt* «keresztül, át» SZIL. 285. kUr. *šošt* id. WICHM. 223. ~ nyK. *šašt* id. RAM. 10. | kP. *šaštareš* «elébe; ellen» SZIL. 286. ~

nyK. *βašta'rēs* id. RAM. 10. | kP. *βoštār* «vessző» SZIL. 286. *üster-βoštār* «seprű» SZIL. 274. kCarM. *βoštār* «ág» PORK. 24. *üster-r-βoštār* «seprű» PORK. 26. ~ nyK. *βaštār* «seprű; ág, galy» RAM. 11. | kP. *βot* «feszés kötél», *engeremše β.* «garn (nicht gewebe) der spinne» SZIL. 286. ~ nyK. *βat* «fonál, kötél» RAM. 11. | kP. *βožam*, *βožjam* «niederfallen, sich niederlegen, haften, anschlagen; geraten, kommen» SZIL. 286. kCarM. *βoze's* (3. pers.) «lefekszik» PORK. 25. kUr. *βožeš* id. WICHM. 208. ~ nyK. *βazam*, *-aš* «esik, le hull, lefekszik; lenyugszik (a nap)» RAM. 11. | kP. *βož* «gyökér, ág, fog» SZIL. 286. kUfa *βoššam* (3. sz. birt.-rag + acc.) PAAS. KSz. II. 201. kCarM. *kornā-βož* «keresztút» PORK. 25. kUr. *kornā-βož* id. WICHM. 214. ~ nyK. *βaž* «gyökér; el-ágazás» RAM. 11. | kP. *joške* «-ig» SZIL. 58. ~ nyK. *ja'ktè* id. RAM. 27. | kP. *jol* SZIL. 55. kUfa *jol* PAAS. KSz. II. 205. kCarM. *jol* PORK. 58. kCarM. *d'ol* PORK. 19. 23. kUr. *jol* WICHM. 223. «láb» ~ nyK. *jal* id. RAM. 27. — kP. *jolaš* GEN. 28. kCarM. *d'ola's* PORK. 23. «nadrág» kE. *jolakš* «lábravaló, bugyogó» Bud. CserSz. 35. ~ nyK. *ja'laš* «nadrág» RAM. 27. | kP. *jolaštem* SZIL. 56. kCarM. *d'olašta* (3. pers.) PORK. 26. «megkötöz» ~ nyK. *jalštem*, *-aš* id. RAM. 27. | kP. *jomam* «elvész, eltéved» SZIL. 56. ~ nyK. *jamam*, *-aš* «verloren gehen, verunglücken» RAM. 27. | kP. *jonyez*, *jonəž* SZIL. 57. kCarM. *d'onyež* PORK. 17. «íj, kézíj» ~ nyK. *ja'ngəž* «bogen, armbrust; ein kleiner apparat, womit man wolle weicht» RAM. 28. | kP. *jonžem*, *jonəžem* «öröl, rág» SZIL. 57. ~ nyK. *ja'ngəžaš* «kauen, wiederkauen», *ja'ngəštaš* «mahlen» RAM. 28. | kP. *joškar* GEN. 49. kCarM. *joška'r* PORK. 58. kCarU. *d'oška'r* PORK. 27. | kUr. *joškar* WICHM. 213. «vörös» ~ nyK. *ja'kšərrə* «vörös; tojás sárgája» RAM. 27. | kP. *kobašte* SZIL. 91. kUfa *kobašte* PAAS. KSz. II. 130. kM. *koba'stī*, kCar. kUr. *koba'stē* «bőr» ~ nyK. nyJar. *kaβa'stē* id. WICHM. FUF. VII. 52. | kP. *koja* SZIL. 84. kUr. *koja* WICHM. 211. «kövér, kövérség» ~ nyK. *kajia* «fett, fleischreich» RAM. 36. | kP. *kojam* «mutatkozik, látszik, megjelenik, fénylik» SZIL. 84. kCarN. *kojdaleš* (3. pers.) «úgy látszik» PORK. 34. kUr. *kōjē* (præt. 3. pers.) «látszik» WICHM. 240. ~ nyK. *ka'iaš*, *kajēš* «sich zeigen» RAM. 36. | kP. *kojašan* «vidám» GEN. 64. kCarM. *kojē* «tréfálkozás» PORK. 43. «öröm» 48. «játék» 55. kUr. *kojšəžə* (3. sz. birt.-raggal) «kérékedés» WICHM. 211. ~ nyK. *kajəš* «unart, unbändigkeit», *ka'isən*

«stolz, trotzig; spielend, unbändig» RAM. 36. | kP. *kola* SZIL. 86. kUfa *kola* PAAS. II. 201. kUr. *kolā* WICHM. 208. «egér» ~ nyK. *ko'la* «egér; patkány» RAM. 37. | kP. *kondem* SZIL. 87. kUfa *kondō* (imp. sing. 2. pers.) PAAS. KSz. II. 206. kCarM. *konda's* (inf.) PORK. 2. kUr. *kondāššm* (præt. 1. pers.) WICHM. 232. «hoz» ~ nyK. *ka'ndaš* id. RAM. 38. | kP. *korana'm* «útról letér» SZIL. 88. ~ nyK. *karangaš* «entweichen, weg geben» RAM. 38. | kUr. *korem* «folyó» WICHM. 219. *korēmāšitō* (loc.) 206. ~ nyK. *kar'em* «hügeliges flussufer» RAM. 38. | kP. *korštem* «fáj» SZIL. 89. ~ nyK. *karštaš* «kränkeln, schmerzen» RAM. 39. | kP. *košar* (attr.) SZIL. 90. *košarje* (præd.) GEN. 57. kCarM. *košar'je* PORK. 21. «hegyes» ~ nyK. *kaša'rrā* «spitz, stehend», *kaša'r-βanda's* «spitzbärtig» RAM. 40. | kP. *košalam* «merít» SZIL. 90. ~ nyK. *kašta'laš* id. RAM. 40. | kP. *koštam* SZIL. 90. kCarM. *košta'm* PORK. 24. kCarU. *košte's* (3. pers.) PORK. 27. kUr. *košteš* WICHM. 213. ~ nyK. *kaštaš* «gehen, wandern, spazieren» RAM. 40. | kE. *koče* «keserű» (TROICKIJ) SZIL. 83. ~ nyK. *kà'tšō* id. RAM. 41. | kP. *koško* «savanyú» GEN. 58. ~ nyK. *ka'skš* «faul (von getränkent)» RAM. 40. | kP. *kočkam* SZIL. 83. kUfa *koč'kam* PAAS. s-laute 28. kUr. *kotškaš* (inf.) WICHM. 233. *kotškeš* (3. pers.) WICHM. 208. «eszik» ~ nyK. *kaškam*, -aš id. RAM. 39. | kE. *lođem* «kiváj» (TROICKIJ) SZIL. 113. ~ nyK. *ladaš* «einen einschnitt ins holz machen» RAM. 65. | kP. *loššange*, *loššange* «darázs» SZIL. 115. kUfa *loššarje* «käfer, mistkäfer» PAAS. s-laute 111. ~ nyK. *lap'šangō* «hummel (insect)» RAM. 67. | kP. *mo* GEN. 30. kCarM. *mo* PORK. 52. kUr. *mo* WICHM. 221. «mi?» ~ nyK. *ma* id. RAM. 76. | kP. *modam* SZIL. 125. kCarU. *modelda* (frequ. 3. pers.) PORK. 37. kUr. *modaš* (inf.) WICHM. 207. «játszik» ~ nyK. *mađaš* id. RAM. 76. | kP. *monar* «fenkő» GEN. 32. ~ nyK. *ma'nār* id. RAM. 77. | kP. *lomaš* «pózna, sövényléc» SZIL. 115. kE. *loma'kš* id. (TROICKIJ) SZIL. 115. *noma'kš* id. (TROICKIJ) SZIL. 138. kE. *loβakš* «vastag pózna» BUD.CserSz. 90. ~ nyK. *na'māš* «gespaltene junge bäume, zaunstangen» RAM. 85. | kP. *nošmo* «szájpadlás, kopoltyú» SZIL. 138. ~ nyK. *na'smā* «die kiemen» RAM. 86. | kP. *om*, *ot*, *o* (és *ořeš*) *ona*, *oda*, *ořat* GEN. kCar. *om* (és *ořom*), *ot*, *ok*, *ona* (és *ořna*), *oda* (és *ořada*), *ořat* PORK. tagadó ige ~ nyK. *am* (és *ařom*), *at* (*ařat*), *ak* (*ařeš*), *ana*, *ada*, *ařep* id. RAM. 1. | kP. *omas* «sátor, kunyhó», kE. *omakš* «kunyhó» BUD. CserSz. 10. ~ nyK. *a'māš* «zelt,

hütte, erdhütte» RAM. 3. | kP. *omo* GEN. 69. kCarM. *omə* PORK. 25. «alvás, álom» [kP. *umalem* SZIL. 269. *malas* GEN. 17. «alszik»] ~ nyK. *amalaš* «alszik, szunnyad» RAM. 3. [om «álmom» RAM. 91.] | kP. *onem* «gyúr» SZIL. 147. ~ nyK. *anaš* «backen, einen laib formen» RAM. 3. | kP. *onžem* SZIL. 148. kCarM. *onža* (3. pers.) PORK. 4. kUr. *onđzet* (sing. 2. pers.) WICHM. 210. «tekin, megnéz, utána néz» ~ nyK. *anđžas* (inf.), *anđe-đä* (plur. 2. pers.) «betrachten, nachsehen, berichtigen» RAM. 4. | kP. *onžal* GEN. 56. «eleje vminek, elül levő», kUfa *onž'al* «vorne» PAAS. KSz. II. 123. kCarM. *onđž'kē* «elé» HÄM. 5. *pörtenžal* (assim.) «ház előtt levő hely» PORK. 46. kUr. *onđž'el* WICHM. 228. *onđž'al* WICHM. MNyV. IV. 307. «előtt levő» ~ nyK. *anđzal* «vordere, das vordere» RAM. 3. | kP. *onáš* «előre, el» GEN. 1. ~ nyK. *a'něš* «vorwärts, künftighin» RAM. 4. | kP. *oškal* «lépés», *oškalam* «lép, jár» SZIL. 153. kCarN. *oškalalam* (frequ. præt. 1. pers.) PORK. 34. ~ nyK. *a'skal* «lépés», *aške'däs* «treten, gehen, steigen» RAM. 5. | kP. *ožno* SZIL. 154. kCarN. *ožnə* PORK. 9. «ezelőtt, előbb» ~ nyK. *ažnə* (elavult) «früher, vorlängst» RAM. 5. | kP. *pondaš* GEN. 2. kUr. *pondaš* WICHM. 212. «szakál» ~ nyK. *pa'n-daš* id. RAM. 95. *pandakš* (Lexicon Comparativum Metropolitanum) BUD. CserSz. 73. | kP. *poremeš* (3. pers.) «gyógyul», *poremd-* «gyógyít» GEN. 4. ~ nyK. *pare'mäs*, *pare'm'däs* id. RAM. 96. | kP. *pormo* «lócsimbó, bögöly» SZIL. 174. [kE. *purmo* «pöcsök, tabanus» BUD. CserSz. 76.] ~ nyK. *par'mə* «stechfliege, pferdestecher» RAM. 96. | kP. *pošem* «elszaporodik, buján terem» SZIL. 175. ~ nyK. *pašaš* «wimmelnd werden; stark zunehmen» RAM. 97. | kP. *pot* GEN. 2. kUfa *pot* PAAS. KSz. II. 123. kCarM. *pot* PORK. 25. kUr. *pot* WICHM. 214. «fazék» ~ nyK. *pat* id. RAM. 97. | kP. *poč* SZIL. 169. kCarM. *poč* PORK. 26. kUr. *poš* WICHM. 211. «vég, fark» ~ nyK. *paš* id. RAM. 97. — kP. *pošte* «vég; mögött, után» SZIL. 175. ~ nyK. *pašte'k* «nach, darauf» RAM. 97. | kP. *počanam* «hever» SZIL. 169. ~ nyK. *paša'ngas* «hömpölyög, hengereg» RAM. 97. | kP. *počam* «kinyit» SZIL. 169. kCarM. *počaldeš* (3. pers.) «kinyílik» PORK. 27. kUr. *pošša* (imp. plur. 2. pers.) «kinyit» WICHM. 232. ~ nyK. *paššaš* id. RAM. 98. | kUfa *poškaltaren* (hat. igenév) «leráz» PAAS. KSz. II. 126. kE. *poške'm* «kiráz, megráz» BUD. CserSz. 72. ~ nyK. *paš'kem*, *-aš* «schütteln, rütteln, schwingen, werfen» RAM. 98. |

kP. *šoyem* SZIL. 224. *šolyem* SZIL. 226. kCarM. *šoya* PORK. 25. *šolyə* (imp. 2. pers.) PORK. 21. kUr. *šofà* WICHM. 215. «áll» ~ nyK. *šalyem*, -aš id. RAM. 126. *šaya-lam*, -aš «sich erheben, stellen» RAM. 125. | kUfa *šojəl-* «das hintere»: *š.-jol* «hinterfuss», *šolno* (< *šojəlno*) «mögött», *šolko* (< *šojəlko*) «mögé», *šojəlč*, *šojč* «mögül» PAAS. s-laute 72. *šojlan* «utóbb» PAAS. KSz. II. 131. [kP.-ben a *j* hatása folytán palatalis hangzóval *šölnö*, *šölan*, *šölkö*, *šölc*, *šölcən* id. SZIL. 225—6.] ~ nyK. *šajəl*; *šajəlñä*, *šajkə*, *šajtsən* id. RAM. 125. | kP. *šoktem* «hangszeren játszik, cseng, hangzik» SZIL. 225. kCarM. *šoktəmə* (part. præt.) PORK. 24. ~ nyK. *šaktem*, -aš id. RAM. 125. | kP. *šokte* SZIL. 225. kCarM. *šokte* PORK. 50. «szita» ~ nyK. *šakte* id. RAM. 125. — kP. *šoktem* «szítal, kiszemel» SZIL. 225. kUfa *šoktem* «szítal» PAAS. s-laute 48. ~ nyK. *šaktem*, -aš id. RAM. 125. | kCarM. *šon a n-pəl* «szivárvány» (*pəl* «felhő») PORK. 27. ~ nyK. *šanaβəl* id. RAM. 126. | kP. *šopem* «savanyodik» SZIL. 228. ~ nyK. *šapem*, -aš id. RAM. 126. — kP. *šopo* SZIL. 228. kCarM. *šopə* PORK. 23. «savanyú» ~ nyK. *šapə* id. RAM. 126. | kP. *šopke* GEN. 46. *šopke* SZIL. 227. kCar. *šopke* PORK. (M.) 45. (U.) 28. kUr. *šopke* WICHM. 217. «nyárfa» ~ nyK. *šapki* id. RAM. 127. | kP. *šopšar* SZIL. 228. kCarM. *šopšar* PORK. 23. «létra (ágas fából)» ~ nyK. *šapšar* «ein ästiges, langes holz an der rieke» RAM. 127. | kP. *šoptər* GEN. 6. kUfa *šoptər* PAAS. s-laute 85. kCarU. *šoptər* PORK. 39. «ribiszke» ~ nyK. *šaptər* «ribiszke, szőlő» RAM. 129. | kP. *šoram* «zum stuhl gehen, durchfall haben» SZIL. 228. kUr. *ok šor* (tag. rag. 3. pers.) WICHM. 211. ~ nyK. *šaraš* id. RAM. 127.*) | kP. *šordə* GEN. 60. kCarM. *šorđə* PORK. 6. ~ nyK. *šarđə* id. RAM. 127. | kP. *šočam* SZIL. 223. kUfa *šočam* PAAS. KSz. II. 35. kM. *šotšam* kUr. kCar. *šotšám*, kE. *čočam*, *šočam* BUD. CserSz. 40. «születik» ~ nyK. *šatšám* id. RAM. 127. *šə.čšam* WICHM. FUF. VI. 33. nyJar. *šə.čšam* id. WICHM. FUF. VI. 33. | kP. *toškem* «lép, tapos, tipor» SZIL. 254. kCarU. *toškaləm* (frequ. præt. 1. pers.) PORK. 43. *toška'ltəš* «létra» PORK. 23. kUr. *om toškal* «nem tiporlak» WICHM. 226. *toškaltəš* «lépcső» WICHM.

*) Vö. kP. *šur* GEN. 236. kCarM. *šur* PORK. 24. *šor* PORK. 25. «kot, dreck» ~ nyK. *šor* «schmutz, kot» RAM. 135. *šər* «kot, unrat, dreck» RAM. 140.

235. ~ nyK. *taškaš* «lép, sokáig áll vmin» RAM. 143. | kP. *éoma* GEN. 57. kM. *tšoma*; kMAZ. *tšoma*; kUr. kCar. *tšoma* WICHM. FUF. VI. 29. «csikó» ~ nyK. *tsama* id. RAM. 149. nyJar. *tsa'ma* id. WICHM. FUF. VI. 29. | kP. *éora* «feines häutchen unter der haut» SZIL. 26. kM. *tšora*; kMAZ. *tšora*; kUr. *tšora* «häutchen» WICHM. FUF. VI. 29. 30. ~ nyK. *tsara* id. RAM. 149. *tsa'ra* WICHM. FUF. VI. 29. nyJar. *tsa'ra* id. WICHM. FUF. VI. 30. [kCar. *tšar-* id. FUF. VI. 30.] | kP. *éokədo* «erős» (RINGW.) SZIL. 27. kCarM. *éot* id. PORK. 22. ~ nyK. *tsat* «igen sűrű»; *tsatkəđə* «feszés» RAM. 150. | kP. *éok*, *éoka*, *éokata* «vastag; sűrű (kása, fésű, fű)» SZIL. 25. kM. *tšokata* «dicht u. warm (zeug), voll, satt», kCar. *tšoka* «sűrű» WICHM. FUF. VI. 31. ~ nyK. *tsaka'ta* «dicht, fest, kompakt» WICHM. FUF. VI. 31. | kP. *éonem* «ácsol» SZIL. 26. kM. *tšoném*, kUr. kCar. *tšoném* «zimmer, kerben» WICHM. FUF. VI. 31. ~ nyK. *tša'ngəš* «einbauen, einschneiden» RAM. 157. *tša'ngəm* WICHM. FUF. VI. 31. nyJar. *tsə'ngəm* WICHM. FUF. VI. 31.

Itt kétségtelenül *ä* volt az eredeti hang, mely a két nyelvjárásban kétféleképpen fejlődött. SETÄLÄ is több szóban eredeti fu. *ä* hangot vesz fel (QuantWechs. 25.).

K. o ~ Ny. o.

40. kP. *βokten* GEN. 72. *pokten* id. SZIL. 171. kCarU. *βokten* id. PORK. 28. kUr. *βokten* WICHM. 231. «mellette, hosszában, mentén» ~ nyK. *βo'ktən* «längs, auf» RAM. 15. *po'ktən* «in der nähe, nahe» RAM. 102. | kP. *βopš* GEN. 59. kCarM. *βo'βəš* PORK. 25. «méhkas egy faüregben» ~ nyK. *βop'š* «waldbienenstock» RAM. 15. | kP. *jo'em* «folyik» SZIL. 54. kCarM. *jo'əšə* (part.) «folyó» PORK. 57. kCarU. *d'o'əšə* id. PORK. 38. kUr. *ok jə'ə* (tag. rag. 3. pers.) «folyik» WICHM. 209. ~ nyK. *jo'əš* id. RAM. 33. | kP. *kodam* «marad», *kođem* «hagy, hátrahagy, elhagy» SZIL. 83. kCarM. *kođe's* (3. pers.) «marad» PORK. 22. kUr. *kođəš* (inf.) WICHM. 209. *kođenə* (plur. 1. pers.) WICHM. 230. «hagy», *kođəš* (3. pers.) «marad» WICHM. 208. ~ nyK. *kodam*, *kođem* id. RAM. 51. | kP. *kok* (adi.) GEN. 35., *koktət* (abs.) GEN. 13. kCarM. *kok* PORK. 26. «kettő» kCarU. *koktən* «ketten» PORK. 36. kUr. *kok* «kettő», *kəłə* «hús» WICHM. 214. ~ nyK. *kok*, *koktə* «kettő», *kəłə* «hús» RAM. 52. | kP. *kol* GEN. 85. kCarM. *kol* PORK. 27.

kUr. *kol* WICHM. 208. «hal» ~ nyK. *kol* id. RAM. 53. WICHM. FUF. VI. 24. nyJar. *kol* id. FUF. VI. 24. | kP. *kolam* SZIL. 85. kCarM. *kolat* (2. pers.), kUr. *kolēs* (3. pers.) WICHM. 207. «hall» ~ nyK. *kolam*, -*aš* id. RAM. 53. | kP. *kole'm* SZIL. 86. kCar. *ok ko'le* (tag. rag. 3. pers.), kUr. *kolà* WICHM. 208. «meghal» ~ nyK. *kolem*, -*aš* id. RAM. 53. | kP. *koltem* SZIL. 87. kUfa *koltq* (imp. sing. 2. pers.) PAAS. KSz. II. 126. kCarU. *kolten* (hat. igenév) PORK. 40. kUr. *koltāšēm* (præt. 1. pers.) WICHM. 217. «küld, ereszt, leereszt» ~ nyK. *koltaš* «küld» RAM. 53. | kP. *kolmo* «lapát, kapa, evező» GEN. 53. ~ nyK. *kolmā* «spaten, schaufel» RAM. 57. | kP. *kom* «kenyérhég» SZIL. 87. ~ nyK. *kom* «die kruste (des brotes)», *pālydēm* «himmel, wolkengewölbe» RAM. 54. | kP. *kombo* GEN. 44. kCarM. *kombe* PORK. 4. kUr. *kombā* WICHM. 206. «lúd» ~ nyK. *kombā* id. RAM. 54. | kP. *komdāk* «hanyatt» GEN. 33. ~ nyK. *komdāk* id. RAM. 54. | kP. *kon* «szapu» SZIL. 87. ~ nyK. *kon* «laugenwasser» 54. 217. | kP. *koŋla-namal* «hónalj» SZIL. 88. ~ nyK. *koŋgāla*, *koŋgāla* «achselhöhle, achselstück (im hemde)» RAM. 54. | kP. *kormāž* SZIL. 89. kCar. *kormāž* PORK. (U.) 16. (M.) 25. kUr. *kormāškā* (lat.) WICHM. 214. «marok» ~ nyK. *kormāž* «faust, offene hand» RAM. 54. | kP. *korno* GEN. 69. kCarM. *kornā* PORK. 25. kUr. *kornā* WICHM. 213. «barázda, út, csik» ~ nyK. *kornā* «weg, steig, pfad» RAM. 54. | kP. *koškem* «szárad», *koštem* «szárit» SZIL. 90. kCarM. *košte'n* (hat. igenév) «szárit» PORK. 7. ~ nyK. *koškaš*, *koštaš* id. RAM. 55. | kP. *kožla* «fenyves» GEN. 46. kUfa *kožla* id. PAAS. KSz. II. 129. kCarM. *kož* «fenyő» PORK. 31. kUr. *kožla* «erdő» WICHM. 210. ~ nyK. *kož* «fenyő», *kožlā* «fenyő-; a Volga tulsó partja» RAM. 56. | kP. *lojalam* «hozzáér, talál» SZIL. 113. kUr. *lojalēs* «jut (neki)» WICHM. 208. ~ nyK. *lojaš*, *lojalam* «öklel (szarvval)» RAM. 69. | kP. *lojar* SZIL. 114. kCarU. *loja'r* PORK. 23. kUr. *lojar* WICHM. 210. «torok» ~ nyK. *loje'r* «torok, nyak» RAM. 70. | kP. *loktem* «megront büvöléssel» SZIL. 114. kUfa *iđg loktq* (tag. rag. imp. plur. 2. pers.) id. ~ nyK. *loktem*, -*aš* «behexen, bezaubern» RAM. 70. | kP. *lombo* SZIL. 115. kCarM. *lomba* PORK. 52. «ahlkirschbaum, faulbeerbaum», kUr. *lomber* «zelniczeliget» WICHM. 227. ~ nyK. *lomba* «zelnicemeggy» CASTRÉN 66. | kP. *lomāž* «hamu» SZIL. 115. «homok» GEN. 22. kCarU. *lomāž* «hamu» PORK. 23. ~ nyK. *lomāž* id. RAM. 70. | kP. *mokš* SZIL. 125. kCarM. *mokšāž* (3. sz. birt.-raggal)

PORK. 31. *moγsəzə* (3. sz.) PORK. 25. «máj» ~ nyK. *mòkš* id. RAM. 79. | kP. *molo* SZIL. 125. kCarM. *mo'lə* PORK. 4. «más» ~ nyK. *mo'lə* «néhány, többi» RAM. 79. | kP. *moγər* GEN. 72. kUfa *moγər* PAAS. KSz. II. 127. kCarU. *moγər* PORK. 29. «test, oldal» ~ nyK. *mongər* id. RAM. 79. | kP. *nolyo* «szilfa (ulmus campestris)» SZIL. 137. [vö. kP. *nulyo* «fehér jegenye (abies picea)» SZIL. 139.] ~ nyK. *nolyə* «egy szilhez hasonló fa» RAM. 87. | kP. *oltem* «füt» SZIL. 145. ~ nyK. *oltaš* id. RAM. 91. | kP. *oγ* «mell» SZIL. 147. kCarM. *oγ* id. PORK. 2. *βüt-ongə* «hullám» PORK. 32. kUr. *oγ* «eleje» WICHM. 207. ~ nyK. *əγ* «mell» RAM. 92. | kP. *oγlaš* SZIL. 148. kCarU. *oγəlaš* PORK. 43. «áll» ~ nyK. *oγgəlaš* id. RAM. 92. | kP. *optem* «ugat» SZIL. 149. kUr. *ok optə* (tag. rag. 3. pers.) id. WICHM. 215. ~ nyK. *optəš* id. RAM. 92. | kP. *optem* SZIL. 149. kCarM. *opten* (praet. 3. pers.) PORK. 53. kUr. *optə* (3. pers.) WICHM. 209. «rak, rárok» ~ nyK. *optəš* id. RAM. 92. | kP. *podəlam* «szörpent, kanállal eszik» SZIL. 170. kCarU. *podəlat* (2. pers.) «szörpent» PORK. 43. ~ nyK. *podəlaš* «schlucken, verschlingen, manschen» RAM. 102. | kP. *pokšəl* SZIL. 171. kUr. *pokšəl* WICHM. 231. «középe vminek» ~ nyK. *pokšə'lβarńa* «középső ujj» RAM. 102. | kP. *pokšəm* GEN. 52. kCarU. *pokšəm* PORK. 40. «dér, fagy» ~ nyK. *po'kšəm* id. RAM. 102. | kP. *poktem* SZIL. 171. kUfa *poktə* (imp. 2. pers.) PAAS. KSz. II. 206. kUr. *poktələn* (frequ. hat. igenév) WICHM. 243. «hajt» ~ nyK. *po'ktaš* «treiben, jagen» RAM. 102. | kP. *poldəš* SZIL. 171. kCarU. *po'ltəš* PORK. 16. «gomb» kUr. *poltəšan* «gombos» WICHM. 229. ~ nyK. *po'ldəš* «gomb» RAM. 103. | kP. *pongo* «gomba» SZIL. 172. ~ nyK. *pongə* «schwamm, pilz, kornbrand, mehltau (der gerste)» RAM. 103. | kP. *poməš* «kebel» SZIL. 172. kCarM. *poməš* «öl» PORK. 31. ~ nyK. *pongəš* «kebel» RAM. 103.* | kP. *rok* «föld» GEN. 33. kCarM. *tuβra's-rok* «füllsel auf dem oberen boden» PORK. 26. ~ nyK. *rok* «erde, mull» RAM. 117. | kP. *šodo* «tüdő» SZIL. 224. ~ nyK. *šodə* id. RAM. 134. | kP. *šokšo* GEN. 56. kUfa *šokšəγəč* (abl.) PAAS. KSz. 201. kCarU. *šo'kšə* PORK. 16. kUr. *šokšə* WICHM. 206. «meleg, forró» ~ nyK. *šə'kšə* id. RAM. 134. | kP. *šokš*, *šoyš*, *šoyš* SZIL. 225. kUfa *šokš* PAAS. s-laute 70. «ruha-ujj» ~ nyK. *šə'kš* id. RAM. 134. | kP. *šolo* «bél» SZIL. 226. ~

*) Vö. PAAS. FUF. VI. 240.

nyK. *sol* id. RAM. 134. | kP. *šolo* SZIL. 226. kCarU. *solə* PORK. 41. «szilfa» kUr. *šolər* «szilfaliget» WICHM. 242. ~ nyK. *sol* «szilfa» RAM. 134. | kP. *šolam* «fő, bugyborékol» SZIL. 225. kCarM. *šoleš* (3. pers.) «fő» PORK. 31. kUr. *šoleš* «forr» WICHM. 214. ~ nyK. *šoleš*, *-aš* «kochen, sieden, gekocht werden, lärmern» RAM. 134. | kP. *šolem* «jégeső» GEN. 58. ~ nyK. *šolem* id. RAM. 135. | kP. *šoləštam* «lop», *šoləp* «titkon» SZIL. 226. kUfa *šolo-mari* «der gefährte des bräutigams, welcher ihm behülflich ist die braut wegzurauben», *šolštam* «lop» PAAS. *s-laute* 49. *idə šoləšt* (tag. rag. imp. plur. 2. pers.) PAAS. KSz. II. 131. ~ nyK. *šolə* «tolvaj», *šolštam*, *-aš* «lop» RAM. 135. | kP. *šoy* GEN. 29. kCarU. *šoy* PORK. 38. «hab» ~ nyK. *šoy* id. RAM. 135. | kP. *šongo* SZIL. 227. kCar. *šongə* PORK. (M.) 1. (U.) 28. «öreg» ~ nyK. *šongə* id. RAM. 135. | kP. *šošəm* GEN. 62. kCarM. *šošəm* PORK. 8. kE. *šošo* [šáššá] BUD. CserSz. 45. kUr. *šošəm* WICHM. 206. «tavasz» (er. acc. = «tavaszszal» ~ nyK. *šošəm* id. RAM. 135. | kP. *šož* GEN. 80. [kE. *šáž* BUD. CserSz. 45.] kM. kUr. kCar. *šož* WICHM. FUF. VI. 33. «árpa» ~ nyK. *šož* id. RAM. 136. WICHM. FUF. VI. 33. nyJar. *šož* id. WICHM. FUF. VI. 33. | kP. *tolam* SZIL. 251. kUfa *tolšəm* (præt. 1. pers.) PAAS. KSz. II. 206. kCarM. *toleš* (3. pers.) PORK. 22. kUr. *toleš* WICHM. 206. «jön» ~ nyK. *tolam*, *-aš* «jön, megérkezik» RAM. 142. | kP. *tošto* SZIL. 255. kCar. *toštə* PORK. (M.) 4. (U.) 19. kUr. *toštə* WICHM. 209. «ó, régi» ~ nyK. *toštə* id. RAM. 148. | kP. *čoņeštem* SZIL. 26. kM. *tšoneštem* WICHM. FUF. VI. 28. kUr. *tšonešten* (hat. igenév) WICHM. 217. «repül» ~ nyK. *tšoneštəš* id. RAM. 158.

Mindkét nyelvjárásban megmaradt az eredeti hang.

K. o ~ nyK. ō.

41. kP. *moštem* SZIL. 127. kCar. *ažna moštə* (tag. rag. præt. plur. 2. pers.) PORK. 46. «tud, ért» ~ nyK. *māštem*, *-aš* id. RAM. 83.

K. u ~ nyK. a.

42. kP. *umalem* «alszik» GEN. 5. (de: *malaš* *božžət* «aludni mennek» GEN. 17.) ~ nyK. *ama-laš* id. (vö. kP. *omo* GEN. 69. kCar. *omə* PORK. 25. nyK. *om* RAM. 91. «álom») | kP. *numalam* SZIL. 139. kUr. *numaleš* WICHM. 217. kCar. *numaleš*

PORK. 26. «visz, hord» ~ nyK. *nama'laš* id. RAM. 85. (vö. votj. G. *nuñi*, M. *nuni*, I. MU. *nuini* «führen, tragen, holen», zürjl. *nuni* «fortbringen» WICHM. VChr. 86.)

K. u ~ Ny. o.

43. kP. *ju* «varázsló ige» GEN. 50. ~ nyK. *jo* id. RAM. 33. — kP. *južo* «varázsló» SZIL. 62. ~ nyK. *jo'zā* «zauberer, hexenkämpfer» RAM. 33. | kP. *jua'lye* «nedves» SZIL. 59. ~ nyK. *ida'lyā* RAM. 33. [*iua'lyā* RAM. 34.] «hűvös, kissé hideg» | kP. *kuem* «ás» SZIL. 92. ~ nyK. *ko'aš* «graben, aufwerfen (mit dem spaten)» RAM. 51. | kP. *kuem* «sző» SZIL. 92. kCarU. *kušam* (præt. 1. pers.) id. PORK. 41. kUr. *kūmā* «szövés» WICHM. 215. ~ nyK. *ko'aš* «sző» RAM. 51. | kP. *kue* GEN. 63. kCarU. *kue* PORK. 40. kUr. *kue* WICHM. 218. «nyírfa» ~ nyK. *ko'ri* id. RAM. 52. | kP. *ku'o* SZIL. 95. kUfa *ku'o* PAAS. KSz. II. 33. kCarM. *ku'u* PORK. 22. kUr. *ku'u* WICHM. 208. «nagy» ~ nyK. *ko'o* id. RAM. 52. | kP. *lušto* «között, mellett», *luš* (lat.), *lušć* (abl.) [vö. *surt-lo mēlande* «der boden eines landgutes»] SZIL. 116. ~ nyK. *lo* «das innere; zwischen, unter»; *loškā* (lat.), *loš* (lat.), *lo'ptsən* (abl.) RAM. 69. | kP. *muam* SZIL. 127. kCarN. *muam* PORK. 9. «talál» ~ nyK. *moam*, *-aš* id. RAM. 79. | kP. *nultem* «rág, rágcsál» SZIL. 139. ~ nyK. *no'ltāš* «wieder zu wehen anfangen, sich wieder öffnen»; *šušār nolta* «die wunde wird schlimmer u. schlimmer» RAM. 87. | kP. *ruem* SZIL. 190. kCarM. *rua's* (inf.) PORK. 6. «vág, levág» ~ nyK. *roem*, *-aš* id. RAM. 114. | kP. *šuum* SZIL. 231. kCarU. *šuum* PORK. 41. kUr. *šueš* WICHM. 209. «odaér, megérkezik» ~ nyK. *šoas*, *-eš* id. RAM. 134. | kP. *šue* SZIL. 233. kCarU. *šue* PORK. 39. kUr. *šue* WICHM. 242. «ritka, gyér» ~ nyK. *šoe* «undicht, porös» RAM. 134. | kP. *šue*: *kutko šue* «hangyaboly» GEN. 48. kCarM. *kutko-šue* id. PORK. 32. kUr. *kutkō-šue* id. WICHM. 214. ~ nyK. *kātkā-šōè* id. RAM. 134. | kP. *šue* «gänsejäger, mergus merganser» SZIL. 204. kE. *šue* «récze» BUD. CserSz. 48. ~ nyK. *ala'šōè* «tauchente» RAM. 2. *šoje* (WIED.) BUD. 28. | kUfa *undō* (tő *undā-*) «(bären)spiess, stachel, insektenstachel» PAAS. FUF. VI. 240. kCarM. *u'mdā* «nyárs» PORK. 7. ~ nyK. *o'pada* «жало» (ТРОИЦКIJ) PAAS. FUF. VI. 240.

K. u ~ Ny. u.

44. kP. *βuj* SZIL. 28. kCar. *βui* HÄM. 10. kUr. *βui* WICHM. 212. *βužm* (acc.) WICHM. 210. «fej, vég» ~ nyK. *βui* id. RAM. 16. | kP. *βulno* SZIL. 288. kCar. *βulno* PORK. (N.) 34. (M.) 48. «ólom, ón» ~ nyK. *βulnō* id. RAM. 16. | kP. *kuaš* «sekély víz» GEN. 32. kE. *kuakš* id. BUD. CserSz. 26. kUr. *kuaš* id. WICHM. 220. ~ nyK. *ku'as* «sandbank; flach, untief» RAM. 57. | kP. *ku-dalam* SZIL. 93. kCarM. *kuđaleš* PORK. 24. kUr. *kuđaleš* WICHM. 216. «fut, vágtat, nyargal» ~ nyK. *kuđaleš*, -*aš* «rennen, galoppieren» RAM. 61. | kP. *kudo* «siede u. waschhaus; gebärmutter» SZIL. 94. kUfa *kuđo* «ház» PAAS. KSZ. II. 206. kCarM. *kuđo* id. PORK. 26. kUr. *kūđo* «kunyhó» WICHM. 229. ~ nyK. *kudō* «ház» RAM. 57. | kP. *kujam* «den beischlaf ausüben» SZIL. 95. ~ nyK. *kuias* id. RAM. 58. | kP. *ku'kšo* SZIL. 96. kCar. *ku'kšo* PORK. (U.) 39. (M.) 21. kUr. *kukšō* WICHM. 208. «száraz» ~ nyK. *kukšō* id. RAM. 58. | kP. *kuktem* «összekuszál» SZIL. 96. ~ nyK. *kuktaš* id. RAM. 58. | kP. *kup* GEN. 72. kUr. kCar. *kup* WICHM. FUF. VII. 42. «mocsár» ~ nyJar. nyK. *kup* id. WICHM. FUF. VII. 42. | kP. *kurnāž* GEN. 1. kUr. *kurnāž* WICHM. 208. «holló» ~ nyK. *ku'rnāž* id. RAM. 58. | kP. *kuram* «életkor» SZIL. 100. kCarM. *kurmeš* (lat.) PORK. 26. ~ nyK. *kurām* «jahrhundert, zeitalter, lebenszeit, ewigkeit» RAM. 59. | kP. *kuškam* «nő»; *kuštem* «növeszt, fölnevel» SZIL. 102. ~ nyK. *ku'skam*, -*aš* «nő»; *ku'stem* «erziehen, grossziehen» RAM. 59. | kP. *kuštem* SZIL. 102. kCarM. *kušta* (3. pers.) PORK. 26. kUr. *kuršten* (hat. igenév) WICHM. 213. «tánczol» ~ nyK. *kuštem*, -*aš* id. RAM. 59. | kP. *kuštalyo* «könnyű» SZIL. 102. kUr. *kuštalyō* «könnyűség» WICHM. 220. ~ nyK. *kušt'lyō* «könnyű, gyöngö» RAM. 59. | kP. *kut* GEN. 7. kCarM. *kut* PORK. 27. kUr. *kut* WICHM. 227. «hat» ~ nyK. *kut* id. RAM. 59. | kUfa *kutkōš* «sas» PAAS. s-laute 28. ~ nyK. *kutškōž* id. RAM. 59. | kP. *kužo* GEN. 66. kUfa *kužo* PAAS. KSZ. II. 127. kCarM. *kužō* PORK. 13. 46. *kužužō* (3. sz. birt. raggal) PORK. 48. kCarU. *kužu* PORK. 20. kUr. *kužu* WICHM. 206. «hosszú» ~ nyK. *kužō* id. RAM. 60. | kP. *lu* «csont» GEN. 4. kCarM. *luđama* «szálkátlan (hal)» PORK. 27. ~ nyK. *lū* «knochen, bein» RAM. 71. | kP. *lu* «tíz» GEN. 73. ~ nyK. *lu* RAM. 10. | kP. *ludo* SZIL. 117. kCarM. *luđo* PORK. 1. «szürke» ~ nyK. *ludō*

id. RAM. 71. | kP. *muš* «csepü, kócz» SZIL. 130. kUr. *muš* «kócz» WICHM. 213. ~ nyK. *muš* «werg, hode, fasern» RAM. 80. | kP. *mužeděš* (3. pers.) «jósol» GEN. 4. *mužanše* «jós» SZIL. 131. ~ nyK. *mužedáš* «zaubern, wahrsagen; ahnen» RAM. 81. *mužan* «zauberer» RAM. 81. | kP. *nudo* «jüngere schwester des mannes od. der frau» SZIL. 138. ~ nyK. *nu'də* «schwester des mannes» RAM. 88. | kP. *nuž* «csalán» GEN. 1. ~ nyK. *nùž* id. RAM. 88. | kP. *nuž* «csuka» GEN. 27. ~ nyK. *nùž* id. RAM. 87. | kP. *pu* GEN. 66. kUfa *pu* PAAS. KSz. II. 35. kCar. *pu* PORK. (M.) 26. (U.) 23. kUr. *pu* WICHM. 212. «fa» ~ nyK. *pu* id. RAM. 105. | kP. *puem*, *pualam* (frequ.) «fú» SZIL. 178. ~ nyK. *pualáš* «anschwellen» RAM. 105. | kP. *puem* SZIL. 178. kUfa *pū* (imp.) PAAS. KSz. II. 127. kCarM. *ok pu* (tag. rag. 3. pers.) PORK. 22. kUr. *ok pu* WICHM. 210. ~ nyK. *puem*, *-aš* «geben, belohnen, erweisen, abgeben» RAM. 105. | kP. *puláš* «hónalj, väll» SZIL. 182. kE. *pulukš* «felső kar» BUD. CserSz. 76. ~ nyK. *pu'lš* «väll» RAM. 106. | kP. *puštam* SZIL. 186. kCarM. *pu'stən* (præt. 3. pers.) PORK. 5. «megöl» ~ nyK. *puštaš* id. RAM. 106. | kP. *pušto* «dicker brei aus gekochtem u. gemahlenem getreide» SZIL. 186. ~ nyK. *pu'stə* «gedörertes hafermehl» RAM. 106. | kP. *ru* «kovász» 190. ~ nyK. *ru* «hefe» RAM. 115. — kP. *ruaš* GEN. 25. kCarM. *ruaš* PORK. 24. kE. *ruakš* BUD. CserSz. 87. «kovász», kUr. *ruaš* «kelő tészta» WICHM. 214. ~ nyK. *ruaš* «tészta, kovász» RAM. 115. | kP. *šu* «korpa» SZIL. 230. kUfa *šū* «zabkorpa» PAAS. *s*-laute 40. kUr. *šu* «polyva» WICHM. 210. ~ nyK. *šu* «korpa» RAM. 136. | kP. *šu: ime šu* «túfok» SZIL. 230. ~ nyK. *im-š u ž* (3. sz. birt.-raggal) id. RAM. 137. | kP. *šuaš* (inf.) GEN. 4. kCarN. *šueš* (3. pers.) PORK. 38. «gyalul» ~ nyK. *šua*, *-aš* «schneiden, zuschneiden» RAM. 136. | kCarM. *šun* (hat. igenév) «gähren» PORK. 51. ~ nyK. *šua*, *-aš* id. RAM. 136. | kCarM. *šua* «dob, vet» PORK. 22. ~ nyK. *šuem*, *-aš* id. RAM. 136. | kP. *šubáš* «tömlő» SZIL. 239. ~ nyK. *šubáš* «blasebalg, lederne sack, schlauch, stiefelstulpe» RAM. 136. | kP. *šudalam* «szid, megátkoz» SZIL. 232. kUr. *šudáš* «átok» WICHM. 211. ~ nyK. *šuda'laš* «zanken, einen verweis geben» RAM. 136. | kP. *šudo* SZIL. 233. kM. *šù-də* WICHM. FUF. VI. 36. kCarM. *šudə* PORK. 24. 26. kUr. *šudə* WICHM. 224. «fü, széna» ~ nyK. *šudə* id. RAM. 136. | kP. *šukš* GEN. 58. kUfa *šukš* PAAS. KSz. II. 201. kCarM. *šurəš* PORK. 27. «féreg» ~ nyK. *šukš* id.

RAM. 137. 219. | kP. *šuko* SZIL. 234. kUfa *šuko* PAAS. KSz. II. 131. kCarM. *šukə* PORK. 6. kUr. *šukə* WICHM. 207. «sok» ~ nyK. *šukə* id. RAM. 137. | kP. *šulam* «metsz, szel, szab» SZIL. 234. ~ nyK. *šulaš* «scheren, nehmen» RAM. 137. | kP. *šuldo* SZIL. 235. kCarM. *šulda* PORK. 52. kUr. *šulda* WICHM. 212. «olcsó» ~ nyK. *šulda* id. RAM. 137. | kP. *šun* GEN. 23. kM. kCar. kUr. *šun* WICHM. FUF. VI. 24. «agyag» ~ nyK. *šun* id. RAM. 137. nyJar. *šun* id. WICHM. FUF. VI. 24. | kP. *šur* GEN. 7. kCarM. *šur* PORK. 25. kUr. *šur* WICHM. 214. «szarv» ~ nyK. *šur* id. RAM. 137. | kP. *šurno* GEN. 55. kUfa *šurno* PAAS. KSz. II. 129. kCarM. *šurnə* PORK. 25. «gabona» ~ nyK. *šurnə* id. RAM. 137. | kCarM. *šurša* «bolha» PORK. 25. ~ nyK. *šurša* id. RAM. 137. | kP. *šuzo*, *šujzo* SZIL. 239. kUfa *šuzo*, *šujzo* PAAS. s-laute 46. kM. *šùžo*, kCar. kUr. *šùžə* id. WICHM. FUF. VI. 37. «fajdkakas» ~ nyK. *šuzə* RAM. 123. *šùžə* WICHM. FUF. VI. 37. nyJar. *šùžə* WICHM. FUF. VI. 37. id. | kUfa *šuz* «poröses, knorpelartiges ende eines knochens» PAAS. s-laute 27. ~ nyK. *šuz* «loch; porösität», *šəkar-šuz* «die kleinen löcher od. blasen im brote» RAM. 27. | kP. *šuzem* SZIL. 239. kUfa *šuzen* (hat. igenév) PAAS. KSz. II. 206. kCarM. *šuze'n* PORK. 6. «éhezik» ~ nyK. *šuzam*, -aš id. RAM. 138. | kP. *tumo* GEN. 15. kCar. *tumə* PORK. (M.) 25. (U.) 35. kUr. *tumə* WICHM. 214. «cserfa, tölgyfa» ~ nyK. *tumə* id. RAM. 154. | kP. *tuməš* SZIL. 260. kCarM. *tuməš* PORK. 58. «folt» ~ nyK. *tuməš* «lumpen, fetzen» RAM. 154. | kP. *tup* «hát» GEN. 60. *tupən* «háttal fordulva» GEN. 59. kUfa *tupən* id. PAAS. KSz. II. 206. kCarM. *tup* «hát» PORK. 23. kUr. *tup* id. WICHM. 207. ~ nyK. *tup*; *tupən* id. RAM. 154. | kP. *tur* «alap» SZIL. 262. ~ nyK. *tur* id. RAM. 154. | kP. *tuto* «tömött, szilárd» SZIL. 265. ~ nyK. *tutš* «érett (gyümölcs)» RAM. 154. | kP. *čucam* «üt» SZIL. 27. kM. *tšu,čša'm*, kCar. *tu,čša'm*, kUr. *tšu,čšäm*, *tu,čšäm* «einen schlag versehen» WICHM. FUF. VI. 28. ~ nyK. *tšu,čšäm* id. WICHM. FUF. VI. 23. [*tšutšäm*, -aš «treffen» RAM. 158.], nyJar. *tütšäm* «treffen» WICHM. FUF. VI. 28. | kP. *u* SZIL. 266. kCarM. *u* PORK. 20. kUr. *u* WICHM. 207. «új» ~ nyK. *u* id. RAM. 159. *uj* NyK. XXXVIII. 191. | kP. *ukš*, *užš* SZIL. 268. kCarM. *užəš* PORK. 24. kUr. *ukšə* WICHM. 214. «ág» ~ nyK. *ukšə* id. RAM. 159. | kP. *ulam*, *ulat*, *ulo* GEN. kCarM. *ulə* PORK. 49. kUr. *ulə* WICHM. 207. «van» ~ nyK. *ulə* id. RAM. 160. | kP. *upš* «sapka»

SZIL. 271. kCarM. *uβās* «fökötő, sapka, kalap» PORK. 25. kUr. *up^ošš* «sapka» WICHM. 223. 231. ~ nyK. *up^oš* (elavult) id. RAM. 160. | kP. *ur* GEN. 10. kCarM. *ur* PORK. 45. «mókus» ~ nyK. *ur* «mókus; fillér, garas» RAM. 160. | kP. *urmāžam* SZIL. 272. kUr. *urmāžēs* WICHM. 208. «vonít» ~ nyK. *urmāžam* «schreien, winseln, heilen, bellen» RAM. 160. | kP. *užat* SZIL. 275. kCarM. *užat* (2. pers.) PORK. 22. kUr. *užat* WICHM. 210. «lát» ~ nyK. *užam*, *-aš* id. RAM. 160.

Az *u* hang megmaradt mindkét nyelvjárásban.

K. *u* ~ nyK. *ə*.

45. kP. *nuno* GEN. 3. kCar. *nu'nə* PORK. 7. «azok» ~ nyK. *nənə* id. RAM. 87. | kP. *tu*, *tudo* SZIL. 256. kUr. *tu* WICHM. 207. *tūdē* 209. kCar. *tu'də* PORK. 34. 36. «az» ~ nyK. *tə* RAM. 144. *tə'də* 145. id. | kP. *tuštam*, *tuštem* «kitalálásra föläd» SZIL. 264. kP. *tušto* GEN. 45. kUr. *tuštə* WICHM. 212. «rejtvény», *tuštšäm* (præt. 1. pers.) «találás mesét föläd» WICHM. 217. TROICKIJ *tušl-* «figyel, kikutat» SZIL. 264. ~ nyK. *təšlās* «genau betrachten, ausspähen, ausforschen» RAM. 146.

K. *u* ~ Ny. *ə* (nyJar. *ə* is).

46. kP. *βurřem* GEN. 63. kCarM. *βurřem* PORK. 7. «ruha» ~ nyK. *βə'rrəm* id. RAM. 17. — kP. *urřem* SZIL. 272. kCarU. *urřa* (3. pers.) PORK. 44. «varr» ~ nyK. *ə'rrəm*, *-aš* id. RAM. 165. | kP. *βučem* «vár» SZIL. 287. kCarM. *βučales* (frequ. 3. pers.) PORK. 47. ~ nyK. *βə'tšās* id. RAM. 17. | kP. *kudo* «ki?» GEN. 32. kCarM. *kuš* «hova» PORK. 1. ~ nyK. *kə'də* «ki?» RAM. 61. *kəš* «hova» RAM. 174. | kP. *kuβa* «öregasszony» GEN. 1. kCarM. *kuβa* PORK. 1. kUr. *kuβa* WICHM. 212. ~ nyK. *kəβə* «weib des vatersbruders; tante (in allg.)» RAM. 61. | kUr. kCar. *kūβəl* «wasserblase» ~ nyK. *kəβəl* [nyJar. *kə'βəl*] id. WICHM. FUF. VII. 51. | kP. *kudašēs* (3. pers.) GEN. 5. kCarM. *kudašəna* (plur. 1. pers.) «ruháját leveti» PORK. 3. ~ nyK. *kə'də'šās* id. RAM. 61. | kP. *kum* GEN. 31. kUfa *kum* PAAS. KSz. II. 206. kCarU. *kum* PORK. 35. kUr. *kum* WICHM. 219. «három» ~ nyK. *kəm* id. RAM. 61. | kP. *kumem* «(szemet) huny» SZIL. 97. ~ nyK. *kə'maš* «blinzeln; zucken» RAM. 61. | kP. *kumalam* «meghajtja magát» SZIL. 97. kUfa *kumales* PAAS. KSz. II. 125. kUr. *kumalēs* «hajlong» WICHM. 213. ~ nyK. *kəma'laš* «sich verbeugen» RAM. 61. | kP. *kumda*

GEN. 46. kCarU. *kumda* PORK. 18. «széles» ~ nyK. *kām^{ndā}* «breit, weit» RAM. 62. | kP. *kumāk* «fölfordulva, arcczal lefelé» SZIL. 97. kCarM. *kumākteⁿ* (hat. igenév) «megfordít» PORK. 26. kUr. *kūmākten* id. WICHM. 215. ~ nyK. *kāmāk* «um; umgewendet» RAM. 62. | kP. *kumāž* GEN. 77. kCarM. *kumāž* PORK. 33. «nyírfahéj» ~ nyK. *kāmāž* id. RAM. 62. | kP. *kuralam* «szánt» SZIL. 99. ~ nyK. *kāra^{laš}* id. RAM. 63. | kP. *kurkalem* «fut» SZIL. 100. kCarU. *kurkalem* «lovat hajt» PORK. 38. ~ nyK. *kāryāžas* «rennen, laufen» RAM. 63. | kP. *kurāk*, *kuruk* SZIL. 100. kCarM. *kurāk* PORK. 18. kCar. *kuruk* PORK. (M.) 46. (U.) 35. kUr. *kūrāk* WICHM. 222. «hegy» ~ nyK. *kārāk* id. RAM. 63. | kP. *kuškedam* «tép, szakít» SZIL. 102. ~ nyK. *kāškedām* id. RAM. 64. | kP. *kuškāžam* «lovagló formán ül» SZIL. 102. ~ nyK. *kāškāž* «reitend, rittlings»; *kāškāžas* «sich auf das pferd setzen, zu reiten anfangen» RAM. 64. | kP. *kuškāžmo* «kedd» SZIL. 102. ~ nyK. *kāškāžmā* id. RAM. 64. | kP. *kut* SZIL. 103. kCarM. *kut* PORK. 25. kUr. *kut* WICHM. 213. «hosszúság» ~ nyK. *kāt* id. RAM. 64. | kP. *kučem* «fog, tart, használ, bír» SZIL. 93. kCarM. *kučeⁿ* (præt. 3. pers.) PORK. 2. kUr. *ku^{tšas}* WICHM. 225. «fog» ~ nyK. *kātšas* «tart, bír; fog» RAM. 65. | kE. *kužam* «hugyoz», *kuž-βüt* «húgy» BUD. CserSz. 27. ~ nyK. *kāžas*, *kāžβot* id. RAM. 65. | kP. *ludam* «olvas, számlál» SZIL. 116. kCarU. *lu^{dān}* (hat. igenév) PORK. 17. kUr. *ludam* WICHM. 228. ~ nyK. *lādam*, *-as* id. RAM. 72. | kP. *ludo* «récze» GEN. 47. «lúd» GEN. 60. kCarM. *lu^{dā}* «récze» PORK. 25. kUr. *lu^{dā}* id. WICHM. 218. ~ nyK. *lā^{dā}* «récze»; *lādi^{re}* «kis récze» RAM. 73. | kP. *lu^{rem}* «kever» SZIL. 117. ~ nyK. *lā^{rem}*, *-as* «kneten, treten; umrühren, umrütteln» RAM. 73. | kCarM. *lui* PORK. 34. kUr. *lui* WICHM. 231. «nyest» ~ nyK. *lāi* id. RAM. 73. | kP. *luktam* SZIL. 117. kCarM. *lukta^m* PORK. 27. kUr. *lukteš* (3. pers.) WICHM. 208. «kivisz, kihúz, kinyújt» ~ nyK. *lāktaš* «hin-austragen, -führen» RAM. 73. | kP. *lum* GEN. 47. kCarM. *lum* PORK. 8. kUr. *lum* WICHM. 206. «hó» ~ nyK. *lām* id. RAM. 73. | kP. *lume^{kož}*, *lume^{rož}* «boróka» SZIL. 118. ~ nyK. *lām^{rož}* id. RAM. 73. | kP. *lupš*, *lu^{βš}* SZIL. 119. kCarU. *lu^{βš}* PORK. 16. kUr. *lup^š* WICHM. 224. kE. *rupš* (ТРОИЦКІ) SZIL. 191. «harmat» ~ nyK. *lāp^š* id. RAM. 73. | kP. *lupš* SZIL. 119. kCarM. *lu^{βš}* PORK. 23. *lu^{βš}* 24. kUr. *lup^š* WICHM. 237. «ostor» ~ nyK. *lāp^š* id. RAM. 73. | kP. *mundra* GEN. 39. kCarU. *mundāra* PORK. 41. kUr. *mundra*

WICHM. 212. «gombolyag» ~ nyK. *mā'ndāra* id. RAM. 82. | kP. *mu'ni* «fekete béka» SZIL. 129. ~ nyK. *mā'ni* «kröte» RAM. 82. | kP. *mu'no* «tojás, mony» SZIL. 129. kCar. *mu'nā* PORK. (M.) 47. (N.) 28. kUr. *mū'nā* WICHM. 212. «tojás» ~ nyK. *mā'nā* id. RAM. 82. | kP. *muškam* SZIL. 130. kUr. *muš'kān* (hat. igenév) WICHM. 241. «mos» ~ nyK. *mā'skaš* «überspülen, waschen» RAM. 83. | kP. *muš'kāndo* «ököl» SZIL. 131. ~ nyK. *māš'kāndā* id. RAM. 83. | kP. *mučaš* «vég, csúcs; folyó felső folyása, forrása» SZIL. 128. *muč'no* (loc.) «végig, hosszában», *muč'ko* (lat.) «át», *muč'an* (lat.) «végén», SZIL. 127. kUfa *muč'ko* (lat.) PAAS. KSz. II. 130. kUr. *muč'sāš* WICHM. 244. ~ nyK. *māč'sāš* «ende, schluss»; *māč'an*, *māč'kā*, *māč'sāts* RAM. 83. | kP. *mužo* «betegség; gonosz szellem» SZIL. 131. ~ nyK. *māž* «betegség, láz» RAM. 84. | kP. *nulem* «nyal» SZIL. 139. ~ nyK. *nālem*, *-aš* id. RAM. 88. | kP. *nur* GEN. 12. kCarM. *nur* PORK. 24. kUr. *nur* WICHM. 234. «mező, szántóföld» ~ nyK. *nār* id. RAM. 88. | kP. *pudeštam* «csattog, sistereg; rá-rivall, czivakodik» SZIL. 179. ~ nyK. *pāde'stāš* «zerspringen, zerreißen, bersten (mit geräusch)» RAM. 108. | kP. *pud'arjo* «darab, morzsa» SZIL. 179. kCarM. *pud'arja* «darab» PORK. 54. kCarN. *pudurya* «forgács» PORK. 42. ~ nyK. *pā'dārjā* «bisschen, krümmchen» RAM. 108. — kP. *pud'aryem* «eltörik, megreped, forgácsolódik» SZIL. 179. kCarM. *pud'arjen* (prät. 3. pers.) PORK. 35. ~ nyK. *pā'dārjaš* «brechen, zerbrechen; sich biegen» RAM. 138. — kP. *pud'artem* «tör, darabol» SZIL. 179. ~ nyK. *pā'dārtaš* «tör, széttör» RAM. 108. | kP. *pun* «toll, szőr» SZIL. 182. kUfa *pun* «haj» PAAS. KSz. II. 124. kCar. *pun* PORK. (M.) 24. (U.) 28. «toll, szőr» ~ nyK. *pān* «haj, toll» RAM. 108. | kP. *punem* SZIL. 182. kCarM. *punaš* (inf.) PORK. 52. «fon» ~ nyK. *pānem*, *-aš* «winden, zwirnen, flechten» RAM. 108. | kP. *pundaš* SZIL. 182. kCarU. *pundaš* PORK. 43. «fenék, alja, vége vminek» kUr. *pundaš* «fenék» WICHM. 212. ~ nyK. *pāndaš* «fenék» RAM. 108. | kP. *purem* SZIL. 183. kCarM. *pura* (3. pers.) PORK. 25. kUr. *purā* WICHM. 214. «bemegy, befér» ~ nyK. *pārem*, *-aš* id. RAM. 109. | kP. *puram* «harap, rág» SZIL. 183. kCarU. *purle's* (frequ. 3. pers.) PORK. 23. kUr. *ok pūrāl* (tag. rag. 3. pers.) «mar (kutya)» WICHM. 215. ~ nyK. *pāram*, *-aš* «rág, eszik, harap» RAM. 109. | kP. *puš* GEN. 68. kCarM. *puš* PORK. 48. «csónak» ~ nyK. *pāš* id. RAM. 110. | kP. *puš'kado* GEN. 66. kCarU. *puš'kado* PORK. 42. «puha» ~

nyK. *pāškādā* «weich, sanft, nachgiebig» RAM. 110. | kP. *puč* «szár; síp» SZIL. 178. kCarM. *šēma-βuč* «schilf» (*šēma* [tat.] «sima») PORK. 24. ~ nyK. *pātš* «stengel, rohr» RAM. 110. | kP. *pučem* «apad, fogy, elpárolog» SZIL. 178. ~ nyK. *pātšam, -aš* «abdunsten, sich senken (wasser), mager werden (vieh)» RAM. 110. | kP. *šujem* SZIL. 233. kM. *šujēm* WICHM. FUF. VI. 24. kCar. kUr. *šujēm* «kinyujt» ~ nyK. *šājēm* «faden von der länge eines nadelhubes» [nyJar. *šūjēm* «kinyujt»] WICHM. FUF. VI. 24. | kP. *šulem* SZIL. 234. kUfa *šulem* PAAS. s-laute 19. kM. *šul-* WICHM. FUF. VI. 19. | kCarM. 32. *šulem* PORK. 32. «olvad» ~ nyK. *šlaš* id. RAM. 139. | kP. *šuldār* «szárny, úszószárny» SZIL. 235. kCarU. *šuldār* PORK. 16. kUr. *šuldār* WICHM. 217. «szárny» ~ nyK. *šlādār* «flügel, fittich» RAM. 139. | kP. *šungaltam* SZIL. 236. kUfa *šungaltam* «arczraesik, alábukik» PAAS. s-laute 21. ~ nyK. *šəngem, -aš* «stossen, umfällen»; *šəngəltam, -aš* «stolpern, fallen» RAM. 139. | kP. *šupšam* GEN. 15. *šučšam* GEN. 46. «húz, szopik, dohányoz, tubákol», *šučšalam* «csókol» SZIL. 236. kUfa *šupšam* PAAS. s-laute 105. kCarM. *šupšam* PORK. 24. kCarU. *šučša'm* PORK. 28. kUr. *šupšam* WICHM. 212. «húz, szopik, dohányoz, tubákol» ~ nyK. *šəpšam, -aš* «húz, szopik, dohányoz» RAM. 139. | kUfa *šurem* «(im mörser) stossen, stampfen» PAAS. s-laute 135. ~ nyK. *šərem, -aš* «stossen, bleuen, stechen, stecken» RAM. 140. | kP. *šurmanše* (RINGW.) SZIL. 237. kM. *šurma'ňši* WICHM. FUF. VI. 23. kCarU. *šurmange's* PORK. 17. kCar. *šurma'ňšš* WICHM. FUF. VI. 23. «hiúz» ~ nyK. *šərmə* id. [nyJar. *šə'rmə* id.] WICHM. FUF. VI. 23. | kP. *šuzar* GEN. 5. kM. *šuzar* WICHM. FUF. VI. 19. kCar. *šuzar* PORK. (M.) 47. (U.) 37. «hug» ~ nyK. *šəžar* id. RAM. 140. | kP. *tūβər* SZIL. 258. kCar. *tūβər* PORK. (M.) 31. (U.) 29. kUr. *tūβər* WICHM. 209. «ing» ~ nyK. *təγər* «ing; fehérmű» RAM. 155. | kP. *tul* SZIL. 259. kUfa *tul* PAAS. KSz. II. 127. kCar. *tul* PORK. (M.) 24. (U.) 23. kUr. *tul* WICHM. 208. «tüz» ~ nyK. *təl* id. RAM. 155. | kP. *tunemam* SZIL. 261. kCarM. *tunemaš* PORK. 12. «tanul, megszokik» ~ nyK. *təmənaš* «tanul», *təmdaš* «tanít» RAM. 156. | kP. *turžam* «dörzsöl» SZIL. 264. ~ nyK. *tə'ržam, -aš* «zerknittern, zerdrücken» RAM. 156. | kP. *tuškaltem* «bemárt» SZIL. 264. ~ nyK. *təškaš* «ankleben, befestigen», *təška'ltāš* «sich festkleben; kleben, sitzen bleiben» RAM. 156. | kP. *čumem* SZIL. 28. kM. *tšumēm, kCar.*

kUr. *tšumé'm* WICHM. FUF. VI. 28. «megrug» ~ nyK. *tšémaš* id. RAM. 158. *tšámém*, nyJar. *tsámém* id. WICHM. FUF. VI. 28. | kP. *uđđlam* SZIL. 267. kCarM. *u'đđlân* (hat. igenév) PORK. 16. «imádkozik» ~ nyK. *đđláš* id. RAM. 164. | kCarM. *užra* PORK. 31. kUr. *užra* WICHM. 240. «bunda» ~ nyK. *š'žrâ* «báránybórból való bunda» RAM. 165.

A keleti nyelvjárások őrizték meg az eredeti hangot.

K. *u* ~ Ny. *ē*.

47. kCarM. *jul* PORK. 21. kCarU. *d'ul* PORK. 16. «Volga (folyó)» ~ nyK. *īl* id. RAM. 30. | kP. *jumo* GEN. 2. kUfa *jumo* PAAS. NyK. XXXVII. 15. kCarM. *ju'mə* PORK. 8. kCar. *d'umə* PORK. (M.) 22. (U.) 35. kUr. *jümə* WICHM. 207. «isten» ~ nyK. *īmā* id. | kP. *šuja* «a kakas sarkantyúja» SZIL. 233. ~ nyK. *šēja* id. RAM. 132.

Az eredeti hang itt is az *u*; a redukált hang *ē* színe az előtte vagy utána levő *j* hang miatt jött létre.

kP. *u*, nyK. *u*, *ē* ~ kUr. kCar. *o*.

48. kP. *luškədo* SZIL. 119. nyK. *lāškəđə* RAM. 74. «gyenge» ~ kE. *loškudo* BUD. CserSz. 90. | kP. *mudo* «eine beere, die hinter der Ufa wächst (heidelbeere, schwarzbeere)» SZIL. 128. kM. *mūđo*, nyK. nyJar. *mū'đə* ~ kUr. kCar. *mō'đə* «heidelbeere, blaubeere (vaccinium myrtillus)» WICHM. NyK. XXXVIII. 273. | kP. *pul-βuj* GEN. 53. nyK. *pul-βuj* RAM. 106. «térd» ~ kE. *polvuj*, *polbä* SZIL. 181. id. | kP. *run* SZIL. 191. nyK. *run* RAM. 115. «takony» ~ kE. *ron* «turha» BUD. CserSz. 86.

kP. kCar. *ə* (kUr. *ə*, *ē*, *ə*) ~ Ny. *ə*.

49. kP. *ərβeže* GEN. 71. *rβeže* GEN. 192. [*urβeže* GEN. 59.], kUfa *ərβeže* PAAS. KSz. II. 131. kCar. *ərβe'zə* PORK. (U.) 28. (N.) 11. kUr. *ərβežə* «fiatal, ifjú» WICHM. 229. ~ nyK. *ərβə'zə* id. RAM. 21. | kP. *əštem* SZIL. 45. kUfa *əšte* (imp.) PAAS. KSz. II. 124. kCarU. *əšta* (3. pers.) PORK. 25. kUr. *əštə* WICHM. 213. «csinál» ~ nyK. *əštāš*, *əštāš*, *əštem* id. RAM. 22. | kP. *jár* GEN. 28. kCarM. *d'ər* PORK. 26. «kör; körül», kCarN. *kum d'ər* «háromszor» PORK. 19. kUr. *jár* «kerület» WICHM. 218. ~ nyK. *īər* «im kreise herum, rund, um; krümmung, umweg» RAM. 30. | kP. *kəđal*

GEN. 17. kCarU. *kəda'l* PORK. 28. kUr. *kədal* WICHM. 223. «a test dereka, közepe, lágyék» ~ nyK. *kədäl* «die hüfte»; *kədäläs* «középső» RAM. 46. | kCarU. *opsa-kəl* «klammer an der tür» PORK. 28. kUr. *opsà-kəl* «ajtófogantyú» WICHM. 212. ~ nyK. *kəl* «fogantyú» RAM. 46. | kP. *kəlmem* «fázik»; *kəlme* «fagyott, fagy» SZIL. 79. kUr. *kəlmen* «fagyva» WICHM. 215. ~ nyK. *kəlmäs* «erfrieren»; *kəlmə*, «erfrozen» RAM. 46. | kP. *kəlamde* SZIL. 79. kCarU. *kə'lamdə* PORK. 28. «köldök» ~ nyK. *kələ'm'udə* id. RAM. 46. | kP. *-kəni* (encl.) GEN. 15. kCarU. *kən* PORK. 23. kUr. *kən* WICHM. 206. «ha» ~ nyK. *kəni*, *kəniə* RAM. 46. *kəni*, *kəniə* RAM. 50. «wenn, als» | kCarM. *kəne'r* PORK. 25. kUr. *kəner* WICHM. 213. «könyök» ~ nyK. *kənièr* id. RAM. 46. | kCarN. *kəske'm* «dob, önt» PORK. 11. kUr. *kəškàs* WICHM. 209. ~ nyK. *kə'skem*, *-às* «dob»; *kəškäläs* «önt» RAM. 48. | kP. *kəškar* «motolya; seite, die seiten eines geschirrs, eines kastens» SZIL. 81. ~ nyK. *kə'skär* «eine rolle zum aufwickeln des fadens» RAM. 48. | kP. *nəl* GEN. 7. kCarM. *nəl* PORK. 24. kUr. *nəl* WICHM. 213. «négy» ~ nyK. *nəl* id. RAM. 87. | kP. *nəzəlye* «sima» SZIL. 137. ~ nyK. *nəzəlyə* «weich, glatt» RAM. 87. | kP. *šərale* SZIL. 220. kUfa *šərale* PAAS. s-laute 59. «szömörce» ~ nyK. *šəral'* id. RAM. 130. | kP. *šəlam* SZIL. 220. kCarM. *šəlan* (hat. igenév) PORK. 58. «elrejtőzik» ~ nyK. *šəläš* id. RAM. 130. | kP. *tələze* SZIL. 249. kCarU. *tə'lezə* PORK. 18. kCarM. *tə'lčə* PORK. 25. 31. kUr. *tə'lezə* WICHM. 214. «hold, hónap» ~ nyK. *tə'lezə* id. RAM. 145.

Kétségtelen, hogy már az eredeti vokális redukált volt. Színezetét az anyag alapján nem lehet megállapítani.

K. ə (= ə, ē, ē) ~ Ny. ē.

50. kP. *jəβəšt* «titkon» SZIL. 54. ~ nyK. *jē'βərt* «heimlich; geheimniss»; *jē'βəšt* «schweigt, nicht geplaudert!»; *jēβəš'γə* «heiml.ch, still» RAM. 30. | kCar. *d'əda'l* «bocskor (hárshól)» PORK. (M.) 26. (U.) 39. ~ nyK. *jē'dal* id. RAM. 30.

A redukált magánhangzó hátsó képzésű volt (ē), mely az előző j hang hatása folytán változott meg.

K. ə (= ə, ē, ē) ~ Ny. ɿ.

51. kP. *jəda* (postp.) «-nként; valahányszor (part. után)» GEN. 74. ~ nyK. *jə'də* id. RAM. 32. | kP. *jəl* «esőféreg» SZIL. 52. ~

nyK. *jil* id. RAM. 32. | kP. *jəle* «nemsokára, hamarost» SZIL. 52. ~ nyK. *jule* id. RAM. 32. | kP. *jəlme* GEN. 73. *ńəlme* SZIL. 136. kUfa *jəlme* PAAS. KSZ. II. 127. kCarM. *jəlmə* PORK. 30. kCarU. *d'ə'lmə* PORK. 15. 27. kUr. *jəlmə* WICHM. 214. «nyelv» ~ nyK. *jilmə*, «zunge, sprache, glockenschwengel» RAM. 32. 216. | kP. *jəpš* SZIL. 53. *jəpš* GEN. 52. «fulánk» ~ nyK. *jəpš* «lándzsa, nyárs» RAM. 32. | kP. *kəčalam* SZIL. 78. kCarN. *kəčalən* (præt. 3. pers.) PORK. 9. «keres» ~ nyK. *kəš'äläm*, -*äs* id. RAM. 50. | kP. *mən* «én» GEN. 7. ~ nyK. *mən* id. [dat. *mən'lä'nem*, *mälä'nəm*, *mə'lä'nem*, *mə'lä'm*] RAM. 79. | kP. *ńəktam* SZIL. 136. kCarM. *ńəkteš* (3. pers.) PORK. 9. «nyúz» ~ nyK. *ńəktäš* id. RAM. 89. | kP. *šəndem* SZIL. 231. kCar. *šəndaš* (inf.) PORK. (U.) 34. (M.) 6. kUr. *šəndenə* (plur. 1. pers.) WICHM. 230. «ültet, letesz, állít» ~ nyK. *šəndem*, -*äs* «setzen, legen, bleiben lassen» RAM. 133. | [kP. *tiń* GEN. 1.] (dat.): *talańet* GEN. 66. kUfa *təj* PAAS. KSZ. II. 131. kCar. *təj* HÄM. 5. kUr. *təjə* WICHM. 210. «te» ~ nyK. *tiń* id. [dat. *tińlanet*, *t'länet*, *'lä't*] RAM. 146. | kP. *təgga* «bremse (kiseb, als *pormo'*; schlägt nicht nieder)» SZIL. 249. ~ nyK. *təggä* «wespe» RAM. 147.

A redukált vokális *ə* színe részben a közelben levő palatalis mássalhangzó hatása folytán állt elő.

K. *ə* (= *a*, *ä*, *ä*) [kM. *i*] ~ Ny. *ə*.

52. kP. *ləβəžrem*, *ləβšəryem* «elhervad»; *ləβəštem*, *ləβšərtəm* «elhervaszt» SZIL. 113. ~ nyK. *ləβəβə:žrem*, -*äs*; *ləβəβə:štäs* id. RAM. 74. | kP. *pəl* GEN. 58. kCarM. *pəl* PORK. 1. «felhő» ~ nyK. *pəəl* id. RAM. 111. | kP. *pələš* «fül» SZIL. 167. kCarM. *pələš* id. PORK. 1. kCarU. *βədra-pələš* «a vödör füle» PORK. 28. ~ nyK. *pələləš* id. RAM. 111. | kP. *pəžaš* SZIL. 169. kCar. *pəžaš* PORK. (M.) 58. (U.) 35. kUr. *pəžaš* WICHM. 217. «fészek» ~ nyK. *pəžžäs* «nest, horst» RAM. 113. | kP. *rəβəž* GEN. 4. kCar. kUr. *rəβəž* [kM. *rəβəž*] WICHM. FUF. VII. 50. «róka» ~ nyK. *rəβəβəž* id. RAM. 115. nyK. nyJar. *rəβəž* WICHM. FUF. VII. 50.

A labializálódás nyilván az ajakhangú mássalhangzó közel-létének eredménye.

K. *ə* (= *a*, *ä*, *ä*), kM. *i*, nyJar. *ə* ~ nyK. *ä*.

53. kP. *šəņšale* SZIL. 222. kUfa *šəņšale* PAAS. *s*-laute 67.

kM. *šingšà'li*, kUr. kCar. *šəŋšà'tə*, nyJar. *šəŋzà'lə* WICHM. FUF. VI. 37. «gyik» ~ nyK. *šäk'sälə* id. WICHM. FUF. VI. 37.

K. ə (= ə, ē, ē) ~ nyK. e.

54. kP. *ǰəžəŋ* «csukló, nem, osztály» SZIL. 54. kUr. *ǰəžəŋ* «izom» WICHM. 223. ~ nyK. *ǰe'žəŋ* «gelenk, exträmitäten» RAM. 30.

kP. ə (= ə, ē, ē) ~ kCar. kUr. ə (ə), i ~ Ny. i.

55. kUfa *βəle* PAAS. s-laute 109. kCarM. *βələ* «baumsplint, baumsaft» PORK. 47. ~ nyK. *βi'lə* «der saft der bäume unter der rinde» RAM. 14. | kP. *ləšəl* «közeli» SZIL. 112. *ləšne* «közelen» GEN. 59. ~ kCarU. *lišəl* PORK. 44. nyK. *lišəl* «közeli»; *lišnə* (loc.), *liškə* (lat.), *lišəts*, *lišətsən* (abl.), *lišän* (lat.) RAM. 69. | kP. *nə*: *nəŋəjat* «senki», *nəmat* «semmi» GEN. 37. kUfa *nə-mat* «semmi», *nə-gəjat* «senki», *nə-ŋunamat* «soha» PAAS. FUF. VII. 14. kCarU. *nəmo* PORK. 19. *nəmat* 37. «semmi», kUr. *nə-ŋö* «senki» WICHM. 215. *nəŋunam* «sosem» 211. *nurunam-at* id. 210. 212. ~ nyK. *ni-ŋü*; *ni-ma-(a)'t* id. RAM. 87. | kP. *nəne* «ezek» SZIL. 137. ~ kE. *nine* (o: *ninə*) id. BUD. CsT. III. 440. nyK. *ninə(-βə'lä)* id. RAM. 87. | kP. *pəštem* SZIL. 168. kUfa *pəšten* (hat. igenév) PAAS. KSz. II. 125. kCarM. *pəštem* PORK. 9. kUr. *pəšta* (3. pers.) WICHM. 209. «letesz» ~ nyK. *pištem*, -*äš* «legen, auflegen» RAM. 101. | kP. *tə* GEN. 6. *təde* GEN. 63. kCar. *tə* PORK. 23. [*tidə* PORK. 2. 35.], kUr. *tə* WICHM. 233. [*tidə* WICHM. 239.] «ez» ~ nyK. *ti* (attr.) RAM. 146. *tidə* (abs.) RAM. 1. | kP. *čəla* SZIL. 22. ~ kM. *čsilä'*, kMAz. *čsilä'*, nyK. *čsilä'* «all, allesammt, sämtlich» WICHM. FUF. VI. 29. nyK. *čsilä'* «all» RAM. 152.

K. ə (= ə, ē, ē) ~ nyK. ü.

56. kP. *mələnde* GEN. 52. kUfa *mələnde* PAAS. KSz. II. 37. kUr. *mələndə* WICHM. 207. kCar. *mələ'ndə*, *mələ'ndə* PORK. 26. «föld» ~ nyK. *müländə* id. RAM. 81.

BEKE ÖDÖN.

Egy magyar versbeli mondatképletről.

Régibb, különösen XVI—XVIII. századi verselésünkben igen gyakran találkozunk egy különös mondatképlettel, melynek első, olykor kezdetleges példái már kódexbeli verseinkben elő-előbukkannak. Eltűnédezése csak a XVIII. század végével kezdődik. Igen jól ismeri népköltészetünk is, a mely, úgy látszik, csak mostanában kezdi elhagyogatni. Újabb költőink közt, mint minden, a mi a régiben szép és magyaros, ez is ARANY JÁNOSNÁL fordul elő sűrűbben s művészebb alakban.

Stilisztikai és verstanirodalmunk még alig fejtegette. Tudtommal LEHR ALBERT hozta szóba először *Toldi* következő soraihoz fűzött megjegyzésében:

Toldi is álmában csehen győzedelmet,
És nyert a királytól vétkeért kegyelmet.

«Az efféle mondatszerkesztés, mondja LEHR, midőn az első mondat elliptikus s a második teljes, egyik sajátsága kivált régibb költői nyelvünknek.» Idéz is hasonló példákat ARANY, SZENCZI MOLNÁR, BENICZKI, BALASSA és KOHÁRI költeményeiből.

Stilisztikáink nem szólnak róla. KULCSÁR ENDRE (*A magyar Stilus*, 1896) a zeugma példái közt ezt a népdalidézetet is közli:

A panduroknak hadnagyát
Elveszem a deres lovát

s egy lappal elébb az igekötő kihagyására idézi BALASSÁBÓL ezt:

Régen Dávidot Saultól
Szabadítád, mentéd bútul.

melyben az előbbivel s a LEHR-féle TOLDI-idézettel közös szer-

kezeti sajátság mutatkozik, — de különösségét közelebről nem vizsgálja.

A Magyar Nyelv 1906. évi novemberi füzetében (II. évf. 425. l.) egy ARANY-magyarázat kapcsán KARDOS ALBERT veti fel újra, s ugyanazon füzetben (429. l.) LEHR ALBERT ereszkedik mélyebb elemzésébe. A zeugma-félékhez számítja s különösségeit ezekben foglalja össze: Az első mondat csonka, a második teljes; a kettő közt olvasáskor szünetet tartunk; a két mondat közös állítmánya a második mondat élén áll, kötőszó nélkül; a nem-közös részek összecsendenek. S ezzel ennek a válfajnak valóban megjelölte minden alaki sajátságát. De mint látni fogjuk, azon példákon kívül, melyeket ő idéz és elemez, találni, bár ritkábban, más fajtákat is, melyeknek szerkesztési elve amazokéval azonos. «Egyébiránt, írja LEHR, ez a szabálytalanságában is bizonyos szabályt mutató mondatkötés oly sokféle és változatos, hogy érdemes volna egy kis tanulmányt írni róla.» Dolgozatomat, melynek anyagát már akkor rendeztettem, most részben e biztatás hatása alatt teszem közzé.

I.

Lássuk példákban a főválfajokat.

I. Az első mondat csonka, a második teljes:*)

Napnyugati mestereket,
Mind meggyőzne mindeneket.

(Katalin-legenda, 2056. sor.)

Te bévségös malasztodba
Vongy tehozzád bizonságban.

(R. M. Költ. Tára I. 13. l.)

Ő parancsolati,
Igazak mondási.

(Sz. Molnár Albert: XIX. zsolt. 4. vsz.)

Nagy dicsőségesen,
Vigyáz nagy fényesen.

(U. az: XXIII. 7.)

*) Idézeteink interpunctiója nem egyöntetű. Leghelyesebb volna az előrész után mindig vesszőt, vagy kötőjelt tenni. — Kurucz költeményeket a Magyar Remekírók kiadásából és számozásával, Amadét az Olcsó Könyvtár-beli Négyesy-féle kiadásból idézem.

Tengeri háború
Megemésztt a sok bú. (Kurucz: 54.)

Szilaj kedvét tölthetnem,
Gyönyörűség szenvednem.

(Kisfaludy, Kes. Szer. 47. dal.)

II. a) Külön-külön mindkét mondat csonka; az állítmány az elsőben van:

Ne mondj hát rózsának,
Engem violának. (Erdélyi, I. 43.)

Ki tudná bűnének,
Számát esetinek. (Sz. Molnár: XIX. 6.)

Adok istenemnek
Hálát, teremtőmnek.
(Kohári. Toldy: M. Költ. Kézikönyve I. 282.)

b) Külön-külön mindkét mondat csonka; de mindegyiknek van állítmánya. A két állítmány rímel.

Hol felvesznek, hol letesznek,
Az irigyek majd megesznek. (Arany-Gyulai, II. 155.)

Mert az Úr jól megépíté,
A Siont megékesíté. (Sz. Molnár: CII. 9.)

Mások ugyan lesegetik,
Pillantásim késérgetik. (Amade: XX.)

Ah! ki nem szeretne,
Illyent nem kedvelne? (U. az: XVII.)

Toldi György meg, a mint torkig itta-ette,
Egy öreg karszékbe úr-magát vetette. (Toldi: III.)

Mint a juhász-bojtár, a mikor kapatja,
A komondor kölyköt végigsimogatja. (Toldi: V.)*

Látni való, hogy LEHR megfigyelései csak az első csoport-
beli változatra szorítkoznak. Ki kell tehát egészítenünk. Mi a
közös valamennyiben?

*) Megvan idegen versformában is:

Nem nyughatom, és csak epeztem
Magamat sírásnak eresztem.

(Csokonai: Édes keserűség.)

1. Két részből áll valamennyi: elő- és utórészből, melyek mindegyike önálló verstani egység (sor), e n j a m b e m e n t nélkül. Olvasáskor tehát az előrész után szünetet tartunk.

2. Az előrész mindig csonka mondat. (Csonka akkor is lehet, ha különben teljesen érthető is. Pl. «Ne mondj hát rózsának»: ez érthető, de csonka, mert az utórészbeli «engem» ehhez is tartozik.)

3. Az utórész lehet akár csonka, akár teljes mondat. Élén áll az a mondatrész (vagy mondatdarab), melylyel visszamenőleg, gondolatban, az előrészt kiegészítjük.

4. Az utórészben a kiegészítő mondatrészen kívül legalább még egy mondatrész van, mely sor végén állván, az első sor végén levő s vele egynemű (sőt legtöbbször rokonértelmű) mondatrészszel rímel.

5. A kiegészítő mondatrész mindkét rímelővel ugyanazon mondattani viszonyban van.

Az 5. pont szükségszerűleg folyik a megelőzőből s ezért fölöslegesnek gondolnók. Pedig ez a pont adja meg a nyitját az egész alakzat érthetőségének, ez magyarázza meg az utólagos kiegészítés lehetőségét. Ebben a példában:

Ö parancsolati,
Igazak mondási:

az utórész teljes mondat, melynek részei állítmány: alany viszonyában vannak egymással. Most már az előrészbéli «ö parancsolati» ennek analógiájára szintolyan állítmány: alany viszonyná óhajt kiegészítettetni, úgy hogy ő maga alany lesz, állítmányát pedig megkapja az utórészből («igazak»). Vagyis a kiegészítő mondatrész mindkét rímelővel állítmány: alany viszonyban van.

Hasonlókép, ha az utórész nem teljes mondat, csak mondat-ízület (egymással közvetlen viszonyban álló mondatrészek társulása):

Mert az Úr jól mépíté,
A Siont megékesíté:

az utórészbéli tárgy: állítmány viszony analógiájára egészül ki az előrészbéli rímelő is ugyanolyan viszonylattá («a Siont

megépíté»), úgy hogy itt a kiegészítő mondatrész mindkét rímelővel tárgy: állítmány viszonyban áll.

Végül még akkor is az utórészbeli viszony analógiája hat vissza előre, ha benne nem mondatizület, hanem csak mondat-töredék van (oly mondatrészek társulása, melyek nem egymás bővítmenyei, csak véletlen kerültek egymás mellé, s egymáshoz való viszonyuk nyelvtani műszóval meg sem jelölhető):

Ne mondj hát rózsának,
Engem violának:

engem és *violának* nem egymás bővítmenyei; mindegyik a *Ne mondj hát* állítmánynyal van közvetlen viszonyban. Egymáshoz való viszonyuk tehát csak közvetett, az állítmányon keresztül menő. Mindamellet annak analógiájára egészül ki az előrész-beli rímelő is hasonló mondattöredékké (*engem*: *rózsának*).

Ennyit az 5. pont megokolásául. A mondatképlet szabatosabb meghatározása majd később következik.

Mielőtt tovább mennénk, a nehézkes körülírások helyett adjunk nevet a tárgyalandó alakzat egyes főrészeinek. Az egész alakzatot közölésnek*) fogjuk nevezni, mert egyik legjellemzőbb sajátása az, hogy a közös mondatrész közre van fogva azon két, nélküle csonka mondat által, melyek mindegyike értelmi kiegészítésül ő rá szorul. Azt a mondatrészt, vagy mondatdarabot, mely az utórész elején áll s egyúttal az előrész kiegészítésére is szolgál, saroknak mondjuk, minthogy úgyszólván ezen fordul az értelem úgy az elő-, mint az utórészhez. Pl. ebben:

Tengeri háború
Megemészt a sok bú

a sarok ez: «Megemészt». Ha a sarkot kihagyjuk, két egynemű mondatrész marad ott (példánkban alany a maga bővítmenyével: jelzőjével), melyek elseje az előrészbe van kivetve, második pedig az utórészben marad; az elsőt («Tengeri háború») kivetés-

*) *Közölni*: a népnyelvben = közre fogni (pl. a kerékvágást, vagy kátyut a két oldal kerekéi közé ejteni). E szóra s a vele alkotott szókra nézve l. LEHR ALBERT magyarázatát és példáit: Magyar Nyelv, I. 228. és II. 88.

nek, a másodikat («a sok bú»), versbeli helyzetére is czélozva, *rímelő*nek fogjuk mondani. Az előrész és utórész elnevezéseket megtarthatók ugyan, de talán helyesebb oly kifejezést használnunk, mely egymáshoz való viszonyukra is utal. Az előrész mond valamit, várakozást kelt, függőben hagy: ez a tétel; az utórész kiegészít, fölold, ráüti a hiányzót: ez a ráütés.

Példáinkat mindjárt az elején két nagy csoportra osztottam. Hogy mily alapon? — részben már ott megjelöltem. Az I. csoportban az utórész teljes mondat, a II.-ban csonka. A II. csoportban ismét kétféle közölést láttunk: az egyikben az állítmány az előrészben van, a másikban pedig mindkét rész végén van állítmány. Az állítmány helye szerint tehát három csoportot lehetne megkülönböztetni: az állítmány lehet 1. az utórészben, 2. az előrészben s 3. mindkét részben. De ez az osztályozás, bár jogosultsága megvolna, alaki szempontok után indul, s a közölés sajátosságainak megismeréséhez semmivel sem vinne közelebb.

Lényegesebb azonban az a különbség, melynél fogva két főcsoportba rendeztem példáinkat; t. i. az, hogy az egyikben az utórész teljes mondat, míg a másikban csonka.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy ez sem oly nagyjelentőségű különbség, hogy ennek alapján kétfajta közölésről beszélhetnénk. Nem lényegbeli, csak fokozati különbség van köztük: az egyik egyszerűbb, a másik bonyolultabb. Az elsőben u. i. a kiegészítés csak visszamenő, az utórészből egészítették ki gondolatban az előrész. A másikban ezenkívül még az is megvan, hogy az előrészből is tartozik valami az utórészhez: a két csonka mondat kölcsönösen egymás kiegészítésére szorul; e kétirányú kiegészítés közül azonban csak a visszamenő különös, lélektanilag is csak az érdekes; míg az előrehaladó (előrészből utórészbe nyúló) kiegészítés megszokott, prózai.

Czélyszerűbb lesz tehát, ha közelebbi tárgyalásra csak az első csoportot szemelem ki, melyben az, a mi a közölésben különös és érdekes, tisztán, prózaisággal nem bonyolódva jelentkezik. Ennek legelemibb módosulásait a Függelék mutatja be.

II.

A közölésben élesen külön kell választanunk két szempontot: mondattani (stilisztikai) az egyik, a másik meg vers-tani. Mondattani rokonai sorából csak versbeli különös, de szabályos elhelyezkedése emeli ki.

Az elliptikus mondat szerkesztés csoportjába tartozik. Maga az ellipszis elnevezés kifogás alá esik ugyan lélektani szempontból, mert hiszen kibagyni semmit sem hagyunk ki. De jobb híjján szívesebben használjuk a megszokott nevet. Az elliptikus mondat szerkesztés az ide tartozó példákra nézve mindössze abban áll, hogy azt a (közös) mondatrészt, mely két vagy több más (tőle függő) mondatrésztre vonatkozik, csak egyszer teszszük ki. Régebben az ilyen mondatokat összevont mondatoknak hívták, most azt mondják, hogy ez, vagy az a mondatrész az ilyen mondatokban két-, illetőleg többtagú.¹⁾ Lényeges különbség az ilyen mondatoknak csak két faja közt van: a közös mondatrész vagy úgy, a hogy van, vagy pedig csak némi (alaki, vagy jelentésbeli) módosítással illik a másik kettőre. Az első esetben egyszerűen ellipszisnek fogom nevezni, hogy ne szaporítsam a használható műszókat,²⁾ a másodikban zeugmának.³⁾

A közös és függő részek szórendje szerint mind a kettő háromféle lehet: a közös mondatrész vagy elöl, vagy hátul, vagy közbül áll. Egy kis sorozat állítható össze belőlök, mely elvezet a legprózaibbtól a legkülönösebbig, a közölésig. (Példáim előtt

¹⁾ L. ERDÉLYI LAJOS: Az összevont mondat modern szempontból (NyK. 26, 27.). U. az: Mondattani tanulmányok (u. o. 28.). U. az: Egy érdekes mondattani jelenségről (Nyr. 1905. évf.).

²⁾ Szokás ἀπὸ κοινού-nak is nevezni, különösen akkor, ha a közös mondatrész közre van fogva a másik kettőtől. (Iw. MÜLLER: Handbuch³, II. Band, 2. Abteilung, 493. l. — HERM. PAUL: Prinz. der Sprachgesch.³ 124, 292. l.)

³⁾ A másodikban különbséget szokás tenni syllepsis és zeugma közt (GERBER: Die Spr. als Kunst, 506—7. l. — MENGE: Repetitorium der lat. Synt. u. Stil.⁶ 550—551. l. —). Ha a közös mondatrész csak alaki módosítással illik egyaránt a tőle függőkre, akkor syllepsis; ha csak jelentésbeli módosítással, akkor zeugma. Itt nem vétek a szabatoság ellen, ha egyszerűség kedvéért mind a kettőt zeugmának nevezem.

e) ellipszist, z) zeugmát jelent; a közös mondatrész dőlt betűkkel van nyomva):

1. A közös mondatrész megelőzi a másik kettőt:

e) *Egy kevetet választának,*
Duna látni bocsátának. (Pann. ének.)

z) *Mezón üte tábort* Lajos és vezéri. (Toldi Szer. IX. 40.)

Nincs szebb madár a fecskénél,
Barna piros menyecskénél. (Erdélyi: I. 130.)

2. A közös mondatrész utána áll a tőle függőknek:

e) *Hogy lehajtsam, szinte vonja*
Fejem' a fák hulló lombja. (Tompa: Őszi tájnak...)

Egy sincs a világon, ha ez nem gyilkosság!
(Toldi Sz. XII. 6.)

z) *Meghallja ki mostan s kik ezután élnek.* (Buda Hal. X. 37.)

Jártam a tömött rend között, melyet kaszált —
Most fejemre várom a kaszást, a halált. (Toldi Est. I. 28.)

Az első csoportbeli alak igen egyszerű és természetes, népköltészetünkben rendkívül gyakori; olykor egész sorozatban jönnek egymás után. A második már érdekesebb, mert a közölés felé vezet: van benne u. i. egy nem teljes előrész, mely függőben hagyja a gondolatot, mindaddig, míg az utórész meg nem hozza a kiegészítést.*)

3. A közös mondatrész közbül van. S itt már csak egy lépés, sőt némelyik példánknál csak egy hajszál választ el a közöléstől.

Az ugyanis a kérdés, hogy a közös mondatrész az előtte állóval alkot-e szorosabb mondattani egységet, vagy az utána következővel? Ha az előtte valóval, akkor még elég közönséges, majdnem prózai ellipszis:

*) ARANYNÁL gyakori a 2) típusnak egy kombináltabb változata:

Madár ha keresztül, szellő ha repülhet. (T. Sz. XI. 115.)

a közös rész két tagra szakad, s mindenik függő mondatrész után jut belőle egy-egy darab. Mintegy kétszeres ellipsis.

e) Ütni a lovakat *kezdik elébb*, verni (T. Sz. IX. 78.)

z) Szerencsés te, örömeket
Énekelsz, — én keserveket! (Kisfaludy, Kes Szer. 13.)

De ha az utána következővel tapad össze mondattani egységbe, akkor már megvan benne a közölés leglényegesebb kelteke, az utórészből való kiegészítés; sőt e mellett még az is, hogy a kiegészítő mondatrész az utórész élén áll, vagyis a közölésbeli sarok jellegével bír. Csak mi hiányzik? Ezekben a példákban:

Parancsot a császár, s *ada* engedelmet. (T. Szer. IV. 44.)

Rémület az utcán, *leve* nagy hadd-el-hadd. (T. Sz. IX. 14.)

már csak az a híja a közölésnek, hogy a függő mondatrészek («parancsot — engedelmet», «rémület — hadd-el-hadd») elhelyezkedése nem szimmetrikus, nem sorvégi; ezzel jár a rím hiánya is. Míg ezt a példánkat:

Ezeket ha réven, ha *eresztik* vámon (T. Sz. IV. 26.)*

már pusztán a rím hiánya választja el a közöléstől.

Eljutva ekként a közölésig, láttuk azon formai sajátosságokat, melyek a közölést minden más elliptikus alakzattól megkülönböztetik. Végleges meghatározását tehát ekként adhatjuk: A közölés versbeli elliptikus mondat szerkezet; melyben egy közös mondatrész (vagy mondatdarab) a töle függőktől közre vétetik, olyformán, hogy míg azok egymással rímelnek, ő az utána következővel alkot szorosabb mondattani és vers-tani egységet.

E fejezet eddigi megállapításai a közölésbeli, sajátágosan megkötött mondat szerkesztésre vonatkoznak. De ki kell oldanunk a kötést, kiteritenünk az abban összeszorított mondatdarabokat, hogy a közölés mondatanyagát azon pongyolán vehessük szemügyre.

*) Erre is egy kombináltabb példa Buda Halálából (v. ö. az előbbi jegyzettel):

Vissza megint nyilraj s veri fénylő kopja. (VIII. 37.)

Nézzük meg néhány példánkat ilyen kibontott (prózai) állapotában :

Vigyáz nagy dicsőségesen, nagy fényesen.

Igazak ő parancsolati, mondási.

Jászberényi is majd hozzánk jön népestől, seregestől.

Az Istenhez emelém az én szómat, kiáltásomat.

Közel vagyok haldíomhoz, végóráomhoz.

Ki tudná számát bűnének, esetének.

Az egynemű mondatrészek nemcsak egyneműek, hanem a most idézettekben valamennyiben, a többiben s főkép a régiekben legnagyobbrészt rokon értelműek is. Egy közös mondatörzs (*Vigyáz, Igazak*, stb.) mintegy két szimmetrikus ágat hajt. Világos, hogy a gondolatritmus egy esetével van dolgunk, a mi a közölés régiségére és magyarságára — egyéb felhozandók közt — nem csekély bizonyíték.

ARANY JÁNOS a gondolatritmusnak három fajtát (párhuzamos, ellentétes és összerakó) különbözteti meg. Túlságos bonyolítás elkerülése végett mindvégig csak a párhuzamosra szorítkozom. Itt azonban a többiből is bemutatok néhányat.

Az ellentétes típus példái:

Ádám és Éva gyenyerűséget

De Krisztus valla keserűséget. (Katalin leg. 1916. sor.)

(Érdekes, hogy a legenda kéziratában az első sor után oda van írva s aztán kitörülve a *valla* szó.)

Engedelmes szolgája,

Mégis vagyok prédája.

(Amade: X.)

Bár irigye,

Vagyon frigye.

(U. az: XXXIV.)

Az összerakó a párhuzamostól ARANY meghatározása szerint csak abban különbözik, hogy a rokoneszmék sorozásában némi haladványt (fokozást) mutat. Ily értelemben a Függelékben közölt némely példánk ide is tartoznék. Talán még határozottabban ezek :

Apám nemzetségit,

Édesanyám pénzit . . .

Legjobban szeretem

Én az ő szép lelkit.

(Kriza, 195. l.)

Nagy ékessége tisztességnek,
 Nagy bátorsága félelmeneknek,
 Ótalmazója magyar népeknek,
 Rettenetes lél az lengyeleknek. (R. M. K. T. I. 30.)*

III.

Vajjon eredeti terméke-e a közölés a magyar verselésnek és költői gondolkodásnak, vagy idegen hatás szülötte?

Ha fölteszszük is, hogy a közölés eredeti magyar alakzat, két irányban térhet el a vélekedés a felől, hogy vajjon így ké-szen, tökéletes alakjában született-e meg, mikor legelőször toltult valamely névtelen költő ajkára, — vagy pedig e művészileg tökéletes alakja csak hosszabb fejlődés eredménye-e. Verselésünk történetileg ismert szakasza nem mutat fejlődést; legrégibb példái közt is találunk bevégzett tökéletességű formákat, a minthogy igyekeztem lehetőleg legrégibbeket is felvenni. Legfeljebb bonyolultabb, merészebb, művészibb kihasználását látjuk néhol (ARANY-nál), de lényeges kellékei kezdettől fogva kialakulva mutatkoznak.

Mindamellet, alaki különösségét illetőleg sok apró fokozat

*) Lássunk néhány idegen példát is, melyek többé-kevésbé rokonok a mieinkkel. Ófélném.: *mäge und mine man* (= meine Verwandten und meine Lehensleute). Klopstock: *mir sind das Reich und unterthan die Lande*. Olasz: *il mar tranquillo e l'aura era soave* (Petrarca). Ófrancia: *Breton l'ensaigne lor signor e li Romain crient la lor* (l. PAUL: Prinz. d. Sprachgesch.³ 292. l.).

Görögben, latinban elég gyakori. Minket az esetleg föltehető hatás miatt a latin érdekel: *seu plures hiemes, seu tribuit Jupiter ultimam* (Horatius), *sive per Syrtis iter aestuosas, sive facturus per inhospitalem Caucasum* (Hor.). S még közelebről érdekel a középkori rimes latin verselés. Abban is megvan: *Vetustatem novitas, Umbram fugat veritas* (AQUINÓI TAMÁS: *Lauda Sion* —); *Has horas canonicas cum devotione Tibi Christe recolo pia ratione* (Régi M. Költ. Tára, I. 344. V. ö. magyar fordítását: «Ez szent imádságokat ajojtatossággal Krisztus neköd ajánlom és hálaadással». u. o. 163., — mely nem tökéletes közölés, mert az *és* kötőszó kettétőri a második sort, s enjambement van. Figyelemre méltó, hogy ennek az ellenkezőjét is tapasztaljuk: t. i. a magyarban van közölés ott, a hol a himnusz eredeti latin szövegében nincs!).

Itt, az idegen példák kapcsán említék meg egy programmértekezést, mely e mondatképlet latin példáival foglalkozik. AKEN: *De figuræ ἀπο κοινοῦ usu apud Catullum, Tibullum, Propertium*. (Schwerin, 1884.)

képzhető el, míg végre kifogástalan szabályosságra tesz szert. Világos pl., hogy a szent Bernát-himnusz fordításának következő soraiban megvan a közölés belső, lélektani mozzanata, csak alakja nincs művészileg elrendezve:

Mennyei malasztot
A felségös országból
Te szíz anya Mária!
Nyerdj minekünk bocsánatot. (R. M. K. T. I. 9.)

Fejlettebb mintákhoz igazítva, így hangzanék:

A felségös országból mennyei malasztot —
Te szíz anya Mária! nyerdj minekünk bocsánatot.

A megfelelő részek szórendi szimmetriája, elő- és utórész ritmikailag szabályos szembeállítás, a rím bebecsendítése, — mind lehet hosszú, fokozatos csiszolódás eredménye, mert ez a művészi oldala a közölésnek. De a legeggyűbbtől a legművészebb alakig — fejlődhetetlenül, állandóan megvan ugyanaz a belső mozzanat, ugyanaz a különösség, melyhez ősbibb fokozatot nem képzhetünk. Éppen ezért most, midőn a közölés lélektani magyarázatát óhajtjuk adni, nem lévő ősbibb fokozat helyett analógiára hivatkozunk.

Népköltészetünkben elég gyakori jelenség, hogy a beszédnek egy darabja kiszakad a mondat kötelekéből, s úgy, a hogy van, előre vettetik, önállóvá lesz, hogy a mint költője lelkéből ő pattant ki először, az olvasó, vagy hallgató lelkében is tőle származzék az első rezdülés. Nem más ez, mint a *psychologiai alanynak**) minden sallangtól, minden kötelektől megtisztított (úgyszólva absolut) előre állítása:

*) A *psychologiai alanyra* nézve l. bővebben: GEORG VON DER GABELLENTZ: Die Sprachwissenschaft (Leipzig, 1891): 348—357. l. WUNDT nem helyesli ez elnevezést, minthogy az «alany» fogalom logikai természetű: «Demnach werden wir . . . diejenige Wortvorstellung des Satzes, die beim Sprechen desselben im Blickpunkt der Aufmerksamkeit steht, die dominierende Vorstellung nennen. (WUNDT: Völkerpsychologie. Erster Band. Die Sprache. Zweiter Teil. Leipzig, 1900: 259—263. l.) De a mi szempontunkból mégis jobbnak látszott megtartani a GABELLENTZ-féle elnevezést. E helyen u. i. «*psychologiai alany*» többet mond, mint a WUNDT-

Magzatbeli gyenyerűség,
Nála vala csak ez szükség. (Katalin leg. 64—5. sor.)

Az én babám tornyos nyoszolyája,
Rajta vagyon fodros takarója. (Erdélyi: I. 155.)

Sárga ló, sárga ló, arany patkó rajta;
Most akar kedvesem hozzám jöni rajta. (U. o. I. 365.)

Árva, Csamád, Borsod, Heves,
Engem a vármegye keres. (U. o. I. 247.)

Debreczeni kerek erdő,
Lakik abban szarvas kettő. (U. o. I. 268.)

Szőlőtőke, venyige,
Rászállott a gelicze. (U. o. I. 133.)

Mindezekben az első sor, mondhatni, egy képet ad, melyre viszonyítás, hivatkozás történik a második sorban. Az az első sorbeli kép, mondás, a pszichológiai alany, az, melyre a lélek figyelme először irányul, melyet ennél fogva külön vesz, előtérbe állít. Míg prózában pl. ezt mondanám: «Debreczeni kerek erdőben két szarvas lakik», — vagyis egy logikusan megszerkesztett, részeiben egymásra viszonyított egészlet, mondatot, alkotnék: addig itt, bizonyos elemző eljárással, külön veszem azt, a mit szemlélek, vagy első sorban gondolok, érzek, attól, a mi vele történik, vagy általában reá vonatkozik, s szemléletre mintegy kiállítom: «Debreczeni kerek erdő». Szinte hozzáképezem az ujmutatást. Költői szépsége ebben a közvetlen szemléletben s annak ily naiv, tiszta kifejezésében áll.

Másszor meg felkiáltásnak tetszik s költői értéke a lelki fájdalom, töprengés, meghatottság, merengés, öröm önkénytelen, szabad kitörésében van; ama közvetlenségben, melyben a feljajdulás lelki indoka egymagában, a lélek minden figyelmét, részvétét magához rántva, jelenik meg; mint e dalban (Kriza, 75.):

féle «uralkodó képzet», mert utal egyúttal annak nyelvbéli kifejezésére is, lévén az alany szó a mi nyelvtani megszokásunk szerint valami beszédbeli darabnak a neve. Itt pedig nemcsak az uralkodó képzetet akarom értetni, hanem egyúttal a beszédnek azt a részét is, melyben az uralkodó képzet kifejeztetik.

Édes anyám sok szép szava,
Kit fogadtam, kit nem soha.

Vagy Csokonainál:

Oh Cypria terhes igája!
Hogy kell magam adnom alája! (Édes keserőség.)

vagy TOLDI-ban (V. 14.):

De az ő testvére — de az ő testvére,
Ki mondja meg neki: mért tör életére?

Másszor megint a vele való szives, kedves foglalkozást jelenti, mintha a lélek még ragaszkodnék hozzá, nem akarná elbocsátani: s ezért külön veszi s gyönyörködik benne:

Álom, álom, édes álom —
Édes a hajnali álom. (Erdélyi: I. 150. és 151.)

Udvarom, udvarom, szép kerek udvarom,
Nem söpri már többé az én gyenge karom.
(Arany-Gyulai: II. 30.)

De nem czéлом e forma esztétikai jelentőségét vizsgálni, csak a közöléssel való rokonságára akarok rámutatni. Itt is, mint a közölésben, az előrész ki van vetve a mondat belső kapcsolatából, csakhogy még határozottabban s még nagyobb önállósággal: t. i. letisztítva minden viszonyító ragtól, tiszta, abszolút szóalakjában (nominativus). A mondatból való kiszakítása mintegy végérvényes; nem is kell igazodnia a mondathoz (mely utána következik), mert hiszen az igazodik hozzá, az rendezkedik úgy el, hogy hozzá való viszonya érthető legyen.*) A közölésnél ezzel szemben az előrész elszakadása csak egyelőre, csak ideiglenesen történik; azzal a tudattal, hogy majd egy továbbat kialakulandó mondatba kell beilleszkednie: azért van viszonyító raggal ellátva. A mi tehát a közölésben legkülönösebb, nem idegen a magyar költői gondolkozástól; analog jelenségekben a legszélső mértékben megvan. Összevetésük nem lesz hálátlan munka. De ebből a czélból most már kissé mélyebbre kell leszállanunk.

*) E jelenség más nyelvekben is megvan. A francziában pl. egész közönséges.

IV.

Hogy különös szerkezetök igazi lélektani alapjait megértsük, el kell képzelnünk az efféle mondatok s általában a mondat keletkezését.*) A mondatalkotás valamely a tudatban meglevő összképzetnek taglalása. Ez összképzet egyes elemei egymással szoros kapcsolatban vannak, de egymáshoz való kapcsolatuk minősége csak a mondatba öntés — taglalás — folyamán derül ki világosan s lesz igazán tudatossá. Az összképzet elemei közt van egy, mely különösen magára vonja a beszélni készülő figyelmét: van egy uralkodó képzet, melynek nagyobb világosságra jutásával, mintegy első kiválásával indul meg a taglalás. Ez uralkodó képzet (vagy mások elnevezése szerint: lélektani alany) maga után vonja a hozzá legszorosabban tartozót, az a harmadikat, negyediket, stb. Ilyformán, míg, az öntudat világa előtt elvonulván, az összképzet egyes elemei külön-külön érvényesülnek, egyúttal egymáshoz való viszonyuk is megvilágittatik. Innen a mondat tagoltsága, de innen szoros egysége is.

Ez csak egyik módja a mondatalkotásnak. Az ily módon kialakult kész mondatban semmivel sincs több, mint az eredeti összképzetben. De van egy másik módja is, éppen ellentéte az előbbinek. Ez esetben u. i. nem egy meglevő összképzetet taglalunk, hanem különálló képzeteket foglalunk egységbe associatíós eljárással. Az első esetben a mondatot apperceptív elemzés, a másodikban associatív egybekapcsolás hozza létre. WUNDT, más-más szempontból, mindkettőnek többféle nevet ad. Az elsőnek nevei: geschlossene Satzverbindungen, Apperzeptionsverbindungen, prädikative Satzform; a másiké: offene Satzverbindungen, Assoziationsverbindungen, attributive Satzform.**)

Rendesen azonban egyazon mondat kialakításában mind a két eljárásnak van szerepe: egyfelől elemeztetik az összképzet (prädikativ —); másfelől azonban egyes elemei az eredeti összképzetben meg nem volt, új elemeket vonzanak magukhoz (attri-

*) WUNDT: Völkerpsychologie. I. Band. Die Sprache². Zweiter Teil. Leipzig, 1904. VII. Kapitel: Die Satzfügung. (220—448. l.)

***) Az utóbbi eljárásnak egész a groteszkig való szándékos túlzása jellemzi a RABELAIS stílusát.

butiv mondatalak). Az ilyen fajta mondatalak neve WUNDTnál: **prädikativ-attributive Satzform.**

Az előbbi fejezetben a közölést egy analog mondatképlettel vetettük össze s rokonjellegüket a lélektani alany önállósított előrevetésében véltük felismerni. Ezek egyike («Debreczeni kerek erdő, Lakik abban szarvas kettő») a prädikativ mondatalaknak, másika pedig (a közölés) a prädikativ-attributiv mondatalaknak különös változata. Nézzük külön-külön mind a kettőt.

Az elsővel röviden végezhetünk. Egyetlen lehető magyarázata az, hogy az uralkodó képzet ez esetekben a szokottnál (mondjuk: a lélek prózai állapotában szokásosnál) is uralkodóbb, a minnek oka érzelmi járulékaik erejében rejlik. Olyannyira uralkodó, hogy egyelőre kizárólag magára vonja a figyelmet. Első pillanatra csak ő látszik; s a szemléletébe elmerülő, merengő lélek, mikor ezt beszédbeli közlés céljából kifejezi, kifejezésében is hű marad a lelki valósághoz: éppúgy nem gondol a kifejezés további kapcsolataira, a mint egy pillanattal elébb még nem vetette elemző világát az összképzet többi elemeire. Mondhatnók, hogy mintegy megfélekedezik arról, hogy mással közöl valamit; magába merül s csak mikor az uralkodó képzetnek szóbeli alakot adott, eszmél fel s közli tudatosan, a mit az uralkodó képzetről mondani akar, úgy, hogy ahhoz igazítja, a mit az imént, mintegy félig öntudatlanul már kimondott, utólag igyekeztén helyreállítani az egésznek érthetőségét.

Ne mulasztjuk el megmondani, hogy e mondatképlet kialakításába a verses forma kényszere egyáltalán nem működik közre. Prózában is elképzelhető; a mint bárki csinálhat is prózában hasonló példákat. Hogy mennyiben sorolandó a WUNDT-tól prädikativnak nevezett mondatalakok közé, talán fölösleges kifejtennem. Egy összképzet tagolódik; legkiválóbb tagja önállóságra jut, s a többi ez elszakadás után is csak ő hozzá igazodik, csak ahhoz fordul, rá sem érve, hogy idegen elemek társulását keresse.

Lássuk a másikat, a közölésbeli mondatképletet. Ez, a mint előre jeleztük, prädikativ-attributiv mondatalak. Van benne tehát egy összképzet elemzése, s van benne a mondatalkotás közben hozzárakódó új elem. Czélszerű lesz egy példát választani, még pedig a legegyszerűbbjéből:

Ő parancsolati,
Igazak mondási.

Mi volt benne az eredeti összképzetben? *Ő parancsolati*: benne volt; ez az uralkodó képzet, ezzel indul meg a mondatalkotás. S benne kellett lenni a másik két elem közül még annak, a melyik vele alkot egészet, tehát: *igazak*. E szerint az összképzet eredeti tartalma ez: *Ő parancsolati igazak*. Járulékelem: *mondási*. Ha az így osztályozott beszédanyagot összevetjük a versbeli elrendezéssel, különös másodlagos eljárásra bukkanunk: a mi az eredeti összképzetben összetartozott, itt szét van vetve; a mi ott nem volt meg, a jövevényelem, itt lényeges, nélkülözhetetlen tagjává lett a mondatnak. Az uralkodó képzet kilépett a mondat kötelékéből s helyét egy jövevényképzet foglalta el. Miért s milyen körülmények közt szakadt el amaz? miért jött helyére emez? ezekre a kérdésekre kell megfelelnünk.

V.

A mondat egységéből kiszakadt uralkodó képzet (*ő parancsolati*) nyelvbeli kifejezése magán viseli a mondatba tartozás bélyegét: látszik, hogy alanya volt, vagy alanya akart lenni az *igazak* allitmánynak (többesszámban van). A mondatalkotás, az összképzet tudatos taglalása tehát már megindult, de, majd kifejtendő okok miatt, megzökkent. S ez már fontos különbség az előbb tárgyalt mondatképlettel («Debreczeni kerek erdő», stb.) szemben: ott a beszéd mintegy öntudatlanul, a rendkívül erős uralkodó képzet kezdeményezésére indul meg; a mondatalkotás, a szándékos elemzés csak azután következik, a már önfeledten kimondott részhez utólag alkalmazkodva. Itt ellenben, úgy látszik, kezdettől fogva az elemző figyelem tudatos működése alkot mondatot.

Úgy kell tehát lenni, hogy a mondatalkotás megindulta után jön közbe valami; hogy a szakadás oka nem, vagy nem pusztán az összképzet alaptermészetében rejlik (mint az előbbinél), hanem útközben lép fel. Mi lehet ez?

Az útközben fellépő ok csak olyan tényezőkben kereshető, melyek az összképzet eredeti tartalmához viszonyítva csak járulékok. Ilyet pedig, a mi itt szóba jöhet, csak kettőt talállok. Egyik a verses forma kényszere, a másik pedig, mely

ezzel szinte pillanatnyi egyidejűséggel érvényesül, a beszélve gondolkozásnak egy ősi, nagyjelentőségű tényezője: a gondolatritmus ösztöne. Amaz a kifejezés formai kényszere; ez gondolattermelő, gondolatszaporító sablon. Ezek itt egymást támogatják, egymást idézik fel.

Micsoda verselési, és pedig speciális magyar verselési elv lép fel itt idomító hatással? Az enjambement kerülése: a ritmikai egységek (ütem, de még inkább a sor) erős önállósága, mely megköveteli, hogy a gondolat belső tagozódása, a mondatnak szakaszokra, izületekre törése is, a hanganyag ritmikai tagozódásához igazodjék.*) Az igazi magyar népies verselés ellen idétlenebb vétséget gondolni sem lehet, mintha a mondat másfél sorra törik. Ez elv, melyet a ritmus- és gondolattagozódás egybevágásának mondhatnánk, nem kizárólag a miénk, de magyar-nak magyar, mely verselésünket a régi görög-latin verseléstől lényegesen megkülönbözteti, sőt a szótagmérő nyugateurópai rímes verseléssel szemben is e tekintetben szigorúbbá teszi. — A költő benne van egy adott versformában. Megindul a mondat kialakulása s az uralkodó képzetet kifejező mondatdarab (psych. alany) éppen betölti a sort, úgy hogy a mondat hátralevő része átnyúlik a következő sorba, de azt nem tölti be: enjambement van:

Ő parancsolati,
Igazak.

A másfél sorra terjedő egymondat, a ritmikai határ erőszakos áttérése, bántja a ritmusérzékét. Vagy inkább rá sem ér hogy bántsa, mert a verselő ösztönszerűleg új hangsúlylyal kezdte a második mondatdarabot s már ezáltal elszakította az elsőtől; új hangsúlylyal, melynek lüktetése egy egész sorra terjed, mely a maga erejének megfelelő, egész sort betöltő hanganyagot követel. De olyképpen, hogy a sor ritmikai egysége föl ne darabol-tassék: vagyis hogy a ritmikai egységet a gondolatnak (mondatnak) is egységes szakasza mérje ki. Ez pedig csak úgy történhetik meg, ha nem kezd új mondatot, hanem a megkezdett

*) Az oly sok téren kiváló ARANY LÁSZLÓnak egy töredék értekezése (Hangsúly és rhythmus.) meglehetősen korlátozza e szabály érvényét az ütemre nézve. De a sorra nézve feltétlenül áll.

kiegészíti: *Igazak mondási*. Ennek folytán az első sorban ritmikái önállóságra jutott hanganyag, mint mondatrész is magára marad.

Mihelyt a második sorba áttört csonka mondat kiegészítésének szüksége felmerül, jelentkezik a másik tényező, a gondolatszaporítás legelemibb módja: a gondolatritmus ösztöne. A kifejezendő összképzet már elemezve van ugyan (Ő parancsolati—*Igazak*), de elemei a ritmikái határ két oldalára hullva szétesnek: az összképzet eredeti egysége a versbeli kifejezésben elkallódott: nincs mondat: mert a mondat nem csupán elemzés, taglalás, hanem egyúttal egységbe foglalás is. Újból megindul tehát a mondatalkotás e kényszerű helyzetben: az a mondatdarab (*igazak*), a mely az első, sikertelen elemzés folyamán állítmánya volt az első sorba kivetődött lélektani alanynak, most e második kísérlet során a mondatalkotás alapjául fogadtatik el, lélektani alanya lesz annak a mondatnak, a mely most van kialakulóban s a mely lényegében nem mondhat mást, mint a mit az első akart. S ekkor a már egyszer kifejezett, de most mégis hiányzó képzet helyére, associatiós felidézés folytán, egy rokona állíttatik be: *parancsolati* helyére a vele rokonértelmű *mondási*.*)

A mit tehát a verstani elv megakasztott, vagy megzavart, helyrehozta, elsimította a gondolatritmus. És talán még valami ezen kívül: t. i. a rímszükséglet.**)

Igaz, hogy a rím nem feltétlen kelléke a verselésnek, s az is igaz, hogy találni példákat, melyekben a közölésnek csak a rím híja:

mert hűséggel igeretit
be tellesite mondasat. (Batthyányi kódex, 21. l.)

*) Ez eljárás kényszerűsége sokkal érezhetőbben tűnt volna ki, ha példának dallamosabb sorokat választottam volna, pl. HIMFY e sorait:

Szilaj kedvét | tölthetnem
Gyönyörűség | . . .

melyben a három szótag hiánya a mondat csonkaságával együtt igen erősen érzik. (Tedd hozzá: *szenvednem*.) De meg akartam maradni azon példánál, melyben a közölésbeli mondatalak prädikativ-attributív jellegét mutattam ki. Arra a célra pedig egyszerűbbet nem találhattam volna.

***) Csak a rím-kényszer magyarázza meg, hogy az ú. n. leoninusok meglehetősen felkapták: «Míg rövid életének folyamata kinyílt idejének» (GYÖNGYÖSSI JÁNOS). «Vért, nem szilva-levet, hordoz; erébe hevet» (u. az).

De viszont a rím sem oly fehér holló régi verselésünkben, mint hirdetni szokás. Legrégibb verses emlékeink olykor raffinált rímekkel lepnek meg (Szabács viadala). De különben is: nem kellett-e már igen korán kifejlődni a rímérzéknek oly verselők-nél, kik mondanivalóikat a gondolatritmus párhuzamosan alakuló szerkezeteivel szerették kifejezni, melyeknek menete legtöbbször egynemű mondatrészeket: *azonos ragokat* vet a sor végére. A rag-rímet ma rossznak minősítjük, de a maga idejében jó volt, s a mi fő: rím volt az is.

Láttuk most már, mi akasztotta meg a megindult mondatalkotást, s láttuk, mi hozta helyre a mondat egységét. Ha most az így nyert kifejezést összevetjük azzal, a mit eredetileg ki akart fejezni: az összképzettel, a következő megfigyelésekre jutunk:

Az eredetiben ez volt: *Ő parancsolati igazak*, s mire a mondatalkotás bevégeződött, ez lett belőle: *Ő parancsolati, Igazak mondási*. Helyes volt-e azt mondanunk, hogy itt prädikativ-attributiv mondatalkalakkal van dolgunk? Helyes, ha arra az eljárásra gondolunk, mely létrehozta (apperceptív elemzés és associatio). De nem helyes, ha a kész mondatra értjük. Mert tényleg mi van előttünk? Egy csonka mondat, mely tiszta prädikativ mondatnak indult, s egy másik, teljes mondat, tiszta prädikativ mondatalak. Az eredeti összképzet mindkét eleme egy-egy prädikativ mondatnak lett uralkodó képzetévé, lélektani alanyává, vagyis külön-külön oly jelentőségre, oly erős megvilágításra jutott, a milyenre más, rendes menetű mondatban csak egyetlenegy képzet (képzetecsoport) jut. S innen az efféle mondat-szerkezet rendkívüli energiája, rugalmassága.

A közölésbeli mondat nem az lett tehát, a minek készült, s így a mint előttünk áll, nem árulja el, sőt elpalástolja létrejötté módját. A hol mondattagok összeforradása készült, valójában szakadást mutat; a hol meg csak mellérakás, associálás volt, szorosan összeforrott mondatot láttat; az az eljárás, mely attributiv mondatalkokat hoz létre, itt prädikativ mondatalkra vezetett. Kitűnik ebből, mennyire más szemmel nézi az, ki létrejötté mozzanatait figyeli, mint az, a ki készen kapja; mennyire más természetű a hatása, mint okai. A ki hallja, az előrész után felfüggesztést, csonkaságot, ellipsziszt érez, s igaza van. A ki,

lényege felől még tájékozatlanul, elemezni kezdi, szintén csak ebből az összhatásból indul ki, a melyben már része van az alakzatbeli mondat minden elemének: azt hiszi, valamennyi elem eredeti tagja a mondatnak, mely egyik tagját előreveti, mielőtt ő maga teljes súlyával megérkeznék: kivétést lát. S az ő szempontjából, a nyert hatás alapján állva, neki is igaza van.

VI.

Még azonban hátra van valaminek a megvizsgálása. Úgy tűnt fel az eddigiekben, mintha a pszichológiai alanynak a mondat egységéből való kiszakadása csupán a verstani kényszer következménye lett volna. De hátha az csak a legszembeötlőbb, legkülsőbb ok. Hátha, mint a közöléssel párhuzamba állított mondatképletben, úgy a közölésben is megvan magának a psych. alanynak az a hajlama, hogy verstani kényszer nélkül is különváljék, kiszakadjon a mondat belső kapcsolatából? Ezt a vizsgáldást végre kell hajtánunk, még ha az eredmény nem lenne is egyetemes érvényű a közölés minden esetére.

Mindenekelőtt, vannak olyan példáink, melyek mintegy átmenetet képeznek a «Debreczeni kerek erdő» stb. mondatképlettől a közöléshez; elannyira, hogy szinte összetéveszthetők. Különösen, ha a rímelő mondatrészek ragtalanok (nominativus):

Karolinka fejkötője,
Izeg mozog a kendője. (Erdélyi: I. 237.)

Rektor uram káposztája,
Tővig édes a torzsája. (Hallomásból.)

Elrendezés szerint (kivetés — sarok — rímelő) ezek alakja közölésszerű. De első soruk mint a szemlélés, illetőleg cím (emlegetés) volna, éppúgy mint a párhuzamba állított mondatképletben. Ezeket tehát közölésnek is vehetem, pedig, mint láttuk, az ilyenekben a verstani kényszer nélkül is érthető a psych. alany mondattani önállósulása.

A két sor mondatanyaga közti kapcsolat már raggal van ugyan jelölve ezekben:

Somogyzobi temetőbe,
Fűzfa van a közepébe. (Vikár: Somogym. Népkölt. 6. l.)

A hetösi temetőbe,
Három árva sétál benne.

(U. o. 7.)

— de még éppúgy csak átmeneti alakok, mint az előbbiek. A rímelő mondatrészek u. i. jöllehet egyaránt függnek a saroktól, nem oly párhuzamos, rokonértelmű mondatrészek, mint a közölsébeliek; a második sorbeli az első sorvégít csak megszorítja, ill. visszamutat rá, de azt nem helyettesítheti. Sőt az első sorvégi mondatrészeről elvágthatjuk a ragot (a mit a közölsében nem tehetünk), a nélkül, hogy az érthetőség elkallódnék.

Mit bizonyít ez átmenetiség? Azt, hogy a mi az analóg mondatképletnek egyetlen lényeges sajáttsága: a psych. alanynak verstani kényszer nélkül való, saját természetéből folyó önállósulása, átjön a közölsébe is. Vagyis, hogy a ragos névszónak ez esetekben éppúgy megvan az a megnevező, önálló használatra képesítő, czímszerű jellege, mint a tőalaknak, a nominativusnak.

Nincs tehát abban mondattani lehetetlenség, hogy a psych. alany, még ha (mint a közölsében igen gyakran) ragos névszó is, kiszakadjon önhatalmúlag, mintegy czímül, szemléletül, a mondat belső kapcsolatából.

Lássuk tehát a tulajdonképeni közölsést. Találni-e oly példákat, melyekben a verses formától eltekintve is megállapítható a psych. alanynak saját természetéből folyó önállósulása?

Találni; még pedig két fajtát.

1. Első az, melyben az elő- és utórész elkülönülése a szokottnál élesebben tűnik ki. Vagy azért, mert a kivetett mondatrészt még egy mellékmondat követi s választja el a saroktól (a mellékmondatot aláhúzom):

Engedd meg, hogy neve, *mely most is köztünk él,*
Bővüljön jó híre, valahol nap jár-kél. (Zrinyiász, I. 6.)

— Vagy mert az utórészt és kötőszó vezeti be s különíti el határozottabban az előrésztől:

Toldi is álmában csehen győzedelmet,
És nyert a királytól vétkeért kegyelmet.

Mindkettő elképzelhető prózában is, csak a rímet kellene valami módon megszüntetni. Gyakoribb, de fontosabb is a második eset.

Az *és* kötőszó beékelődése első pillanatra mintha megdöntené a fentebb adott lélektani magyarázatot az egységesnek induló mondat kettétöréséről. Pedig az a lelki folyamat, mely e mondatakat létrehozta, csak annyiban különösebb, hogy az utórészbe szakadt mondatdarab associatív kiegészítésének szükségére nyomban tudatossá válik, mihelyt az új sor ritmusa lüktetni kezd, még mielőtt az összképzetnek ide átszakadt tagja (a sarok) szóbeli kifejezést nyerne. A szakadás ily nagyfokú tudatosságát pedig csak azzal magyarázhatjuk, hogy a psych. alany már az összképzetben megvolt az az erősen uralkodó jellege, az az önállóságra való praedestináltsága, mi az elszakadást kikerülhetlenné tette.

Elő- s utórész élesebb elkülönülése, s ezáltal a psych. alany határozottabb önállósága érezhető továbbá a közölés azon példáiban, melyeket zeugmás közöléseknek mondhatnánk. Ezekben u. i. a sarok csak némi (alakítani vagy jelentésbeli) módosítás után illik egyaránt a rímelő mondatrészekre. Pl.

Hadd mondják az apák: «mi csak egy országot —
Bírják ezek, ime, az egész világot!» (Buda Hal. X. 10.)

(A *birják* sarok az előrészhez így idomítandó: *birtunk*). A psych. alany mondattani önállósága az effélékben oly félremagyarázhatlan, hogy az első és második sort még akkor sem olvashatnók össze, ha egyelőre prózának tekintenők. Itt tehát világos, hogy a verstanin kívül más elv is munkál az elszakításban. Kivált ha a zeugma mintegy kétszeres:

Csaló Pista pajtasomtul,
Elváltunk szépön egymástul. (Vikár, 168.)

Igen határozott elkülönítő tényező továbbá az ellentét. ARANYNÁL különösen hathatós példái vannak. (A tiszta kivetést aláhúzom):

Azután, hogy öcsénk — *nem királyi székhez* —
Juta czinkosidtól gyalázatos véghez. (T. Szer. XI. 127.)

2. Másik bizonyítékunk oly példákban található, melyek előrészébe nem maga az egyetlen uralkodó képzet, hanem egy uralkodó képzet csoport van kivetve. Bizonyíték itt a psy-

chologiai alany eredeti önállóságára e képzetsoportnak szoros belső egysége, melylyel a mondat másik darabjában egy hasonlóan viszonyított képzetsoport van párhuzamba állítva:

Azzal a hű szolga szemét az ökléhez,
S öklét megtörölte ócska köntösehez. (Toldi: IV. 10.)

S nem látja, mi a czél (*madarat sípszóval*):
Bevenni a várat emberi hágcsoával. (T. Szer. X. 28.)

Tó szigetje édes honná,
Sátoruk lón szép otthonná. (Rege a csodaszarvasról.)

kivált, ha az előrészben ugyanaz a viszony ismétlődik:

Paripát fényessé, fegyverit élessé,
Teszi sok szerszámát nagy-rettenetessé. (B. H. IV. 7.)

De még annál is érezhetőbb ez egység s önállóság, mikor a kivetett képzetsoportnak egymáshoz viszonyított elemei egy közjök szorult mondatrészen át fognak kezét egymással (itt is én húzom alá):

Mint madarak *lombrul*, seregenkint *lombra*:
Szálltak, énekelve, templomrul templomra. (T. Szer. VIII. 29.)

Lombrul és *lombra* összetartoznak, a mondatban egy kisebb egységet alkotnak; csak hogy el vannak egymástól szakítva. S míg a maguk kisebb egységét, éppen az elszakítás ellenére is, érvényesíteni akarják, a nagyobb egységből, a mondatból, annál érezhetőbben válnak ki.

Hogy a közölésben a verstani kényszer nélkül is, önerejéből, alaptermészetéből kifolyólag is, igyekeznek a psych. alany mondat t a n i önállóságra jutni: egyes példákön, máskép, mint a hogy most próbáltuk, alig bizonyítható. E példákön u. i. az első esetben az elő- és utórész elkülönülésének, a másodikban pedig az előrész önmagában való szoros egységének találtuk éles jeleit, tisztán mondat t a n i bizonyítékait, úgy hogy az előrész kiszakadását a psych. alany önállóságra törekvésének tudhattuk be.

Ez azonban csak a bizonyítékaim körébe tartozó példákön

észlelhető világosan. Míg ama legegyszerűbb példák, melyekben a közölés lényeges kellékein kívül egyéb semmi sincs (melyek tehát a «tiszta» typust képviselik), — mint pl. a sokszor idézett

Ő parancsolati,
Igazak mondási.

— a verstani kényszeren kívül más okot nem árulnak el. Mindamellet, ha a psych. alany mondattani önállósulásának csak formai (verstani) oka volna, akkor a magyar verselés jóformán csupa merő közölésből állna. Mert hisz az a verstani elv, mely az enjambement-t tiltja, állandóan, minden egyes esetben működik; s akkor azt kellene várnunk, hogy valahányszor a mondat áttörik a második sorra, az előrész éppúgy magára maradjon, az utórész éppúgy alakuljon ki, mint a közölésben. Világos tehát, hogy a verstani kényszer önmagában véve nem adhatja kielégítő okát e jelenségnek. El kell fogadnunk, hogy az, a mit amaz analóg mondatképleten kétségtelen biztossággal észleltünk, t. i. a psych. alanynak mondattani függetlenségre törekvése, a közölésben is megvan, s egyik főtenyezője e mondatképlet létrehozásának.

A psych. alany azonban nemcsak mondattani, hanem verstani önállóságra is törekszik, vagyis önállósága kifejezéséül igyekszik valamely ritmikai egységet (sort, esetleg csak ütemet) teljesen kitölteni, maga részére lefoglalni. Erre a meggyőződésre, melyet a gondolatbeli és ritmikai szakaszok egybevágasának már említett törvénye is támogat, még a következő megfigyelések vezetnek:

Tréfás, játszi hangú dalokban láthatni effélet:

Hajdanában-danában

Csuda történt Budában.

(T. Est. V.)

Tudjuk, hogy ez nem közölés; elég az első szó helyére ezt tennünk: *hajdan*, hogy meggyőződjünk róla. De kiinduló lehet a következőkhöz. A mondatot kezdő szó, nem töltvén be a sort, tulajdon hanganyagából ismételt annyit, a mivel a sor betelik, hogy egy jelentékeny ritmikai egységet ő maga foglaljon el. Bárki elhiszi, hogy közölésben is lehetne ilyenféle. Lehet, hogy van is: nekem nincs rá példám. De átveszem innen a sor-

kitöltés fogalmát s keresem, hogyan érvényesül a közölésben.

Legegyszerűbben úgy, hogy felkiáltó szót told a kivetés elé:

Ej haj dunnám alá,
Bujj bé bundám alá. (Krizsa, 187.)

Itt semmi sem akadályozta volna annak a lehetőségét, hogy az egész mondat («Bujj bé dunnám alá») az előrészbe kerüljön. Bizonyos tehát, hogy *dunnám alá* az uralkodó képzet, s bizonyos, hogy a felkiáltó szó segítségével jut egy egész sor elfoglalásához. Hasonló hozzá ez:

Ihajnáré! csak arra
Oda ugorj a falra. (T. Est. V.)

Másik módja, hogy maga a szó addig ismétlődik, míg be nem tölti a sort:

Első, első, legelső
Kossuth Lajos az első. (Arany-Gyulai, I. 290.)

vagy legalább egy ütemet:

Uecza, uecza, ég az uecza (Vikár, 89.)

Utalok végül azon esetekre, midőn a kivetés aprózódik, rokonértelmű kifejezésekkel szaporodik mindaddig, míg be nem tölti a sort:

Javokért, hasznokért, megmaradásokért,
Gyülnének, vínának az ő hazájokért.
(Tinódi: Budai Ali basa hist. 193—4. sor.)

A pszichológiai alanyak úgy mondattani, mint verstani (egy szóval talán így mondhatnók: vers-mondattani) önállóságra való törekvése másképp alig bizonyítható. S ebből az is következik, hogy minden egyes esetben nem is bizonyítható. Mindamellet nem kisebb könnyelműség volna meglétét tagadni, mint a közölés minden lehető esetére a priori kiterjeszteni. Tény az, hogy a közölés példáinak jelentékeny részén kimutatható. A hol pedig nem tudjuk bizonyítani (mert nincs mibe fogózni), hogy a psych. alany vers-mondattani önállósulása alaptermészetéből

következik, az önállóság tényleg ott is megvan, csakhogy látszólag pusztán a verstani kényszer hatásaként.

* * *

A két rokonképlet közt ezek után megtehetjük az összevetést.

Az első («Debreczeni kerek erdő» —) prózában is előfordulhat, a második (a közölés) csak versben (csak a magyart értem). Mindkettőnek jellemző sajátysága a pszichológiai alany önállósított előrevetése. Csakhogy az elsónél az elkülönülés csupán a kifejezendő tartalom természetéből folyik, a másodiknál formai (verstani) kényszer is működik közre. Az elsónél az önállósulás alapjában véve csak mondattani s nem okvetlenül verstani is (bár verses megjelenésében egy magyar verstani elv folytán egyúttal verstani is); a másiknál szükségképpen mondattani is, verstani is. Az elsónél a kiválás teljes, végleges: a pszichológiai alany nyelvi alakja nem is igazodik a mondathoz; a másiknál csak elszakadás van: a pszichológiai alany nyelvi alakja ki is fejezi mondatbeli kapcsolatát. Az elsónél az utórész a kivetett pszichológiai alanytól függ, folyvást ahhoz igazodik; a másodiknál magára marad a kivetett rész, s az utórészben új mondatalkotás indul meg.

VII.

Mint előre megszabtam, mindvégig csak a közölés egyik típusát figyeltem meg, azt u. i., melynek utórésze teljes mondat. De e megfigyelés eredményei értékesíthetők a tárgyalásomból kirekesztett csoportra is, arra u. i., melynek példáiban úgy az elő-, mint az utórész csonka mondat. Pl.

Ki tudná bűnének,
Számát esetinek.

Az ilyenekben nem mondatnak, hanem csak mondatizületnek kettétöréséről van szó. A *bűnének* — *számát* mondatizületre értendő az, a mit a tiszta typos magyarázásakor mondatra értettünk. Vagyis itt nem mondatok, hanem a mondat kisebb egységei törnek ketté ugyanazon verstani elv érvényesülése folytán s egészítettnek ki teljes mondatizületekké a gondolatritmus ugyanazon sablonja szerint.

Hogyan magyarázandók a közölés idegen nyelvbéli példái, kivált a prózában is előfordulók s mennyiben segíti elő kifejlődését másutt az *inversio* szabadabb lehetősége: az nem tartozik ide. De hogy a magyarban idegen minták nélkül is létrejöhetett, az a fentebbiek után alig lehet kétséges.

Összefoglalom e dolgozat főbb eredményeit.

Verselésünk, kezdettől fogva a legújabb időkig, nagy előszeretettel használ egy mondatképletet, melyet egyik jellemző sajátosságáról közölésnek nevezhetünk. A közölés versbéli elliptikus mondat szerkezet; melyben egy közös mondatrész (vagy mondatdarab) a töle függőktől közre vétetik, olyformán, hogy míg azok egymással rímelenek, ő az utána következővel alkot szorosabb mondattani és verstani egységet. Elő- és utórészből áll tehát, melyeket erősen érezhető szünet s gyakran kötőszó is (*és, s*) választ el egymástól. Előrésze minden körülmények közt csonka —, utórésze lehet teljes, vagy csonka mondat. A csonka előrész kiegészítése utólag, gondolatban, az utórész visszaható analogiájára történik.

A kiegészítő mondatrész, mely mindig az utórész élén áll, olykor csak alakí, vagy jelentésbeli módosítás után illik az előrésze is. Ez a zeugmás közölés.

Létrejöttét lélektani alapon három tényező közreműködése magyarázza:

Első a pszichológiai alanynak mondattani és verstani (vers-mondattani) önállóságra törekvése, a mi abban áll, hogy a psych. alany nyelvbéli kifejezése a mondat kapcsolatából kiszakadva, magára marad s önállósága kifejezéséül igyekszik egy ritmikai egységet (sort vagy legalább ütemet) egészen betölteni, maga részére lefoglalni. Hogy e törekvés a pszichológiai alany természetében rejlik, vagyis hogy verstani kényszer nélkül is külön válnék a mondatból: csak a némiképp bonyolultabb példákön bizonyítható; míg a legegyszerűbbek (a «tiszta típus» példái) — jóllehet az önállóság ezekben is megvan — okául a verstanin kívül egyebet nem árulnak el.

Második a gondolatbéli és ritmikai ízületek egybevágásának elve, melynél fogva a gondolat (beszéd) szakaszai lehetőleg nem nyúlnak át a ritmikai határpontokon, különösen a sor-határon. A mondat nem törhetik másfél sorra.

Vagy ha nagyobb terjedelme miatt áttörik, akkor a törés oly teljes, hogy megszűnik a mondat egysége, s így az áttört mondatdarab mesterséges kiegészítésre szorul, míg a ritmikai határt (a második sor végét) el nem éri. Ugyanekkor az előrészbe szakadt mondattöredék csonkán marad. Verselésünknek e törvényszerűsége, melyet ARANY JÁNOS fedezett fel s ARANY LÁSZLÓ szigorúbb megfigyelések alapján némileg korlátozott, sehol oly világosan nem nyilatkozik, mint éppen a közlésben.

Harmadik a gondolatritmus ősi ösztöne. Szerepe ott kezdődik, mikor a másfél sorra tört mondat átszakadt töredéke, az említett verstani törvény kényszere miatt, kiegészítésre szorul. A kiegészítést úgy hajtja végre, hogy az első sorba rekedt, s így a mondatból kiesett darab helyére egy azt helyettesíthető, vele rokonjelentésű darabot (rokonértelmű szót, kifejezést) állít. Meg is találjuk a közlésben a gondolatritmusnak ARANY JÁNOS osztályozása szerint ismeretes mindhárom fajtát.

E tényezők közül csak az első az, melyről eddig nem esett szó. Ez szolgáljon mentésemül, hogy bővebben foglalkoztam vele, mint különben e dolgozat méreteihez illett volna. A pszichologiai alany mondattani önállóságra törekvése, mint láttuk, nem a közlésben nyilatkozik meg legészrevehetőbben, s hatásra is nem ott a legköltségibb. Az a mondatképlet, melyet a közlés rokonául mutattam be, a magyar költői gondolkodásnak ezt a sajátosságát mintegy legfelső fokán s egyik legszebb formájában fejezi ki. Megnyilatkozásának azonban több más módja is van, a melyeknek közelebbi vizsgálata világot deríthetne a magyar versbeli szórendnek nem egy homályos kérdésére.

FÜGGELÉK.

A közlés legelterjedtebb formája az, melynek előrésze csonka, utórésze teljes mondat. Befejezésül ennek akarom itt néhány legelemibb módosulását bemutatni.

Kiindulásul, tiszta típusul szolgálhatnak az ilyenek, mint pl.

Ó parancsolati,
Igazak mondási.

Tisztának azért mondom, mert megvan benne a közölés minden kelléke s viszont semmi fölösleges elem nem rakódott hozzá: a tételben csak a kivetett mondatrész van (tétel és kivetés födi egymást); a ráütésben csak a sarok és a rímelő. Tétel és ráütés verstani terjedelme egyforma. (Több ilyen, a tiszta típust képviselő példa olvasható dolgozatom elején az I.-sel jelzett csoportban.)

Most már a szerint, a mint a tétel, vagy a ráütés mondatanyaga új elemekkel bővül, a tiszta típustól eltérő következő módosulásokat különböztethetni meg:

a) A kivetett mondatrész megtöbbszöröződik. De vagy úgy, hogy a felől a tétel és ráütés verstani terjedelme még egyforma marad, mint a következő példákban:

Sok fohászkodással,
Gyakor óhajtással
Mulatom időmet
Könyhullatásimmal. (Kurucz, 54.)

Arany-ezüstért, czifra ruháért,
Leányt el ne végy koszorujáért. (Erdélyi, I. 1.)

Javokért, hasznokért, megmaradásokért,
Gyülnének, vínának az ő hazájokért.
(Tinódi: Budai Ali basa hist. 193—4. s.)

Hírem, nevemet, viselésemet
Vármegyék tudták gyengeségemet. (Amade: CXXXVII.)

Bort ez esobolyóban, az kecsketömlőben,
Kenyeret hoz amaz bükkfa tekenőben. (Toldi: II.)

A maga bűnéért, a maga dolgáért,
Vezekel szerelme *átkozott* voltáért. (T. Szer. VIII. 92.)

— s ez esetben a tétel ritmusa a hangsúly ismétlődő felütődése által sokkal élénkebb s kedvesebb lesz, mint a tiszta típusé; — vagy pedig úgy, hogy a tétel verstani terjedelme is megnő s föllumulja a ráütését, mint ezekben:

Angyeloknak nagyságos asszonya,
Úr Jézusnak bódogságus anyja;
Menyországna^k szépséges ajtója:
Paradicsomnak vagy széles kapuja. (R. M. K. T. I. 174. 1.)

Setetsegünknek uilaga!
 Mi szíuünknek náiasága,
 Lelkünknek leg bodogsága. (Batthy. kód. 89. l.)

b) Az előbbi típus úgyszólván «belső» bővülés volt, a mennyiben a kivetett mondatrész rokonelemekkel társult, illetve csak többszöröződött, úgy hogy a kivetett mondatrészeknek a sarokhoz való viszonya azonos maradt. De a következő példákban a tételben már nemcsak a kivetés talál helyet, hanem rajta kívül egy más fajta mondatrész is, mely tulajdonkép az utórészhez is tartozik. Itt tehát a tételben a kivetett (sor végén álló) mondatrész előtt a saroknak megfelelő mondatpótlékot fogunk találni (melyet dőlt betűkkel nyomatok):

Mijs azert kiralunknak
 Menünk eleiben Urunknak. (U. o. 57.)

Jászberényi is népestől,
 Majd hozzánk jön sereggestől. (Kurucz, 55.)

Oh édesen,)* drága piros orczádat,
 Hadd fogjam meg két szép arany almádat.
 (Erdélyi: I. 96.)

Én édes szerelmem! atyádat, anyádat
 Érettem elhagytađ gazdag országodat. (Árgirus, I. 32.)

Az hegyoldalak, mezőfölk,
 Szép búza növéssel
 Örvendeznek és énekelnek,
 Nagy gyönyörűséggel. (Sz. Molnár: LXV. 9.)

Az Istenhez az én szómat,
 Emelém kiáltásomat. (U. az: LXXVII. 1.)

Igy engem is beszédével,
 Megsebhett szépségével.
 (Vásárhelyi daloskönyv: XXX. 5.)

c) Még egy neme van az előrész bővülésének. Az eddig tárgyalt közölési formák mindegyike önálló egésként tűnt fel, melyben megvolt minden lényeges elem, s viszont nem nyo-

*) Ez nem mondható ugyan mondatrésznek; de csak mint megszólítás is, az utórészbeli mondat pótléka, járuléka.

multak bele idegen elemek. Értem különösen a kötőszavakat s az előzményekhez való kapcsolás minden lehető módját. Mert végre is e versdarabok, mint bizonyos külön törvények szerint képződő alakulatok, kiszakíthatók ugyan a költemény egészéből, de nem mindig vannak a költemény előbbi részéhez csak úgy hozzátéve. Megecsik, hogy a mondatdarab az előbbi sorból átszakad a közölés kezdetére s hátrább nyomja az ú. n. kivetést, vagyis betolakodik ennek verstani körletébe. Legegyszerűbb, ha e toldalék csak egy kötőszó:

És az te csudatételidet,
Hirdetem jótéteményidet. (Szenzi Molnár A. IX. 1.)

De az egekben
Bízom, Istenben. (Amade: XV.)

Hogy fiakat, leányokat
Szülnél, apró kulacsokat. (Csokonai.)

Vagy névmás:

(Mert ime már eljött az óra,)
Meltyben bucsuzásom,
Lészen elválásom. (Erdélyi: I. 16.)

Vagy névmás és kötőszó:

Kiért immár halálomhoz,
Közel vagyok végórámhöz. (U. az: I. 37.)

d) Újabb változat áll elő a ráütésbeli második félnek, a rímelőnek megkettőzése által:

Ki az beketelenségből,
Meg szabadíczon a bűnből,
Ketségtől es karhozattul,
Szűksegwnkben kisertettől. (Batthy. kód. 4.)

Ideje bujdosásomnak
Eljött már távozásomnak,
Szomorú utazásomnak. (Kurucz, 57.)

e) A ráütés ép oly módon bővülhet, mint a b) és c) változatokban a kivetés (kötőszóval, felkiáltással, stb.). Igen gyakori az *és* (*s*) kötőszó elétozása, mi által a közölésnek egy lényeges tulajdonsága: az elő- és utórész verstani különállása, még határozottabb, mint a tiszta típusnál s a többi változatnál:

Katerina, ki nemes virág,
És lőn világosított világ. (Katalin leg. 1459—60. sor.)

Mindeniknek mert tetszeni
És akarna kedveskedni. (Amade: LV.)

Etele nagy néven ezt az ajándékot,
S fogadá szivből a rokon ivadékat. (B. H.: X. 93.)

Ő pedig, aggódó szemeit oldalra —
S fordítá, hol Etel komolyan ül, arra. (U. o. X. 103.)

Valamennyiben a kivetés is bővült.)*

f) Az utórész bővülése másnemű is lehet. Az előbbi két típusban vagy a rímelő megkettőzése, vagy az egész utórész elé benyomuló elemekkel való bővülés hozott létre újabb különöséget. De ebben:

Hogy ő beszéde hallgatóját
El nem hagyja és el nem feledi
Szegény bínus szolgálóját. (Kat. leg. 2103—5. sor.)

a sarok aprózódik. (V. ö. az a) változatbeli Tinódi-idézettel.)

g) Úgy az elő-, mint az utórész rímelő tagjai megkettőződnek:

Ezt az mi hitetlenségünk
es nag' telhetetlenségünk,
erdelmelté teuelgesünk,
emberbeli remenségünk. (Batthy. kód. 2.)

Megelégszem e legelemibb módosulások bemutatásával, melyek különböző kombinációkban alkothatnak új változatokat. Érdekes, mikor a közölés más idegen elemek környezetéből mintegy kihámozandó, úgy hogy a sarok egy eleje beékelt mondaton keresztül hat vissza az előrésze. Ilyen e már idézett példánk:

Engedd meg, hogy neve, (mely most is köztünk él),
Bővüljön jó híre, (valahol nap jár-kél.)
(Zrinyiász: I. én. 6. vsz.)

*) Megvan idegen versformában is:

Én a telek vad pusztaságát
S hordozom a jegeket szivemben.
(Vörösmarty: A szerelmetlen.)

Rekeszjelbe tettem mindkét sor második felét. Az így ott maradó első felsorok egy igen egyszerű közölési képletet mutatnak. De úgy a tételhez, mint a ráütéshez, egy-egy mellékmondat van ragasztva, úgy hogy ezek által maga a közölési képlet mintegy befalaztatik. Éppúgy mint a következő idézetben (mely ugyan nem tiszta közölés):

Toldira ha gondolt — s hogy' ne gondolt volna ?

Piroska, de nem szólt — s hogy' szólana róla ?

(Toldi Szer. VIII. 35.)

* * *

Összes eddigi példáinkban az elliptikus mondat szerkesztésnek csak azt az egy fajtát láttuk, mikor a közös mondatrész minden kényszer nélkül illik a tőle függő rímelő mondatrészekhez. Van azonban egy másik fajtája is, melyben a közös mondatrész csak némi módosítással illik mind a kettőre. Lényeges alaki sajátóságainál fogva ez is közölés, csak hogy zeugmás közölés.

Az három ifjakat nagy kegyetlen lánghban:

Minket is megtarthatsz ez kicsiny hajóban. (Kurucz, 29.)

A sarok («minket is megtarthatsz»), így, a hogy van, nem illik az első sorhoz is. Ha azt ki akarjuk vele egészíteni, gondolatban így kell módosítanunk: «megtartottad».

Ide valók ezek is:

Hadd mondják az apák: «mi csak egy országot —

Bírják ezek, ime, az egész világot!» (Buda Hal. X. 10.)

Kiktől — majd kiderül milyen feleséget,

S nyerte Kalábria főfő herczegséget. (T. Szer. VIII. 70.)

A *bírják* és *nyerte* sarkok az előrészhez idomítva így variálандók: *birtunk*, *nyert*.

Kétségtelen, hogy közölés ez is, sőt annak nem egy sajátosságát fokozott mértékben használja ki. A gondolatban való utólagos kiegészítést kedves, de tömörséget czélzó játékkal kombinálja. Az elő- és utórész ritmikai önállóságát: a kettő közti szünetet sokkal nyomatékosabban követeli, sőt az összeolvasást (enjamement) semmi esetre sem tűri meg.

HORVÁTH JÁNOS.

Az úgynevezett igeidők elméletéhez.

(Hatodik közlemény.)

II. A latin alakhasználat és az actioviszonyítás vizsgálata.

A perfectumtő önálló funkciója a latinban.

64. Abban az időben, mikor a latin nyelv írott emlékekben (néhány feliratban, továbbá a töredék-irodalomban és Plautusban)⁸⁶⁾ ránk nézve először jelentkezik, a latin (valamint a többi itáliai nyelvek is) már túlhaladt a perfectumnak meglévő állapotot jelző funkcióján, melyhez, mint láttuk, a görög az egész klasszikus irodalmon át hű maradt. A latin perfectum achronistikus (időjelzővel el nem látott) alakja nemcsak a legrégebb irodalmi művekben, hanem a feliratokban is majdnem kizárólag csupán mint *történést* konstatáló vagy elbeszélő *mult* alak (u. n. *perfectum historicum*) szerepel. Maguk az alakok is azt mutatják, hogy ennek a történésjelző értelemnek a nyelvemlékeket messze megelőző korba kell visszanyulniok, mert köztudomás szerint a latin u. n. *activum* perfectum alakok eredetük szerint nem is mind perfectumok, hanem valóságos aoristosok, még pedig néhány II. aor. formát (*tulit, fidit, scidit, tetigit* stb. l. BRUGMANN Grundriss II. 925, STOLZ, Lat. Gramm. 172) nem számítva, indogermán σ-s aoristosok.⁸⁷⁾ Az aoristosnak a perfectummal való

⁸⁶⁾ PLAUTUS vígjátékait Pl. neve nélkül, csak a darabok címeinek első betűivel és a folyó sorszámmal idézem, még pedig a Brix-féle kommentáros kiadás sorszámozása szerint a B-től kiadott 4 darabot (Trin, Capt. Men, Mil. Gl.), felvonás, jelenet és sorszám szerint a többit.

⁸⁷⁾ Ez az aoristos-theoria annyira általánosan el van ismervé az összehasonlító nyelvtudományban, hogy mindenki megelégszik BRUGMANNÉK idézésével. De, ha úgy áll a dolog, szükségesnek találok kiemelni, a mit egyik nagymesternél sem találok kellőképpen kiemelve, hogy t. i. a latin *verit* perfectum még sem eshetik egészen egyforma tekintet alá a görög aoristos indicativusával: a görög aoristos indicativusa határozottan annak

elvegylése (synkretismusa) olyan fokú a latinban, hogy az aoristosalakok felvették a latin perfectumok mindenféle jelentését, de viszont perfectumok is az aoristosét, úgy, hogy az összes

jelzett *mult* alak, időjele is van, az augmentum (és a rövidebb személyjelek), a latin alak ellenben időjeltelen, achronistikus, de a mellett mégis rendesen mult értelmű. Tudjuk (l. a 27. pontot), hogy mult jellel el nem látott punctuális actiójú indicativus alak csak jövő vonatkozású lehet. Hogyan van tehát, hogy a latin -s aoristosok *időjeltelen* formái nem jövőt, hanem multat jelentenek? Nem látok más megfjtést, mint hogy az igazi perfectum alakok analogiájára jutottak a mult értelemhez: ez esetben azonban a latin ú. n. perfectumalakok functióinak magyarázatában, mint tettem is (l. a 74. pontot, I. és II.), mégis csak a perfectumból (nem az aoristosból) kell kiindulnunk, mert a perfectum-alakok, mint történésijelzők, igazán csak mult punctuális történést jelenthettek (l. a 12. pontot), ezekre nézve tehát érthető (a késői görög analogia is bizonyítja, l. a 82. jegyzet, meg a magyar nyelv is), hogy mult jelentésűek a mult idő külön megjelölése nélkül is. Még jobban összebonyolítja a kérdést, hogy Brugmannék úgy szólván általánoson elfogadott magyarázata szerint (l. BRUGMANN, Grundriss, II. [2.] 1199. l. és Kurze vgl. Gr. 546. l., v. ö. STOLZ, Lat. Gr. 177. és kk. lap) némely achronisticus perfectum alakban (BRUGMANN szerint a rex-is-tis és a rex-is-ti második személyekben bizonyosan, a többes harmadik személy rex-er-unt alakjában valószínűleg) újra és másodszor is elfordul az aoristosképző, még pedig ezúttal -is- formában. Ugyanezt az -is- aoristosképzőt látják Brugmannék a rex-er-am stb. praeteritum (= plusquamperfectum) formákban is, melyeket később létrejöttéknek («nachgeboren» BRUGMANN) hisznek, továbbá a futurum (ú. n. fut. exactum) formákban: rex-er o stb. A futurum formáknak jövő értelmével mármost nincs nagyobb baj. Azok ám hadd legyenek alakilag tökéletesen megfelelő párfjai a görög aoristos prospectiv conjunctivusának (pl. ἐῖψω), mert hiszen akár mint punctuális történéseknek, akár éppenséggel mint conjunctivusoknak, természetes a jövőre-vonatkozásuk. Persze a viszonyított használatukban itt-ott tagadhatatlanul mutatkozó *előzményességet* ezeknél a formáknál sem tudjuk ily módon megmagyarázni, valamint azt sem igen értjük, mi szükség volt a rex- aoristosónak az aoristosjel ujból való felvételére (-er-o). De ez még csak hagyján! Hanem hogyan vagyunk az eredeti indicativus alakokkal, rex-er-atis plusquamperfectummal, és rex-is-tis perfectummal, melyek e szerint alaktanilag teljesen azonos elemekből állanak? Csak három személyében van a perfectumnak mult jelű alakja? S feltéve, hogy így áll a dolog, mi akkor a különbség a perfectum és a plusquamperfectum alakjai közt? Hogyan viszonylanak az activumnak perfectum és plusquamperfectum alakjai a megfelelő passivum alakokhoz, melyekben kétségtelen, hogy csak a perfectum értelem módosulása adhatta meg sajátosságos, az activumnak teljesen megfelelő értelmüket, mert hiszen az egész aoristos-theoria csak az activum egyes alakjaira vonatkozik. S végtére: mi jelzi a multat ott, a hol kétségkívül szükséges a mult-jel, t. i. a plusquamperfectumban? Az -is- aoristosjel? Vajjon nem az az év-százados hiba lappang ebben a magyarázatban is, mely az aoristosnak csak görög indicativusára van tekintettel, s azért hajlandó az aoristosnak multjelző functiót tulajdonítani? Kétséget sem szenved, hogy a functiók szempontjából mai napig is tetszetősebb az elavult Bopp-féle magyarázat (Vergl. Gr. 644. §.), melyet CURRIUS (Das Verbum der gr. Spr. 1876. 236. és kk. l.) és LINDSAY (Lat. Lang. 509.) is helyesel, s mely szerint az -eram -ero -erim -issem végzetek nem egyebek es-se létigének megfelelő (részben rhotacisált) alakjainál.

meglévő u. n. perfectumtő-alakok, akár eredeti perfectumok, akár eredeti aoristosok, érezhető értelmi különbség nélkül mind ugyanazon jelentésűek. *Dedi, tudūdī* igazi perfectum alakok functiói kezdettől fogva teljesen ugyanazok mint *vērī, dīxī* σ-s aoristosokéi vagy (az eddig még kielégítően meg nem fejtett) *amavi, monui* féle alakokéi. Mivel pedig, mint már jeleztük, rendes, leggyakoribb functiójuk az achron. indicativusban nem annyira a klasszikus görög achron. perfectumával, mint a görög aoristos multjáéval egyezik: valószínű, hogy már az elegyülés kezdésekor az igazi perfectumtő-alakokban is a történéstjelző értelemnek kellett uralkodnia. (V. ö. a 65. pont végét.) Legszembeszökőbb a perfectum-értelem módosulása a megfelelő *passiv* alakokban (*datum est, amatum est* stb., összetételek indogermán -to- képzővel alkotott perfectiv igenevekkel l. BRUGMANN, Gr. II. 423. 1.), mert ezek az összetett alakok — melyeket a latinban tudtunkkal sohasem is előzött meg valamely egyszerű alak — kezdettől fogva éppen úgy lehetnek mult jelentésűek, mint az activum alakjai, és syntaxisuk is ugyanaz (l. pl. Plautus Tr. 141. quod *concreditum est, ne enuntiarē*), holott pedig alkotásuk szerint eredetileg nyilvánvaló módon meglévőnek képzelt tartós állapotot (achron. pf.-ot) kellett jelölniök, a minthogy az *est* alak magában mindig is azt jelentett.⁸⁸⁾ A latin nyelv tehát fejlődésének előtünk ismeretes fokán már majdnem éppen olyan kevésbé alkalmas az indogermán perfectum eredeti (állapotjelző) jelentésének felismerésére, mint akár a román nyelvek, vagy a német nyelv (l. a 84. jegyzetet).

Mindamellett a csupán perfectumban meglévő *odi* és *memini* igéken, s a hozzájuk közel álló *novi* és *coepi* perfectumokon kívül van a latinban még sok igető, melyeknek achron. perfectum alakjába néha (nem mindig) a meglévő állapotnak értelme is beleérthető, úgy, mint a görög alakokba mindig. De ez az állapotjelzés a latinban átható (tárgyas) perfectumoknál nem az alanyon,

⁸⁸⁾ A francziában a *je suis aimé* ú. n. passiv finitum alak tudvalóleg sohasem jelenthet mult történést; ehhez a copula perfectuma is szükséges: *jai été* aimé. A latinban az *amatus sum* ellenben inkább történéstjelző, s hogy az állapotjelzés jobban kiérezhető legyen, *sum* helyett *fui* alakban szokás mondani a copulát. [Hasonlóképpen a pqpft.-ban is *amatus eram* helyett ilyenkor *amatus fueram* fordul elő, l. pl. Cic. Sest. 6. . . duobus his . . . viris sic probatus *fuit*, utriusque eorum ut carus esset. Liv. I. 19. Bis deinde Janus . . . clausus *fuit* (volt bezárva). Cic. Div. I. 34. Arma, quae *fixa* parietibus fuerant (fel voltak azelőtt akasztva), humi inventa sunt, stb.] Megjegyzendő azonban, hogy Livius a *fuit*-os és *fuerat*-os szerkezetet rendszeren éppen ellenkező módon, azaz erősen történéstjelzőnek használja (l. pl. II, 13, 9 és 11, s v. ö. WEISSENBORN jegyzetét III, 26, 11-hez *fuerat*-tal l. II. 29. 5), úgy, mint elbeszélésükben magát a *fuit* alakot (nem *erat*-ot!) szereti használni *lett* értelemben, l. II. 8, 2; 10, 12; 11, 10; 15, 7; 16, 4, stb.

hanem a cselekvés tárgyán érezhető,⁸⁹⁾ s ezért a magyar észjárás számára nehezebben konstatálható éppen azért, mert a perfectum egyszerű alakjának a tárgy állapotát jelző használata a magyarban sem ismeretlen.

I. Az átnemható igetöví perfectumalakokban az állapotjelzés a latinban is az *alanyon* érezhető. Mutatja ezt az a tény, hogy

⁸⁹⁾ Az állapotjelzésnek a tárgyra való vonatkoztatása, melyet DELBRÜCK (Syntax II. 217.) csak futólag említ, nekem régibb megfigyelésem, mintsem D. könyvével megismerkedtem. D. nem vette észre a kérdés rendkívüli fontosságát a perfectumfunctió megértésére, s csupán az alakok egy kis (szerintem felesleges) csoportjára szorítja a tárgyon való állapotjelölést.

Az alanyon, vagy a tárgyon történik-é az állapotjelzés, az összetett alakoknál könnyen eldönthető. A román és germán nyelvek *io sono, je suis, ich bin*-féle képzésű perfectumaiban nyilvánvaló módon az alanyon, az *io ho, j'at, ich habe*-féle képzésűekben a tárgyon (v. ö. a 14. pontot). Nehéz azonban dönteni az egyszerű perfectumalakoknál. De van jelenség, melyből következtethetünk: éppen a perfecti participium és a megfelelő vele összetett alakok értelme. A görögben van *actív értelmű partic. perfecti* is, és az összetett alakok is egészen a klasszikus kor végéig nem passiv, hanem actív participiumokkal vannak alkotva, úgy hogy ezekben az összetételekben, mint fennebb láttuk, még $\epsilon\chi\omega$ segédige is intransitive értendő. (Példákat l. a 63. pontban. Még $\delta\pi\omega\pi\alpha$ multja helyett is $\epsilon\omega\rho\alpha\omega\varsigma$; $\eta\gamma$ összetett alak fordul elő Lysiasnál.) A görögben tehát az állapot még akkor is az alany állapotának értendő, ha a magunk eszejárása szerint inkább a tárgyénak fognók fel. Erre mutat az is, hogy a görög perfectum időjel-telen alakját, ha egyszer a cselekvő alany nem jelenlévő, vagy meglévő, még akkor sem használták, mikor ténykedésének eredménye még meglévő, érzékelhető. Nem mondhatni például Alexandros halála után ezt: 'Ἀλέξανδρος ἔκτισε Ἀλεξάνδρειαν, hanem: ἐτίσται; ellenben mondhatni így: 'Ἀλεξάνδρεια ἔκτισται ὑπ' Ἀλεξάνδρου. (Ezt a különbségtételt eddig sehol sem láttam kiemelve.) Mert ha A. a mondat alanya, a perfectum az ő állapotát jelezni; ő meg már a múlté, tehát csak mult alakban lehet róla szólni (v. ö. a 12. és 15. jegyzetet); a város azonban megvan, erről szólva tehát használhatni az achronistikus alakot. — A Scipiók elogiúi között (l. DESSAU, Inscript. lat. sell.), melyeken természetesen megholt személyekről van szó, a *fuit, cepit* (1), *cepit, dedet* (2), *gesistei, perfecit* (3), *subegit* (5) alakok görögre nem volnának perfectumokkal fordíthatók, ámbár a latinban felfoghatók a *tárgyak* meglévő állapotait jelző állapotjelző alakoknak is. Hogy a görög az alany állapotát fejezi ki a perfectummal, erre mutat a szobronkon található $\epsilon\pi\sigma\tau\eta\sigma\epsilon$ felírás is (nem $\pi\epsilon\pi\sigma\tau\eta\sigma\epsilon$, pedig a felírásnak csak úgy van értelme, ha a tárgy = a szobor, — megvan (v. ö. a 33. jegyzetet is). — Ellenben, hogy a latin maga egyszerű alakját átható igetöveknél a tárgy állapotjelzőjének érezte, mutatják a latinban szokásos régi összetett állapotjelző alakok: *scriptum habeo, partum habeo*, melyek később annyira elhatalmasodtak a köznyelvben, hogy a román nyelvek perfectuma belőlük alakult meg (*io ho scritto, j'ai écrit*, stb.). Tehát, míg tanulmányom görög részében elég volt a fordításra (azaz: a magyar nyelvre) való tekintettel különválasztani az áthatólag és átnemhatólag fordítható perfectum alakokat (l. a 14. pontot és a 17., 20., 21. pont III. jelzésű kikezdéseit), addig a latinban maguknak a latin alakoknak magyarzatában is fontos a különbségtétel.

a román nyelvek összetett perfectumai ilyen igetőveknél nem *habeo*-val, hanem *sum*-mal vannak képezve, valamint a germán nyelvekéi *bin*-nel. Ilyenek bizonyos mozgást jelölő igetővek perfectumai, pl. *consedi* (helyet foglaltam = ülő állapotban vagyok) *adveni* (= megjöttem, itt vagyok), *reverti* (visszatértem, újra itt vagyok, je suis de retour), *recessit* (elvonult, eltávozott, nincs itt, il est loin), de más igetővéké is, melyek állapotba-jutást egyáltalában kifejezhetnek, pl. *adolevi* (felserdültem, serdült korban vagyok, je suis grand), *consenui* (megöregedtem, öreg vagyok, je suis vieux) stb. Éppen azért, mert magyarra teljes alakbeli pontos-sággal lefordíthatók ezek az alakok, oly módon, hogy az állapotjelzés mellett a punctualis történés is kifejezésre jut, magyar nyelven nehezebben magyarázhatók meg az alakok, mert nehezebben különíthetők el a másik alakhasználatától, mely a mult történést jelzi ugyanazon perfectum alakokkal. A német vagy francia fordítás azonban elárulja az alak állapotjelző használatát. Ilyen állapotjelző perfectumok Plautusnál: kivált a gyakran előforduló *perii* vagy *occidi*, vagy igekötősen is: *disperii* (Trin. 1086) = elvesztem, veszve vagyok, végem van, vagy effélék: (Trin. 31.) *mores mali quasi herba succrevere* (felburjánoztak). Példa Ciceróból (Pomp. 3. 7) *delenda est illa macula . . . quæ penitus iam insedit ac nimis inveteravit in populi R. nomine*.

Természetesen mindig a szenvedő alanyon érezhető az állapotjelzés a *passiv* alakokban. Mivel pedig ezeket magyarul is megértethetjük a *van* igének állapotjelzős összetételeivel: az állapotjelző forma a szenvedő szerkezetben a magyarban külön válhatik a történésjelzőtől, s így az alak latin funkciója könnyebben magyarázható. Példák: Plautus Trin.: 227. *neque satis cogitatumst, utram artem expetessam* (nincs még jól meggondolva) Cic. Cat. II. 12. (27) *Nunc illos, qui in urbe remanserunt (= itt maradtak, itt vannak) atque . . . a Catilina relictis sunt* (= el vannak hagyva), *monitos volo*. Persze, *fordítani* a magyarban ilyenkor is rendesen cselekvő szerkezettel szoktuk az alakokat, s e szerint tárgyias igével (= még nem gondoltam meg; a kiket C. itt hagyott); az állapotjelzős forma fordításban csak akkor használható, ha a cselekvő alany általános. De még ilyenkor is gyakran inkább átnemható igét választunk, pl. Plaut. Trin. 43. *Hic est, senecta ætate qui factust puer* (= a ki gyermekké változott, vált). Hogy a latinban a meglévő állapotot jelző alakhasználat a passivumban sokkal gyakoribb mint az activumban, az már a latin perfecti participium alapértelméből is nyilvánvaló. (Lásd erre nézve később a 72. pontot.)

II. Az *átható* igetővű perfectumokban, melyek természetesen csak activum vagy deponens formájúak lehetnek, az állapotjelzés a *tárgyon* érezhető, ámbár vannak egyes latin átható per-

fectumok, kivált szellemi tevékenységet jelölők, melyek olyanformán is fordíthatók, mintha az állapot az alanyé volna. Ilyenek pl. *credidi*, ha nem így fordítjuk: elhittem, hanem így: meg vagyok róla győződve vagy: az a meggyőződésem, *comperi*, ha nem így fordítjuk: megtudtam, hanem így: tudomásom van, *consuevi*, ha nem így fordítjuk: (meg)szoktam, hanem így: szokásom. De éppen a cselekvést jelentő névszók mutatják a fordításban, hogy az állapot voltaképpen ilyenkor is a tárgy állapota (mert *credidi* nem egyéb, mint = *credium habeo*), s a szellemi tevékenységet jelentő igéknél sem mindig lehetséges ilyen fordítás. *Percepi* és *perspexi* perfectumoknál tán még erőszakolhatnók a dolgot, de már a szintén szokásos *decrevi*, *didici* alig fordítható másképp, mint így: elhatároztam (úgy, hogy el *van* határozva) megtanultam, tudom. A *konkrét* tárgyas perfectumoknál pedig éppenséggel nincs más módunk a fordításra, mint a magyar perfectum, melybe a mondat tárgyának meglévő állapotszerűsége szintén beleérthető. Ilyen perfectumok pl. Plautus Trinummusából: 28. nam hic nimium morbus mores *invasit* bonos (= *megszállta*, pedig itt az állapot részben maga is mult; ha kétértelműség nélkül akarjuk fordítani, állapotjelző és más ige szükséges = *megszállva tartja*) 161. verbis paucis quam cito alium *fecisti* me; 187. *παντα vicisti* castigatorem tuom; *occlusti* liquam, non est, quod respondeam (nem: responderem!); 389 ecce, . . . in benignitate *repperi* negotium; 458. nisi aliud a me vis, *respondi* tibi (úgy hogy a felelet megvan).

Ha az itt felsorolt és más efféle latin perfectumok görög párjait keressük, arra az eredményre jutunk, hogy sokszor ugyan görög perfectum felel meg nekik, de néha aoristos multjával is fordíthatók. Így a legutoljára felhozott példákban nemcsak *εισελήλυθεν, πεποίημας, νενίκημας, εἴρημα, ἀποκέρριμαι* perfectumok volnának helyükön (a mi mindenesetre bizonyíték a latin alakok állapotjelzősége mellett) hanem, és talán még inkább *εισήλθεν, ἐποίησας, ἐνίκησας, εἶρον, ἀπεκρινάμην* mult aoristosok is. Ennek azonban nem a latin alak az oka, hanem a görögnek az a már ismeretes sajátága (l. a 28. pontot), hogy a görög is hajlandó a meglévő állapot jelzése helyett az állapotot előidéző mult történésnek jelzésére. De, míg a latin alakok időjeltelenek, addig a görög aoristosok mindig határozottan multak, s így ezen perfectumok alakbeli párjának ilyenkor mégsem tekinthetők. Értelmileg azonban nagyon közel állanak hozzájuk, mert sokszor nagyon bajos eldönteni, vajjon mult történésnek vagy meglévő állapotnak kell-e éreznünk a latin perfectumot, sőt legtöbbször egyáltalában nem is tudhatjuk bizonyosan, vajjon a latin jobban kiérezte-e a maga időjeltelen perfectumából a meglévő állapot

jelzését, mint a görög a maga aoristosából.⁹⁰⁾ S hogy, ha kiérezte is, csak alkalmilag érezte ki, mutatja az, a klasszikus görög nyelvben hallatlan tény, hogy maguk *ugyanazek* a latin perfectumok is, melyekről most szoltunk, *más kapcsolatokban kétségkívül mult történesjelző értelműek is lehetnek*. Így pl. éppen *comperi* Cicerónál rendesen nem = tudomásom van, hanem = tudomást szereztem a multban valamiről, l. pl. Cat. I. 10; III. 4., sőt még maga *cognovi* is történesjelző mult értelmű pl. pro Sulla 12 és 14. Azt sem szabad elfeledni, hogy az állapotjelzés nyomatékos körülírásán passiv igeneves körülírásokat használnak a latin írók már Plautustól kezdve, *facere, reddere, tradere, dare, curare* igékkel, sőt magával *habeo*-val is, mely forma aztán tudvalévőleg a román nyelvekben kizárólagos uralomra jutott. Példák: a) *meglévő állapotjelzésre*: Trin. 838. *satis partum habeo*; Pseud. 602. *illa missa habeo*; Sall. Cat. 58. *compertum habeo*, stb. b) *mult állapot jelzésére*: Ter. Phorm. 559. *exercitatum me reddidit*; Cic. Cat. III. 16. *certos homines delectos et discriptos habebat*; Sall. Cat. 29. 1. *compertum habebat*; Cæsar B. G. I. 15. 1. *coactum habebat* c) *jövő állapot jelzésére* Plaut. Capt. 345. *transactum reddet*, Ter. Phorm. 559. *inventum reddam*, stb., l. Brix jegyzetét a Captivi 345. sorához.

65. Így állván a dolog a latin perfectum állapotjelző értelmével, nem lesz fölösleges a latin perfectum functióit ezen a helyen fejlődésükre való tekintettel megbeszélni, annival is inkább, mert az eddig tárgyalt mult történet, és meglévő állapotot jelző két functió, a hagyományos grammatika szerint még nem meríti ki teljesen a latin perfectum alak önálló használatát.

Mint már többször említettem, az u. n. időalakok elmélete mai nap is abban az eredendő bűnben leledzik, hogy a kutatók az eredetileg teljesen közömbös idői jelentést veszik magyarázatuk alapjául. Valamint az imperfectumtőnek időtelen alakját, az időtől teljesen független, cursiv-durativ történetet jelentő alakot (ἄνησσει = *moritur*, haldoklik) «jelen»-nek vették, úgy a

⁹⁰⁾ Nem vezet határozott eredményre az efféle perfectumokhoz való mellékmondatok igealakjának vizsgálata sem; sok olyan példát találunk, melyben a latin a mellékmondat igealakjának tanúsága szerint még olyankor is *mult* történetet érzett ki a perfectumból, mikor mi nagyon hajlandók volnánk *meglévő állapotjelzőnek* felfogni a perfectumot. Így pl. Plautus már idézett helyén Trin. 141., *quod concreditum est, ne enuntiaarem* (nem: enuntiem, ellenben 227. *Sed hoc non liquet, neque satis cogitatumst, utram . . . artem expetessam*). — Cic. Mil. 13. *Vos adepti estis, ne quem civem timeretis*; Rosc. Am. 52. *Ad eandem rem vos delecti estis, ut eos condemnaretis, quos sicarii iugulare non potuissent?* Fam. 9. 1. *Ex litteris, quid ageres et ubi esses, cognovi (!)*; Cæs. B. G. IV. 12. (Suebi) *in eam se consuetudinem adduxerunt, ut . . . neque vestitus haberent, . . . et lavarentur in fluminibus*.

cursiv-durativ állapotot jelentő időtelen perfectum alak (τέθνηκε = *mortuus est*, halott, halva van, meghalt) magyarázatában is a «jelen» alapértelemről indultak és indulnak ki *valamennyien* s ebből a képzelt «jelen» értelemről iparkodnak a többi functiót dedukálni. Hogy az ilyen deductio, mely a jelenből akarja a multat kimagyarázni (!), sem helyes, sem meggyőző nem lehet, bizonyításra az előtt, a ki a görög perfectum functióit ismeri, alig szorul. Rendesen nem egyéb az efféle magyarázat erőszakolt, ötletszerű állítások halmazánál, melyben éppen a bökkenőket egy-egy képes kitétel burkolja. Például LATTMANN Hermann, a kinek különben a viszonyított alakhasználat kutatásában nagy érdemei is vannak, következőképpen magyarázza a latin perfectum functióit (Selbständiger und bezogener Gebrauch der Tempora im Lateinischen, Göttingen, 1890. 22. lap). «Versuchen wir die unmerklich in einander *fließenden Schattierungen* des Gebrauches . . . auf bestimmte *Grenzen* festzulegen, so können wir als erste Stufe die bezeichnen, auf der das Perfectum einen wirklichen Zustand der *Gegenwart* (!) bezeichnet, z. B. *vēnit* = *adest*, *est* hat geschneit = es liegt Schnee. Eine zweite Stufe lässt sich da erkennen, wo das Perfectum *nicht mehr* objectiv einen wirklichen Zustand der *Gegenwart*, sondern eine vergangene Handlung bezeichnet, welche nur subjectiv von dem Redenden als Zustand der *Gegenwart* gefasst wird. (?) Im Lateinischen hat man diese Stufe wohl als Perfectum logicum bezeichnet. Es ist das Perfectum, welches gern neben *numquam*, *sæpe* erscheint, und welches nicht sowohl erzählt, sondern nach Delbrück's Ausdruck «etwas als *vergangen constat*». Auch die zeitlich entferntesten Handlungen, von welchen die *Gegenwart* keine Spur mehr aufweist, werden so noch *durch ein starkes Band* an die *Gegenwart* des Redenden *geknüpft*. Aber dieses Band wird *bald* (!) schwächer und schwächer, *ein dünner Faden*, oft so *fein*, dass ihn nur ein scharfes Auge (!) bei günstiger Beleuchtung erkennt, und *schliesslich zerreisst er ganz* (!) und die dritte Stufe ist erreicht. Hier ist das Perfectum . . . ganz zum historischen Tempus geworden, ohne irgend welche Beziehung (??) auf die *Gegenwart*». Nem mutatok rá részletesen ennek a deductiónak összes fonákságaira: csak a főhibára hívom fel az olvasó figyelmét: Ez az, hogy a «jelen időből» indul ki; nem veszi továbbá tekintetbe, hogy a latin perfectumban alakilag is, functió tekintetében is, a görög aoristos is benne van.

Helyesebb magyarázatnak tartom a következőt.

A perfectum időtelen (achronistikus) alakjának alapértelme, mely a latinban persze nagyon elmosódott, a *meglévő állapot* időtelen jelzése, mely, ha az igető természete és a beszélőnek az állapotot létrehozott történéssel szemben való helyzete meg-

engedi, maga is már a *multban* is meglévőnek, s a «jelen» időponton át a jövő felé is maradandónak veendő. A történés, mely az állapotot létrehozta, szintén ki van fejezve az alakban, s ez természetesen *mindig* csak mult lehet. Pl. Cic. Pomp. 3. 7. *quæ* (macula) *penitus iam insedit ac nimis inveteravit in populi Romani nomine*; Plaut. Trin. 31. *mores mali quasi herba succrevere*; Sall. Cat. 20. 10. *nobis . . . viget ætas; contra illis . . . omnia consenuerunt*. Cic. Cat. II. 12. *illos, qui in urbe relictii sunt, monitos volo, stb.*

Ugyanezen, állapotjelzés kifejezésére alkalmas perfectumalakokat használhatni akkor is, ha a konstatálandó állapotot létrehozó mult történés a legközvetlenebb multba tartozik, azaz, ha a történés apperceptióját a történés-létrehozta állapot konstatálása rögtön követi, vagy helyesebben: ezzel együtt születik meg. *Advenit* például háromfélet jelenthet: 1. mint elbeszélő mult, — de ez most nem tartozik ide — mult *punctualis* történést: történt, hogy megérkezék, megérkezett; 2. mint állapotjelző, s erről van most szó, valakinek a multban történt érkezését, melyet már mint multban is meglévő állapotot konstatálok egy másik, jelenlévő személy, vagy saját magam számára: megjött = itt van már bizonyos idő óta, itt van a jelen pillanatban is, itt marad bizonyos ideig; 3. szintén mint állapotjelző, de valakinek az érkezését nyomban a történéskor konstatálva, *ecce, v. en advenit*. Ebben a használatban a multság csak a történésé; az állapotot nem érthetjük multnak, csak a nyilatkozás pillanatában kezdődőnek és a jövő felé tartósnak. Példák erre a 3. használatra: *Dixi*, ha ennyit jelent: *ezzel elmondtam, eddig van, készen vagyok*. Plaut. Trin. 389. *Ecce, in benignitate repperi negotium* (εἴρηκα, — de, mint máris mult: εἶρον is); 458. *Nisi a me aliud vis, respondi tibi* (ezzel megfeleltem, ἀποκρίψμαι, de, mint máris mult: ἀπεκρίψαμην is). Ez a 3. helyen említett használat nem egyéb, mint a 2. helyen említett használat egyik alkalmi fajtája: az alak jelentése nem egyéb, mint az eredeti perfectumértelelemnek a helyzethez való természetes módosulása: azért nem szabad *benne* keresni a perfectumalak alapvető értelmét.

Hasonló körülmények közt a görög perfectumalakok is használhatók a 3. helyen említett módon, mint pl. az általánosan ismeretes εἴρηκα szólás mutatja. Hogy a görög ilyenkor az aoristos multját is használhatja, annak oka, mint tudjuk (l. a 28. pontot), az, hogy a görög a meglévő állapot jelzésénél jobban szereti a mult történés jelölését. Mielőtt tovább haladnánk, fel kell tehát vetnünk azt a kérdést, hogy vajjon a latin *dixi, repperi, respondi* alakok voltaképpen nem aoristosfunkciójuk-é, azaz, nem csupán mult *punctualis* történést jelentenek-é, állapotjelzés nélkül, valamint a görög εἶπον, εἶρον, ἀπεκρίψαμην alakok? Mivel

a latin perfectumfunciók, sőt maguk az alakok is, a perfectum és az aoristos vegyületei, nem volna semmi meglepő benne, ha az alakokat ebben az esetben is az aoristosfuncióval magyaráznók. De van több ok, mely nem engedi meg ezt a magyarázatot. Ezeknek az okoknak kifejtését azonban czélszerűség szempontjából későbbre (l. a 74. pontot) halasztjuk.

Van azonban a latin nyelvben a perfectumalaknak olyan-fajta használata, melynél még nehezebb annak a kérdésnek az eldöntése: vajjon az eredeti perfectumfuncióból, vagy az eredeti aoristosfuncióból magyarázzuk-é? Ebben a használatban ugyanis a perfectum nem állapot-, hanem történésjelzőnek látszik, de állítólag mégsem punctualis történést fejez ki, mint a görög aoristosnak megfelelő perfectum historicum, hanem a nyilatkozás pillanatában *befejezettnek jelzett történést vagy történéssorozatot*. Tehát befejezett történést a meglévő állapot érzhető értelme nélkül. A görögben is hajlandók most a kutatók (DELBRÜCK is, Syntax 213. és kk.) némely perfectumokat ilyen befejezett történésjelzőknek, nem állapotjelzőknek felfogni. Így pl. ἐκπέπται alakra nézve DELBRÜCK sem tartja megengedhetőnek azt az értelmet, hogy a bor «kiivott állapotban van, meg van iva» — mert hiszen, ha a bor «meg van iva», akkor nincs sehol. Furcsa okoskodás! E szerint ὄλωλε sem állapotjelző funciójú, mert hiszen a ki «el van veszve», az nincs semmiféle állapotban. Mikor fennebb (a 29. pontban) az ὄλωλε és ὄλετο alakok funciójának különbségét magyaráztam, kiemeltem, hogy a kettő közt mi a különbség. ὄλωλα alakban igenis benne van az állapot, még pedig positiv állapot: az *elvezettség* állapota. Éppen így ἐκπέπται-ban is benne van a *megivottság* positiv állapota. Nem az állapot nincs meg az efféle alakokban, hanem az elsónél az *ember*, a másodiknál a *bor* maga. Hasonlóképpen vagyunk a görögben az u. n. történéssorozatokat befejezeteknek konstatáló perfectumokkal is, a milyenekül kivált ἔοργε, πέπονθε, ὄπωπε alakokat említik efféle kitételekben: II. 272. ἡ δὴ μὲν Ὀδυσσεὺς ἐσθλά ἐοργεν — 17. 284. τολμήεις μοι θυμὸς ἐπει κακὰ πολλὰ πέπονθα κόμασι καὶ πολέμῳ, — és kivált: II. 799. ἀλλ' οὐ πῶ τοιόνδε τοςόνδε τε λαὸν ὄπωπα és állító mondatban XXIV. 391. τὸν μὲν ἐγὼ μάλα πολλὰ μάχη ἐνὶ κωδιανείρῃ ὄπωπα. Megengedem, hogy «a ki valamit látott állapotban van», annak a külsején ez a körülmény, hogy látott valamit, semmit sem változtatott érzékelhető módon; de mégsem látom át, miért kellene a görögben ezeket az alakokat máskép, mint állapotjelzőknek érteni. ἔοργεν = a ki valaminek művelője, tettese; πέπονθε = a ki valamit átszenvedt állapotban van; itt a τολμήεις állapotjelző melléknév is bizonyítja az alak állapotjelző voltát; ὄπωπα sem lehet más értelmű, akármilyen különös is a dolog az

idegen észjárásnak, mint állapotjelző. (L. a 89. jegyzetet.) A hol nincs állapotjelző értelem, ott a görög aoristost mond, pl. III. 169. καλὸν δ' οὕτω... οὕτω ἴδον ὀφθαλμοῖσιν (DELBRÜCK példája), mint látjuk, még tagadó mondatban is, v. ö. ezt is: (I. 262.): οὐ γὰρ πω τοίους ἴδον ἀνέρας οὐδὲ ἴδωμαι és Sophoclesnél (Antig. 295.) οὐδὲν γὰρ ἀνθρώποισιν οἷον ἄργυρος κακὸν νόμισμα' ἔβλαστε. Csak látszólagos bökkenő itt ez a hely (melyet különben Delbrück nem említ) Diomedes és Glaukos találkozásában (VI. 124.), οὐ μὲν γὰρ ποτ' ὄπωπα μάχῃ ἐνὶ κωδιανσίρῃ τὸ πρίν· ἀτὰρ μὲν νῦν γε πολὺ προβέβηκας ἀπάντων stb. Itt ugyanis a τὸ πρίν szavak, melyek új sor élén állanak, nyomatékosan korrigálják, megszorítják az οὐκ ὄπωπα állítást, s a perfectum természetére nézve semmi újat sem bizonyítanak. Οὐκ ἴδον aoristos voltaképpen egyetlen mult történést tagad; οὐκ ὄπωπα azt az állapotot, mely ebben az esetben sokszoros mult történésnek létrehozott eredménye. Mivel ὄπωπα ige alkalmazása ez esetben olyan természetű, hogy az állapot létrejöttét nem egyetlen egy mult történésnek, hanem sok mult történésnek tulajdonítja: ezért vagyunk hajlandók ezt a perfectumot ezúttal másféle természetűnek érezni mint pl. ὄλωλα vagy⁹¹⁾ εἴρηκα perfectumokat; pedig, *mint perfectumokban, semmi különbség nincs köztük*: mind egyformán állapotjelzők, csakhogy ὄλωλα és εἴρηκα a 3. helyen említett okból még kevésbé tüntetik fel az igazi alapértelmet, mint ἔοργεν vagy πέπονθα, vagy ὄπωπα, melyeknél az állapot a már *multban* is meglévőnek fogható fel.

Könnyű volna mármost a latinban is eldönteni a hasonló, állítólagos nem mult történésjelző, hanem «jelenben befejezett történésjelző» perfectumok természetét, ha a latin a perfectum természeté és alakulása egészen megegyeznék a görögével. De, mint már említettük, a latin perfectum az eredeti perfectum és

⁹¹⁾ DELBRÜCK, ki a perfectum alapértelmének szintén az állapotjelzést tartja, kísérletet tesz (Syntax II. 213.) arra, hogy a «befejezett történés» jelentését az állapotjelzésből dedukálja. «Das Perfectum enthält einen vom Subjekt durch eine Handlung desselben erreichten Zustand (csakhogy persze itt sem feszegeti, vajjon az erreichte Zustand az alany, vagy a tárgy állapota-é?). Insofern nun dieser Zustand einen *Abschluss* bezeichnet, nach dem nichts mehr geschieht, *kommt in das Perfektum der Gedanke eines Abschlusses* gegenüber der Vergangenheit, und so kommt man dazu, es zu gebrauchen, wenn ausgedrückt werden soll, dass eine Handlung in der Gegenwart abgeschlossen sei». Az egész deductiót *így* értéktelennek tartom. Fődolog, hogy az *illető* *igető*nek kell olyan értelműnek lenni, hogy a történésjelzés előtérbe léphet benne. De itt nyilvánvaló módon minden az illető nyelvet beszélő nép felfogásától függ. A görög kiérezhette sok olyan igéből is a subjectiv állapot jelzését (pl. ὄπωπα = ἐωρακώς εἶμι), melyből mi nem érezzük ki. Ilyen igékre, s általában a görög perfectumra nézve tehát nem áll az okoskodás.

az eredeti aoristosalakok vegyülete. A latin perfectumok legnagyobb része, mint tudjuk, egyenesen elbeszélő mult jelentésű, a görög aoristos mult alakjainak megfelelő értelmű, s emezektől csak abban különbözik, hogy időjeltelen. Nem állapotjelzőnek, hanem mult történésjelzőnek kell tehát felfognunk a latinban több afféle perfectumfunctiót, melyekben a hagyományos nyelvtan ú. n. *perfectum logicum*-ot látott. Így 1. azt az alakhasználatot, melyet a grammatikusok mint a görög (ὄπω) ὄπωπα, ἔοργεν stb. fennebb idézett görög perfectumok latin párját emlegetnek, és a régiekbe *perfectum logicum*nak, az újabbak (DELBRÜCK, ki azonban egyáltalában nem tárgyalja a latin alakokat) «Perfectum der abgeschlossenen Handlung»-nak neveznek. Ide számítják nevezetesen az u. n. *perfectum consuetudinist* (l. Dräger, Hist. Synt. 253. l.)⁹²⁾ kivált tagadó mondatokban, állítóknak (a költőket kivéve) csak *multi, saepe, plerumque* s más efféle határozók mellett. 2. Afféle perfectumokat, melyek a hagyományos nyelvtan szerint nemcsak befejezett történést jelölnek, hanem «eine solche (Handlung), welche nicht bloss vollendet ist, sondern überhaupt aufgehört hat zu bestehen» (KÜHNER, Ausf. Gramm. II. 95.) pl. Ter. Heaut. 95. quid dixi? habere me (filium)? immo habui, Chremes; nunc habeam, necne, incertum est. Cic. Fam. XIV. 4. 5. *viximus, floruimus*. Verg. Aen. II. 325. *fuius* Troes, stb. Ezek közül az alakok közül az első fajtáknál csak a tagadó mondatokban lehetne hivatkozni a görög perfectum analogiájára, s ezen az alapon állapotjelzőknek is volnának magyarázhatók, ha a második nehézség nem volna, t. i. hogy a latin perfectumokból nem mindig érezhető ki az állapotjelző értelem. Így azonban ezek is magyarázhatók éppen úgy a perfectum (ὄπω ὄπωπα) mint az aoristosfunctió (ὄπω ἔδον) alapján, az állító formáknál pedig semmi okunk, hogy másoknak tartsuk őket, mint a görög aoristi praeteritum aequivalenseinek (de persze az u. n. aor. gnomicuséinak, l. 31. 85. pont és 114. jegyzet). A *viximus, floruimus*-féle kitételekre nézve pedig alig lehet kétség. Ne zavarjuk ezeket össze az ἔλωλα vagy ἐκπέτοται fennebb említett perfectumokkal. Ezekben igenis, jelezve van az «elveszettség» és «kiivottság» állapota, *viximus* és *floruimus* pedig mint állapotjelzők éppen az «éltség»

⁹²⁾ «Das sogen. Perfectum consuetudinis, aus der alten Zeit nicht nachgewiesen, ist kein gnomischer Aorist, sondern ein Perfectum *logicum*, am deutlichsten zu erkennen, wenn ein temporales Adverb dabei steht» — így pl. *nemo unquam* (a hol azonban DRÄGER nem veszi észre a tagadást, pedig ez a fontos, mert az összes állító példák nem egyebek perfectum historicumoknál, csak a tagadó példákra nézve lehet kétség). Hogy ez utóbbiakat nem szabad összetéveszteni az ú. n. görög aoristos gnomicusokkal, erről l. fenn a 31. pontban. Helyesen érti őket KÜHNER (Ausf. Gramm. II. 100. l.). L. a 85. pont V. kikezdését.

és «virágzottság» állapotát tagadnak. A latin alakok nem a görög perfectumoknak, hanem a görög mult aoristosnak felelnek meg, s egyáltalában nem állapotjelző alakok. A *florimus*-nak kb. megfelelő görög perfectum: τεδήλαμεν ezt jelentené = *virágzásban vagyunk*. Mi sem mutathatja jobban a latin perfectumalak aoristos-természetét, mint éppen ez a példa. Hibásan minősítették hát ezt az alakhasználatot u. n. perf. logicumnak (l. KÜHNER, i. m. 95. l.),⁹³⁾ s e szerint az állapotjelző és a történésjelző perfectumok mellett harmadik kategóriára az ú. n. perfectum logicumra nincs szükség. Csak az lehet a kérdés, vajjon a történésjelző funkciót a perfectum eredeti értelmének módosulásából, vagy az aoristosértelemből kell-e esetről esetre magyaráznunk. Mivel a jelen esetben mult vonatkozású történésjelzésről van szó, megmagyarázhatjuk a használatot a perfectumértelem módosulásából is. A magyarázat a következő. A történésjelző perfectum a latinban a beszélőtől akármekkora távolságra eső mult történést jelölhet. De bizonyos tagadó szerkezetekben (numquam *vidi*), továbbá a *vicimus*, *florimus*-féle kitételekben megeshetik, hogy a mult történés multságja közvetlenül a beszélést megelőző pillanatba esik, mert csak a beszélő nyilatkozatakor és éppen azáltal válik tudatossá. Ez a használat tehát a történésjelzés terén párja annak a használatnak, melyet az állapotjelzés terén fennebb 3. helyen említettünk (*ecce, advenit; dixi; respondi* stb.).

A latin perfectum leggyakoribb értelme pedig az éppen most említett, a görög aoristos multjának megfelelő, mult punctualis történésjelzés, melynek uralkodó voltát már fennebb (l. a 64. pontot) konstatáltuk. Mivel a latin perfectum alakilag is sokszor aoristosképzés, a punctualis értelem az aoristoszerű alapértelem mellett sem szorulna magyarázatra. Kérdés tárgya csak az lehet, hogyan jelenthet *multat* az alak, ámbár (eltérőleg a görög aoristostól) nincsen mult időjele. S erre a kérdésre csak úgy adhatunk választ, ha az alapértelmet mégsem az aoristosból, hanem a perfectumból magyarázzuk. Tudjuk, hogy minden indogermán nyelv, a sanskrit is, kivéve a klasszikus korbeli görögöt, a perfectum időjeltelen alakját elbeszélő mult értelemben is használja, még pedig nemcsak az egyszerű, hanem az összetett alakokat (köztük a szenvedőket) is. Ez az értelmi módo-

⁹³⁾ Ezekre a latin perfectumokra illik csupán az, a mit RIEMANN-GOELZER (*Syntaxe Comparée* 251. l.) a görög alakokra is állít, mikor pl. γέγραφε alakot, mely görögül annyi, mint γέγραφε ἔστῃ (írt állapotban van, *scriptum habet*) így értelmezi: *il a fini d'écrire*, v. ö. a 14. pontot. Ez utóbbi értelemben a görög az aoristos multját használja: ἔγραψε. Jellemző, hogy εἶμι igének a görögben nincs is perfectuma, melylyel a «*Fuimus* Troes» kitétel fordítható volna.

sulás csak azzal magyarázható (l. a 63. pontot), hogy a perfectum állapotjelző értelme idő folytán minden nyelvben — a magyarban is — elhomályosul. Legjobban megőrizte ránk nézve az állapotjelző értelmet a görög perfectum; kevésbé a szanskrit, a latin, még kevésbé a magyar. Mihelyt az állapotjelző értelem rovására a történésjelző értelem lép előtérbe, ez az értelem *más, mint mult, nem lehet*, mert a meglévő állapotot létrehozó történésnek okvetetlenül a multba kell tartoznia. Okvetetlenül mult a történet a latin perfectumhasználat azon eseteiben is, mikor a történet a grammatikai hagyomány a «jelenben befejezettnek» (perfectum logicumnak) érzi, s mint láttuk, ezek az esetek (az u. n. perf. consuetudinis és a *viximus* féle állapotkizáró alakok) szintén a módosult perfectumfunctió alapján magyarázandók.

Az alak hasonlatbeli önálló használatáról a viszonyított használattal kapcsolatban (85. pont) szólunk.

66. A mi a perfectumtőhöz tartozó időjellel is ellátott mult (ú. n. plusquamperfectum) és jövő (ú. n. futurum exactum) alakokat illeti, mint a 77—80. fejezetben részletesen kifejtjük, a perfectumtő rendes functiója bennük a történésviszonyítás, s annak alapján az előzményes történés értelme. Tehát most, mikor a latin perfectumalakok önálló használatát tárgyaljuk, azokat a mult és jövő alakokat kell megvizsgálunk, melyek előzményeseknek nem érthetők.

A latin ú. n. *plusquamperfectum* alakok nem viszonyított (tehát nem előzményes) használata *aránylag olyan ritkaság* a latin irodalomban, hogy ebből a tényből már magából fontos következtetés vonható a latin perfectumtő természetére nézve: az, a mit már úgyis tudunk, hogy a latin perfectumtő kifejezett functiója egészben véve inkább történés, mint állapotjelző. Nem-előzményesnek is felfogható használatban ugyanis az éppen már említett átnemható állapotjelzőknek is érthető perfectumok (l. 64. pont I. alatt) mult alakjain (*consederat, advenerat, reverterat, adoleverat* stb.) kívül még csak egynéhány plusquamperfectumot találunk az egész latin irodalomban. Pl. Cic. de sen. 18, 63. qui, legati quum essent, certo in loco *consederant*. Efféle igetövek plusquamperfectumait némely grammatikus, pl. RIEMANN-GOELZER (Syntaxe 267. l.) annyira állapotjelzőknek érzi, hogy bizonyos, annak idején ismertetett s a görögben elég gyakori összefüggésben (l. a 21. pont végét) az ilyen latin alakokból is a történés hirtelen beálltának jelentését látja.⁹⁴⁾ De ez

⁹⁴⁾ L. 267. l. Dans un récit, on met quelquefois le plqpf. pour indiquer que certaines actions ont été tellement *rapides*, qu'elles étaient en quelque sorte accomplies au moment où d'autres se produisaient. Ugyanigy a 270. lapon az ú. n. fut. exactumról is. Például idézi Propertiusból (II. 29. 1—7): Cum vagarer, . . . obvia . . . mihi turba *venerat* (= egy-

a magyarázat az alakoknak csak egy részére (az átnemható tövekre) illik, s azoknál is kétséges lehet, mert számos efféle feltűnő plqupft. alak tüzetesebb vizsgálat mellett előzményes történésjelzőnek bizonyul. Legszokásosabb mégis a plqupft. ilyen «máris állapotúvá vált történést» jelző értelme a latinban az u. n. *cum additivum*-mal kezdődő mondatokban, pl. Liv. II. 46. 3. *vix explicandi ordines spatium Etruscis fuit, cum pugna iam...* ad *gladios venerat*, vagy olyanokban, melyek ilyen *cum*-os mondatokká átalakíthatók, pl. Liv. II. 14. 6. *Proelio inito adeo concitato impetu se intulerant Etrusci, ut funderent Aricinos = vix pr. initum erat, cum E. se intulerant*. Mint a perfectumalakokról szólva láttuk (l. a 64. pont végét) *odi, meminī* és némileg *novi* perfectumokon kívül minden más, még igekötős perfectumtő is lehet nemcsak állapotjelző, hanem történésjelző is: azért még az átnemható plqupft.-oknál is esetről-esetre dönthető csak el a jelentés, hogy t. i. mult állapotot (önállóan) vagy előzményes mult történést (viszonyítottan) jelent-e az alak. Mennél inkább kiérezhető a történésjelzés, annál inkább viszonyítottnak értendő az alak még akkor is, ha máskülömben semmi sem akadályozza, hogy az állapotot az illető mult időpontban még megelégyezzenek érezzük. Pl. Liv. II. 9. 1. *Jam Tarquinii ad Porsinnam perfuge-*

szerre csak ott volt = aderat). Jövőre pedig: Cic. ad. Att. IX. 7. 5. *De triumpho tibi assentior; quem quidem totum facile et libenter abiecero*. LANDGRAF is Cic. pro Sulla cz. beszédének 90. pontjához (Lucisne hanc usuram eripere vis...? Libenter reddiderit...) ezt a magyarázatot fűzi: «gerne wird er sofort sein Leben hingeben». Meg kell azonban ismételve jegyezni, hogy efféle hatás a plusquamperfectumban csak éppen az állapotjelzőnek érthető igék alakjaiból érezhető ki (R. G. összes példáiban is csak *verterat, redierant, pervaserat* s efféle mozgást jelentők fordulnak elő), s hogy vannak, a kik a futurumra nézve ezt az állapotjelző értelmet később előadandó okból teljesen kétségbevonják (l. a 67. pontot). Továbbá, hogy még a mult alakoknál is sokszor lehetséges, hogy nem az ígét megelőző, hanem az azt követő igék szempontjából magyarázható az alak. Ilyenkor jól teszszük, ha a perfecti praeteritumban a rendes, előzményjelző funkciót konstatáljuk. Pl. I. Sall. Cat. 5. *Catilina jellemezése után (a végén az impit. praeteritumával: vastus animus immoderata, incredibilia, nimis alta semper cupiebat)* így folytatja elbeszélését az író: *Hunc post dominationem L. Sullae libido maxuma invaserat...* Ezt az *invaserat* alakot a *cupiebat* után hajlandók volnánk RIEMANN-GOELZER utasítása értelmében mult állapotjelzőnek érteni, s azért ezzel a jelentéssel ruházni fel: «egyszerre csak megszállotta». De nézetem szerint jobban cselekszünk, ha viszonyítottnak fogjuk fel, még pedig nem a megelőző igékhez, hanem a következőkhöz. A folytatás ugyanis a következő: *Agitabatur magis magisque... Incitabant praeterea...* Az *invaserat* ezeknek a cselekményeknek előzményét, okát adja, a mint hogy Sallustiusnak (és más íróknak is) rendes szokása, hogy az illető konkrét eset előzményeit előrebocsátva, a perfectum multjával jelzi. (L. pl. a 18. f. 2—3. pontjában is az első összeesküvésre vonatkozó *dederat, prohibitus erat* alakokat). Ilyen előzményes használatú a plusquamperfectum a legismertebb Phædrus-féle mese kezdetén is: *Ad rivum eundem lupus et agnus venerant; superior stabat lupus stb.*

rant. Ibi nunc orabant, nunc monebant . . . ebben az összefüggésben a Tarquiniusok kétségkívül megmenekült állapotban voltak akkor is, mikor *orabant* és *monebant*. De a plqupft.-mal kifejezett *történelesen* olyan nyomaték van, mely még nem engedi, hogy az alakot állapotjelzőnek, tehát önállóan magyarázzuk; helyesebben érthető történésjelzőnek, s e szerint természetesen előzményjelzőnek. Az állapotjelző (önálló) használat tehát még átnemható töveknél is legtöbb esetben kétséges.

A multság nyomatékosabb kifejezése az átnemható állapotjelző-töveken kívül olyan átható perfectumtöveknél válhatott szükségessé, melyekből az eredeti perfectumértelem elevenebben ki volt érezhető, s ezek közül is kivált azoknál, melyek időjeltelen formájukban valamely éppen megtörtént történés létrehozta állapotot konstatáltak még az illető situáción belül. A római szónok így fejezte be a beszédét: *dixi* = ezzel elmondtam, a mit akartam, eddig van, készen vagyok. Mint tudjuk, *elmondtam* ez esetben annyi, mint *dictum habeo* «el van mondva». Az állapotserű értelem az ige *targyán* érezhető. Ez a *dixi* kétségkívül más értelmű, mint az elbeszélésben használt *dixi* = azt mondtam hogy . . . stb. Emez inkább mult alak, amaz inkább létrejött állapotot jelző. Emennek multja (*dixeram*) csak előzményes melléktörténetet jelenthet, amazé önállóan *multban* való állapotkonstatálást (= *dictum habebat*). Hasonlóképpen a többi fenn elősorolt időjeltelen átható perfectumokat is (l. 64. pont II. *credidi* stb.), melyek egyébiránt úgyszólván kivétel nélkül *igekötősek* is, a beszélő annyira létrejött állapotot konstatáló formáknak érezhette, hogy arra az esetre, ha az illető szellemi folyamata, nem az őt környező situációban, hanem más, nem actualis, mult situációban történt, néha *multnak jelezte is az alakot*, mert ha nem jelzi *multnak*, vagy a nyelv szokás ellenére használta volna nem actualis helyzetre vonatkozólag, vagy azt kockáztatta volna, hogy az olvasó a perfectum-alakot nem *multban* konstatálónak, hanem elbeszélőnek érzi. Innen van, hogy az efféle értelmet elbíró átható igetöveknek mult jelzésű perfectuma minden írónál meglehetősen közönséges. Ilyen azoknak a példáknak egy része, melyekről a hagyományos grammatika (l. pl. DRÁGER, *Hist. Syntax*, I. 259) azt tartja, hogy «a pqpft. a perfectum helyett áll» bennük.⁹⁵⁾ L. pl. Cicero, orator, 101. és 140. §. *dixe-*

⁹⁵⁾ DRÁGER (az i. h.) és BRIX (Plautus Capt. prol. 17. sorához) Plautusból is idéznek néhány ilyen helyet, melyen a pqpft. állítólag a perfectum helyett áll. De kevés kivétellel ezek is olyanok, mint a Sallustius-félék. Egy részük a *dixeram*, *contempsrat* módjára magyarázandó, más részük határozottan előzményes (ezekről később), és csak egynéhány alak marad, mely mind *vers végén* áll, s így a metrum kényszerűségéből magyarázandó.

ram; pro Mil. 27. qui non solum Etruscos (eos enim penitus *contempserat*) pellere conatus sit. Cæs. B. c. I. 5. 2. de salute sua cogitare coguntur, quod . . . timere *consuerant*. Sall. Cat. 53. 3. Sciebam sæpenumero parva manu cum magnis legionibus hostium contendisse; *cognoveram* (= annak a felismerésére jutottam, hogy) parvis copiis bella gesta cum opulentis regibus, stb. Az efféle plusquamperfectumok tehát nem nagyon messze esnek az átnemható plusquamperfectumoktól, s önálló (nem előzményes) állapotjelző használatúaknak tekinthetők. De ezekre nézve még inkább áll az, a mit fennebb az átnemható alakokra mondtunk, hogy *nem mindig* tekinthetők állapotjelzőknek, hanem *ugyanazon alak* egyszer igen, máskor pedig nem.

Az állapotjelző funkciójú összes plqupft. alakok igazi rendeltetése elmúlt állapotok jelzése. E szerint igazi helyük leíró, helyzetfestő, *nem pedig eseményes elbeszélésben* van. Magának az elbeszélendő történetnek eseményeit a latin (a görög aoristosnak megfelelő) u. n. perfectum historicumokkal, vagy az u. n. præsens historicumokkal szokta elősorolni. Elbeszélő előadásban tehát az állapotjelző plqupft.-nak *csak olyankor lehet helye, ha az események vonala megszakad*, s az előadó az illető már előadott, vagy még aztán előadandó múlt eseményeket környező, azokat megvilágító, megmagyarázó helyzetet ismerteti. Ugyancsak ilyenkor használatos a legtöbb imperfecti præteritum alak is, úgy hogy ilyenkor a plqupft. az impft.-mal váltakozva fordul elő. A két alak funkciójában csak az a különbség, hogy a plusquamperfectum nemcsak állapotot, helyzetet fest, hanem nyomatékosan kiemeli azt a történést is, mely az illető múlt helyzetet létrehozta. *Credebat* = azt hitte, *crediderat* = arra a hitre, meggyőződésre jutott. A plusquamperfectum alakok rendszeren megelőzik az imperfectumokat; az esemény-sorban beálló hézagot, a helyzetfestés kezdetét a latin történeti stílusban legtöbbször ilyen plusquamperfectum alakok kezdik meg, s azzal az olvasóval, a ki a latin elbeszélő előadásnak ezzel a finomságával ismerős, rögtön érzetik, hogy ezzel az esemény-sort megszakító helyzetrajz kezdődik. Különösen feltűnő az ilyen plusquamperfectum, ha *iam* határozószóval áll, pl. Cæs. B. C. 62. 1. Cæsar . . . huc *iam reduxerat* rem, ut . . . stb.; sed tamen . . . *nuntiabatur . . . reperiebatur*; 52. 2. *Jamque* ad denarios L . . . *annona pervenerat*, et militum vires inopia *deminuerat*, atque incommoda in dies *augebantur*. Liv. II 50. 5. *Jamque* Fabii adeo *contempserant* hostem, ut . . . stb. De rendkívül sokszor áll *iam* nélkül is, sőt ez a rendes eset. Pl. Cæs. B. C. I. 34. 4—5. Quibus *mondatis acceptis* Massilienses portas Cæsari *clausurant* . . . ad se *vocaverant . . . convexerant . . . muros, portas reficiebant*; 72, 1—4. Cæsar in eam spem *venerat . . . etc. . . movebatur . . . pro-*

bebatur stb. Megesik az is, hogy ilyen helyzetrajzban imperfectum alak elő sem fordul, hanem csupa plusquamperfectum, mert a történesek minden igében erősen ki voltak emelendők. Ilyenkor sok olvasó előzményeseknek érezheti az alakokat, még akkor is, ha az állapot beleérthető az alakba. Pl. Cæs. B. C. 57. 1—2. . . . *electos . . . centuriones Cæsar ei classi adtribuerat . . . Hi manus ferreas atque harpagones paraverant* (beszerezve kéznél tartottak), *magnoque numero pilorum . . . se instruxerant*. (Kezdődik az elbeszélés:) *Ita naves . . . educunt*, stb.

Ugyanilyen értelmű és szerepű a plusquamperfectum akkor is, ha nem az imperfectumok előtt, hanem *azok után* fordul elő ilyen, az eseménysort megszakító, helyzetfestő előadásban, a mi minden írónál, de kivált Cæsarnál és Sallustiusnál nagyon közönséges jelenség. Így magyarázandó kivált e két írónál sok olyan plusquamperfectum alak, melyekről a hagyományos grammatika, mivel nem tudja őket magyarázni, azt állítja, hogy «*perfectum helyett állanak*» (L. DRÄGER, *Histor. Syntax*, I. 259., SCHMALZ, *Lat. Gramm.* 336. l.). Konstatalom, hogy olyan plqupft.-ot, mely «*perfectum helyett*» állana, én sem Cæsarban, sem Sallustiusban nem találtam. Az alakok egy része, mint látni fogjuk, előzményesnek (viszonyítottnak) értendő, más része önállónak, de valamennyivel közös, hogy helyzetrajzban fordulnak elő, és éppen azért perf. historicummal sehogyan sem helyettesíthetők. L. pl. Cicero, *Tusc. disp.* V. 20. 58, a Dionysius tyrannust *jellemező* (nem eseménysort elbeszélő!) részletben: *Credebant* nemini, *quibusdam convenis . . . corporis custodiam committebat*. *Ita propter iniustam dominatus cupiditatem in carcerem quodam modo se incluserat* (= bezárva tartotta). Az író nem használhatja itt az az imperfectumot, *includebat*, mert ez csak de conatu vagy iterative volna érthető (erről később részletesen szólnunk), de nem használhatja a perf. alakot sem: *inclusit*, mert ez annyit jelentene, hogy: vége a helyzetfestésnek, az *inclusit* alakkal már most felveszi az elbeszélés fonalát, holott ő csak aztán akar egyes anekdotákat elbeszélni D.-ről, most pedig csak jellemzésére akarja előadni, hogy «*folyvást bezárva tartotta magát*». Ilyen példa tömérdek van a latin elbeszélő irodalomban. L. pl. Liv. II. 60, 1. hol az események felsorolása közben a consulok jellemzésére tér át az író: *et natura Quinctius erat melior, et savitia collegæ, quo is magis gauderat ingenio suo. effecerat*. Cæsar, B. C. I. 4. Pompeius pártállásának ismertetésében: *Ipse Pompeius, quod neminem dignitate secum exæquari volebat, totum se ab (Cæsaris) amicitia averterat, et cum communibus inimicis in gratiam redierat*. Sall. *Cat.* 37. 7. *Namque illi, quos Catilina dimiserat, inconsulte . . . cuncta simul agebant ; plus timoris quam periculi effecerant*. Nem *effecerunt*, mert még beletartozik az ese-

ményeket motiváló helyzetrajzba. Cat. 54, 2., a Cæsar és Cato jelleme közt való ellentét festésekor: Cæsar beneficiis . . . magnus *habebatur*; huic severitas dignitatem *addiderat* (úgy állandóan megvolt benne a dignitas). Postremo C. in animum *induxerat* laborare . . .; bellum novum *exoptabat*, stb. Nem: *induxit*, mert akkor azt hihetnők, hogy az elbeszélés folytatódik, s Cæsarnak valami válságos tetteről van szó, holott pedig csak a motiváló jellemzés egyik elemével van dolgunk (= fejébe vette, és a szerint járt azontúl mindig el). — Mennél inkább szembezőkő az ilyen részlet állapotjelző természete. annál könnyebben megérthető a plusquamperfectumok functiója. De minden latin írónál, s kivált Cæsarnál és Sallustiusnál nemcsak személyek jellemzésében, a főeseményeket környező, azokat motiváló helyzetek festésében fordulnak elő az imperfectum és perfectum alakok, hanem valamely különösen érdekes helyzetnek részletesebb rajzában is, melynél az író — az eseménysor előadásának megszakításával — megállapodik. Így pl. Liviusnál, II. 5. 6. Ministerium pœnæ capiendæ patri de liberis consulatus *imposuit*, et . . . *dedit* (eddig az elbeszélés; most következik a főjelenet részletező leírása). *Stabant* (= ott állottak) deligati ad polum nobilissimi invenes; sed a ceteris . . . consules liberi omnium in se *averterant* (magukra fordítva tartották) oculos, *miserabatque* . . . stb. (Innen kezdve az eseménysor elbeszélése ismét folytatódik.) Consules in sedem *processere* suam, stb. Különösen Cæsar szereti az ilyen imperfectumos és plusquamperfectumos helyzetrajzokat, I. pl. B. C. I. 59. vagabantur . . . populabantur, vitabant, fugiebant, postremo . . . noctu *constituerant* (= arra az elhatározásra jutottak, hogy) pabulari. — Az az állítás tehát, hogy a latin ilyenkor «perfectum helyett» mond plusquamperfectumot, a latin nyelv szempontjából nem igaz. A magyar nyelvben persze nincs külön alak, kivált az activumban, a helyzetfestésnek a főesemények jelzésétől való megkülönböztetésére: magyar olvasón tehát szintén gyakran megeshetik, hogy az efféle plusquamperfectumokat feleslegeseknek, illetőleg «perfectum (historicum) értelműeknek» érzi. A latin nyelv szempontjából azonban a plqppft. alakoknak a perf. helyett való használata legfeljebb a késői, bomladozó nyelvben, pl. Senecánál vagy Augustinusnál⁹⁶) konstatálható; de még ezeknél az íróknál is bővebb vizsgálatra szorul.

⁹⁶) Szent Ágostonnál a plusquamperfectum efféle használatát egy igen alapos és megbízható (még kiadatlan) tanárvizsgálati dolgozat alapján említtem. (Szerzője: KLEMM ANTAL benzés tanárjelölt.) A későbbi nyelvhasználatban az lehet a zavar oka, hogy az egyszerű plusquamperfectum alakok a népnyelvből mindinkább kipusztultak. (Tudjuk, hogy a legtöbb

Ilyen helyzetfestő funkciójú az állapotjelzőnek érthető latin plusquamperfectum *olyankor is mindig*, ha egy-egy fő- vagy mellékmondaton belül, *magában* fordul elő, a főeseményeknek (perf. historicummal való) elősorolása közben. Czélszerű lesz itt megvizsgálni azokat a logikai és syntaktikai viszonyokat, melyekben az ilyen alakok egyáltalában előfordulhatnak, már csak azért is, hogy ne zavarjuk össze (mint a hagyományos grammatika szokta) a logikai és syntaktikai kategóriákat egymással, és a syntaktikai függést az actióviszonyítással, melyről a plusquamperfectum állapotjelző használatában nem lehet szó. *Logikailag* az indicativusos állapotjelzés alkalmával rendszeren *okviszony* szerepel. A plusquamperfectum arra a tényleges helyzetre hivatkozik, melylyel az előadó magyaráz, megvilágít valamely szóbanlévő eseményt. A *syntaktikai* viszony azonban többféle lehet. Állhat a plq. minden syntaktikai szerkezetben, mely a logikai okviszony kifejezésére egyáltalában alkalmas, vagy a mely valamely eseményhez fűződő, azt megmagyarázó, megvilágító helyzetet a főeseményhez hozzáfűzhet. Így: főmondatokban, továbbá relative fűzött okhatározó és jelzői mondatokban, s általában a relativ mondatoknak mindazon, az okviszonnnyal megférő fajtájában, melyeket a hagyományos grammatika nem syntaktikai, hanem logikai (v. jelentéstani) szempontból választott nevekkel jelöl: ú. n. helyhatározó mondatokban (*ubi* stb. után), továbbá időhatározókban (*ut, uti, ubi, postquam, antequam* után) és módhatározókban vagy hasonlítókbán (*ut, uti, sicuti, quantum* stb. után). Állhat továbbá megengedő mondatokban is *quamquam* és *etsi* után: ilyenkor a logikai viszony az okszerűtlenség viszonya; a plusquamperfectum azt a helyzetet fejezi ki, mely az *ellenkező* eseményre adhatott volna okot, s a melynek ellenére is megtörtént az illető esemény. Példák: I. *Főmondatokban* α) magyarázó kötőszóval. Liv. II. 22. 1. *Nam* Volsci . . . *comparaverant* auxilia. Sall. Cat. 42. 2. *Namque* illi. quos C. dimiserat, . . . plus timoris quam periculi *effecerant*: Cæs. B. C. I. 7. 7. *hanc enim* (legionem) tumultus *evocaverat*, reliquæ nondum *venerant*. Cic. Tusc. disp. V. 32. Nunc quidem, inquit, a sole! *Offecerat videlicet* apricanti. Liv. II. 18. 11. id enim *postulatum erat*. Sokszor ezek a kötőszós mondatok is parenthetikusak; de előfordul az alak ilyen parenthetikus mondatokban β) kötőszó nélkül is, rendszeren *adeo*-val bevezetve, pl. Liv. II. 46. 2. non alio ante bello infestior Romanus — *adeo* hinc contumeliis

román nyelvben semmi nyomuk, az olaszban pl. csak *fuera* maga maradt meg, l. VISINE Die realen Tempora der Vergangenheit stb. Heilbronn 1888, I. 218. 1.) Így történhetett, hogy az irodalmi nyelv összetévesztette a perfectummal a már nem eleven plusquamperfectum alakokat.

hostes, hinc consules morā *exacerbaverant* — proelium iniit. II. 52. 8. magis tamen Menenianum — *adeo mutaverant* animum — profuit iudicium. γ) Legalább a helyesírásban (kettősponttal) jelezve: Liv. II. 58. 6. Nec ulla vi domari poterant (milites): tantum certamen animis *imbiberant*. II. *Mellékmondatokban*. α) Okhatározókban. Liv. II. 18. 9: Sabinis etiam creatus Romæ dictator, eo magis, *quod* propter se creatum *crediderant* (= arra a hitre jutottak) metum incussit. Cæs. B. C. I. 45. 6. hoc pugnabatur loco, iniquo, *quod* sub ipsis radicibus montis *constiterant*. β) a valóságos jelzői mondatokban; az értelem néha itt is közel jár az okhatározáshoz, de ha lappang is az okviszony, az előadó mindenesetre valamely esemény magyarázata, megvilágítása céljából hivatkozik a plqupft. alakokkal jelölt helyzetre. Pl. Cæs. B. C. I. 16. 1. Cæsar conquirit milites, qui ab eo *discesserant*. iubet (= ii enim discesserant); 23, 4. HS LX., *quod advexerat* Domitius (= ea enim advexerat) atque in publico *deposuerat*, (ei) reddit. 54. 1. imperat militibus Cæsar, ut naves faciant, cuius generis (= nam eius generis) eum usus Britanniae *docuerat*. Az efféle mondatokban rendesen az olvasótól függ, állapotjelzőnek, vagy történésjelzőnek, s ez esetben előzményesnek, értse-e a plqupftot. Élénkebben kiérezhető az állapotjelzés a passiv alakokból, pl. Cic. de fin. II. 30. 97 (Epaminondas) evelli jussit eam, *qua erat transfixus*, hastam. Cæs. B. C. I. 58. 3. gubernatoribus utebantur, qui repente ex onerariis navibus *erant producti*, stb. De a *fuerat*-os passiv alakok Liviusnál történésjelzők (l. a 88. jegyzetet), tehát inkább előzményes értelműek. Jellemző körülírásos példa Liv. II. 33. 6. quos (exercitus) intus *clausos habebat*, erősen állapotjelző forma, a román nyelvek későbbi összetett alakjának csírája. γ) Más relativ formájú mondatokban, pl. Cæs. B. G. I. 86. 2. universi ex vallo, *ubi constiterant*, significare cœperunt ut . . . stb.; Cic. ad Art. V. 10, 1. *Ut Athenas veneram*, expectabam stb. Sall. Jug. 11. 2. *Postquam . . . iusta magnifice fecerant*, reguli in unum convenerunt. Liv. XLIV. 25, 9. *ubi* ad pecuniæ mentionem ventum *erat*, ibi hæsitabat; Cæs. B. G. I. 41. 5. Prima et secunda acies in armis, *ut* ab initio *constituta erat*, permanebat; 81. 4. Sed *quantum* opere processerant et castra protulerant, tanto aberant longius ab aqua. δ) Megengedő mondatokban, annak kifejezésére, hogy az ellenkező történésre okot adó helyzet ellenére is megtörtént valami: Cæs. B. C. I. 46. 3. Equitatus noster, *etsi* inferioribus locis *constiterat* (foglalt állást), tamen summa in iugum virtute conitur. Ugyanez a logikai viszony jelzői mondatban is lehetséges, pl. Cic. de rep. I. 3. 5. Themistocles pulsus in barbariæ sinus confugit, *quam afflaxerat*. Itt azonban a plusquamperfectum inkább történésjelzőnek, s e szerint előzményesnek fogható

fel. Általában majdnem az összes felhozott activ példákban a hallgatótól vagy olvasótól függ, hogyan érti az alakot. De ez a szabály mindig érvényes: ha állapotjelzőnek érti, nincs viszonyítás; ha a történésjelzést érzi ki erősebben, előzményes, tehát viszonyított a használat.

Összefoglalásul tehát azt mondhatjuk, hogy a perfectumtő mult alakja akkor önálló használatú, ha multban való állapotot, helyzetet jelent. Jelenthet pedig — úgy, mint az időtelen alaknál — állapotot, kivált némely mozgást, állapotváltozást jelentő átnemható perfectumtő, továbbá nébány, kivált szellemi tevékenységet és mozgást jelentő, rendszeren igekötős átható perfectumtő. Különösen az utóbbiak, de az előbbieket is, annál kevesebbé foghatók fel önállóaknak, mennél inkább kiérezhető belőlük a történésjelzés és ezzel az előzményesség. Előfordul az alak nem a válságjelző mult események felsorolásában, hanem helyzetrajzban, s elbeszélésben csak olyankor, ha megszakad az események fonala. Azért gyakran az imperfectum præteritumával váltakozik. Mondattanilag előfordulhat főmondatokban is, mellékmondatokban is, olyanokban, a melyeknek formája megengedi a tényleges állapotokra, helyzetekre való hivatkozást.

67. A latin perfectumtő *jövő időjelzésű* (ú. n. futurum exactum) alakjaira nézve a legelső és legfontosabb tudnivaló tény, hogy rendszeren fő-, de néha mellékmondatban (l. 128. jegyz.) is *sokkal gyakrabban fordulnak elő*, mint a plusquamperfectumok, olyan használatban, mely viszonyítottnak, tehát előzményesnek fel nem fogható. Ilyen alakok pl. PLAUTUS Trinummusából a következők: 61. Namque enim tu, credo, me imprudentem obrepseris; 279. Feceris par tuis ceteris factis, patrem tuom si percoles (különösen érdekes példa!) vö. 465. Si sic non licebit, luscus dixerō; 379. Patiundumst; . . . eo pacto addideris nostræ lepidam famam familiæ; 607. Si hoc non credis, ego credidero. stb. stb. Maga az alak a használatnak ezt az aránylagos gyakoriságát meg nem magyarázza, mert a futurum exactum és a plusquamperfectum alakokban (a BRUGMANN-féle elmélet szerint, vö. a 87. jegyzettel) egyaránt megvan a perfectumtőn kívül még egy -is- aoristosjel (amav-er-at, amav-er-it). Mivel azonban az alak gyakoribb és általánosabb használata kétségbe nem vonható, nem marad egyéb hátra, mint hogy a futurum alakokra nézve az önálló használatban az eredeti aoristos értelemnek nagyobb teret kell engednünk, mint a mult alakokra nézve (l. a 65. pont végét) tettük. De hogy túlságba ne menjünk, tartsuk szemünk előtt a következő tudnivalókat. 1. Mindazon jövőnek jelzett perfectumtőveket, melyek, mint mellék-történesek, viszonyítottaknak (előzményeseknek) érthetők, rekeszszük ki a többi közül, s ezeknek funkcióját a perfectum tör-

ténésjelző funkciójával magyarázzuk. Tehát pl. a Trinummus ezen sorában: 387 firmum omne erit quod tu egeris, vagy 463. oculum eefodiam tibi, si verbum addideris, a perf. futurumokat viszonyított (előzményes) használatúaknak kell felfognunk. Erről részletesen később szólnunk. 2. Az önálló használatú perfecti futurumok közül is mindazokat, a melyek a plusquam-perfectumnál elbadott módon magyarázhatók, szintén a latin perfectum eredeti állapotjelző funkciója alapján kell magyaráznunk, úgy, hogy az alakhasználat lélektana ez esetekben olyanféle, mint a görögé (l. 22. pont A)) azzal a különbséggel, hogy az állapotjelző értelem nem kivétel nélkül való, mint a görögben. Pl. Cicero ad Att. IX. 15. Quum tu hæc leges, ego illum fortasse convenero («összejötem lesz» = együtt leszek vele). Ezt követeli a következetesség is, mert a *credidero, percepero, dixerero* stb. futurum alakokat oktalanság volna elválasztani a *credidi, credideram, percepi, perceperam, dixi, dixeram* alakoktól. Az állapotjelzés azonban az átható futurum alakoknál is, valamint a perfectumoknál inkább a tárgy, mint az alany állapotának értendő, mert az állapotjelzésnek *habeo, curo, reddo, facio* stb. igével és perf. participiummal való körülírásait PLAUTUS a futurumra nézve tízszor olyan gyakran alkalmazza, mint a *multa* nézve. (L. fenn a 64. pont végén, és BRIXNÉL a Captivi 345. sorához való jegyzetet.) 3. A fennmaradó, kétségkívül igen számos alakot aztán az aoristos-aeoristem alapján kell magyaráznunk, olyatér: módon, hogy igazi aoristosképzésű alakok (*vix-ero, gess-ero, haes ero* stb.) funkcióját az eredeti perfectumképzésű (*didic-ero, cecid-ero* stb.) és más képzésű (*amav-ero, monu-ero*) összes perfectumtövek is átvették. E szerint a fennebb közölt PLAUTUS-féle példákban az *obrepseris, feceris, addideris* perfectumokat és Cicero kedvelt *videro*-ját (Phil. II. 118.) a punctualis actio jövő idejű alakjainak kell értenünk, s az imperfectumtő futuraival szemben (*obrepes, facies, addes, videbis*) bennük ezt az értelmi különbséget megállapítanunk. Ez a különbség az igekötős *imperfecti* futurumokkal szemben persze gyakran alig érezhető. Más auctorokból (Ciceróból is) l. példákat DRÄGERNÉL (Hist. Syntax I. 284. és kk.). Azonban sok esetben nem merném még igekötőtlen igetőnél sem egészen határozottan eldönteni, vajjon pusztán punctualis jövővel van-e dolgunk, vagy a befejezett történés (állapotjelző-féle) jövőjével. Így pl. Livius ezen mondataiban (III. 9. 12.) non ius vestrum, sed invidiam *minueritis*, vagy (XXVI. 43. 3.) oppugnabitis enim vere moenia unius urbis, sed in una urbe universam *ceperitis* Hispaniam nyomósabb és tetszetősebb értelmet kapunk, ha az actiótövet nem aoristikusnak, hanem állapotjelzőnek értjük (= *kisebbitették «lesz», elfoglalták «lesz»,* vagy éppenséggel a RIEMANN GOELZER-féle fennebb (l. a 90. jegy-

zetet) ismertetett felfogás szerint így: «*ezzel* (együttal) kisebb lesz, *ezzel* tiétek lesz», s az efféle futurumokra még jobban illik az, a mit DRÄGER (I. 259.) és Madwig (308. lap) bizonyos plusquamperfectumokról mond, hogy «*durch solche Perfecta wird der Erfolg* (Madwig: das Resultat) einer Handlung . . . betont.» Így aztán a BRUGMANN-féle aoristos-alakelméletnek voltaképpen elég ritkán, úgyszólván csak surrogatumként vehetjük a syntaxisban hasznát: ha *semmiképpen sem tudjuk máshogyan* magyarázni a perfectum futurumának önálló használatát, akkor ám legyen punctuális jövő, — ámbár a görög alak analogiája éppenséggel nem bátorít erre a magyarázatra, mert tudvalevőleg (l. a 40. pontot) a görög futurumok (jóllehet alakilag szintén aoristosok) nem jelölik meg határozottan az actiót; másrészt pedig a functió megállapításánál nemcsak az activum alakokat kell tekintetbe venni, hanem a kétségtelenül perfectum alakú passiv alakokat is (pl. *actum erit de nobis*; Cic. Sest. 52. *Numquam denique erit tam oppressus senatus*; Cat. I. 31. *periculum residebit et erit inclusum penitus in . . . visceribus rei p. stb.*). — Az alak viszonyított használatáról később szólnék.

68. Az ú. n. *conjunctivus* alakok (*amaverim* és *amavissem*) önálló használatának megértésére először is természetesen az alakok «*conjunctivus*» volta veendő tekintetbe; s hogy az alakok használata mai napig sincs kielégítően megmagyarázva, annak oka éppen a latin «*conjunctivus*» magyarázatának nehezégeiben keresendő. A «*conjunctivus*» terminussal jelölt latin módban ismét a *synkretismus* egyik példájával találkozunk. Magában foglalja ugyanis az eredeti, igazi *conjunctivus* alakokon kívül az eredeti *optativus* alakokat is, úgy, hogy tudományosan beszélni sem lehet róla félreértés nélkül, ha *conjunctivus*nak nevezzük. Éppen azért czélszerű lesz a régi grammatikusoknál is előforduló terminussal, melyet GOSZRAU (Lat. Sprachlehre,² 396. §.) felelevenített és DELBRÜCK (Syntax, II. 375.) az összes módalakokra alkalmazott, *subjunctivus*nak nevezni ezt az alakilag és functiók tekintetében is *optativusszal* elegyült latin *conjunctivust*. Az én tárgyam csak az alakok idő- és actióbeli jelentésének vizsgálata lesz, s nevezetesen ezúttal annak kutatása, előfordulnak-e a perfectum alakjai önálló használatban, tehát a nélkül, hogy a perfectum előzményességet jelentene bennük. Azonban mindaddig, míg a *modalis functió* problémája véglegesen megfejtve nem lesz, az én fejtegetéseim eredményei sem tekinthetők véglegeseknek. Az eddigi kutatások szétágazó eredményeinek összegeyzetetésére nem vállalkozhattam, s arra sem határozhattam el magamat, hogy egy valamelyik kúató osztályozását fogadjam el. Megelégszem tehát a magyarázatban annyival, a mennyi mind a *conjunctivus*,

mind az optativus functió alapján elég biztossággal következtethető, s a mennyit (mert ez reám nézve a fődolog, nem pedig az alakok *használata* szembetűnően igazol.

Akárhogyan osztályozzuk is a subjunctivus mód functióját, kétségtelenül úgy áll a dolog, hogy az alakok egyszer akaratot, szándékot, kívánságot jelentenek, másszor pedig mentek efféle értelemről. Mint a görög conjunctivus functiójának vizsgálatakor (l. a 39. pontot) is tapasztaltuk, ez a modalis különbség főfontosságú arra nézve, aki az alakok időbeli vonatkozását vagy actióbeli jelentését kutatja. A görög conjunctivus éppen azért nem lehet sohasem múlt vonatkozású, mert (a szintén jövőre vonatkozó prospectivus functiót ezúttal nem is számítva) mindig megvan benne a volitivus-iussivus értelem, még pedig függőmondatokban nem a beszélő, hanem a szóbanlévő személy szempontjából.⁹⁷⁾ A latinban úgy áll a dolog, hogy a subjunctivus a görög optativus functióját is teljesíti, tehát, a mennyiben volitivus functiójú, ezt a functiót nemcsak a szóbanlévő személynek, hanem a beszélő személynek szempontjából is viselheti, továbbá lehet egyáltalában ment mindenféle volitivus-iussivus functiótól.

69. A subjunctivus *achronistikus formájú perfectum alakja* (*amaverim, amatus sim*) önállóan (azaz előzményesség jelentése nélkül csupán a beszélő álláspontjából közvetlenül használva) állhat főmondatokban is, függőkben is.

Főmondatokban ez a subjunctivus alak mindig önálló, s mindig csupán a beszélő személynek (soha a szóbanlévő személynek) szempontjából való modalitásokat jelenthet. Előfordul pedig ennél az igealaknál *optativus-volitivus* és *potentialis* functióval.

Ha *optativus volitivus* természetű az alak modalitása, idői vonatkozásának tisztázása céljából a következőket kell meg-

⁹⁷⁾ Erről rendszeresen elfeledkeznek a conjunctivus definitiójában. Lásd pl. DELBRÜCKNÉL is, Syntax, II. 374. «Konj. u. Opt. enthalten eine Stimmung des Redenden... Der Konj. bezeichnet den Willen des Redenden... der Opt. bezeichnet den Wunsch des Redenden». Pedig, mint már tudjuk, arra is van eset a latinban, hogy a kétféle modalitás kifejezése egy és ugyanazon alakban volna szükséges. Ha a *szereplő* személy modalis felfogása ilyenkor nincs kifejezve, pongyola és félreérthető a kitétel. L. pl. CÆS. B. G. III. 14. Non satis constabat, quid agerent (or. recta: quid agamus? or. obl.: quid eis agendum esset). Nem érthető félre ez a kitétel: (Cic. Mil. 2.) ... potestatem habetis, ut statuatis, utrum nos semper miserere *lugeamus* (or. recta is: *lugeamusne*?) an aliquando ... *recreemur* (or. recta is: an *recreemur*). De a subjunctivusnak itt is dupla functiója van. A szereplő személy modalis felfogása így volna kifejezendő: utrum nobis ... *lugendum esse* ... putetis, v. utrum nos lugere *velitis*, stb. V. ö. a rákövetkezés imperfectummal való kifejezésének tárgyalását is.

fontolnunk. I. Kivánság és akaratnyilvánítás rendszerint a jövőre szokott vonatkozni. De vonatkozhatnak olyan *állapotra* is, melyet a múltban s (a jelen időpontot át) a jövőben is kívánatosnak tartunk. Csupán csak a jelen időpontra azonban nem vonatkozhatnak sem a kivánság, sem az akarat; hiszen, mint tudjuk, nyelviileg rögzíteni (fixirozni) sem lehet a jelen időpontot.⁹⁸⁾ A perfectum esetében tehát így áll a dolog: mivel a perfectumtő önálló értelemben kétféle jelentésű lehet (gyakrabban aoristikus történést, de néha állapotot fejez ki) a subjunctivus alaknak is kétféle értelme lehet. A kivánság, ha *punctualis* történést jelent a perfectumtő, a jövő időre, ha meglévő állapotot jelent a perfectumtő: állandó, a jelenben is meglévő, s a jövő felé marandó állapotra vonatkozik. II. Elmult és pedig *csupán elmult* (nem egyúttal jelen és jövő) történése általában két esetben vonatkozhatnak kivánság vagy akarat. Először, ha a beszélő olyan múlt történést jelez kívánatosnak, melyről tudja, hogy nem történt meg, hogy a történést, mint mondani szokás, *irreális*. Másodsor, ha olyan múlt történést jelez kívánatosnak, melyről nem tudja, megtörtént-e vagy sem, vagy legalább nem nyilatkozik arra nézve, meg nem történt ténynek, *irrealisnak* fogja-e fel a történést, vagy megtörténtnek, reálisnak. Az előbbi esetben voltaképpen sajnálkozik valamin, hogy nem történt meg, holott jó lett volna, ha megtörténik, az utóbbiban kívánja, sőt remélheti is hogy meg is történt. A latin nyelv ennek a kétféle felfogásnak megfelelőleg külön alakokat használhat; ugyanis külön alakokat teremtett az *irreális modalitások* kifejezésére. Ezek az alakok az ú. n. conjunctivi imperfectum és plusquamperfectum. A perfectumnak most szóban lévő, időjeltelen alakja tehát ilyen irreális értelmet nem fejez ki, és, ha a valóságban

⁹⁸⁾ Ne téveszszzen meg bennünket, hogy még a nyelvtudomány nagymesterei is «jelen» vonatkozásúnak veszik azt, a mi, ha már idői vonatkozását is kutatjuk, voltaképpen csak jövő lehet. L. pl. SCHMALZ, L. G. 330. «Für die Zeitstufe der *Gegenwart* Præs. u. Perf., für die der *Vergangenheit* das Impf.» BRUGMANN K. Vgl. Gr. 586. 1. «Der Opt. ging seit uridg. Zeit auf *Gegenwärtiges*, *Zukünftiges* u. *Vergangenes* (?)». Erre a hibára alaktani okokon kívül a használat traditiós félremagyarázása (a jelen Zeitstufe ú. n. «kiterjesztése» 1. 3. pont és 4. jegyz.) vezetett, de helytelenül értett adverbiumok is, pl. efféle kitételekben: *Dixerit nunc quispiam* = azt mondhatná *most* valaki. Pedig csak nyilvánvaló dolog, hogy az alak a «most» határozó ellenére is mégis csak a jövőre vonatkozik. Az időhatározó szók igazi functiója általában sürgős vizsgálatra szorul minden nyelvben. Gondolom, az sülne ki ebből, hogy a «most» sohasem jelentheti a jelen időpontot, de általában nem is annyira időhatározó, mint inkább (a «majd»-dal együtt) a beszélő modális felfogásának, lelki hangulatának kifejezésére való. (A «majd» a magyarban többnyire biztatóst, fenyegetést fejez ki. A görög *vū*-nak és a német népnyelvi *jetzt*-nek következtető [= így, so] értelme általánosan ismeretes, stb.)

irreális történésekre vonatkozik is, csupán olyanra vonatkozhatik, melyet nem akart a beszélő irreálisnak jelezni. Azonban természetesen, hogy erre a *multra* vonatkozó használatra igen kevés alkalom van a közéletben, éppen azért, mert a múlt megmásíthatatlan, s a *multra* vonatkozó kívánságra, vagy éppen akaratnyilvánításra rendszeren ilyen sajnálatos megmásíthatatlan tények szoktak alkalmat adni. Innen van, hogy egyetlen egy példát sem találunk sem a KÜHNER-féle nagy nyelvtanban, sem DRÄGER syntaxisában olyat, a mely perfectum alakú volna, és *multra* vonatkoznék. Pl. KÜHNER helyesen kifejti a szabályt (Ausführl. Gramm. 47. §. I. 137. l.) «Der Wunsch ist *unentschieden*, d. h. er wird ausgesagt ohne alle Rücksicht darauf, ob derselbe erfüllbar sei oder nicht; alsdann wird er im Lat. durch den Konjunktiv des Præsens ausgedrückt, wenn er auf die Gegenwart (!) oder Zukunft bezogen wird, oder durch den Konjunktiv des Perfekts, wenn er auf die Vergangenheit bezogen wird»; példát azonban az utóbbi esetre egyet sem tud idézni; csak egy magacsinálta példával illusztrálja a szabályt: «*salvus redeas*, kámest du doch gesund zurüek, *salvus redieris* = wärest du doch gesund zurückgekehrt» (l. I. 138. l.), s azt sem veszi észre, hogy még ebben a csinált példában sem múlt történésekre vonatkozik a kívánság, hanem most is meglévő és a jövőben is maradandó állapotra, mint a német fordítás is mutatja: «*wärest du zurückgekehrt*». Még bosszantóbb véletlen, hogy az az egyetlen *utinamos* szenvedő példa, a melyet KÜHNER mégis idéz (Drägernél egy példa sines): Ter. Andr. 463, *utinam* aut *hic surdus* aut *hæc muta facta sit* nyilvánvaló módon irreális állapotra vonatkozik, és mégsem imperf. vagy plusquamperf., hanem perfectum alakú, e h. *fieret*, vagy még inkább *facta esset*. Az egyetlen KÜHNER-féle példa tehát először nem történése-, hanem állapotjelző, aztán nincs irreális móddal jelezve, holott *valóság-gal* irreális állapotra vonatkozó kívánságot tartalmaz. Magam is több napot fordítottam olyan példák keresésére, melyekben *multra* vonatkozó kívánság vagy akaratjelzés a perfectum időjeltelen alakjával volna kifejezve; de nem találtam többet, mint a FORCELLINIBEN idézett kettőt, melyek közül az egyik (Plaut. Pœn. 3. 6. 4. *quicum litigas, abscessit. Ag. Utinam hinc abierit malam cruce*) szintén irreális történésekre vonatkozik, csak a másik (Cic. Rep. 8. *apud Non. 469, 15. Merc. Cui quidem utinam vere . . . ante auguraverim*) felel meg a KÜHNER-féle szabálynak. Tehát az optativus-volitivus funkciójú latin subjunctivi perfectum *multra* vonatkozó használata úgyszólván szót sem érdemel, mert majdnem az összes példákban vagy jövő történésekre vonatkozik, vagy (nagyritkán) meglévő állapotra, melyekbe a múlt, a jelen, és nevezetesen a jövő is beleértendő. — Így

az activumban az archaistikus ú. n. syncopált alakok PLAUTUS-nál és máshol mint optativusok kizárólag csak jövőre vonatkozó, teljesülhetőnek érzett óhajtást fejeznek ki. L. pl. Capt. 172. Ita di deæque *faxint*; Trin. 384. Di te *servassint* mihi. Tagadólag ink. tanácsoló (volitivus) értelemben: Trin. 627. noli avorsari neque te *occultassis* mihi; Capt. 149. Numquam istuc *dixis* neque animum *induxis* tuom stb. stb. A későbbi r-es alakok PLAUTUS-nál (LÜBBERT szerint, idézi BRIX Men. 301.-hez) jövőre vonatkozó óhajtó mondatban csak négyszer fordulnak elő (*perieris* Men. 301., *perierint* Stich. II. 2., 61.; *delicuerit* Cas. II. 6., 47.; *abierit* Pœn III. 6., 4.), s óhajtó értelemben később is ritkák, l. pl. Cic. Phil. XII. 6., 14. quod dii omen *averterint*. — Ellenben igen gyakori az alak tanácsoló (volitivus) értelemben, ám-bár nem annyira positive, mint inkább negative. Positiv tanácsra a PLAUTUS-nál (Mil. gl. 807.) és Cicerónál (Off. I. 13.) is előforduló *memineris* alakot rendszeren egyedüli példának említik⁹⁹⁾ [Némelyek subj. perfectum alaknak tartják Cicero kedvelt *viderint* (= lássák, döntsék el) alakját is, l. pl. Læl. 3. Phil. II. 118. és Liviusnál I. 58., 10.; III. 45., 11.; II. 40., 9., és hozzá WEISSENBORN jegyzetét; de az első személy formája, mely Cicerónál *videro* (l. leg. I. 21 mox *videro*, resp. II. 9. post *videro*) inkább futuri indicativusnak bizonyítja a többi alakot is]. Negatív tanácsban (akaratnyilvánításban) ellenben tudvalévőleg rendkívül kedvelik ezt az alakot PLAUTUSTól kezdve (l. Trin. 704. ne animum *induxeris*; 1012. ne *desiteris* currere, stb. stb.) az összes auctorok. Erre az alakra nézve a legújabb időkig beérte a nyelvtudomány a futurum exactumra is alkalmazott magyarázattal, mely szerint az alak volitivus-subjunctivus modalitású punctualis történést, vagy néha az állapotjelzéshez közel járó befejezett történést jelentene. Én ezt a magyarázatot, mivel nemcsak az activum, hanem a passivum alakokra is illik, a használat szempontjából mai napig is kielégítőbbnek tartom a legújabb hypothesisnél, mely szerint a szóbanlévő activ formák (ne *induxeris*) az idogermán aoristos *injunctivus* módjának maradvékai.¹⁰⁰⁾ Példával megelégszem egy olyannal, melyben a passi-

⁹⁹⁾ Tudok még egy példát, még pedig deponens formáját, mely másnak, mint volitivusnak alig érthető, ám-bár első személyű, s így concessivus árnyalatú. Cic. Sest. 14. si qui . . . dissentiunt, lateant; si qui fecerunt aliquid . . . atque idem nunc facent . . . nos quoque *simus oblitii*. (A perfectum láthatólag párhuzamosan áll a *lateant* alakkal, s ugyanolyan természetű, csak-hogy első személyű.) Passiv értelmű ez (Sall. Jug. 31. 8.): quidquid sine sanguine civium ulcisci nequitur, iure *factum sit*.

¹⁰⁰⁾ Ezek az *injunctivus*-formák BRUGMANNÉK szerint (Syntax II. 352.) az aoristosnak az ős(?) indogermánban és a vedákban meglévő augmentumtalan (?) *præteritum* formái, melyek optativus-imperativus ér-

vum alak is előfordul, Cic. Murena 31. Nihil *ignoveris*, nihil *gratiæ causa feceris*, *miseriordia commotus ne sis*. (Az állapotjelző értelem a passiv alakból élénken kiérezhető = «ne légy megindítva»). Deponens példa Cic. ad Qu. fr. II. 12. *Jocum autem de sua egestate ne sis aspernatus*. Terentiusnál (Heaut. 826.) *Cave quicquam admiratus sis*.

Potentialis értelemben a szóbanlévő alak rendesen szintén jövő vonatkozású s ilyenkor a perfectumtő functiója az eredeti aoristosértelemről magyarázandó. Így a régies, ú. n. syncopált alakok is, pl. PLAUTUS, Cas. 349: *non ego istuc verbum empsim titivillicio*; Asin. 503. haud *negassim*, a későbbi *r*-es alakok is. Ezekre szükségtelen is sok példa; mindenki ismeri *dixerim*, *confirmaverim* stb. igék ilyen használatát. Nem mondást jelentő példák: Quint. X. 1. 101. *At non historia cesserim* Græcis; Cic. Phil. II. 118. *Quin etiam corpus libenter obtulerim*. Ezeket az alakokat azonban, mint ezek a czélzatosan idézett első személyű alakok mutatják, nem szabad összetéveszteni a futurum exactum alakokkal, mint pl. MADWIG teszi (Lat. Spr. 351. §. b) és 379. §.).

Mivel a *potentialis* modusértelem összefér a *multa* való vonatkoztatással, ilyen modalis értelemben lehetnek a szóbanlévő alakok mult jelentésűek is. De a *potentialis* értelemnek olyannak kell lennie, hogy a beszélő a történést a multban ne csak lehetségesnek, de meg nem történtnek, irreálisnak fogja fel, hanem ténylegességét is megengedje. Másszóval: az efféle perfectumos subjunctivusok majd mindig *concessivus* természetűek, ha *multa* vonatkoztatandók. Gyakrabban azonban csak *est* ige alakja (*fuert*) fordul elő ilyen mult értelemben, pl. Cic. Phil. I. 14. *Quæ est ista servitus? Fuert* (lehetett talán, tegyük fel hogy volt, nem: ám volt légyen, mert a latinban *potentialis*,

telemben is használtattak. Ez az *injunctivus* folyott össze (l. DELBRÜCK, II. 367.) az aoristosrendszerben a *conjunctivusszal*. Az egész *theoria* csupán alakbéli kriteriumokon sarkallik, és annak magyarázására való, miért használja a görög nyelv a $\mu\tau$ tiltószócskát az *imperfectum imperativus* formáival, de az aoristos *conjunctivus* formáival (l. nálam a 38. pontot). A latinban inkább zavart okoz, mint magyaráz, mert itt egyrészt a *ne dicas* alak is megvan a *ne dixeris* mellett (sőt éppen Plautusnál igen gyakori), másrészt, mert az *activumokkal* egészen egyforma szerepű passiv alakokat egészen kihagyja a számításból. Aztán meg — ámbár összehasonlító alaktani kérdésekben nem tartom illetékesnek magamat — mindenesetre bizalmatlan vagyok az «*augmentumtalan præteritum*» formákkal szemben: arra gyanakszom, hogy ez esetben is, mint máskor annyiszor (l. a 87. jegyzetet is) azzal az ismeretes, hagyományos hibával van dolgunk, mely az aoristosőnek külön jel nélkül is mult functiót tulajdonít, mert az aoristosról szólva csak az *indicativus* alakokat vette számításba, s elfeledkezett a modalis és igenévi alakokról.

nem volitivus az alapértelem!) *quædam necessaria*; Verr. I. 13. *Malus civis Carbo fuit. Fuerit* aliis: tibi quando esse cœpit? Liv. I. 23., 8. *Fuerit* ista eius deliberatio, qui bellum suscepit (nem: «ám volt legyen» — hanem: *lehetett* — szerényebb állítás a határozott indicativus helyett —). Más igéknél igen ritka a mult vonatkozás; ilyen példa még Tac. Hist. 2., 47.: alii diutius imperium *tenuerint* (lehettek birtokában) nemo tam fortiter *reliquerit*.

A concessivus fajta értelemárnyalatot azonban nem mindig hozza magával az összefüggés. Nevezetesen tagadó vagy kérdő mondatokban a potentialis subjunctivi perfectum alak, ha nem jövőre, hanem *multra* és jelenre is (mint befejezett történet, vagy állapot) vagy éppen csupán *multra* (mint punctuális történet) vonatkoztatandó, — a minek eldöntése sokszor igen nehéz — az indicativus alaktól csak abban különbözik, hogy szerényebben, bizonytalanabban fejezi ki az állítást (vagy tagadást). Jóllehet ilyenkor a magyarban feltételes móddal fordítható, mégsem kell a latinban a conditionalis-fajta subjunctivusszal összetéveszteni. Pl. Cic. de off. I. (22.) 75. et Themistocles quidem nihil *dixerit* (= nem mondhatta volna meg = alig mondhatja vala meg) in quo ipse Areopagum adiuverit. [Juv. 2., 24. *Quis tulerit* (= ki tűrte volna el) Gracchos de seditione quærentes.¹⁰¹] Kivételes példa ez is, a mennyiben valósággal irrealis történetre vonatkozik, s az író (perse versben!) még sem használt irrealis módot (*tulisset*), úgy, mint a fenn idézett verssorban. Andr. 463. Terentius]. — Passiv potentialis példát eddig egyetlen egyet sem ismerek főmondatosat. Ez a körülmény némileg bizonyítani látszik DELBRÜCK állítását (Syntax II. 387.), a ki szerint az *r*-es activ perfectumokban nem szabad a megfelelő imperfectummal szemben (*dīcam, confirmem* stb.) actióbeli különbséget keresni, mert, úgymond, a perfectum alakokhoz csak a *velim, ausim -im* végű alakok analogiájára fűződött ez az értelem. De előadásomból kitetszik, hogy én nem vagyok vele egy véleményen.

¹⁰¹ Jegyezzük tehát meg, hogy a magyar *mondta volna, tűrte volna* alakok, melyeknek a görög perfectum optativusainak fordításában nem vehettük hasznukat, a latin perf. fordításában nemcsak a multjelű alaknak (*dixisset, tulisset*), hanem az időjeltelen alaknak fordítására is alkalmasak, mert ezek az igekötőtlen magyar alakok nem egyebek *multra* vonatkozó conditionalisoknál, s a latin alak (*dixerit*) is lehet aoristikus mult értelmű. (A régi magyar nyelvtanok a *tulerit* alakra ráfogták, hogy ezt jelenti: *tűrte legyen*, a *tulisset*-re pedig, hogy = *tűrte volna*. Ezzel szemben látjuk, hogy a *tulerit* alak a nagyon ritka concessivus-optativus értelmet kivéve soha sem fő-, sem mellékmondatban nem fordítható úgy, hogy *tűrte legyen*, ellenben igenis, még főmondatban is jelentheti azt, hogy *tűrte volna*.)

70. Az alak *függő mondatbeli használatát* kutatva mindenekelőtt óvakodjunk a syntaktikai függésnek és a viszonyított actióhasználatnak összetévesztésétől. Lehet valamely igealak főmondatban, és mégis viszonyított actióhasználatú, s viszont függő-mondatban, és mégis önálló actióhasználatú. Most a függő-mondatokban kutatjuk az achronistikus perfectumalak önálló használatát. Ennek ismertetőjele az, hogy az illető alakban nem lehet szó valamely főtörténéshez mért előzményesség kifejezéséről, hanem hogy e szerint a subjunctivus alak (kivéve némely, a 88. pontban említett, nyilvánvaló *jövő* vonatkozású optativus alakokat, melyek aoristoszerű punctuális történést jelölnek, és szintén önállóknak magyarázandók) látszólag idő- és actióbeli jelentés tekintetében a megfelelő indicativus (*amavit*) párja. Egyelőre csak ilyen, punctuális *mult* értelmű alakokról szólnunk, s ezek közül is mellőzzük az optativus modalitásúakat, melyeket az actióviszonyítás vizsgálatakor czélszerűbben tárgyalhatunk. Nyilvánvaló továbbá, hogy az önálló actióhasználat csak olyankor konstatalható teljes bizonyossággal, ha a főtörténés *mult* idejű; ilyenkor ugyanis viszonyított actióhasználat esetében a függőmondatokban az imperfectum, vagy a perfectum irreális alakja (*amaret, amavisset*) volna szükséges, minek következtében az achronistikus perfectum alak (*amaverit*) kéri a szerkezetből. Ellenben nem *mult* igéjű főtörténés mellett a függő mondat *mult* történésű igéje nem is construálható másképpen, mint éppen a perf. achronistikus alakjával, akár van viszonyítás, akár nincs: az önálló használat ilyenkor tehát vitás lehet.

Hogy függőmondatos önálló használatban a subjunctivus perf. achron. alakja a megfelelő indicativus alak párja, ez, mint tudjuk, annyit jelent, hogy kivéve némely fennebb részletezett eseteket, *mult* punctuális történést jelent. Görög párja tehát nincs az alaknak, mert a görög aoristosban hiányzik a latin subjunctivusnak megfelelő modalis alak, mely egyszerre *multat* is, modalitást is jelentene. A kérdés már most az volna, miféle modalis functiók azok, melyek a latinban megérnek a *mult* jelentéssel? Negative már válaszoltunk erre a kérdésre fennebb; positiv választ adni rá a módokra vonatkozó kutatások és saját tanulmányom mostani stádiumában még nem lehet. Az optativus functiót, mint fennebb említettem, egyelőre mellőzve, megférhet a *mult* jelentés a subjunctivusnak obliquus és potentialis functióival, s azokkal a subjunctivus fajtákkal, melyeket concessivusoknak, causalisoknak, adversativusoknak neveznek.

I. A mi az *obliquus* functiójú subjunctivus most szóbanlévő alakját (*amaverit*) illeti, mint később, az actióviszonyításról szólva, tüzetesebben kifejtem, ez az alak az oratio obliquákba tartozó *elsőrangú* (ut, ne, quin kötőszókkal vagy kérdőszóval

kezdődő) mellékmondatokban önállónak fontos syntaktikai okokból nem tekinthető, ámbár rendszeren nem mult verbum regens mellett áll, s így semmi sem akadályozná, hogy magában véve önálló multnak ne legyen minősíthető. E szerint az efféle szerkezetekben előforduló alakok: rogat, quid *dixerit*; concede, ut Verres hæc impune *emerit*, sőt, mint a maga helyén kifejtem, még ez is: timet, ne (v. ut) pater *advenerit*, most nem tartoznak vizsgálódásunk körébe. Sőt olyan szerkezetekben is, melyekben a subj. perf. alak *mult*, vagy *mult vonatkozású* főtörténéshez tartozik, akár első, akár másodrangú mellékmondatban [pl. Tac. A. I. 76. cur *abstinuerit* a spectaculo ipse, varie *trahebant*; Cic. Varr. I. 30. 75. quid . . . proferam . . . Neronis . . . animum nimium timidum, qui in illa re, quid facere *potuerit*, non *habebat*. Cic. Quinct. 89. *Dixi* domum Romæ fuisse, quo iste ne *adspirarit* (nem: *adspirasset*) quidem, servos complures, ex quibus iste *possederit* neminem; . . . unum fuisse, quem attingere *conatus sit* (nem: *conatus esset*). Cic. Sull. 4. Quæro, cur. qui aditus ad causam Hortensio *patuerit* (nem: *patuisse*), mihi inclusus esse *debuerit*] az *abstinuerit*, *potuerit*, *adspirarit*, *patuerit* alakról kutatásunk mostani stádiumában csak annyit állíthatunk bizonyosan, hogy a főtörténésekhez (*trahebant*, *habebat*, *domum fuisse*, *debuerit*) képest *nem* fejeznek ki előzményességet; de hogy milyen természetű bennük a subj. perfectum alak. arról csak az alak viszonyított használatának tárgyalásakor szólhatunk részletesen, mert azok a tényezők, melyektől az alak természetének megítélése függ, olyan bonyolódottak, hogy az önálló használat rovatában kellő világossággal nem tárgyalhatók.

II. A *nem obliquus* fajtájú önálló achron. perf. alakhasználatban legtöbbször fordul elő az ú. n. *consecutivus* árnyalatú subjunctivus. Csak egyik alfaja-é ez a potentialisnak, vagy sem, nem bolygatom. Elég az hozzá, a volitivus értelem alig lehet érezhető benne, mert más nyelvre le sem fordítható. Aránylag igen gyakran fordul elő a mult *punctualis* történés jelentésével a subjunct. imperfectum irreális alakja helyett, melylyel szemben az illető történést *punctualis*nak, és ennél fogva nyomatékosabban jelzi. Persze, ha az imperfectum irreális alakja igekötős, tehát *terminativ-perfectiv* értelmű, akkor ez az értelmi különbség alig érezhető. De ez nem változtat semmit a szóbanlévő alak természetén. Legközönségesebb az alak ilyen *functióval* a syntaktikailag is ú. n. *következményes mondatokban*, pl. Liv. XXIV. 40., 12. *Inde tantus terror pavorque omnes occupavit, ut non modo alius quisquam arma caperet aut castris pellere conaretur* (az imperfectumok *sajátságos actióbéli értelme jól érezhető!*) *sed etiam ipse rex . . . vix . . . ad flumen navesque perfugerit*. Cæs. B. G. III. 15., 4. *Naves nostri expugnaverunt, ut per-*

pauci . . . ad terram *pervenerint*. Passiv és deponens példák: Cic. Cat. M. III. 25. Dissensiones eiusmodi fuerunt, ut . . . *diuudicatae sint* (mult történés); de fin. II. 20. Thorius erat ita non timidus ad mortem, ut in acie *sit* ob rem publicam *interfectus* (mult!); Phil. II. 15. Adeone pudorem perdidisti, ut . . . dicere *ausus sis*. (szintén). Előfordul még így más syntaktikai formájú (pl. jelzői) mondatokban, ilyenkor azonban inkább csak nem mult főmondatbeli ige után, mikor is önálló volta nem bizonyítható, pl. Cic. Phil. I. 37. Ego is sum, qui *contempserim* . . .; Phil. II. 29. Equis est, qui illud fieri *noluerit*. De néha mégis mult ige után is, pl. Cic. Sull. 46. Nemo me perstrinxit, quem non *perverterim*; ad Fam. VII. 30. Caninius fuit mirifica vigilantia, qui suo toto consulatu somnum non *viderit*: Ilyenkor a használat önállósága kétségtelen, mert különben *pervertissem, vidisset* alakok volnának a helyükön.

A consecutivus értelem mellett még az ú. n. *adversativus* árnyalatú subjunctivus fordul elő önálló használatú mult történést jelző perfectumalakban: Pl. Cæs. B G. I. 26., 2. Nam hoc toto proelio, cum ab hora septima ad vesperum *pugnatum sit* (nem: esset. v. pugnaretur), aversum hostem videre nemo potuit. Liv. XXI. 13., 2. cum ille . . . *manserit* apud hostem, ego ad vos veni; Cic. Yusc. III. 36. Cum multæ mihi a C. Verre insidiæ *factæ sint*, nunquam tamen tantum periculum mihi adire visus sum; de or. 214. Per mihi mirum visum est . . . te hoc illi concedere, cum sæpissime tibi senatus . . . *sit assensus*. Jelzői mondat formájában: Ter. Heaut. 519 . . . te demiror tam mane, qui heri tantum *biberis*, de itt a főmondat igéje nem mult.

Előfordul továbbá önálló használatban az alak *potentialis*-fajta árnyalatban, kétségtelen mult jelentéssel ilyenféle mellékmondatokban: Nep. 3, 1, 2. adeo excellebat Aristides abstinentia, ut unus post hominum memoriam, quod quidem nos *audierimus*, cognomine iustus sit appellatus. Továbbá a következő példában, de ebben a verbum regens nem történésjelző perfectum: Cic. Brut. 17. Refertæ sunt Catonis leges, quas quidem adhuc *invenerim* et *legerim*, et verbis et rebus illustribus. Végül, mivel mult főige mellett áll, önállónak kell lennie az alaknak efféle szerkezetekben is: Liv. IV. 38. Non dubium erat, quin terra daturi hostes *fuerint* (nem essent v. fuissent!), és XLIII. 4. Haud dubium fuit, quin . . . castra eo die Punica capi *potuerint* (nem possent!) Milyen modalis functiója van ilyenkor a subjunctivusnak, azzal a kérdéssel egyelőre még nem foglalkozom. Annyi valószínű, hogy a modalitás ilyenkor is a szereplő (nem a beszélő) személy lelkiállapotát fejezi ki. A magyar értelemre nézve vö. a 101. jegyzetet.

A felhozott példákat nagyon megszoríthatam volna, ha

több olyant közlök, melyben a függőmondatbeli perfectum alak a főmondatban lévő *nem mult* igealak után áll. De egyrészt ilyenkor nem bizonyítható az alak önálló használata, másrészt olyan kétségek fűződhetnek az alakhasználathoz, melyeket tüzetesebben csak az actióviszonyításról szólva tárgyalhatok. Magukban a subjunctivi perfectum alakokban fel kellett tűnnie, hogy míg a megfelelő indicativus alakokból, legalább néha, kiérezhető a meglévő állapotjelző értelem is, addig a függőmondatbeli subjunctivusok majdnem kivétel nélkül mult történésjelzők, még pedig nemcsak az activum, hanem a deponens és passivum alakok is: a hagyományos nyelven szólva, nem ú. n. perfectum logicum, hanem ú. n. perfectum historicum természetűek.

Használható tehát *önállóan* a subj. perfectum alakja *idő* vonatkozás tekintetében főmondatokban többnyire jövő, néha mult vonatkozással, mellékmondatokban úgyszólván mindig mult vonatkozással. (De vö. a 147. jegyzetet.) *Actióbeli* jelentése pedig a görög aoristosénak megfelelő punctualis actio, kivéve, ha nagyritkán a perfectum eredeti értelme szerint meglévő állapotot jelent. A punctualis értelem magyarázatánál a *jövőre* vonatkozó használatban nem a perfectum módosult értelméből, hanem az eredeti aoristosérteleméből szokás kiindulni.

71. A latin subjunctivusnak ú. n. *plusquamperfectum* alakjai (*amavissem, amatus essem*), mint a maga helyén tüzetesen kifejtjük, többnyire függőmondatban fordulnak elő és viszonyított használatúak, azaz multban való előzményességet jelentenek, mint a megfelelő indicativusok (*amaveram, amatus eram*). Most azonban az alak önálló, tehát nem-előzményes használata érdekel. Fontos különbség a plusquamperfectum és az időjeltelen alak közt, hogy önálló értelemben a plusquamperfectum csak főgondolatban fordulhat elő (mely azonban esetleg mellékmondat formájú lehet,¹⁰²⁾ és hogy viszont, minden, főmondatban

¹⁰²⁾ Jelzői formájú pl. a mondat, de azért a subj. alak önálló használatú ilyenforma összeköttetésekben (Cic. ad Att. XI. 9.): Hæc ad te die natali meo scripsi, quo utinam *susceptus non essem*. Tudjuk, hogy a relativ névmással kezdődő mondatok a latinban sokszor csak formailag mellékmondatok. Állhat ezenkívül a plusquamperfectum más függő mondatban, még következményesben is, önállóan, ha voltaképpen egy közbevetett feltételes mellékmondathoz tartozó főmondat igéjének tekintendő. Pl. Liv. II. 33. 9. tantumque sua laude obstitit famæ consulis Marcius, *ut, nisi fœdus cum Latinis in columna ænea insculptum monumento esset, ab Sp. Cassio uno, quia collega afuerat, ictum, Postumum Cominium bellum gessisse cum Volscis memoria cessisset*. A feltételes szerkezet ugyanis ilyenkor éppen úgy marad, mintha magában volna; vö. Liv. IV. 58, 3; X. 46, 6. is. De az efféle kettős funkciójú subj.-ok igen ritkák. Rendesen ilyenkor is

előforduló plusquamperfectum önálló használatú. Magára az alakra nézve csak annyi bizonyos, hogy latin földön termett, s e szerint a latin nyelv specialis szükségleteinek felel meg. Ezt igazolja önálló használata is, mivelhogy úgyszólván kivétel nélkül mindig csupán *multra vonatkozó* modalitást jelent, holott pl. a görög nyelv, mint tudjuk, a *multra* vonatkozó modalitásokat csupán az indicativus multjával és külön modalis szócskával (ὄν, κέν), vagy körülírásokkal (ὄφελλεν) tudta kifejezni. Tehát a görög perfectumnak optativusa csak igen ritkán, a görög aoristosnak optativusa (vagy éppen conjunctivusa) pedig sohasem fordítható önálló használatú subjunctivi plusquamperfectummal latinra. A magyarban az ú. n. feltételes módú *volna* segédigével összetett perfectum alakoknak felel meg a latin alak idő- és actióbeli jelentés tekintetében, azonban persze csak olyankor, ha önálló használatú, azaz: főmondatban.

Ennek a mult értelemnek az az oka, hogy a perfectumtól állapotjelző értelme, kivált az activumban, ritkán érezhető ki az alakból, hanem aoristos módjára punctualis történést jelent, úgy, mint rendszerint a fennebb említett magyar alakok¹⁰³, még ha igeikötősek is, vagy hangsúlyos határozóval állanak. Az imperfectum praeteritum alakjától éppen csak a történést punctualis volta különbözteti meg, s azért az *igeikötővel* perfektivált értelmű ú. n. imperfecti praeteritummal szemben, ha az is *multra* vonatkoztatandó, alig mutat érezhető értelmi különbséget.

Előfordulhat önálló actióértelemmel természetesen minden *jövőre* irányuló akaratot vagy szándékot *kizáró* modalis értelemben, s a mennyiben optativus vagy volitivus árnyalatú, egyúttal mindig és megvalósíthatatlan akaratot jelöl, azaz, mint mondani szokás, *irrealis* történést. Arra nézve, vajjon a mult alapértelemmel jár-e együtt ez az irrealis értelem, vagy fordítva,

fuerit achronistikus perf. alak áll önállóan, a participium futuri-val kapcsolatban (az ú. n. conjug. periphrastica, I. pl. I. 3.). Tehát: *cessurum fuerit*. L. WRISSENBORN-MÜLLER jegyzetét Liv. II. 33. 9. helyéhez.

¹⁰³ A meglévő állapot a latin alakokba igen ritkán érthető beléjük, pl. Utinam *advenisset* = bárcsak megjött volna = itt volna, s ha igen: természetesen csak olyan igéknél, melyek az indicativus alakban is lehetnek állapotjelzők. — A magyar befejezett történést feltételes alakok, ha igeikötősek vagy hangsúlyos határozóval állanak, voltaképpen éppen úgy jelezhetnek *meglévő* állapotot is, mint az indicativus egyszerű alakjai (*megálltam* = *megálltam* és most is *állok*). De most már tagadhatatlanul ezekből az alakokból sem igen érzik ki az állapotjelzést. Maga ARANY JÁNOS is szívesebben használja ilyenkor az ú. n. állapotjelzőt. L. pl. Toldi, I. 10. 7: S mintha vassá volna karja, maga, *válva*, Még csak meg se rezzen a kinyujtott szálfá. V. 7. 1: De lám, mintha ördög volna belé *bujva*. Egyet hengeredik, s talpra ugrik újra. Erről tanulmányom magyar részében tüzetesebben is lesz szó.

az irreális modusértelemmel jár együtt a *multra* való vonatkoztatás, mint annak egyik alkalmazása. még nincs megállapodás, sőt ebben a kérdésben a két nagynevű munkatárs, DELBRÜCK és BRUGMANN sincsenek egy véleményen.¹⁰⁴⁾ Ha azonban helyes a DELBRÜCK felfogása, mely szerint az imperfectum alakokba (*diceres*) stb. a *multra* vonatkozás csak beleérthető,¹⁰⁵⁾ voltaképpen azonban csak irreális modalis értelmük van, akkor a perfectum alak mult értelmének állandóságát alig lehet egyébként tulajdonítani, mint éppen az alak történesjelző perfectum voltának. A latin passivumban (*susceptus essem*, *obrutus essem*, l. később) és a magyarban is, a főige történesjelző perfectum volta (*mondta* volna) adja meg az alaknak a mult vonatkozást.

Az alak önálló használatát a subjunctivas-fajták szerinti rendben bemutatni ez idő szerint még újabb nehézségekkel jár. DELBRÜCK, ki egyébként egyáltalában nem tesz különbséget az

¹⁰⁴⁾ A plusquamperfectum syntaxisát DELBRÜCK (*Syntax*, II. 404.) egyáltalában nem is tárgyalja, mint mondja, anyag hiányában; egyébként a perfectum irreális módjának (*der Irrealis des Perfektums*) tartja. Az imperfectum ú. n. praeteritumát pedig a praesens irreális alakjának minősíti, s reá vonatkozó tüzetes tárgyalását (l. *Syntax*, II. 398—404.) így foglalja össze: «So ist also das eigentlich bezeichnende für den sog. Konj. Imperf. die Entferntheit von der Wirklichkeit, eine Anschauung, von der die *Versetzung* (!) in die Sphäre der Vergangenheit nur eine *Unterabtheilung bildet*. — Ellenben BRUGMANN (K. *vergl. Gr.* 587. l.) a conj. imperfectumánál (értsd: a subjunctivus imperfectuma ú. n. praeteritumánál) a praeteritum-jelentést tartja az eredeti jelentésnek. (Például ezt hozza fel: *utinam te di prius perderent* Plaut. *Capt.* 537.) «Dann galt die Form auch als Irrealis für die Gegenwart.» Mindenesetre óvakodjunk attól, hogy a multság jelét az *-issem* végzetben ne keressük. A mennyiben mult értelmű az alak, nem a végzet, hanem a perfectumtő módosult értelme teszi azzá.

¹⁰⁵⁾ DELBRÜCK (i. h.) a mult vonatkozású imperfectum alakokat (az *utinam*-os optativust, a *diceres*, *crederes*-féle potentialisokat, és a *si habere*, *darem* [= *adtam* volna] féle szerkezetekben lévő alakokat) «vom Standpunkt einer vergangenen Situation aus» magyarázza, és a Homeros-féle $\kappa\epsilon\ \sigma\alpha\iota\tau\epsilon\ \sigma\upsilon\chi\ \delta\upsilon\ \gamma\upsilon\sigma\iota\tau\epsilon\;$ alakokkal veti össze (l. nálam a 35. pontot), azzal a megjegyzéssel, hogy «Das Verhältnis zur Vergangenheit ist im Lateinischen dasselbe, wie bei Homer» és: «Die Äusserung geschieht, wie es auch selbstverständlich ist, vom Standpunkt des Redenden aus. Doch kann man sich auch, ohne dass dafür ein äusseres Zeichen gegeben wurde, in eine vergangene Lage versetzen, und sie als Grundlage der Äusserung nehmen». Ez alig érthető másképpen, mint hogy DELBRÜCK a tölem ú. n. állásponteltolódásban, vagy átképzelésben keresi a látszólagos mult értelem magyarázatát. Csakhogy ilyenformán határozottan meg kell mondani, hogy az imperfectumok egyáltalában nem is mult értelműek: mert átképzelés feltételezésének csak így van jogosultsága. DELBRÜCK azonban mégis mult értelműeknek veszi őket: így aztán ellenmondásban van saját magával. — Hogy BRUGMANN a mult értelmet veszi az eredetinek, azt már említettem. Melyik felfogáshoz szegődünk mi, annak kifejtése csak később lesz helyén.

önálló és viszonyított használat között, a subjunctivusnak csak optativus, potentialis és conditionalis fajtáját ismeri; általában azonban még egy iussivus fajtát is megkülönböztetnek. E szerint használható önállóan a subj. perfectum ú. n. praeteritum alakja:

1. Mint *optativus*, *multa* vonatkozó, teljesülhetetlen óhajtás kifejezésére. Az óhajtás nem egyéb sajnálkozásnál azon, hogy a szóbanlévő történés nem teljesülhetett. Activum példa idézése szükségtelen (l. pl. Phil. II. 24: *utinam societatem . . . numquam coisses*, aut . . . *diremisses*). Passiv példák: Cic. ad Att. XI. 9. *Hæc ad te die natali meo scripsi, quo utinam susceptus non essem* (a mondat jelzői mellékmondat formájú, de azért az actióhasználat önálló: főmondatban is csakúgy volna). Vell. 2, 116, 3. *utinam . . . non testatum esset*. Ov. Her. 1. 5. *O utinam . . . obrutus esset*. A passiv példákat azért idéztem, mert ezekből jobban látszik, hogy a plusquamperf. néha meglévő irreális állapotra is érthető. Ilyenkor persze nincs aoristos-féle mult értelem (*obrutus esset* ilyen értelemben nem = ellepetett volna, hanem = el volna lepve; de, mint említettem, ilyen állapotjelző használatban igen ritka a latin alak). Az imperfectumok *utinam*-mal rendszeren jövő vonatkozásúak vagy achronistikusak (nem «jelen» vonatkozásúak, mint rendszeren állítják); de néha Plautusnál ezek is *multa* értendők pl. Capt. 537. *Utinam te di prius perderent* (= pusztítottak volna el), *quam periisti e patria tua*. [Brix, Plautus kommentátora ezt a subjunctivust iussivusnak nevezi, és azokkal veti össze, melyeket DELBRÜCK potentialisoknak nevez (l. Brix jegyzetét a helyhez). Ez a hármas *confusio* mutatja, milyen homályos még a latin subjunctivus elmélete]. Hogy DELBRÜCK ilyenkor átképzéssel magyarázza az imperfectum használatát (mely szerinte átképzés nélkül csak a «praesens» irreális módja lehet), azt a 105. jegyzetben említettem.

2. *Volitivus* (iussivus) árnyalattal azt a történést fejezi ki a beszélő az alakkal, a melynek a multban *meg kellett volna történnie*, de nem történt meg. DELBRÜCK DRÄGERREL (Hist. Syntax I. 308. — ki szerint azonban ezek a subjunctivusok: «dem Conj. iussivus sehr ähnlich sind» —) ezt a használatot is potentialisnak tartja. Activ példák: Cic. de Fin. IV. 20. *Saltem aliquid de pondere detraxisset* (= *le kellett volna húznia*, de magyarul is mondhatom így: «legalább *húzott volna le* valamit; csakhogy így a magyar kitétel conditionalis árnyalatú). Hogy potentialisnak fogjuk fel (így a tagadószó *non* volna) nem engedik az efféle *ne-s* kivételek: Cic. Verr. III. 84. *Frustrum ne emisses* (*ne* vettél volna, nem kellett volna vened!). Kérdő formájú példát nem találtam. Különös nyomatékkel említem ezt

azért, mert e szerint a subjunctivus a plusquamperfectumban csupán a *beszélő* szempontjából való modalitást fejezhet ki. Szenvedő példám nincs. Deponens: Verr. I. 42, 107. Voconia lex te videlicet delectabat. *Imitatus esses* (utánoztad volna) ipsum illum Voconium... Az imperfectum alakok ebben az értelemben Cicerónál még gyakoriabbak, mint a perfectumok, még pedig, ha ige-kötősek, a perfectumokkal látszólag teljesen megegyező értelemben. De egyet, úgy látom, nem emeltek ki eléggé az eddigi megfigyelők. Azt, hogy Cicerónál az imperfectum rendesen kérdőmondatban van, tehát a subjunctivus nem a beszélő lelkiállapotát fejezi ki. Így például magában a pro Sestio cz. beszédben: 43. *hæc cum viderem, quid agerem?* (mit kellett volna tennem?) *contenderem* contra tribunum plebis privatus? (= vizsálykodnom kellett volna?) 48. *ego, vir consularis, timerem?* (= szerintetek féltem volna?) 46. *depugnarem* (= végig kellett volna vívnom a harcot?) Nem első személyű példák, de szintén kérdők: Cic. Phil. II. 3, 5. *Quam ipse victor salvum esse voluisset, eum tu occideres?* (= hogy azt neked meg kellett volna ölni? N. B. Antonius akkor még nem ölte meg Cicerót; az alak csak *de conatu* értendő, azért impft.). Sest. 64. *De Cyprio rege quaererentur?* (panaszkodniok kellett volna?). Továbbá én az imperf. és a perf. közt itt is érzem azt a különbséget, hogy, míg a perf. *punctualis*, addig az impft. *cursiv-durativ* értelmű. Némely *igekötős* imperfectumra nézve persze a perfectiv értelemben a *punctualis* értelemmel való rokonsága miatt ez kétségesnek látszik, pl. 46. *susciperem? subirem?* 128. *hunc ego reditum repudiarem?* De ezeknél meg a *de conatu* értelmet érzem (= hajlandónak kellett volna lennem visszautasítani?) Ezek szerint nem hihetem véletlenségnek, hogy pl. a 45. fejezetben *restitisses, repugnasses, mortem pugnans oppetisses* nem imperfectumok, hanem perfectumok vannak. Ugyanis itt határozott *punctualis* actiók értendők; *resisteres* és *oppeteres* alakokból én kiérezném a *de conatu*, illetőleg a *cursiv-durativ* érelmet még az igekötő ellenére is. Hogy azonban igazam is van, határozottan nem merem állítani, jóllehet nem látom át, mi különbség volna az imperf. és a perfectum alakok közt, ha nem actióbeli, s egyáltalában miért kellene kétféleképpen kifejezni *ugyanazt* az értelmet. Mert hogy *contenderem* átképzeléses alak volna (= vizsálykodnám, vizsálykodnom kellene) abban a függőmondatos alakok megvizsgálása előtt BRUGMANNnal szemben nem akarok DELBRÜCK véleményéhez szegődni.

3. *Potentialis* árnyalattal az alak azt fejezi ki, hogy valami a multban megtörténhetett volna bizonyos, nem valóságos feltétel alatt, a feltétel azonban, melytől a megtörténés függött, *nincs feltételes mellékmondatnál jelölve*. Más különbséget, mely

a potentialis subjunctivust a conditionalistól elkülönítené, a magam részéről nem látok, s azért a conditionalist csak a potentialis egyik fajtájának tekintem. Ilyen ez a példa Liviusnál (III. 45. 6.). *Placidum quoque ingenium tam atrox iniuria accendisset* (= lánggra lobbantott volna, t. i. ha az illető megsértett fél *placidum ingenium* lett volna). Itt is közönségesebb az imperfectum alak, kivált az egyes 2. személyű ezekben az ismeretes kitételekben: *diceret, crederet, putaret, cerneret, videret.*¹⁰⁶⁾ DELBRÜCK szerint — a hogyan én értem a 104. jegyzetben idézett szavait — ezek az alakok átképzéssel ezt jelentik: azt mondanád, hinnéd, stb. (a beszélő a történet színhelyére képzeli magát és olvasóit, mint pl. GARAI a «Kont»-ban: «*vélnéd*, egy erdő rengeti hatalmas üstökét»). — Concessiv árnyalatú potentialis vonatkozásban is inkább az imperfectum alakja használatos önállóan (viszonyítás nélkül), pl. Cic. Off. III. 19. 75. At *dares* (adtad volna csak meg...) *hanc vim M. Crasso...*; *in foro, mihi crede, saltaret.* Passiv példát perfectumra most csak egyet tudok: Cic. Sest. 47. *Victi essent improbi* (t. i. si restitisses, repugnasses) = le lehetett volna győzni, v. legyőzettek volna, a szerint a mint potentialis vagy conditionalis módra fordítjuk.

Kitett föltétel mellett *conditionalis*-nak szokás nevezni a potentialis subiunctivust. A feltételes mondat szerkezetek, kivált ha *oratio obliqua*ba kerülnek, nagyon fontosak és tanulságosak az alakhasználat tekintetében, magának a most szóbanlévő alaknak, a subj. plusquamperfectumának *önálló* használata szempontjából azonban nincs külön mondanivalóm. Önállónak az alak természetesen a feltételes szerkezetnek csak főmondatában tekintendő, s ott ugyanazt jelenti, a mit a potentialis. Pl. Cic. Verr. A. I. 10. Si Metelli fidei diffusus essem (melléktörténés, viszonyított actióhasználat, előzményesség), *iudicem eum non retinuissem.* A megfelelő imperfectumok, azaz azok, melyek a föltételes szerkezetek főmondataiban állanak, tudvalévőleg kétértelműek.¹⁰⁷⁾ Rendszeren

¹⁰⁶⁾ Harmadik személyre DELBRÜCK (Syntax, II. 400.) nem tud példát. Terentiusból említi ezt az egyet (Heaut. 200.): *Fortasse aliquantum iniquior erat praeter eius lubidinem: pateretur...* De szerintem ez sem potentialis, hanem iussivus (tűrnie kellett volna, tűrte volna, cursiv duratív értelem!). Ellenben én potentialisoknak tartom a következő, kérdő formájú szerkezetekben lévő alakokat: Cic., de imp. Pomp. XI. 31. *Hoc tantum bellum... quis unquam arbitraretur* (ki hihette volna)... *ab uno imperatore confici posse?* De fin. II. 17. 55. *Poterat autem impune: quis enim redarqueret?* (ki czáfolhatta volna meg?).

¹⁰⁷⁾ A hagyományos syntaxis azt a különbséget látja a *multa* vonatkozó alakhasználatban, hogy imperfecti subjunctivus akkor állhat a feltételes főmondatban, ha «mind a föltételt, mind a föltételezett dolgot... mint *lehetőséget* tüntetjük fel», — a plusquamperfectum pedig akkor, ha mint lehetlent. (L. BARTAL-MALMOSSI, Mondattan, 2. kiadás, 177. l.)

jövő történést vagy állapotot (nem «jelen»-t, mint mondani szokták) jelentenek, pl. si hoc diceres, *errares* (= ha ezt mondanád — a jövőben — *tévednél*); azonban jelenthetnek mutat is a kérdő főmondatokban, pl. Cic. Tusc. I. 37. Cur igitur et Camillus *doleret*, si hæc post 350 fere annos eventura putaret, aut ego doleam...? Ebben az esetben és effélékben a *doleret* nyilvánvaló iussivus értelmű: miért *kellett* volna bánkódnia. Inkább potentialis természetűek, de szintén kérdő formájúak a következő példák subjunctivusai: Cic. Phil. VIII. 4. Num tu igitur Opimium, si tum esses, temerarium civem... *putares* (= gondolhattad volna?). Sest. 63. Atque etiam (Cato) si alia quapiam vi expelleretur illis temporibus ex hac urbe, facile *pateretur* (túrte volna, nem: *eltúrte* volna; potentialis); — ez a mondat is kettős kérdés első tagja; a folytatás ez: tum, sententia sua condemnata in hac urbe esse *posset*? Sest. 81. fuistisne ad arma ituri?... an etiam tum *quiesceretis*? (tovább pihentetek volna?). (Sest. 64.): quamquam quis *audiret*, si maxime loqui vellent. — b) Cic. Sest. 54. Quod si meis incommodis lætabantur, urbis tamen periculo *commoverentur* (meg kellett volna indulniok; iussive; megindulhattak volna, potentialis módon). Látjuk, hogy efféle és hasonló állító mondatokban is kétségkívül más, nyomósabb modalis értelem is szerepel a conditionalis-potentialison kívül; a potentialisnak felfogható példák úgyszólván mind kérdő formájúak, tehát nem a beszélő modalis álláspontjából folynak. c) Csak igen ritkán fordul elő feltételes főmondatokban az imperfectum alak érezhető iussivus vagy nyomósabb potentialis értelem nélkül (Vö. DRÄGER, Hist. Syntax II. 724.), úgy látom,

197. és 198. §.) De az imperfectumra nézve felhozott példák mind kérdők, és részben határozottan jussivus árnyalatúak. MADWIG (l. Lat. Spr. 347. §. Anm. 2) szintén csak ezeket a hagyományos példákat idézi, «rhetorische Wendung»-ot lát az imperfectum ilyen használatában, mikor az Imperfectum áll «statt (!) des Plusquamperfectums entweder in beiden Sätzen... oder (am seltensten) im Hauptsatze allein» s így magyarázza a használatot: «es wird etwas so dargestellt, als ob es noch stattfinden könnte». Az én nyelvemen ez annyit jelent, hogy átképzeléseseknek tartja az imperfectumokat, úgy, mint DELBRÜCK is (l. Syntax, II. 401.), a ki szerint «es kann nicht zweifelhaft sein, dass der Typus *si habere, dare*... auf den Optativ zurückgeht (a mennyiben irrealis)... Das Verhältnis zur Vergangenheit ist im Lateinischen dasselbe wie bei Homer. Denn auch im Lateinischen muss gelegentlich aus der Situation entnommen werden, dass die ganze Aussage der Sphäre der Vergangenheit angehört, z. B. ... Deos credo voluisse: nam *ni vellent, non fieret*, scio, wenn sie nicht gewollt hätten, Aul. 741. Itt persze óvatosabban nyilatkozik, mint a potentialisnál, hol kétségen kívül átképzésre gondol, v. ö. a 104. jegyzet idézeteit, a hol *Versetzung*ról van szó. De másképpen itt sem értheti a dolgot. DRÄGER szerint is (Hist. Syntax II. 722) «In denjenigen Fällen, wo der Conj. Imperf. statt des Conj. Plusquamperf. steht, findet eine Repraesentation der Vergangenheit statt.» Így KÜHNER is, Ausf. Gr. II. 929. l.

csak olyankor, ha a *cursiv-durativ actio* igen nyomatékosan ki volt fejezendő. Ilyen a DRÄGER-féle példák közül teszem azt: Cæs. B. C. 3, 111. *quas (naves) si occupavissent (előzményes történés), . . . mare totum in sua potestate haberent (= tartották volna)*. Egészen ilyen a másik példa is, B. Al. 16. *illi si superassent navibus, omnia tenerent (birtokukban tartották volna); si inferiores fuissent, reliquam tamen fortunam periclitarentur (= veszélyeztették volna)*. De DRÄGER példáinak legnagyobb részében megvan az *a)* és *b)* alatt említett nyomósabb (nem pusztán *conditionalis*) *modalis* értelem.

A *subjunctivus ú. n. plusquamperfectuma* tehát önállóan csak főmondatokban fordul elő s állapotjelző értelem csak nagyritkán, inkább a *passivumban* érthető belé, mikor is *irrealis* meglévőnek feltételezett (de meg nem engedett) állapotot jelöl (utinam obrutus esset). Az *activumban* többnyire történésjelző: ilyenkor *punctualis actiójú*, s *időileg* mindig *multa* vonatkozik, eredetileg *punctualis*. A *mult* vonatkozásu *imperfectumoktól* az különbözteti meg, hogy emezek határozottan *cursiv-durativ actiójúak* is lehetnek. Ha az *imperfectumok* igekötősek (*perfectiváltak*), akkor elmosódik ez a különbség is.

72. A *perfectum-tőhöz való infinitivus (amavisse, amatum esse)* szintaktikailag rendszerint melléktörténést jelöl, mely valamely *verbum finitum* mellett mint az értelem kiegészítője szerepel. De ez korántsem jelenti azt, hogy *actióhasználatá mindíg* viszonyított. Rendesen az, s ilyenkor a melléktörténés egyúttal *előzményes* értelmű: de van olyan használata is, melyben a *perfectumtő* nem jelez előzményességet, hanem önálló használatú.

Lehet pedig önálló használatú, azaz előzményességet *nem* jelentő, kivált olyankor, ha a *perfectumtő* nem görög aoristos-szerű, azaz *punctualis történésjelző*, hanem inkább állapotjelző értelmű. Ugyanis, mint később részletesebben kifejtem, az előzményesség értelme éppen a *perfectum aoristos-szerű értelmétől* függ; a hol nincs aoristos-szerű értelem, ott nincs előzményesség, vagyis egyáltalában nincs viszonyítás. Mint tudjuk, így áll a dolog a görög *perfectum infinitivusánál* (l. a 11. és a 16. pontot; pl. ὡμοσε νῆα κατεῖροσθαι = megesküdött, hogy a hajó le van húzva, meglévő állapot! προτεροχθαι ἐάσομεν = hagyjuk megtörtént állapotban!).

I. *Állapotjelző értelmű*, mint a *finitum* igealakoknál is, kivált a *passivum* alak lehet, mely tudvalevőleg az igemelléknévnek¹⁰⁸⁾ *esse* igével való összetétele. Pl. Cic. Cat. I. 8. Sen-

¹⁰⁸⁾ BRUGMANN szerint (Grundriss, II. 423.) ezekben az indogermán *-to-* képző «befejezettséget jelent, s ennek következtében állapotszerű történést» (Vollendetsein und infolge dessen Zuständlichkeit einer Handlung).

sistine illam coloniam esse munitam (= hogy meg van erősítve); 16. ut non odio permotus esse videar; 31. videbimur esse relevati. Mint e czélzatosan idézett példákbl látjuk, de különbben is természetes, a főigék ideje közömbös az igenév functiójára nézve, mivelhogy (l. lennebb) időt az igenevekkel egyáltalában nem lehet megjelölni. — A participium annyira nominalis természetű, hogy úgyszólván egészen melléknév szerepét viszi; mutatják ezt azok a (később még szóvá teendő) bonyolódott szerkezetek, melyekben fore infinitivus áll mellette, pl. Cic. Sulla 27. Possum dicere me satis ademptum fore, si . . .

Még nyilvánvalóbb a passivum perfectumok állapotjelző, tehát önálló functiója szándékot, akaratot kifejező, vagy általában jövő vonatkozású (pl. oportet, convenit stb.) főtörténekek mellett, melyeknél már az összefüggés is kizárja az előzménység értelmét, s ezzel a perfectumtő aoristos-szerű — történeljes jelző előzményes — functióját. Különös figyelmet érdemel az a tény, hogy efféle szerkezetek az egész latinságban, többi közt Plautusnál és Cicerónál is elég gyakoriak.¹⁰⁹⁾ Plaut. Amph. prol. 33. iustam rem esse oratam a vobis volo; Cic. p. Cael. 3. illud te esse admonitum volo; Cat. I. 4. quo ex senatus consulto confestim interfectum te esse, Cat., convenit, vö. Cat. II. 3. interfectum te esse iam pridem oportebat. És még inkább esse nélkül, pl. Plaut. Bacch. 495. factum volo Cic. Rosc. Am. 9. 25. ut fortunas conservatas velit. Ennek a perfectum-használatnak lélektanát jól ismerjük már a görög alakhasználatból: a perfectum a türelmetlenül vágyakozó egyén kívánságát nem a valósághoz képest teljesülendőnek, hanem már teljesültnek jelzi (l. 9. pont: κελείσθω ἢ θύρα, 16. ἐρηγγόρθαι ἄνωχθι; efféle a 22. pontban említett πεπράσεται alak lélektana is, melynek szakasztott párja a 67. pontban megbeszélte minueritis latin perfecti futurum alakhasználat). Az átképzés egyik fajtájával van dolgunk, mely azonban nem az időhasználatban, hanem az actióhasználatban nyilatkozik.

II. Nehezebb eldönteni, hogy hasonló esetben, t. i. jövő vonatkozású főige mellett hogyan kell felfogni az activum alakokat. Előfordulnak ezek a régi hivatalos nyelv tilalmaiban (S. C. de Bacch. DESSAUNÁL 2. ne habuise velet; 7. ne adiese velet, 13. ne fecise velet stb.), de előfordulnak egyes íróknál, még késő korúaknál is ilyen tilalmakban, kivált szándékosan régieskedő használatban, de egyébként is, sőt positiv kívánságban is, pl. Hor. Sat. I. 2. 28. sunt, qui nolint tetigisse; Ep. II. 3. 30. si curat . . . tetigisse; u. o. 168: commisisse cavet; Ov. Met. 14,

¹⁰⁹⁾ Sok példát állít össze különösen DRÄGER, Hist. Synt. II. 404. és kk. Én meglegedtem egynehány Plautus- és Cicero-féle példa idézésével.

571. sed *vicisse* petunt; Liv. XXII. 59, 10. me *extulisse* velim, stb. stb., l. KÜHNER, Ausf. Gr. II. 101. l.). Csak egy bizonyos: az, hogy mindezen infinitivusokban a perfectum önálló használatú, mert előzményességről nem lehet szó bennük. De perfectum-, vagy aoristos-értelemben magyarázandók-e, azaz: állapotjelző-féle befejezett történeseknek-e, vagy *önálló* punctualis történeseknek, arra nézve még nincs megállapodás. DELBRÜCK (Synt. II. 472.) valamennyit önálló punctualis-történejszavaknak érzi, azaz: az eredeti aoristos-értelemből magyarázza, s e szerint neki *ne adiesse vellet* = μή θέλη προσελεῖν. DRÄGER (Hist. Synt. I. 254.) és KÜHNER (Ausf. Gr. II. 103. Anmerkung 5.) ellenben egyenesen tiltakoztak a görög aoristos-szal való összehasonlítás ellen.

Szerintem az activum-alakokkal következőképpen áll a dolog. a) Mindenesetre czélszerűnek látszik különválasztani a most szóbanlévő használatától azt, melyben az activ infinitivus *nem jövő vonatkozású főige* mellett áll, így kivált a *satis est, satis habeo, sufficit, abunde est, contentus sum, operae pretium est, honestum est, poenitet, piget, iuvat, melius est* kitételek mellett álló perfectumokat, pl. Verg. Aen. III. 282. *iuvat evasisse* tot urbes; Hor. Carm. I. 1. *collegisse iuvat*; Cic. Phil. II. 117. *Satis esse didicisse*; ad Att. XIV. 10, 2. *melius fuit periisse* (= τεθνάναι, veszve lenni) *illo interfecto, quam hæc videre*. Ezeket a (*rendszert* *igekötés*) perfectumokat már csak a passivum alakok használatának analogiája miatt is én perfectumos állapotjelzőknek, tehát a görög perfectum æquivalenseinek értem (vö. pl. Herod. I. 31. ὡς ἀμεινον εἶη ἀνθρώπων τεθνάναι (= periisse, halva lenni) μᾶλλον ἢ ζῶειν. — b) A jövő vonatkozású főigék mellett álló perfectumokról azonban még esetről-esetre is nehéz eldönteni, perfectum-szerűnek vagy aoristos-szerűnek értsük-e az alakot. Ugyanabban a helyzetben vagyunk velök szemben, mint fennebb (l. a 67. pontot) a futurum alakjainak önálló használatával szemben, s e szerint más eredményre itt sem juthatunk, mint ott jutottunk. Nevezetesen azt hiszem, hogy már a passiv alakok éppen említett elterjedtsége sem engedi, hogy DELBRÜCKkel *minden* aktiv alakot punctualis actiójú infinitivusnak magyarázzunk.¹¹⁰) Eléggé megmagyarázza a perfectum-használat lélektanát az a passiv alakokra is illő magyarázat, mely szerint a türelmetlen vágyakozó a maga kívánságát hajlandó teljesülni, késznek jelezni. Hogy minden alakot *magyarra* nem tudunk perfectummal fordítani, az onnan van, hogy a magyar perfectumból még igekötősen sem érezzük ki mindig a meglévő állapotot, s hogy

¹¹⁰) Hiszen ehhez a példájához (S. C. de Bacch.) *ne quis . . . Bacanal habuisse* velet, maga DELBRÜCK (II. 473) is megjegyzi, hogy: «wo wir die Punktualität nicht recht empfinden».

befejezett történésű infinitivusunk egyáltalában nincsen: de a magyar fordítás a latin alakok természetére nézve nem lehet irányadó, annival kevésbé, mert a görög és német nyelvben (l. a 11. jegyzetet is), mint tudjuk, van hasonló lélektanú alakhasználat. Tehát az activ alakok nagyobb része is még jövő vonatkozású főige mellett is magyarázható állapotjelző-féle értelműnek;¹¹¹⁾ mivel azonban az aoristikus értelem uralkodó a latin perfectum-tő időjeltelen indicativusában (l. a 64. pontot) és nem volt egészen kizárható a futurum-alakok (67. pont) functiójából sem, itt sem tartom kizártnak, hogy jövő vonatkozású főige mellett némely infinitivus alak DELBRÜCK módjára önálló punctualis történésjelzőnek magyarázandó, tehát a görög aoristos infinitivusainak megfelelőleg (l. a 34. pontot: ἐθέλω δοῦναι, χρῆ εἰρόσασσθαι, ἤθελον ξυδῆσαι stb.). Mivel azonban a perfectum-functióból indulva ki, a történésjelző infinitivusok csak előzményeseknek (tehát viszonyítottaknak) volnának érthetők, a punctualis történés értelmét az önálló infinitivusra nézve csak az eredeti aoristos-értelem alapján lehet megmagyarázni. Sőt azt sem tartom lehetetlennek (erről már DELBRÜCK nem szól), hogy a későbbi tudós-költőknél egyenesen a görög aoristos-os constructiók hatására is belekerülhetett a versek egy-egy ilyen perfectum, annival inkább, mert prosodiai alkotása miatt könnyebben el volt helyezhető daktylikus és iambikus versekben, mint némely imperfectum. (Pl. *colligērē*, de Hor. Carm. I. 1. *collēgissē* iūvat; *excūtērē*, de Verg. Aen. VI. 78. si pectore possit excūssissē dēūm.)

Hogy *idői* jelentése a perfectum infinitivusának egyáltalában nincsen, hogy tehát a beszélő álláspontjához közvetlenül egyáltalában nem viszonyítható, az. gondolom, külön bizonyításra (kivált a fennebbi példák után) nem szorul.¹¹²⁾

¹¹¹⁾ Teljességgel érthetetlen előttem, hogy KÜHNER (i. m. II. 103.) hogyan tarthatja ezeket a perfectumokat «historische Perfekt»-oknak (azaz: az ő terminusa szerint mult-jelzőknek), és hogyan okoskodik, mikor így magyarázza az alakhasználatot: «indem die noch gegenwärtige Handlung als eine bereits vergangene dargestellt wird». Alig tudnék ennél jellemzőbb példát idézni annak a bizonyítására, mekkora zavar uralkodik még most is itt-ott ezeknek a nyelvtényeknek felfogásában. KÜHNER itt két súlyos hibát követett el. 1. Idő-viszonyításról és időről beszél ott, a hol szó sem lehet időről és 2. mindenképp helytelenül értette a functiót, mert nemcsak mult időről, hanem még csak előzményes actióhasználatról sem lehet szó ezekben az infinitivusokban. Aztán, ha már görög aoristos-szerűeknek tartja az alakokat, miért tiltakozik mégis a görög aoristos-szal való egybevetésük ellen? Azért, mert a görög aoristos alakokból ő sem érez ki multságot, a latin alakokból ellenben igen. Ergo neki a latin *perfecti* infinitivus inkább mult, mint a görög *aoristi* infinitivus. Mi joggal? Egyszóval: saját magával is ellenmondásban van.

¹¹²⁾ LATTMANN (Selbständiger und bezogener Gebrauch der Tempora,

73. A *perfectum participium* (melléknévi igeneve) mint mindenféle participium (kitett vagy elhallgatott) névszóhoz szokott tartozni, mint annak jelzője; időt nem fejez ki soha, csak a történés fajtáját; időbeli vonatkozása annak a határozott ige-
nek (verbum finitum) idejétől függ, melyhez tartozik; actióbeli önállósága vagy viszonyitottsága is csak az állítmánnyal való kapcsolatában érezhető. Syntaktikailag mindig melléktörténést fejez ki: actióhasználat tekintetében azonban nem mindig viszonyított, azaz: nem mindig fejez ki előzményes történést a verbum finitum történéséhez mérten. Inkább előzményes történés-jelzőnek érezhető kivált a participium absolutum (abl. abs. szerkezetben), de a participium conjunctum is, ha praedicativum (mondat helyett áll), de nem állítmánykiegészítő; inkább állapot-jelzőnek, ha participium conjunctum, s kivált, ha állítmánykiegészítő, bizonyos önmagukban nem teljes értelmű igék mellett. Ez utolsó fajtába tartoznak a passivumnak és deponensnek belőle és *est* ige alakjaiból képezett összetett alakjai is (*amatum est, erat, sit, esset* és *amatum esse*), melyeknél tapasztaltuk, hogy a meglévő állapot jelzése jobban és gyakrabban kiértezhető belőlük, mint a megfelelő (egyszerű) activum alakokból. Ennek oka éppen a participium perfecti állapotjelző, nóminalis természete (l. a 108. jegyzetet).

Magának a participiumnak funkciója is gyakran ilyen állapot-jelző természetű, úgy, mint a görög perfecti participiumé mindig

130. l.) az infinitivust önálló használatúnak, és pedig mult időt kifejezőnek tartja («man wird den Infinitiven . . . einen selbständigen Zeitwert zuschreiben müssen») olyankor, ha «főige időfokozata nem egyezik meg a melléktörténés időfokozatával», azaz: ha a főige a beszélő szempontjából jövő történésre vonatkozik, az infinitivus pedig szintén a beszélő szempontjából multa. Pl. Cic. de leg. agr. II. 3. *Reperietis eos, qui sine repulsa consules facti sunt, diuturno labore esse factos*; de Or. II. 226. *Dicit te, cum ades venderes, ne . . . solium quidem paternum tibi reliquisse*. A melléktörténés ugyanis ezekben a példákban nemcsak előzményesnek, hanem a beszélő szempontjából való multnak is értendő. Szerintem LATTMANN állítása tévedés. Az egész használat a viszonyított használat körébe tartozik, s a perfectum itt sem jelent egyebet előzményességnél, éppen úgy, mintha az *esse factos* és *reliquisse* történések is jövők volnának a beszélő szempontjából. Hogy nem esnek oda, azt magából a szerkezetből meg nem tudjuk, csak a környezetéből, az egész hely értelméből. Ez a kétértelműség egyik hiányossága a latin oratio obliquának, de nemcsak annak, hanem más nyelvekének is. Tudjuk, hogy az igével még indicativusban sem tudja a görög és a magyar nyelv határozottan megjelölni, hogy az oratio obliqua igéje a beszélő személy szempontjából is multnak értendő: ez a két nyelv ilyenkor az úgy neveztem tényjelző indicativusokat használja (l. az 51. pontban kivált ezt a példát: λέξω δὲ σοι ὅς οὐ δίκην γ' ἔκτεινας = azt fogom mondani, hogy nem jogosan ölted meg), de a kitétel így is kétértelmű marad, s jelentése attól függ, van-e, vagy nincs-e átképzelés a mellékmondatban. Ezt pedig csak az egész hely értelme döntheti el.

(l. a 15. pontot), még pedig nemcsak szenvedő értelemben, hanem *cselekvőben is*, először néhány activ igéhez pl. *pransus, potus, cenatus, iuratus, nupta, adultus, consuetus* és más effélék, másodsor deponens és semideponens igékhez tartozó alakok, kivált, ha lelkiállapotot jelölnek, pl. *ratus, perosus* v. *exosus* a classikusoknál mindig (ezeket imperfecti participium-ban nem is használják), továbbá *arbitratus, conatus, confisus, diffisus* stb. és a semideponens *ausus, gavisus, solitus* (ez utolsó szintén mindig csak perfectum-ban használatos). Ilyenkor az állapotjelzés nem a cselekvés tárgyán, hanem (görög módon) a cselekvő személyen érezhető. Olyan átható igékhez tartozó alakoknál, melyek nem lelkiállapotot jelentenek, felfogható a participium állapotjelzőnek is, történésjelzőnek is; az értelmet magából a szerkezetből nem lehet eldönteni, csak az egész környezetből. Előbbi esetben önálló az actióhasználat, utóbbi esetben viszonyított, azaz: előzményes. Pl. Cæs. B. G. I. 20. *Divitiacus multis cum lacrimis Cæsarem complexus obsecrare coepit...* kitételben csak az egész helyzet dönti el, hogyan értendő a participium; így-e: átölelve tartván, vagy így: átölelvén, miután megölelte. Ha amúgy értjük, önálló, ha emigy, viszonyított használatú.

Állapotjelző használatban az állapot természetesen csak tartósnak, cursiv-durativ-nak érthető, pl. Verg. Aen. II. 514. *laurus incumbens aræ atque umbra complexa penates*, s ilyenkor (mint éppen ez a példa is mutatja) nagyon kevés a különbség közte és a megfelelő imperfectum (*incumbens, complectens*) közt; mind a kettő cursiv-durativ, csak hogy a perfectum egy előzetes történésből létrejött állapotot jelent (*átölelve tartó*).¹¹³ Ilyen cursiv-durativ állapotjelző participium csak valami-féle syntaktikus viszonyban (alany, tárgy, stb.) áll a verbum regensszel, s ha ez punctualis történésű, az *akkor* meglévő állapotot jelenti, úgy, mint a görögben. Pl. a) Punctualis ige mellett: Cæs. B. G. III. 28. *arbitratus id bellum celeriter confici posse, eo exercitum adduxit.* U. o. IV. 13. *gavisos illos retineri jussit;* Verg. Aen. VI. 436. *lucemque perosi proiecere animas;* VI. 335. *per æquora vectos obruit auster.* Liv. I. 1. 8. (Latinus) *nobilitatem admiratus gentis (Troianæ) fidem sanxit* stb. stb. b) Cursiv-

¹¹³) Ez a oka, hogy a passivumban egyáltalában nincs imperfecti participium, s hogy a deponensek inkább (*ratus, usus, solitus* mindig) perfectumban mint imperfectumban fordulnak elő. A francia nyelvben van imperfecti participium a passivumban is: *étant aimé*, de, mint látjuk, az alak világosan mutatja, hogy cursiv-durativ állapotjelző; *aimé* benne az állapotjelző elem, az *étant* segédige ezt az állapotot jelzi cursiv-durativ-nak. A latinban nem azért használnak perfectumot, mert imperfectum nincs, hanem azért nincs imperfectum, mert nem volt szükség rá; a nyelv nem találta szükségesnek *passiv* cursiv-durativ történés kifejezését.

durativ igealak mellett: Tac. G. 40. *vectam* prosequitur; Cic. Rose. com. I. 2. sed ego copia et facultate causæ *confisus* vide, quo progrediar, stb. stb.

Mindeddig csak activum értelmű alakokról szoltam. Természetes, hogy a *passivum* értelmű participiumok még inkább kifejezhetnek hasonló cursiv-durativ állapotot, csakhogy nem cselekvő, hanem szenvedő állapotot, azaz a cselekvés tárgyának állapotát. Ilyenkor aztán nem tekinthetők viszonyított (előzményes) használatúaknak. Példa minden latin szövegben bőven található. L. pl. Livius I. k. I. fejezetében: qui *pulsi* sedes et *classum* quærebant (ez cursiv-durativ főige mellett); *Aborigines armati* concurrunt; *victum* Latinum pacem . . . vinxisse tradunt (ezek punctualis főige mellett).¹¹⁴⁾ — De maguk ezek a példák is felfoghatók előzményeseknek is; az ú. n. ablativus absolutusban lévő participium pedig, mivel a szerkezet rendesen ok, eszköz, feltétel kifejezésére való, többnyire előzményesen, tehát viszonyított actióhasználatúval értendő. De természetesen jelenthet meglévő állapotot is, csakúgy, mint a participium coniunctum. Pl. Cæs. B. G. VII. 17. summa difficultate rei frumentariæ *affectedo* exercitu . . . nulla tamen vox est audita . . . stb. Ilyenkor aztán nem constatálható actióviszonyítás.

Ezzel végeztünk volna is a perfecti participium önálló használatával. De van a latinban egy, kivált költőknél, továbbá Liviusnál és Tacitusnál elég gyakori alakhasználat, mely felveteti azt a kérdést is, vajjon nincs-e az alaknak a meglévő állapotot kifejező önálló használatán kívül még egy másféle, történésjelző önálló használata is? Példák a) *Deponensek*. Liv. III. 3. 10. in oppida sua se recipere uri sua popularique *passi*; u. o. 52. 3. castra locavere . . . nihil *imitati*; VIII. 36. 9. incesse deinde victor exercitus perlustravitque hostium agros nullam vim apertam nec ex insidiis *expertus*; XXV. 11. 20. hunc statum rerum Hannibal Tarentii reliquit *regressus* ipse in hiberna; Tac. Hist. II. 96. apud milites disseruit, prætorianos *insectatus*; III. 77. lauream ad fratrem misit, *percontatus* statim stb.; Ann. XI.

¹¹⁴⁾ KÜHNER (Ausf. Gramm. II. 566. I.) teljesen szükségtelenül külbözteti meg az efféle állapotjelző szenvedő alakok közt azokat, a hol «die vollendete Handlung sich zugleich auch noch gegenwärtig (értsd: a beszélő jelenében!) fortbestehend auffassen lässt». Az ejti tévedésbe, hogy ilyenkor a participiumnak nem perfectumos mellékmondat is megfelelhét, pl. Cic. Fam. V. 12. 7. Placet Hector ille mihi Nævianus, qui non tantum laudari se lætatur, sed addit etiam, a *laudato* viro (= qui laudatur); Nat. Deor. I. 41. 116. nullo nec accepto, nec sperato bono (= si nullum nec accipitur nec speratur). Ez az értelem természetesen beleérthető a participiumba, de semmiképpen sincs benne kifejezve: az állapot cursiv-durativ, *esetleg* a «jelen» időpontban is meglévő.

35. non moras temptavit, *praecatus* ut mors adceleraretur; Verg. Georg. IV. 72. vox auditur, *imitata* . . . b) *Passirumok*. Liv. IV. 32. 8. (Dictator) . . . castra locat, dextra montibus, laeva Tiberi . . . *saeptus*; V. 38. 1. instruunt aciem *diductam* in cornua; Tac. Hist. IV. 34. Clara voce patefecit *confossus* illico a Romanis; Verg. Aen. I. 708. Convenere, toris *iussi* discumbere pictis. Ablativus absolutusokban: Liv. IV. 10. 7. consul . . . in urbem rediit Cluilio . . . ante currum *ducto*; I. 34. 2. moritur uxore *relicta*, stb. stb. Az eddigi példákban a participium nyomatékos szórendben, a főige után áll. De néha előtte is találjuk, pl. Cæs. B. G. I. 20. (Cæsar Divitiacum) *consolatus* rogat, finem orandi faciat; Hor. Sat. I. 6. singultim pauca *locutus* . . . narro. Verg. V. 708. His Aenean *solatus* vocibus infit; Liv. II. 36. 1. servum quidam . . . sub furca *caesum* medio egerat circo.

Nyilvánvaló, hogy mindezekben és más hasonló példákban a participium nem jelent előzményes történést, sőt néha inkább rákövetkezőt látszik jelenteni.¹¹⁵⁾ Viszonyított használatú tehát nem lehet a perfectum. De meglévő állapotot-jelzőnek sem érthető, hanem inkább punctuális történés érezhető ki belőle, mely vagy összeesik (coincidens) a főige történésével, vagy, tőle értelmileg egészen független, később történt eseményt jelöl (így pl. *passi*, *imitati*, *regressus*, *percontatus*, *saeptus*, *diductam*, *confossus*, *iussi* alakok). Latjuk, hogy efféle participium-használatra a görögben hiában keresnénk analógiát, mert a görögben a perfecti participium mindig önálló és meglévő állapotot jelöl, az aoristi participium pedig (l. a 33. pontot) nem jövő vonatkozású főige mellett viszonyított használatú, s előzményes vagy legfeljebb coincidens punctuális történést jelent. Kérdés: hogyan magyarázzuk hát ezt a latin alakhasználatot? Bizonyára nem elégedhetünk meg azzal a magyarázattal, hogy a perfecti participium a hiányzó imperfecti participiumok értelmében s azok pótlására használatot, már csak azért sem, mert ez a magyarázat csak a passivumokra illenék, a deponens alakokra azonban nem. Nem magyarázat a DRÄGER-é sem, a ki szerint (Hist. Synt. II. 776.) «gewisse Participia Perfecti der Deponentia, selten der Passiva werden aoristisch (értsd ezt a terminust nem úgy, a hogy mi szoktuk használni, hanem úgy, a hogy a következő szavakban DRÄGER magyarázza) *das heisst ohne Rücksicht auf Zeitfolge gebraucht. Griechischer Einfluss mag dabei mitwirken*». Először is görög analógiáról legfeljebb a coincidens punctuális történések esetében lehetne szó; ilyenformán pedig csak nagyon kevés példa (a felhozottak közül egy sem!) volna felfogható. Másodsor: az a

¹¹⁵⁾ Rákövetkezőt, nem *jövő időt*, mint KÜHNER (i. m. II. 568.) mondja, ki ez alkalommal is összezavarja az actióviszonyítást az idővel.

kitétel, hogy «ohne Rücksicht auf Zeitfolge gebraucht» a mi terminusainkkal csak annyit jelent: actióviszonyítás nélkül, önállóan; tehát semmit sem magyaráz, csak azt konstatálja, hogy nem előzményes értelműek a participiumok. Sőt még az sincs benne a magyarázatban, hogy ámbár nem előzményes értelműek a participiumok, nem is állapotjelzők: azaz DRÄGER észre sem vette a használat igazi sajátosságát. Úgy beszél, mintha *minden* perfecti participium rendesen «Zeitfolge»-t is jelentene, azaz, a mi terminusunkkal: előzményességet. Holott pedig tudjuk, hogy fordítva, rendesen állapotjelzők a perfectum alakok.

Egészen fonákul magyarázza a dolgot KÜHNER (Ausf. Gramm. II. 568. l.), a ki szerint «in der Dichtersprache wird zuweilen durch das Part. Perfecti eine noch *zukünftige* Handlung als bereits vollendet ausgedrückt, z. B. Verg. Aen. I. 708. *convenere, toris iussi discumbere pictis*». Ez meg annyit jelentene a mi terminusainkkal: «rákövetkező történések (nem jövő idők, mert az idő nem a szereplő személy, hanem a beszélő szempontjából értendő!) néha máris befejezetteknek vannak feltüntetve». Azaz: KÜHNER, a ki pedig nem veszi észre az actióalakban nyilvánuló átképzélést ott, a hol az valósággal megvan (pl. a perf. futuri főmondatos használatában, l. nálam a 67. pontot és a 112. jegyz. végét), itt (a mi nyelvünkön szólva) átképzélést lát az alakhasználatban. Nincs igaza; az alakhasználatnak nem ez a nyitja. Mint tudjuk, az sem igaz, hogy efféle használatot csak a költői nyelvben tapasztalnánk, de licentia poëticával különben sem lehet nyelvtényeket magyarázni.

Helytelen terminusait nem számítva, közelebb jár a helyes magyarázathoz a WEISSENBORN-MÜLLER-féle Livius-hoz való kommentár. E szerint ezen a helyen (Liv. III. 3. 10.): *in oppida sua se recepere uri sua passi*, a partic. perfecti «steht mit *recepere* auf gleicher Stufe, und ist, wie dieses auf die Zeit des Redenden bezogen» és ezen a helyen (Liv. II. 36. 1.): *servum quidam sub furca caesum medio egerat circo, caesum participium* «steht vom Standpunkte des Erzählenden aus, nicht auf die Zeit in *egerat* zu beziehen = cum *caderetur*. *Caesum* ersetzt hier das Part. *Praes. passivi*». Ezekben a kommentároknak helyes észrevétel az, hogy a participium a főigéhez nem vonatkoztatandó actióbelileg: annyit DRÄGER is észrevett. De már megfontolandó az az állítás, hogy a perf. participium ilyenkor az elbeszélő szempontjából értendő: mert ez nem jelenthet egyebet, mint hogy a perfectum ez esetben, holott participium, mégis mult *időt* fejez ki. Már pedig az, hogy igenév *időt* is kifejezzen, az összes előttem ismeretes nyelvekben példátlan dolog volna. (Éppen azért nagy fonákság és kész veszedelem az imperfecti participiumot «*praesens*» participii-nak nevezni, mint rendesen szokták, s a

hogyan éppen KÜHNER is nevezi, l. f. az idézetet, vagy éppenséggel a perfectum vagy aoristos participiumát praeteritumnak, mint a németek teszik, pl. WUNDERLICH, l. a 11. jegyzet végét.) A participiumoknak idői vonatkozását *sohasem magából* a participium alakból tudjuk meg, hanem abból a főigéből, melyhez szintaktikailag tartozik. Mivel a jelen esetben az összes példák főigéi mult idejűek (kivéve két ú. n. praesens historicumot, l. Cæs. B. G. I. 20. *rogat* és Hor. Sat. I. 6. *narro*, de ez a latinban egyre megy): a hozzájuk tartozó participiumok természetesen szintén multa értendők, és arra volnának értendők akkor is, ha nem perfectumok volnának, hanem imperfectumok, vagy bekövetkezést-jelölők. pl. *recepere patientes* v. *passuri*; *eberat caedens* vagy *caesurus* v. *caedendum*. A punctum saliens tehát nem ez, s a kérdés nem is úgy fogalmazandó: hogyan jelenthetnek mult időt a participiumok, hanem így: hogyan lehetnek ezek a multa vonatkozó participiumok actió tekintetében *önállóak és mégis történésszjelzők*? Felelet: az archaistikus latinság és Cicero nem ismeri az efféle használatot.¹¹⁶⁾ Kezdetre abba az időbe esik, mikor a kifejlett irodalmi stílus a participialis szerkezeteket olyan megszokottakká, közönségesekké tette, s az írók annyira megszokták a mondatcomplexumoknak igenévi szerkezetekkel való rövidítését, hogy olyankor is használták az igenévi szerkezetet, mikor önálló használatú finitum perfectum alak lett volna helyén. A syntaktikai tömörség kedvéért *értelmi pongyolaságot* engedtek meg maguknak, igaz, első sorban költők, de aztán néhány költőt-utánzó (Livius) vagy máskülömben is affektált, erősen egyéni stílusú prózairó is (Tacitus). Ugyanis a közölt

¹¹⁶⁾ Az a perfecti participium, melyet az archaistikus latinság ilyen feltűnő módon kizárólag (l. DRÄGER, Syntax, II. 780. l.) *opus est* mellett használ, nem egyéb önálló, állapotjelző alaknál. Pl. Næv. fragm. 9. *quo scito opus est*; Cato R. R. *cum cinera eruto opus erit*; Plautus Curc. 302. *celeriter mihi homine convento est opus*. Cicero tovább fejleszti a használatot, melyet ügylátszik sajtáságos, konkrét színezete és rövidege miatt kedvelt meg; ő már nemcsak *opus est* mellett és nemcsak ablativusban, hanem más esetekben is használja. Pl. Planc. 45. *suffragia largitione devincta* (= a vesztegetéssel szerzett szavazatok = a szavazatoknak vesztegetés útján való megszerzése) *severitatem senatus excitarunt*. Mennyire állapotjelző természetűek ezek a perfectumok, mutatja a modern fordítás, mely a participiumokat gyakran abstract főnévvel kénytelen visszaadni: *violabí* legatí = a követek megsértése; *post civitatem liberatam* = az állam felszabadulása után; vö. Cicerótól kezdve szélében használt efféle kitételeket is: *ab urbe condita*, *post Christum natum*, stb. stb. Megjegyzendő azonban, hogy az *opus est* mellett álló perfecti participiumban az állapotjelzéssel együtt egyúttal actióban nyilvánuló átképzés is szerepel, éppen olyan lélektanú, mint minden olyan esetben, a mikor még csak szándékoltnak vagy szükségesnek jelzett történést valamely nyelv (a görög is, a német is, l. pl. a 11. jegyzetet) máris teljesültnek jelez.

példákban a perfecti participiumokból voltaképpen nem érthető ki a történésjelzés: az író az olvasóra bízta, hogy a (többnyire nyomatékos szórendű) participiumból kiérezze a benne meg nem lévő önálló történésjelző értelmet. A szerkezet pongyolasága visszaadható magyar nyelven is, sőt bőven találunk is efféle állapotjelzős szerkezeteket kivált napilapjaink hasábjain: «Hannibal ilyen állapotban hagyta Tarentumot, maga *visszatérvén* téliszállására», vagy: «Összejöttök, pamlagokon *foglalván* helyet». Még ARANY prózai írásaiban is tucatszámra találtam ilyen szerkezeteket; pl. magában *Önéletrajzában* ötöt. (Aranyról általában tudnivaló, hogy a *-ván, -vén* állapotjelzőt nemcsak előidejűnek használja.) Az író nyelvhasználatának ismerete, vagy (ennek híján) kommentár kell hozzá, hogy megértsük az illető helyet, — vagy legalább is az illető, szóbanlevő hely környezetének alapos ismerete. Sőt némely alak még a helyzet ismerete mellett is kétértelmű lehet. Így például éppen a szóban volt *caesum*-os példában (*servum quidam caesum medio egerat circo*) a *caesum* állapotjelzőnek is fel volna fogható, s ekkor ezt jelentené: megvirgácsolt állapotban. Cicero de div. I. 26. 55. és Macrobius, I. 11. 3. párhuzamos helyei alapján tudjuk csak, hogy a *caesum* participium Liviusnál valószínűleg így értendő: *cum caederetur*, azaz: *caedens egerat* = ütlegelve hajtotta. A Horatius-féle (Sat. I. 6. 56.) példában sem bizonyos, hogyan értsük a *locutus* participiumot, mert ez meg előzményes történésnek is érthető, ilyenformán: «először (ut veni coram!) csak töredezve és keveset tudtam szólni, és csak később meséltem el, ki és mi vagyok» — sőt, gondolom, így megfelelőbb is az értelem, mintha a *singultim pauca locutus* kitételt a Horatius Mæcenassal való találkozásának egész idejére értjük.

Összefoglalom a kutatás eredményét: a perfecti participium, ha nem viszonyított használatú, tehát nem jelent előzményes történést, akkor a verbum finitum-jelölte történéshez vagy állapothoz képest azzal egyszerre meglévő (tehát viszonyítottnak nem konstatálható) állapotot jelent. Egyes írók affektáltan tömött nyelvhasználatában néha önállóan történésjelzőnek is érthető, de csak a megfelelő perfecti indicativus analogiájára, melynek helyében áll.

GYOMLAY GYULA.

A HB. másolat-voltáról s az *ë* > *ö* hangváltozásról.

A HB. másolat, nem-másolat voltának kérdése régi idő óta foglalkoztatja nyelvészeinket; régi irodalmunk két legalaposabb ismerője, TOLDY FERENCZ és DÖBRENTÉY GÁBOR, a HB. másolat volta mellett foglalt állást. TOLDY véleménye szerint «a helyesírásban és nyelvtani tulajdonságokban észrevehető egyenetlenségek oda mutatnak, hogy az egy, több leíró kéz alatt idővel elváltozott aggrégi szöveg mása.» (Ö- és középkori magyar nemzeti irodalomtörténete I.). DÖBRENTÉY a RMNyE. I. kötetében 10 érvet hoz fel álláspontjának igazolására*). Minthogy azonban érvei nagyon általánosak s inkább csak a XII., XIII. századbeli viszonyokból s a HB.-re közvetlenül nem vonatkozó feljegyzésekből merítvék, a kérdést véglegesen nem dönthették el. A kérdés eldöntésére SZINNYEI J. vállalkozott, a ki a HB. íráshibáit s nyelvének keveredettséget (ö-ző s ë-ző alakok keveredését) a HB. másolat-volta mellett döntő bizonyítékoknak tekintette. (MNyv. I. 20.)

Nem-másolatnak, azaz eredetinek tartják a HB.-t PRIKKEL MÁRIÁN (A Pannonhalmi apátság tört. IV.) s MÉSZÖLY GEDEON (Nyr. 1908. VII.). PRIKKEL szerint «... régebbi kutatók is észrevették, hogy [a HB.]

*) 1. A' misekönyv és az agendaul nézhetőnek legnagyobb része is régibb latinból leírás 2. . . latin eredetije már első szakáiból való a keresztyénedésnek. 3. Lehetetlen, hogy . . . 1171-ig . . . milliónyi adat-tak volna sírba csupán latin beszéddel, a' körülgyült magyar kísérettől épenség nem értettel . . . (4. . . .) 5. . . . Egyik-másikától, a magyarul, ki tudja mikor feltett szabványt lemásolta s talán némely szót abban laktája ejtéseként változtatott. 6. . . . Ocskay Antal . . . a' szóban levő misekönyvben két bejegyzést fedez fel: a) *perlecto evangelio fiat sermo ad populum . . .* b) *deinde fiat sermo ad populum . . .* 7. Épen ezen egyházi egyveleg előtt álló cónonok között van 2 magyar zsinati rendelvény: Vt *omni dominico die in maioribus ecclesiis euangelium et epistola et fides exponantur populo, in minoribus vero ecclesiis fides et oratiodominica . . .* 8. 9. 10.

helyesírásában igen sok a tétovázás és kísérletezés; csakhogy nem vonták le ebből a következtetést. Pedig való igaz, hogy ugyanazon hangok kifejezésére több betűt alkalmaz s ezt is következtetlenül teszi. Mit bizonyít ez? Nem egyebet, mint, hogy az írónak eredeti szöveget kellett fogalmaznia; mert különben a kísérletezés kikerülésével ragaszkodott volna az előző kor megállapította hangjelzésekhez.» PRIKKEK itt nem gondolt arra, hogy ha az eredeti szöveg fogalmazója s első leírója következtetlenül jelölte az egyes hangokat, a másoló vagy betűhíven írta az előtte fekvő szöveget s ez esetben a másolatban ugyanazon hibák fordulnak elő, melyek az eredeti szövegben, vagy figyelmetlenül másolt s ez esetben a következtelenség még nagyobbodott. A helyesírás következtelensége (még ha valóban meg volna is e következtelenség), semmiesetre sem bizonyítja e HB. eredeti, nem-másolat voltát. S ha igaz az, — pedig úgy látszik igaz, hogy a miséskönyvet a deáki rendház és templom számára Pannonhalmán írták, hogy magyarázhatni meg azt, hogy rendház számára készült miséskönyvbe, — helyesebben, függelékébe az agendába a másoló saját készítésű beszédét beleírhatta. A szerzetes saját agendájába írhatott volna ugyan saját maga által készített beszédet, de a XIII. század elején még nem volt minden szerzetesnek miséskönyve, agendája s ha volt is, nem ilyen díszes, drága kiállítású, mint a Pray-kodexben levő. Sokkal valószínűbbnek tartom, hogy akár az itt reánk maradt Missale valamelyik előzőjének másolása előtt, akár a reánk maradt másolat készítése előtt a rendnek megbízásából, annak valamelyik kiválóbb tagja készítette, de a Missale-ba az írta be, a ki könyvmásolással hivatásszerűen foglalkozott, a ki a HB. előtti s utáni latin szöveget is másolta. A HB. gondos, díszes kiállítása ezt bizonyítja. Külömben is abban a korban, a mikor még a nép nem törődött bele teljesen az új hitbe, nagyon meg kellett fontolni, mit s hogyan beszéljenek előtte s nem lehetetlen, hogy a HB. magyar szövege éppen olyan hivatalosan megállapított s jóváhagyott szöveg (formulare) volt, mint az egyes misék szövege. A pannonthalmi apátságnak már 1093-ban volt 72 kódexe (BEŐTHY-BADICS. Képes Magy. Ir. Tört. I. 135 l. III. k. a.). Ha figyelembe vesszük az ÓCSKAYTÓL talált 2 bejegyzést (perlecto evangelio fiat sermo ad populum; deinde fiat sermo ad populum), nem kell lehetetlen dolognak tartanunk, hogy a XII. században még nagyobb számmal levő könyvek valamelyikében a HB. már benne lehetett. — MÉSZÖLY GEDEON «A Halotti Beszéd nem-másolat voltáról» cz. cikkében (Nyr. XXXVII. 7. sz.) SZINNYEINEK már említett nézetét igyekszik megcáfolni. Legelőször is felveti azt a kérdést, nem keverék-e a HB. nyelvjárása oly értelemben, hogy egy leíróé ugyan, de ez az egy ember két

nyelvterületen is tartózkodott hosszabb ideig, — egy \ddot{e} zón s egy \ddot{o} zón, úgy, hogy mint ma is igen sok tanult ember, keverék nyelvjárást beszélt s az egyik szót-, vagy szóelemet \ddot{e} -zón, a másikat \ddot{o} -zón ejtette ki. Ezt bizonyítja szerinte az a körülmény, hogy ugyanazon szó s szóelem a HB.-ben mindig egyformán van írva (u. o.).

A ki foglalkozott valaha népnyelvi gyűjtéssel, nagyon jól tudja, hogy a nép fia, ki két nyelvterületen hosszabb ideig tartózkodott, felváltva használja a szó két nyelvjárási alakját (pl. *szegényt* és *szegényt* mond). A tanult ember sem mondja mindig — \ddot{e} -vel, vagy \ddot{o} -vel a *fel*, *csepp*, *ser*, *veres*, *kell* stb. alakokat; felváltva használja mindkét alakot. (SZÉKELY ISTVÁN Soltárai 1548: engemet 2a. 4a. 4a. 4a. 5a. 7a. 7a. . . ingemet 2a. 10a. . .) E feltevését különben maga M. sem tartja döntő bizonyosságúnak s a HB. \ddot{e} -zõ, \ddot{o} zõ alakjainak megmagyarázására külön-külön vizsgálja azokat a szavakat, melyekben \ddot{e} van, — s úgy találja, hogy a mely szónak vagy ragnak \ddot{e} -jét \ddot{e} -vel, vagy \ddot{o} -vel jelölte egyszer, azt másodszer is ugyanazzal jelölte. Kétségtelennek tartja tehát, hogy az *e*-s írás nem a másoló hibája, hanem az illetõ \ddot{e} -vocalisú szónak a HB. szerzõje által használt alakja, — a minek pedig a magyarázata az volna, hogy ha nyelvünk történeti korának kezdetén volt \ddot{o} -zõ nyelvjárás azt \ddot{e} -zõ alakokkal kevertté tették a megrövidülõ \ddot{e} hangok (Nyr. XXXVII. 290.). Ilyen hangok vannak szerinte az *embër*, *nëm*, *érëttë*, *mërëtt*, *részët*, *helyhëz* stb. szavakban. — Minthogy pedig ezen elmélete sem magyaráz meg minden HB.-beli \ddot{e} -t, felvet egy harmadik hypothesis is, mely szerint «úgy látszik a HB.-bõl, hogy az \ddot{o} -zés mássalhangzós õsi ragjaink elõtt kezdõdött a szótõ végsõ hangzójában s összetett képzõink hangzójában jutott el a legkésõbbre.» (Nyv. XXXVII l. 295 l.)

M. szerint tehát annak egyik magyarázata, hogy az « \ddot{o} -zõ nyelvjárású» HB.-ben \ddot{e} -s szavak is elõfordulnak, az, hogy az \ddot{e} más hangból (*é*-bõl vagy *i*-bõl) fejlõdött \ddot{e} -vé. Mikor történt ez a fejlõdés ($\ddot{e} > \acute{e}$, $i > \ddot{e}$)? Vagy — mondjuk 50—100 évvel a HB. keletkezése elõtt, mely idõ alatt az $\ddot{e} > \ddot{o}$ változás végbe mehetett, vagy éppen a HB. keletkezésekor, mely utóbbi esetben az \ddot{e} érthetõ volna. De van a HB.-ben olyan szó is, a melynek \ddot{e} -je nem volt sem *é*, sem *i* (*Pëtër*), melyet *Pëtër* alakban kaptunk a szlovénektõl s a mely a HB. korában már legalább 150—200 éves magyar keresztnév lehetett. Ha a HB. nyelvjárása « \ddot{o} -zõ nyelvjárású» s a *Pëtër* \ddot{e} -je nem volt elõbb sem *é*, sem *i*, miért nem történt meg e szóban az $\ddot{e} > \ddot{o}$ fejlõdés oly hosszú idõ alatt? Másfelõl, ha az \ddot{o} -zés mássalhangzós õsi ragjaink elõtt kezdõdött, a *kegiggen*, *legeneç*, \ddot{e} -je miért nem fejlõdött \ddot{o} -vé?

Azért, mert a M. elmélete erõszakolt, vagy ha úgy tetszik:

hiányos. Hiányzik a harmadik része, mely szerint a «fenti szabály alól kivételt képeznek a *kegiggen*, *legenec* szavak é-i.»

* * *

A Mészöly elméletét Kovács M. (Nyv. XXXVII. IX.) a kódexekre való hivatkozással megerősíti: «Úgy látszik, az *ö-ző* nyelvjárások *ö-zése* a ragokban és képzőkben, általában a második és következő szótagokban kezdődött. Ha csak beletekintünk a Nyelvelmélektárba, látjuk, hogy az *ö-ző* kódexekben (Guary-k., Nádor-k., Birk-k.) a szóknak első szótaga nem *ö-ző*.» V. ö. Kinizsi Pálné imádságos könyvében. *czoppyn* 43. *födözwen* 12. 30. *föloth*, *fölothe* 69. *förtözetöflegos* 46. 47. *kogelmeflegödert* 14. 16. 22. 31. *kogyelmefen* 43. 58. 58. 58. 63. . . . *köröztfanak* 13. 13. 13. 14. 15. 15. 15. 15. 16. 17. 21. 24. 24. 25. . . . *köröztynöknek* 39. 45. 62. *nömös* 66. 67. *nömöflegos* 20. *zomejdnak* 11. 40. *zörzöfe* 13. 37. *zörözý* 58. Sándor-k. *zöm* 216, *köröztyn* 227, *zörzök* 227. *nömös* 227. *zörnyödtöm* 228. *zomeymmel* 228. stb. Kriza-k. *zömökkel* 364. *chöppenet* 367. *köröztyn* 371. stb. Nagyszombati-k. *zömele* 4. 73. 73. *megmouetnek* 5. *nömös* 73. 73. 87. stb. Tihanyi-k. *zömermös* 47. *vöröflek* 47. 47. *zödöries* 47. *zörzetös* 48. *födözne* 49. 49. a Winkler-k. nagy része, Debreczeni-k. stb. nagy része — továbbá a szintén a kódexek korából (1533) való Komjáthy: Zenth Paal-jának *ö-ző* nyelvjárású részeit (MNy. 1908. IX.). — Balassa is ugyanezen az állásponton van az *ö-zés* kérdését illetőleg; a Nyr. 1908. X.-ben utal a Magyar nyelvjárások cz. munkájára, a hol ő ezt már évekkel ezelőtt megírta.

Nézzük meg, hogy az Okl. Sz. adatai megerősítik-e Mészölyék elméletét.

ö > ő.

Első szótagban.

böjtös, *béjtös*: *jejunans*; 1211: *Buhtus* (ötször) [a. m. *böjtös*?], 1240: *Buhtus*, 1252: *Buhtus*, 1309: *Buhtus*, 1398: *Beythes* [a. m. *böjtös*?], 1424 1498: *Beythes* etc.

böles, *bölcs*?: 1199: *Bolchu* [a. m. *böles* v. *búcsú*?] 1211: *Belch* [a. m. *böles*?], 1237: *bulchv* [a. m. *böles* v. *búcsú*?], *Bulchu*, 1251/1281: *Bulchu* etc.

csëndés, *csëndész*, *csöndösz*?: 1277: *Chundus* [olv. *csöndösz*, a. m. *csöndös*?], 1277/1291: *Chundus*, 1478: *Chendes*.

csömör? *csömör*?: *nausea*. 1222: *Chomor* [a. m. *csömör*?], *Cumur* [olv. *csömör* v. *komor*?], 1240: *Chomor*.

csötör, *csétör*, *csétört*, *csötör*? *csötört*, *csötört*, *csötört*: *modius*: 1211: *Chetur* [olv. *csötör*, a. m. *csötör*?], *Chutur*, 1357: *Csatur*, 1469: *Cheter*, 1470: *Vna meretra pisi wigo Chethewrth*.

föl, fél: 1222: fuleusi, 1249: Felkud, 1256: Feluelnuk, 1269/1275: Fuldobus, 1283: Fulteluk, 1284: Felnempti, 1297: FulWeyz, 1298/1305: Fulnyres. (Későbbi adatok *u*-val és *e*-vel.)

föld, feld, főd: 1095: Feld-, 1269: -feuld, -feld; 1273: -felde, 1274: -felde, 1274/1278: -felde; 1291: -felde, -feuld, 1295: -feld, 1297: -felde, 1298: -feld, -feuld (kétszer) s feldeu, 1300: fold-, 1302: -fuld, 1308: -feldy, -felde, 1312: feulde, 1313: -felde, 1319: -felde, 1321/1328: -feldy. 1322/1394: Fewldi, 1323: -feulde, 1326: -felde, 1327: -felde, 1330: -felde (kétszer) s -feuld, 1330 1384: -feulde, 1332: -feulde, 1333: -felde (kétszer), 1334: -feulde, 1335: -fevldé és -feulde, 1336: fewld. Még későbbi korból is találunk *e*-vel írott alakokat, azonban a XV. század végén s a XVI. elején mind általánosabbá válik.*)

földvár: 1095: felduuar, 1211: Felduar, Feldvara, 1217: Feldwar, 1223/1243: feldwar, 1281/1338: feulduar, 1330 1353: feulduar, 1339: feulduar, 1340: Feldwar, 1358: Feulduar etc.

fölső, felső, felsé, fölsé: 1295: Felseu-, 1317: Fulseu-, 1320: Felsu, 1335: Fulseu-.

fővényes, fėvényes? főnyés? főnyes? fővényes: 1055: fuegnes, 1193: fueues, *juinnes* [a. m. fővényes?], 1223: Fuenes, 1321/1328: Fuenies, 1328: fueues-, 1393/1416: Fewenyes, 1400: Feuenyes etc.

Gyöngyös, gyėngyės, gyėngyős, gyėngyės: 1281/1328: Gungus [a. m. gyöngyős?], 1292: Gyunges, 1305: Gungus, 1311: Gungus, 1323: Gungus, 1354: Gungus, 1358: Gungus, 1360: G,ungyus, 1379: Gyungyus, 1455: gengeus etc.

György, Gyėrgy: 1209: -gurg, 1216: -gurg, 1233: Gyurg-, 1240: Gurgu- [a. m. György?], 1299: Gurgh-, 1307: -gurg... 1453: -gerg, 1455: -gewrgh etc.

kényeres, kėnyėres? kőnyeres: 1327: kuneres, 1372: Kwnyeres, 1389: Kenyeres etc.

kérszt: l. a következő részben.

köböl, kėbėl, kőbėl: 1233: Cubuleut, 1242: Cubulkut, 1263: Kubulkut, 1299: Kubul-, 1329: Kubel-, 1332: Kubul-, 1382/1407: Kebelkuth etc.

köblős, kėblės, kőblės, kőblės: 1351: Cublus, 1379: Kublus, 1451: Keble-.

Kökény, kėkėn(y), kőkėn, kőkėn(y): 1211: Cucen [a. m. Kökény?] 1231/1397: Cukyn-, 1243/1354: Kukyn-, 1250: -kuken... 1402: Keken-.

kökényes, kėkėnyės, kőkėnyős: 1251: Chucinus, Chuchinus, 1260: Cukenus-, 1261/1394: Kukenus-, 1269: Kukenus etc.

kőrıs, kėrės? kőrės, kőrės: 1055: keuris [olv. kőrės?], 1093: Keuris-, 1171: keurus, 1181: keurus, 1211: Queurus, Keurus, Kerus [a. m. kőrıs?] (négszer), 1223: Keuris, 1229: Keurus- etc.

*) Nagyon valószínű, hogy ez az $\ddot{e} > \ddot{o}$ változás az \ddot{o} -zó nyelvjárá-sokban kezdődött s ment végbe. A fenti adatok ezt fölülte valószínűvé teszik. Ha az $\ddot{e} > \ddot{o}$ változás e szóban az egész magyar nyelvterületen egyöntetűen történt volna meg, 1269 után (ez évből való az első \ddot{o} -s alak) *e*-s alakot hiába keresnénk.

körmös, kermés, körmés: 1095: Curmes, 1382: Kermes, 1395: Kermes etc.

körte, kértvely, körtély, körtily, körtély: 1055: Kurtuel-, 1145/1443: -kwrthwel, 1208/1359: Kurthuel, 1232: Curtuel, 1275: -kurtuel, 1338: -kerthwel, 1343: -kurtuel etc.

kövér, kévér: 1231: Chuer, 1322/1398: Kwer, 1348: Kuer, 1352: Kuuer, Kwer, 1353: Kuer, 1400: Kewer, 1497: Kewer, 1510: Kewer etc.

közép, közép: 1240: Cuzep-, 1255/1281: Kuzep-, 1256: Kuzep-, 1258: Kzpep-, 1264: Kuzep-, 1329/1378: Kezep-, 1332: Kuzep- etc.
köz, kéz: 1225: -cuz, 1239: kuz, 1240: -kuz. 1252: kez, 1264: -kuz, 1269: -kuz-, 1275: -kuz . . . , 1484: -kezy etc.

löhén, lèhén, lèhön, löhèn: [feudum; das lehen]. L. a következő részben.

méggy, möggy: 1295: Medyu-, 1342: -mugy, 1346: -megy, Mug- [a. m. méggy v. mög?] etc. (Möggyes az OklSzt.-ban nincs.)

mög, mæg (pars postica): 1276: Mug-, 1281: -mug-, 1341: -megh, 1346: Mug-, 1372: -mugy, 1373: -megy etc.

ökör, èkèr, èkèr: 1291: Wkur, 1325/1351: vkur-, 1326/1428: Hwkur, 1326/1470: Ewker- . . . , 1427: Ekeritho etc.

ördög, èrdég, èrdög, ördeg, ördög: 1075/1217: orduk-, 1270: wrdug-, 1288: Vrdung, 1325: Vrdug . . . , 1424: Erdewgh etc.

örém, èrém, örém?, örén(y), örén(y)? stb. vorago Schlägli Szój. 1095: eurim, 1208/1359: -eurem, 1211: Euren, 1222: Eurem etc.

ös, ös (isemucut HB.): 1199: Euse [a. m. ös?], 1211: ws [a. m. ös?], Ws (kétszer), 1240: Vs, 1469: Ews etc.

ösvény, èsvény, ösvény: 1222: uswen, 1251: vsuin, 1319: vsuen, 1324: vsuin, etc.

östövér: l. a következő részben.

öttévény, ättévény, öttéviny, ötvény: 1225: Vtwen-, utwen-, 1232: Etteuen, 1242: Ettewen etc.

sövény, sèvény, söviny: 1252: Swen [a. m. sövény?], 1265: Sven, 1283: Swyn, 1398/1430: Sewen-, 1430: Swuen- etc.

szög, szög: angulus; ecke: 1193: ceg, 1200 k.: Zegu-, 1203/1254: -scig, 1211: Zeg- (kétszer), -zegu, 1214: -scug, 1223: -scog, 1240: Seg- (kétszer), 1256: -zyg (kétszer), -zug (kétszer) . . . , 1266: -zug, etc.

tölgy, tógy? töl: 1181: Tulg, 1231: Tvl, Thul, Tulgy, 1237: Tul-, 1238: Tulg, 1242: Tul, 1265: Tvl, 1271: Tul, 1273: Tul, 1279: Tulg etc. tölgyes, tölgyes, tölgyes, tölgyes? stb.: 1211: Tulgus, Tulus, 1309/1342: Tulgus etc.

törzsök, tèrzsèk, tørszèk: 1366: -tursuk, 1402: Tursuk, 1420: Thersek etc.

tövis, tèvis stb.: 1135: Tius, 1323: Tywes, 1323/1367: Tyuis-, 1327: Tuys, 1334: Tuiz- etc.

völgy, vèlgy: 1211: -uelgi, 1247: -velg, . . . 1275/1281: uolg; . . . 1334: -ueulg etc.

vörös, vèrés, vörös, vörös: 1211: Weruss [olv. vörös v. vérös?], 1227: Werus-, 1231: Wyrus-, 1245/1423: veres- etc.

zöld, zèld: 1349: Zèld-, 1353: Zeuld-, 1435: Zeuld-, etc.

A többi szótagban.

- bélyög, bílig, bílyög* stb.: 1263: biluk, 1436: Bylegh.
Benedék, Benedik, Benedök: 1095: Benedic, 1211: Beneduc (háromszor), 1227: Beneduc (kétszer), 1240: Beneduc, 1283: Beneduk-, 1312/1315: Beneduk-, 1357: Benedic-, 1372: Beneduk-, 1382: benedek-, 1385: -benedug etc.
berék, berk, berök: 1193: berk, 1203/1254: Kerecberuk [így?], Berucscig, 1206: berech, 1211: Beruc-, 1214: Berugscug, 1223: bereg, 1231: Berke, 1231/1397: Berek-, 1243/1354: -beruk, 1252: Beruk, Berek, Beruk, etc.
berkénye, berekénye, berekőnye stb.: 1055: brokina-, 1259: berekune, 1264: berecne, 1265: Berekune etc.
bőjtös, bőjtés: (L. az előző részben.)
bőlenyös, bőlenyős: 1349: Belenus.
büdös, bidés, bidős, büdés: 1221: Budus [a. m. büdös?], 1342: Bydis-, 1347: Bydus-, 1368: Budus [a. m. büdös?] etc.
csëndér? csëndör?: [scarabæus melolontha] 1211: Chendur [olv. csëndör a. m. csëndéri?], Chendur, 1516: Chender. [Vö. csëndéri MTsz.?]
cséndés, cséndész, csöndösz?: l. az előző részben.
csötör, csötör: (L. az előző részben.)
Démétér, Dème, Dömötör: ... 1240: Demutur, ... 1337: Demeter.
Dénés, Dienés, Dienös: 1128/1357: dienus, 1515: Dyenes-
égér, eger, égör, egör (alnus): 1193: eger-, 1200: Egur- [azonos a fanévvél?], 1235-70: Egur, 1251: Egur, 1255/1261: Egur, 1257: Egur, 1263: Egur, 1266: Egur-, 1269: Egur, 1293: Egur- etc.
égérfa: 1234: egurfa (kétszer) etc. egrégy, egrögy: [alnus copiosus] 1171: egrug, 1181: Egrug, 1236/1239: Egrug, 1256: egrug (kétszer), 1265: Egrug, 1327: Egrugh, 1335: Egregh, Egrugh etc. egrés, egrös: [alnetum.] 1193: egris, 1229: Egris, ... 1295: Egres, ... 1337: Egrus etc.
Egyed, Egid? Egyöd?: [Aegidius] 1135: Egud [olv. Egyöd? a. m. Egyed?], 1184: Egid [olv. Egid? a. m. Egyed?], ... 1240: Egud, Egude etc.
élés, élös: 1131: Eluskw, 1348: Elusbereh, 1360: Eluskw, 1364/1367: Eles, 1365: Elus- etc.
embörd: 1237: Embvrd.
énekés, énekös: 1277/1344: Enekus; 1297/1344: Enekus, 1426: Enekes etc.
fenyérés? fenyérés? fenyerös? stb.: 1211: Fenerus, Feneres (kétszer), 1222: Fenerus (kétszer), 1240: Fenerus.
fölött, felétt, félött: 1383: -feluth (kétszer).
Fülöp, Filép, Filip etc.: 1211: Pilip [így? olv. Philip a. m. Fülöp?], 1240: Phylippus [a. m. Fülöp?], 1256: Phylup, ... 1603: Phylöp.
Gergely, Gergér, Gergör stb.: 1230: Gregor-, 1240: Gregor, 1271: Gergur-, 1351: Gergur etc.
gödör, gédér stb.: 1251: Gudur-, 1254/1400: -gudur, 1273: -gudurre, ... 1367: Gewder.

gyümölcs, gyémölcs, gyémölcs stb.: 1211: -gumule [olv. gyümölcs v. gyömölcs?], 1304: -gemulch, 1316: gemelche, 1320: -gemulche, 1347: Gumulch- etc.

gyümölcvény, gyémölcvény stb.: 1200 k.: Gemelsen [olv. gyémölcsény v. gyémölcvény?], 1251/1255: Gemelchen, 1255: ghumulchyn etc. *gyümölcvényös, gyémölcvényös* stb.: [dumosus]. 1214: Gemulscinus, 1223: Gemulsinus, 1241: Gemulscinus etc.

hegyös, hegyös: 1193: hyges-, 1197/1337: Heges-..., 1248/1399: Hegus...

helmés, helmös: 1329: Helmes, 1335/1342: Helmus, 1342: Helmus. *hímés, hémös? himös*: 1200 k.: Hymusduor, 1222: Heymus [a. m. hímés?], ... 1331: Hymus-...

ikér, ikör, ükér: 1095: ikir-, 1214: Ykvr-, 1223: Ikur-, 1236/1239: Ycur, ... 1249: yker etc.

ikrés, ikörös stb.: [geminus] 1243/1354: ykrus-, 1314 1378: Jkrus...

jegénye, jagénye? jegönye: 1239: Jeguna. 1270. 1280: Jegune, 1273: Jegune...

kendér, kendör: 1211: Chendur [a. m. kendér?], 1231: Kendur- [a. m. kendér?], 1256/1367: Kendur-, etc.

kengyelés, kengyelős: 1264: Kengelus, 1333: Kengelus, 1399: kengeles.

kényes? kinyös?: 1211: Kynus [a. m. kényes v. kinos?], 1225: kynus.

kérszt-út: 1248: kyrist vt, 1253: Keruzth, 1256: cryst ut, 1268/1422: Kristuth, 1272: kurust, 1274: kurust, 1295/1345: Kerezth-... kérsztés: 1289 1291: Kerestus, 1318: Kyriztes, ... 1325: Kerezthus, 1344: Kerezthus...

kertés, kertös: 1335: kertus-.

keskény, kesekény, keseköny stb.: 1283/1431: Kesekun-, 1314: Keseken (kétszer), 1358: Kosken-, 1362: Kesekun-, 1367/1384: Kekun- etc.

kincsés, kéncsös stb.: 1321 1323: Kenches-, 1366: Kynchus, Kenchus etc.

kökényes: l. az előző részben.

körtélyös, kértélyös, körtélyös stb.: 1266: Qurtuelus, 1272: Kvrtelus, 1277: Kurtueles, 1289: Kurtuelus, 1334: Kurtuilus etc.

lähén, lähén, lähön: [feudum; das lehen]. 1226: lehen, 1230: lehen, 1262/1392: leuhyn, 1271: lehun, 1292: Lehun, 1346: lehun, 1357: lehyn ... 1359: lehun etc.

mestér, mestör: 1233: Mestur [a. m. mestér?], 1256: Mestyr [a. m. mestér?], 1273: Mestur, 1300: Mestur, 1320: Mester-, 1347: Mesthur-, 1348: Mester, etc.

némés, némös, nömös: 1231: Numus [a. m. némés v. nyomos?], 1347: Nemus, 1354: Nemes- etc. [Szärm. 1135: Nemusd].

némét, némöt stb.: 1211: Nimed [a. m. német?], 1240: Nemet, 1282 k.: nemut, 1309: -nemuth, 1331: -Nemuth- etc.

örményés, örményös [abyssum habens]: 1211: Eurmenes, 1222: Eurmenus, 1266/1297: Eurmenes, 1277: Eurmenes- etc.

ösztvér, ösztövér stb.: 1233: Eztuer- [a. m. ösztövér?], 1347: Wztuer-, 1391: Ezteuer-, 1426: Eztheuer.

öt, öt: 1555: Et bokor.

pénték, péntök: 1199: Penthuc, 1211: pentuc (háromszor), Pentec, 1221: Pentuc, 1223: Pentek, 1227: Pentech, 1231: Pentuc, 1240 k.: Pentuc (hatszor), 1252: Pentuk, 1274: Pentek etc.

Pétér, Pétör: 1211: Pecur, 1224/1389: Peter-, 1237: Petur (két-szer), 1240 k.: Petur (hatszor), 1286: -petur, 1297: Petur, 1309: Petur, 1319: -petur-, etc.

Petős?: 1171: Petus [olv. Petös? a. m. Pétér?], 1240 k.: Petus.
püspök, pispék: 1269: Pyspuk-, 1363: Pyspuk-, 1384: pyspuk-, 1409: Pyspeck etc.

regős, regés: 1219: Regus, 1347: Regus, 1401: Reges.

sebés, sebös: 1137/1262: Sebus [a. m. sebés?], 1206: Sebes, 1209: Sebes, 1211: Sebus, 1229: Sebus, 1240 k.: Sebus etc.

[? szégyen (az OklSz.-ban nincs meg), vajjon a *szegény* cím-szó alatt levő következő alakok: 1131/1329: Scegun, 1221: Zegun, 1240: Scogun, 1251/1281: Zegun, 1252: Scogun, 1329: Zegun — nem inkább szégyön-nek olvasandók, mint szegőny-nek?]

székely, széköly stb.: 1092: Scichul, 1095: Scicul, 1308 k.: Zecul, 1310: Zekul, 1318: Zekul, 1324: -zekul etc.

szélés, szélös stb.: 1181: Zeles [a. m. szélés?], 1222: Scelus, 1240 k.: Zelus, 1258/1334: Scelus-, 1332: Zylus- etc.

szēmés, szēmös: 1135: Scemus, 1211: Scimis, Semes, 1212: Zemus, 1229: Scemes, 1240 k.: Scemus etc.

szentés, szentös: 1211: Sentus (ötször) [olv. szentös?], Zentus (két-szer), 1231: Scentus, 1232: Zentus, 1240 k.: Scentus etc.

szerecsén, szerecsön: 1138/1329: Szerecin, 1222: Zerechen, 1264: Szerechun etc.

szörös, szörös: 1330: Zeurus, 1335: Zeurus, 1357: Zeurus, 1360: Zeurus etc.

telek, telék, telök: 1095: theluch, 1206: theluce, 1211: -thelegu, Telug, 1224: Teluk, Teluc, 1228: Teluc, 1228/1357: teleke. etc.

telkés, telkös, telökös: 1265: Telcus, 1328: Telukus.

tengër, tengör: [1152: Tengurdi, 1211: Tengurd, 1256: Tengera].

verëm, veröm [lacuna, fossa]: 1284/1454: -verem, 1294/1367: -uerum, 1355: -verem, etc.

vérës, vérös: 1211: Weruss [olv. vérös v. verös?].

vermés, vermös: 1257: Wermus, 1336/1348: vermes-.

vértës, vértös: 1095: uuertis [a. m. vértés?], 1135: vertus, 1146: Wirthis, 1342: Vertus etc.

vörös, vörös stb.: l. az előző részben.

Az OklSz. adataiból nyilvánvaló, hogy az $\ddot{e} > \ddot{o}$ változás a kódexek előtt jóval megvolt — az első szótagban is, a második szótagban is s ez az $\ddot{e} > \ddot{o}$ hangváltozás egytagú szavakban s többtagú szavak végső szótagjában egyszerre történt. Minthogy pedig a többtagú szavak első szótagbeli \ddot{e} -i ezen a változáson később mentek keresztül, a változás okát a szóhoz járuló ragokban s képzőkben kell keresnünk. Tudjuk, hogy a palatalis \ddot{e} -vocalisú szóhoz a két, vagy

három alakkal bíró ragok közül a palatalis vocalissal bíró rag járul Tehát:

szēm-ből, szēm-ről, szēm-től ∞ *házból, ház-ról, ház-tól.*

A *szēmből, szēmről, szēmtől* (*szēmön, szēmhöz, szēmtök?*) alakokból előreható illeszkedéssel lett *szömből, szömről, szömtől* (*szömön, szömhöz, szömtök*) [v. ö. *borsórlő* > *bössöllő, napestig* > *nepestig* stb.]. Ugyanez a hangváltozás történt a *fēld* > *föld, tēlgy* > *tölgy, vēlgy* > *völgy, zēld* > *zöld; bējt* > *böjt* szavakban is, a melyeknek *ö-s* alakjai az egész magyar nyelvterületen általánossá váltak. Hogy miért terjedtek el éppen ezek az alakok az egész nyelvterületen, okát adni nem tudom. Lehet, hogy az *ö* után következő *-l* (v. ö. *emdul, fél* > *föl, kell* > *köll*), vagy *l* + consonans, lehet, hogy az *ö* után következő liquida + consonans (v. ö. *Gyērgy* > *György*), az sem lehetetlen, hogy a *Gyēngyēs* > *Gyöngyös, kēblēs* > *köblös, kērmēs* > *körmös* stb. szavakkal együtt vált általánossá, minden különösebb fiziológiai ok nélkül. Az azonban kétségtelen, hogy ez a hangváltozás nem egyszerre történt az egész nyelvterületen, különben, a mint már a *föld* cím-szónál is említettem, *ö-s* alakok után *ē-s* alakokat hiába keresnénk.

A *-t* tárgyrag, *-k* többes képző, *-l* második személyű igei személyrag előtti *ē* > *ö* hangváltozást ez elmélet nem magyarázza meg, s valószínű, hogy ezeknek a hangváltozásoknak egész más okuk van, mint a tőszóbeli *ö-k* változásának. Annak eldöntése, hogy az *ē* > *ö* a tőszótagban indult-e meg előbb, vagy a ragok előtt, eddig ismert nyelvémlékeink alapján nagyon bajos dolog. Ha a HB.-t MÉSZÖLY után keveredetlen *ö-ző* nyelvémléknek tekintjük, arra az eredményre jutunk, hogy az *ē* > *ö* változás egyik szótagban s rag előtt már a HB. korában megtörtént, a másikban még nem. Pl. *szöm, nöm* (non) mellett látunk *nēm* (genus-t), *teröm*-téve mellett: *engēd, embēr, lēlēk, Pētēr, s ēsemököt, vermöt* mellett *részēt, kēgyigygyēn, lēgyēnek, érētē, mérētē* alakokat. MÉSZÖLY ennek magyarázatát abban látja, hogy ezek vagy *é* > *ē*, vagy *i* > *ē* változáson mentek keresztül s az *ē* > *ö* hangváltozásban a többitől azért maradtak el. Ám ez *é* > *ē, i* > *ē* eredetet minden egyes szónál s ragnál bizonyítani kellene, MÉSZÖLY pedig ezt sok esetben meg sem kíséri (*engēd, kēgyigygyēn*). — De vajjon, a mely szavakban az *é* > *ē* (> *ö*), *i* > *ē* (> *ö*) fejlődést bizonyítja, elfogadhatóan bizonyítja-e? «A *lēlki*- első magánhangzójának hosszúságát bizonyítja a lélek szó.» (292. l.) — Vagyis a *lēlki*- eredetibb alakja **lēlki* s az *é* > *ē* rövidülés a HB. keletkezése előtt kevéssel történt volna. A *lēlek* ∞ *lēlki* fokváltozás *ös* finnugor eredetű s a *lél(ek), lél(ki)* alakok mindenesetre megvoltak már egymás mellett akkor, a mikor az *ē* > *ö* hangváltozás megkezdődött. «A *nēm* (genus) magánhangzójá-

nak eredeti hosszúságát a *minémü örzi ma is* (u. o.). — Ez állítást már KOVÁCS M. megczáfolja (Nyr. XXXVII. IX.), (v. ö. továbbá *nömös* (Debr. c. 2. 3. 3...)). *Pétör*: «szláv jövevényszó; semmiesetre sem vehettük *Pétör* alakban». — *Pétör*-ből, a mely a HB. korában már legalább 150—200 éves jövevényszó lehetett, oly hosszú idő alatt nem fejlődhetett volna *Pétör*? (v. ö. OklSz.). «*Embër* összetett szó, utótagja ugyanaz, a mi a szintén összetett *férj* ($>$ *fér*) szavunké. Igazolt-nak tarthatjuk tehát BUDENZ azon feltevését, hogy az eredetibb alak **embér*.» — BUDENZ szerint az *ember* szó *emb* + *er*, azaz az *en*- «nagy» jelentésű szó középfoka **enebb* $>$ *enb** $>$ **emb* + **er* (= «fi»). — Nem biztos etimologia. — Az OklSz. 1237-ből közöl *Embrvd* alakot. «Az *érött* névutóban véleményem szerint nemcsak a loc. *‘t*, hanem a lativusi *-é* is benne van... eredetibb alakja **érött*.» — Be nem bizonyított feltevés. «A *rész* szó tárgyragos alakjában mai nyelvünkben a rag előtt nincs magánhangzó: *rész*t. Ha MUNKÁCSI etimológiája helyes (Nyr. IX. 348. l.), akkor a *rész*t valaha **részé-t*-nek hangzott, ugyanis szerinte a *rész* szó egykor hosszú magánhangzóra végződött: **részö* \sim **részé*.» MUNKÁCSI a *rész* etimológiáját a következőképen állapítja meg: «Van egy ugor *ra.g.*... frangere... igejük... magyar máiai: *rovo*-, *ro-nt*, *ro-mlik*, a felhangúak közül: *re-mék*: fragmen, *rövid*, székely *rövebb* (igei alakjára v. ö. székely *rövíteni*, e h. *rövejtteni*, osztyák *ravi*: klein stossen). Ez képezheti tövét a *rész* szónak is úgy, hogy ez egy képzővesztett névszói alakja az említett ige gyakorítójának, ép úgy, mint pl. *halász*, *vadász*, e h. *halászó*, *vadászó*. Az elveszett képző nyilván a nomen verbale -j lehetett, mely többnyire egy rövid véghangzóban nyilatkozik, pl. *kósz*a, *csusza*, *tele*, e h. *kószaj*; *csuszaj*, *telej*.» Nem állítom egész határozottan, de valószínűnek tartom, hogy MUNKÁCSI itt **részej* $>$ **része* fejlődésre gondolt. Ám ha a **résző* $>$ **részé* $>$ **része* fejlődésre gondolt is, etimológiája nem valami erős érv a *részé-t* $<$ *részét* mellett. — a) A *rész* szónak igei alapszóból való fejlődése nem bizonyos. b) A *kéz* \sim *keze(t)*-ben a *-t* előtti rövid vocalis nem esik ki; miért esett volna ki a *részét* $>$ *részüt* alakban? Hiszen a hosszabb vocalis elveszése, különösen, ha az illető hosszú vocalis etimologiai értékű, sokkal lassabban történik, mint a rövid vocalisé. Nem lehet tehát elfogadnunk a **részét* $>$ *részüt* magyarázatot sem, valamint a többi, csak részben említett magyarázatokat sem. Nem lehet nyelvtörténetünk mai ismeretével bebizonyítani azt sem, hogy ez az $\ddot{e} > \ddot{o}$ és $i > \ddot{e}$ változás a HB. keletkezése előtt oly rövid idővel történt volna, hogy a HB. keletkezéseig ez $\ddot{e} > \ddot{o}$, $i > \ddot{e}$ hangoknak már nem volt elég idejük az $\ddot{e} > \ddot{o}$ hangváltozásra. Sőt valószínűvé tenni is nagyon bajos. A *gyümölcs* szó pl. régi török jövevény-

szó (v. ö. Gombocz: Régi török jvsz.), a melynek eredeti alakja **jimáš*, **jimiš* lehetett. Itt igazolható ugyan az $i > \ddot{e} > \ddot{o}$ fejlődés, de az már nem, hogy az $i > \ddot{e}$ változás közvetlenül a HB. keletkezése előtt történt volna, mert az OklSz. 1221-ből közöl *gumule* alakot.

* * *

A HB. éppen az ellenkezőjét bizonyítja annak, a mit Mészöly az *ö-zés* fejlődésében megállapított. A *lgyë nec*, *kgyigygyën* alakok -*n* előtti *ë*-i, melyek mássalhangzós ősi rag előtt állanak, semmiesetre sem bizonyíthatják az $\ddot{e} > \ddot{o}$ hangváltozásnak mássalhangzós ősi ragjaink előtt való kezdődését, úgyszintén a *gyëmölcsék*-*-k*-ja előtti *s* a *részët* -*t*-je előtti *ë*-k sem.

A HB.-ben nincs meg az a következetesség sem, a melyet Mészöly a HB. másolat-voltának kérdésében oly fontosnak tekint. — *Vermöt*, *szentököt* és *részët* tárgyraggal ellátott főnevekben a -*t* előtt kétszer *ö* van, egyszer *ë*. *Szentököt*, *gyëmölcséktől* -ben -*k* többes képző előtt egyszer *ë*, másszor *ö*. — *Szöm* és *ës*-, *nöm* és *nëm*- egytagú szavakban, *terömt*, *felëd*, *engëd* [v. ö. Komj. Szt. Pál: engw̄detlen, czelekwdy, newekw̄dendw̄, velekw̄delbe vetekw̄dnek stb.], *embër*, *Pëtër* szavak második szótagjában részint *ë* van, részint *ö*. Nem állhat meg mindenütt Mészölynek az a magyarázata sem, hogy ezek az *ë*-k a keveredetlen nyelvjárású HB.-ben azért maradtak volna meg, mert részben *é*, részben pedig *i* hangból fejlődtek. — S a hol ez a magyarázat megállhatna is (*lëlek* ∼ *lëlki*), ott sokkal régibb ez a rövidülés, mint az $\ddot{e} > \ddot{o}$ hangváltozás. Az OklSz.-ből idézett alakok kétségtelenné teszik, hogy az $\ddot{e} > \ddot{o}$ hangváltozás egytagú szavakban *s* többtagúak végső szótagjában a XIII. század elején már megtörtént (1222: ful-, 1269: -feuld, 1209: -gurg, 1233: Cubul, 1225: -cuz, 1214: -scug, 1231: Tvl, Tulgy; 1211: Beneduc, 1203/1254: -beruk, 1240: Demutur, 1200: Egur- [?], 1171: egrug, 1181: Egrug, 1131: Eluskw, 1237: Embvrd, 1221: -gumule [Zolnai szerint csak az nem bizonyos, hogy gyümölcs-nek kell-e olvasni, vagy gyömölcs-nek], 1214: Gemulscinus, 1200 k. Hymusuduor, 1199: Penthuc, 1211: pentuc, 1211: Pecur, 1237: Petur, 1219: Regus, 1211: Sebus, 1092: Scichul, 1095: Scicul, 1222: Scelus, 1135: Scemus, 1211: Sentus, 1095: theluch, 1206: theluce, 1152: Tengurdi, 1211: Tengurd, 1135: vertus).

Ha tehát az OklSz. szerint a HB. kora előtt ilyen sok szóban megvolt az $\ddot{e} > \ddot{o}$ hangváltozás, bátran feltehetjük, hogy több szóban is meglehetett, a melyre az OklSz.-ban nincs adat. Vagyis, hogy a HB. keletkezése előtt már volt *ö-ző* nyelvjárás, s abban olyan szavakat is ejtettek *ö*-vel, melyek a HB.-ben *i*-vel, vagy *e*-vel vannak

írva (*gumulc* alak 1221-ből; *Petur* s *Embord* alakok 1237-ből, a HB. utáni időből). Miért nem írta hát a HB. szerzője a *gimilc*-et *gumulc*-nak, a *Peter*-t *Petur*-nak, az *ember*-t *embur*-nak, ha következetes \ddot{o} -zó nyelvjárást beszélt?

Kétségtelen, hogy a HB.-ben nyelvbéli következetlenség van. Szerző nyelvében volt meg ez a következetlenség, mint keveredés, vagy másoló másolt rosszul, azt a HB.-beli már ismert két íráshiba (*emdul*, *turchucat* SZINNYEI MNy. I. 20.), a «dominus deus» kimaradása dönti el.*)

Vizsgálódásaim végeredményeképen újat nem mondhatok: a HB. nyelvi következetlenségénél (\ddot{e} -zó, \ddot{o} zó alakok keveredése) s íráshibáinál fogva másolat (v. ö. MNy. I. 20.).

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.

*) A *szentucut*, *rezel*, *gimilcictul* alakokat a két feltevés bármelyike megmagyarázhatná. Ám a nyelvi keveredés s az íráshibák alapján a HB. kétségtelen másolat s így a *-t* és *-k* előtti következetlen jelölést is a másoló hibájául tudom be.

Hazai irodalom.

KERTÉSZ MANÓ. Nyelvünk műveltségtörténeti emlékei. (Különlenyomat a Beöthy-Emlékkönyvből.)

KICSKA EMIL. A subjectum és a praedicatum a grammatikában. Budapest, 1908.

MOHAI LAJOS. Jelentés-tanulmányok a másodlagos komplikációs jelentésváltozásról. Székesfehérvár, 1908.

Nyelvészeti Füzetek. Szerk. SIMONYI ZS. — 54. KULCSÁR GYULA. A magyaros írásművészet főkérdései. — 55. CSÚRI BÁLINT. Teleki József gróf mint nyelvész. — 56. MADAI GYULA. A hajdúk beszéde. — 57. VASS BÉLA. A nagykorósi nyelvjárási. Budapest, Athenæum.

SZEREMLEY CSÁSZÁR LORÁND. Jelentés-tanulmányok. (A M. Nyelvtudományi Társaság kiadványai. 9. sz.) Budapest.

[TOLDY GÉZA.] Varázsrontó. Kalandozás a vendégszavaink bűvös báját árasztó rejtelmek világában. Budapest.

WICHMANN GYÖRGY. Mutatvány az urzsumi cseremiszek költészetéből. (Különnyomat a NyK. XXXVIII. kötetéből.)

Kisebb közlemények.

Lágy és **langyos**. Magy. *lágý* (o: *lādý*) 1. ‚weich‘; 2. ‚gelind‘, pl. *lágý bor* ‚linder wein‘; 3. ‚nachsichtig‘; 4. ‚träge, langsam‘; *lagymatag* [*lágymatag* NySz., Székelyföld, MTsz.] < *lágý-meleg*; *lágýék* (valószínűleg az *ágyék* analógiájára. vö. SIMONYI, NyK. 24 : 139) ‚lágýad rész, fej lágýéka, lágýada‘ SzD.; ‚fejelágýa‘ Háromszék, MTsz. — *langý* ‚lágýmeleg‘ SzD.; *langýos*. A régi nyelvből nincs adatunk.

vogÉ. *lańsý* (SZILASINÁL hibásan *lańsý*) ‚puha, weich‘ VogNGy. II, 58. Valószínűleg ugyanez a szó van meg e két kifejezésben is: *tären-láńsý*: ‚kör-gyötörte‘, *zul’ láńsý*: ‚betegsgyötörte‘ | T. *lańsý* ‚langyos‘ NyK. 25 : 271; *ut márs láńsumés* ‚a víz egy kevésse meglangyult‘ UgFüz. 11 : 240 | P. *láńs- : íšem wüt jelláńsi* ‚a meleg víz meglangyult‘ UgFüz. 11 : 240. Vog. AHLQV. *lańsý*, *lońsý* ‚warm, heiss‘. || osztjÉ. AHLQV. *luńse* ‚warm, heiss‘: *luńkə* SZINNYEI, Nyhas.³ 160;

? zürj. WIED. *lyžalny*, *lyžavny* ‚schwach werden, von kräften kommen, gelähmt werden, das gefühl verlieren‘;

cserH. (RAMST.) *lāńdzərā* ‚weich‘; *lāńdzərřas* ‚verfaulen, abgenutzt werden‘. Valószínűleg ugyanez a szó: *lańdzərā* ‚morsch, geborsten‘; *lańdzərřas* ‚morsch werden‘; *lańdzərřas* ‚morsch machen‘ | cser. TROICKIJ-SZIL. *lanžera-* ‚gyenge, erőtlen lesz‘; *lanžera-čonan* ‚csüggedt‘; *lonžorgém* ‚elgyengül‘; *lanžra* ‚hasított‘.

észt WIED. *lońt* gen. *lońdi* ‚schlaff, hängend‘; *lońdid kōrvad* ‚hängende ohren‘; *kōiž on lońdis* ‚der strick ist nicht straff angezogen‘.

lpN. (FRIIS) *loážžad*, *loážže* ‚laxus‘; *slap*, *lös*, *lind*‘; *loážžanet* ‚laxari, mollem fieri‘; *blive slap*, *lös*, *lind*, *sagtné af*‘; *loážžot*, *loážžom* ‚laxari, slappes, give, saette sig, blive rolig‘ | lpS. (WIKLUND) *lōddše-* ‚ruhiges wetter, windstille‘; *lōddšane-* ‚ruhig werden, still werden (vom wetter)‘ [? vö. *lōdde-*, attr. *lojšes* ‚sanftmütig, mild‘; *lōddu-* ‚mild werden‘]; lp. Herjedal, Undersåker (HALÁSZ) *luiččä* ‚nyugodt, csendes idő‘ UgFüz. 10 : 258; lpS. (LINDAHL) *lādtje* ‚tranquillus, remissus, laxus‘; *lādtjetet* ‚lenire, mitescere, relaxari‘; *kaino lādtjeti* ‚funis relaxatus est‘ | lpO. (GENETZ) *liońč*

„schwach, schlaff“, Kildin; *luačče-* „stille werden (vom wetter)“, Notozero.

A magyar és a vogul szavakat összevetette BUDENZ, MUSz. p. 677, 680; az osztjákat MUNKÁCSI, NyK. 25 : 271. Az észtt és a lapp alakokat WIKLUND, UL. 214, SETÄLÄ, FUF. 2 : 230. Másképp, de helytelenül ANDERSON, Wandl. p. 50, 71.

A „weich“ ~ „lauwarm“ ~ „weichlich, schlaff, kraftlos“ ~ „mild, still (vom wetter)“ jelentés megfelelésre vö. fr. *doux*, ol. *dolce* szavakat (jelentésük „süss“ gelinde, sanft, weich, mild, ruhig); találó jelentésbeli analógiák vannak még WALDE EtWb.-jában a *flaccus* és *mollis* cikkekben.

Nehezebb kérdés, hogy hogyan fogjuk fel a kétségtől kívül összetartozó *lág*y és *langy* alakok viszonyát. A rokonyelvi megfelelésekből:

vog.	osztj.	zürj.	cser.	észt	lp.
<i>ús</i>	<i>ús</i>	? <i>ž</i>	<i>nž</i>	<i>nt ~ nd</i>	<i>šš ~ š</i>

nyilvánvaló, hogy a magyar *gy* ill. *ngy* (o: *údj*) ebben az esetben alapnyelvi *ús* ~ *nž* (vagy: *nš* ~ *ndž*) viszony megfelelője. Ha mármost a többi idetartozó eseteket is szemügyre vesszük, a vogul *ús* (o: *nš*), zürjén-votják *dž*-vel szemben a magyarban rendszerint *gy*-t (? < *ggu*), de *ngy*-t is találunk:

magy. *agyar* | vogÉ. T. *ańsar*, K. *anšar*, L. P. *anšar* | osztj. Kaz. *ánžar* | votj. *vadžer*, zürj. *vodžir* (vö. MUSz., p. 720, ÁKE. 632, SETÄLÄ, FUF. 2 : 232).

magy. *ágyék* | vogÉ. *unš* „segg“; *unšas* „tempor“; K. *unis*. T. *onšal* „far“ (vö. MUNKÁCSI, NyK. 25 : 178.)

magy. *égy* | osztjÉ. *unža-* | zürj. *vodž*, votj. *až*’, *až*, *až* „vorderes, vorderraum“ | cserK. *onžol*, H. *andzal* | fi. *ensi* gen. *ennen* (vö. SETÄLÄ, FUF. 2 : 230; WICHMANN, MNyv. 4 : 307).

magy. *húgy* (*huggyozik*) | vogÉ. *χunš*, KL. *k’us-(wit)*, T. *k’us-(wit)* K. *k’os-(vit)*; KL. AL. K. *k’unši* verb. T. *k’unšo* | osztj. *χos-*, *k’os* „hugyozik“ | zürj. *kudž*, votj. *kidž* | cser. *kuž-(šüt)* | fi. *kusi* gen. *kusen* | lpK. *końc* id. (vö. MUSz. 120; WICHMANN, MNyv. 4 : 307).

magy. *húgy* „stella“ | vogT. *k’ońš*, *k’ońš* id. | osztj. *χus*, *χus*, *k’os* id. KARJ. 148 | zürj. *kožul*, votj. *kizili*, *kizili* id. (vö. MUSz. 101, MUNKÁCSI, ÁKE. 357).

magy. *lég*y | zürj. *löž*, *liž* „bremse“; votj. *luž*, *luž* id. (vö. MUNKÁCSI, ÁKE. 439, SZINNYEI, Nyhas.³ 148).

Ellenben *ngy* van a magyarban a következő két esetben:

magy. *hangyál*, *hangya* | vog. KL. AL. *k’unš* (-*k’ášši*), T. *k’unš* (-*k’áška*) id. Vö. még vogÉ. *χunš* KL. *k’unš*, T. *k’os* „bandwurm“ | zürj. *kožil*, votj. *kužili*, *kužili* „ameise“, vö. MUNKÁCSI, ÁKE. 326).

magy. *kengyel* ‚steigbügel‘ | vogÉ. *kēs̄s*, *kēs*, KL. *keš* ‚lederstrumpf‘ | osztj. Kond. *kētš*, Ni. *keš*, Kaz. *kēs*, O. *kis* ‚strumpf‘. (KARJ. 167). (Vö. ÁKE. 400; SETÁLA, FUF. 2 : 225. Az alapnyelvben talán (nem jésített) *ntš* volt).

Az alapnyelvi nas. + cons. hangesoportok denasalisiója kétségkívül a magyar nyelv külön életében ment végbe, a fent kimutatott kettős megfelelést tehát csak úgy érthetjük meg, ha feltesszük, hogy az ősmagyarban a *gy* és az *ngy* (a fonetikai helyzet szerint) egyugyanazon szón belül is váltakozhatott egymással, s később gyakrabban a gyenge (*gy*), ritkábban az erős, egy esetben (*lággy* ~ *langgy*) mind a két fok javára kiegyenlítőds történt. Találó analógiaképpen a déli vogul nyelvjárásokra hivatkozhatunk, a melyekben a gyenge fok, úgy látszik, legelőször a szó végén (pl. a sing. nominativusában) lépett fel, s innen terjedt el a ragos alakokban is. Pl. vogKL. *k'up*: plur. nom. *k'umpat*; *k'us* ‚hügy‘ de: *k'ušəm* ‚hugyozom‘, [de e mellett; *tüšs*, *k'üšs* sing. nominativusok is vannak]; vogK. *úš* ‚haltej‘: *k'ul úššät* [vö. tob. tatár RADL. *jintsä*, ‚fischmilch‘]; vogT. *k'ōš* ‚giliszta‘: *k'ōšəm* (kiegyenlítőds a gyenge fok javára); *k'ōšs* ‚csillag‘: *k'ōššəm* (kiegyenlítőds az erős fok javára). Vö. MUNKÁCSI, UgFüz. 11 : 103, 190, 259.

Ezen újabb keletű, magyar váltakozás nyomait a többi nasalis-csoportoknál is kimutathatjuk. Valószínűleg így kell felfognunk az *ördög*, *ördöng*, ~ *ördöngös*, *meleg* ~ *melenget* szavak viszonyát, így érthető a *hab*, *eb*, comp. *bb*, *b* képző mellett a *domb* = vogÉ. T. *tump*, K. *tomp* ‚sziget, domb‘ | ? ész. *tump*, gen. *tumbi* ‚klumpen, stück, knollen‘, vö. MUSz. 256, MUNKÁCSI, NyK. XXV, 275.

GOMBOCZ ZOLTÁN.

Külföldi irodalom.

ÄIMÄ FRANS. Lappalaisia lainasanoja suomen murteissa. Helsinki, 1908.

GAUTHIOT ROBERT. La phrase nominale en finno ougrien. (Extrait des Mémoires de la Société de Linguistique de Paris, tome XV.)

Suomalais ugrilaisen Seuran Aikakauskirja. XXV. (O. DONNER: Työalamme. — FR. ÄIMÄ: Lappalaisia lainasanoja suomen murteissa. — A. HÄMÄLÄINEN: Tšeremissiläisiä uhritapoja. — V. NALIMOV: Zur Frage nach den geschlechtlichen Beziehungen bei den Syrijänen. — Tanulmányutakról szóló jelentések.)

Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia. XXVI. (A. LAUNIS: Lappische Juoigos-Melodien.)

WICHMANN YRJÖ. Zum stufenwechsel im ungarischen. (Sonderabdruck aus den Finnisch-ugrischen Forschungen VII.)

WINKLER HEINRICH. Das Baskische und der vorderasiatisch-mitteländische Völker- und Kulturkreis. Breslau.

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelentek:

Asbóth Oszkár dr. A hangsúly a szláv nyelvekben	1.60
Bálint Gábor. Jelentése Oroszország és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. Melléklet: 5 khálýmik dana hangjegye	—40
— Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. 3 füzet. Egy-egy füzet	2.—
Ballagi Mór. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr	—40
— Baronyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai	—20
— Nyelvünk újabb fejlődése	—40
Brassai Sámuel. A magyar bővített mondat	—60
— A mondat dualismusa	1.20
— A neo- és palaeológia ügyében	—60
— Commentator commentatus. Tarlózatok Horatius szatiráinak magyarázóit után	—80
— Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneise II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra	—80
— Szórend és accentus	—80
Budenz József. A németországi philologok és tanferfiak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről	—30
— Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Három füzet	4.80
— Egy kis viszhang Vámbery Armin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet» czimű II. értekezésére	—40
— Erdei-és hegyi-cseremisiz szótár. (Vocabularium cseremissicum utriusque dialecti.) Főleg Reguly cseremisiz szógyűjteményéből és az Ujtestamentom cseremisiz fordításából 1.—	—
— Magyar-ugor összehasonlító szótár. (Lexicon Linguae Hungaricae cum Linguis Ugricae comparatae.) 3., 4. és 5. füzet. Egy-egy füzet	2.—
— Moksa- és erza-mordvin nyelvtan	1.—
— Podhorszky Lajos magyar-sinai nyelvhasználtása	—20
Fábián István. Finn nyelvtan	1.—
Finály Henrik. A beszterzei szószedet. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból. Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérte és teljes szómutatókat készített hozzá	4.—
— Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez	—40
Gedeon Alajos dr. Az alsó-metenzéfi német nyelvjárás hangtana	1.50
Genetz Arwid dr. Orosz-lapp utazásomból	—40
Goldziher Ignác dr. A buddhismus hatása az iszlámra	—80
— A muhammedán jogtudomány eredetéről	—20
— A nemzetiségi kérdés az araboknál	—60
— A pogány arabok költészetének hagyománya	1.20
— A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval	1.—
— Jelentés a M. T. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdaviszonyokra keleten	—40
— Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben	—80
Halász Ignác. Svéd-lapp nyelv V: Népköltési gyűjtemény a pite lappmark arjepluogi egyházkerületéből. Gyűjtötte s magyar fordítással, jegyzetekkel ellátta	6.—
— Svéd-lapp nyelv VI: Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói lapp szójegyzékkel	3.20
Hunfalvy Pál. A kondai vogul nyelv. A Popov G. fordításának alapján	6.—
— A Kún- vagy Petrarca-codex és a kúnok	—60
— A M. T. Akadémia és a szuómi irodalmi társaság	—40
— A számlálás módja és az év hónapjai	—40
— Az orientálistáknak Londonban 1874-ben tartott nemzetközi gyűléséről	—30
Imre Sándor. Nyelvtörténelmi tanulmányok a nyelvújításra nézve	1.20
Joannovics György. Az ik-es igékről	—80
— Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez	—60
— Ertünk meg egymást. (A neológia és orthológia ügyében)	—60
— Szórendi tanulmányok I. rész	—60
— Ugyanaz	—80
— Kazinczy Ferencz levelezései. Közéleteszi dr. Váczy János I—XV. köt.: 1763—1818-ig. Minden kötet ára 10 korona. A II. köteté	12.—
Kégl Sándor dr. A perzsa népdal	—90
— Tanulmányok az újabbkori perzsa irodalom történetéből	3.—
Kunos Ignác dr. Három karagöz-játék	2.—
— Kis-Azsia török dialektusairól	—90
— Nasreddin Hodsa tréfiái. Török (kis-ázsiai) szövegét gyűjtötte, fordítással és jegyzetekkel ellátta	3.—
— Oszmán-török népköltési gyűjtemény. Két kötet	10.20
— és Munkácsi Bernát dr. A belviszonyragok használata a magyarban	1.—

Gróf Kuun Géza. A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről	—80
— A sémi magánhangzókról	—75
— Adatok Krim történetéhez	—40
— Codex Cumanicus. Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit	10.—
Lindenschmidt Mihály. A verbászi német nyelvjárás	—90
Lugossy József. Hangrendi párhuzam ezer példában	—20
Mayr Aurél dr. A lágy aspiraták kiejtéséről a zendben	—20
— Az úgynevezett lágy aspiraták phoneticus értékéről az ó-indben	1.20
Melich János. A gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék. Veress Ignác másolata felhasználásával közrebocsátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta	5.—
— Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai. (A középfrank nyelvjárás térképével)	1.20
— A-brassói latin-magyar szótár-töredék	—60
Molnár Albert. (Szeneci-) naplója, levelezése és írományai. Jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos, Hasonmással	9.—
Munkácsi Bernát. Arja- és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet: Magyar szójegyzék s bevezetésül: A kérdés története	12.—
— Budenz József emlékezete	1.20
— Vogul népköltési gyűjtemény. I. kötet: Regék és énekek a világ teremtéséről. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	3.—
Kiegészítő füzet	6.—
II. kötet: Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
III. kötet: Medveénekek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	10.—
IV. kötet: Életképek. Sorsénekek, vitézi énekek, medveünnepi színjátékok, állatnének, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— Votják népköltészeti hagyományok	4.—
— Votják szótár. 4 füzet	16.—
Nyelvemlékek. Régi magyar — Kiadta a M. T. Társaság IV. kötet. Első osztály: Guary-codex	2.—
Második osztály: Egyházi vegyes könyv. (Winkler-codex)	3.—
V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Saját alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összevetette, a Csemez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György	12.—
Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik: Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Aron. Közzéteszi Volf György. Tartalma:	
I. kötet: Bécsi-codex. — Münchener-codex	4.—
II. kötet: Veszprémi-codex. — Peer-codex. — Winkler-codex. — Sándor-codex. — Gyöngyösi-codex. — Thewrewk-codex. — Kriza-codex. — Bod-codex	4.—
III. kötet: Nagyszombati-codex. — Szent-Domokos-codex. — Virginia-codex. — Közzéteszik: Komáromi L. és Király Pál	4.—
IV. és V. kötet: Erdy-codex. Egy-egy kötet	4.—
VI. kötet: Tihanyi-codex. — Kazinczy-codex. — Horvát-codex	4.—
VII. kötet: Ehrenfeld-codex. — Simor-codex. — Cornides-codex. — Szent-Krisztina élete. — Vitkovics-codex. — Lányi-codex	4.—
VIII. kötet: Szent Margit élete. — Példák könyve. — Könyvecske a szent apostoloknak méltóságáról. — Apor-codex. — Kulcsár-codex	4.—
IX. és X. kötet: Érsekújvári-codex. Egy-egy kötet	4.—
XI. kötet: Debreczeni-codex. — Gümöri-codex	4.—
XII. kötet: Döbrentei-codex. — Teleki-codex	4.—
XIII. kötet: Festetics-codex. — Pozsonyi-codex. — Keszthelyi-codex, Miskolczi-töredék	4.—
XIV. kötet: Lobkovitz-codex. — Bathyányi-codex. — Cseh-codex	4.—

Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalában

Budapest, V., Akadémia-utca 2. sz.

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

SZINNYEI JÓZSEF.

Ára 1 korona 50 fillér.

BUDAPEST.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA.

1909.

TARTALOM.

	Lap
GOMBOCZ ZOLTÁN: A magyar <i>a</i> -hangok történetéhez	229
HORGER ANTAL: Udvarhely vármegye székely nyelvjárásának hangtani sajátosságai (I.)	275
GYOMLAY GYULA: Az úgynevezett igeidők elméletéhez (VII.)	294

Kisebb közlemények.

MELICH JÁNOS: Adalékok a magyar $*\chi > h$ hangok történetéhez	342
PAASONEN H.: Adalékok a magyar nyelv szófejtő szótárához. 17. Íz. 18. Ég. 19. Hó.	346

Értesítő.

† Donner Ottó.	348
----------------	-----

Folyóiratunk évenként háromszor vagy négyszer jelenik meg. Az egész évfolyam legalább harmincz ívből áll s ára 6 korona. Az előfizetés a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadóhivatalához czímezendő.

A szerkesztő lakása: II., Bimbó-utca 24.

A magyar α -hangok történetéhez.

A finnugor vocalismus tudományos kutatásának alig másfél évtizedes története van. BUDENZ JÓZSEF 1881-ben a MUSz. elé írt előszavában még ezt írja: «... híjával vagyunk minden módnak, hogy az eredeti vocalisokat szorosabban meghatározzuk, kivéve azt, hogy a mélyhangúak (*a, i, o, u*) vagy a magashangúak (*e, i, ö, ü*) osztályába tartoztak-e». Igéri, hogy az ugor nyelvek hangalaki jelleméről való nézeteit külön dolgozatban fogja kifejteni. Néhány évvel utóbb azonban már az ugor (o: finnugor) nyelvek összehasonlító alaktanának kidolgozásába fog; az ígért összehasonlító hangtan sohasem készült el. BUDENZ kétségkívül újra meg újra meggyőződött arról, hogy a finnugor és a magyar nyelvtudomány akkori állásánál a finnugor vocalismus történetének megírása szinte legyőzhetetlen nehézségekbe ütközött.

Voltaképpen az első, tudományos szempontból is számbavehető értekezés, a mely az ősmagyar vocalismus fejlődésével foglalkozik, MUNKÁCSI BERNÁTNAK «A magyar magánhangzók történetéhez» című tanulmánya, mely a NyK. XXV. kötetében jelent meg. Gazdag értékes megfigyelésekben, gondolatkeltő megjegyzésekben; csak azt sajnálhatjuk, hogy MUNKÁCSI, véleményem szerint helytelen módszertani elvből indulva ki, szántszándékkal csak az urali ugor (vogul, osztják) nyelvekre szorítkozott, s így önként megfosztotta magát azoktól a nem megvetendő tunulságoktól, a melyeket a magyar vocalismus történetelőtti fejlődésének vizsgálatában a távolabb álló rokon nyelvek (mordvin, finn, lapp) nyújthattak volna.

1896-ban, MUNKÁCSI tanulmánya után egy esztendővel jelent meg a SUS. Aik. XIV. kötetében SETÄLÄ EMIL korszakalkotó értekezése: «Über quantitäswechsel im finnisch-ugrischen», a

mely a mássalhangzókra és a magánhangzókra egyaránt kiterjedő finnugor fokváltakozás felvételével a hangtörténeti kutatásoknak új, termékenyebb korszakát nyitotta meg.

A mi a szorosabban vett magyar hangtörténetet illeti, ebben az értekezésében utalt SETÄLÄ először arra, hogy a *kéz* ~ *kezet*, *négy* ~ *négyed*, *ház* ~ *haza*, *álm* ~ *alszik*-féle esetek, a midőn t. i. egyazon paradigmán belül hosszú és rövid magánhangzók váltakoznak egymással, nem újabb fejlődés («hangzó-nyújtás», «hangzó-rövidítés») eredményének, hanem a finnugor alapnyelvben megvolt hangzéváltás (ablaut) maradványának tekintendők. E feltevés fontosságára már SIMONYI ZSIGMOND utalt abban a rövid ismertetésében, a melyet SETÄLÄ tanulmányáról a Nyr. XXIX. kötetében közzé tett, megjegyezvén, hogy: «az erős és gyöngye fok felvétele valószínűleg meg fogja könnyíteni a finnugor nyelvek magánhangzókbeli nagy változatosságának a magyarázatát».

Igaz, hogy már kilencz esztendő múlt el azóta, hogy SIMONYI e szavakat leírta, s azóta se jelent meg értekezés, a mely a SETÄLÄ-féle gondolatot, hacsak részleteiben is, tovább fejtette volna; de ha másrészt meggondoljuk, hogy a fokváltakozás elmélete a mássalhangzók körében milyen termékenynek bizonyult (vö. SETÄLÄ, SZINNYEI, WICHMANN, OJANSUU, ÄIMÄ idevágó értekezéseit), semmi okunk sincs arra, hogy a hangzéváltakozás elméletétől is, a mely amannak ikertestvére, ugyanilyen gazdag eredményeket ne várjunk.

SETÄLÄ föltevéséből és eredményeiből kiindulva, jelen dolgozatom egy részletkérdéssel, a magyar *a*-hangok történetével foglalkozik, szerény adalékképpen a finnugor nyelvek egyetemes hangtörténetéhez. Nem áltatom magamat azzal a hiú reménnyel, hogy megállapításaim egytől-egyig helyesek, s hogy minden föltevésem meg fogja állani helyét; magam is érzem, hogy nem egy részletet még köd borít, a melyet csak a későbbi kutatás fog — ha ugyan — eloszlatni. De hisz a tapasztalat azt bizonyítja, hogy a tudományok történetében nem egyes igazságok felderítése, hanem termékeny föltevések, a melyek utóbb gyakran helyteleneknek bizonyultak, jelzik a fejlődés állomásait.

A mai köznyelvben a hangsúlyos *á* részint *a*-val, részint *o*-val, részint mindkettővel váltakozik; e mellett az *a* néhány esetben *o*-val váltakozik. A számbaveendő hangviszonyok tehát a következők:

1. *á* ~ *a*.
2. *á* ~ *o*.
3. *á* ~ *a* ~ *o*.
4. *a* ~ *o*.

Ha az idetartozó eseteket összeállítjuk, első pillanatra szembetűnő, hogy míg a palatalis magánhangzóknál az *é* ~ *ē* (*vér* ~ *vērēs*, *négy* ~ *nēgyed*, *él* ~ *eleven*), de különösen az *ē* ~ *e* hangviszonynak (*tél* ~ *telet*, *kéz* ~ *kezet*, *fél* ~ *felet*, *hét* ~ *hetet*) a mai nyelvben is számos képviselője van, addig a velaris hangzók körében az analógiás kiegyenlítődés sokkal nagyobb mértékben megtörtént, s az eredeti *á* ~ *a*, *á* ~ *o* stb. hangzóváltás nyomát ma már alig néhány elszigetelt eset őrzi.

A) Az *á* ~ *a* váltakozás esetei. Névszók: a) *nyár*, *nyárnak*, *nyárban* stb., *nyáron*, *nyári* ~ *nyarat*, *nyarak*, *nyaram*, *nyarad* stb., *nyaral*, *nyaranta*. E mellett a nép nyelvében hallható az analógiás *nyárt*, *nyárat*, *nyárok*, *nyárom*, *nyára*, *nyáral* is, sőt *nyáratszaka* már 1652-ben, *nyáral* PPB.-ban, vö. TMNy. 297. Ezenkívül egy török jövevényszó (*sár* < tör. **šar*) is átlépett újabban, legalább részben, az úgyn. hangzórövidítő névszók csoportjába: *sarat*, *sara* ~ de mindmáig hosszú hangzóval: *sároz*, *sáros*. Valószínűleg újabb analógiás alakulással *van* dolgunk a *hány* esetében is, a melynek ragos vagy képzős alakjai a népnyelvben itt-ott (pl. Váczott, NyF. X. 17, 29.) rövid hangzóval valók: *hanyat*, *hanyadik* (ez utóbbi alakra már a NySz.-ban is van egy példa, igaz, hogy csak 1749-ből); b) *három*, *hármat* stb., a ragos alakokban állandó hosszú hangzóval, de: *harmad*, *harmincz*; c) alakpár, a mely valószínűleg hajdan megvolt hangzóváltás nyomát őrzi: *lágý* ~ *langyos*.

Ígék: a) *ádsz* Debreczen, Nyr. IX. 161; *ágyy*, *ádd*, [aad JordC. 398; *aagy* ÉrdyC. 185; *ádd* Zvon., *aagy* Pesti; *ágyy* Kún-Majsa, Nyr. VIII. 470]; *ád* (a mai köznyelvben *ad* is) ~ *adok* [de: *aadok* KulcsC. 285], *adunk* [de: *ádunk* Czeglédi, NySz.], *adni*; *hágysz* [haacz ThewrC. 204; *hácz* Czeglédi, NySz.; *háccz* Debreczen, Nyr. IX. 161]; *hágýj* [haag ÉrdyC. 23, de ugyanazon

a lapon *hagj* is]; *hádd* [*haad* SándorC. 24]; *hágy* (a mai köznyelvben *hagy* is) ~ *hagyok*, *hagyunk* stb. Eredetileg az ide tartozó igék magánhangzója valószínűleg csak a nyílt szótagban volt rövid, TMNy. 243; b) *vágok*, *vág* stb. ~ *vagdal*, *vagdos*; *hágok*, *hág* ~ *hagdos* TMNy. 243; c) alakpárok: *fagy* (? *faagy* NémGl. 336) ~ *fáz* (a *gy* ~ *z* hangviszonyra vö. SETÄLÄ, NyK. XXVI. 424).

A mai köznyelvben tehát, ha nem is nagyszámú, de kétségtelen esetekben hosszú illabialis *á* váltakozik rövid labialis *a*-val, tehát: $\bar{a} \sim \acute{a}$.

A nyelvjárások közül a mi szempontunkból különösen egy érdekelhet bennünket közelebbről, az ú. n. palócz vagy palóczos nyelvjárások csoportja. E nyelvterületen ugyanis a köznyelvi *a* helyén rövid illabialis *á* hangot, az *á* helyén meg labialis *á*-féle hangot találunk; a köznyelvi $\bar{a} \sim \acute{a}$ hangviszony tehát itt így alakul: $\bar{a} \sim a$, pl. *ház* ~ *háza* (a köznyelvben megfordítva: *ház* ~ *haza*). A lényegtelenebb nyelvjárási eltéréseket figyelmen kívül hagyva, a mai magyar nyelvben e szerint a következő két típus áll egymással szemben:

$$\bar{a} \sim \acute{a} \quad | \quad \bar{a} \sim a$$

Mi volt e két hangviszony közös történeti előzménye? A palóczság *á*-zását rendszerint tót hatásnak szokták tulajdonítani; ma is ez az általánosan elfogadott nézet, a melyet úgyszólván minden kézikönyv (pl. SIMONYI, Magyar Nyelv³ 155) ismételi. Véleményem szerint e magyarázat éppen nem valószínű. Hiszen a tapasztalat azt bizonyítja, hogy az idegen nyelvet mindenki saját anyanyelvének articulatiobasisával vagy basisáról ejti ugyan, s így a nyelvcserek esetén az eltanult nyelv hanganyaga rendszerint mélyreható változást szenved; de másfelől még hosszabb érintkezés is inkább a szókészletben (jövevényszavak), s nem az érintkező nyelvek hanganyagában hagy mélyebb nyomokat. Egyes hangok átterjedése az egyik nyelvterületről a másikra, nyelvcsere nélkül, alig lehetséges.

A palóczság zömét a honfoglalást követő első századokban betelepedett és megmagyarosodott kúnok teszik; ha tehát az *á*-zást nem spontán $\acute{a} > a$ hangváltozás eredményének (s részben eredetibb hangállapotnak) tartjuk, inkább a kún nyelvre gondol-

hatnánk, a melynek hangzói közül valószínűleg szintén hiányzott a rövid labialis *á* hang. De erre a feltevésre sincs szükségünk, ha nem a mai köznyelvből, hanem módszeresen a feltehető ősmagyar hangállapotból indulunk ki.

Az Árpád-korban az *á* és *a* hangok mellett megvolt a rövid illabialis *á* hang is. SZINNYEI JÓZSEF és MELICH JÁNOS kutatásai után kétségtelennek tarthatjuk, hogy azok a szavak (eredeti vagy jövevényszavak), a melyeknek tőszótagjában eredeti (etymologikus) *á* volt, még az Árpád-kor első századaiban is *á*-val hangzottak. Másfelől majdnem valamennyi kutató meggyezik abban, hogy az Árpád-korban a hosszú illabialis *á* mellett kellett lenni egy zártabb labialis *á*-féle hangnak is. ZOLNAI GYULA Nyelvemlékeink cz. művében megemlíti, hogy a HB. *a* betűje esetleg a hosszú *á* jele is lehetett. SIMONYI szerint (Ung. Sprache, 108) a HB.-beli *hazoa*, *tilutoa* és *mundoa* szavak valószínű ejtése *házává*, *tilotává* és *mondává* volt. BALASSA is valószínűnek tartja, hogy az Árpád-korban «az *o* betű az *á* hang jelölésére is szolgált» (Nyr. XXV. 154). SZINNYEI (NyK. XXVII. 272) bizonyító adatokkal is szolgál; CSÁNKI művéből több olyan helynevet idéz, a melyeknek tőszótagjában (vagy a második szótagban) ma *á* van, míg a XIV. században *o* vagy *oo* betűt találunk, pl. 1352: *Boos*, 1364: *Baas*, ma *Bázi*; 1328—88: *Boor*, *Bor*, 1341: *Bar*, ma *Bár*. «Nagyon valószínű, írja, hogy ezekben az *a*-val váltakozó *o* (ill. *aa*-val váltakozó *oo*) betű *á*-féle hangnak a jele volt.» Feltűnő persze az *á*:*o*, *oo* jelölés kései s rendkívül gyér volta; CSÁNKI művében a SZINNYEITŐL felhozott pár eseten kívül csak még egy, az OklSz. gazdag magyar anyagában pedig egyetlen példáját sem találtam. Ha tehát a nyelvemlékek korában bizonyos szók első tagjában az etymologikus *á* hang megvolt is még az egész nyelvterületen, jele csak *a* vagy *aa* lehetett, vagyis ugyanaz, mint az illabialis *á* hangé.

Másfelől azonban, a mint az alábbiakból ki fog tűnni, kétségtelen, hogy a magyar *á*-hangok többféle forrásból eredtek: egy részük zártabb *ō*, *ū*-féle hangokra megy vissza. Ez utóbbiak közvetlen megelőzője kétségkívül labialis *á*-hang volt, a mely később a magyar nyelvterület legnagyobb részén összeesett az etymologikus illabialis *á*-val. Hogy e hangváltozás mikor történt, arra biztos feleletet alig várhatunk. Legrégibb nyelvemlékeink

helyesírása legalább nem nyújt pozitív bizonyítékot arra, hogy e változás 1055 után ment volna végbe. Más felől azonban figyelembe véve, hogy az \bar{a} hang ma is elég nagy nyelvterületen él, nem mondhatnók eleve hibásnak azt az olvasásmódot sem, a mely legrégebb nyelvemlékeink a és aa jeleinek egyik-másik esetben (ha t. i. finnugor o vagy u hanggal van dolgunk) \bar{a} hangértéket tulajdonítana. Nézetem szerint az ős-magyarban (részben talán az Árpád-korban is) az eredeti szavak első tagjában a következő négy a hang állhatott:

$$\acute{a} - \bar{a} [\text{ɔ} : \bar{a} - a]$$

$$\hat{a} - a [\text{ɔ} : \hat{a} - \bar{a}]$$

Tehát pl. *ház, álmu, hármu*, de: *ár, vág, hág*; *ad, fal, hal*, de: *átyá, sáványó* stb.

Hogy e hangok további történetét hogy képzelem, az az eddigiekből is nyilvánvaló. A nyelvterület nagyobb részén (azokban a nyelvjárásokban is, a melyekből a mai köznyelv fejlődött) a XIV. század folyamán a labialis rövid a mindinkább kiszorította az illabialis \bar{a} -t, az illabialis \hat{a} pedig valószínűleg jóval korábban a labialis hosszú \bar{a} -t. Ezzel szemben az északnyugati nyelvjárás-területen a hangfejlődés iránya éppen ellenkező volt: az illabialis \hat{a} és a labialis \bar{a} terjeszkedett a labialis a , illetőleg illabialis \bar{a} rovására. Ha az $\bar{a} > a$ változást spontán hangváltozásnak tartjuk, nincs okunk arra, hogy a palócz $a > \bar{a}$ változást idegen hatásnak magyarázzuk.

Végeredményképpen tehát kimondhatjuk, hogy a köznyelvi $\bar{a} \sim \hat{a}$ (ill. palócz $\bar{a} \sim a$) hangviszony valószínű ősmagyar előzményének a következő két hangviszonyt tarthatjuk:

$$*\bar{a} \sim a$$

$$*\hat{a} \sim \bar{a},$$

a melyekben tehát quantitative különböző, de qualitative azonos vagy majdnem azonos hangzók váltakoztak egymással.

B) A 2. és 3. alatt felsorolt $\acute{a} \sim o$ ill. $\hat{a} \sim a \sim o$ hangviszonyokat egyelőre figyelmen kívül hagyva, áttérek az $a \sim o$ hangzóváltás eseteire.

A köznyelvből a következő esetek tartoznak ide: *vagyok, valék, való* \sim *volt, volnék, voltam*; *halok, halék, halnék* \sim *holt*

(*holtam*); az, *addig*, *arra* stb. \sim *ott*, *onnan*, *onnét*, *oda*, *oly*; *tahát* ($>$ *tehát*), *taval* (= *ta-val*, vö. SZINNYEI, Nyr. VIII. 201, NyK. XXVII. 205) \sim *tova*. Vajjon a felsorolt eseteket is régi ugor vagy éppen finnugor korbéli hangzöváltás maradványának tartjuk-e? Néhány évvel ezelött (NyK. XXXV. 476) hajlandó voltam e kérdésre igennel felelni; megvallom, hogy ma e részben megváltozott a felfogásom. Nem szabad ugyanis figyelmen kívül hagyni azt a kétségtelen tényt, hogy az Árpád-kor óta sok magyar szó első tagjában történt, a nyelvterület kisebb-nagyobb részén, $a > o$ ill. $o > a$ hangzöváltás, ha tehát az $o \sim a$ váltakozás korának megállapításáról van szó, a sokféle forrásból merítő irodalmi nyelvet csak nagy óvatossággal használhatjuk fel. Ime néhány példa: *oreza* ($<$ *orr-szá*, vö. SZINNYEI, NyK. XXVII. 240) \sim *arcza*, *arcz* NySz.; *fagy* \sim *fogy* (*fogywan* ÉrdyC. 628; *fögös* olv. *fogyos* MiskTör. 9; *fogy* Bereg m., Maros-Torda m., Háromszék m. MTsz.; Csikszentdomokos, NyF. IX. 22); *fakad* \sim *fokad* (a NySz.-ban számos példa a XVI—XVII. századból; Eszék vid., Debreczen, Székelyföld, MTsz.); *fan* \sim *fon* (*fona*) (Abaúj m., Hegyalja, Székelyföld, Háromszék, MTsz.); *hab* \sim *hob* (Székelyföld, (több adat) MTsz.; Száldabos Nyr. IV. 93; Csikszentdomokos, NyF. IX. 22; Halmagy, NyK. XXXI. 376; Moldva, Nyr. XXX. 61); *had* \sim az OklSz.-ban 1055—1345 számos adatban *hodu*, *hod*; *hodakozás* VitkC. 66; *hat* \sim *hotőczőr* VitkC. 63, *hotod* VitkC. 87; *lak* \sim *lok* (1095, 1193, stb., 1294, 1312/1374, 1313, 1321, 1326, 1328, 1333, 1343, 1346; *loc*, *lok* OklSz.; *lok-ik* Maros-Torda m., Moldva); *ma* \sim *mo* (TelC. 295; a NySz. idézete hibás; a 295. lapon nincs; VitkC. 104, 105; LevT. I. 10; *mó*, *móa*, *mua* Göcsej, Zala m., Vas m.; *mo* Moldva, MTsz.); *most* \sim *mast* (NySz., MTsz.); ide tartoznak még azok az esetek is, midőn az $a > o$ ill. $o > a$ hangzöváltás a második szótag hosszú magánhangzójától függ: az $a - \acute{a} > o - \acute{o}$ változás (*csulán* $>$ *csolán*; *dará-t* $>$ *dorá-t* stb. vö. HORGER ANTAL, Nyr. XXXVI. 410, ASBÓTH OSZKÁR, Nyr. XXXVI. 467), valamint az $o - \acute{o} > a - \acute{a}$ változás (**opró* $>$ *apró*; **toló* $>$ *taló* stb. vö. WICHMANN GYÖRGY, Nyr. XXXVII. 243). A *ravatal* \sim *rovás* ($<$ *ravás*), *farag* \sim *forgács* ($<$ *fargács*) szavak esete világosan mutatja, hogy mint lehet az efajta kombinatorikus hangzöváltás újabb keletű $a \sim o$ hangzöváltás szülőanyjává. Kétségtelennek kell tartanunk, hogy a fentebb

felsorolt szavakban is kombinatorikus hangváltozás történt, ha a ható okra (környező hangok stb.) egyelőre nem tudunk is minden egyes esetben reámutatni. A *mag* szóra nézve pl. WICHMANN már is valószínűvé tette, hogy valamikor **mogó*-nak hangzott (vö. *magvak*), s így a *mog* > *mag* változás az *opró* > *apró*-féle változások csoportjába tartozik.

A felhozottak alapján valószínűnek tartom, hogy a *van* ~ *volt*, *hal* ~ *holt*, *az* ~ *oda* esetében is újabb (legalább viszonylagosan újabb) *a* ~ *o* váltakozással van dolgunk; az eredeti vocalis, a rokon nyelvek szerint (l. alább), mind a három esetben zártabb *o*-hang volt. A nyelvemlékek és a népnyelv adatai sem mondanak ellent a rokon nyelvek vallomásának: *van*, *valék*: 1211: *Mauogi*, *Mauogy*, *Numuogi* (Oklsz.; jobbagynevek, olv. *Ma vagy*, *Nöm vagy*?); *vogmuc*, *vola*, *uolov* HB.; 1252: *Wogus* (t. i. vagyos) Oklsz.; *vottok* RMNy. II, 97. *Halni*, *hal*: *holz* HB.; 1355, 1357: *Holnyahagow* Oklsz.; 1525: *hola meg* VitkC. 11; *holni* 18; *holotakert* 23; *holuan* 39; *holandó* 39; *hol meg* 72; *holnom* WeszprC. 30; *holz* KÁR. Hal. C.; *holott* Zvon. Osiand. 34; *holottak* ALV. Post. I, 33; *holt* (caus.) NádC. 94; *Az, akkor*: *oz*, *ozvc*, *ozchuz* HB.; *oz*, *ozth* LevT. I. 104, 105; *oz*, *okkor*, *omott* Moldva, MTsz.

Ugyancsak ilyen, a magyar nyelv külön életébe eső *o* > *a* változással van dolgunk a következő két esetben is; *olt* (caus.), *olt* (part. perf., vö. *olt-var*) ~ *aluszik*, *alvó*, *alvás* (de vö.: *ólóg* VitkC. 41; *olasról* 57; *olasnac* 57; *olonnéc* HELTAI NySz.); *haza* ~ *honn* (az eredeti tőhangzó *o* volt, l. alább).

Ha mármost elfogadjuk, hogy a köznyelvi *a* ~ *o* váltakozás párhuzamba állítható az interdialektikus *a* ~ *o* megfeleléssel, (s már a magyar nyelv külön életében keletkezett), a 2. és 3. alatt felsorolt *á* ~ *o*, illetőleg *á* ~ *a* ~ *o* hangzóváltás összeesik az egy *á* ~ *o* váltakozásba, a melynek a mai nyelvben a következő három biztos példáját találjuk:

ha (< *há), *hány* ~ *hol*, *hova*, *honnán*, *honnét*, *hogy*; *álom*, *álmél* — ~ *olt*, *olt* (caus.; *aluszik*, *alvó* stb. l. fentebb); *ház* ~ *honn* (*haza* l. fentebb). Talán idevaló még a következő szópár is: *lább* 'fluitare, fluctuare' ~ *lobog* 'flattern, wehen'.

Valószínűnek tarthatjuk, hogy az *á* ~ *o* váltakozás esetében is az *á* hang közvetlen előzője (talán még az Árpád-

korban is, l. fentebb) *ā* volt, tehát **ā*lmu ~ *oloszon*, **hā*z ~ *honn*.

Ezzel az ősmagyar *a*-hangzóváltások teljes sora a következő volna:

$$\left. \begin{array}{l} *ā \sim a \\ *ā \sim ā \end{array} \right\} > ā \sim ā \text{ (ill. } \bar{ā} \sim \bar{a} \text{)}$$

$$*ā \sim o \left. \right\} > ā \sim o \text{ (} \bar{a} \text{), (ill. } \bar{ā} \sim o, \bar{a} \text{)}$$

* * *

A hangviszonyok történetelőtti előzményeiről a rokon nyelvek nyújtanak felvilágosítást.

Ha kiindulópontunk helyes, vagyis ha a mai *á* ~ *a* ill. *á* ~ *o* váltakozás csakugyan ősrégi, finnugor-kori hangzóváltás maradványa, fel kell tennünk, hogy e váltakozások egyike valamikor minden idetartozó szóban megvolt. A kiegyenlítődéés az erős vagy a gyenge fok javára legtöbbszöire még a történetelőtti korban megtörtént, néhány esetben azonban úgyszólván szemünk láttára ment végbe, pl. *hā*z ~ **hā*zat > *hā*z ~ *hā*zat, de mind maiglan: *haza*, *hazól*; *hā*rom ~ **hā*rmat < *hā*rom ~ *hā*rmat, de még ma is: *harmad*. Nyilvánvaló ebből az is, hogy mindig szem előtt kell tartanunk azt a lehetőséget, hogy a *māj* ~ *māj*ak, *szā*z ~ *szā*zat stb. szavak állandó hosszú tövocalisa olyan viszonyban van vagy lehet a *hal* ~ *hal*at, *vad* ~ *vad*at stb. szavak állandó rövid tövocaliséval, mint a *hā*gy, *ād*-beli hosszú *ā* az *adok*, *hagyok*-beli rövid *a*-val; hogy az *ā*g, *szā*rad, *ār* szavak állandó hosszú *ā*-ja olyan viszonyban lehet az *odu*, *csomó* szavak rövid *o*-jával, mint az *ā*lom, *hā*ny, *hā*z szavak hosszú hangzója az *olt*, *hogy*, *honn* szavak rövid hangzójával; vagyis más szóval, hogy a *māj*, *szā*z, *ā*g, *szā*rad és *ār* esetében az erős, a *hal*, *vad*, *odú* és *csomó* esetében ellenben a gyenge fok javára történt analógiás kiegyenlítődéés. Ha tehát a magyar hosszú *ā*-val szemben a rokonnyelvekben ugyanolyan megfeleléseket találunk, mint egyrészt a rövid *a*-val, másrészt a rövid *o*-val szemben, fel kell tennünk, hogy ilyen esetekben a magyar *ā* és *o* ill. *ā* és *a* egy és ugyanazon finnugor magánhangzó két külön (erős, ill. gyenge) fokát őrizte meg.

Ez utóbbi feltevés, a mely, ha nem is éppen a magyar

a-hangokra vonatkoztatva, már SETÄLÄ idézett értekezésében is megvan, volt az a vezető gondolat, a' mely szerint az alábbi összeállítás készült. A csoportokba osztás a távolabbi rokon nyelvek (cseremisiz, mordvin, finn, lapp) szerint történt, a melyek vocalismus szempontjából nyilvánvalóan sokkal conservatívabbak a finnugorság ugor ágánál.

I. csoport.

1. Magyar *á* (= \bar{a}) = md. *a*, finn *a*, lp. *a*.

1. *ár*, *árr* 'preis'; *árú* 'preis, ware'.

vogÉ. KL. *ártal*- 'überlegen, bedenken, erwägen, klügeln'; *ärtin* 'klug, überlegt', ÁKE. 136.

[osztj. Ni. *ártát*- | Kaz. *ártá* 128- | O. *árdala*- 'untersuchen, prüfen' KARJALAINEN, SUS. Toim. XXIII. 6. szerint a zürjénből]. zürj. WIED. *art*- 'überschlagen, überschlag machen'; *artal*- 'denken, überlegen, beobachten'.

mdM. *arse*- | E. *arce*- 'denken, vermuten, meinen' ML. VIII.

f. *arvo* 'pretium'; *arvaa* 'arbitrari, conjectando aestimare'.

lpN. *arvedet* 'intelligere, comprehendere, putare, cogitare, scire'; *arvalet* 'putare, cogitare' FRIS | Lule *arvu*- 'wert'; *arvātalla*- 'erraten, denken'; Unders. *arvetit*, Frostv. *arv'e'tet*, Stens. *arvietit* id. WIKL. HAL. | lpK., GEN. Ter. *arv'de*-, Kild. Not. *arv'e*-, Akk. *arv(e)de*- 'errathen'; Ter. *arva*, Kild. Not. Akk. *arv*, *arv* 'wert, preis'.

A-vocalismust tüntetnek fel az indogermán alakok is, a melyekkel a felsorolt fgr. szavakat MUNKÁCSI ÁKE. 136 s mások egybevetették: szkr. *arghá*- 'preis, wert'; oszét *ary* id.; örmény *yargem* 'ehren, schätzen'.

2. *láp* [*láb*: *Fekete láb* CzF.] 'uligo, locus uliginosus' PP.; 'nád, szalma, szénatöredék, melyet az árvíz hordani szokott. Lápos, ingoványos, seppedékes hely' SzD.; 'die sumpfwiese' MÁRT. 1811; 'ingoványos kaszáló, rét', Kemenesalja, Tsz.

Nyilván azonos a *láp* szóval a *lápá* [*vápa* OklSz., NySz., MTsz.; *váp*: *vápos* concauus, *váposság* cauum Com. Jan. 45, 165] 1. (*vápa*, *lápá*) 'lacuna, wassergraben' MA. PP. 2. 'höhlung, vertiefung'; axilla: *az holnod a(lath) walo wapa*; *carthilago*: *az*

fyled alath valo vapa; Gyöngy. Szót.; *vápás* 'cavus, convexus', Gyöngy. Szót. MA., PP.; *vö. hönnyajj-vápa, segg-vápa* MTsz. 3. 'láp, lápos hely, víz-állás, tócsa, fertő, laposs-térség, hely', SzD.; 4. 'sekélyes völgy, völgyfenék' MTsz.

MUNKÁCSI (KSz. VII. 252) a *vápa* alakot szláv jövevény-szónak tartja (vö. óegyh. szl. szlov. *vapa* 'pfütze' stb.) a mely később a finnugor *láp*-pal keveredett. E feltevésre nincs szükség, mert *vápa* épp olyan mellékalak *lápa* mellett, mint *vék* (a melynek nincs köze a MUNKÁCSITól felhozott csuvas *vagô*-hoz) a köznyelvi *lék*, *vép* (a bécsi, müncheni, Apor és Peer kódexben többször) a *láp*, *váz* a *láz* (SzD. MVir. 379; MTsz.) mellett. Igaz, hogy MUNKÁCSI, következetesen, a *láp* és *vép* alakokat is külön eredetűeknek tartja s két külön vogul szóval egyezteti.

f. *lampi*, gen. *lammen* 'lacus minor, lacuna aquæ stagnantis' | észtd. *lamm*, gen. *lammi* 'kleine flache bucht'.

lpN. *labbak*, gen. *labbaga* 'palus' FRIIS | lpK. Ter. *lâ'mpe*, Kild. *lâ'mp* 'sumpf', GEN.

A cser. POROKA *lop* 'láp' idetartozása kétséges (cser. *p* = finn *mp*?); ellenben alig választható el a finn *lampi*-tól észtd. *lomp*, gen. *lombi* 'pfütze, lache, niederung im felde (zu zeiten mit wasser)', valamint f. *lompolo*, *lompalo* 'bredt och strömfritt ställe uti floder, bred insjölik utvidgning af en flod; sund' LÖNNR. = lpN. *luobal*, gen. *luobbal* 'lacus parvulus', FRIIS. Az *a ~ o* váltakozásra vö. *palaa ~ polttaa*, WIKL. UL. 139, SUS. Aik. XIV., 51. — A CzF.-tól feljegyzett *láb* (a melyet a MUSz. és MUNKÁCSI i. h. helytelenül eredetibbnek vesz), elvonás a *lápban*, *lápól* (o: *lábban*, *lábból*) ragos alakokból. A m. *p ~ mp* megfelelésére megjegyzendő, hogy a finnugor nas. + expl. csoportok rendes magyar megfelelője *b*, *d*, *g* ugyan, de néhány kétségtelen esetben *p*, *t*, *k* is:

szapoly 'füles víz-merítő' MTsz. ~ vogÉ. *šumpal* 'merítő nyírhéjedény', MUNKÁCSI, NyK. XXV. 269.

játék ~ osztj. *jänt-*, *jänt-*, *jänt-* 'játszik' KARJ. 48.

akar ~ vogÉ. *äkwät-*, *äkwärmät-* 'pillant, tekint' | osztj. ÉD. *äqarmä-* | Ni. *äqarmä-* stb. id. SUS. Toim. XXIII. 192. vö. MUSz.

ék ~ vogÉ. *l'nyk* | P. *l'nyk*, instrum. *l'nyg'al* 'ék' VNYj. 234. | osztj.ÉD. *jä'nyk* 'nagel', O. *jä'nyk* 'ruderzapfen', SUS. Toim. XXIII. 1.

Úgy látszik tehát, hogy a fgr. *mp ~ mb*, *nyk ~ nyg*, *nt ~ nd*, *mt ~ md* hangviszonyok erős fokát a magyarban *p*, *t*, *k*, a gyenge fokát *b*, *d*, *g* képviseli.

2. Magyar *a* (= *á*) = cserM. *a*, md. *a*, finn *a*, lp. *a*.

3. **atya** 'vater'.

osztj. Irt. *ata* 'atya' PATK. MUNKÁCSI UgFüz. XIV. 11. *a* vogul *ās* 'apa' szóval veti egybe, *a* mely azonban nem választható el a vogÉ. *āńś* 'apa' szótól; vö. még vogÉ. *āńśux*, KL. *āńśux*, T. *āńśux* 'öreg'.

cserK. GEN. *atsá* id. | H. RAMST. *ätü* id.

mdÉ. *atáj*, *ata*, Kažl. *ataf* 'schwiegervater' ML. 35, 102.

f. LÖNNR. *ätti*, gen. *ätin* 'vader'; *ättä*, *ätän* id. | vepsz *ätä* id. | észl *at*, gen. *ati* id.

lpN. NIELS. *ahčče* 'vater'. | Lule *àttšēē*, gen. *āttšēē* id. UL. 157 | lpK. GEN. Ter. *a'čč*, gen. *a'ž*; Kild. Not. *ehč*, *ejj* id.; amplf. *āčča!* Alig tartoznak ebbe a szócsaládba Ter. *jiečče*, Akk. *jěč*, *ječča*; *eč*, *ečče*, vö. WIELLUND, UL. 157.

Vö. MUSZ. 826 sz.; SETÄLÄ, FUF. II: 231, SUS. Aik. XVII. 27.

4. **fazék** [*fazok*, *fazak*, *fazik* NySz., MTsz.] 'topf'.

vogÉ. *püt* | L. P. K. *put* | T. *pot* 'üst' ÁKE. 259.

osztj.ÉD. *püt* | Trj. *p'ut'* | V. Vj. *pu't'* | Ni. *püt'* | Kaz. *püt'* |

O. *put* 'kessel': Alaphang *u. SUS. Toim. XXIII. 125, 281.

cserK. *pot* GEN. | E. *pod* TROJ. | H. *pat* RAMST. 'topf'.

f. *pata*, gen. *padan* | észl *pada*, gen. *paa*, *paja* 'topf'.

lpN. *batte*, gen. *bađe* 'olla' FRIS | S. *pate* LIND. id.

Vö. MUNKÁCSI, NyK. XXV. 268; SETÄLÄ, NyK. XXVI. 404. Az idg. alakokhoz való viszonya (vö. ? szkr. *puta-* 'trichterförmiger, ausgehohlter, hohler baum; falte, tasche', ÁKE. 259) ismeretlen.

5. **savanyú** 'sauer'.

vogÉ. *saw-* 'savanyodni'; *sawəm* 'savanyú' IV. 419 | KL.

šaw- id. VNyj. 120 | P. id. VNyj. 247 | AL. *šaw-* VNyj. 161.

osztj. Kaz. *šou-* 'sauer werden (z. b. teig)' SUS. Toim.

XXIII. 130.

zürj. WIED. *šom* 'säure, sauerteig'; *šoma* 'sauer, scharf' |

permi GEN. *šym* 'sauer, sauerteig' | votj. MUNK. *šem*, Kaz. *šüm* 'íz'.

cserK. *šopém* | H. *šápəm* 'sauer'; *šapā* 'sauer, gesauert', RAMST.

mdÉ. *čapamo* | M. *šapama* 'bitter' ML. 24, 29.

f. *hapan*, gen. *happamen* 'sauer'; *happanen*, inf. *hapata* 'sauer werden' | észl *happu* id.; *hapne-* id.

[lpN. *hoppamet* 'coagulari in coquendo' a finnből, UL. 138].

Vö. MUSz. 341, ÄH. 266.

E csoport szavainak magánhangzómegfeleléseit a következő táblázat tünteti fel.

	m.	v.	o.	z.	v.	es.	md.	f.	lp.N.	lp.K.
ár	\bar{a}	<i>a</i>		<i>a</i>			<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>
láp	\bar{a}							<i>a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>
atya	\hat{a}		<i>a</i>			<i>a, ä</i>	<i>a</i>	<i>a, ä</i>	<i>a</i>	<i>a</i>
fazék	\hat{a}	<i>u</i>	<i>u</i>			<i>o, a</i>		<i>a</i>	<i>a</i>	
savanyú	\hat{a}	\hat{a}		<i>o</i>		<i>o, a</i>	<i>a</i>	<i>a</i>		

Nyilvánvaló, hogy a finnugor alaphang *a* volt, a melynek a magyar \bar{a} az erős, az \hat{a} pedig a gyenge fokát őrizte meg.

A mi a lapp *a*-t illeti, megjegyzendő, hogy azok a lapp szavak, a melyeknek első tagjában finn *a*-val szemben *a*-t találunk, nagyobbrészt újabb jövevényszavak a finnségből; mindamellett WIKLUND (UL. 139), SETÄLÄ (SUS. Aik. XIV₃. 26) és GENETZ is (Suomi, III. 13: Ensi tavuun vokaalit, 13) megegyeznek abban, hogy minden idetartozó esetet jövevényszónak magyarázni mégsem lehet. Megnehezíti e csoport határainak pontos kijelölését még az a körülmény is, a melyre már SETÄLÄ is utalt, hogy az egyes nyelvekben, de meg kétségtől a finnugor alapnyelvben is az *a*-csoport szavai többféleképpen összekeveredtek az \hat{a} -csoport szavaival. WIKLUND az UL. 151. lapján egész kis gyűjteményt állított össze a finn *a*— \hat{a} alakpárokból: *hankala* ~ *hänkälä*, *häsina* ~ *häsinä* stb. A két csoport keveredésével magyarázandók azok az esetek is, midőn magyar *é* (< \bar{e}) vagy *e* (= ε)-vel szemben a finnben *a*-t, vagy magy. *á* vagy *a*-val szemben a finnben \hat{a} , \hat{a} -t találunk:

m. *tél* ~ *telet*, vog. *tēl* ~ md. *tele*, *tala*, f. *talvi*, lp. *dälvi*.

m. *epe*, vog. *tēp* ~ f. *sappi*, lp. *säppi*.

m. *kel-*, vog. *kälä*, md. *käläms'gázol* ~ finn *kahlata*, lpS. *källätid*.

m. *szel-* ~ f. *sale*, gen. *saleen* és *säle*, g. *süleen* 'szurkos-fenyő-szilánk'.

Másrészt:

m. *szár*, vog. *sâr*, *sar* ~ md. *šejer-ks*, *šájär*, f. *sääri*
PAAS. S-laute, 120.

II. csoport.

1. Magyar *á* (= \bar{a}) = cserH. *a* (*o*), md. *a*, finn *a*, lp. *uö*.

6. áll 'stehen'.

zürj. WIED. *sulal-* 'stehen, da sein' | perm. GEN. *sul-* id. |
votj. Ufa, Glaz. *sîlîñî* id. WICHM. Vocalismus, 58; Kaz. *sel-* id. ~
Ufa, Glaz. Jelab. *sultîñî* WICHM. i. m. 'felállani'. A votjákban
**u* ~ **î* hangzováltás.

cser. Kel. *šolyem*, *šoyem* 'stehen'; | H. RAMST. *šar'lyam* id.

BUDENZ, Szóegy. 830; PAASONEN, S-laute, 78.

7. máj, acc. *máját* 'leber'.

vogÉ. *majt* id. II, 179 | KL. *möt*, birt. személyraggal *majtəm*
VNyj. 102 | AL. id. VNyj. 155 | K. *möt* (*majtəm*) VNyj. 190.
Az *o* ~ *a* hangzováltásra vö. vogKL. *lol* 'láb' ~ *lailəm*, *pot* 'arcz' ~
paitəm, *ńol* 'orr' ~ *ńaləm*, *jol* 'hely' ~ *jaləm*, VNyj. 102, 155.

osztjÉD. *mūγāt* | Trj. *mūγā* | V. Vj. *mūγāt* | Ni. *mūγāt* |
Kaz. *mōγā* | O. *mōγāl* 'leber'. Alaphang **u*, SUS. Toim. XXIII. 140.
zürj. WIED. *mus* | permi GEN. *mus*, *musk* | votj. MUNK.
mus 'leber'.

cserKE. *mokš* SZIL. | H. *mōkš* 'leber', RAMST.

mdM. *maksa* | E. *makso* id. NyK. V. 227.

f. *maksa*, gen. *maksan* id. | észt *maks*, gen. *maksa* id.

lpN. *muökse* id. FRIIS | lpS. Frostv. *muékse* id. HAL.

Vö. MUSz. 633. sz.

8. száz, acc. *százat* 'hundert'.

vogÉ. *sāt* | KL. *šōät*, *šōt* | AL. P. *šōt* | K. *sōt* | AT. *šāt*, FT.
šāt, ÁKE. 559.

osztj. Kond. *sōt* | Irt. *sāt* | É. *sōt* id.

zürj. *šo* | votj. *šu*, *šuu* id.

cser. K. E. *šūdō* | H. *šūdō* id.

mdE. *šado* | M. *šadā* ML. 49.

f. *sata* g. *sadan* | észt *sada* gen. *saa* id.
 lpN. *éüötte*, gen. *éüöde* | Lule *éüöhtē*, gen. *éüötē* WIKL. | lpK.
 Ter. *ēȳtte* (*io*), Kild. *ēw̄tt*, Not. *ēueht*, GEN.

ÁKE. 559. Kétségekívül árja jövevényszó, vö. óind. *çatám*,
 av. *šatəm*, < *idg. *kñtóm*.

9. válik 'sich von einander trennen, scheiden'; 'zu etwas werden'; *választ* 'scheiden, trennen; wählen';

vogÉ. *va'il-* | K. *vājł-* VNyj. 202; *voājł-* III. 131 | T. *vail-* VNyj. 274 'leszállani'.

osztjÉ. *vogoltalem* (caus.) 'ablassen, senken' | Irt. *vāgattem*, *vāgettem* 'herunterführen'; *vāxtem*, *vēxtem* 'sich herablassen, herunterkommen' PATK.

zürj. WIED. *vo-* | permi GEN. *vu-* | votj. MUNK. *vu-*, Kaz. *vü-*, *vu-* 'jönni, elérkezni, eljutni; származni, eredni; érni, megérni, ráérni; telni, kifutni; hasonlítani'.

cser. K. E. *wolém* 'leszáll, leereszkedik' SZIL. | H. *βa'las* 'sich herunterfallen lassen', RAMST.

md. *valgan* 'ich steige herab'; mdM.; E. Kazl. *val'tan* | E. Jeg. *valtan*, Mar. *valkstan* caus. ML. 61.

f. *valka*, gen. *valan*; *valkama*, *-an* 'locus in littore ad naviculas subducendas aptus'; 'locus ubi rivus s. flumina transire convenit' | észt *valgama* id.; *valgu-* 'herabfliessen, strömen, rinnen, fiessend herabsinken, sich senken'.

lpN. *vuölgget*, 1. sz. *vuölgam* 'decedere, proficisci, abire, degredi'; Polm. *vüöl'ęgōt*, 1. sz. *vuölgām* id. SUS. Toim. XX. 95. | Lule *vuöl'kēt*, 1. sz. *vuöl'käu* id. | lpK. Ter. *vü'lke-* (*io*), Kild. *vü'lke-*, Not. *vuöl'ke-*, Akk. *vuöl'ke-* 'lähteä'; K. 'olla tuleva' is. GEN.

MUSz. 588. sz. A 'jönni' > 'válni' jelentésváltozásra vö. fr. *devenir*, ang. *become*, finn *tulla* (pl. *terveeksi*).

2. Magyar *a* (= *ä*) = cser. *o*, *a* (*ü*), md. *a*, finn *a*, lp. *uö*.

10. *al*: *alatt*, *alól*, *alá*; *alacsony* 'niedrig'.

vogÉ. *jol*: *jolən*, *joləl*, *jolä* 'alatt, alól, alá'; igeköt. *jol-* VNyj. 16 | KL. *jol*: *jolkə-* 'alsó'; *jalən* 'alatt'; *jeläl* 'alá' (igek. *jel-*) VNyj. 113 | AL. igek. *jel-* VNyj. 161 | K. *jäl-*: *jälən*, *jäläl*, *jälə* 'alatt, alól, alá' VNyj. 202 | P. *jel* 'alsó'; *jeləx* id.; *jelə* 'alá'

VNyj. 240. | AT. *jálóž* 'alsó'; *jálk'dil* 'alá'; FT. *jələž*, *jəlk'al*, *jálk'al* lativ. VNyj. 274.

osztjÉD. *it* | Trj. *īlā* | V. Vj. *īl* | Ni. *ītē* | Kaz. *īl* | O. *il* 'unterer, nieder' SUS. Toim. XXIII. 217. Ősosztják alaphang **i* SUS. Toim. XXIII. 283.

zürj. WIED. *ul* 'unterraum, das unten befindliche' | votj. MUNK. *ul*, Kaz. *el* id.

cserK. GEN. *ül* 'das untere' | H. *ül-* 'unter, unten', *ülnə* 'unter, unten', RAMST.

mdM. *al* | E. *alo* 'al' NyK. V. 158, SUS. Aik. XII: 24.

f. *ala*, g. *alan* 'locus infra quid, locus cui proprius'; *ali*, gen. *alen* 'quod infra est, subest'.

lpN. *vuölle*, gen. *vuöle* 'locus inferior sub aliqua re' | Lule *vuolle-* id. | lpK. Ter. *vīlle*, *vī'lnə*, Kild. *vū'ln*, Not. *vue'ln*, Akk. *vo'ln* 'unten, von u.'; Ter. *vī'le*, Kild. *vuolla*, Not. *vuolla*, Akk. *volla* 'alá'.

A vocalismus szempontjából figyelemre méltók a törökség idetartozó adatai: oszm. *alt* | csag. VÁMB. *alci* | tel. bar. *alt* | kojb. kar. *altē* | jak. BÖHTL. *aljn* | alt. tel. leb. *aljn* 'al' RADL. Wb. I: 373—4.

Vö. MUSz. 792. sz.

II. *fal* acc. *falat* 'wand, mauer'

osztjÉ. *pot*, *pol* 'fischwehr, quer über einen kleineren flussarm gebaut' AHLQV. | Irt. *pot* 'halászsövény'. PATK.

f. *pato* gen. *padon* 'agger, ssepimentum, quo aqua in rivis cohibetur'; *lohi-pato* 'structura capiendis salmonibus'; *myllyn pato* 'agger molarius'.

lpN. *buođdo* gen. *buođo* 'obturamentum fluvii, piscium capiendorum causa oppositum' FRIIS. | Polmak *buođdu* 'bau im fluss zum lachsfang' SUS. Toim. XX. 230 | Lule *pūstu-*, *pūstute* 'verstopfen, ppropfen'.

Vö. SETÁLÁ, NyK. XXVI. 382. A 'ssepimentum' > 'murus' jelentésfejlődésre vö. a ném. *wand* szót (~ *winden*). A cserKel. *puä* | H. *puä* 'rekesz, kerítés', a melyet SETÁLÁ i. h. szintén ide von, mint már MUNKÁCSI megjegyezte (NyK. 27:144), csuvas jövevényszó: csuv. PAAS. *pəve-*, *pəve-* 'gátat kötni'; *pəve*, *pəve* 'malomgát, rekesz' (= kaz. *bějā*, *bojā-*; mis. *bu*; *buwā*-id.). Nem tartozhatik ide az osztjD. *pālū* 'vízrekesz' PÁPAY sem, a melyet MUNKÁCSI NyK. XXVII. 160 az osztj. *pot* családjába

von; valószínűleg szintén török jövevényszó: vö. kaz. *bül-*, *böl-* 'elválasztani, elosztani'; *bülek* 'rész, szakasz' | CSUV. PAAS. *pül-* 'elrekeszteni, elkeríteni' | alt. VERB. *pöl-* id. stb.

12. *gyalog* 'zu fuss'.

cserKE. *jol* 'fuss'; *jolon* 'gyalog' SZIL. | H. *jal* id. RAMST. mdE. *jalgo* | M. *jalga* 'gyalog', NyK. V. 184.

f. *jalka*, gen. *jalan* 'pes'; *meni jalkaa*, v. *jalan*, v. *jalvain* 'abiit pedibus, haud equitando' RENV. | észjt *jalg*, gen. *jala* 'fuss'.

lpN. *juölge*, gen. *juölge* 'fuss' | Lule *jual^{ke}*- id. WIKL. | lpK. Ter. *jilke*, Kild. *jülk*, Not. *ju^{lk}* *ju^{lk}*, Akk. plur. *ju^{lgit}* id. GEN.

13. *hal* 'fisch'.

vogÉ. *zul* II, 28 | KL. *k^{ul}* VNYj. 106 | K. *k^{ul}* VNYj. 214 | P. *k^{ul}* VNYj. 235 | T. *k^{ól}* VNYj. 295, 'hal'.

osztjÉD. *zü^t* | Trj. *k^{u^Δ}* | V. Vj. *k^{u^t}* | Ni. *zü^t* | Kaz. *zü^Δ* | O. *zul* 'hal' SUS. Toim. XXIII. 136. Alaphang: *u.

cser. K. E. H. *kol* 'hal' SZIL. RAMST.

md. *kal* id. ML. 51, 104.

f. *kala*, gen. *kalan* 'hal'.

lpN. *guölle*, gen. *guöle* id. | Lule *kuälle-*, gen. *küälē-* id. | lpK. Ter. *kü^{lle}* (*io*), Kild. *kü^{ll}*, Not. *kuo^{ll}* id.

MUSz. 98. sz.

14. *szalú*, *szalu* 'hohlbeil'.

osztjÉD. *sōγāt* | Trj. *sūγā^Δ* | V. Vj. *sūγāt^c* 'hohlbeil', SUS. Toim. XXIII. 100.

mdE. *salgo*, *salgā* | M. *salgā* 'stöckchen, womit die lindenrinde abgerissen wird'; mdE. *salgo-*, *salgu-* | M. *salgā-* 'stechen', PAASONEN, S-laute, 57.

f. *salvan*, inf. *salvaa* 'schneiden, zimmern, verschneiden' | észjt *salvama* 'beissen, stechen (von insekten); zimmern'.

15. *szarik* 'merdare'; *szar* 'merda'.

cserK. *šoram* | E. id. | H. *šaraš* 'scheissen, zum stuhl gehen, durchfall haben'; cserK. *šur* | E. *šor* | H. *šor* 'kot, dreck'.

mdM. *šarūdā-*, *šārūdā-*, *šārūā-*, *šērūā* | E. *šérne-*, *šārni-* 'scheissen'.

Vö. MUSz. 278. sz.; PAASONEN, S-laute, 65.

16. vad 'wild; wildes tier'; vadócz 'vad, félénk, szokatlan-kodó, vadaskodó' MTsz.; vadar 'vadon' Csongrád m., Szegvár, MTsz.; vadas [vodos Veszprém m., Almádi; odas Komárom MTsz.] 1. 'vad, szilaj, félénk, ijedős (tehén, disznó)' MTsz.; 2. 'műveletlen, ostoba' Beregezsász, MTsz., NySz.; vadony '(beoltandó, vadfa)' Balaton mell. Tsz.; vadon [vadony SzD.] 'rengő, rengeteg' kietlen' SzD. A régi nyelvben mindig e kapcsolatban: vadon erdő; vadonat: v. új 'recentissimus'; v. vadon MTsz.; vadonnan új NySz. SzD.

vogÉ. űnt 'erdő, vadon'; 'wildes tier' jelentése van a következő vogKL. mondatban: vuort k'uipä vuor-űntän tok joâm-nät: «(mialatt) erdőben fekvő erdei vadjuk csak úgy járkál» VNépkGy. III. 483.

osztjÉD. űnt | Trj. "űn't | Vj. űn't | Ni. un't | K. űn't 'wald, urwald' SUS. Toim. XXIII. 146; oIrt. unt Szurg. wont 'festes land, wald, hügel, berg' CASTRÉN; unt vője 'erdei állat, medve, rénszarvas' PATKANOV.

lpN. vuövdde, g. vuödde 'silva magnis arboribus, præcipue pinibus et abietibus repleta' FRIIS; lpS. (Lule) vuu'ete- 'wald (bes. nadelw.)' WIKLUND.

MUSz. 581. sz.; MUNKÁCSI, NyK. XXV : 268. WIKLUND UL. 209 a lapp vuövdde szót a finn outa gen. oudan 'silvestris, silvosa e. c. regio' (RENVALL) veti egybe. Némileg kétségessé teszi e hangtanilag különben kifogástalan egybevetést az a körülmény, hogy az outa szó a többi finn nyelvben (a menyire utána járhattam), ismeretlen, s RENVALL szerint a suomi-finniség is csak Tornio és Kemi vidékén ismeri. Vajjon nem lapp jövevényszó-e? LÖNNROT is utal zárójelben a lapp vuoude szóra. Ha a lapp vuövdde csakugyan összetartozik az idézett vogul és osztják szavakkal, a magyar d finnugor *mt ~ md hangviszony gyöngé fokát képviseli. A 'wald' > 'wild' jelentéskéjlődésnek több nyelvből idézhetünk párját: latin silvaticus > fr. sauvage, ol. selvaggio. A német wald ~ wild kapcsolatát is, — legalább egyelőre, jobb etymon híján — valószínűnek tarthatjuk. SCHMIDT JÓZSEF dr. figyelmeztet még a következő analógiákra: ó ind vána 'wald' ~ ványa 'silvestris'; masc. 'ein wildes thier'; gör. άγρός 'acker, feld' ~ άγρος 'auf dem felde lebend, wild'.

17. varjú acc. varjat [1341: woryou, 1342: worrew, 1346: Voryu OklSz.] 'krähe'.

vogÉ. *uri-nēkwa* 'krähe'.

osztjÉD. *uǎryái* | Trj. *u'ryi* | V. Vj. *u'ryäi* | Ni. *uǎrya* | Kaz. *uǎryä* | O. *uwrja* 'krähe'. Az ósosztjákban **u* ~ *ö* hangzóváltás, SUS. Toim. XXIII. 62, 299.

mdE. *varkšij, varsei, varaka* | M. *varsi varhsi* 'krähe'.

finn *varis*, gen. *variksen* 'corvus cornix' | észt *vares*, gen. *varese* v. *varekse* id.

lpN. *vuoraš*, gen. *vuorača* 'corvus cornix' | Lule *vuōračis*, gen. *vuōračasä* id. WIKL. | lpK. Ter. *vīrčče*, Kild. *vūročč*, Not. *vuorehč* id. GEN.

Vö. MUSz. 594. sz. UL. 135; MUNKÁCSI (ÁKE. 625) egybeveti a felsorolt finnugor szavakkal a pahl. *varāγ* 'rabe' szót.

3. Magyar *á* ~ *a* (= *ā* ~ *â*) = cser. *o*, md. *a*, finn *a*, lp. *uö*.

18. ad, *ád* [*odutta, odut, oggun* HB.] 'geben.' A nyelvemlékek adatai alapján valószínűnek kell tartanunk, hogy az egyessz. 2. és 3. személyben a hosszú magánhangzós *ádsz, ád* alak az eredetibb, s a mai köznyelvben gyakoribb *adsz, ad* az eredetileg rövid hangzós *adok, adunk* stb. alakok analogiájára keletkezett.

votj. MUNK. *ud-* 'ítatni; inni, enni adni' | zürj. WIED. *ud-* id. | permi GEN. *ud-* id.

md. *andāms, andoms* 'enni ad'. ML. 40.

finn *antaa, annan* 'do, trado, dono' | észt *andma, annan* 'geben, hingeben, widmen, gestatten, lassen, zulassen'.

lpN. *vuōv'det* 'verkaufen' | Lule *vuōb'te-, vūōbtaw* id. WIKLUND.

Vö. MUSz. 779. sz.

19. *hagy, hágy* 'lassen, verlassen'.

vogÉ. *γūl-* | KL. *k'ul-* VNYj. 124 | AL. *k'ūl-* VNYj. 172 | T. *k'ul-* VNYj. 291.

osztjÉD. *γāi-* | Trj. *k'ii-* | Vj. *k'vi-* | Ni. *γii-* | Kaz. *γāi-* | O. *γvi-* 'zurücklassen'. Hangzóváltás: **i* ~ *ā*, SUS. Toim. XXIII. 63, 300.

zürj. WIED. *kol-* 'zurücklassen' | permi GEN. *kul-* id. | votj. Ufa, Glaz. *kūl'nī* Jelab. *kūl'ni* 'bleiben' WICHMANN, Vocalismus, 58, 64.

cserKE. *kođém* 'hagy' SZIL. | H. *ko'dàs* 'bleiben'; *kođas* 'bleiben lassen'.

md. *kadoms* 'verlassen' ML. 84.

finn *katoon*, inf. *kadota* 'pereo, perdor, amittor, evanesco'; *kato* gen. *kadon* 'amissio, defectio'; *kadotan*, *kadottaa* 'amitto, perdo, deleo' | észt *kaduma*, *kaun* 'verloren gehen, schwinden, vergehen'.

lpN. *guöðdet* 1. sz. *guöðam* 'relinquere, præterire, deserere' | Lule *küöte*- id. WIKL. | lpK. Ter. *kü'tte*- (*io*), Kild. *kü'tte*- (*uo*), Akk. *ko'dde*- id. GEN.

MUSZ. 91. sz.; SETÄLÄ, NyK. XXVI. 397. Feltűnő a cserH. *o* a várható *a* helyett. Zártabb (*o*) vocalismust tüntetnek fel a törökség idetartozó adatai is: csag. kirk. alt. tel. krim. stb. *koj-* 'lassen, verlassen, hinstellen, hinlegen' | ujj. *kođ*- id. (RADL.-nál helytelenül *kođ-*) | csuv. PAAS. *çyr-* id. | jak. BÖHTL. *kuđ*- 'giessen, streuen'. Alapalak: **kođ-*.

E csoport szavainak magánhangzómegfeleléseit a köv. táblázat tünteti fel:

	m.	v.	o.	z.	v.	csK.	csH.	md.	f.	lpN.
áll	\bar{a}			u	$u \sim i$	o	a			
máj	\bar{a}	o	u	u	u	o	o	a	a	uö
száz	\bar{a}	o		o	u	ü	ü	a	a	uö
válik	\bar{a}	\bar{a} , a		o	u	o	o	a	a	uö
al	\bar{a}		i	u	u	ü	ü	a	a	uö
fal	\bar{a}		(o)						a	uö
gyalog	\bar{a}					o	a	a	a	uö
hal	\bar{a}	u	u			o	o	a	a	uö
szalú	\bar{a}		u					a	a	
szar	\bar{a}					o	a	a, ä		
vad	\bar{a}	u	u							uö
varjú	\bar{a}	u	$u \sim \bar{o}$					a	a	uö
ad	$\bar{a} \sim \bar{a}$	(\bar{a})		u	u			a	a	uö
hagy	$\bar{a} \sim \bar{a}$	u	$i \sim \bar{a}$	u, o	i	o	o	a	a	uö

WIKLUND szerint az olyan esetekben, midőn a mordvin és finn *a* lapp *uö* (*uo*)-val áll szemben, a md. és finn *a* zártabb

o-ból fejlődött. «Das lappische *uo*, *uö* wäre also keineswegs aus *a* = finn. *a* entwickelt, sondern das finnische *a* aus einem *o* = lapp. *o* > lapp. *uo*, *uö*» (UL. 136). Ezzel szemben már SETÄLÄ (SUS. Aik. XIV₃. 26) utalt arra, hogy az iráni jövevényszavak (szkr. *çata-* stb. > finn *sata* stb.; md. *azoro* < szkr. *asura-*, av. *ahura-*) tanúsága szerint nem *o*, hanem *a*-hangból kell kiindulnunk, valószínűleg labialis **â*-ból.

A cseremisiz nyelvjárások közül a hegyi cseremisiz rendszerint megőrizte az eredeti nyiltabb hangzót:

finn	cserH.	cserK.
<i>askel</i>	<i>a'skäl</i>	<i>oškäl</i>
<i>haapa</i>	<i>šapki 'espe'</i>	<i>šopke</i>
<i>kantaa</i>	<i>ka'ndaš 'holen'</i>	<i>kondém</i>
<i>katkera</i>	<i>kä'tšä</i>	<i>koče</i>
<i>parmas, parma</i>	<i>pa'rmä</i>	<i>pormo</i>
<i>paras, parane-</i>	<i>pare'mäš</i>	<i>poro</i>
md. <i>šardo</i>	<i>šar'dä 'elenn'</i>	<i>šordo</i>
<i>valkea</i>	<i>wa'lyäda 'weiss'</i>	<i>wolyädo 'hell'</i>
<i>vahtera</i>	<i>waštar</i>	
<i>vasta</i>	<i>wašt 'durch'</i>	<i>wošt</i>

Sokkal ritkábban fordul elő az, hogy a finn *a*-nak a hegyi cseremisizben is *o* a megfelelője; a fentebb elősorolt finn *maksa*, *kala*, *kadota* ~ hegyi cser. *mökšä*, *kol*, *ko'däš* megfelelőseken kívül még csak a következőket találtam:

<i>kaksi</i>	H. <i>kok</i>	K. <i>kok</i>
<i>sala</i> , md. <i>sala-</i>	<i>šo'lä 'dieb'</i>	<i>šolo</i>
<i>salava</i>	<i>šol 'ulme'</i>	<i>šolo.</i>

E kettős megfelelést:

md. *a* f. *a* lp. *uö* = cserH. *a*
md. *a* f. *a* lp. *uö* = cserH. *o*

csak úgy érthetjük meg, ha felteszszük, hogy a hegyi cser. *a*, ill. *o* egy és ugyanazon hangnak két fokát, mégpedig valószínűleg *a* az erős, *o* a gyenge fokát képviseli.

A keleti és mezei cseremisiz *a* > *o* hangváltozás újabb keletét bizonyítja az a körülmény is, hogy a tatár (csuvas) és orosz jövevényszavak egy része is részt vett benne:

H. *a'là* | K. *ola* < kaz. tat. *ala* 'tarka'; H. *alta'laš* | K. *oltalém* < kaz. t. *alda-* 'megcsalni'; H. *pasna* | K. *poš'ia* 'külön' < csuv. **pašne* > *pušne*, vö. kaz. tat. *baška* 'ohne'; H. *šaja* | K. *šoja* 'lüge' < csuv. **saja* > *suja* vö. csag. *sajdž* id.; H. *šarāk* | K. *šorāk* < kaz. t. *sarāk* 'juh'. Vö. még H. *tajās* | K. *tojem* 'érint' < or. ТАИТЬ.

A permi nyelvekben a finnugor **ä* szabályos megfelelőjének az *u*-t kell tartanunk; igaz, hogy e mellett a zürjénben két esetben *o*, a votjában egy esetben *i* is előfordul. Megjegyzendő azonban, hogy a *hagy* esetében a zürj. *o*, az *áll* esetében a votj. *i* mint az *u* váltóhangzója is szerepel. (A votj. *u* ~ *i* és a zürj. *u* ~ *o* hangzóváltásra vö. WICHMANN, Vocalismus, 39. és 64. l.) Egyébként a tárgyalt szavakon kívül is a legbiztosabb esetekben a finn *a* (md. *a*)-val szemben a zürjénben *u*, *o*-t, a votjában *u*-t találunk:

- f. *asia* ~ z. *udž* | v. *uz'* 'arbeit, sache'.
- f. *askel* ~ z. *voškol* | v. *učkil*.
- f. *jakaa* ~ z. *juk-* | v. *luk-, juk-*.
- f. *sakea* ~ z. *suk* | permi *suk* 'dicht'.
- f. *sarvi* ~ z. v. *šur*.
- f. *paras* ~ z. v. *bur*.
- f. *maa* ~ z. v. *mu*.
- f. *saa-* ~ z. *su-* | v. *sut-* 'erreichen, einholen'.
- f. *savi* ~ z. *šoi* | v. *šuj*.
- cserH. *šanalt-* ~ z. p. *šunal-* 'obdormiscere'.
- f. *saarnaa* ~ z. *šornii* 'rede'.
- md. *šar'ka-* 'stochern, umrühren' ~ z. *sor-* | p. *sur-* 'stossen, mischen'.
- md. *azir, azoro* 'ur, gazda' ~ z. *ozir* | v. *uzir* 'reich'.
- f. *katkera* ~ v. *kužal, kužal*.
- f. *salki* 'pertica longior' ~ v. *šul* 'szántalp' | ? z. *šol* 'nyárs'.
- észt *taba* 'schloss' ~ v. *tuygon* id. (SETÄLÄ: FUF. II. 277).

Az obi-ugor nyelvekben az interdialecticus megfelelések tarkasága rendkívül megnehezíti feladatunkat. Az ősvogulban és az ősosztjában megvolt hangzóváltakozás különböző irányú kiegyenlítődése szinte lehetetlenné teszi, hogy e nyelvek vocalismusának viszonyát a többi finnugor nyelvekéhez pontosabban meghatározzuk.

A mi esetünkben is meg kell elégednünk annak a meg-

állapításával, hogy a vogulban 7 eset közül négyben, az osztjában 7 eset közül ötben *u* megfelelést találunk. Hogy a finnugor **a* rendes (vagy legalább egyik rendes) vogul megfelelőjének az *u*-t tartsuk, azt egyébként is javalja az a körülmény, hogy a tárgyalt eseteken kívül is elég nagy számú biztos esetben találkozzunk a finn *a*, md. *a* = vogul *u* megfeleléssel. Ime néhány példa:

- f. *pala* ~ vogÉ. *pül-* | AL. *pül-* ~ *pulləm* VNyj. 31, 172 |
 P. T. *pöl-* NyK. XXV. 268 'fal' (vö. osztj. *pül*, *pul'* id.).
 f. *savi* ~ vogÉ. *šul* | KL. *söl* | T. *sol'* id.
 f. *sala* 'clandestinus' | md. *sala-* 'stehlen' ~ vogÉ. *tülmänt-* |
 KL. *tülmənt-* | AL. *tulamt-* | P. *tölmənt-* | T. *tölmant-* 'lop' (vö.
 É. KL. *tül-* 'elrejt').
 f. *kantaa* ~ vogÉ. *γünt-* | KL. *k'unt-* | K. *k'ünt-* 'hátára vesz'.
 f. *panna* ~ vogÉ. KL. *pun-* | K. *pön-* | T. *puñ-*, *poñ-* 'rátesz'.
 f. *appi* ~ vogÉ. K. *up* (*upä zum*) 'ip'.
 f. *askel* ~ vogÉ. *ūsil* id.
 f. *saada* ~ vogT. *suw-*, *sów-* 'lesz, következik'.
 md. *šardo*, cserH. *šarđə* ~ vogÉ. *surti* 'rén'.

Több árja jövevényszóban is árja *a*-val szemben a vogulban és osztjában *u*-t találunk, vö. ÁKE. 566, 587, 602.

A *száz* és a *máj* szavaknál a vogulban a következő interdiagnostikus megfelelést találjuk:

vogÉ. *a*, *ā* | KL. AL. K. P. *o* | T. *ā*, *ā*.

Az ilyen esetekben a vogul alaphang valószínűleg **o* volt (vö. HAZAY, A vog. nyelvjárások első szótagbeli magánhangzói stb. 14. l.). Ide tartozik még a következő eset is:

f. *maa* ~ vogÉ. *mā* | KL. *mō* | K. P. *mō* | T. *mā*, *mā*.

A mi az *o* jel hangértékét illeti, MUNKÁCSI meghatározásai kissé ingadozók; SZINNYEI s HAZAY szerint a MUNKÁCSI-féle *o* = *ä*_o; KANNISTO, bár nem nyilatkozik határozottan, (FUF. VII. Anz. 9), úgy látszik, más véleményen van (*o* = *ε*?). Annyi azonban kétségtelen, hogy az **u* ~ *o* váltakozásnak a vogul interdiagnostikus megfelelésekben is vannak nyomai:

- T. *nuw-* ~ K. *now-* 'kopaszt'.
 É. *nuli* 'jegenyefenyő' ~ K. *ñol* 'veresfenyő'.
 É. *püti*, T. *pöt* ~ AL. *pot* ~ *pötəm* VNyj. 155, 'kebel'.
 É. *pül* ~ T. *pol* 'darab' VNyj. 255.
 É. *lüptä* ~ K. *lopta* 'levél' VNyj. 201.

Némi valószínűséggel feltehetjük tehát, hogy a finn *a*-nak néhány esetben megfelelő vogul *o* az ősvogulban a finn *a*-nak rendszerint megfelelő vogul *u* váltóhangzója volt.

A finnugor **â*-hang (ill. **â*-sor) rendes megfelelői az egyes nyelvekben e szerint a következők volnának:

magy. *á* ~ *a* (o: $\bar{a} \sim \hat{a}$) | vog. *u* ~ *o* | osztj. *u* ~ (*i*) | zürj. *o* ~ *u* | votj. *u* ~ (*i*) | cserH. *a* ~ *o* | md. *a* | finn *a* (\bar{a}) | lp. *uo* (*uo*).

III. csoport.

1. Magyar *á* (= \bar{a}) = cser. *o*, *u* (\hat{a}); md. *o* ~ *u*; finn *o*; lp. *uo* ~ *oa*.

20. *ág* 'zweig, ast; der zacken z. b. an einer gabel, an einem hirschgeweih; der arm z. b. eines flusses', MÄRT.

zürj. WIED. *vug* 'stiel, griff, henkel'; permi GEN. ROG. *vug* id.; | votj. Jel. MUNK. *vug* id. Különválasztandó zürj. WIED. *vugyr* 'angel' = cser. BUD. *énger*, CASTR. *änger*, cserH. RAMST. *ängær* 'angel' = vogÉ. *vāŋkær* 'haken', ÁKE. 119.

cser. GEN. *oŋgo* 'bügel (am schneeschuh); edény füle'. SZILASI, ZOLOTNICKIJ nyomán, csuvas jövevényszónak jelzi (vö. csuv. Szarap. PAAS. *uŋgâ* 'karika'; *uŋcâ*, *oŋcâ* 'karika a lószerszámon' AŠM. 14, 45), mivel azonban e szó a többi törökségben ismeretlen, az átvétel valószínűleg fordítva történt.

f. *onki*, gen. *ongen* 'hamus piscatorius'; *ongin*, inf. *onkia* 'hamo piscor' | észt *ōŋg*, gen. *ōŋne*, *ōŋni* 'angel, angelhaken'; *ōŋŋas*, gen. *ōŋga* 'angel, krampe; kettenring, kette'.

lpN. *vuoggá* 'angel'; *oaggot* 'angeln' SUS. Toim XXIV. 77, 89 | Lule *vuagga*- gen. *vūakka* id.; verb. *vuoggu* | lpKola Ter. *vūŋk*, Kild. *vūŋk*, Not. *vuokk* 'angel'; *vuokke*- v. *vuagga*- 'angeln' GEN.

Vö. MUSZ. 780. sz. Már SETÄLÄ utalt arra (SUS. Aik. XVII., 31), hogy az indogermánságban az ó-ind. *aŋkâ-s* 'haken, biegun zwischen brust und hüfte', *āñcati* 'biegt', ófn. *angul* 'angel', lit. *anka* 'schlinge', gör. *ἀγκών* 'bug, ellenbogen', *ἄγκος* 'bucht, thal', lat. *ancus* mellett a finnugor szavak vocalismusanak pontosabban megfelelő zártabb hangzójú alakok is vannak: gör. *ἄγκος*, lat. *uncus* 'haken'. Az *a* : *o* hangzováltásra vö. *acuo* ~ *ocris*, WALDE, Wb. 30.

21. ár 'subula'.

cser. Kel. GEN. *würz* 'ahl'.mdE. *uro* | M. *ura* id. PAASONEN, Kiel. Lisiä, 21.finn *ora*, gen. *oran* 'terebra minor, max. clavus ferreus candens et urens, quo terebratur' | ész *ora*, gen. *ora* 'brennbohrer, pfriem, dorn (im schlosse), insektenstachel, spieß'.lpK. GEN. Ter. *vjørre* (*oa*), Kild. *uo'rr*, Not. *ua'rr* 'ahle'; *oarre* FRIIS.MUNKÁCSI ÁKE. 137 a felsorolt finnugor szavakat a szkr. *ārā*- 'subula' szóval veti egybe, a vocalismus eltérése azonban egybevetését valószínűtlenné teszi (szkr. *ārā* = ófn. *āla*, óizl. *alr*, az **el*- 'spitz sein' gyökérhez, vö. WALDE, EtWb. 19 l.).

22. árva 'waise'.

mdE. *wros*, *urus* | M. *urəs* 'waise', PAASONEN, Kiel. Lisiä, 22.finn *orpo*, *orvo*, gen. *orvon* 'orbis parentibus'; *orpo-lapsi* 'puer orbatus'.lpN. *oarbes*, *oarbbas* 'orbis parentibus' | Lule WIKL. *or^apāse*-nom. *or^apēs* 'waise'.Az indogermánságból az idetartozó alakok közül főlem-lítendők: lat. *orbis*, gör. *ὀρφανός*, örm. *orb* 'waise', óbolg. *rabъ* 'sklave' = óind. *arbbas* 'klein', ÁKE, 145, WALDE, Wb. 436.

23. szárad 'trocken werden'; száraz 'trocken'.

vogÉ. *sūr*- 'szárad'; *sūrl*- caus.; *sūrəŋ*, *sūrəm* 'száraz' II.54. | KL. *šurr*- 'szárad'; *šurl*- caus. *sūrəŋ* (sic!) 'száraz' IV. 159, ÁKE. 279.osztj. Trj. *sūrāmt*- (v. mom.) 'trocken werden' ~ *sār*- id.SUS. Toim. XXIII. 89, 296. Az ősosztjákban **a* ~ *u* hangzováltás.? zürj. WIED. *šural*-, *šurav*- 'trocknen (an der luft)' | perm.

Rog. id.

lpN. *soarvve*, gen. *soarve* 'pinus vel abies arida'; *soarvvat*,1. sz. *soarvam* 'exarescere (de abiete v. pino dicitur)' | lpS. *sor^evē*-, gen. *sorvē* 'torrfur' WIKL.; *sor^ovu*- 'vertrocknen, von föhren' WIKL.; *soärvie*-, *suärēvie*- id. HAL.

Vö. MUSZ. 280. sz. SETÄLÄ, FUF. II. 252.

24. váll acc. *vállat* 'schulter'.finn *olka*, gen. *olan* 'humerus' | ész *ölg*, gen. *öla*; *öla*, gen. *öla* 'schulter'.

lpN. *oalge*, gen. *oalge* 'humerus'; Polmak. *üälgi* id. SUS. Toim. XX. 263 | lpS. *ol'kē-*, gen. *ol'kē* id. WIKLUND. | lpK. GEN. Ter. *viol'kē (oa)*, Kild. *uo'lk*, Not. *ua'lk*, Akk. gen. plur. *o'lgj* id.

MUSz. 589. sz. idevonja még a következő vogul és osztják szavakat: vogÉ. *vāγæn* II. 22; lat. *varnæn* II. 315 | FL. loc. *vā'inta*, III. 409; birt. személyraggal: *vā'inənt*, *vā'inəntə* III. 409, 411 'váll' | K. *vāinəm* 'vállam' VNyj. 206 | P. *vāina* 'váll' VNyj. 242; vog. AHLQ. *vain*, *vāγin*, *voain*, *voin*, 'schulter' || osztj. Demj. *vōn* PATK.; Surg. *vān* id. CASTR. Azt hiszem, túlmerész feltevés volna, hogy a vog. *vāγæn* e. h. való: **vāγəl*; ez utóbbi alak, olyan hangátvetéssel, mint a *toll*, *mell*, *válik*, stb. esetében, megfelelhetne a finn *olka*-nak.

2. Magyar *a* (= *á*) = cser. *o* ~ *u* (*ə*); md. *o* ~ *u*; finn *ō* ~ *o*; lp. *uo* ~ *oa*.

25. avik [*ouic* BORN. Préd. II. 202] 'penetrare; minui, densi, contrahi'; *avat* 'imbuere, penetrare facere; pannum densare; inaugurare'.

KL. *tuj-* 'bemenni', præs. *tūm*, præt. *tūsəm* VNyj. 133 | AL. id. VNyj. 174 | K. id. VNyj. 228 | P. id. VNyj. 254 | T. *tój-*, præs. *tóm*, præt. *tósəm* id. VNyj. 296.

osztj. Ni. *tōγ-* | Kaz. *āγγ-* ~ ÉD. *tāγ-* | Trj. *āγγ-* | V. *lvγa'*- Vj. *ivγa'*- | O. *lvγ-* 'eintreten, hineingehen'. Hangzóváltás: **o* ~ *ā*, vö. SUS. Toim. XXIII. 49, 301.

zürj. WIED. *sun-* 'tauchen, untertauchen, eintauchen' | votj. MUNK. *zum-* 'merülni, alámerülni, alábújni'; Ufa *zīm-* WICHMANN, Vocalismus, 16.

cserK. GEN. *šuygaltam*, *šuygaltam* 'tauchen, untertauchen, auf das gesicht fallen' | Mezei TROICKIJ *šuygaltam* | cserH. RAMST. *šəγga'ltam* 'stolpern, fallen'.

mdE. *sova-*, Kad. *suva-* | M. *suva-* 'eintreten, hineingehen, hereinkommen'.

f. *sovum*, inf. *sopia* 'aptus, conveniens, commodus sum'; 'convenio, concilior', PAASONEN *S*-laute 21. lap szerint Savo-ban 'raum haben od. finden' jelentésben is járatos. | ész. *sobima*, *sōbima* 'sich vertragen, sich verstehen mit jmd., sich vereinigen, sich fügen, passen, gelingen'.

lpN. FRIIS *suoygat*, pr. *suoyam*, *suodnjat*, *suonjam* 'clam subreperere' | Lule *sūək'γa-* id. WIKL. | lpK. GEN. Ter. *soayγa-*,

Kild. *soayne*- 'eintreten'. FRIIS Wb., WIKLUND UL. 311 a lpN. *čagnat*, *čagnam* 'se insinuare, arte sibi aptare (vestem), clam subreperē' igét egybevetik az *s*- kezdetű lapp szavakkal; a vocalismus szempontjából is ajánlatosabb különválasztani (PAASONEN — kérdőjellel — a votj. *žum*- 'untertauchen' szóval veti egybe).

Vö. PAASONEN *S-laute*, 20; SETÄLÄ, FUF. II. 253.

26. nyal 'lecken'.

vogAL. *ñälämt*- 'nyal' VNYj. 177 | K. *ñälent*- VNYj. 224. osztjÉD. *ñät*- | Trj. *ñäa*- | V. Vj. *ñvla*'- | Ni. *ñöt*- | Kaz. *ñöä*- | O. *ñvl*- 'lecken' ~ V. Vj. *ñölämt*- (v. mom.). Az őszosztjákban **ρ* ~ *ǣ* hangzóváltás, SUS. Toim. XXIII. 50, 300.

zürj. WIED. *ñul*- | permi GEN. *ñul*- | votj. MUNK. *ñul*- 'belecken'. cserK. *nul*- 'lecken' GEN. | E. *nul*- id. TRJ. | H. *näl*- RAMST. md. E. M. *nolan* id. NYK. V. 208.

finn *nuolen*, inf. *nuolla* 'lingo, lambo, catillo' | észk *nōlima* id. lpN. *ñoallot*, 1. sz. *ñoalom* 'lingere, lambere' | Lule *ñöllu*- id. WIKL.

Vö. MUSz. 432.

27. *tó* [1135: *tou*; 1193: *tow*; 1200, 1214: *tou* stb. OklSz. *thow* Beszt.; acc. *tavat*, személyraggal: *tava*, de vö. 1067/1267: *Wensellew towa*; 1211: *thouua*, *toua*; 1231: *toa*; 1256: *tova*; stb. OklSz. Vö. még *torával* Csúzy, Sip. 323, *tovas* PPB.] 'teich'.

vogT. *tō* plur. *tōwat*, birt. személyraggal: *tōm*, *tōn tōtō* 'tó' ÁKE. 607.

osztjÉD. *tōy* | Trj. *tō^{sz}χ* | V. Vj. *tō^{sz}χ* | Ni. *tōy*' | O. *tōy* 'teich, landsee'. Alaphang: **ǫ*, vö. SUS. Toim. XXIII. 287.

zürj. WIED. *ty* 'see, landsee, teich' | permi GEN. *to* id. | votj. MUNK. *to*, Kaz. *tu*, Sar. Malm. *tj* (iness. *tjijn*) id. WICHMANN, Voc. 53.

? finn *suo*, gen. *suon* 'palus' | észk *sō*, gen. *sō* 'wiesenmoor, sumpf, morast'.

? lpN. *suoygo*, gen. *suoygo*; *suodnio*, g. *suonio* 'palus, stagnum gramineum'.

Vö. MUSz., 229. sz.; UL. 311; ÁKE. 607.

3. Magyar *o* = mord. *u*, finn *o*, lp. *uo*.

28. *csomó* 'knoten; buckel, geschwür; gruppe, haufe'.

mdE. *śulmo*, *śulmā* | M. *śulmā* 'knoten, bündel'; *śulma-* '(zusammenknüpfen, (zu)binden, stricken)' ML. 49.

f. *solmi*, gen. *solmen*; *solmu*, gen. *solmun* 'nodus'; *solmin* inf. *solmia* 'nodare' | észt *sōlm*, gen. *sōlme* 'knoten, schleife, schlinge'; *sōlmima*, *sōlmama* 'knoten, knüpfen'.

lpN. *śuolbma*, *śuolma* 'nodus' FRIIS | Lule *śuol^ama-* id. WIKL.

Vö. MUSz. 395 sz. PAASONEN, *S-laute*, 60;

29. *odu* [*wdw*, JordC. 310, ÉrdyC. 636 *udu* C., Székelyföld, Moldva, MTsz. *adu* NySz., Duna mell., Balaton melléke, Zala m., MTsz.] 'höhle'.

osztjÉD. *únt* | Trj. *ǫn't* | V. Vj. *ǫn't* | Ni. *un't* 'das innere, bauch'. Alaphang **ǫ*, SUS. Toim. XXIII. 144, 280.

mdM. *unda* | E. *undo* 'odu, faodu' NyK. V. 166.

finn *onsi*, gen. *onnen* 'cavus, cavitas; vallis profundior'; *ontelo* id.; *onsin*, inf. *onsia* 'cavo, excavo' | észt *õz*, gen. *õne* 'höhlung, höhle'.

lpN. *vuovdda*, gen. *vuovda* 'cavum, spelunca, cella incubandi, vas ligneum cavatum' | S. *vu^uta-* 'hohler stock, den man zum nest für enten hinaussetzt, um ihre eier leicht finden zu können' WIKL.

Vö. MUSz. 918.

4. Magyar *á* ~ *a* (= *ā* ~ *ā*) = cser. *o* ~ *u* (*â*); md. *o* ~ *u*; finn *o*; lp. *uo* ~ *oa* ~ *o*.

30. *aj*, *áj* 1. 'schlitz, ritz, spatte' SI.; 2. [álly KRESZN.] 'thal, schlucht' OklSz., NySz., MTsz. Gyakori völgy-, rét- és dülőnevekben.

ajak 'lippe; kinn', -*k* demin. képzővel, vö. CzF.; SZINNYEI, Nyr. VIII. 100, Budenz-Album 41.

ajtó 'thür'.

vogÉ. *āwi* | KL. *ou* VNyj. 105, 126 | K. *ou*, plur. *out*, 3. sz. birt. raggal *owät* VNyj. 189 | T. *ajuw*, 1. sz. birt. raggal *ajwəm* 'ajtó'.

osztjÉD. *ǫγ* | Trj. 'ǫγ' | V. Vj. *ǫγ* | O. *ǫγ* 'öffnung der flasche'; őosztják alaphang valószínűleg **ǫ*, vö. SUS. Toim. XXIII. 72, 278.

zürj. WIED. *vom* 'mund, maul, öffnung, mündung'; *vom-*

dor 'lippe' | *permi* GEN. *ym*, Rog. *öm* 'mund' | *votj.* Glaz., Ufa. *im*, Malm. Jelab. *im* id. WICHMANN, Vocalismus, 18, 69, 77; *im-dor* 'ajak'; Kaz. *em* 'mund', mündung' MUNK.

? *cserKel.* GEN., Mezei TROJICKIJ. *ay* nyílás | Hegyi RAMST. *äy* id. mdM. *ovs*, *ovks* 'das gebiss am zaume' (mintegy: 'szájadzó') | mdMar. *oŋkšt* id. | mdE. Kaži. *ojkst* (plur.) id. ML. 43.

finn *ovi*, gen. *oven* 'janua, ostium' | észt *ou*, gen. *ou'e* 'hof'. lpN. *vuogas*, *vuonjas* 'capistrum, proprie quo os canum ocluditur, s. obturatur, ne mordeant rangiferos' FRIS | Lule *vūŋgaste-* '(einen hund) halftern'.

MUSz. 789. sz.: SETÄLÄ, Festschrift til Vilh. Thomsen, 232. l.; UL. 208.

31. *három*, acc. *hármát* 'drei'; *harmad* 'dritte'; *harmincz* 'dreissig'.

vogÉ. *χūrəm* | AL. *k'ūrəm* VNYr. 121 | K. *k'ūrəm* | P. *k'urt* | T. *k'örəm* 'drei'.

osztjÉD. *χūdēm* | Trj. *k'ōlēm* | V. Vj. *k'ōlēm* | Ni. *χūtēm* | Kaz. *χōlēm* | O. *χōlēm* 'drei'. Alaphang **o*, SUS. Toim. XXIII. 148. zürj. WIED. *kujim* | *permi* GEN. *kvim* | *votj.* MUNK. *kün*, *kwiñ* '3'; *votj.* *kuamjn* 'dreissig', zürj. *komjn* id. WICHMANN, Vocalismus, 73.

cserK. *kum* | H. *kēm* RAMST.

mdM. *kolma* | E. *kolmo* ML. 114.

finn *kolme*, gen. *kolmen* | észt *kolm*, gen. *kolme*.

lpN. *golbmâ* 'drei' ~ *goalmad* 'dritte' | Lule *kolmo-* 'drei'; *kōlmâte-* 'dritte' | lpK. Ter., Akk. Kild. *kolm*, Not. *koum* 'drei'; Ter., Kild. *koalmant*, Not. *kualmat*, Akk. *kolmat* 'der dritte'.

Vö. MUSz. 311. sz.

5. Magyar *a* ~ *o* (= *ā* ~ *o*) = *cser.* *o* ~ *u* (*â*); md. *u*; finn *ō* ~ *o*.

32. *hal* [*holsz* HB.; *hol* VitkC. 72; *hola* VitkC. 11, *holñi* 18, *holotak* 23, *holuan* 39; *holnom* WeszprC. 30, de a *halál* szó e codexekben is állandóan *a*-val: *halal*; rendszerint zártabb tőhangzót mutat a régiségben a *holtam*, *holtál* mult és a melléknévi igenév; a mai köznyelvben inkább csak ez utóbbi őrizte meg zártabb tőhangzóját: *holt*] 'sterben'.

vogÉ. *χāl*- 'meghal' I. 6 | KL. *k'āl*- VNyj. 116 | AL. *k'āl*-, 1. sz. *k'alləm* VNyj. 172 | K. *k'ōl*- II. 376 | P. *k'wāl*-: *k'wāllesəm* 'bele haltam' VNyj. 248 | T. *k'āl*- VNyj. 275.

osztjÉD. *χāt*- | Trj. *k'ā*- | V. Vj. *k'vla*- | Ni. *χāt*- | Kaz. *χā*- | O. *χvl*- 'sterben' ~ Trj. *k'ō*- (verb. frequ.) | V. Vj. *k'ō*-lt- (v. caus.), Vj. *k'ōlāmt* (v. mom.). Az ősosztjákban **o* ~ *ā* hangzóváltás, SUS. Toim. XXIII. 45, 300.

zürj. WIED. *kul*- | perm. GEN. *kul*- | votj. MUNK. *kul*- 'sterben'. cser. K. E. H. *kol*- id. SZIL. RAMST.

mdÉ. *kuloms* 'sterben'; *kulos* 'er starb'; *kulomo* 'tod' | M. Pšen. *kulāms* 'sterben' ML. 87, 97, 115.

finn *kuolen*, inf. *kuolla* 'mortem oboeo, morior' | észt *kōle*- 'sterben, absterben, gelähmt werden'.

Vö. MUSz. 99. sz.

33. *vagyon, van; valék; való* [vognuc HB.; vola HB.; uolov HB.; vottok RMNy. II. 97]; *volt, volna* 'sein'.

vogÉ. *āl*- 'élni, lakni'; *ās*- (< **āls*-) 'lenni' VNyj. 49 | KL. *ōl*- 'lenni', VNyj. 130 | AL. *alləm* 'vagyok'; *āli* 'van'; *alnēm* 'volnék'; *alsəm* 'voltam'; *alnō* 'élet'; *ōlən!* *ōlā* 'légy', 'legyen' (*a* ~ *ā* ~ *o* hangzóváltás) | K. P. *ōl*- id. VNyj. 217, 253; *ūlsət* 'éltek' VNyj. 207; K. *ūl*-əm 1. sz. IV. 382. | T. *āləm* 'vagyok'; *āl* 'van'.

osztjÉD. *ūt*- | Trj. *u*- | V. Vj. *uol*- | Ni. *ut*- | Kaz. *u*- | O. *ōl*- 'leben, sein'. Alaphang: ? **o*, vö. SUS. Toim. XXIII. 151, 279.

zürj. WIED. *vōl*- 'sein' | perm. GEN. *vōl*- id. | votj. MUNK. *vīl*-, Kaz. *vgl*- id.; *val* 'vala'.

cserKel. GEN. *ulām* 'vagyok' | cserH. RAMST. *ūlas* 'sein'.

mdÉ. *ulan, élan* | M. *ulan* 'ich bin', ML. 82. PAASONEN idézett h. a magánhangzós szókezdetet tartja eredetibbnek.

f. *olen*, inf. *olla* 'esse'.

Vö. még a következő török alakokat: oszm. krim. azerb. *ol*- 'sein, werden' RADL. | ó-tör. THOMS. ujj. VÁMB. kún CCum. *bol*- | alt. VERB. *pol*- | kaz. BÁL. *bul*- | csuv. PAAS. *pyl*- 'sein werden' | mong. *bol*- id.

6. Magyar *á* ~ *a* ~ *o* (= *ā* ~ *ā* ~ *o*) = cser. *o*, *u*, md. *u*, finn *ō*, *o*, lp. *oa*.

34. **āl*-. *ālom* 'schlaf, traum'; **ālm*-. *ālmél* NySz., *ālmél*-

kodik 'staunen, betäubt sein'; *ámul* < *álmul* NySz. id.; *ámit* < **álmélt* 'täuschen'; *ámolyog* < **álmolog* 'betäubt, verblüfft sein; müssig herumschlendern'.

**al*-. *alás* 'schlaf'; *aló* 'schlafend' NySz., MTsz.; *aluszik* (*alvó, alvás*) 'er schläft'; *alut* NySz. 'einschlafeln; zum gerinnen bringen'; *alom* 'unterstreu'.

**ol*-. *olt* melléknévi igenév ezen összetételben: *ótvár* < *olt var* (vö. MNy. V. 224) 'der grind', tkp. 'alutt var'; *olt* caus. 'auslöschen; zum gerinnen bringen'.

vogÉ. *ūlam* VNyj. 7 | KL. *ūlam* VNyj. 112, de: *ulmōhsā* VNyj. 118 | K. *ūlam*: *ūlmōgās* 'álmosan' IV. 267 | P. *vulam, vulmā* VNyj. 234 | T. *ōlam* VNyj. 259, 265; *wōlam* 278 'álm'; valószínűleg ide tartozik (-*m* mozzanatos képzővel) vogÉ. *ālm-ámul* NyK. XXV. 178, vö. még NyK. XXXIV. 217.

osztjÉD. *ōdām* 'schlaf, traum' | Trj. *ālam* | V. Vj. *ālām* | Ni. *ātām* | Kaz. *ālam* | O. *ālam* 'schlaf' ~ Trj. *ūlam* | V. Vj. *ūlam* | Ni. *ūtām* | Kaz. *ūlam* | O. *ūlam* 'traum' SUS. Toim. XXIII. 90. A felsorolt alakpárok (figyelemreméltó a 'schlaf' ~ 'traum' jelentésmegoszlás is) ösztjék **a* ~ *u* hangzóváltakozás nyomát őrzik, vö. SUS. Toim. XXIII: 236, 296.

zürj. WIED. *on, un* 'schlaf'; permi GEN. *un* id.; votj. Ufa *im* | Jelab. *un, um* | Malm. *un* | Sar. Glaz. *um* (tő: *unm* < **ulm*-) id. WICHM. Vocal. 15, 74.

cserKel. Mez. *omo* SZIL. | cserH. *om* id. RAMST.

mordM. *udām* | E. *udomo* 'álm'; M. E. *udan* 'fekünni, alunni'.

mM. *udāms* | E. *udoms* 'schlafen' PAAS. Kiel. Lisiä 42.

finnS. *vuode*, gen. *vuoteen* 'ágy' | ész. *vōdi* | liv *uodild* id. SETÄLÄ, NyK. XXVI. 399.

lpN. *oaddēt, oadam* 'dormire; Polmak *uāddēt* NIELSEN, Quant. 298 | lpS. Lule *ōte*- id.; *ōddaje*- 'einschlafen' WIKLUND Frostv. Stens. *oaret, oāret, oāret*, Stens. *oāret, uāret* HALÁSZ, 'aludni, feküdni, háltni' | lpK. Ter. *viōtte*- (*oa*); Kild. *uōtte*-; Not. *uādde*-, Akk. *ōdde*- id.; caus. Ter. *oattāhte*-, Not. *oaddte*-.

A vocalismus szempontjából figyelembe veendő a törökség idetartozó adatai: oszm. csag. kirg. krim. *uju*- 'schlafen, einschlafen, steif werden, gerinnen' RADL. | ujj. *udi*- id. RADL. | szoj. RADL. *udu*- id. | sor. szag. koj. kacs. *uzu*- id. RADL. | jak. BÖHTL. *utui*- id.; *utut*- caus. Török alapalak: **udu*-.

Vö. MUSz. 800. sz.; SETÄLÄ, NyK. XXVI. 385; GOMBOCZ-MELICH, MNy. II. 304.

35. ház acc. házat 'haus'; haza 'nach hauser'; honn (< *holn, vö. SETÄLÄ, NyK. XXVI. 425) 'zu hauser'.

vogT. *k'ul* 'ház' VNyj. 256. SETÄLÄ valószínű feltevése szerint különválasztandó a többi nyelvjárások magashangú alakjaitól: É. *kwal* | L. K. *kwäl*. Másik MUNKÁCSI, VNyj. 256, ÁKE. 336.

osztjÉD. *χət* | Trj. *k'ät'* | V. Vj. *k'ät'* | Ni. *χət'* | Kaz. *χət'* | O. *χət* 'haus'. De oÉD. *χḡDəḡ* 'ajtó'. Alaphang *a. SUS. Toim. XXIII. 90, 277.

zürj. WIED. -ka, -ko, -ku összetételekben: *ker-ka*, *ker-ku* 'haus, stube'; *jen-ko* 'heiligschrein'; *kola* 'jägerhütte'. | permi GEN. *ku* 'haus' | votj. MUNK. -ka, -ko összetételekben: *kor-ka* 'haus, zimmer' (*kor* 'balken'), *vu-ko* 'mühle' (*vu* 'wasser'); Sar. Malm. *kwa* (személyraggal, *kwaä*, *kwaed* ill. *kwää*, *kwäed*; iness. *kwalan*, elat. *kwalas*); Kaz. Glaz. *kuala* (személyraggal: *kualaä*) 'das wotjakische sommerzelt'.

cserK. *kuḡo* GEN. | E. *kuḡo* TRJ. | H. *kuḡä* 'haus, heim' RAMST. mdE. *kudo* | M. *kud* 'haus' ML. 32, 97, 98.

finn *kota*, gen. *kodan* 'domus vilior, casa, max. culina; *koti*, g. *kodin*, *koto*, gen. *kodon* 'domicilium, habitaculum' | észT *kodu*, gen. *kou*, *koju*; *kodo*, gen. *koo*, 'haus, heimat'; *koda*, gen. *koa*, *koja* 'haus, gebäude, vorhaus, sommerküche der bauern'.

lpN. *goatte*, gen. *goade* 'tentorium, tugurium, domicilium'; Polmak. *guäḡtti*, id. SUS. Toim. XX. 242 | S. *kōhtē*, gen. *kōtē* 'lappkâta' WIKL. | lpK. GEN. *kiḡḡtte* (*oa*), Kild. *kuḡḡtt*, Not. *kuḡḡht*, Akk. *koḡt* 'lappländische hütte'.

Vö. MUSz., 120. sz.; SETÄLÄ, NyK. XXVI. 402; ÁKE. 333. MUNKÁCSI i. h. a felsorolt fgr. szavakat az av. *kata* (< *kan*- 'graben') 'graben, haus' szóval veti egybe. A vocalismus szempontjából pontosabban illenek a következő idg. alakok, a melyekre már THOMSEN (Den got. sprogklasser indfl. 40. l.) is utalt: ó-skand. *kot*, aln. *kot*, úfn. *kot*, *kote*, angolsz. *cot* 'hütte' | litván *kuḡis*. Germán jövevényszavak: a szláv *koḡü* és családja. Ellenben nem tartozik ide a szkr. *kuḡa*-, *kuḡi*- (bázisa **kert*, SCHMIDT, NyK. XXXVI. 463). Vö. WIKLUND, Le Monde Oriental I. 61.

E csoport szavainak magánhangzó-megfeleléseit a következő táblázat tünteti fel:

	m.	v.	o.	z.	v.	cs.	md.	f.	lpN.
ág	\bar{a}			u	u	o		o	uo ~ oa
ár	\bar{a}					wü	u	o	oa
árva	\bar{a}						u	o	oa
szárad	\bar{a}	u	u ~ a	u					oa
váll	\bar{a}							o	oa
av-	\check{a}	u	$\check{\rho} \sim \check{a}$	u	u ~ i	u, $\hat{\delta}$	o ~ u	o	uo
nyal	\check{a}	\check{a} , a	$\check{\rho} \sim \check{a}$	u	u	u, $\hat{\delta}$	o	uo	oa
tav-	\check{a}	u	$\check{\rho}$	o	o ~ i			uo	
csomó	o		ρ				u	o	uo
odú	o		ρ				u	o	uo
aj ~ áj	$\check{a} \sim \bar{a}$	o	ρ	o	i		o		uo
három	$\check{a} \sim \bar{a}$	\bar{u}	ρ			u, $\hat{\delta}$	o	o	oa ~ o
hal-	$\check{a} \sim o$	\check{a}	$\rho \sim \check{a}$	u	u	o	u	uo	
val-	$\check{a} \sim o$	$\check{a} \sim u$	ρ	o	i	u, $\hat{\delta}$	u	o	
álmom	$\bar{a} \sim o$	$\check{a} \sim u$	u ~ a	o, u	u	o	u	uo	oa
ház	$\bar{a} \sim o$	u	a			u	u	o	oa

Nyilvánvaló, hogy ez esetben a finnugor alaphang *o*, még pedig valószínűleg nyiltabb ρ -féle hang volt, a melynek a finn *uo* (< \bar{o}) erős, a finn *o* gyenge fokát őrizte meg. Már SETÄLÄ kimutatta többször idézett tanulmányában, hogy ugyanígy kell felfognunk a lp. *uo* és *oa* viszonyát is, a melyek egyugyanazon paradigmán belül is váltakoznak egymással (a már idézett *vuoggâ* ~ *oaggot-on* kívül vö. még *vuollat* 'dolare' ~ *oallot* 'deglubere'); a lp. *uo* az erős, az *oa* (és *o*) a gyenge fokot képviselné. Éppen így a mordvinban az *o* az erős, az *u* a gyenge fok képviselője volna:

lapp *uo* ~ *oa*

finn \bar{o} ~ *o*

md. *o* ~ *u*

Megjegyzendő, hogy a finn *uo*, lapp *uo*-val szemben a mordvinban elég gyakran *a*-t is találunk, a mely SETÄLÄ szerint az *o*-sor legerősebb fokát képviselné, pl.

lp.	f.	md.
<i>nuolla</i>	<i>nuoli</i>	<i>nal</i>
<i>suodna</i>	<i>suoni</i>	<i>san</i>
	<i>suola</i>	<i>sal</i>
<i>vuollat</i>	<i>vuolla</i>	<i>valams</i>
<i>duobma</i>	<i>tuomi</i>	<i>lajmä, E. lom</i>
<i>guorra</i> 'rand'	<i>kuori</i>	<i>kar</i> 'bastschuh'
<i>juodna</i> 'anschlag'	<i>juoni</i>	<i>jan</i> 'ösvény'
<i>nuoskas</i>	<i>nuoskea</i>	<i>načka</i> 'nedves'.

Tehát SETÄLÄ szerint az *o*-sor a mordvinban így alakulna: *a ~ o ~ u, ø*, pl. *nal ~ nolams, kolmo ~ kuləms, kəla:n* (SUS. Aik. XIV₃. 49).

Ha azonban az ide tartozó legbiztosabb eseteket a többi finnugor nyelveken is végig kíséjük, különösen az ugor csoportban az *o*-sorétól lényegesen eltérő megfeleléseket találunk:

lpN. *duobma*, K. *tuom, tum* | finn *tuomi* | mdM. *lajmä, E. lom, lom* | ? cser. *lombo, lomba* | zürj. *löm* | votj. *lom* | osztjD. *iüm, iümüuz*, Trj. *iöm*, O. *löm* SUS. Toim. XXIII. 149 | vogÉ. *lām, K. lom, P. KL. T. läm* Prunus padus, ahlkirschbaum'.

lpN. *nuolla*, gen. *nuola*; K. Ter. *nuull* (de: *nuill-passa* 'armbrust'), Kild. Not. *nuoll* | finn *nuoli* | md. *nal* | zürj. *nuöl* | votj. *nuil, nel*, Sar. *nuol* | osztjÉD. *nuot*, V. Vj. *nuot*, O. *nuäl* SUS. Toim. XXIII. 88, 276 | vogÉ. *nuäl*, AL. KL. *nuäl*, K. *nuöl* P. *nuäl*, T. *nuäl*, *nuäl* ÁKE. 477, VNyj. 120, 170; VNépkGy. IV. 346. | magy. *nyil*, acc. *nyilat*.

lpN. *suodna*, K. Ter. *sünn*, Kild. *sünn*, Not. *suonn* | finn *suoni* | md. *san* | cserK. *šön*, H. *šün* | zürj. *šön* | votj. Sar. *son* | osztj. *tön, àn, àn, àn* SZINNYEI, NyH³. 142 | vogÉ. *tän*, KL. K. P. *tön*, T. *tän* ÁKE. 367 | m. *in*, acc. *inat*.

lpN. *čuobma* 'pellis piscis', lpK. Ter. *čüm*, Kild. Not. *čuomm* id.; Ter. *čüms*, Kild. *čümas*, Not. *čuomiš* 'fischschuppe' | finn *suomu* | md. *šav* 'geld' | cserK. H. *šüm, süm*, M. *šöm* 'schale, schuppe' | zürj. *šöm* | votj. *šom* 'schuppe, geld' | osztj. *sòm, sùm* | vogÉ. *sām*, L. K. P. *söm*, T. *sām* 'schuppe'.

A magánhangzók megfelelése tehát a következő:

	lpN.	lpK.	f.	md.	cs.	z.	v.	o.	vÉ.	vD.	m.
nuoli	<i>uo</i>	<i>ū, i</i>	<i>uo</i>	<i>a</i>		<i>ö</i>	<i>o</i>	<i>a</i>	<i>ā</i>	<i>ä, o</i>	<i>i</i>
suoni	<i>uo</i>	<i>ū, i</i>	<i>uo</i>	<i>a</i>	<i>ö, ü</i>	<i>ö</i>	<i>o</i>	<i>a</i>	<i>ā</i>	<i>ä, o</i>	<i>i</i>
suomu	<i>uo</i>	<i>u, i</i>	<i>uo</i>	<i>a</i>	<i>ö, ü</i>	<i>ö</i>	<i>o</i>	<i>a</i>	<i>ā</i>	<i>ä, o</i>	
tuomi	<i>uo</i>	<i>n</i>	<i>uo</i>	<i>a</i>	<i>ʔo, u</i>	<i>ö</i>	<i>o</i>	<i>u~a</i>	<i>ā</i>	<i>ä, o</i>	

Megjegyzendő még, hogy a magyar mélyhangú *i*-nek egyébként is az összes kétségtelen esetekben vogÉ. *ā* (*a*) felel meg:

ipar ~ vogÉ. *āpər* 'gewandtheit'.
csillog, csillag ~ vÉ. *salī*.
fiŋg, fiŋgani ~ vAL. *pannam-*.
inni ~ vogÉ. *aj-*, K. *āj-* id.
szilony, szilánk ~ vÉ. *sālām*.
szidni ~ vÉ. *sāt-*, T. *sāt-* 'ráolvasni'.

Azt hiszem, hogy az ilyen esetekben nem a finnugor *o*, hanem a fgr. **i*-sorba tartozó esetekkel van dolgunk.

Visszatérve az *o*-sorra, a cseremiszi nyelv kettős megfelelését éppúgy foghatjuk fel, mint a mordvinét: *o* az erős, *u* (*â*) pedig a gyenge fokot képviseli.

A permi nyelvekben az *u* mellett gyakrabban tűnik fel az *i* is; egy esetben az *i*, mint az *u* váltóhangzója is szerepel. Az osztjákban többnyire *o*-féle hangokat, a vogulban *u*-t és *â*-t találunk, a melyek két esetben egy paradigmán belül is váltakoznak. Az ösvogul *u* ~ *â* hangzóváltásnak az interdialektikus megfelelésekben egyébként is számos nyomát találjuk:

T. *k'uné* 'húny' ~ P. *k'āni*, K. *k'wānk'i*.
 É. *χump* 'hab' ~ K. *k'āp*.
 KL. *k'unāltā* 'valamikor' ~ É. *χānal*.
 É. *χuji* 'fekszik' ~ *χājti* id.
 É. KL. *jāmās* 'jó' ~ T. *jumas*.
 É. *jurtəl* 'vele' ~ K. *järtəl*.
 É. *jūnt-* 'varr' ~ AL. *jāt-*.
 É. *jār* 'erő' ~ *jüräg* 'erős'.
 É. *muñəm* 'izzadság' ~ K. *mānmiy*.
 É. *num* 'felső' ~ *nāny* 'fel'.
 É. *mūl-*, AL. *mul-* 'mulik' ~ T. *māl-*.
 É. *nāwi* 'mozog' ~ T. *nūw-* id.
 É. *pūnsi* 'kinyit' ~ AL. *pānsi*.
 É. *sāys* 'zsombék' ~ *sūysəy*.
 É. *tulā* 'ujj' ~ K. *tāl* id.

A mi végre a magyart illeti, nyilvánvaló, hogy a magyar *á* a finnugor *o*-sor erős (vagy egyik erős) fokát is képviseli. Már MUNKÁCSI éles szeme észrevette (NyK. XXV. 182), hogy a mai magyar nyelv finnugor szókészletében a tőszótagban a hosszú *ó* hang milyen gyéren fordul elő. Ha kizárjuk azon szavakat, a

melyeknek hosszú *ó*-ja *au* ill. *ou* kettőshangzó (*hó, tó, jó, só, ló, ró* stb.) vagy *o + l* csoport összevonásából (*ón < oln* vö. vog. *āln*, cser. *wulno, hón < holn-* vö. NySz.) keletkezett, voltaképpen csak az *ólom* szó hosszú *ó*-jának nem tudjuk urát adni. MUNKÁCSI szerint «a magánhangzó eredeti alkatának megőrzésére a szókezdő (vö. vogT. *wōlēm*) volt hatással». MUNKÁCSI tehát idézett tanulmányában egészen helyesen következteti a hosszú *ó* gyér előfordulásából, hogy «az eredeti *ō*-k java része *á*-ra változott».

A finnugor *o*-sor eszerint az egyes nyelvekben, csak a leggyakoribb megfeleléseket tartva szem előtt, így alakulna:

magy. *á* ~ *o* (*a*) [o: *ā* ~ *o* (*ā*)] | vog. *u* ~ *ā* | osztj. *o* | zürj. *u* (*o*) | votj. *u* ~ *i* | cser. *o* ~ *u* | md. *o* ~ *u* | finn *uo* ~ *o* | lp. *uo* ~ *oa* ~ *o*.

Mondanom sem kell, hogy különösen az obi-ugor és a permi nyelvekben fellépő hangzóváltásokat nem tartom minden esetben a finnugor hangzóváltás egyenes folytatásának.

IV. csoport.

1. Magyar *á* (= *ā*) = cser. *u*, md. *u*, finn *ū*, lp. *o* ~ *u*.

36. *fa* acc. *fát* 'baum, holz'.

vogÉ. *-pā* (összetételekben, pl. *ulpā*) | KL. *-pā* | AL. *-pā* | P. *-pe* | T. *-pā* pl. *salt-pā* 'hársfa' ÁKE. 264.

zürj. WIED. *pu* 'baum', häufig zu den namen von baumarten hinzugefügt: *koz-pu* 'fichte'; *pi-pu* 'espe' | permi GEN. Rog. *pu* id. | votj. MUNK. *pu*, Kaz. *pe* ez összetételekben: *kis-pe*, *ígl-pe* | Jelab. *pu* id. WICHMANN, Vocalismus, 12.

cserKel. *pu* 'holz'; *pu-ségge* 'baum' GEN. | cserH. *pu* id. RAMST. finn *puu* 'baum, holz' | észt *pū* id.

MUSz. 511. sz.

37. *háj* acc. *háját* 'das schmeer'. Valószínűnek tartom, hogy *háj* éppen olyan analógiás alakulás (elvonás a személyragos *hája* alakból) a **há* mellett, mint *száj, fej* a régibb *szá, fé* mellett (f. *suu, pää, kuu* = m. *szá, fê, *há*).

vogÉ. *χūt-* | KL. *k'ūt-* | T. *k'öt-* 'hízni', MUNKÁCSI, NyK. XXV. 178. Talán természetesebb volna a *híz-* igével egyeztetni. Ebben az esetben a magy. *z* (= vog. *t*) frequ. képző volna.

votj. MUNK. *kej*, Kaz. *küj* 'szalonna, zsír, faggyú'.
 cserK. *koja* 'kövér, kövérség' GEN. | H. *kaja* 'fett, fleischreich' RAMST. SZILASI (Szót. és Adalékok 6.) tatár eredetűnek jelzi, az idézett tör. alakok azonban (oszm. *koju* | alt. tel. kirk. *kojü* | kaz. *kuji* 'dick, dickflüssig, dicht') jelentésre nagyon távol állanak.

md. E. M. *kuja* 'kövérség, kövér' NyK. V. 180; *kuja*- 'hízni'.
 finn *kuu* 'adepts renum, sævum'.

Vö. MUSz. 92. sz.

38. *más* 'alius, alter'; *másod, második* 'alter, secundus'.
 vogÉ. *möt* id. VNyj. 15 | KL. *möt* VNyj. 112 | AL. *mot* VNyj.
 159 | K. *mot* VNyj. 199 | P. *mot* VNyj. 238 | T. *mât, mot, AT. mât* VNyj. 270.

zürj. WIED. *möd* 'ein anderer, zweiter' | permi GEN. *myd* id.; *mödik* id. | votj. MUNK. *müd*, Kaz. *müd* id.

mdÉ. *ombo-*, *omu-* | M. *ombä-*, *oma* 'más' (? = dissimilatióval
 finn **muumpi*, SETÄLÄ, SUS. Aik. XIV₃. 35).

finn *muu* 'alius'; *muutama* 'alius quidam, nonnullus quidam' |
 észl *mü* 'anderer, sonstig'.

lpN. *nubbe* 'secundus, alius, alter' | Lule *nubbē*, gen. *nuppē* id. WIKL.; Herj. Und. *nuppie*, Stens. Frost. *muppie* id. HALÁSZ | Enare *nubbe* | lpK. Ter. *nu^umpe*, Kild. *nu^ump*, Not. *nu^upp*, Akk. *nump* id. GEN. A lapp *nubbe* stb. < öslapp **mumbē*- < **mumbä*- (= finn **mümpi*).

MUSz. 643. sz., UL. 312.

39. *száj* (< *szá*; *száj* elvonás a személyragos *szája* alakból) 'mund'; *szád* 'mündung, öffnung'.

vogÉ. *sünt* | KL. *sut*; birt. 3. sz. személyraggal *süntä* VNyj. 103 | AL. *sât* 3. sz. birt. *sântät* VNyj. 155 | K. *sunt* 'szád, nyílás' VNyj. 190. Vö. még vogÉ. *süp* 'száj'.

votj. MUNK. *šu*, Kaz. *šü*: *šuä*, *šued*, *šuez kwašmä* 'szomjazom, -ol, -ik' | zürj. WIED. *šukes* 'durst'; *šukes-* 'dursten'.

cserK. *šu*: *ime šu* 'nadelöhr' SZIL. | H. *šuš* 'loch'; *im šuš* 'das nadelöhr' (valószínűleg 3. sz. birtokos személyraggal).

finn *suu*, gen. *suun* 'os, ostium' | észl *sū* id.

lpN. *čodda*, gen. *čoddaga* 'guttur' | Lule *čotto*, gen. *čoddoka*

id. | lpK. Ter. *čont*, gen. *čontige*; Kild. *čont*, gen. *čonter*; Not. *čodd*, gen. *čottoj* 'speiseröhre, schlund' GEN. < öslapp **čundage*-, **čundega*- UL. 313. Malá *čuvva*, Herj. Frostv. Und. *čuvve* id. < öslapp **čuvvi*, UL. 313.

Vö. MUSz. 272. sz.; PAASONEN, S-laute, 97; SETÄLÄ, FUF. II. 265.

2. Magyar *a* (= *á*) = cser. *u* (*o*), md. *o* (*u*), finn *ū* ~ *u*, lp. *o* ~ *u*.

40. *fan* [*fon*, *fona* Abaúj m., Hegyalja; Székelyföld, Háromszék MTsz.] 'pubes'.

vogAL. *pun* VNyj. 178 | K. *pön* II. 223 | É. *pun* II. 101 'szőr, toll'.

osztjÉ. *pun* 'szőr' PÁPAY 18 | Demj. AKond. *pün*, KKond. *pün* 'haar am körper, wolle, thierhaar'.

cserKel. Mezei *pun* 'toll, szőr' | cserH. RAMST. *pön* 'das haar, die haarfarbe (des pferdes), die feder, das hauthaar (des menschen)'.

md. E. M. *pona* 'haar' ML. 100.

finn *puna* 'rubedo, rubor; color ruber, pigmentum rubrum'; *punainen* 'ruber, rubidus' | észt *puna*, g. *puna* 'röthe'; *punad* 'stoffe zum rothfärben; gemüthsart'; *nemad on ühte puna* 'sie haben gleiche gemüthsart'.

MUSz. 521. sz. A finn és a mordvin szót egybeveti a MUSz. és PAASONEN, Kiel. Lisiä 25. A 'haar' > 'farbe' jelentésváltozásra vö. a finn *karva* 'szőr' és 'szín', valamint az idézett cserH. *pön* szót.

41. *had* [az OklSz. tanúsága szerint a XIV. század közepéig írva: *hodu*, *hod*] 'kriegsvolk, krieg, streit'; 'familie'.

vogÉ. *χánt* | K. *k'önt* VNyj. 190 | P. *k'önt* VNyj. 252 | T. *k'ánt* VNyj. 279 | KL. *k'önt* | AL. *k'ánt* 'had' ÁKF. 316.

osztjÉ. *χánt* 'had' PÁPAY 14, 167.

mdÉ. *koñdamo* | M. *koñama* 'ähnlich, gleich'; *loviñ k.* 'dem schnee ähnlich'; vö. még mdM. *koñdä*, *kuñdä* 'freund, kamerade'.

finn *kunta*, gen. *kunnan* 'complexus, collectio'; *heimo-k.* 'cognati collectione sumti'; *kansa-k.* 'natio' | észt *kond*, gen. *konna* 'gesammtheit, zusammengehöriges ganzes'.

lpN. *godde* 'collectio, congregatio'; *valdde-godde* 'birodalom' | lpS. -*koddē*, gen. *kottē* | lpK. -*ko'nt*: *iemñe-k.* 'maakunta, gegend' GEN.

Vö. MUSz. 89; ÁKE. 316. Azok az idg. alakok, a melyekkel MUNKÁCSI ez utóbbi helyen az idézett finnugor szavakat egybeveti (pahl. *gund* 'heer' | újperzsa *γund*, *γunda*, *γunde* 'schaar, menge, versammelt'), a vocalismus szempontjából nem eshetnek kifogás alá.

42. *halad* [*hallad* NySz., MTsz.] 'fortschreiten'; *halaszt* 'verschieben (eine sache), aufschieben'.

osztjÉD. *χδ̄rāt-* | Trj. *k'δ̄rā-* 'laufen' | V. Vj. *k'δ̄rāl-* 'schreiten' | Ni. *χūrāt-* | Kaz. *χūrā-* 'laufen'. A hangátvetésre nézve vö.:

f. *sulka* ~ o. *töräl* | v. *tāwāl*.

f. *valka-ma* ~ o. *voγol-* | v. *va'ül-*.

md. *mälhkä* ~ o. *mēuäl* | v. *mā'ül*.

zürj. WIED. *kīlal-* 'treiben, fluthen, schwimmen, angeschwemmt werden, fluss abwärts fahren'; *kīlöd-* v. caus.

mdE. *kolgems* | M. *kolgan* 'folyni', NyK. V. 179, SUS. Aik. XIV. 33.

finn *kuljen*, inf. *kulkea* 'progredi, provehi, iter facere' | észtkulge- 'sich bewegen, sich begeben, ziehen'.

lpN. *golggat*, 1. sz. *golgam* 'fluere; vagari' FRIS | lpS. *kol^oko-* 'fliessen, rinnen, herumstreifen' WIKL.; *kalākat*, *kallākēt*, *kallākāt* id. HAL. | lpK. Ter. *kolki-*, Kild. Not. *kolke-* 'fliessen' | En. *kulkeä*, *kuulkeä*, *kulggaä* id. UL. 286.

Vö. MUSz. 101. sz. [Máskép, de helytelenül SZILASI, Adal. 8].

43. *hall* (< **hadl-*) 'hören'.

vogÉ. *χōl-* | KL. *k'wōl-* VNyj. 129 | AL. *k'ōl-*, 1. sz. *k'állam* VNyj. 172 | P. *k'wōl-* III. 521 | T. *k'āl-* VNyj. 256.

osztjÉD. *χūt-* | Trj. *k'ō'ā-* | V. Vj. *k'ōl-* | Ni. *χut-* | Kaz. *χō'ā-* | O. *χō'l-* id. Alaphang **o*, SUS. Toim. XXIII. 148, 279.

zürj. WIED. *kyl-* 'fühlen, empfinden, hören, merken, spüren, wittern' | permi Rog. *kiv-*, *kyl-* | votj. MUNK. *kyl-* id.

cser. K. E. *kol-* 'hören' SZIL. | H. *kolaš*, 1. sz. *kolam* id. RAMST.

md. E. M. *kulan* id. NyK. V. 182.

finn *kuulen*, inf. *kuulla* 'audire, auscultare, obedire'; *kuultele-*, *kuuntele-* v. frequ. | észtküle- id.

lpN. *gullat*, 1. sz. *gulam* id.; Polm. *gulläst*, SUS. Toim. XX.

186 | lpS. *kullat*, 1. sz. *kulāu* id. WIKL.; Stens. *kū^ulet*, Herj. Und. *kū^ulih*, Frostv. *kū^ullot*, *kūllot*, *kuollot* id. HALÁSZ | Enare *kuulüð*, *kullað* UL. 292 | lpK. Ter. *kullj-*, Kild. Not. *kulle-*, Akk. *kullo-* id.

Vö. MUSz. 102. sz.

44. hat 'sechs'.

vogÉ. *çät* | KL. *k'ät* VNyj. 105 | K. *k'öt*, *k'ot* | P. *k'ät* | T. *k'ät* id.

osztjÉD. *çòt* | Ni. *çut'* | Kaz. *çòt'* id. ~ Kond. *çut'* | Trj. *k'ut'* | V. Vj. *k'ut'* | O. *çut* id. Az ósosztjákban *ç* ~ *u* hangzóváltás. SUS. Toim. XXIII. 101, 298.

zürj. WIED. *kvait* | permi GEN. *krat*, *kvat* | votj. MUNK. *kwat* id. cserK. *kut* (attr.), *kudot* (subst.) | H. *kut*, *kudôt* id. RAMST. mdE. *koto* | M. *kota* NyK. V. 177.

finn *kuusi*, gen. *kuuden* | észt *küé*, gen. *küe*.

lpN. *gutta*, *gut*, gen. *guða* | S. *kuhta*, gen. *kutā* WIKLUND; *kühta*; *köhta*, *köuhta*; *küte*, *ķõ'ta*, *kouta*, *kuota* id. HAL. | lpK. Ter., Kild. *kutt*, Not. *kuht* id. GENETZ.

Vö. MUSz. 116. sz.

45. *kallani*: 'ványolni, sűríteni a gyapjúposztót' SZD.; *kallik*: *kallott* 'attritus, detritus'; *kallódik* 'sensim atteritur, conteritur, consumitur'.

vogÉ. *çäl-* 'elfogy' I. 145; *çölt-* 'elfogyaszt' II. 143; 'tölt (időt)' III. 185 | AL. (*kwat-*) *k'wäläläls* 'elfogyatkozott', VNyj. 161 | K. *k'öl-* 'pusztulni'; 1. sz. *k'ölyəm* v. *k'ölam* VNyj. 219 | K. *k'wäl-* 'elfogy' II. 232 | T. *k'ul-* 'elfogy' VNyj. 275. SZILASI Szójegyzéke helytelenül egynek veszi a vogÉ. *çäl-* 'meghal' stb. igével. A vogT. *k'ul-* hibásan a *çül-* 'marad' czímszó alatt.

osztjÉD. *çöpa-* | Trj. *k'öpa-* | V. Vj. *k'ölä-* | Ni. *çötä-* | Kaz. *çösa-* | O. *çöl-* 'ein ende nehmen, vergehen'. Alaphang: *ç, SUS. Toim. XXIII. 110, 287.

finn *kulu-* 'teri, atteri, consumi'; *kulutta-* v. caus.; *kulu* 'kopás, fogyás, költség' | észt *kulu-*, caus. *kuluta-* id.

lpN. *gollat*, 1. sz. *golam* 'elabi, obsumi, consumi'; Polm. *göllät*; praes. plur. 3. sz. *golläk*; impf. sg. 3. sz. *gollä* 'vergehen (von der zeit)', SUS. Toim. XXIII. 186.

Vö. MUSz. 3. sz.

3. Magyar *o* = cser. *u*, md. *o*, finn *u*, lp. *o*.

46. fon [fanal NySz., MTsz.] 'spinnen, flechten'.

vogT. *pun-* 'fonni' VNYj. 295.

osztjÉ. *ponəy* 'fonott' PÁPAY, 161 | D. *puntem* 'zwirnen' Castr. zürj. WIED. *pan-* 'anfangen (bes. gewebe, flechtwerk, u. dergl.)'; *panan* 'aufschlag, aufzug, kette (eines gewebes)' | *permi* Rog. *pan-* 'сНОВАТЬ, ОСНОВАТЬ, НАСНОВАТЬ, МОТАТЬ, ЗАПМЕТАТЬ ЛАПТИ' | votj. MUNK. *pun-*, Kaz. *pen-* 'flechten, drehen, winden'. A *permi* nyelvekben **u* ~ *a* hangzováltás, WICHMANN, Vocalismus, 74.

cserK. *pun-* GEN. | E. *pun-* Trj. | H. *pānaš* 'winden, zwirnen, flechten' RAMST.

mdE. *ponams* | M. *ponan* SUS. Aik. XIV. 33; PAASONEN, Kiel. Lisiä. 26.

finn *puno-* 'contorquere filum (s. funiculum), nere' | észT *punu-* 'flechten'.

lpN. *bodnyat* 1. sz. *bonjam* 'torquere, pervertere, nectere (funiculum)'; Polm. *boď'ńādt*, 3. sz. *boď'ńā* SUS. Toim. XX. 213; *baď'ńādt* 1. sz. *banām* 'spinnen' Uo. 237 | Lule *poñe-* 'drehen, winden, spinnen' WIKL. | lpK. Ter. *ponna-* Kild. Not. *ponne-* 'drehen (z. b. ein seil auf dem knie)'.

Vö. MUSz. 559. sz.

47. *homorú* 'concauus, convexus'; *homlít* 'vitem propago', 'vertere, aduolere'; *behomlit* NySz. 'bedecken, begraben'; *homlok* 'stirn' (vö. SZINNYEI, NYH³. 90.).

vogÉ. *χāmi* 'hasra' I. 5; igekötő: *χāmi rauti* 'fölfordít' II. 118 | KL. *k'am* 'arczczal, felső részszel lefelé' VNYj. 113 | K. *k'āmi* id. VNYj. 204 | P. *k'āmüi*, *k'āme* id. VNYj. 241; — vogÉ. *χāmitaxt-* 'egymást elborítja' I. 160 | P. (*k'ām-*) *k'ām-* 'lefelé borítani a szájával' VNYj. 241 | T. *k'āmut-* id. VNYj. 276, 295.

osztjÉD. *χōmdā* | Trj. *k'āmōtrē* | V. Vj. *k'ōmtāχ* | Ni. *χōmtā* | Kaz. *χōmtā* | O. *χōmdā* 'mit dem gesicht zur erde, zum boden'. Alaphang **ō*, SUS. Toim. XXIII. 116.

zürj. WIED. *kymal-* 'verdecken, beschatten'; *kymyn*, *kymnön* 'mit dem gesicht nach unten, od. zur erde'; *kymös* 'stirn' | *permi* GEN. *komín* 'umgestürzt'; *komös* 'stirn' | votj. MUNK. Sar. *kim-* 'valamely üreges tárgyat beföldni, beborítani, földéll ellátni';

kimal-, kemal- 'beborítani, befedni; fölborítani, ledönteni'; *kimäs*, Kaz. *kemäs* 'homlok'; *kimit*: *k. usni* 'arczra borulni, előre borulni'.

cserK. *kumalám* 'sich bücken'; *kumok* 'arczczal lefelé, fölfordulva' SZIL. | H. *kâmâk* 'um, umgewendet'; *kâmâlas* 'sich vorbeugen'; *kâmâktaš* 'umwenden, umwerfen', RAMST.

md. *komams* 'meg- v. lehajol'; *komada* 'lehajolva, haslag'; *komafâtoms*, *komavtoms* 'meghajt, fölfordít'.

finn *kumo* 'fölfordult helyzet' (*kumossa*, *kumoon*); *kumole-*, *meg-*, 'földönteni'; *kumara* v. *kumaro* 'hajtott helyzet'; *kumartaa* 'hajolni' | észt *kumm*, gen. *kummi*, *kummu* 'gewölbe, wölbung'; *kummer*, gen. *kummera* 'convex, concav'; *kummarda-* 'sich beugen'. Különválasztandó a MUSz.-tól idevont észt *kömel* 'hohlmesser', *köver* 'krumm' s rokonai, vö. OJANSUU: Virittäjä, XIII. 26.

lpN. *gomotet* 'invertere'; *gomo*, *gomos* 'inversus, præceps' | S. *koppmu* nur. attr. (öfter *komu*; als præd. wird das adv. *koppmut* gebraucht) 'umgestülpt, umgewendet'; *koppmone-* 'umfallen'; *koppmërte-* 'sich bücken' WIKL. | lpK. Ter. *kommat*, Kild. *kommað* 'umgestürzt'; Ter. *ko'mede-*, Kild. *kome-*, Akk. *komete-* 'umstürzen, streuen, giessen'; *ko'mmerde-* 'sich verbeugen' GENETZ.

Vö. MUSz. 137. sz.

48. **mony** 'ei; männliches glied'.

vogÉ. *mân*, *môn* | K. *mân* | T. *mân* 'herezacskó' NyK. XXV. 276, VNyj. 261.

cserK. *muno* 'hode' GEN. | H. *mânê* 'ei' RAMST.

mdÉ. *mona* 'tök, here'; *m.-ked* 'tökzacskó', NyK. V. 231.

finn *muna* 'ovum' | észt *muna* id.

lpN. *mânne*, gen. *mane*; *monne*, gen. *mone*; *munne*, gen. *mune* 'ei'; Polm. *mañni* gen. *manī* id. SUS. Toim. XX. 71. | L. *monne-* 'ei' WIKL. | lpK. Ter. *ma'nn-*, Kild. *ma'nn*, Not. *mō'nn* id. GEN. | Enare *mane* UL. 287,

Vö. MUSz. 669.

49. **olvadni** 'schmelzen' (intr.); *olvasztani* (tr.) 'schmelzen'.

vogÉ. *tol-*, *tâl-* 'olvadni' | KL. *tâl-* VNyj. 121 | K. *tâj-* VNyj. 224 | P. *talt-* (caus.) | T. *tâl-* VNyj. 291.

osztjÉD. *tât-* | Trj. *āā-* | V. *lōla-* | Vj. *lōla-* | Ni. *tōta'* |

Kaz. *а̇оа̇*- | O. *lwl*- 'schmelzen'. Alaphang; **ǵ*, SUS. Toim. XXIII. 57, 287. OsztjKond. PAAS. *tat̃* 'ungefrozen, flüssig'.

zürj. WIED. *syl* 'thau, thauwetter'; *syl*- 'thauen, schmelzen' | permi GEN. *sol*- id.

cser. K. E. *šulem* 'schmelzen' SZIL. | H. *šlem* id. RAMST. md. *sola* 'ungefrozen'; *sola* 'aufthauen, schmelzen' ML. 101. finn *sula* 'ungefrozen, flüssig'; *sula*- 'schmelzen, aufthauen' | észl *sula*, *sula*- id.

lpN. *šolggit* 'liquefacere'; *šolgidet* 'liquefieri' | Stens. *šieleketit*, *šielektit̃* (caus.) HALÁSZ.

Vö. MUSz. 927. sz.; DONNER, Wb. 716. sz.; SETÄLÄ, ÄH. 239; PAASONEN, *S*-laute, 19.

50. toll [tall, tabu, tallú, tallu NySz., MTsz.; *o* > *a* a következő szótag **ó*-jának hatása alatt, vö. WICHMANN, Nyr. XXXVII. 245; *tulu*, *tulú* Székelyföld, MTsz.] 'feder'.

vogÉ. *tāul*, *tāwəl* | KL. *tāul* VNyj. 102 | K. *tāul* | T. *tül*, *töl* 'szárny' NyK. XXV. 276.

osztjÉD. *tōr̃ət* | Trj. *tōr̃ə̇* | V. Vj. *tōr̃əl̃* | Ni. *tōr̃ət̃* | K. *tōr̃ə̇* | O. *tōr̃əl* 'feder, flügel.' Alaphang; **ǵ*, SUS. Toim. XXIII. 111, 287.

zürj. WIED. *tyl*, *bord-t.*, *t.-bord* 'feder, flügel, schwungfeder' | permi GEN. *töl*, *bord-t.* id. | votj. MUNK. *tīli*, Kaz. *teļ* id.

cserK. *töl* 'feder' GEN.

md. *tolga* | Sel. Kažl. *dolga* id. ML. 11.

finn *sulka*, gen. *sulan* (< **tulka*) 'penna, pluma' | észl *sulg*, gen. *sule* 'feder'.

lpN. *dolggit* 'befjædre'; *dolggai* 'pinnatus' | Lule *tol̃kē*, gen. *tol̃kē* id. WIKL. | lpK. Ter. *tõlke* id. GEN.

Vö. MUSz. 234. sz. SETÄLÄ, ÄH. 9.

4. Magyar *á* ~ *o* (= *ā* ~ *o*) = cser. *u*, md. *o*, finn *u*, lp. *o*.

51. há- : *hány* 'quot'; *ha* [< **há*, vö. *haa*, *há* NySz.] 'quando?', *si*?; ho- : *hol* 'ubi', *hova* 'quo', *honnan*, *honnét* 'unde'; *hogy* 'quomodo, ut'.

vogÉ. *χā*, *χā̃χā* 'ki'?; *χoti* 'minő'?; *χum*, *χuml̃* 'hogyan'? VNyj. 14 | KL. *k'ank'ä* 'ki'?, *χot* 'mely'?, *k'um*, *k'uml̃* 'hogyan' VNyj. 111 | AL. *k'angwa*, *kwät* id. VNyj. 159 | K. *k'on*, *k'wän*

'ki?', *k'ómlə* 'hogyan' VNyj. 198 | P. *k'ân*, *k'wân* 'ki?', *k'um*, *k'umlə* id. | T. *k'ân* 'ki?', *k'ot* 'melyik?'; *k'unül*, *k'unäz* 'hogyan'.
 osztjÉ. *çoj* | Irt. *çoje*, *çoi* 'ki?'; É. *çodj* | Irt. *çota*, *çoda*
 'hogyan'; Irt. *çot*, *çota* mi? PÁPAY, PATK. ÉD. *çùn* | Ni. *çun* |
 Kaz. *çə'n* ~ Trj. *k'un'tə* | V. Vj. *k'un'tə* | O. *çun* 'wann' KARJ.
 SUS. Toim. XXIII. 138, 298.

zürj. WIED. *kod*, *kody* 'welcher'; *kodar* 'welcher'; *kodyr*
 'wann, wenn', *kor* id.; *kutšöm* 'welcher, was für ein'; *kydž*,
kydzy 'wie'; *kytön*, *kytönö* 'wo' | permi GEN. *kúdik* 'welcher';
kudór 'wann'; *kotón* 'wo', *kotisün* 'woher', *koččo* 'wohin'; *kyž*
 'wie' | votj. MUNK. *ku* 'als, da, wenn'; 'wann'; *kud*, *kudiz* 'welcher';
kitjn, Kaz. *keten* 'wo'; *kitis*, Kaz. *ketis* 'von wo'; *kitči*, Glaz.
kitši, Kaz. *ketši* 'wohin'; *kijži*, Malm. Glaz. *kijži*, *kijži*, Kaz *kiže*. 'wie'.
 cserK. *kudo* 'welcher'; *kuš*, *kušta* 'wo'; *kušec* 'woher', *kušo*
 'wohin', GEN. | H. *kəðə* 'wer'; *kəštə* 'wo', *kəšəts* 'woher', *kəškə*
 'wohin', RAMST.

md. *ko*: *kona* 'mely'; M. *kosa* | E. *koso* 'hol'; M. *kosta* | E.
kosto 'honnét': *kov* 'hova'; *koda* 'hogy, hogyan', NyK. V. 176.

finn *ku-*: *kuka* 'quis', *kussa* 'wo', *kuin-ka* 'wie'; *lumpi* 'uter';
koska 'wann', stb.

lpN. *go* 'quum, quando, si, quod'; *gost* 'ubi, unde'; *gosa*
 'quo'; *gutte*, gen. *gude* 'qui, quis' | Lule *kuhti* 'quis'; *ko* 'wie,
 als, wenn'; *ko-* 'interr. und relat. pronominalstamm', WIKL. | lpK.
kū, gen. *kon* 'quis'; Ter. Kild. Not. Akk. *ko'st* 'wo, woher'; Ter.
kozi, Kild. *kōs*, Not. *kōzz*, *kōs* 'wohin' GENETZ.

Vö. MUSz. 129. sz.

E csoport szavainak magánhangzó-megfeleléseit a következő
 táblázat tünteti fel:

	m.	v.	o.	z.	v.	cs.	md.	f.	lp.
fa	\bar{a}	\hat{a}		u	u	u		\bar{u}	
háj	\bar{a}				o	v'o	u	\bar{u}	u
más	\bar{a}	\hat{a}, o		ö	\dot{i}		o	\bar{u}	
száj	\bar{a}	$u \sim \hat{a}$		u	u	u		\bar{u}	$o \sim u$
fan	\hat{a}	u	u			u, $\hat{\delta}$	o	u	
had	\hat{a}	\hat{a}	? \hat{a}				o	u	o
halad	\hat{a}		o	\dot{i}			o	u	$o \sim u$
hall	\hat{a}	\hat{a}	o	\dot{i}	\dot{i}	o	u	\bar{u}	u
hat	\hat{a}	\hat{a}	$o \sim u$	va	ua	u	o	\bar{u}	u
kall	\hat{a}	$\hat{a} \sim u$	\check{o}					u	o
fon	o	? u	o	a	u, e	u, $\hat{\delta}$	o	u	o
homorú	o	\hat{a}	\check{o}	\dot{i}	\dot{i}	u, $\hat{\delta}$	o	u	o
mony	o	\hat{a}				u, $\hat{\delta}$	o	u	o
olvad	o	\hat{a}	\check{o}	\dot{i}	\dot{i}	u, $\hat{\delta}$	o	u	o
toll	o	\hat{a}	\check{o}	\dot{i}	\dot{i}	$\hat{\delta}$	o	u	o
hány	$\bar{a} \sim o$	$\hat{a} \sim u$	o	o, u, \dot{i}	u, \dot{i}	u, $\hat{\delta}$	o	u	$o \sim u$

Kétségtelennek tarthatjuk, hogy e csoport a finnugor *u*-sor megfeleléseit foglalja magában.

Legtarkább képet a permi nyelvek vocalismusa mutat; összevetve e táblázatot az előbbiekkal, legfellebb annyit állapíthatunk meg, hogy az *u*-sor leggyakoribb képviselője a permi nyelvekben az *i*-hang. Ugyancsak $u \sim i$ megfelelést találunk még a következő esetekben is:

f. *uusi* \sim z. *vil'* | v. *vil, vil'*.

f. *kutoa* \sim z. *kí-* | v. *kí-, küj-, kuj-, ku-*.

f. *uudin* \sim z. *von, p. in* | v. *in*.

f. *wida* \sim z. *už-, p. yj-* | v. *ujani*.

f. *kusi* \sim z. *kudž, p. kyž* | v. *kíž*.

f. *kuusi* 'fenyő' \sim p. *kyz id.* | v. *kiz, kez*.

f. *tuuli, tuulla* \sim z. *töl, p. tyl, tyl-* | v. *töl, tül, WIED. til-*.

f. *tuli* \sim z. *tyl, tyv* | v. *tíl, tel id.*

?f. *turmio, turmella* \sim permi GEN. *tjrmi-* 'mürb. muftig werden, sich verliegen'; z. *törmy-* id.

md. *koñams*, cser. *kumem* ~ z. *kuñ-*, p. *kyñ-* | v. *kyñ-* 'húny'.
 f. *luu* ~ z. *ly* | v. *lj*, *lj* id.
 f. *lumi* ~ z. *lym* | v. *limi*, *lemé* id.
 md. *muškems*, es. *māškam* ~ z. v. *māšk-*.

A lappban *u* valószínűleg az erős, *o* a gyenge fokot képviseli; a mordvinban fordítva *o* az erős, *u* a gyenge fok folytatása volna (így SETÄLÄ, SUS. Aik. XIV₃. 51).

A finnugor *u*-sor e szerint, ha csak a leggyakoribb megfeleléseket vesszük figyelembe, így alakulna meg: lp. *u* ~ *o*, finn *ū* ~ *u*, md. *o* ~ *u*, cser. *u* (*â*), zürj. *votj. i*, osztj. *o*, vog. *â*, *o*, magy. *á* ~ *o*.

* * *

Visszatérve oda, a honnan kiindultunk, a magyar *a*-hangok finnugor előzményeit a következő összeállítás szemlélteti:

á-sor: magy. *á* ~ *á*
â-sor: magy. *á* ~ *a*
o-sor: magy. *á* ~ *o* (> *a*)
u-sor: magy. *á* ~ *o* (> *a*).

Látnivaló, hogy mind a négy sor erős fokát a magyarban a hosszú illabialis *á* képviseli. A gyenge fokon az eredeti kvalitativ különbségek mégis annyiban megmaradtak, hogy a magyar *á*¹ és *á*² rövid *a*-val, az *á*³ és *á*⁴ ellenben rövid *o*-val (és ebből fejlődött *a*-val) váltakozik.

Tudom, hogy messze vagyunk még attól, hogy a finnugor nyelvtudományban szabályos magánhangzó-megfelelésekről beszélhessünk, olyan értelemben, mint a román, vagy a germán nyelvek terén. De másrészt lehetetlen a közölt egybeállításokból kitetsző, sokszor szinte meglepő szabályosságot fel nem ismernünk, s ez reményt ad arra, hogy egykor, ha a megbízható nyelvanyag gyarapodik s az egyes nyelvek vocalismusával foglalkozó részletkutatások is szaporodni fognak, a finnugor hangzók történetének bonyolult szövetét is szálaire bonthatjuk.

GOMBOCZ ZOLTÁN.

Udvarhely vármegye székely nyelvjárásának hangtani sajátságai.

(Első közlemény.)

Udvarhely vármegye egyes vidékeinek nyelvjárasi viszonyairól már két ízben volt alkalmam hírt adni a magyar nyelvészeknek. Egyszer, mikor Szováta környékén végzett nyelvjárasi tanulmányaimnak Nyelvjárasi jegyzetek címén közölt ismertetése közben Udvarhely vármegye északi részének, az úgynevezett Sóvidéknek nyelvjárásáról is szóltam (Nyr. XXXII. 558), és egyszer, mikor Székelyudvarhelytől Brassóig való utamnak nyelvjárasi tanulságai során a két Homoród vidékének nyelvét ismertettem (Nyr. XXXIII. 445). Azóta az 1907. és 1908. év nyarán, sikerült a megyének még hátralevő, és pedig elég jókora részét is bejárnom, most már tehát abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy összefoglaló képét nyújthatom az egész megye nyelvjárasi állapotának.

E kép megrajzolásához első sorban ugyan e négy utazásom folyamán gyűjtött saját jegyzeteimet használtam föl, de figyelemmel voltam természetesen arra is, a mit én előttem e tárgyról már más nyelvjárastanulmányozók is írtak. S ez nem is mondható éppen kevésnek. Az első, BUDENZ JÓZSEF, Adalékok a székely beszéd ismertetéséhez című értekezésében (M. Nyelvészet V. 384), még nem sok sajátképpen Udvarhely megyei sajátságot említ, de igen gazdag ilyenekben KRIZA JÁNOSnak a Vadrózsák függelékeként közölt nyelvjárasi tanulmánya. A nyelvtudományban való járatlansága miatt persze több elemi tévedése és még több a maga naivságával igazán mosolyra indító megjegyzése is akad, de örömmel kell elismernem, hogy ez a formailag teljesen elavult tanulmány meglepően gazdag igen

értékes megfigyelésekben, melyek még ma sincsenek teljesen kiaknázva és értékesítve nyelvészeti irodalmunkban. Minden tekintetben gyarló azonban és szinte teljesen értéktelen FAZEKAS ELEKnek a székelyudvarhelyi áll. főreálisk. 1873. évi értesítőjében megjelent Az udvarhelyszéki nyelvjárás ismertetése cz. értekezése. (V. ö. SZARVAS GÁBOR bírálatát is Nyr. III. 260.)*) És bizony nem sok jót mondhatok STEUER JÁNOSnak a 80-as évek végén és a 90-es évek elején legnagyobbbrészt a Nyr.-ben megjelent székely nyelvjárás tanulmányairól sem, melyeknek legtöbbje Udvarhely megyére is vonatkozik. Nem azt rovom fe hibájául, hogy ennek vagy annak a jelenségnek megfigyelése vagy magyarázata téves — mert hiszen meg vagyon írva, hogy még a bölcs is hétszer botlik egy nap, hát hogy ne tévednénk mi! — hanem azt, hogy olyan határozottsággal beszél a különféle székely nyelvjárásokról, mintha a legpontosabban ismerné mindnyájukat. Pedig úgy látszik, hogy ő soha ki nem mozdult Székelyudvarhelyről és csak tanítványaitól és odavaló ismerőseitől kapott adatok alapján ír az egyes vidékek nyelvi sajátosságairól. Hogy mennyire nem lehet azonban megbízni az ilyen értesítésekben, még ha az illető úri embernek szülő falujára vonatkoznak is, arról már nagyon sokszor volt alkalmam meggyőződni; nem csodálkozhatunk tehát azon sem, hogy STEUERnek különösen a nyelvjárás földrajzot illető adatai legeslegtöbbször tévesek. Hogy erre nézve csak egyet idézzek, nem furcsa-e pl. az, hogy a Székelyudvarhelytől délre és észak-nyugatra eső községeket fel Zetelakáig és Korondig mind a keresztúri nyelvjáráshoz számítja, a melynek legjellemzőbb sajátossága az $a > \acute{a} - \acute{a}$ hasonulás (Nyr. XXII. 256, térk.), holott e sajátosságnak ezen a vidéken sehol semmi nyoma. Ebből nyilvánvaló, hogy STEUER még a Székelyudvarhely tőszomszédságában fekvő községek nyelvjárását sem ismerte saját tapasztalatából. (Egyik-másik jelből ítélve legfeljebb annyi látszik valószínűnek, hogy

*) Ez értekezést legnagyobb sajnálatomra nem olvashattam el egészen, mert a budapesti nyilvános könyvtárakban nincsen meg, s a székelyudvarhelyi főreáliskolának is már csak egy csonka példánya van belőle. Igen hálás volnék, ha tanártársaim közül valaki tudomásomra adná, hogy melyik iskola könyvtárában található egy ép példánya.

talán a Homoród vidékén csakugyan járhatott.) Rajta kívül tudtommal még csak egy író tárgyalt Udvarhely megyei nyelvjárási kérdéseket; MÁRKOS ALBERT, a ki a kolozsvári unit. kollégiumnak 1905/06. évi értesítőjében Igék a nyikómenti székelységben czímen az igeidők és igemódok használatát ismerteti. ERDÉLYI LAJOSNAK Háromszékre vonatkozó hasonló tárgyú értekezését választotta mintául (NyK. XXXV. 332), tehát aránylag könnyű munkát végzett, de jól végezte és valóban hézagpótló munkát végzett, mert ebből a szempontból még egészen ismeretlen volt Udvarhely vármegye székely nyelvjárása.

Jelen értekezésemben az Udvarhely vármegye székely nyelvjárását jellemző hangtani sajátságokat szándékozom tárgyalni. Azon hangtani sajátságokat, a melyek nem általános székely jelenségek, s a melyek hangtörvényszerű természetűek, nem pedig esetleges vagy szórványos elváltozások eredményei. A közszékely sajátságokat is, és az egyes szavakban itt-ott tapasztalható eltéréseket is akkor fogom részletesen ismertetni, ha majd az egész székely nyelvterület átvizsgálása után sikerül megírnom a székely nyelvjárások általános hangtörténetét.

Vizsgáljuk meg tehát az imént kitűzött szempontból legelőször is Udvarhely vármegye székely nyelvjárásának hangállományát.

A köznyelvtől való eltérést ebben a tekintetben csak a magánhangzók sorában tapasztalhatunk; mert hiszen az *ly* más-salhangzó hiánya valóban közös vonása a köznyelvnek és a székelylyel együtt a legtöbb magyar nyelvjárásnak. A magánhangzók során fölülről lefelé végighaladva azt találjuk, hogy közöttük is a legfelsőbb nyelvállásúak tökéletesen olyan képzésűek, mint a köznyelvéi. Csak annyit kell talán mint negativumot e pontra nézve megjegyeznünk, hogy STEUERNEK azon állítása (A székely nyelv hangjai, Különny. 9. l.), hogy a szűk ejtésű hosszú \bar{i} , \bar{u} , $\bar{ü}$ mellett széles ejtésű \bar{i} , \bar{u} , $\bar{ü}$, is előfordul,*) téve-

*) Hogy a máskülömben biztosan bekövetkező zavart és tévedést elkerüljem, kénytelen vagyok tanulmányomnak e fonetikai részében a FUF. hangjelzését használni. A továbbiakban azonban ismét a magyar nyelvjárási irodalomban szokásos nagyolt átírást fogom használni.

désen alapul. Én legalább széles ejtésű hosszú \bar{i} , \bar{u} , \bar{u} -nak sehol semmi nyomát sem észlelhettem s úgy látszik maga STEUER is belátta később, hogy tévedett, mert A székely hangrendszer című utolsó, addigi kutatásainak eredményeit összefoglaló dolgozatában (Nyr. XXII. 298, 302) már nem említi őket. Még a második nyelvállásuk közül is rendes képzésűek a rövidek. (Tehát itt is téved STEUER, mikor az o , \bar{o} -ról a Sz. Ny. H. 8. 1. azt állítja, hogy a köznyelveknél zártabb ejtésűek, az u , \bar{u} felé közeledők, vagyis = FUF. ϱ , $\bar{\varrho}$. Külömben ezen állítását is hallgatólag visszavonta azzal, hogy későbbi dolgozataiban már nem említi). De már nem egyeznek a köznyelvekkel a hosszúak. Ezt már 1888 óta tudjuk, STEUERnek a székelyudvarhelyi áll. főrealisk. az évi értesítőjében közölt, már az imént említett értekezésének megjelenése óta. De hogy milyenek ezek a hosszú magánhangzók, azt bizony rosszul tudtuk.

STEUERnek utolsó ez ügyben nyilvánított véleménye szerint \hat{e} , $\hat{é}$, $\hat{é}$, \hat{o} , \hat{o} és \hat{o} , \hat{o} (= FUF. \bar{e} , $\bar{é}$, $\bar{é}$, \bar{o} , \bar{o} és \bar{o} , \bar{o}) volnának (Nyr. i. h.). Az \bar{e} megfigyelése és meghatározása helyes. De hogy a többiek kérdését tisztázhassuk, idéznem kell legelőbb is ezen első értekezésének következő két helyét.

«Közvetetlen tapasztalásból tudom, hogy ez a székely \bar{e} [= FUF. \bar{e}] a szélesen ejtett hosszú, zárt \hat{e} [= \bar{e}]-nél is zártabb ejtésű s az i felé közeledő hang. Azaz articulatio közben a száj állása a hosszú, széles zárt \hat{e} [= \bar{e}] és a hosszú, széles, még zártab \hat{i} [= \bar{i}] között van. S nem is a régi nyílt \hat{e} -nek, hanem a tiszántúli s egyéb nyelvjárásbeli \hat{i} -nek felel meg. (Vö. *kénál: kínál, kénlódni: kínlódni, kíván: kíván, kincs: kincs, éfju: ifjú.*)» Sz. Ny. H. 6—7. l. «Hosszú \hat{o} -féle hang kettő van a székelységben: \hat{o} és \bar{o} [= \bar{o}]. Az első a köznyelvi hosszú, szűk ejtésű \hat{o} [= \bar{o}]; a másik a föntebbi rövid ϱ [= ϱ]-nak megfelelő hosszú hang, a szélesen ejtett, igen zárt \bar{o} [= \bar{o}]. Hasonlókép az \hat{o} is a köznyelvi szűk \hat{o} [= \bar{o}], ellenben a rövid \bar{o} [= \bar{o}]-nek megfelelő hosszú hang a széles ejtésű, igen zárt \bar{o} [= \bar{o}]. S érdekes jelenség, hogy ezen zártabb \bar{o} , \bar{o} -nek a tiszántúli nyelvjárásban megint \hat{u} , \hat{u} felel meg, azaz a rendesnél egy fokkal zártabb hang, éppen úgy, mint az \bar{e} : \hat{i} -nél történt, pl. *lő, vándoróni, rabóni, parancsosz, szagótam | ő, ők, kö, lőni, szőni, fő (fej), tő (tőke), cső, jőni.*» I. h. 8. l.

Ebből tehát nyilvánvaló, hogy akkori véleménye szerint a zártabb eredetű köznyelvi \hat{e} , \hat{o} , \hat{o} helyén \bar{e} , \bar{o} , \bar{o} hangot, nyilván

tabb eredetű ilyen hangok helyén pedig a mai köznyelveket ejtenék. Ebben az állításban azonban háromszoros tévedés van. Tévedés a hangok zártsági foka, szélessége és (a miről alább lesz szó), az eredetibb hangoknak való megfelelés tekintetében.

Hogy a széles ejtésű \bar{o} és $\bar{\bar{o}}$ a Székelyföldön nem zártabbak mint megfelelő rövidjeik, azt STEUER később maga is belátta, mert ez állítását is hallgatással mellőzi ezentúl, de széles ejtéssel való képzésüket, valamint azt, hogy \bar{e} és $\bar{\bar{e}}$ mellett valamivel magasabb nyelvállású $\bar{\bar{e}}$ is van, azt mindvégig fenntartotta (vö. Nyr. XXII. 298), bár ennek az állításnak sincsen legcsekélyebb alapja sem. STEUERT ú. l. BALÁSSY DÉNES tévesztette meg, a ki egy (állítólag a bethlenfalvi nyelvjárást tükröző) elbeszélésében ilyen kiejtést jelöl: *szēnház, ēs, kēsünk, fēmászunk, vēg. nēp, ēnekōtek, szēp*, stb., s hangjelölésének ilyen zavaros magyarázatát adja: «Az \bar{e} gyöngé \bar{e} , mint ezekben: derék, menj, szem, egy; ez az \bar{e} a mélyebb e és az i és \bar{e} hangokhoz közel álló \bar{e} között*) foglal helyet» (Nyr. VII. 377). Ebben az egy jegyzetben (a melyre egy ízben hivatkozik is, Sz. NyH. 6. l.) vélem én felismerni STEUER minden hangtani tévedésének végső forrását. Az volt a szerencsétlensége, hogy túlságosan megbizott BALÁSSY DÉNES székely nyelvérzékében. Ez a hitelesnek vélt i és $\bar{\bar{e}}$ hangokhoz közel álló « \bar{e} », (mely azonban nem FUF. e , sem pedig a liquidák előtt jelentkező \bar{e} , melyet Steuer jól ismert), természetesen nem lehetett volna egyéb, mint $\bar{\bar{e}}$. Ez az $\bar{\bar{e}}$ maga után vonta rendszerében a szélesebb és zártabb ejtésű $\bar{\bar{o}}$, $\bar{\bar{\bar{o}}}$ -t, hozzájárultak ezekhez a KRIZA-féle «terpedt hangzók», melyekben — ismét KRIZA tekintélyében bízva — szintén nem mert kételkedni, végül a kellőleg fel nem ismert kettőshangzók, úgy hogy fonétikai rendszere évről-évre bonyolultabbá és ellentmondóbbá vált. Valóban nem csodálkozom rajta, hogy végül belezavarodva vagy belefáradva e nehéz kérdésekbe, végképpen felhagyott székely nyelvjárási tanulmányaival.**)

*) Én ritkítottam.

***) STEUER tekintélye viszont BALASSÁT tévesztette meg. Csak ebből tudom ugyanis megmagyarázni magamnak a magyar nyelvjárásokról írott könyvének következő helyét: «Azóta nekem is volt alkalmam e hang képzését megfigyelni s csak megerő-

A valóság az én meggyőződésem szerint e kérdésben az, hogy Udvarhely megyében és (a mennyire eddig ismerem) az egész Székelyföldön van ugyan \bar{e} hang is, meg \bar{e} is, de \bar{e} vagy a rendesnél valamivel zártabb \bar{e} (BALASSA) sehol sincsen,*) és ép úgy nincsen (legalább általános használatképpen), se rendes, se a rendesnél magasabb nyelvválású széles \bar{o} , \bar{o} , csak a köznyelvi szűk ejtésű \bar{o} , \bar{o} . Van azonban a második nyelvválású magánhangzók sorában három kettőshangzó, melyeknek egyik eleme csakugyan széles ejtésű \bar{e} , \bar{o} , \bar{o} .

STEUER első hangtani dolgozatában (Sz. NyH. 14.) még csak LŐRINCZ KÁROLYNAK és KRIZÁNAK fölötté homályos és ingadozó tudósításai alapján beszél a kettőshangzókról s akkor még azt hitte, hogy inkább csak vármegyei területen (Peselnek, Halmágy) dívnek. Megengedi ugyan, hogy «itt-ott a Rika táján s egyebütt is megüti fülünket egy-egy diphthongus; pl. *kaócs* Rika, *raózsám* Sóv. (Vadr. 219. l)», de ezt is nyilván csak KRIZA hangjelzéseiből következtette. Öt évvel később, összeszedve az összes adatokat, melyekben egyes gyűjtők kettőshangzókat jelölnek, külön értekezést szentelt e kérdésnek (Nyr. XXII. 124). Tizenkét közlőnek kilencz vidékről való harminczkilencz példája alapján megállapítja, hogy a székelységben a kettőshangzóknak ez a két sora van meg: «*aó (ou), eő, eé | uó, üő, ié.*» Hogy ő maga saját fülével hallott-e valamely székely vidéken kettőshangzót, vagy sem, arról nem szól egy szót sem. Talán nem tévedünk tehát, ha ebből azt következtetjük, hogy ő maga nem vett észre semmiféle kettőshangzót (a mi persze lehetetlen lett volna, ha csakugyan a nép nyelvét tanulmányozta volna), nem csoda tehát az sem, hogy pusztán laikusoknak sokszor csak másodkézből való adataira támaszkodva, hibásan határozta meg a kettőshangzók első csoportját. Mert ez a csoport, a mely a Székelyföld legnagyobb részében és Udvarhely vármegye egész

síthetem STEUER állítását. Valóban ez a hang, a mit a széke-lyek nagy része * \bar{e} helyén ejt, a köznyelvi \bar{e} -nél valamivel zártabb, de nem sokkal, tehát \bar{e} .» (98. l.)

*) A szokottnál zártabb \bar{e} -t egyetlen egyszer figyelhettem meg, még pedig a csíkmegyei Vacsárcsiban, a hol egy házaspár tisztán és következetesen ejtette. De mivel másutt sehol se vettem észre, bizonyára csak egyéni hangképzés volt.

területén is mindenütt hallható, nem *aó, eő, eé, sem ^oó, ^eő* (vagy *oö, eé* (a hogy szintén többször jelöli), hanem *ou, öü, ei*.) Ezek tehát emelkedő nyelvmozgással képezett diftongusok, melyeknek elől áll a széles ejtésű sonanticus és hátul áll a consonanticus részük. Fonétikai szempontból még csak azt kell megjegyezni, hogy az *ou*-nak még *au*, esetleg tán *ao* mellékalakja is van. (E kettőshangzónak második, consonanticus elemét még nem tudtam teljes pontossággal megfigyelni). Mind e kettőshangzónak hangtani szerepéről alább lesz szó.

Az alsóbb nyelvállások során a köznyelveken kívül még *ē, ä, ā, a* és *ā* magánhangzók hallhatók. Sőt az *ā*-nak, valamint a köznyelvi *ä* és *ā* hangoknak még egy-egy olyan változatuk is van, a melyekben az ajakkerekítés egy-egy fokkal erősebb. Mind-ezeket (az *ä, ā* kivételével) kifogástalanul meghatározta már STEUER is, képzésük módját tehát nem szükséges e helyen részletesebben leírni. Elegendő felvilágosítást nyújtanak róluk egyrészt már maguk a fonétikai hangjelek, másrészt pedig STEUER cikkei (különösen Hunf.-Alb. 32 és Nyr. XXII. 298—99) és (az *ä, ā*-re vonatkozólag) a halmágyi nyelvjárás hangjairól adott leírásom (NyK. XXXI. 368—69). Egyetlen egy szóban hallható még a FUF.-féle *ä* hang is, a mely teljesen az *ā* ajak- és nyelvállásával képződik, csakhogy ennél rövidebb időtartamú.

STEUER azt állítja (Hunf.-Alb. 35, Nyr. XXII. 298, 302), hogy ezeken kívül meg van még a széles ejtésű hosszú *ä* (= F. U. F. *ā*) is s egy ideig magam is hittem e hang létezésé-

*) ERDÉLYI LAJOS (NyK. XXXVII. 330.) azzal a furcsa váddal illet engem, hogy e kettőshangzók jelölését STEUER-től vettem. Ha ezt valóban úgy értette, a hogy írta, akkor erre csak azt felelem, hogy a jelölést onnan vettem, a honnan STEUER is vette s a honnan ERDÉLYI is vehette volna (ha t. i. fel tudta volna ismerni a szóban levő kettőshangzók természetét): a tudományos czélokra való hangjelölésnek a magyar nyelvészeti irodalomban régóta megállapított elveiből. De ha ezzel talán azt akarta mondani (a mit az összefüggésből nagyon valószínűnek tartok), hogy e kettőshangzók képzése módját már STEUER is felismerte s én csak ismételtam az ő megállapítását, akkor erre azt kell felelnem, hogy téved, mert STEUER soha és sehol sem írta azt, hogy a székely nyelvjárásokban ilyen kettőshangzók is vannak.

ben (vö. Nyr. XXXIII. 560), de már régen beláttam, hogy a Székelyföldön csak rendes, szűk ejtésű \bar{a} van.

Minthogy de strigis quæ non sunt, nem illik beszélni, hallgatással mellőzhetem a KRIZA-féle «terpedt magánhangzókat», melyek STEUER hangrendszerében is sok bajnak voltak okozói. A hangképzés körébe tartozó nyelvjárási sajátságok között tehát már csak az orrhangú magánhangzók kérdéséről kell szólnom.

STEUER ezekről (Sz. NyH. 18.) a következőképpen nyilatkozik: «Udvarhely megye észak-keleti részén, a Sóvidéken, Havasalján, Gyergyóban s talán egyebütt is széltében divatoznak. Az n (ny) hangot szó vagy szótag végén itt sem mondják ki tisztán, hanem elhagyják s az előtte álló vocalist orrhanggal ejtik, pl. $v\bar{e}n$, $l\bar{e}j\bar{a}n$; $v\bar{e}n\bar{s}\bar{e}g$, $l\bar{e}j\bar{a}n\bar{t}\bar{o}$. Azonban magánhangzó s következő n előtt változatlan marad az n , ny s nem áll be az orrhang, pl. $v\bar{e}n$ $emb\bar{e}r$, $l\bar{e}j\bar{a}n\bar{y}\bar{o}s$, $v\bar{e}n\bar{n}\bar{e}k$, $l\bar{e}j\bar{a}n\bar{n}\bar{a}k$.» Körülbelül ugyanezt mondja Nyr. XXII. 303 is. Én a magam részéről még nem mernék e kérdésben egészen határozott véleményt mondani. A Székelyföld egyéb vidékein sohasem vettem észre, de Udvarhely vármegye egyik-másik községében (különösen Oroszhegyen, Zetelakán, Máréfalván, tehát a Havasalján), mintha egyik-másik ember csakugyan ejtett volna ilyeneket. Egészen kétségtelenül azonban sohasem tudtam meggyőződni róla, hogy csakugyan orrhangú magánhangzókat ejtenek-e ilyen n előtt. E kérdést tehát egyelőre függőben kell tartanom. Annyit azonban állíthatok, hogy ha talán valóban ejtenek is némelyek orrhangú magánhangzókat, «széltében» semmiesetre sem divatoznak. Ez inkább csak egyéni sajátság lesz, a mely, legalább elterjedtségének mostani mértékét tekintve, még nem mondható jellemző nyelvjárási sajátságnak.

Összefoglalva az eddigi eredményeket, megállapíthatjuk, hogy Udvarhely vármegye székely nyelvjárásának magánhangzói a következők:*)

*) A FUF. hangjelölése és a magyar nyelvjárási közleményekben szokásos átírás a következőképpen felelnek meg egymásnak: $\bar{i} = \acute{i}$, $\bar{e} = \acute{e}$, $\bar{e} = \acute{e}$, $e = \acute{e}$, $\bar{e} = \acute{e}$, $\varepsilon = e$, $\bar{a} = \acute{a}$, $\bar{a} = \acute{a}$, $\bar{u} = \acute{u}$, $\bar{o} = \acute{o}$, $\bar{o} = \acute{o}$, $\bar{a} = \acute{a}$, $a = \acute{a}$, $\bar{a} = \acute{a}$, $\bar{a} = \acute{a}$, $\bar{a} = \acute{a}$, $\bar{o} = \acute{o}$, $\bar{o} = \acute{o}$, $\bar{u} = \acute{u}$; $\bar{o}u$, $\bar{o}\bar{u}$, $\bar{e}\bar{i}$ = $\acute{o}u$, $\acute{o}\acute{u}$, $\acute{e}\acute{i}$, vagy $\bar{o}u$, $\bar{o}\bar{u}$, $\bar{e}\bar{i}$.

VELARES					PALATALES				
1	2	3	4	5	4	3	2	1	
								\bar{i} i	1
							\bar{e} e ē		2
						\bar{e} e			3
					\bar{a} ä				4
				\bar{a} \bar{a} a					5
\bar{u} u								$\bar{ü}$ ü	1
	\bar{o} [ö] o						\bar{o} ö [ō]		2
			\bar{a} ä						3
			\bar{a} ä	\bar{a} ä					4
				\bar{a} \bar{a} a					5

A megye területén tehát, a mint ebből a táblázatból kitűnik, nyolcz olyan egyszerű magánhangzó van meg, mely a köznyelvben ismeretlen. Hozzájárul ezekhez még négy kettőshangzó is. A nyelvjárás magánhangzórendszere e szerint fölötte gazdagnak mondható. És az eddig mondottakból világos az is, hogy ha van a székely magánhangzórendszernek valamely elvi jelentőségű jellemző vonása, akkor ez nem a zártabb hangok kedvelése, mint a hogy STEUER állította, hanem a velaris alsóbb nyelvállással együtt járó fokozottabb ajakkerekítés.

A nyelvjárás fonétikai sajátosságainak leírása után áttérek most azon törvényszerű hangtörténeti jelenségek tárgyalására, a melyek Udvarhely vármegye nyelvjárását más székely nyelvjárásoktól megkülönböztetik. Kezdetjük pedig legezélszerűbben a

legismeretesebb hangtörténeti jelenséggel, az ú. n. *ö*-zéssel, a mely szintén nem egyéb, mint a labialisatiós hajlammak egyik bizonyítéka.

Régebben csak azt tudtuk róla, hogy a «nyugati székelység»-nek jellemző vonása s ezt is csak BUDENZnek 1859. évi értekezéséből. Pontosabb leírásához azóta már KRIZA és STEUER is szolgáltatott újabb adatokat, sőt magam is foglalkoztam már vele egy alkalommal, de még van egy és más, talán nem egészen érdektelen pótolni valóm. S hogy kellőképen megvilágosíthattam e nyelvjárási jelenséget, tárgyalni fogom először is mai állapotát, másodszer mai földrajzi elterjedését, harmadszer pedig eredetét.

BUDENZ, e sajtóágról írván (Magy. Nyelvészet V. 360), még csak egész általánosságban azt mondja, hogy az *ë*-nek *ö*-vé való változásában áll. Példái azonban mind olyanok (pl. *töttem, mönnek, köröszet, Bösztörce, stb.*), a melyekből nyilvánvaló, hogy ő csak a legteljesebb mértékű *ö*-zést ismerte s úgy látszik nem vette észre azt sem, hogy az *ë* > *ö* változás még e körben is csak bizonyos korlátok között érvényesül. KRIZA már valamivel jobban ismerte ezt az erősebb fokú *ö*-zést. A keresztúrfiszéki és a háromszéki nyelvjárások közötti különbségek felsorolása közben ugyanis ezt mondja: «Jellemző vonása a keresztúrfiszéki nyelvjárásnak az, hogy *ö* magánhangzót használ, kevés szó kivételével mindenütt, hol a háromszéki közép v. közlő *e*-vel él, mint: *szönt, szömbe, szöröncse, mönyök, tömlec, hörözög, szerelem, nőzni, förödni, börrögni, pöszelek, pözme, gyöp, fölös* stb. Vanak csakugyan kivételek, bár nem fölös számmal, hol a háromszéki nyelvjárásban dívó közép *e* nem változik át *ö*-vé, mint: *szerte, tennap, tента, észtena, égy, écczör, réa, léány, hézza, éssze, gerénda, dészka, mēnkő, mēnyország, mēnyecske* (gyakrabban mégis *mönyecske*), *pérepács* (használtabb *párapács*) s még egy néhány.» (Vadr. 549.)

KRIZÁnak e nyilatkozata tagadhatatlanul helyes megfigyelésről tanuskodik.*) Azonban szabatosabban és nem a mai

*) De már nem kifogástalan, a mit folytatólag mond: «Megjegyzendő azonban, hogy a közép *e* kiejtése a keresztúrfiszéki ember szájában majdnem oly élesen hangzó, mint a hosszú *é*,

háromszéki nyelvjárásból, hanem a régibb köz-magyar hangállapotból kiindulva a következőképen kell e teljesebb mértékű ö zés törvényét meghatározni: minden régi *ë* *ö*-vé változott, kivéve a) e néhány szóban: *ëcs* (*ëcsém*, *ëcséd* stb.), *ëgyéb*, *ëggy* (de *ëccé*, *ëccér* mellett már *ëccő*, *ëccör* is), *ëssze*, *mënkő*, *szërte*, *szërre*, *szërnyü*, *zërget*; b) a vegyeshangú tőszavakban, pl. *dëszka*, *szërëda*, *lëány*, *tëmplom*,*) és állandóbb összetételekben pl. *tënap*, *hanëm*, *amëjik* (de gyakrabban *amiik*) *mënnýország*, *háromszër is* stb.; c) azon szavakban, a melyekben az *ë* még az *ö*-zés megindulása előtt másféle hangváltozást szenvedett, pl. *mëg*, *nëm*, *ëb*, *tömlec* stb.***) *sohól* stb., *vidör* stb.

Az *ö*-zés másik, kevésbé teljes módját KRIZA említette legelőbb nyelvészeti irodalmunkban. A Homoród-vidéki nyelvjárásról szólva ezt mondja: «a hol elsőbb szótagban éles vagy közép *ë* jön elő, ott a következő *ë* sem vált *ö* hangot, mint: *ëszëm*, *vëszëm*, *vërës*, *édës*, *fëlmënyëk*» (Vadr. 558). KRIZA szabályát kiegészítette STEUER azzal, hogy még az *ë*-t is megjelölte olyannak, a mely a későbbi szótagban való *ö*-zés akadályá (az *é*-ről nem nyilatkozik) s kimondotta, hogy az első szótagbeli *ë* sem labialisálódik (Nyr. XXII. 301). Mindkettejük meghatározását végül igyekeztem kijavítani s kiegészíteni magam, mikor a halmágyi nyelvjárás tanulságai alapján (NyK. XXXI. 375—76)

hasonlítólag a háromszéki népnél szokásos hangoztatási módhoz, ... midőn a mondatbeli súly a szó, pl. *embër* végére esvén, ezt megnyújtja s tisztán úgy hangzik *embër*. Tehát: *ëcczör*, *hëzzám*, *gërënda*, *mënkő* stb.» (U. o.) — Az *ë* mindig csakis *ë*-nek hangzik és sohasem «oly élesen hangzó, mint a hosszú *é*» KRIZA ú. l. észrevette, a miről alább még szólunk, hogy *ë*-ből fejlődött *ë* helyett néhol (de nem a tulajdonképeni kereszttűrfiszéki nyelvjárásban) *é*-t is ejtenek, pl. *embër*, *kë* (= kell), s ezt, a hangváltozás föltételeit nem ismervén, (mert nem a mondatbeli súly az oka, hanem vele egy szótagba tartozó *r*, *l*), tévesen általánosította minden *ë*-re. Én *ëcczör*, *hëzzám*, *gërënda*-féle alakokat sohasem hallottam és nem is hiszem, hogy ilyeneket valahol ejtenének.

*) Vö. e szóra nézve még alább 34. l.

***) Az *ë* < *e* fejlődés összes eseteit lásd Vadr. 549—50. és SzNyH. 6.

megállapítottam egyrészt azt, hogy az *édös* csak tévedésből kerülhetett KRIZA példái közé, mert a zárt *é* nem akadályozza a következő szótagban való *ē > ö* változást, pl. *kényös, fényös, édös*, másrészt pedig azt, hogy STEUER e fogalmazása «ha az elől álló szótagokban, főképp pedig az első szótagban nincs *ē* vagy *ê*» (i. h.) nem elég pontos, mert lehet az első szótagban *ē* vagy *ê*, de későbbi szótagokban mégis megtörténik az *ē > ö* változás. (L. alább).

Az *ö*-zés föltételeit e kevésbbé *ö-ző* területen tehát következőképen kell meghatároznunk: az *ö*-zés csak tisztán magashangú szavakban csak az első szótagon túl és ott is csak abban az esetben érvényesül, ha a közvetlenül előtte álló szótagban nincsen *ē* vagy *ê*. Például szolgáljon sok százra rugó adataim sorából ez a néhány: a) *ezök, embörnek, lélkömöt, énekölnek, székőj, érközött, mindön, kériők, héjtelenkodik, nemőseköt*, és b) *szēm, mēnyēk, ēccē (< ēccēr, egyszer), szērzette, csēbērbe, pērēskēdēm, mēkkērēsztlēkkēdēt, de már ismét c) ēszitők, nēgyvenön, mēkszēgēszhētöd, pēllēkōttētök, stb.*

Már az eddigi példákból is látható, hogy tulajdonképpen nemcsak *ē > ö*, hanem *ē > ő* változásról is beszélhetnénk. Akkor t. i., mikor ugyanazon szótagba tartozó *l, r, j* következik utána. Hogy ilyen esetekben mi volt a közvetítő fok, *ö-e*, vagy *ê* (pl. *embērnek > embörnek > embörnek*, vagy pedig *embērnek > embērnek > embörnek*) azt szinte lehetetlennek látszik kétségtelenül eldönteni. Attól függ ugyanis, hogy az *ö*-zést, vagy a liquidák nyújtó hatását tartjuk-e régiebbnek. Én már egymagára abból a körülményből, hogy a liquidák nyújtó hatása sokkal nagyobb területen érvényesül, mint az *ö*-zés, hajlandó volnék arra következtetni, hogy az előbbi a régiebb. (Bár elismerem viszont azt is, hogy az elterjedtség egymagára még nem szolgálhat mindig föltétlenül biztos kriteriumként a jelenség korára nézve). De a liquidatiós jelenségek vizsgálata közben sikerült egy olyan kriteriumra találnom, a mely egészen kétségtelenné teszi, hogy a liquidák nyújtó hatása Udvarhely vármegye területén régiebb, mint az *ö*-zés. (L. alább). A fejlődés menete e szerint *ē > ê (> *ō) > ő* volt.

Az *ö*-zés földrajzi elterjedésének kérdésére nézve Krizánál csak ezt a két nyilatkozatot találjuk: «Az *ö-ző* népbeszéd tel-

jes virága a Fér-Nyikó vidékén díszlik s ennek határain túl már hulladozni kezdnek a virág szirmai.» (Vadr. 558). És «Udvarhelyszék Marossszék felé fekvő helységeiben, valamint a felvidéken már gyérül az ö-zés.» (Vadr. 556). Ennél pontosabb határát Steuer sem ismerte még, de én községről községre folytatott vizsgálataim alapján már abban a kedvező helyzetben vagyok, hogy teljes határozottsággal kijelölhetem az ö-zés területét. Az ö-zés két különböző mértékét egyelőre figyelmen kívül hagyva jelenthetem, hogy Udvarhely vármegye területén a legszélsőbb ö-ző községek délnyugatról kiindulva a következők: Szenterzsébet, Magyarhidegkút, Bözöd, Gagy, Martonos, Énlaka, Firtosváralja, Pálfalva, Oroszhegy, Zetelaka, Oláhfalu, Magyarhermány, Kisbaczon, (Telegdibacson), Bibarczfalva, Olasztelek, Felsőrákos, Alsórákos és innen a megye déli határa mentén fekvő magyar községek egészen Szenterzsébetig.*) E területen belül minden község nyelvjárása ö-ző. Ezen ö-ző csoporttal szemben az Udvah. megye belseje felé eső legszélsőbb ž-ző községek ugyanebben a sorrendben a következők: Magyarzsákod, Véczke, Csób, Rava, Bözödújfalú, Kőrispatak, Etéd, Atyha és Korond. E községektől észak-nyugatra, valamint kelet felé Csík és Háromszék megyékben már mindenütt ž-ző nyelvjárás dívik.

Az ž-ző és ö-ző nyelvjárások határ-községeinek e pusztasorsorolása magában véve még nem nagyon tanulságos, de rögtön igen érdekessé válik, ha egy térképen megvizsgáljuk ezen községek fekvését. Akkor kiderül ugyanis az a meglepő tény, hogy az ž-ző és ö-ző területek elválasztó határa észak-nyugaton a Firtos-tetővel kezdődő s Magyarzsákod és Hidegkút között végződő, körülbelül 28 kilométer hosszú hegygerincz, északon a Firtos-tetőt a Hargitával összekapcsoló Pálfalvi-hegy (a Fér-Nyikó- és a Korond-patak vízválasztója), észak-keleten, Csík felé pedig a Hargita-hegyláncz. Dél-keleten, Háromszék felé, az egy-

*) Udvarh. megyétől délre is van még egynéhány ö-ző nyelvjárásziget (oláh és szász környezetben), de ezeket egyrészt még nem is ismerem mind, másrészt meg nem is tartoznak jelen tanulmányom körébe. E nyelvjárászigetekben valószínűleg régi, már a székely törzsek telepedése után, de ennél nem sokkal későbbi időben történt, ö-ző területről való másodlagos telepítéseket kell látnunk.

kori Bardocz-fizék határa szolgál nyelvjárási határ gyanánt, délen pedig Nagyküküllő megye határával és egyúttal az általános magyar nyelvhatárral esik egybe az ö-zés határa, mert eléri a szász és oláh nyelvterületet, melyet már csak itt-ott szakít meg egy-egy magyar nyelvsziget. A fölötte érdekes tanulság tehát az, hogy a nyelvjárási határ vagy vízválasztó hegygerincez, vagy pedig régi politikai határ mentén halad.

E szabály alól csak két kivétel van. Az egyik az, hogy Bözöd a Firtos-zsákodi hegygerincez nyugati lejtőjén fekszik, a másik az, hogy a mai Nagybaczonnak Telegdibacson nevű része Háromszék vármegye területén fekszik, és mégis mindkettőnek ö-ző a nyelvjárása. De az első kivételt kielégítően megmagyarázhatja az a történelmi tény, hogy a politikai hatóság a XVII. és XVIII. sz. folyamán onnan sok szombatos családot kiüldözött, sokan meg önként kivándoroltak, hogy megmenekedjenek a zaklatástól. (Vö. ORBÁN B.: A székelyf. leír. I. 146. és köv. l.). Föltehetjük tehát, hogy az eltávozottak helyére a Keresztúr-fizéknek hegyentúli, de már ö-ző részeiből való családok telepedtek s hogy csak ez a későbbi telepedés okozta a nyelvjárás változását. Hogy Bözöd egykor földrajzi fekvésének megfelelően, csakugyan az ö-ző nyelvjárás-vidékhez tartozott, arra következtetni lehet talán abból is, hogy egy 1602-ből való hivatalos összeírásban még Bezednek van írva a község neve (Vö. JAKAB-SZÁDECZKY: Udvarh. vm. tört. 304). Telegdibacson esetében pedig elég rámutatnunk arra, hogy régebben Bardocz-fizékhez tartozott s csak az 1877. évi I. t. cz. 2. §-a csatolta Háromszék vármegyéhez. (Vö. NyK. XXXVII. 310). Minthogy ezek szerint e két látszólagos kivétel is csak megerősíti a szabályt, kimondhatjuk most már eredményként, hogy ö-zők Udvarhely vármegye területének mindazon községei, melyek a Kisküküllő vízrendszeréhez tartozó patakok mentén fekszenek, ö-zők pedig azok, melyek a Nagyküküllő, továbbá a két Homoród, a Vargyas-, Kormos- és Barót-patakok vízrendszere mentén fekszenek. (Ez utóbbiak ugyanis már az Olt medencéjéhez tartoznak). Az ö-zés területét tehát három felé vízválasztó hegygerincez, egy felé pedig régi politikai határ zárja be.*

*) Egy magyar nyelvész (a ki pedig nagyon is számot tart

Megjegyzem még közbevetőleg e ponthoz, hogy székely nyelvjárási tanulmányaim folyamán még más esetekben is azt tapasztaltam, hogy régi, több száz évesnek becsülhető nyelvjárási sajátságok határai vízválasztó hegygerinczekkel vagy régi politikai határokkal esnek egybe. A hol e párhuzamosság meg van zavarva, ott több esetben történelmi tényekkel bizonyítható egy későbbi, másodlagos telepedés, s valószínűleg minden más esetben is ilyen okok következménye a mai eltérő állapot. Nyelvjárási határként szereplő vízfolyást még egyet sem találtam; a hol van ilyen, ott az mindig egyúttal politikai határ is (pl. az Olt egyfelől Háromszék, másfelől Brassó és Nagyküküllő megyék között) s ilyenkor ú. l. a politikai határ és nem a víz a tulajdonképpeni nyelvjárás-választó.

Az *ö*-zés és *ő*-zés határvonalait aránylag könnyű volt megállapítanom, de már nem olyan könnyű pontosan elválasztani az *ö*-zés fejlettebb és kevésbé fejlett módjának földrajzi területeit. Nagyjában bizonyos, hogy a teljes mértékű *ö*-zés az egykori Keresztúr-fiszeknek (a mai keresztúri járásnak) a Nagyküküllő vízrendszere mentén fekvő községeiben, a csekélyebb mértékű pedig az egykori udvarhelyi anyaszéknek Pálfalvától délre fekvő községeiben, valamint a Bardocz-fiszekben (tehát a mai homoródi és részben az udvarhelyi járások területén) divik. De bizonyos az is, hogy az udvarhelyi járásnak a keresztúrival szomszédos községeiben (körülbelül a Nagyküküllőig) majdnem mindenütt hallani a még szintén használatos *tésznek*, *vésznek*, *köröszt*, *széröz-féle* alakok mellett *tösznek*, *vösznek*, *köröszt*, *szöröz-féléket* is. Sokszor ugyanaz az ember ejti egyszer az *ő*-zű, másszor az *ö*-zű alakokat. Néha még a Nagyküküllőtől keletre, a két Homoród vidékén is észrevehető az erősebb fokú *ö*-zés nyomai. Az udvarhelyi járáshoz tartozó, de a keresztúrihoz közel fekvő községek nyelvjárásának ilyen átmeneti állapota miatt alighanem teljes lehetetlenség volna ma a kétféle szabály szerint való *ö*-zés

e névre, vö. NyK. XXXVII. 328) csúfolódva emlegette ugyan egy alkalommal (u. o. 330) az én «hegység gerinczén vonuló» nyelvjárási határait, de a most tárgyalt eset is bizonyítja, hogy ezzel nem az én nyelvjárási határait váltak nevetségessé.

határát pontosan megjelölni, mert a teljes *ö*-zés nyilván már átlépte a keresztúri járás határát és erősen terjedőben van kelet felé, a merre felé nagyobb hegység nem akadályozza a sürűbb közlekedést. S ez a körülmény talán némi útmutatással szolgálhat az Udvarhely megyei *ö*-zés történetére nézve is.

E szempontból vizsgálva az *ö*-zés kérdését, először is nem lehet benne kétség, hogy a kétféle árnyalat közül nyelvtörténetileg a ma is meglevő gyöngébb a régibb. Azaz nem úgy kell képzelnünk a dolgot, hogy a keresztúrfiszéki teljes *ö*-zés áttérjedve a szék határán az udvarhelyszéki községek nyelvjárásában már csak félig-meddig tudott érvényesülni, vagyis a szótó első tagjában nem tudta ugyan legyőzni az *é*-t, de a további szótágokban mégis labialisálta. E magyarázat mellett semmiféle analogiát sem lehetne fölhozni, mert minden nyelvjárási tapasztalat azt bizonyítja, hogy egy bizonyos nyelvjárási sajátság vagy a maga változatlan formájában tud érvényesülni idők folyamán szomszédos vidékeken is, vagy egyáltalán nem terjed s megmarad a maga régibb határai között. Ellenkezőleg kell tehát képzelnünk a fejlődés menetét; úgy, hogy az *ö*-zés gyöngébb foka volt a régibb, hogy eleinte mindenütt csakis ez volt meg s csak később erősödött egy kisebb területen mai teljesebb mértékéig.*) Az *ö*-zés megindulását pedig nem kereshetjük másutt, mint azon a területen, a hol a mai napig legtovábbra fejlődött, tehát Keresztúr környékén. Az *ö*-zés a maga legkezdetlegesebb alakjában innen terjedt el legyezőformán a vizek folyásával ellenkező irányban községről-községre mindaddig, míg el nem érte vagy a

*) Fontos bizonyítéka ennek a következő érdekes tény: A halmágyi nyelvjárásziget *ö*-zö, de meg van benne az *a—á > á—á* assimiláció is. Olyan nyelvjárás, a melyben mind a két sajátság megvan, csak egyetlen egy van, a keresztúri. Halmágy lakosságának az a rétege tehát, a mely e két sajátságot belévitte a község mai nyelvjárásába (Halmágy nyelve u. i. a szó szoros értelmében vett vegyülék-nyelvjárás, vö. Erd. Muz. XXII. l.) csakis Keresztúr-fiszék területéről kerülhetett valamikor, évszázadokkal ezelőtt, mai helyére. S íme, Halmágyon még ma is csak a gyöngébb fokú *ö*-zés van meg. Világos tehát, hogy az elszakadás korában az *ö*-zés a ma teljesen *ö*-zö keresztúri járásban is még csak ilyen fokon állott.

vízválasztó hegységet, vagy a politikai határt. De a míg a jelen-ség e határt lassan-lassan elérte, addig kiindulása területén persze nem maradt meg eredeti alakjában, hanem azonközben folyton erősödve elérte mai teljesebb fokát.

Vízgerinczen túl azért nem hatolt az *ö*-zés, mert az innen és túl lakó községek alig-alig érintkeznek egymással, minthogy más-máshova járnak hetivásárra. A Kisküküllő vízrendszere mellett fekvő község lakói Parajdra és Erdőszentgyörgyre, a Nagy-küküllő vízrendszere melletti pedig Udvarhelyre és Keresztúrra. A hetivásároknak e szempontból való fontosságát még egy más tanulságos példa is bizonyítja. Az egykori Bardocz-fiszék községeinek lakossága ugyanis a Háromszék területén fekvő Barótra jár hetivásárra s csakis ennek a körülménynek tulajdonítható az, hogy az *ö* zésnek már Baróton és a körülötte fekvő más háromszéki községekben is mutatkoznak némi nyomai. (Vö. NyK. XXXVI. 322). Ma ugyan még azt mondhatjuk, hogy az *ö/ë* határa itt is födi az egykori Bardocz-fiszék és Miklósvárszék politikai határát (a mai megyehatárt), de ez aligha lesz soká így. A hetivásárok alkalmával történő sűrű társadalmi érintkezés hatása u. l. erősebb, mint a politikai határ elválasztó ereje. S ha az *ö*-zés e ponton már csakugyan átlépte a politikai határt, akkor igen valószínű, hogy hosszabb-rövidebb idő múlva Háromszéknek ú. n. Erdővidéke is *ö*-ző nyelvjáráson fog beszélni. Annál valószínűbb ez, mert Háromszék e vidékét az Olt túlsó partján is csupa *ö*-ző község veszi körül.

Mindeddig csak az *ö*-zés külső történetéről szoltunk. Ideje, hogy rátérjünk az *ö*-zés belső, nyelvi történetének tárgyalására is.

Nyelvjárás-földrajzi tények alapján kitűnt, hogy az *ö*-zés erősebb foka az újabb fejlemény, gyengébb foka pedig a régibb állapot. Legújabban Kovács MÁRTON is ugyanilyen véleményt nyilvánított: «Úgy látszik, az *ö*-ző nyelvjárások *ö*-zése a ragokban és képzőkben, általában a második és következő szótagokban kezdődött» (Nyr. XXXVII. 417.). A tény megfigyelése helyes. De következnie most már e tény magyarázata, megfejtése annak a kérdésnek, hogy mi okozta, mi indította meg e szótagok *ë* hangjában az ajakkerekítésre való hajlamot. Kovács Márton e kérdést már nem vizsgálta s tudtommal más nyelvész se pró-

bálta még okát adni az *ö*-zés keletkezésének. Én az alábbiakban kísérletet teszek e kérdés megfejtésére.

Kiindulok abból a figyelemre méltó körülményből, hogy hangsúlytalan, tehát a szó első tagján túl eső *ë* a magyarban igen-igen kevés kivétellel mindig vagy kötőhangzó, vagy pedig ragnak vagy képzőnek eleme. Mint ilyennek a labialis illeszkedés következtében ugyanazon nyelvtani kategórián belül mindig *o* és *ö* hangú párja van. Pl. *hiszék*, de *ütök*, *adok*; *kéréget*, de *szövöget*, *huzogat*; *nézdégél*, de *üldögél*, *álldogál*; *lépkéd*, de *köpköd*, *csapkod*; *kerthéz*, de *földhöz*, *házhoz* stb.*)

Az én véleményem szerint itt kell keresnünk az *ö*-zés megindulásának csiráját. Minthogy ugyanazon kategórián belül az *ë*-nek mindig ajakkerekítéssel képzett *o* és *ö* volt a párja, természetes, hogy ez nem maradhatott hatás nélkül az *ë*-re sem. Ezért lett tehát az *ë*-ből legelőször ilyen helyzetben labialis *ö*. S ez megmagyarázza egyszersmind azt is, hogy miért nem labialisálódott eleinte a hangsúlyos szótagbeli *ë*. Azért nem, mert ilyen helyen akármilyen más magánhangzó is állhat; más szavak hangsúlyos szótagbeli *o* vagy *ö* hangja tehát nem gyakorolhatott rá semmi különösebb hatást. Más szóval: minthogy pl. a *hiszék* alakkal csakis az *ütök* vagy *adok*-félék tartoznak egy kategóriába, érthető, hogy az *ö*, *o* külső analogiája labialisáló hatást gyakorolt a *hiszék* *ë* hangjára; de minthogy ezzel ellentétben pl. a *szëm* szóval nemcsak a *dög*, *koncz*, hanem az *ing*, *fül*, *duda*, *vers*, *baj* és még ugyanannyi féle hosszú magánhangzós töhangzójú szócsoport tartozik egy kategóriába, nem csodálkozhatunk rajta, hogy a különféle magánhangzóknak e hosszú sora lehetetlenné tette, mert ellensúlyozta a *dög*, *koncz*-féle szavaknak esetleges analogiai hatását a *szëm*-félékre.

Hogy miért nem labialisálódott eleinte a hangsúlytalan *ë*, ha közvetlenül előtte hangsúlyos *ë* vagy *ê* állott. pl. *szërész*, *szërészett* stb., annak is megvan a maga pszichológiai oka. Az első

*) Kivétel csak *-alom*, *-elëm*, *-dalom*, *-delëm*, *-ékony*, *éköny*. Ezek a köznyelvben még ma is csak két alakúak, mert az *ë* hangjuk előtti szótagban sohasem lévén *ö* vagy *ü* hang, nem érvényesülhetett bennük a labialis illeszkedés.

szótagbeli helyzete miatt az *ö*-zés ellen immunis *ë* (*ê*) fokozta a közvetlenül utána következő *ë* ellenálló képességét is. Olyan módon t. i., hogy a beszélő szerveknek az első szótag *ë*-jének kiejtése után könnyebb volt a rögtön utána következő szótagban, alig egy pillanat múlva, ismét ajakkerekítés nélküli tiszta *ë*-t ejteni (*përël, szërëz*), mint két-három szótaggal későbbben (*ëhetöd, lehetségös*), vagy más magánhangzó után (*vigyön, kérjön, vesszön*). De mikor egy idő múlva a hangsúlytalan szótagokban már egészen közönséges volt az *ë* helyett való *ö* ejtés, el kellett jönnie természetesen annak az időnek is, mikor már a hangsúlyos szótagban álló *ë* sem tudott ellentállani a labialisálás kísértésének. Így kezdtek azután lassanként már *töttem, vöttem, szöm, röggel* stb. helyett is *töttem, vöttem, szöm, röggel* stb. alakokat ejteni.

Az Udvarhely vármegyei *ö*-zés történetében tehát két mozzanatot kell megkülönböztetnünk. Az első az, hogy a kötőhangzó, rag és képző *ë* hangja a vele ugyanazon kategóriában (az *-alom, -elém, -dalom, -delén, -ékony, -ékény* kivételével) állandóan változó labialis képzésű *o* és *ö* külső analogiai hatása következtében labialis hanggá változott, a második pedig az, hogy az ilyen módon inducált *ë* > *ö* változás később megindította az *ë* labialisálásának folyamatát a hangsúlyos szótagban is, tehát olyan esetekben, a mikor erre nézve nem forgott fenn külső analogiai ok.

Lehetséges, hogy a köznyelv *ö*-ző alakjai, vagy más nyelvjárások *ö*-zése talán más úton keletkeztek, (az Oklsz-nak sok adata mintha erre engedne következtetni), de erős a meggyőződés, hogy Udvarhely megyében az eredetileg tisztán *ë*-ző nyelvjárás csakis ilyen úton válhatott az idők folyamán legnagyobb részében *ö*-zővé.

HORGER ANTAL.

Az úgynevezett igeidők elméletéhez.

(Hetedik közlemény.)

74. *Általános és összefoglaló megjegyzések a latin perfectumtól önálló funkciójának magyarázatához. A latin történeljesjelző perfectum actioqualitása.*

I. A latin perfectumalakok állapotjelző funkcióját illetőleg, mint a magam fennebb olvasható tárgyalásának jellegzetes sajátosságát ki kell emelnem, hogy ezt az állapotjelző funkciót nem szorítom csupán a perf. indicativusának achronistikus alakjára. Hanem — ha magának az igetőnek értelmében, és a helyzetben megvan annak a lehetősége, hogy perfectumtöve állapotjelző is lehessen — megállapítom az állapotjelző funkciót a *perfectumtól összes alakjaiban*, még pedig nemcsak a szenvedő alakokban, melyekben az állapotjelző értelem az alak alkotása miatt is gyakoribb lehet, hanem az összes activ alakokban is. Nemcsak *recessit* alakba érthetem bele például a meglévő állapotot is (= elvonult, nincs itt, távol van); lehetnek állapotjelzők a többi alakok is: *a*) az achronistikusak, pl. utinam *recesserit* (= bárcsak távol volna); utinam *recessisset* (= bárcsak távol volna, de nincs); *recessisse eum puto* (= azt hiszem, távol van); *b*) az időt is jelzők: *recesserat* (mult állapot = távol volt, er hatte sich zurückgezogen); *recesserit* (jövő állapot = távol lesz, er wird sich zurückgezogen haben). Észrevettük azonban azt is, hogy ez az állapotjelző értelem mégsem egészen olyan, mint a görög perfectum alakoké, először: mert az állapotjelzés átható igéknél nem az alanyon, hanem a tárgyon érezhető, másodszor: mert ugyanazon igealak is a helyzethez képest hol állapotjelző, hol történeljesjelző értelemben használható, a mi a görögben nem lehetséges (*Comperi* a latinban *a*) annyi mint *compertum habeo*, *b*) jelenthet mult történést is, pedig igekötős = ἐποδόμην, tudomást szereztem a multban valamiről). Észrevettük továbbá, hogy az állapotjelző értelem kiérezhetéséhez a latinban olyanformán, mint a magyarban, magának az igető fogalmi tartalmának arra való alkalmassága szükséges, és nevezetesen, hogy az állapotjelzőknek

érthető perfectumtövek többnyire a latinban is igekötősek, holott a görög perfectumtövek igekötő nélkül is mindig történés-létrehozta állapotot jelentenek. Most csak azért említettük ezt a tényt, hogy újra felvessük azt a már említett kérdést, mely kutatásunk ezen pontján el nem hallgatható: vajjon, ha így áll a dolog, egyáltalában van-e jogunk a latinban állapotjelző perfectumértelmelemről szólni, s nem úgy áll-e a dolog, hogy az összes latin perfectumok voltaképpen történésjelzőek, az állapotjelzés pedig, ha a helyzet megengedi, csak beléjük érthető. Mert pl. igaz, hogy ezt a kitévelt: *utinam oppressus esset* a tényleges helyzetnek megfelelően kétféleképpen érthetem: *a)* bárcsak *clnyomatott volna* akkor, a multban, valaki, *b)* bárcsak *el volna nyomva* (most is, ha a kívánság még mostanra is érthető, azaz, a helyzet olyan, hogy az állapot beleérthető a perfectumtöbe). De hiszen a görögben is van az aoristosnak (mely pedig mindig történésjelző) olyan használata, melybe a jelenlegi állapotot is beleértheti, a ki akarja, mert a helyzet szerint csakugyan beleérthető (l. a 28. pontot, s teszem azt ezt a példát, Herod. VI. 129. ὁ παῖ Τισάνδρου, ἀπωρχήσαό γε μὲν τὸν γάμον, vagy Hom. VI. 444. μᾶθον ἔμμεναι ἐσθλόσ). Vajjon nem elegendő-e tehát a latin perfectumok összes functióinak magyarázatára az eredeti aoristos-functió? Felelet: nem elegendő. Mert nem is szólva arról a kétségbe nem vonható (a görögben is mutatkozó) nyelvtörténeti tényről, hogy a perfectumformák úgyszólván szemünk láttára válnak mult elbeszélő alakokká (*ich bin gewesen* = *ich war*, *ich habe gesehen* = *ich sah*), először is ne feledkezzünk meg a passiv és deponens alakokról, melyek functióit e szerint csak úgy magyarázhatnók, hogy mindenben követték az activ alakokat. Az analogiának ilyen tág körű kiterjesztése az activumoktól egészen különböző alakulású formákra már magában véve is nehezen volna elfogadható. Tegyük fel, hogy *recessit*, *comperit* aoristos-functiójúak, még ha beléjük érthető is az állapot, de vajjon állíthatom-e *occisus est*, *ingressus est* alakokra is, hogy bennük is az aoristos-functió az eredeti? Nyilvánvaló, hogy nem. Aztán meg a latin activ perfectum indicativusa sem felel meg egészen a görög aoristosénak. Ugyanis a görög aoristos határozottan *mult* alak, s az augmentum és a módosult személyjelek alakilag is határozottan annak jelzik: ellenben a latin *recessit*, *comperit*, és még inkább a *captus est*, *ingressus est* alakok eredetileg nyilvánvaló módon időjeltelenek, achronistikusak. Mult jelentésük tehát az aoristos alapértelem feltételezése mellett egyáltalában nem volna magyarázható, mert, mint tudjuk (l. a 27. pontot) punctuális értelmű indicativus alak *időjeltelenül* csak jövő vonatkozású lehet. Harmadszor: a latin perfectumba belefoglalt történés, mint éppen az előbb említettük, s később meg is ma-

gyarázzuk, nem mindig momentán értelmű, hanem többnyire úgy, mint a magyarban, igekötőre van szükség, hogy momentán értelművé s ezzel állapotjelzővé is válhasson. (V. ö. a 81. és 120. jegyzetet is.) Negyedszer: míg a görögben az állapotjelzés értelme éppen csak az aoristos indicativusába és a participiumba (l. 33. pont) erőszakolható belé, addig a latinban az összes (modalis és infinitivus alakokba, s az időt kifejező) alakokba is beleérthető, mint ezt fennebb nagy nyomatékkal kifejtettem. Egészen bizonyos tehát, hogy míg a görög aoristos indicativusába és participiumába csak beleérthető az állapotjelzés, de nem szabad beleérteni, mert a görög aoristost éppen történésjelző értelme jellemzi, — addig a latin perfectum állapotjelző funciója a perfectumtő alapértelméből magyarázandó, sokkal inkább, mint a magyarban, hol a most említett négy kriterium közül csak egyetlen egy, a harmadik van meg, s nevezetesen, a hol a perfectumtőből egyáltalában nem is képezhetők egyszerű modalis és infinitivus alakok. A mellett kell tehát maradnunk, hogy a perfectum eredeti, állapotjelző értelme a latinban is nyilatkozhatik, azonban már akkor is, mikor a latin nyelv a mi számunkra először jelentkezik, a görög használathoz képest igen nevezetes (fennebb kellőleg kiemelt, s előttünk már ismeretes) különbségeket mutat, általában pedig ritkán fordul elő; a latin nyelv késői fokain aztán az összetett alakok mindinkább átveszik még ezt a halványabb állapotjelző értelmet is, úgy hogy végtére a román nyelvekben csak történésjelzővé és multtá válik az egyszerű alak.

II. A latin perfectumalakoknak erről az önálló történésjelző (nem előzményességet jelentő) funciójáról az egyes alakok használatának áttekintése után szintén fel kell vetnünk azt a kérdést: vajjon legalább itt, a történésjelzés keretén belül, ne magyarázzuk a történésjelzés eredetét mindig az eredeti aoristosértelemmel? Kétséget sem szenved, hogy a latin perfectumok közt alak szerint igen sok eredeti aoristosképzés van (l. fennebb a 64. pontot): közel áll tehát az a gondolat, hogy az összes, másnémű képzésű alakok is ezen aoristosképzések analogiájára vették fel a történésjelző értelmet, s azért jelenthetnek nemcsak állapotot, hanem történést is. Ez a kérdés is olyan, melyet nem igen szellőztettek az eddigi kutatók.¹¹⁷⁾ DELBRÜCK nagy összefoglaló művében hatá-

¹¹⁷⁾ A mennyire tudom, rendszerint abban a magyarázatában nyugodtak meg a latin perfectum kettős funciójának a kutatók, hogy az igazi perfectumfunciók az eredeti perfectumértelemmel, a mult történésjelző funciók pedig az eredeti aoristosértelemmel magyarázandók, s nevezetesen az utóbbi funciók mindig az eredeti aoristosértelemmel. L. pl. Stolz. Lat. Gramm. II.¹ 221: «die idg. s- Aoriste . . . sind mit dem altererbtén Perfektsystem vereiniget worden, woraus eben die doppelte Function des letzteren im Lateinischen sich erklärt». Mint látni fogjuk, az

rozottan a perfektumfuncióból dedukálja az *indicativus időjel-telen alakjában* a történésjelző (mult) értelmet (Syntax II. 275.). «Der indog. Perf. bezeichnet zunächst einen in der Gegenwart erreichten Zustand. (Hogy ez a kiindulópont hibás, erről fennebb szoltam; most ez nem tartozik ide.) Dabei stellt sich leicht die Vorstellung ein, dass die Gegenwart einen Abschlusspunkt darstellt (fordítva lett volna helyes a deductió!) und somit kann der Zustand der Vergangenheit zugewiesen werden. (Eddig most csak az összefüggés kedvéért idéztem a deductiót; helyes része most következik.) Neben dem Zustand bezeichnet das Perf. aber auch Handlungen, . . . und so kann denn der *Indikativ* (tehát nála csak ez!) auch dazu dienen, Handlungen, die der Vergangenheit angehören, mitzuthemen.» Delbrück e deductiója a történésjelzésre és annak multságára nézve, mint látjuk, a földolgan megegyezik az én feltevésemmel; mert jóllehet másképp magyarázza a mult értelem fejlődését, annyi bizonyos, hogy a perf. achronistikus indicativusára nézve nem az eredeti aoristos-alakokban (és a synkretismusban) keresi az alapjelentést, hanem magában a (módosult értelmű) perfectumtőben. Hiányzik azonban nála a határozott állásfoglalás a többi alakokra nézve. Pedig az a functió, a mely által az ú. n. perf. historicum (*amavit*) az állapotjelző functiótól (*constitit, adolevit*) különbözik, nemcsak ebben a perfectumalakban van meg, hanem meglehet a többi perfectumalakokban is. Az *amavi-t* alakban a multságot nem a végzet, hanem maga a történésjelzővé módosult perfectumtő fejezi ki, mert az alak, mint történésjelző, *jövőnek tudvalévöleg sohasem érthető. Minden olyan más perfectumalak is, mely nem jövő vonatkozású, ezért értendő multnak az önálló használatban.* Azaz: minden olyan önálló perfectumalak, melynek a *modalitás jövőre* vonatkozó értelmet nem ad, ha történésjelző, mult értelmű; így nevezetesen a subjunctivus irreális alakja (*amavisset*) mindig,¹¹⁸⁾ de a reális alak (*amaverit*) is néha, ha modalitása nem

aoristoszerű functió magyarázatában nem mindig szükséges az eredeti aoristosértelemhez folyamodni; az én kutatásom sajátsága éppen az, hogy megkísértem annak a meghatározását, mikor nem? A Stolznál is megnyilatkozó eddigi magyarázatnak az a hibája, hogy nem veszi tekintetbe a perfectumtőnek minden nyelvben (még a késői görögben is) mutatkozó értelmi módosulását az aoristoszerű értelem felé. Ez a módosulás az aoristos nélkül is beállt volna, sőt ez esetben még sokkal inkább, mint éppen az aoristosalan nyelvek fejlődése mutatja. — Mint látni fogjuk, DELBRÜCK sem vette észre ennek a jelenségnek teljes fontosságát az összes perfectumalakokra nézve; mert, ámbár magára az *amavit* alakra nézve elismeri a perfectum-alapon való értelmi fejlődést, a többi alakok magyarázatában nem alkalmazza fenn ismertetendő deductiójának eredményét. L. fenn a szöveget.

¹¹⁸⁾ Olyan nyelvek, a melyeknek az irreális föltevés kifejezésére nincs más alakjuk, mint a perfectumtőből képzett alak, ezt kénytelenek hasz-

jövő vonatkozású (l. a 69. és 70. fejezetet). És fordítva: *min-den multa értendő önálló használatú perfectumalak a perfectumtól*

nálni achronistikus vagy éppenséggel jövő vonatkozású kitételekben is, ha ugyan határozottan ki akarják fejezni a feltevés megvalósulhatatlanságát, a mi természetesen kifejezetlenül is maradhat. Egyáltalában nincs pl. más irreális alakja, éppen csak a perfectumhoz tartozó összetett feltételes alak, a magyar nyelvnek. Ezért pl. Plautusnak ez a mondata (Persa, IV. 6. 26 és kk.): «Animus iam in Navi'st meus. Do. Cras *ires* potius, hodie hic *cenares*. Vale» — melyben a latinnak elég az irrealitás kifejezésére az imperfectum, magyarra így fordítandó: «Holnap *mentél volna* inkább, ma *ebédeltél volna* itt», föltéve, hogy ki akarjuk azt is fejezni, hogy Dorpalus belenyugodott Sagaristio eltávozásába, és nem akarja maradásra birni. Ilyenkor aztán persze a magyarban előáll az a furcsa eset, hogy az irreális perfectum jövő vonatkozású. Hasonlók még efféle kitételek is: «Holnap *elutaztam volna*, ha az a baj nem történt volna tegnapi; ez főmondatban áll, de a mellékmondatban is előfordulhat, pl. «Ha az ellenség holnap *támadt volna* meg bennünket, mi győztünk volna»; értsd: az ellenség már megtámadt, le is győzött, feltevésünk megvalósulhatatlan. A francziának van achronistikus vagy jövő vonatkozású irreális alakja is, csak hogy nem a subjunctivust, hanem az indicativust használja, még pedig a latin imperfectumnak megfelelő ú. n. descriptif alakot. «Si l'ennemi nous *attaquait*, nous le repousserions.» De ez az alak először is csak a szerkezet mellékmondatban használható; másodsor nem elég határozottan irreális, mert a fennebbi szerkezet lehetségesnek tartott támadást is jelölhet, s ez esetben egyértelmű ezzel: Si l'ennemi nous *attaque*, nous le *repousserons*. Azért, ha az irrealitást határozottan akarja jelölni, a franczia is vagy más, a helyzetet pontosabban körülíró szerkezetre, vagy a perfectum multjára szorul, mely feltevésben mindig csak irreálisan érthető. (Si l'ennemi nous *avait attaqué* demain, nous l'aurions repoussé.) A német ebben a tekintetben megegyezik a magyarral. «Wenn . . . uns *angreifen würde*» nem okvetlenül irreális; csak «wenn der Feind uns morgen *angegriffen hätte*» értendő mindenestre irreálisan. Az angol nem szereti az *if*-es constructiót, s ilyenformán a franczia és német constructió sajátos vegyülékét használja: perfectumot, de az indicativus multját. «*Had* the enemy *attacked* us tomorrow, we should have won.» [Ismét más nyelveknek, nevezetesen az ó- és újjörögnek voltaképpen csak az achronistikus vagy a jövő feltevés kifejezésére van irreális alakja, az ó-görögnek az összes actiók multja (természetesen indicativusban), pl. εἰ ἐπέκτειρο (ἐσχευε, εἴχευε), εἰδίδου; (εἰδωσας) ἄν = ha volna valamid, adnál, de nincs, tehát nem adsz, — az újjörögnek az imperfectum multja: ἄν εἴχευε, ἢ εἴδεις; a görögben a multvonalat csak beleérthető az alakokba, kifejezve nincs sem az ó-, sem az újjörögben, mert a kifejezett multság az irrealitás jelölésére van lefoglalva. E szerint a fennebbi mondatok görögül: Εἰ οἱ πολέμιοι ἦν ἐπέκτειρο (v. ἐπίεικτειρο) αὐρίον, ἐνίκησαμεν (ἐνικώμεν) ἄν, újjörögül: ἄν οἱ πολέμιοι μας προσέβαλαν αὐρίον, (ἐ)μεῖς ἤσέλαμε νικήσει αὐρίον nélkül (a helyzet ismerete nélkül) kétértelműek.] A latinnak két irreális alakja van feltevéses szerkezetekben: achronistikus és jövő vonatkozásban az imperfectum subjunctivi, mult vonatkozásban a (plusquam)perfectum subjunctivi. Latinul tehát a fennebbi mondat így hangzanék: si hostes cras nos adgrederentur, vicissemus. Csakhogy, ha az irreális alak a főmondatban van: cras proficiscerem, nisi haec calamitas *intervenisset* az *intervenisset* alaknak a *proficiscerem*-étől különböző időfokozata félreértésre adhat okot. Azért a latin is inkább körülírással és indicativusszal fejezné ki a gondolatot, így: cras profecturus eram, nisi . . . intervenisset.

történésjelző értelme alapján magyarázandó. A magyarázat tehát csak a *jövő vonatkozású* perfectumalakokra nézve lehet kérdéses. Ilyenek lehetnek: a perfectum futuruma, reális subjunctivusa, és infinitivusa.

A perfectumtő *futurum* alakjában, ha nem állapot-, hanem történésjelző, a jövő időjel miatt még kevésbé jelenthet *mult* punctuális történést a perfectumtő, mint azokban a subjunctivus alakokban, melyek a modalitás jövő vonatkozása miatt nem lehetnek mult értelműek. A perfectum futurumának ezt a néha tagadhatatlanul mutatózó punctuális történésjelző (nem állapotjelző) értelmét az *önálló használatban* (de csupán abban) magam sem hiszem csupán az eredeti perfectumfunkció módosulásából magyarázhatónak, és nem tartom kizártnak, hogy itt az a perfectummal elegyült eredeti aoristosfunkciónak is szerepe van. De a 67. pontban említettem azokat a nehézségeket (a görög *futurum* analógiáját és a latin passiv alakokat), melyek miatt még az *önálló használatban* sem általánosítom annyira ezt az aoristosfunkciót, mint DELBRÜCK tette, ki éppen e miatt a viszonyított használatot egyáltalában nem tudja magyarázni (l. a 146. jegyzetet).

A perfectum reális subjunctivusában a következő feltételek mellett tartom az értelmet az eredeti aoristosfunkcióból magyarázhatónak. 1. Ha az alak viszonyítottan nem érthető, tehát erre az alakra vonatkozólag csak főmondatokban. 2. Ha az *önálló használatban* jövőre vonatkozó modalitású. A ne *feceris*-féle jelentésben azonban az *injunctivus*-os hypothesis mindamelletl kérdéssnek tartom.¹¹⁹⁾

Csak egy perfectumalak van, melynek magyarázatában én is mindig az eredeti aoristosértelemből vagyok kénytelen kiindulni ott, hol az alak nem érthető állapotjelzőnek és mégsem előzményes értelmű. Ez az alak a perfectum *infinitivusa*, ha a szereplő személy szempontjából történést jelöl (*habuisse, fecisse vellet*, l. a 72. B) pontot). Ugyanis, ha a perfectumtőből indulnánk ki a magyarázatban, akkor az alak csak viszonyítottnak, előzményesnek volna érthető, pl. *vidisse puto*, a mi a jövő

¹¹⁹⁾ Mint a 100. jegyzetben említettem, az *injunctivus-hypothesis* egészen valószínűtlenné teszi az a körülmény, hogy deponens és passiv (összetett) alakok is éppen úgy használatnak jövő funkcióval, mint az állítólagos *injunctivus*-formák. Pl. Cic. ad Qu. fr. II. 12. *Jocum autem de sua egestate ne sis aspernatus*. Néha ilyen, látszólagos mellékmondatban is: Plaut. Men. 994. *Facite illic homo iam in medicinam ablatu siet*. Ter. Heaut. IV. 6. 23. *Cave quicquam admiratus sis*: L. a 147. jegyzetet is. Ez mindenesetre mutatja, hogy az alakmagyarázatban lehetőleg nem kell elhagyni a perfectumfunkció talaját. Ha a latin perfectum nem volna a modalitáshoz képest jövőre is érthető, hogyan volna képzelhető ilyen alakhasználat?

vonatkozású főigék (*vult* stb.) mellett természetesen ki van zárva. Ne feledjük külömben, hogy ez az alakhasználat csak az archaistikus latinságban található. A mi a későbbi, görögutánzó költőknél és prózáiroknál előforduló alakhasználatot illeti, azt, mint a maga helyén kifejtettem, vagy állapotjelzőnek (*teligisse gaudet, oratam esse volo* stb.), vagy egyenesen görögutánzásnak, s ez esetben a görög aoristos erőszakosan csinált párjának kell felfogni (si possit pectore . . . *excussisse* deum stb.).

75. A történésjelző érteleme magyarázásához szükséges még végül bővebben megvizsgáljunk egy, eddig majdnem teljesen elhanyagolt kérdést. Ez a kérdés a latin történésjelző perfectum-alakok történéseinek kvalitására vonatkozik: ha a latin perfectum nem állapotjelző, hanem történésjelző, azaz a görög aoristos párja, vajon milyen actióbeli minősége van akkor a perfectum-tőnek?

Erre a kérdésre igen nehéz a válasz, s általában ezt tartom mai napság az egész actióelmélet legnehezebb kérdésének, melyre pedig éppen magyar kutatónak a mi nyelvünkre való tekintettel, okvetlenül meg kell felelnie. Ahhoz a különbséghez érkeztünk ezzel a kérdéssel, mely az actiójelzésnek a nyelvben általában lehetséges két főmódozatára vonatkozik, s a nehézség a két főmódozat egymástól való elhatárolásában áll.

Kétségtelen ugyanis, hogy az igetőknek minden nyelvben már magukban véve, azaz: a maguk fogalmi tartalma szerint van bizonyos tényleges, a flexio vagy ragozás minden alakjának alapul szolgáló actióárnyalatuk. *Vic-* (*győz-*) tő kétségkívül más actióárnyalatú, mint teszem azt: *ama-* (*szeret-*). Amaz inkább momentán, emez inkább cursiv-durativ. Kétségtelen továbbá, hogy *praefixumokkal* (igekötőkkel) és némely nyelvben, pl. a magyarban, szabad *képzőkkel* módosítható az igető actióbeli árnyalata; magában véve cursiv-durativ árnyalatú igető ily módon momentánná: *ingressivvé*, pl. *elmegy, fortgehen, abgehen, abít, csordul* vagy *effektivvé* (*resultativvá, perfectivvé*) pl. *megtesz, erschliessen, verderben, defert, emelint* alakítható. Ezek közül az igetőben magában is meglévő tényleges actióárnyalatok közül mármost az *ingressiv* és *effectiv-perfectiv* képzős igetőké nagyon hasonlít ahhoz a functióhoz, melyet a görög nyelvben a perfectumképzés teljesít, másrészt pedig ugyanezen *ingressiv-effectiv* képzős igetőké (s néha a momentán szabadképzőseké) ahhoz a functióhoz, melyet a görögben az aoristos, a latinban pedig az ú. n. perf. historicum (a történésjelző) alak teljesít. Innen van, hogy, mint tapasztaltuk, a görög perfectum és aoristos a magyarban megfelelőleg rendesen csak igekötős (vagy néha momentán-képzős) igetők alakjaival fordíthatók. Hasonlóképpen a latinban is számos igekötőtlen és szabad-képzőtlen történé-

jelző perfectumalak van, melyet magyarra igekötősen kell fordítanunk.¹²⁰⁾ A fordítás elárulja és bizonyítja, hogy a görög perfectum és aoristos, s a latin perfectum, még a történésjelző is, actió tekintetében olyan árnyalatot ad az igetőnek, mely a magyar praefixumokkal és a szabad képzőkkel kifejezhető tényleges actióárnyalattal értelmileg rokon. Azonban — és itt van a punctum saliens, — mégsem azonos vele. Mutatja ezt a görögben és a latinban az, hogy a momentanizáló praefixumok az imperfectum alakjaival is megférnek, s hogy ilyen praefixumos igetőknek egyszerre mind a két (illetőleg három) alakjuk megvan és használatos; az imperfectum mellett az aoristos (vagy a perfectum) is. Καθαίρω, καθείλον, (καθήρηκα) vagy megegyező idejű alakokkal: καθήρουν, καθείλον (καθήρημαι); *incendebat, incendit; removebat, removit* stb. stb. A görög perfectumról, mely különben is nagyon sok igéhez egyáltalában nem képezhető, ezúttal ne is szóljunk. De nyilvánvaló, hogy a görög aoristosnak és a majd minden igetőhöz képezhető latin mult történésjelző perfectumnak actióbeli értelme nem lehet azonos az igetőben (és az imperfectumban) is lehetséges, tényleges actióqualitással. Nem kerülhettem el, hogy erre a fontos jelenségre már tanulmányom elején (I. a 25. pontot, a 26. jegyzetet és a 24. pontban közölt III. tételt) tekintettel ne legyek, s azért nem is definiáltam

¹²⁰⁾ Mindenkinek feltűnhetett, a ki latinból magyarra fordított, hogy igekötőtlen latin történésjelző perfectumok magyarra gyakran még olyankor is igekötős alakkal fordítandók, mikor hangsúlyos határozó van az ige mellett. L. pl. Liv. I. 12. 8. *Vicimus* (legyőztük) *perfidus hospites*; I. 3. 1. *imperium ei incolome mansit* (megmaradt); I. 6. 3. *Romulum cupido cepit* (elfogta); I. 7. 2. *Remus cecidit* (elesett). Csak hamarjában végigtekintve egy iskolai használatra való igelajstromon; ilyeneknek találunk még pl. a következő alakokat: *tacuit, momordit, possedit, didicit, egit, fregit, iecit, legit, movit, venit, seivit, pandit, vertit, solvit, misit, armavit, necavit, domuit, delevit, vetuit, iussit, placuit, sensit, aperuit, fugit, rapuit, pupugit, mersit, sparsit, cecidit, cecidit, prehendit, læsit, rupit, fefellit, mutavit, emit, crevit, livit, posuit, stb. stb.* és pl. a következők deponens alakokat: *miseritus est, oppertus est, mortuus est, ultus est, iratus est* (=megharagudott), *passus est, lapsus est* stb. Azonban némely efféle ige nek már imperfectuma is olyan, hogy fordításában igekötős alakokra szorulunk; tehát, hogy perfectumuk, ámbár igekötőtlen, mégis állapotjelző értelmű is lehet, már az igető sajátos ingressiv-resultatív actióárnyalatának (v. ö. a 33. jegyzetet) tulajdonítandó. *Fregit erus*=eltörte a lábát; elbeszélésben ez hangsúlyos tárgygyal így is mondható magyarul: *lábát törte*; de mint meglévő állapotot konstatáló alak csak igekötősen használható: «nézd csak, eltörte a lábát!» Ugyanez a különbség megvan a magyar és a román nyelvek közt is (v. ö. a 84. jegyzetet); a francziául tanuló kezdő rendszeren igekötős ige ket keres a francziában is a magyar igekötős alakok fordítására, s nehezen találja meg a magyar igekötős ige nek megfelelő franczia punctuális alakot (*kiment*=il sortit; *levette* a kalapját=il ôta son chapeau stb. stb.). Ezekre a nyelvi jelenségekre eddig még igen kevés figyelmet fordított a magyar nyelvtudományi kutatás.

a görög aoristos actióját «momentán» actióqualitásnak, hanem «punctuálisnak». A «momentán» terminust ugyanis czélszerű az ige-töben magában is lehetséges actióqualitás jelölésére használni, melyet már a most idézett fejtegetésekben is jobb terminus hiányában «tényleges» actióqualitásnak neveztem.¹²¹⁾ Φορε- ige-tö kétségkívül cursiv-durativ tényleges actióqualitású, a flexio akár-melyik actió-tövében használjuk; ἐφόρησε (= *viselt*) aoristosban is a tö *tényleges* actióqualitása más nem lehet, mint cursiv-durativ, mert *viselni* valamit csak tartósan lehet. De az aoristos-alak funkcióját éppen az különbözteti meg az imperfectumatól, hogy a beszélőt a viselés processusa az aoristos használatakor nem érdekli, hanem csupán a viselés tényét konstatálja az alakkal. Az Odysseia elején (2. sor) πλάγχθη alak tényleges actióminősége cursiv-durativ, s az aoristosban sem válhatik praefixum nélkül momentánná: hanem, mint aoristos, igenis, punctuális actiójú, mert a költő nem festi, nem leírja vele a bolyongás processusát, hanem konstatálja a bolyongást: mivel egyrészt magyar aoristos nincs, másrészt ige-kötőt ehhez az át nem ható ige-tö-höz nem tehetünk, ez esetben meglegyszünk a hangsúlyos határozóval («igen sokat»), és úgy fordítjuk az alakot, mintha imperfectum volna = «igen sokat bolyongott». Ugyanott ἐπερσεv alak tényleges actióqualitása szintén nem momentán; de magyarra nem fordíthatjuk másképp, mint momentán (ige-kötős) ige-tövel: «elpusztította». Az ἐνίκησε aoristos tárgyatlan alakkal csak ige-kötőtlenül fordítható: *győzött*; de tárgyasan már nem mondhatni, hogy: *győzte* (az ellenséget), hanem csak ige-kötősen: *legyőzte*. Azaz a *győzött* alakkal vagyunk kénytelenek az ἐνίκα és ἐνίκησε alakokat *eggyaránt* fordítani, ha tárgyaltanul állanak, s viszont *mind a kettőt* a *legyőzte* alakkal, ha tárgyasak. Földolog tehát: nem szabad össze-tevesztetni az ige-töben is lehetséges tényleges actióqualitást, melyet a magyar nyelv is kifejezhet, az actió-tö qualításával, melyet a magyar nyelv nem fejezhet ki. A latin nyelvben a perfectum-alaknak aránytalanul leggyakoribb funkciója az aoristos-szerű (mult) történésjelző funkció. Magának a tönek tényleges actió-qualitása cursiv-durativ is lehet, de a perfectum-tö actiója mégis punctuális, mert éppen úgy, mint a görög aoristos, a latin

¹²¹⁾ V. ö. a 26. jegyzet végét. Viszont az ige-töben is lehetséges momentán actiófaját nem tanácsos az aoristos-actiót jelölő *punctuális* terminussal jelölni. Értekezésem eddigi részeiben, s kivált, mikor a görög aoristosról szóltam (l. kül. a 27. pontot), magam is elkövettem azt a hibát, hogy az ige-tö actiójára is használtam a *punctuális* terminust. Kénytelenségből tettem, mert akkor még koránlottam a most kifejtett különbségek feszegetését. Ezentúl azonban a momentán actión következetesen az ige-töben is kifejezhető actiófaját fogom érteni, a punctuális actión pedig az aoristosnak (és a latin történésjelző perfectumnak) actiófaját.

történésjelző perfectum is nem fejlődésében képzelheti a történetet, hanem megtörténtnek vagy történendőnek konstatálja. *Amabat* és *amavit*, *reddebat* és *reddidit* tényleges actióqualitása teljesen egyforma; a köztük lévő különbség subjectivebb természetű: *amabat* folyásában, fejlődésében képzelheti a szeretést, *reddebat* mint megkíséreltet jelzi a visszaadást, ellenben *amavit* és *reddidit* mint történetet konstatálja. *Amabat* és *amavit* alakoknál a magyar fordítás a két alaknak csak tényleges actióbeli qualitását fejezheti ki, s azért magyarul mind a két alakot egyformán fordítjuk. Azért érthető magyar emberre nézve olyan nehezen az a subjectivebb actióqualitás, melyet a görög aoristosnál és a latin történésjelző perfectumnál punctualitásnak nevezünk. A francziában, olaszban (és némileg a németben is) a megfelelő fordítás (*il aimait, il aima; egli amava, egli amò*) mindig lehetséges, és semmi sem mutatja jobban az imperfectum és az (aoristikus) perfectum közt lévő actióbeli különbség élénkségét, mint éppen az a tény, hogy a román nyelvek (s az újjörög is) mai napig is szigorúan külön tartják a két alak használatát. A különbség minden kétségen kívül actióbeli, mert az aoristos- és perfectumtótól elválaszthatatlan, s nem más alakbeli ismertetőjelei vannak, hanem éppen a tövet módosítók. De, a mennyiben ez a «punctualitás» is actióqualitás, mindenesetre subjectivebb természetű, mint az a másik, «tényleges» actióqualitás, és semmiképpen sem zavarandó össze a «momentán» actióqualitással. Egészen a beszélő egyén tetszésétől függ, vajjon magában véve (ténylegesen) cursivduratív actiójú mult történetet is folyásában, fejlődésében képzel-e el és akar-e elképzelteni, vagy sem. Viszont tőle függ az is, vajjon magában véve momentán actiójú történetet fejlődésében (— tehát ez esetben a dolog természeténél fogva, mint *megkíséreltet*, de végre nem hajtottat, vagy mint *ismétlődöt*) akar-e jelölni, vagy sem. Ha igen: imperfecta actiót használ, melyet olykor, kivált ha momentán actiójúak a tövek, még külön képzőkkel (a latinban n-nel, t-vel, sc-val stb.) is nyomósíthat; ha nem: perfectumot használ, melylyel természetesen nem férnek össze az imperfectumképzők (*cer-n-ebat*, de *cre-vit*; *flec-t-ebat*, de *flex-it*; *pa-sc-ebat*, de *pa-vit*; *gignebat*, de *gen-uit* stb.) Stiliztikai értelemben mikor szokott előfordulni az egyik, mikor a másik actióqualitás önálló használatban, arra a tapasztalás már rég megadta a felvilágosítást. «*Perfecto procedit, imperfecto insistit oratio.*» A latin perfectum is, úgy, mint a görög aoristos, nem annyira a fantáziának, mint inkább az értelemnek szól. A történetesorozat válságos főeseményeinek előadására való, s erre a kérdésre válaszol: *mi történt aztán?*; vagy egyes mult eseményeket konstatál. A perfectum nem fest, nem leír, hanem állít. Az imperfectum multja ellenben a mult főtörténeteket környező

mult helyzetek *festésére*, mult testi vagy lelki állapotok *leírására* való (de olyan mult lelki vagy testi állapotokéra, melyek nem valami megelőző történés eredményei, mert ez utóbbi esetben meg az állapotjelző perfectum praeterituma van helyen.¹²²) Az imperfectum erre a kérdésre válaszol: «*Milyen volt a helyzet, az állapot? Mit kísérelt meg tenni az alany? Mit szokott tenni az alany?*» A használatnak ez a stilisztikai különbsége az actió qualitáson alapul, s egyúttal mutatja, hogy az az actióqualitás, melyet a görög az aoristossal s a latin a történésjelző perfectummal jelöl, az igető tényleges actióqualitásával össze nem zavarandó, subjectivebb, a beszélő felfogásától függő jelenség, s azért a magyar nyelvben, melyben csak a tényleges actióqualitás jelzése lehetséges, utánoszthatatlan. Ez a subjectivebb actióqualitás az, melyet a görög, latin és román nyelvekben *punctuális* (concentráló, complexív) actiónak neveztek el. Ilyen az *összes latin történésjelző perfectum alakoknak* (nemcsak az indicativus achronistikus alakjának), mind azoknak, melyek az eredeti perfectum-functió, mind azoknak, melyek az eredeti aoristosfunctió alapján magyarázandók, actióbeli kvalitása, függetlenül az igető tényleges actióbeli kvalitásától. A görög és a latin nyelvekben (és részben a latinból származott román nyelvekben is) magában a flexióban is külön tövekből flektálható alakcsoportok vannak két olyan actióqualitás jelzésére, melyhez hasonlókat más nyelvek nem flexióval, hanem praefixumos összetételekkel, vagy szabad képzőkkel szoktak kifejezni. Nevezetesen a görög nyelv bizonyos, arra alkalmias igetővekből képzett perfectumtövekkel fejez ki olyanféle actióqualitást, melyhez hasonló más nyelvek *részben* az ú. n. perfectiv (ingressiv-resultativ-terminativ) actiójú praefixumos igetővekkkel szoktak kifejezni; azért csupán *részben*, mert maga a tö perfectumjel nélkül ezeknek a nyelveknek nem elég a görög

¹²²) Ugyanez a különbség a görögben is megvan a perfectum praeterituma és az imperfectum praeterituma közt. Némely grammatikus ősi szokás szerint azzal a hibás tételt állítja fel, hogy néha «a perfectum az imperfectum helyett áll». Efféle kitételekről van szó, mint pl. ez (II. V. 790.) *λείπων ἐδοῦτοσαν ἔργος*, állítólag = *ἔδοτοσαν*. A jelenségnek a következő magyarázata: a görög perfectum állapotjelző, s az állapot mindig cursivduratív. Nem csoda tehát, hogy mint mult cursivduratív állapot, hasonló értelműnek érezhető olyan imperfecti-praeteritumokkal, melyeknek fogalmi tartalma szintén állapotjelző színezetű. A görögben mindig ilyen használatú a perfectum praeterituma. A latinban természetesen csak az önálló használatú, tehát állapotjelző alakok lehetnek ilyen functiójúak. *Crediderat*, mint állapotjelző (önálló) mult, nagyon közel áll ehhez: *credebat*. De a görögben is, a latinban is van különbség is a két alakban. A különbség, mint tudjuk, abban áll, hogy a perfectumalakokkal az állapoton kívül az azt létrehozó történés is ki van fejezve. Tehát a perfectumos kitétel ez esetben konkreter, mint az imperfectumos. *Crediderat* = arra a meggyőződésre jutott volt, *credebat* = azt hitte.

perfectumot jellemző állapotjelző értelem kifejezésére. A latinban ennek a görögös perfectumnak már csak nyomai vannak meg. Ellenben nemcsak a görög nyelv, hanem a latin és részben a román nyelvek is kifejeznek egy, úgyszólván minden igetöbblől képezhető, értelmileg a görög aoristosnak megfelelő alakcsoporttal (a történésjelző perfectum-alakjaival, de nem csupán az *amavi* alakkal, hanem az *amaveram*, *amavero*, *amaverim*, *amavissem*, *amavisse*-alakokkal és a szenvedőkkel is), egy másik olyanféle actióqualitást, melyet a magyar nyelv vagy egyáltalában nem fejez ki, vagy csak a fennebb említett praefixumos vagy szabad képzős igetövekkel tud kifejezni. A görög perfectum magyarul még igekötős igével is csak az indicativusban és a participiumban adható vissza egyszerű alakkal, mert az állapotjelzéshez a magyar alakban a praefixumon kívül a perfectumjel (-t) is megkívántatik, már pedig perfectumjeles modalis és infinitivus-alakok nincsenek a magyarban. A görög aoristos actióqualitása a latinban az activ participium kivételével minden kategóriában kifejezhető a latin perfectum-alakokkal. A román nyelvekben azonban már csak az indicativusban van különbség imperfectum és punctualis-alakok között. A magyarban az aoristos egészen hiányzik és csupán a fennebb említett praefixumos vagy szabadképzős igetövekkel helyettesíthető, melyek, mivel az aoristos értelemnek nem lényeges jegye a történés multságá, a magyar perfectumjel nélkül is megfelelhetnek az aoristos-alakjainak, s e szerint minden modalis és igenévi alakban megalakíthatók. [Pl. *ἔπερσεν*, devastavit, il devasta, elpusztította; *πέρσῃ* — *πέρσεις*, devastaverit — devastavisset (ha *devastet* — *devastaret* felel meg nekik, akkor a latinban is csak a tényleges actióqualitás van kifejezve), *elpusztítsa* — *elpusztítaná*, *πέρσον*, csak tiltólag: ne devastaveris, ne pusztítsd el; *πέρσαι* (csak az archaistikus latin nyelvben): devastavisse, *elpusztítani*; *πέρσαις* — a latinban hiányzik — az *elpusztító*, v. mint *elpusztító*]. Ezen subjectivebb actióqualitások kifejezésében tehát leggazdagabb a görög nyelv; kevésbé gazdag a latin; még kevésbé a román nyelvek, mert ezekben a különbségtétel egyszerű alakkal csak az imperfectum és az aoristos közt van meg, s itt is csak az indicativusban; a magyar és a hozzá hasonló nyelvek pedig egyáltalában nem fejezhetnek ki subjectivebb actióqualitásokat.

Miért jelölte meg a görög nyelv, melyben ez a három subjectivebb actióárnyalat *egyszerű* igealak-csoportokkal (actiótövekkkel) leginkább kifejezhető, éppen ezt a három actióárnyalatot és nem többet, sem kevesebbet, ennek a kérdésnek a feszegetését, mint megfejthetetlen nyelvfiziológiai kérdését, feleslegesnek tartom, s mint már több magyar kutató (Кичка, Бодисс) tette, én is nyomatékosan rá akarok mutatni arra a hibára.

mely a nyelvtan történetének újabb korszakában egyes kutatók eljárását jellemzi, kik ebben a három subjectivebb actióban olyan logikai összefüggést kerestek, mely szerint a három görög actio három szükségképi, egymást kiegészítő, egy közös principiumból dedukálható, az összes lehetőségeket kimerítő három kategória. A hiba a grammatikusok mindenáron való rendszerező kedvéből ered, s abban áll, hogy helytelen feltevésekből indulva ki, meghamisították magában a görög nyelvben is az alakok funkciójának igazán megfelelő nyelvi tényeket. Hogy a hármas «rendszer» teljességét tetszetősebbé tegyék, kikoskodták, hogy a görög aoristos mindig a «beálló» (instans) történetet jelenti: így aztán — úgy gondolták — a «folyó, befejezett, beálló» történetek egy közös logikai principium három szükségképi és lehetséges kategóriáját merítik ki. A megfigyelésbeli hiba nyilvánvaló. A görög perfectum nem befejezett történetet, hanem meglévő állapotot jelent, a görög aoristos pedig nem «beálló» történetet, hanem punctualis (complexive felfogott) történetet. De nyilvánvaló a logikai hiba is. Mert a befejezett történetnek nem a «beálló» volna az igazi ellentéte, hanem a *készülő*, melyet éppen azért némely grammatikusok (pl. a Deutscher Einheitschulverein grammatikusai, kivált HORNEMANN Ferencz) negyedik actiókategoriónak vettek fel a maguk rendszerébe. Tetézték aztán a görög nyelvre nézve elkövetett hibát a grammatikusok azzal, hogy ezt a görögre nézve hibásan megállapított rendszert más nyelvekre is alkalmazták. Így vált divatossá többi közt nálunk is a latin *amaturus*-alakot és összetételeit «beálló történetűnek» nevezni, a magyarban pedig ezt: *megérkezik, folyó* (!) történetű alalnak, ezt pedig: *meg fog érkezni, beálló* (!) történetű alalnak a nyilvánvaló értelem teljes, szinte megfoghatatlanul erőszakos meghamisításával. A magyarban, mint már tudjuk, egyáltalában nincs egyszerű igealakkal kifejezhető subjectivebb actiókategoria; a mi pedig a «folyó, befejezett, beálló» háromságot, mint rendszert illeti, arra nézve bizvást kimondhatjuk, hogy egyike a tudománytörténet tévedéseinek, még pedig olyan tévedéseinek, melynek keletkezése és fejlődése éppen úgy megmagyarázható, mint az «időalakok» és «idők» helytelen felfogásából eredő régibb tévedéseké. Hibás volt a régi elmélet is, hibás az újabb «rendszer» is. A nyelvtudomány csak legeslegújabbban tanulta meg azt, hogy a jelentéstan fejlődésében nem szabad logikai alapon a priori kifilozofált rendszereket ráerőszakolni az alakokra, s hogy rokon functiók kifejezésében egyik nyelv emez úton, másik amazon haladhat. Tanulmányomnak ezen a pontján álláspontom tisztázása céljából elkerülhetetlennek találtam, hogy munkám második, történeti szakaszából előlegezzem ezeket az eredményeket. Hogyan és mely okokból került bele a magyar

nyelvtanba is a szóban lévő hiba, arra aztán munkám történeti részében adom meg a részletesebb választ.

76. *Összefoglalás az önálló használatú latin perfectum-alakok idői jelentése szempontjából.*

I. Az activumban.

1. Az *igenevek* (ide számítva a passiv formájú, de activ értelmű participiumokat is) időt sohasem jelentenek. Idői vonatkozásuk a verbum finitum idejétől függ, melyhez tartoznak. (Bizonyos esetekben beléjük érthető mult idő; de ez a helyzettől függ, kifejezve ez a multság nincs.)

2. Az állapotjelző értelemben álló *finitum-alakok*, ha nincs bennük időjel (tehát ezek: *cognovi, cognoverim, cognovissem*) cursiv-durativ állapotot jelentenek, s teljesen achronistikusak (időt nem jelentenek).

3. Állapotjelző értelemben álló finitum-alakok, ha időjel is van bennük (tehát ezek: *cognoveram, cognovero*) az illető idejű (mult vagy jövő) cursiv-durativ állapotot jelölik.

4. a) Történésjelző értelemben álló finitum-alakok, ha nincs bennük időjel (tehát ezek: *cognovi, amavi; cognoverim, amaverim; cognovissem, amavissem*) önálló használatban a perfectumtő módosult functiója miatt *mult* történést jelentenek. A történés tartozhatik a legközelebbi multba is, a legtávolabbiba is. Ez mindegy. A történés actióqualitása: punctuális.

b) Történésjelző-alakok időjel nélkül csak akkor lehetnek jövő vonatkozásúak, ha a *modalitás* miatt csak úgy érthetők. Az actióbeli minőség mindig punctuális, és ez a functió nem csupán a perfectumtő értelmének módosulásából, hanem az eredeti aoristosalakok functiójának általánosulásából magyarázható.

5. Olyan történésjelző-alak, melyben időjel is van (*dixeram, dixero*), az illető idejű punctuális történést jelöli. De a mult jelű alak ilyen értelemben önállóan nem fordulhat elő. A jövő idejű alak önálló functiója ép úgy, mint a 4. b) alatt említett jövő vonatkozású alakoké (mert a *dixero*-alak különben sem egyéb eredeti conjunctivusnál) nem csupán a perfectumtő értelmének módosulásából, hanem az eredeti aoristos-alakok functiójának általánosulásából is magyarázható. Mindig punctuális.

II. A passivumban.

A passivalakok functiója teljesen olyan, mint az activumoké, azzal a különbséggel, hogy gyakrabban achronistikus functiójúak, mint amazok, mert gyakrabban fordulnak elő állapotjelző értelemben.

A viszonyított actióhasználat. A plusquamperfectum indicativi viszonyított használata.

77. Miféle functióbéli módosulással járt az *achronistikus* perfectumalakban (*advēnit, cognovit*) az, hogy az állapotjelző értelem helyett a történesjelző értelem lépett előtérbe, azt már tudjuk: mivel a beszéléskor meglévő állapotot létrehozó történesnek okvetetlenül a beszélő multjába kell esnie, a történesjelző-alakoknak (minden nyelvben, még a késői görögben is) punctuális mult történesét kellett jelölniök, úgy, mint a görög aoristos indicativusának. Ezen perfectum-alakoknál ugyanis megvan az idői értelem főkritériuma, hogy t. i. a tájékozódásnak közvetlenül a beszélő álláspontjából kell történnie.

Mivel mármost ezek a történesjelző perfectumtövek már maguk is mult értelműek, annak, hogy külön, mult jelű alak is keletkezett hozzájuk (*adven-erat, cognov-erat*), nem lehet az oka a multság kifejezésének szükségessége. *A plusquamperfectum-alakok keletkezése csak az eredeti állapotjelző értelem feltételezése mellett magyarázható*: ilyenkor szükséges lehetett a multság megjelölése, mert maga a perfectumtő csak az időtelen, meglévő állapotot fejezi ki. A plqpf.-alakok a latinban sem jelenthettek eredetileg mást, mint a görögben: mult állapotot, más történeshez való viszonyítás (előzményes értelem) nélkül; és joggal feltehetjük, hogy valamikor, az irodalom előtti korban, éppen ezért a latinban sem volt *minden* igető plusquamperfectuma használatban,¹²³⁾ hanem csak olyanoké, melyek állapotjelzőknek voltak érthetők. Az actióviszonyítás, azaz (a perfectum esetében) az előzményesség kifejezése, azt hiszem, ilyen igetőveken kezdődött. Liv. II. 9. 1. Jam Tarquinii ad Lartem Porsinnam *perfugerant*. Ibi nunc orabant. . . nunc monebant etiam stb. mondat pqpft. alakja, ha állapotjelzőnek értem a tövet (= ott voltak), nem fejez ki előzményességet, és e szerint nem viszonyított; ha történesjelzőnek (= előbb oda menekültek), akkor kifejezi az előzményességet, s e szerint viszonyított használatú. Azok a perfectumtövek ellenben, melyek állapotjelzőknek semmiképpen sem érthetők (pl. *amavit*), csak akkor fejleszthették ki a plusquamperfectum-alakot, mikor az actióviszonyítás az állapotjelző perfectumtöveken már ki volt fejlődve. Addig ezeknek az alakoknak nem volt létjoguk, nem volt rájuk szükség, mert ilyen tövek pqpftumai *másképpen, mint viszonyítottan nem is érthetők*. Míg az időjeltelen perfectum-alakokban nemcsak az állapotjelző alakok

¹²³⁾ Sőt, mint mindjárt látni fogjuk, később sem. Ennek a ténynek, mint látjuk, fontos következése van a latin alak eredeti természetének megállapításában.

önálló használatúak, hanem a történéssjelzők is lehetnek azok, és többnyire azok is: addig a mult jelű *amaverat*-féle történéssjelzők mindig viszonyítottak.

Az eredeti alapfunctió tehát, melyet a viszonyított használatú (előzményes) történéssjelző perfectum-alak teljesít, kétségkívül idői természetű. A logikai functio azonban, melyet az előzményes alakokat magukba foglaló mondat szerkezetek teljesítenek, rendesen a létrehozó ok (causa efficiens) functiója, a szintaktikai forma pedig, melylyel az indicativusos előzményes alakok megférnek, mint fennebb, az önálló használatú perfectumnál is láttuk (l. a 66. pontot), a relativ névmásokkal (fő-, melléknévi és határozói névmásokkal) és relativ okhatározókkal szerkesztett mellékmondat, vagy az olyan főmondat, mely szintaktikai kapocs nélkül is hasonló logikai functiójú. Mivel mármost a mult főtörténést okadatoló, magyarázó előzményes történéss gondolatok összefüggésének természete szerint a főtörténésskor is okvetetlenül hatékonyak, azaz, mint ok, meglévőnek értendő: innen van, hogy a plusquamperfectum-alakokba az okviszony esetén még akkor is mindig beleérthetjük a (mult főtörténésskor) meglévő állapotot is, ha a perfectumtövekk történéssjelzők. Míg a viszonyítatlan mult történéssjelző-perfectumok (*perfugiu*) igen gyakran kizárják a meglévő állapot értelmét,¹²⁴ addig a viszonyított alakoknál ez a legnagyobb ritkaságok közé tartozik: Erre az eddig figyelembe sem vett tényre nemcsak elméleti deductió útján jutottam, hanem a latin irodalomban előforduló plusquamperfectum-alakok functiójának megfigyelése útján. Az előzményességet tehát már csak azért sem tanácsos a mult főtörténéstől számított *multságnak* (vagy, mint HOLTZE ETZLER-t követve teszi, éppenséggel a multban szereplő alany szempontjából való *multságnak*, l. Syntaxis priscorum scriptorum dat. II. 80. l.: «plusquamperfectum usurpatur de actione praeterita subiecti, quod ei qui loquitur praeteritum est») felfogni. Olyan kapcsolatban, hogy pusztán az előzményesség valóságos idői értelmét mutassa, időhatározó szó nélkül a latin plusquamperfectum

¹²⁴) A «multság» értelme annyira velejár a létezés kizárásának értelmével, hogy az idő természetéről filozófáló kutatók a multság lényeges jegyének veszik a «megsemmisülés»-sel járó változást; l. pl. POSCH Jenő definitióját. (Az idő elmélete, Budapest, 1896, I. 14. és kk. l.), mely szerint a mult a jelen létezés tagadása. L. 22. l.: «A «nincs» általános, legszélesebb körű tagadást foglal magában, a «volt» pedig szűkebb körűt, de tagadás van mind a kettőben». Azonban különbséget kell tenni a történéssnek magának, és az általa létrehozott állapotnak megsemmisülése közt. POSCH a perfectum állapotjelző értelmére nincs kellő tekintettel, s általában kevéssé veszi számba a nyelvi tényeket. (Erről az érdekes munkáról tanulmányom történeti részében tüzetesebben is szólok.)

csak igen ritkán fordulhat elő, és csakis olyankor, ha logikailag az okviszony nem szerepel, syntaktikailag pedig szoros értelemben vett jelzői viszonyról van szó.¹²⁵⁾ Megférne még az alak

¹²⁵⁾ Órákig olvashatunk elbeszélő előadású latin szöveget a nélkül, hogy *fuera*t-on kívül egy (határozótlan) pqpft.-ot is találunk olyat, melybe a meglévő állapot bele nem érthető. Ősupán a tagadó értelmű főmondat miatt nem érthető bele az állapot az efféle szerkezetű alakokba, Cæs. B. C. I. 44. 4. legio, quæ in eo cornu constiterat, locum non tenuit. Effélénél: Liv. II. 31. 1. Dictator Sabinos, ubi plurimum belli fuerat, fundit fugatque vagy a *fuera*t-tal rokon értelmű *viverat* vagy más efféle igei kifejezéseknél is az összefüggés zárja ki az állapotjelzést, pl. Nepos, Paus, 5. 5. Pausanias eodem loco sepultus est, ubi vitam posuerat. De ha nem okviszonyról van szó, még *fuera*t mellett is rendszeren ott van az időhatározó, pl. Liv. II. 26. 2. missus extemplo A. Postumius, qui dictator bello Latino fuerat, vagy Cic. Orat. 2. clari fuerunt et antea fuerant. S még ezek az időhatározós pqpft.-ok is rendszeren igeikötősek, tehát nem olyanok, mint *amaverat*, hanem már igeitövéük is perfectiv actiófajtájú. Pl. Cic. de off. II. 23. Agin regem, quod numquam antea acciderat, necaverunt. Liv. II. 14. 6. Primo Arceinos res necopinata perculerat; arcessita deinde auxilia. II. 27. 7. Longe alia, quam primo instituerant, via grassabantur. Cic. Sest. 141. Themistoclem non deterruit a re publ. defendenda... Miltiadi calamitas, qui illam civitatem paullo ante servarat. Cæs. B. C. I. 6. 6. neque expectant, quod superioribus annis acciderat; I. 34. 3. quos ab urbe discedens Pompeius erat adhortatus; I. 48. 5. és 40. 1.: quod... superioribus diebus consumpserat; I. 65. 3. maturius quam constituerant stb. Igeikötőtlen példák Cæsar B. C. I. könyvében csak ezek: I. 13. 4. Pupius adducitur, qui ordinem antea duxerat; I. 43. 5. quod prius in tumultum Afraniani venerant, nostri repelluntur; I. 61. 3. quæ superiore bello cum Pompeio steterant civitates, timebant. Liviusnak 65 fejezetre terjedő II. könyvében is az előforduló pqpft. alakok aránytalanul nagyobb része igeikötős, és ezekbe úgyszólván mindig beleérthető a multban meglévő állapot. De beleérthető még a nem igeikötős alakokba is, ha időhatározó nélkül állanak. Ilyenek a következők: 1. 2. quæ libertas ut lætior esset, proximi regis superbia fecerat; 13. 2. (Porsena legatos misit): adeo moverat eum primi periculi casus; 18. 9. quod propter se creatum crediderant; 19. 7. impetum dederat; 24. 1. — adeo duas ex una civitate discordia fecerat; 27. 7. sed plebi creverant animi (motiváló helyzetrajz); 27. 10. verterant (mot. helyzetrajz); 31. 2. turbaverat, firmaverant; 33. 8. (v. ö. 46. 3., 48. 6.) venerant (t. i. úgy, hogy ott is maradtak); 34. 9. quia collega afuerat; 39. 9. in quibus placuerat; 44. 12. Hæ spes Etruscos armaverant; 48. 6. ubi senserant; 52. 8. — adeo mutaverant animum —; 53. 4. castra posuerant populatique fines erant; 65. 7. quod ceciderant animi. Passiv alakok: 6. 1. His, sicut acta erant, nuntiatis; 16. 9. (kettőspont után) et caesi aliquanto plures erant quam capti; 18. 11. id enim postulatum erat. Hogy az állapot nem értendő bele a pqpft. alakba, azt rendszeren időhatározó jelzi Liviusnál is, pl. 1. 8. (Brutus) non acrior vindex libertatis fuerat, quam deinde custos fuit; 3. 2. quorum in regno libido solutior fuerat; 4. 6. qui iam antea id senserat agi; 5. 1. quæ reddi ante censuerant; 18. 6. qui nondum consul fuerat; 26. 2. qui dictator bello Latino fuerat; 27. 1. qui ante nexi fuerant; 30. 14. quia principio pugna steterant; 36. 1. mane egerat. Passiv alak: 18. 7. postquam alia frustra temptata erant. Olyan igeikötőtlen plusquamperfectum activi alak, mely magában, határozó nélkül jelölne valóságos előidejűséget, t. i. olyan

ilyen igazi idői functióval relativ időhatározásban is; de éppen az a jellemző, hogy ilyenkor (*postquam, ubi* mellett) nem szokta használni a latin: éppen olyankor nem fejezi ki tehát az igében az időbeli előzményességet, mikor kétséggkívül arról van szó.

Mivel ilyenformán egyrészt igen ritka esetben fejezhető ki a latinban az állapotot kizáró, tisztán időbeli előzményes történés, másrészt pedig az *amavit*-féle igéhez tartozó *plusquamperfectumokba*, melyeknek igetőve *cursiv-durativ*, sohasem érthető belé az állapotjelzés: ennek a két körülménynek találkozásából az következik, hogy *efféle igéknek plusquamperfectuma még az actióviszonyítás kifejlődése után is csak igen ritkán fordulhat elő*, és hogy az előforduló *plusquamperfectumok* vagy igekötővel *perfectivált perfectumtövekhez*, vagy (a 120. jegyzetben felsorolt) az igetőben is *ingressiv-terminativ actióárnyalatú perfectumtövekhez* tartoznak. Magára az imént például felhozott *amaverat* (*amarat*) *plusquamperfectum*-alakra a *Thesaurus totius latinitatis* egyetlen egy példát sem említ; magam több hónapi folytonos keresés után csak hármat találtam, de ezek kettejéről is érthető, hogy kimaradtak a *Thesaurusból*. Egyet Holtze említ (i. m.

előzményes történést, melybe nem érthető bele a mult állapot, Livius egész II. könyvében csak kettő van: 13. 3. *Jactatum nequiquam de Tarquiniis restituendis, magis quia id negare ipse (Porsena) nequiverat, quam stb.*; és 22. 7. *pergunt domos eorum, apud quem quisque servierat, de, mint látjuk, az első alak ezek közül is motíváló mondatban fordul elő. Passivum alak van három. De mivel Livius a fuerat-os passivum alakot rendszeren történésjelzőnek használja, ezek közül is a következő két példa csak azt mutatja, hogy az erat-os alak nem elég Liviusnak az előidejűség kifejezésére. 29. 5. *senatus vocatus est questionem postulantibus iis, qui pulsati fuerant* (=a kiket azelőtt megverték, nem: a kik meg voltak verve); 22. 5. *de foedere, quod prope in perpetuum negatum fuerat* (melyet előbb megtagadtak), *rem ad novos magistratus reiecerunt*). Marad tehát egyetlen egy passiv példa, (2. 1.), mely szintén motíváló mondatban áll: *quia quaedam publica sacra per ipsos reges factitata erant, . . . regem sacrificulum creant*. De itt is a per ipsos reges határozó közel áll ehhez az értelelhez: akkor, mikor még királyok voltak. Cæsar B. C.-jének egész I. könyvében csak a következő három igekötőtlen és határozótlan *plusquamperfectumot* találtam az állapotot magában nem foglaló, tehát pusztán előidejű értelemben: 15. 5.: *cum sex cohortibus, quas ibi in præsidio habuerat, excipit*; 22. 4. *quod provinciam Hispaniam ex prætura habuerat* (id *beneficium Cæsaris erat*); 40. 1. *his pontibus pabulatum mittebat, quod ea, quæ citra flumen fuerant, superioribus diebus consumpserat* (de itt is a *consumpserat* ige tagadja voltaképpen az eleség meglétét). Tehát ezek közül is egy *fuerat*-os példa, a másik kettő mind a kétszer *habuerat*. Az eredmény így is az, hogy igekötőtlen igék az előidejűséget határozottabban kifejező más elemek nélkül úgyszólván nem fordulnak elő *plusquamperfectum* alakban. Mint fenn előadom, én erre az igazságra nem az anyag vizsgálata (*inductio*) útján, hanem *deductio* útján jutottam, s mivel a kutatás utólagosan igazolta a feltevést, annál több a tény bizonyító ereje.*

II. 81. l.) Terentiusból, Andr. I. 80. Ibi tum filius cum illis, qui *amarant* Chrysidem, una aderat frequens (= azokkal, a kik *azelőtt* szerették, *akkor* már nem szerették Ch.-t); de ez az alak FLECKEISEN kiadásában feltűnő r- betűvel coniecturának van jelezve, s a BUDAI-féle debreczeni kiadásban *amabant*-ot olvasok, éppen úgy, mint pl. Catullus ismeretes versében: Mortuus est passer, quem illa... *amabat*, pedig itt világos, hogy csak a *mors előtt* lehetett szó szeretésről. A másik két példa a magam gyűjteményéből való: Cic. Tusc. disp. V. 20. 60. Atque eo facto sic doluit (Dionysius) nihil ut tulerit gravius in vita: quem enim *amarat*, occiderat, és Plautus, Mil. gl. 131.: Dedi mercatori (tabellas) qui ad illum deferat | meum erum, qui Athenis fuerat, qui hanc *amaverat*, | ut is huc veniret; de itt *fuerattal* együtt (l. 125. jegyz.), az után, vers végén fordul elő az alak, és ráadásul az egész 132. sor, az *amaverat*-alakkal együtt csak Brixnél van meg; ellenben hiányzik a rendelkezésemre álló másik, LORENZ féle kiadásban. (LORENZ «unächt»-nek tartja, GUYERUSRA hivatkozva; hogy miért, nem mondja. RITSCHL maga is elvetette a sort, de azért SCHOELL felvette a Ritschl-féle kiadásba, RIBBECKRE hivatkozva.) Marad tehát eddig *egyelen* kétségtelen és a Thesaurusba is beiktatandó példának erre a minden iskolakönyvben paradigmául szolgáló, hírhedt, sohasem gyanúsított igealakra az idézett Cicero-féle hely, hol azonban mint motiváló mondat mellékmondatának igéje fordul elő, s ráadásul egy igekötős másik pqpfftra (occiderat) való vonatkozással. Ellenben az igekötős alakról (*adamo*) a *Thesaurus* ezt mondja: «verbi, quod ante Ciceronem non legitur, omnino praevalent formae perfectae, praesentes sunt raræ.» Ez annyit jelent, hogy az *amo* formái helyett, ha az állapot kizárására nem volt szükség, tehát úgy-szólván mindig, az igekötős alakot kellett használniok a latin íróknak.

Mivel az alakok statisztikája ennyire igazolta azt a következtetésemet, melyre először elméletileg, deductio útján jutottam, még jobban megbizonyosodtam az e pont elején említett feltevéseim helyességében, hogy t. i. a perfectumtővel kifejezett actióviszonyítás a perfectumtő eredeti állapotjelző értelme alapján, abból kiindulva magyarázandó. Végképpen igazolja ezt a fel-fogást a *rákövetkezés* (utóidejűség) latin kifejezésének módja is a *-urus* képzőjű, eredetileg meglévő szándékot, tehát szintén (lelki) állapotot jelentő igemellékevekkal, melyről tüzetesen később szólok. Így értjük most már azt az eddig nem is konstatált tényt, hogy olyan ritka nemcsak az afféle igék plusquam-perfectuma (*palluerat*, *fronduerat*, *splenduerat* stb.), melyek actió-árnyalata egyáltalában nem tűri a punctualizálást (úgy hogy achronistikus perfectumalakjuk sem használatos, l. a 81. jegy-

zetet), hanem az olyan igéké is, mint *amaverat*, *gesserat*, melyeknek igetöve igekötő nélkül a perfectumtő állapotjelző értelméhez szükséges momentán-fajta actióárnyalat kifejezésére nem alkalmas, jóllehet ez utóbbi fajta igéknek achronistikus perfectumalakja punctuális történésjelző értelemben (*amavit*, *gessit*) gyakran előfordul.

78. A latin actióviszonyítás tehát abban áll, hogy a latin nyelv¹²⁶⁾ egy valamely, igével kifejezett történést nemcsak syntaktikai eszközökkel (kötőszókkal, adverbiumokkal, határozó mondatrészekkel) viszonyított egy másikhoz, mint a görög, vagy a magyar nyelv, hanem magával az igealakokkal is, még pedig az actiótővel, jelen esetben a perfectumtővel. Viszonyított pedig vele nem «két történést egymáshoz», hanem egy történést egy vagy több másikhoz, de nem mint WETZEL gondolta (*Beitragé zur Lehre von der cons. temp.* Paderborn 1888, 15. l.) vice-versa a másikat is az egyikhez. Időileg a viszonyítás az előbb-történtség, előzményesség megjelölésében áll. Logikailag ilyenkor a viszonyított történés a másikhoz melléktörténésnek érezhető s a plusquamperfectum esetében olyan mult melléktörténésről van szó, mely a szintén mult fő-történésnek többnyire okát, magyarázatát adja. Az előzményesség, ha tisztán időbelinek fogjuk fel, természetesen nem egyéb, mint fordított egymásutánság. Az egymásutánság pedig az idő metaphysikai fogalmának leglényegesebb jegye. De a grammatikában czélszerű az «idő» («időalak») terminust csupán olyan nyelvi alakokra szorítani, melyeknek tájékozópontja magának a beszélőnek az idő folyásában elfoglalt álláspontja. A nyelvtan egész története bizonyítja, hogy veszedelmes tévedésekre adhat okot időbelinek nevezni olyan viszonyt, melynek tájékoztatópontja nem a beszélő álláspontja. *Amaverat* igenis, mult, *amaverit* jövő, mert a beszélő a történéseket időbelileg a maga álláspontjából jelzi. Más ilyen időviszony azonban nincs is aztán a nyelvben, mely igealakokkal kifejezhető volna. Az az előzményesség, a melyet mind a két alakban a perfectumtő (*amav-*) fejez ki, nem ilyen természetű, mert az *amaverat* és *amaverit* fogalmi tartalmát nem a beszélő időbeli álláspontjához, hanem *egy másik* — egyszer mult, másszor jövő — *történéshez* viszonyítja. Ne beszéljünk tehát, MADWIGOT követve, multról a multban, vagy éppenséggel multról

¹²⁶⁾ Azonban a latinban is inkább csak az irodalmi nyelv sajátsága lehetett az actióviszonyítás az indicativus alakokban; erre mutat az a tény, hogy a legtöbb román nyelvben az egyszerű plusquamperfectum alaknak alig van valami nyoma, s nevezetesen pl. az olaszban az egyetlen *furat* alakot kivéve, minden alak elpusztult. (L. VISING, *die realen Tempora der Vergangenheit*, stb. Heilbronn, 1888, 218. l.)

a jövőben («jövömult»-ról!). Nem szabad a pqpft.-alak lélek-tanát úgy képzelnünk, hogy a beszélő a multba helyezkedik (*amavit*) s aztán erről a mult álláspontjáról (az *-erat* jellel) ismét multnak jelzi az alakot. Fordítva: a multságot az *-erat* suffixum jelzi, a viszonyítást a perfectumtő. Őrizkedjünk továbbá attól a nagyon elterjedt, Wundtnál is mutatkozó (l. a 8. jegyz.) hibától, hogy ebben a jelenségben átképzélést (Standpunkt-verschiebung) lássunk. Ellenkezőleg! A beszélő tudatában van és *marad* annak, hogy mult vagy jövő történésről szól, *azért jelzi* multnak (*-erat*), vagy jövőnek (*-erit*) az alakot. Azok a nyelvi jelenségek, melyekben én az átképzelés nyelvi tényét felfedeztem és konstatáltam, egészen más természetűek: főfeltételük éppen az, hogy *ne* legyen tudatában a beszélő az elképzelt helyzet nem-aktuális voltának, s hogy e szerint, ha az mult, *ne* jelezze multnak, ha jövő, *ne* jelezze jövőnek. *Ezek* a nyelvi jelenségek azonban eddig elkerülték a kutatók figyelmét, talán azért, mert nem voltak abban a szerencsés helyzetben, hogy a magyar nyelvhasználatot is megfigyelhették volna (l. a 47. pontot).

79. Ha ennek a történésjelző (előzményes, viszonyított) pqpft.-alaknak logikai és syntaktikai összefüggését részletesebben vizsgáljuk az elbeszélő előadásban, úgy találjuk, hogy az ugyanolyan, mint az állapotjelző-alaké (l. a 66. pontot), azzal a különbséggel, hogy nem annyira a multban meglévő *állapot*, mint inkább egy másik mult történéshöz képest *előzményes történet* értelme érezhető ki belőle. Ad rivum eundem lupus et agnus *venerant*... Superior *stabat* lupus, longaque inferior agnus. Tunc... latro... iurgii causam intulit. Az események elbeszélése az *intulit* perfectummal kezdődik, a pqpft.-os és impft.-os igék az elbeszélés főeseményeit környező és motiváló helyzetet ismer-tetik. A *stabat* mindenesetre csak a meglévő helyzetet; a *venerant*-alak, ha állapotjelzőnek fogjuk fel, szintén azt (= ott voltak), ha történésjelzőnek, akkor az állapotot létrehozott, azt megelőző történést (= oda mentek volt). A legtöbb pqpft.-alak, még ha történésjelzőnek (és viszonyítottnak) fogható is fel, ilyen motiváló helyzetrajzban szokott előfordulni, s az őt környező imperfectumokhoz viszonyul. De a dolog természeténél fogva gyakrabban fordul elő, mint az állapotjelző-alak, rövidebb, valamely főeseményt egy mondaton belül motiváló szerkezetekben, kivált jelzői mellékmondatokban. Ilyenkor a főeseményeket jelző ú. n. perfectum historicum vagy praesens historicum-alakokhoz is viszonyulhat, de a mondat, a melyben áll, ilyenkor is logikai funkciója szerint rendszeren az illető esemény okát adja, még pedig vagy a valóban érvényesült okot, vagy a nem érvényesült okot: az előbbi esetben a jelzői mondat okhatározóval, az utóbbiban megengedővel helyettesíthető. Az előbbire tömérdek

a példa; ilyen pl. ez a már idézett hely, Cæs. B. C. I. 61. 3. *quæ superiore bello cum Pompeio steterant civitates, timebant (= timebant, quia steterant); példa az utóbbi functióra: Plaut. Trin. 1083. quis eas emit? Callicles, quoi (= etsi, quamquam ei) tuam rem commendaveras.* (Természetesen főmondatban is meglehet ez a logikai functiója a pqpft.-nak, l. pl. Plaut. Trin. 161. *Alium fecisti me: alius ad se veneram*). Az éppen most jelzett értelmi különbség miatt természetesen különösen az ilyen utóbbi fajta jelzői mondatok és a szintaktikailag is megengedő formájú mondatokban érezhető a pqpft. «előidejűnek», mert a nem érvényesült ok rendszeren mult történésben keresendő, ámbár persze lehet meglévő állapot is. L. a már idézett példát és Cæs. B. C. I. 46. 3. *Exercitus noster, etsi in inferioribus locis constiterat — foglalt állást — tamen summa in iugum virtute conititur.*

A plusquamperfectum-alak tehát, ha történésjelző, akkor sem beszélheti el az eseménysorba beletartozó eseményeket, hanem valamely mult eseményhez képest előzményes melléktörténést jelez, mely az illető eseményt magyarázza. De előfordulhat nemcsak az eseménysort elbeszélő részletekben (tehát perf. histor. v. præ. histor.) mellett, hanem magukban a motiváló, magyarázó helyzetrajzokban is, mint valamely imperfectum-, sőt éppenséggel plusquamperfectum-alakhoz tartozó melléktörténés. Ilyen plusquamperfectumhoz tartozó pqpft.-alakok például ezek: Cæs. B. C. I. 4. 5. (Helyzetrajzban): *Ipse Pompeius... totum se ab eius (Cæsaris) amicitia averterat et cum... inimicis in gratiam redierat, quorum ipse maximam parte illo adfinitatis tempore iniunxerat Cæsari; simul... studebat.* Sall. Cat. 42. 2. *Namque illi (motiváló helyzetrajz), quos Catilina dimiserat, plus timoris quam periculi effecerant* (de itt a *dimiserat* multban meglévő állapotot is jelezhet, mert akkor is a Catilina «küldöttjei» voltak, mikor «effecerant»). B. C. 57. 1. (Helyzetrajz.) *Erat multo inferior numero navium Brutus, sed electos ex omnibus legionibus... Cæsar ei classi adtribuerat, qui sibi id muneris deposcerant, stb.*

Gyakran megtörténik, hogy az a mult történés vagy helyzet, melyhez képest a főmondatban álló pqpft.-alak előzményes történést jelöl, külön igével a pqpft.-alak közelében nincs megjelölve. De, a ki jól ismeri a pqpft. latin használatát, érzi, hogy ilyen pqpft.-alakok sem az elbeszélés főtárgyához tartozó eseményeket jeleznek, hanem azoknak valami előzményét. Szigorúan véve tehát ezek sem elbeszélő, hanem helyzetmotiválóalakok, melyek valamely még csak azután elbeszélendő eseménysor megvilágítására, magyarázatára szolgálnak. Mindenesetre ezek azok a pqpft.-ok, melyeket avatatlan olvasó leginkább érezhet

elbeszélő természetűeknek. Innen van, hogy a hagyományos nyelvtan gyakran úgy emlékezik meg az efféle plusquamperfectumokról, hogy «perfectum helyett állanak». Ez nem áll. Át- néztem egész Sallustiuszt, és más több író is csupán ebből a szempontból, s úgy találtam, hogy az összes ilyen, elbeszélőknek látszó plusquamperfectumok nem az illető író actualis, főtárgyát tévő elbeszélő részletekben, hanem az azokra okot adó előzmények előadásában találhatók; de mivel egyrészt sokszor nagy távolság választja el őket az elbeszélés igazi fonalának felvételeitől, másrészt *nem minden igében, tehát nem elég következetesen* fejezik ki ilyenkor az írók az előzményességet, első pillanatra nehezen magyarázhatók. Sall. Cat. 50. 4. *dixerat, censuerat*-alakjairól nem nehéz átlátni, hogy nem «perfectum helyett állanak», hanem azért pqpft.-ok, mert az író a Cæsar-féle beszéd előadására készül, s ahhoz képest mások véleményét csak előzményesnek (mellékesnek) jelei. Ilyenek Ovidius Fasti, I. könyvének Ianus-féle párbeszédében a beszédek befejező (voltaképpen azonban már a választ előkészítő, s ahhoz képest előzményes) pqpft.-alakok, 145: *dixerat, fassus erat*. 161: *quaesieram*, 183: *desierat*, 227: *finierat*, 255: *presserat* ora stb. Éppen így áll a dolog pl. Sallustius Cat. 11. 5. helyén is, a hol az író a Catilina-féle összeesküvés elbeszélését megelőző korrajzban látszólag elbeszéli ugyan a Sulla-féle hadsereg fegyelmének meglazulását, de *a szerint, a mint tudatában van, vagy nincs* főtárgyának (melynek elbeszélésére készül), majd valósággal elbeszélő hangot használ (perf. historicum igealakokkal), majd pqpft.-okat. Zavaró az alakok használatában csak ez a következetlenség Sallustiusnál; de kétséget sem szenved, hogy a pqpft. alakok az író lelkében időnkint tudatosssá váló előzményesség funkciójával magyarázandók: «Huc accedebat (az imperf. is mutatja, hogy ez a részlet nem elbeszélő!), quod L. Sulla exercitum, quem in Asia ductaverat (ez az alak a következő pqpft.-hoz képest előzményes)... contra morem maiorum luxuriose nimisque liberaliter habuerat. Loca amoena... militum animos molliverant. Azonban nyomban ezen alakok után: Ibi primum *insuevit* (nem: *insueverat*; az író tudatából elvész, hogy előzményes korrajzot ád) exercitus R. amare, potare, stb. De a 12. fejezet végén ismét: *lubido stupri... incesserat... stb.*» A 14. fejezet elején aztán kezdődik a tárgy közvetlen előzményeinek ismertetése ezekkel a szavakkal: «In tanta tamque corrupta civitate Catilina... stb. De még itt is helyzetrajzzal van dolgunk: csupa pqpft. és imperfectum-alak van ebben a részletben is. Az igazi elbeszélés csak a 17. fejezetben kezdődik: Igitur circiter kal. Junias, stb. Így magyarázandók pl. Cicero pro Sestio beszédében is a következő plusquamperf.-

alakok: 7. 15. *devinxerat*, 30. 64. *cesseram*, 48. 103. *dederat*; vagy Vergilius Aeneisében VIII. 628. *fecerat*, 637. *addiderat*, 665. *extuderat*-alakok, melyek ugyan látszólag a paizskészítést beszélik el, de mégis pqpft-ok, mert a költő lelke előtt már a kész paizs áll, s tudatában van annak, hogy voltaképpen elbeszélésmegszakító helyzetrajzot ad: a kész paizst bámultatja hőisével, Aeneasszal.

Ilyenek végül azok a nem momentán igetörzsökhöz tartozó pqpft.-alakok is, melyek látszólag teljesen önállóan konstataciónak bizonyos mult tényét, pl. a Cicero-féle *non putaram*. A kitétel csak akkor lehetséges, ha valami a *multban megtörtént* bajról van szó, mely olyan erősen tudatában van a beszélőnek, hogy a *puto* igét reáviszonyítja, mert logikailag itt is azt akarja okadatolni, magyarázni, hogyan eshetett meg a baj: a baj előtt nem gondoltam rá: ez a mentségem azért, hogy a baj megtörtént.

80. Azonban óvakodjunk a *non putaram*-féle kitételek lélektanának olyan általánosításától, mely végtére oda vezetne, hogy egyáltalában csak viszonyított használatú plusquamperfectum-alakot tartunk lehetségesnek. BECKER K. F. és HAASE Fr. óta, azaz mióta a nyelvészek általában «relatív időalakokról» (relative Tempora) beszélnek, szokássá vált mind az imperfectum, mind a perfectum praeteritumát kizárólag csak «relatív időalakoknak» nevezni. KÜHNER nagy latin nyelvtanában (II.² 105. l.) a plusquamperfectum funkcióját így definiálja: «Das Pqpft. bezeichnet die Vorvergangenheit, d. h. eine Handlung der Vergangenheit, welche vor einer anderen vergangen ist.» Hasonlóképpen szól GOSZRAU is (I. Spr. 559. l.). «Das Pqpft. . . bezeichnet ein in einer bestimmten Vergangenheit vollendete Handlung; kann also — auch in scheinbaren Hauptsätzen — nur in Beziehung auf ein anderes Präteritum stehen.» Ennek a felfogásnak, és a rajta alapuló definiciónak az a hibája, hogy teljesen figyelmen kívül hagyja a perfectumtőnek a latinban is mutatkozó eredeti állapotjelző értelmét. LATTMANN Hermannt illeti az elsőség (I. Selbstständiger u. bezogener Gebrauch der Tempora im Lateinischen, Göttingen, 1890. 25. l. és 50. s k. l.) abban, hogy erre a tévedésre nyomatékosan rámutatott, s általában tisztázta az önálló és viszonyított actióhasználat kérdését. De a kérdés főmomentumát ő sem emeli ki eléggé, s azért pl. a perfectumban nagyon kitégítgá a viszonyított használat határait.

A főtudnivaló, melyet fennebbi kutatásainkban mindig nagyon kiemeltünk, az, hogy viszonyítani csak történésjelző perfectumtövet lehet, állapotjelzőt nem. Egészen bizonyos tehát a viszonyítás csak olyan történésjelző pqpft.-nál, melyek állapotjelzőnek semmiképpen sem érthetők. Ezek az *amaverat*, *putaverat*, *gesserat*-féle igekötőtlen alakok, melyeknek tényleges actió-

qualitása erősen cursiv-durativ. Már felfogás dolga a viszonyítás megléte vagy meg nem léte az összes igekötős-alakokban s általában mindazon alakokban, melyekbe a meglévő állapot beleérthető. Nevezetesen azoknál a 120. jegyzetünkben felsorolt igekötőtlen igéknél is, melyeknek perfectumtöve magának az igekötőnek tényleges actióárnyalata miatt magyar nyelvre igekötősen fordítandó, s melyek közül többnek perfectumtöve (*tacuit, scivit, crevit, tenuit, sensit* stb.) ingressiv-resultativ actióárnyalatúnak érezhető. Legkevésbé lehet szó viszonyításról olyan igéknél, melyeknek perfectumtöve az időjeltelen alakban meglévő állapotot szokott jelenteni, pl. *adolevit, consenuit, cognovit, consuavit* s más efféléké. Azonban soha semmi szín alatt csak néhány latin pqpft. nem lehet viszonyított használatú: *memineram, oderam, noveram*. Ha így áll a dolog, most már megérthetjük, miért voltak hajlandók a kutatók az összes latin pqpft.-okat «relativ»-oknak felfogni: azért, mert aránylag nagyon ritka az olyan pqpft., melyet mindenesetre állapotjelzőnek kell érteni. Mivel a többi alakok vagy csakugyan történésjelzők, vagy érthető történésjelzőknek is; a történésjelző értelemmel pedig vele jár a viszonyítottság: azért tartották az összes alakokat viszonyítottaknak, s azért nevezték a pqpft.-ot «relativ időnek».

Magukra a történésjelző alakokra nézve mármost a viszonyítás megléte attól függ: *tudatában volt-e* a latin beszélő egy másik, mult történésnek vagy helyzetnek, melyhez képest az illető történést előzményesnek jelezte; s látni való, hogy a felelet erre a kérdésre sem nagyon könnyű. Annaira nem az, hogy még LATTMANN sem találta meg, a ki pedig figyelembe vette a perfectumtő állapotjelző értelmét. Van-e kriterium, mely bizonyítja a viszonyításnak ezt a tudatosságát? Mielőtt azonban erre a kérdésre felelni próbálok, a pqpft. definitiójában mutatkozó másik végletet (túlságot) kell említenem.

Ez a másik véglet az amerikai tudósnek, HALE G.-nek nevéhez fűződik, ki *The sequence of tenses in Latin part. II.* cz. értekezésében (*American Journal of Philology*, vol. VII. p. 46—77, idézve Lattmannál, i. m. 49. l.) arra az eredményre jut, hogy viszonyított használatról egyáltalában nem lehet szó, hanem csak önálló használatról; ez a mondat *domum aedificaverat* egyebet nem jelent, mint azt, hogy egy bizonyos mult időpontban, melyre gondolok, a házépítés megtörtént, a ház készen volt. Hale okoskodásának főhibája, mint már Lattmann helyesen kimutatta, az, hogy «a beszélő mult álláspontjával» operál, melyhez képest bizonyos feltételek alatt előidejűnek veszi a történést; holott pedig a beszélő álláspontja csak az lehet, és az marad, a melyből *multnak* jelzi az alakot. Aztán meg annak a mult időpontnak tudatban lévő fogalmi tartalommal kell

birnia; képzetlenül, tartalmatlan «mult» időpontokkal operálni lélektani képtelenség. (Hogy ilyen esetben «átképzelés»-ről sem lehet szó, arról már fennebb a 78. pont végén szólottam.) Mivel tehát Halenak a maga hibás okoskodása mellett nincs szüksége egy másik történéshez való viszonyításra, azért tagadja a viszonyítást. Őt tehát a *non putaram*-féle kitételek éppen az ellenkező eredményre juttatták, mint BECKERÉKET. Szerinte a beszélőnek egy mult időpont van az eszében, melyhez — magához ezen időponthoz — képest előidejűnek jelzi a történést. Mintha bizony lehetséges volna valamely «mult időpontot» fogalmi tartalom nélkül elképzelni.¹²⁷⁾ De erre a hibás eredményre csak úgy juthatott Hale, hogy nem figyelte meg maguknak az alakoknak jelentésbeli különbségeit sem kellőképpen. Mi ezt megtettük, s azért tisztában vagyunk vele, hogy Hale okoskodása csak az állapotjelzőnek érthető plusquamperfectumokra illik, úgy, mint Beckeréké viszont csupán a történésjelzőkre. *Crediderat*-alak, igenis, lehet önálló használatú, azaz: mult állapotjelző. A benne jelölt multság fogalmi tartalma maga a perfectumtővel jelölt állapot. Az igazság tehát a két véglet közt van: az állapotjelző plusquamperfectum felfogható önállónak, a történésjelző azonban nem, s annak használatakor okvetetlenül egy másik mult történésnek vagy situationak is benne kell a beszélő tudatában lennie. Ez a felelet a fennebb felvetett kérdésre. *Amaverat*, *gesserat*, *putaverat* fajta alakok logikai és pszichológiai abszurdumok volnának, ha ezt a tudatosságot a beszélőben fel nem tesszük: ezek az alakok szolgáltatják azt a kriteriumot, melyet fennebb kívánatosnak jeleztünk. Ezek másképpen, mint viszonyítottan azért nem érthetők, mert *mindig* történésjelzők; ha a viszonyítás nem volna tudatos, elég volna helyettük a megfelelő perfectum historicum-alak: *amavit*, *gessit*, *putavit*. Maga az efféle alakok megléte tehát a keresett kriterium.¹²⁸⁾

¹²⁷⁾ Ezt kell tudni pl. a szabadkai főtemplom (Hale példájához hasonló) *chronostichon*-jának megértéséhez: *HANC TIBI CAELI REX EXTRUXERAT VRBS NOVA SEDEM*. Az *extruxerat* alak önálló használatban csak mult állapotot jelenthetne = felépítette, úgy hogy itt volt; nem pedig: itt van. Így tehát nem volna helyén. De viszonyított használatban éppen úgy helyén van, mint a *non putaram*-féle plusquamperfectum. Mert magában áll ugyan, más történés nélkül: de a viszonyítás mégsem valami absztrakt mult időponthoz történik, melyhez képest az *extruxerat* előzményes, hanem konkrét fogalmi tartalmat ad annak a mult időpontnak ez a két szó: *urbs nova*. A felirat ugyanis a templom restaurációjakor készült, s azt mondja meg, hogy mindjárt a város alapításakor (1798-ban, mint a *chronostichon*-ból kiderül) emelték a templomot. *Urbs aedem*, *quam nova extruxerat*, *posterius renovari iussit*. A *renovatio* az az önként érthető főtörténés, melyhez képest az *extruxerat* előzményes. A *chronostichon* szerzője nagyon jól tudhatott latinul.

¹²⁸⁾ Ezért említhető a latinban *in* *omnibus* *verbis* *perfectum*-

Ha figyelembe vesszük mármost azt, a mit fennebb a 77. pontban az ilyen igekötőtlen történésjelző-alakok előfordulásának ritkaságára nézve mondtunk, úgy alakul a dolog, hogy a latin plusquamperfectum indicativusában az esetek legnagyobb részében nem dönthető el teljes bizonyossággal, önálló vagy viszonyított használattal van-e dolgunk, azaz más szóval a két functio megkülönböztetésének az indicativusban legtöbbször csak elméleti jelentősége van: mennél inkább állapotjelzőnek érezzük az alakot, annál önállóbb a functio, mennél inkább történésjelzőnek, annál viszonyítottabb, mint már fennebb is jeleztük.

Csak egy következtetés bizonyos, a melyet már sokszor alkalmaztam, de eddig még nem motiválhattam: hogy az állapotjelzőnek érthető alakokban egyáltalában semmi kriteriumunk nincs annak eldöntésére, viszonyítottnak érezte-e a latin beszélő az alakot, vagy sem. Azok, a kik itt is viszonyítást keresnek,

töve van, plusquamperfectuma is, ámbár, mint kifejtettem, a cursiv-durativ igetöví alakok nagyon ritkán fordulnak elő, sőt némelyik ige pqpft.-a tán sohasem. A görögben a plusquamperfectumba mindig beleértendő a (multban) meglévő állapot, s ezért a görögben nem is lehet actióviszonyításról szó. Innen van, hogy minden görög pqpft. indicativi lefordítható latin pqpft. alakkal, de fordítva nem, mert az előzménységet jelentő, viszonyított latin alakok görögre csak önállóan, az aoristos vagy imperfectum multjával fordíthatók. A latin syntaxishoz szokott grammatikusoknak tehát nincs igazuk, mikor a görög pqpft.-ban is actióviszonyítást látnak. Ebben a Xenophon f. példában (Cyr. VI. 2. 9): ἦλθον οἱ Ἴνδοι ἐκ τῶν πολεμίων, οὓς ἐπεπόμφει Κύρος ἐπὶ κατασκοπῆν a pqpft. latinul is helyén van: *quos miserat*, mert hiszen, mint éppen kifejtettem, a latin pqpft.-ban is rendesen beleérthető a multban meglévő állapot; de pl. ez a latin pqpft. (Cæs. B. C. I. 13. 4.). Pupius adducitur, qui ordinés antea *duxerat* görögre csak aoristos v. imperfectum multjával fordítható. Érdekelt az a kérdés, vajjon a későbbi görög írók nyelvhasználatában nem mutatkozik-e a latin actióviszonyítás némi hatása a pqpft. használatában, s e célból átnéztem Dio Cassiust a MELBER-féle kiadásban. Azonban úgy találtam, hogy Dio Cassiusnál is az összes pqpft. alakokba beleértendő a multban meglévő állapot, még pedig a cselekvő alany állapota. Feltűnő mégis csak a pqpft. alak gyakoribb használata. Mert D. C. olyankor is használja, mikor Xenophon vagy Thukydides talán megalégedett volna az aoristos multjával. Mindamellett óvakodjunk attól a hibától, hogy az átható értelmű görög pqpft. alakokat (mert a latinos viszonyított használatra csupán ezeknél lehetne gondolni) latinos, előzményes (viszonyított) használatúaknak tartsuk. Ilyenek pl. Dio Cassiusnál: 37. 13. προσέπεσον τε αὐτῷ ἐκεῖνοι, οὓς ἐπὶ τὸν ὄν ἐπεπόμφει; ez a példa szakasztott párja a fennebb idézett Xenophon-félének; 37. 4. Φρασίτης ἐπὶ τὸν Τυρράνην μετὰ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, ᾧ τὴν θυγατρὸν ἐδεδώκει (*dederat*), ἐσπράττεσεν. 36. 4: ὁ Πουπίλιος πάλιν ἐν τῷ χωρίῳ, ἐν ᾧ ἐνενηκίηξει (= *νενηκίως ἦν*, *vicerat*) συνήκισε. Különbö a görög pqpft.-nak ezt (a latintól és némettől különböző) értelmét DELBRÜCK is helyesen konstatálja, I. Syntax, II. 276. Kár, hogy mindamellett a görögben is némely igéknel (ἐίργει, δέπωπει) mégis «Vorvergangenheit»-ről beszél; ennek oka az, hogy nem vette tekintetbe, hogy a görög pft. az alanynak, nem a tárgyának állapotát jelzi.

«egyidejűségről» szólnak, úgy, mint az imperfectum præteritumánál. Szerintük tehát ebben a mondatban: *Sabinis etiam creatus Romæ dictator, quia propter se creatum crediderant, metum iniecit*, a *crediderant* pqpft. az állapot egyidejűségét fejezi ki az *iniecit* történéshez képest, éppen úgy, mintha *credebant* imperfectum állana helyette. Igaz; de a használat tudatossága be nem bizonyítható; mert *crediderat*-alaknak *magában* is megvan a maga jogosultsága, éppen úgy, miut a görög plusquamperfectumoknak, és *ha a latin nyelvben is, úgy mint a görögben, minden plusqopt.-alak ilyen állapotjelző értelmű volna, az actióviszonyítás kérdésének felvetésére sohasem lett volna ok és alkalom*. Jegyezzük tehát meg: az ú. n. egyidejűsége nézve a viszonyítás tudatossága a perfectumban nem bizonyítható, s e szerint az «egyidejűség» helyett önálló actióhasználatról kell szólnunk. Ez az oka annak, hogy a görög alakhasználatban az «egyidejűség» viszonyát sem említettük, azaz: egyáltalában nem szoltunk tudatos actióviszonyításról.

A perfecti futurum viszonyított használata. A futurum-alakok elhatárolása a subjunctivuséitól.

81. Viszonyítottan, tehát előzményesen kell felfognunk, mint a 67. pontban kifejtettük, az olyan, történésjelző (tehát állapotjelzőnek nem érthető), de nem is aoristoszerű (tehát önálló) történésjelző perfecti futurum-alakokat, melyek valamely más jövő alakú vagy jövő értelmű főtörténés mellett mint melléktörténések állanak. A fő- és melléktörténés logikai viszonya itt is olyan, hogy a futurumos melléktörténésben a perfectum a főtörténésnek is hatékony előzményes történést jelez még akkor is, ha a perfectum állapotjelzőnek fel nem fogható, azaz: az állapot a perfecti futurumos alakba úgyszólván mindig beleérthető.

Mivel a magyar nyelv nem fejezi ki az igealakokkal az actióviszonyítást, a melléktörténés fordításában a magyar perfectumot csak két esetben és értelemben használhatjuk. Először: ha a magyar ige igekötővel perfectivált; de ilyenkor a magyar perfectum nem történés, hanem állapotjelző, tehát az előzményesség ilyenkor sincs kifejezve, csak a főtörténésnek *megező* állapot. Pl. *Inde si decessero, in Africam transcendes* = ha innen *elvonultam* (= ha már nem leszek itt), *átkelsz A.-ba?* Másodszor: ha az ige nem perfectivált is, de igen nagy logikai nyomatékka akarjuk kifejezni valamely *feltétel* teljesülésének szükségességét; pl. «haza ne jöjj, ha (v. míg) nem *beszéltél* vele». De a magyarban ilyenkor sem actióviszonyítással van kifejezve az

előzményes történés, hanem átképzélesen alapuló alakhaszná-
lattal, és a futurum felé ez az átképzés nem nagyon szokásos:
azaz, a magyar sem actióviszonyítással, sem átképzéses mult-
sággal nem szokta megjelölni az előzményességet = «haza ne
jőjj, ha (v. míg nem beszélsz vele); ut sementem *feceris*, ita
metes = ki mint *vet*, úgy arat.

A latin alak használata (belefoglalva a tételekbe a sub-
junctivus-alakoktól való, később megokolandó elhatárolást is) a
következő tételekben állítható össze.

Előfordulhat a perfecti futurum-alak csupán *oratio rectában*,
s nevezetesen:

A) olyan feltételes mellékmondatokban,

B) olyan jelzői, vagy általában relative fűzött (kivált idő-
határozó, hasonlító) mellékmondatokban, a melyekhez tartozó
főtörténéses mondatban a történés *nem általános*, hanem actualis
(konkrét esetre vonatkozó) értelmű, és

1. vagy *jövő idejű* alakú, de nem perfecti futurum.¹²⁹⁾

¹²⁹⁾ Ha ugyanis a főtörténés is perfecti futurum, akkor viszo-
nyításról (a melléktörténés előzményességéről) nem lehet szó. Ilyenkor
1. vagy egyidejű állapotról van szó egy másik állapothoz pl. Cic. Fam.
X. 14. quod si erit factum, rem publicam divino beneficio affeceris (ha meg
lesz téve, vagy jétévője léssz az államnak): 2. vagy coincidens punctualis
történekekről, Cic. off. 30. si quod . . . utilitatis causa detraxeris, inhu-
mane feceris. Fam. XVI. 1. 2. si feceris, maxime obtemperaris voluntati
meae (ha megteszed, ezzel engedsz). Ez utóbbi esetben gyakran ugyanaz
az ige ismétlődik, pl. Phil. I. 38. (a beszéd legvégén): huc si quid acces-
serit, non tam mihi quam vobis reique publicae accesserit. Érdekes, hogy
DELBRÜCK, a ki pedig a perfecti futurumot az aoristosfunctió alapján «ein-
faches Futurum»-nak magyarázza (l. a 81. és 67. pontot, és a 87. jegy-
zetet), az efféle szerkezeteknél viszont még a főmondatbeli futu-
rumot is állapotjelzőnek fordítja, a történésjelző értelemről pedig emlí-
tést sem tesz, s ezzel ellenemond a saját elméletének. L. Syntax, II. 328.
«Ein besonderer Fall ist der, dass in beiden Sätzen die Form auf -ro steht,
z. B.: ea nunc meditabor, quomodo illi dicam, quomodo illo advenero: si
dixero mendacium, solens meo more fecero: wenn ich eine Lüge gesagt
haben werde, werde ich nach meiner Gewohnheit gehandelt haben (Amph.
198).» Magyarázni meg sem próbálja a használatot, mely természetesen
csak a perfectumfunctió alapján volna magyarázható. Csak annyit kon-
statál, hogy «in den Nachsätzen finde ich bisweilen den Gedanken des Fu-
turum exactum, und stelle also fest, dass in den unabhängigen Sätzen die
Form auf -ro sich zwar sehr oft wie ein einfaches Futurum, aber doch
auch wie ein Futurum exactum gebraucht findet». A mit hozzátesz, az
sem magyarázat: «Um nun diese Doppelheit zu erklären, muss man noch
den Gebrauch in abhängigen Sätzen in Erwägung ziehen». A függómon-
datos történés előzményességét ugyanis egyáltalában nem magyarázza.
A magyarázat, mint már kifejtettem, szerintem a módosult perfectum-
functióban keresendő. Ez a most tárgyalt összefüggés, és a 83. pont
végén tárgyalt si erit liberatus . . . habet f. összefüggés az egyedüliek,
melyekben a mellékmondatos perf. futurum önálló használatának magya-
rázandó.

2. a) vagy *jövő vonatkozású* (azaz imperativus, subjunctivus) felszólítást jelentő modalisalakú, vagy szándékot és szükségességet kifejező igenévi alakú (-*turus*, -*ndus*), vagy jövőre vonatkozást jelentő tövű achron. imperfectum-alakú (pl. *vult*, *potest*, *accidit*);

b) vagy *átképzéletes* használatú imperf. és perf. indicativus alakú.

Az alakkal kifejezett történes mindig punctuális; ha nem punctuális jövő történésről van szó, helyette az imperfectumhoz tartozó futurum-alak (az ú. n. futurum I.) van helyén; de ilyenkor aztán nincs actióviszonyítás.

Példák (a Plautusból való activum-alakú példák egy része SCHÜTZENBERGER Alajos kiadatlan tanárvizsgálati dolgozatából való).

A) 1. Plaut. Amph. 358. Auferere, non abibis, si ego fustem *sumpsero*; 720. quid, si *optaro* (t. i. eveniet)? Liv. XXI. 44. 7. inde si *decessero*, in Africam transcendes? *Ante* határozószóval Cic. Phil. XIV. 6. ad litteras veniam, si pauca *ante dixero* (v. ö. τοσοῦτον ὀπειπὼν 33. pont). Deponens példa: Cic. Cat. IV. 9. Si *eritis secuti* sententiam C. Cæsaris, fortasse minus *erunt* impetus pertimescendi. Megengedő-feltételesek: Plaut. Men. 92. Numquam hercle effugiet, tametsi capital *fecerit*. Rud. 1350. tamen fiet, etsi te fidelem *servaveris*.

A) 2. a) Plautusnál -*to* végű imperativus mellett 24 példát, egyszerű imperat. mellett csak öt példát talált Schützenberger, de ez utóbbiak közül is csak kettő áll elsőrangú mellékmondatban. Mil. 565. Ego nunc si post hunc diem *muttivero*, dato exeruciandum me; 927. Ni *ludificavero* lepide, culpam omnem imponito, stb. Egyszerű imp.-alakkal Bacch. 800. *Impinge* pugnum, si *muttivero*. Deponens példa Mil. 297. Ni *ludificata* ero hominem, culpam omnem in me imponito. Subiunctivus mellett: Plaut. Cist. 498. Di me perdant, si illam uxorem *duxero* umquam. U. o. 512. ne ego oppingam vivus savium Senio, nisi ego te tuamque filiam *obtruncavero*, nisi ambo *occidero*. Kérdő subj. példa Amph. 155. quid faciam, nunc si tresviri me in carcerem *conpegerint*. Ellipsises: Pœn. 730. si *exierit* leno, quid tum (sc. *faciam* vagy *faciamus*?) A két utolsó példa kétes alakú.

A) 2. b) Plaut. Pœn. III. 3, 58. rex *sum*, si ego illum hodie ad me hominem allexero; Bacch. 364. si *ero reprehensus*, *macto* ego illum infortunio. Perfectum mellett: Ter. Eun. 1064. si te in platea *offendero*, *periisti*. Kétes alakok: Plaut. Rud. 1, 2, 79. *salvæ sunt* (mulierculæ) si illos fluctus *devitaverint*; Amph. 1, 1. 163. *perii*, si me *aspekerit* (v. ö. a 20. pontban Soph. Philokt. 75. εἴ με ... αἰσθήσεται, ἄλωλα); Amph. 1, 271. victus sum, si *dixeris*, stb.; Cic. Fam. XVI. 12. 4. id ille si

fecerit, spes est pacis; sin... suis conditionibus stare noluerit, bellum paratum est. U. o. XII. 6, 2. Brutus si *conservatus erit, vicimus.* Ez utolsó példa passiv formájú. Ilyen ez is: Cic. Verr. 3, 62. nisi res manifesta *erit adlata, vicimus.*

B) 1. Jelzői mondatban: Plaut. Capt. 793. qui *obstiterit, ore sistet.* Amph. 309. quisquis homo huc... *venerit, pugnos edet.* Asin. 404. quisque obviam huic *venerit, vapulabit.* Trin. 387. firmum omne erit, quod tu *egeris.* Első személyű példám nincs; de kétségtelen (mert passiv) példák ezek: Cic. Sest. 146. ego vero vos in omni fortuna, quæcumque *erit oblata, complectar.* Sall. Cat. 51, 25. at enim quis reprehendet, quod in parricidas rei publicæ *decretum erit.* Időhatározó mondatokban: Plaut. Amph. 197. mox dabo, *quam* ab re divina *rediero.* Aul. 204. *ubi* mentionem *fecero*... sese a me derideri rebitur. Most. 689. tum accedam hunc, *quando*, quid agam, *invenero.* Asin. 478. Id quidem hercle fiet, Demænetum *simulac conspexero* hodie. Mil. 214. numquam hodie quiescet, *priusquam*... *perfecerit.* Pers. 52. Usque ero domi, dum *excoæro* lenoni malam rem. Ter. Phorm. 420. Haud desinam, *donec perfecero* hoc. Cic. Sest. 5. non adgrediar ad illa maxima... *priusquam* docuero. Valóságos helyhatározóra csak egy példám van, Plaut. Truc. 360. Ubi cenabis? Ubi tu *iusseris.* Hasonlító mondatokban: Plaut. Curc. 707. iamiam faciam, *ut iusseris;* Cic. de or. II. (65) 361. Ut sementem *feceris, ita metes.* (Általános értelmű, de konkréttebbül egy esetre vonatkoztatott gondolat.)

B) 2. a) Imperativus mellett: Plaut. Curc. 364. laudato, *quando* illud, quod cupis, *effecero.* Pers. 162. ubi ego argentum *accepero,* continuo tu illam a lenone adesrito manu. Cic. Tusc. I. (43) 103. Verum tamen, Crito... *sicubi nactus eris,* me sepelito. Egyszerű imp. mellett: Cist. 650. Occludite ædis pessulis, quom extemplo hanc ego *tetulero* intra limen. Ritkább jelzői mondatban, pl. Mil. 160. quemque a milite hoc *videritis* hominem in nostris tegulis, huc deturbatote in viam. Subjunctivus mellett: Jelzői mondatban: Plaut. Pœn. 449. Di illum infelicent omnes, qui post hunc diem leno ullam Veneri umquam *immolaverit* hostiam, quique ullum turis granum sacrificaverit. Időhatározó mondatban: Capt. 434. Ne tu me ignores, quom me servom in servitute pro sed hic *reliqueris.* Mil. 944. Ne quid, ubi miles *venerit,* titubetur 806. Miles ubi *advenerit,* memineris, ne Ph.-m nomines. Későbbi példák: Cic. Sest. 143. quod *acciderit,* feramus; Phil. I. 27. iis, qui pro re publica, quæ ipsis visa erunt, *dixerint,* ista arma ne noceant. Jövő vonatkozású (-*turus, -ndus*) körülírt alakok mellett: Plaut. Bacch. 358. sed quod futurumst, quom hoc senex *resciverit?* Cic. Fam. III. 5. Tibi nihil *sum* ante *mandaturus* per litteras, quam *desperaro*

coram me tecum agere posse. Plaut. Merc. 117. ita tres simitu res *agenda* sunt, quando unam *occeperis* (de az efféle kitételek többnyire általánosak, s ilyenkor subj. nak értendő a kétes alak; l. később). Jövő értelmű imperfectumok mellett: Sall. Cat. 51, 26. Illis merito *accedit*, quidquid *venerit*. Plaut. 756. ubi hominem *exornavero*, subditivum fieri ego illum militis servom *volo*. (De *volo* mellett a nem első személyű alakok subjunctivusoknak is érthetők, pl. Cist. 147. si quid usus *venerit* (= jön? jönne?) meminisse ego hanc rem vos *volo*.) Merc. 496. Bene vale. Non edepol *possum*, priusquam tu ad me *redieris*.

B) 2. b) Alig van rá példa. Efféle talán: Plaut. Pœn. 1267. *Enicas* me, priusquam te mihi *desponderit* (de kérdés, itt a *desponderit* kétes alak nem subjunctivus-é?).¹³⁰⁾

Mint már a példák felsorolásánál is kiderült, a futurum perfecti előzményes használatáról szólva két rendbéli, a plusquam-perfectumnál meg nem levő bökkenőt kell megvizsgálnunk.

Az egyiket a perfecti futurum-alak vitás természete okozza; a másikat az a körülmény, hogy az activ indicativus összes egyes nem első személyű alakjai megegyeznek egy más funkciójú alakkategóriával, melyet a nyelvtani hagyomány a subjunctivus perfectum-alakjának tart. Mind a két nehézség olyan természetű, hogy végleges eloszlátása csak az egész latin nyelvhasználatra kiterjedő anyaggyűjtemény alapján volna lehetséges. De addig is, míg ez megtörténhetik, nem tartom feleslegesnek, hogy — már a fennebbi tételek motiválása végett is — előadjam rájuk vonatkozó véleményemet.

Az első nehézség a következő. A legújabb nyelvtudományi kutatás (l. DELBRÜCK, Syntax, 321. és k. l.) a perf. futurum-alakok actiótövét nemcsak az önálló használatban, hanem a viszonyítottban is — illetőleg abban, a mit mi viszonyítottnak nevezünk, mert ezt a megkülönböztetést LATMANN nem tudta általánosan elfogadtatni — nem a módosult perfectumértelem, hanem az eredeti aoristosértelem alapján magyarázza. Így aztán, mint láttuk a 67. pontban, az önálló használatú, főtörténést

¹³⁰⁾ Mivel nem feltételes mondatban nem igen van példa arra, hogy az utómondatban átképzéletes achronistikus indicativus álljon, jól teszszük, ha az ilyen utómondatok mellett álló kétes perfectum alakot még nem-általános sententiában is nem futurumnak, hanem subjunctivusnak értjük, még pedig, ha a határozószó engedi, nem jövőre, hanem multa vonatkozóznak. Hogy ilyen esetben subjunctivusnak értendő az alak, legtöbbször mutatja az értelem nyilvánvaló multságá. Pl. Cic. Tusc. disp. I. 39. An tu, cum me in summam expectationem *induxeris*, *deseris*? = Hát most, miután ilyen nagy várakozásba *ejtettél*, cserben hagysz? *Induxeris* multa vonatkozó subj. perfectum. A subjunctivus adversativ természetű. (Én ugyan jobb szeretném oblique érteni: mikor (jónak láttad), ilyen várakozásba ejteni, l. 70. pont II. alatt).

jelző alakokat punctuális actiójú «egyszerű futurumoknak» (einfaches Futurum, DELBRÜCK II. 327) tartja; a viszonyított használatot pedig nem tudja másképp magyarázni, mint hogy az előzményesség voltaképpen nincs jelölve az actiótöbén, hanem csak beleértendő a periodusba foglalt gondolatok logikai viszonya következtében. *Si audivero* e szerint egészen annyi, mint a görög ἐὰν ἀκούσω. (V. ö. a 129. jegyzetet is.)

Ennek a magyarázatnak az a főhibája.¹³¹⁾ hogy pusztán részleges alaktani okokból (mert a dixero-alakban duplán is aoristikus képzést látunk, v. ö. a 87. jegyzetet) még az igazi perfectumképzésű alakokat is helytelenül magyarázzák, s nevezetesen az összes futurum-alakok funkcióját elválasztják a plusquamperfectum-alakokétól, teljesen megokolatlanul, mert a *consenuero*, *recessero*, *credidero*-alakok perfectumtövének más funkciót adni, mint a *consenueram*, *recesseram*, *credideram*-alakokénak: jelentéstani képtelenség. Szerintem nincs az alakok közt más különbség, mint hogy amazok jövő idejűek, emezek multak. Azért én ragaszkodom ahhoz, hogy az előzményesség értelmét és ezzel a viszonyítást a futurum-alakokban is az eredeti perfectumtö történesjelzőre-módosult értelméből, nem pedig az eredeti aoristosfunkció alapján magyarázom. Ha a futurumjeles aoristos elég volna az előzményesség kifejezésére, akkor az előzményes használatnak a görögben is ki kellett volna fejlődnie. Az a körülmény, hogy a görögben az előzményesség csakugyan csak beleértendő az ἐὰν ἀκούσω-fele alakokba, a latin perfectumra nézve semmit sem bizonyít. Ezt a görög aoristi optativus és conjunctivus részletes tárgyalása után (l. a 36. és 39. pontokat), úgy gondolom, nem kell újra bizonyítanom. Ott kifejtettem, milyen körülmények közt érthető előzményesnek az aoristos-alak, s egészen nyilvánvaló, hogy pusztán az aoristosfunkció alapján a latin előzményesség a futurumban sem volna megmagyarázható.

A második nehézséget az *amaveris*, *amaverit*, *amaverimus*, *amaveritis*, *amaverint*-alakok kétsége okozza. Nyilvánvaló módon más funkciójú az alak, ha futurumnak, mint ha subjunctivi perfectumnak magyarázzuk. Mind a két esetben előzményjelző lehet s rendszeren az is a perfectumtö (ha történesjelző); de amaz alak indicativus, és jelzi az időt; a subjunctivus ellenben modalis értelmű, és, ha jövő vonatkozású is, akkor sem jelzi

¹³¹⁾ Van a DELBRÜCK-féle magyarázatnak ezenkívül egy másik hibája is, tudniillik az, hogy mikor mégis kénytelen megengedni a függőmondatokban az előzményesség «beleértését», nem előzményességről (actióviszonyításról), hanem a hagyományos rossz felfogás szerint «Vergangenheit»-ről szól. L. Syntax, II. 328: «Wie nun die Nebenvorstellung der Vergangenheit (!), die wir in diesen (Futurum exactum) Formen empfinden, in sie hineingekommen (!) ist, zeigen auf klarste die verwandten Sprachen» stb.

határozottan az időt. *Si accesserit*, fut. = ha odamegy (odament), *si accesserit*, subj. = ha odamenne («odament lenne»). Ebből az következik, hogy az alakelmélet illusztrálásában csak egyes számú I. személyű, vagy deponens-passiv alakokat lehet használni¹³²⁾ mindaddig, míg a két alak elhatárolására megbízható kriteriumokat nem találunk. Mivel ezeket a kriteriumokat sehol sem találtam eddig kifejtve, kötelességem itt motiválni erre vonatkozó megfigyelésem eredményeit, melyeket a fennebbi tétélekbe már bele is foglaltam.

Alakbéli kriteriumot a kétes alakok megkülönböztetésére mindenekelőtt a nem kétes act. egyes sz. I. személyű alakok, s az összetett deponens-passivum alakok adhatnak, még pedig leginkább olyankor, ha valamely kétes alakkal felváltva, azzal párhuzamosan fordulnak elő. Pl. ebben a mondatszerkezetben, Cic. de orat. I. 17, 76: *quas ego (artes) si quis sit unus complexus omnēs, idemque si ad eas facultatem istam ornatissimae orationis adiunxerit, non possum dicere stb.*, az *adiunxerit*, magában véve kétes alakot a *complexus sit*-alak subjunctivi perfectumnak bizonyítja. Ha az ilyen párhuzamos alak nem is éppen perfectum, de subjunctivus, a kétes alak akkor is subjunctivusnak minősítendő, pl. Sall. Cat. 1. *Nam et priusquam incipias, consulto, et ubi consulueris mature facto opus est.* Vonható ezenkívül következtetés a kétes alakok természetére nézve olyankor is, ha ilyen párhuzamos alak nincs ugyan az illető szerkezetben, de más alakot tartalmazó ugyanolyan szerkezetek *analogiájára* lehet hivatkozni. Pl. ha van ilyen szerkezet: Pseud. 291. *atque adeo, si facere possim, pietas prohibet, valószínű, hogy a possim helyében subj. perfecti alak is állhat.* Végül a főtörténést tartalmazó mondat igealakjából is vonható némi következtetés; nevezetesen, ha az subjunctivus potentialis, valószínű (ámbar nem bizonyos), hogy a függő mondatbéli kétes alak is annak minősítendő.

82. Ezeknek a kriteriumoknak szemmel tartásával átvizsgálván sok ilyen, kétes alakokat tartalmazó példát, az alakok minősége (funkciója) tekintetében a subjunctivusra nézve a következő eredményre jutottam.

¹³²⁾ Erre a követelményre eddig annyira nem voltak tekintettel a nyelvtanok, hogy pl. NEUE a Formenlehre 2. kiadásában (II. 349 lap) csak egyetlen egy első személyű példát közöl azok közt a példák közt, melyek döntők volnának a futurum és a subjunctivus alakok elhatárolásában. DELBRÜCK meg az ellenkező túlságba esett: ő meg csakis első személyű példát közöl (II. 321. «da nur in der ersten Person eine deutliche Scheidung von dem Optativ möglich ist») s így elhanyagolván a kétes alakokat, egyáltalában fel sem vetette azt a kérdést, nincsenek-e funkcióbéli kriteriumok, melyek a «Scheidung»-ot mégis lehetségessé tehetik.

Subjunctivus perfectumának értendők a kétes alakok, ha I. *Oratio obliquának*, még pedig nem *multra* vonatkozó-
nak, olyan, az or. obl.-ba beletartozó másodrangú mondataiban
fordulnak elő, melyekben a *szereplő személy szempontjából* jövő
történésre vonatkoznak,¹³³⁾ a nélkül, hogy ez a jövődség a
latin nyelvben jelezve volna. Ezt már a megfelelő irreális alakok
(*plusquamperfectumok*) analógiája is teljesen kétségtelenné teszi.
Köztudomás szerint a *mult* vezéregés *oratio obliquák* ilyen
mellékmondataiban a latin *plusquamperfectumot* használ. Im-

¹³³⁾ Mert, mint fennebb a 70. pontban láttuk, ugyancsak *oratio obliquában* előfordulnak olyan másodrangú függőmondatbeli subjunctivi perfectum alakok is, melyek *oratio rectában* sem futurumnak, hanem *multnak* felelnek meg, melyek tehát a szereplő személy szempontjából s következőleg, ha a *verbum regens* nem *mult*, a beszélő személy szempontjából is *multságot* jelentenek actióviszonyítás nélkül. Egy ilyen subjunctivust idéz például hibásan DRÄGER is (Syntax II. 293) MADWIG után — Liv. 44, 22 illud adfirmare pro certo habeo audeoque, me omni ope adnistrum esse, ne frustra vos hanc spem de me *conceperitis* (nem = hogy ne alkossatok, hanem = hogy ne alkottatok legyen) — holott pedig Madwig másik példáját — Cic. verr. 5, 1, 3 timeo ne Verres omnia, quae fecit, impune *fecerit* — maga is hibásnak tartja, még pedig teljes joggal. A (függőmondatra nézve) vezetőmondatnak ismerete nélkül maga a függőmondat csakugyan kétértelmű lehet, ha megelözi a vezetőmondatot. Pl. ebben (Cic. Cat. II. 16.) Nunc vero, *cum* ei nihil praeter ipsius voluntatem *acciderit* . . . a *cum acciderit* szerkezet subjunctivus alakja magában véve *multra* is, *jövőre* is vonatkozhatnék; *mult* vonatkozását ez esetben csak a vezetőmondat mutatja: optemus potius, ut eat in exsilium, quam quaeramus (=mivel nem történt, óhajtsuk, stb.). Ellenben ha a vezetőmondatot így fogalmazzuk: Cum hoc *acciderit*, optemus, ut eat in exsilium: akkor ez ezt is jelentheti: ha ez majd megtörténik, kívánjuk, stb. Hasonlóképpen ebben a kitételben (Cic. Sulla, 21.) Hic tibi ego te hoc respondeo: si *fallsum dixerim* . . . a folytatás így is lehetne: te coarguere me posse, s ez esetben a *dixerim* = ha fognék mondani; de Cicero valósággal így folytatja: te in eosdem dixisse, s így a *dixerim* alak ezt jelenti = ha esetleg mondtam. Óvakodjunk tehát attól, hogy a most említett két példához hasonló *multra* vonatkozó alakokat ide ne zavarjuk. Futurumnal való összetévesztésről csak a szereplő és beszélő személy szempontjából egyaránt jövő vonatkozású subjunctivi perfectum-alakokról lehet szó. Ugyanis, ha a *verbum regens* nem *multak*, a jövődség a beszélő szempontjából is számítható. Olyan *oratio obliquákban*, melyek *mult verbum regens*ektől függnek, tehát az elbeszélőre nézve szintén *mult* eseményeket idéznek, de a beszéd hevében átképzelésessé válnak (azaz: a melyekben az *-isset* alakokat *-erit* alakok váltják fel), szintén az elbeszélő szempontjából is számítható a jövő vonatkozás, mert az elbeszélő a nyilatkozattévé szereplő személy helyzetébe képzei magát, azaz helyesebben nem is elbeszél, hanem beszél. Csupán a szereplő személy szempontjából jövő vonatkozásúak csak a subj. perf. irreális alakjával kifejezett, az elbeszélőre mindig *mult* történések: ilyenekben a latin nyelv nemcsak a (szereplő személy szempontjából való) jövő idő megjelöléséről mond le, hanem a jövő vonatkozás is teljesen lappang. Ezek a függőmondatok tehát még inkább kétértelműek. Bonyolódott dolgok ezek, melyeket tüzetesen csak a latin *oratio obliqua* tárgyalásakor magyarázhatunk meg.

perator magnum præmium principibus proposuit, si urbem sibi *tradidissent*: efféle rendkívül közönséges szerkezetekben a latin megelégszik annak a jelzésével, hogy az elbeszélő szempontjából az átadás is a *multa* vonatkoztatandó (*tradidissent*), s hogy az átadásnak meg kell előznie a jutalmat (*perfectum*, *tradidissent*), ellenben *nem fejezi ki a nyilatkozattévő szereplő személyek szempontjából való jövendőséget*: éppen így ennek a szerkezetnek nem mult párjában. Imperator p. proponit v. proponet, si urbem sibi *tradiderint* a *tradiderint* alak teljesen hasonló funkciójú, azzal a különbséggel, hogy a *multa* való vonatkozás elmarad s e szerint az *irrealis* alaknak sincs helye. Ilyen példa Cæsarban ez a (*multa* vonatkozó): B. G. II. 32. se civitatem conservaturum, si prius, quam aries murum attigisset, se *dedidissent*. Nem mult, még teljesebb eseményekre vonatkozólag *dediderint* volna helyén. De teljesen kétségtelenné teszik az efféle oratio obliquás *-eris*, *-erit*, *-erimus*, *-eritis*, *-erint* alakok subjunctivus voltát még a következő bizonyítékok is. Először a nem kétes *deponens* és *passiv* perfectumalakok. Példa tömérdek van, én megelégszem egy olyanak közlésével, melyben a nem kétes alak a kétséssel felváltva, azzal párhuzamos funkcióval fordul elő. Cic. ad Att. VII. 8. 4. Sic existimat, si ille... consul *factus sit*. *ὁ γαρ σὺν τῆς πολιτείας* fore, atque etiam putat eum, cum *audierit* contra se diligenter parari, consulatum hoc anno neglecturum. Bizonyítják továbbá a nem kétes első személyű activalakok, pl. Ter. Andr. III. 2, 4. ut metui videar certe, si *resciverim* Plaut. Mil. Gl. 695. quid? te dictatorem censes fore, si aps te agrum *acceperim*? Bizonyítják az or. obliquás *nem-perfectum*alakok is, melyek szintén subjunctivus formájúak; a különbség ilyenkor csak annyi, hogy az előzményesség nincs megjelölve, pl. Cæs. B. G. I. 44. Ariovistus respondit... si per populum R. stipendium *remittatur*, et dediticii *subtrahantur*, non minus libenter sese recusaturum stb. — Maga ez a nyelvi jelenség általánosan ismeretes, és minden nyelvtan lajstromozza. De nem szabad úgy foglalni tételbe, hogy: «a conjunctivus futuruma (!) a perfectumban ugyanolyan alakú, mint az indicativusé», de viszont így sem: «a latin oratio obliquában a perfectum áll a futurum subjunctivusa helyett, mert ez utóbbi nem létezik»,¹³⁴⁾ hanem így: «or. obliqua mellékmondataiban a latin

¹³⁴⁾ Mind a kétféle helytelen tételt megtaláljuk a legelterjedtebb könyvekben is. Szerencsétlenül fejezi ki a dolgot pl. NEUE, i. m. II. 347. l. «die Futura haben keinen eigenen Conjunctiv, sondern sie (t. i. die Futura) bedienen sich des Conjunctivs der Præséntia oder der Präterita». A nagy fonákosság ebben a tételben először az, hogy mint valami különös dolgot említi, hogy «a jövő időnek nincs conjunctivusa», holott conjunctivusa csak actióalaknak lehet, s mi több, a latin futurum eredetileg conjunctivus;

nem fejezi ki a *szereplő* személy szempontjából való időviszonyt (a jövődőséget), hanem csak a *beszélő* szempontjából való időviszonyt; tehát a futurum subjunctivusára a latinnak nem volt szüksége».

Az az infinitivus, melyhez a subj. perf.-alak ilyen jövőn belül való előzményességet jelentő értelemben tartozik, rendesen *-turus* képzésű körülírt alak (ú. n. «futurum infinitivi»). De van olyan példa is, melyben kétségkívül nem mult előzményességről van szó, s mégis sem a verbum regens, sem az infinitivus nem jelzi a jövődőséget. Ilyen pl. Plautusban ez: Mil. Gl. 1150. non tu scis, quom ex alto puteo sursum ad summum *escenderis*, maximum periculum inde *esse*? Az efféle kitételek azonban *együttal okvetetlenül általánosak is*, s ezeknél e szerint nem is jövőben való, hanem akármikor való előzményességről van szó. Ilyen ez a példa is: Cic. de re p. 3. 19. Pythagoras et Empedocles... clamant inexpliabilis poenas *impendere* iis, a quibus *violatum sit* animal. Lásd erre nézve a 88. pontot I. alatt.

Az or. obliqua elsörangú mellékmondatai a latinban rendesen infinitivusos szerkezetbe vannak foglalva; hogy a most szóban lévő mondatok másodrangú mellékmondatok, jobban mutatják olyan szerkezetek, melyekben a főtörténést tartalmazó infinitivus helyén *ut, ne, quin* szócskákkal bevezetett subjunctivusok állnak. Pl. Plaut. Trin. 699. Id agis, ut, ubi adfinitatem inter nos *adstrinxeris*... *effugias* ex urbe. Pseud. I. 1. 90. An tu ea causa vis sciens suspendere, ut me *defraudes* drachuma, si *dederim* tibi? Cic. Verr. II. 3. (22) 55. Veneriis imperat... cum (res) *iudicata sit*, ut ad se *adducant* (hominem). Plaut. Asin. 4. 1. 40. (Scriptum est in syngrapho)... si lucerna *exstincta sit*, ne quid sui membri commoveat in tenebris. Cæs. B. G. I. 17. Neque dubitare debeant, quin, si Helvetios *superaverint* Romani, una cum reliqua Gallia Aeduis libertatem sint erepturi. Természetesen előfordulhat az alak harmadrangú mellékmondatban is, pl. Cic. Cat. II. 19. Non vident id se capere, quod, si *adepti sint*, fugitivo alicui... concedi sit necesse. Ter. Andr. II. 2. 376. Si id succenseat, quia non det tibi uxorem

másodszer: hogy helyettesítésről szól, a hol nincs szó helyettesítésről; harmadszor, hogy még ezt is a legszerencsétlenebb képes kitételrel fejezi ki, mely az alakoknak önálló rendelkező-jogot imputál. Még fonákabb DRÄGER tétele (I. 292.): «Das Futurum bildet *seinen* Coniunctiv in der Regel mit Hülfe des Conj. Perf. De legszerencsétlenebb a két alak megkülönböztetésében MADWIG. Szerinte (379. §), «Das Fut. exact. im Coniunctiv ist im Activ dem perfectum *gleich*». Ő ugyanis még az egyes 1. személyben lévő különbségre sem ügyel, és felhozott példái is hibásak, mint más helyen említettem. Hasonlóképpen HOLTZE is, Syntaxis stb. II. 79. «Forma eadem est conj. futuri exacti».

Chremes, priusquam tuom ut sese habeat animum ad nuptias *perspexerit*: ipsus sibi esse iniurius videatur.

Mint később kifejtjük, a célhatározó és következményes mellékmondatok *verbum sentiendi* és *dicendi* nélkül is *oratio obliqua*s természetűek. Subjunctivusnak kell tehát érteni az ilyen mondatok mellékmondataiban álló *perfectumalakokat* is, ha *verbum regensük* nem *mult idejű*. Példákat később, a viszonyított használat részletes tárgyalásában közlök.

Azonban, míg a *deponens* és *passiv* (tehát nem kétes) alakok az efféle *oratio obliqua*s *perfectumokat* kivétel nélkül *subjunctivusoknak*, nem pedig *jövőknek*, bizonyítják: addig az *activum futurumnak* egyetlen nem kétes alakja (*proba(ve)ro*) nehézséget okozhat, mert ez, kivált éppen Cicerónál *oratio obliqua*s szerkezetben is gyakran előfordul, olyankor is, ha a *verbum sentiendi* v. *dicendi* elül áll, olyankor is, ha hátul. Pl. a) Cic. Sest. 87. *existimo, si Milonis causam accusatoris voce probaro, vos in hoc crimine parem Sestii causam existimatus.* Sulla, 2. *Ego sentio, si mei facti rationem vobis constantiamque huius officii ac defensionis probaro, causam quoque me Sullae probaturum.* Cato M. (22) 79. *Nolite arbitrari, me, quum a vobis discessero, nusquam aut nullum fore.* b) Cic. Sest 4. *itaque si aut acrius egero aut liberius, quam qui ante me dixerunt, peto a vobis, ut tantum orationi meae concedatis stb.* Phil. I. 27. (különösen érdekes hely, mert ugyanaz az igealak először *or. rectában*, aztán *or. obliqua*s szerkezetben fordul elő). *Ego, si quid in vitam eius aut in mores dixero, quo minus mihi inimicissimus sit, non recusabo: sin consuetudinem meam tenuero, idest, si libere quae sentiam de re publica dixero, primum deprecor, ne irascatur deinde stb.* Phil. II. 10. *Simul illud oro... ne me hodie, cum isti, ut provocavit, respondero, oblitum esse putetis mei.* Erről a sajtószerű *futurumhasználatról* eddig rendszeren elfeledkeztek a nyelvtanok; még KÜHNER is «kimerítő» nagy nyelvtanában (II. 1036. l.) csak egyetlen egy példát közöl (DELBRÜCK egyet sem), Cicero leveleiből ezt (Fam. III. 2. 2.): «*Hoc velim tibi persuadeas, si rationibus meis provisum a te esse intellexero, magnam te ex eo et perpetuam voluptatem esse capturum*», ezzel a magyarázattal: «Sehr oft steht der Indikativ im Nebensatze, wenn derselbe der obliquen Rede vorangeht, so dass das Satzgefüge mit direkter Rede beginnt, ohne Rücksicht auf die folgende oblique Rede.» A földolgot ezzel mindenestre felismerte Kühner: a *futurumalak egyáltalában nem tartozik az oratio obliquába*, hanem *tényjelző jövő idő a beszélő* (és ezuttal a beszélés) álláspontjából számítva. Sőt néha nagyon bajos eldönteni, vajjon az *előrebocsátott futur. alak egyáltalában az elsőrangú mellékmondat igéjéhez tartozik-e*, vagy csupán az

öt követő verbum regenshez. Pl. ebben, Plaut. Asin. 371. *Pugno malam si tibi percussero, caveto, ne succenseas. Ne succenseas, si percussero, avagy si percussero, caveto?* De abban, mint idézett példáim is mutatják, már téved Kühner, hogy csupán a mondatok sorrendjében volna keresendő a magyarázat. E szerint mind indicativi futurumoknak kellene érteni a következő, nem egyes első személyű (kétes) alakokat is, annyival inkább, mert itt még a verbum regens is többnyire egészen hátul áll: Cic. Cat. I. 20. *si hic ordo placere decreverit te ire in exsilium (= ha elhatározná), obtemperaturum te esse dicis. II. 14. Nunc si Catilina consiliis... meis circumclusus... subito pertimuerit (= megijedne), sententiam mutaverit, deseruerit suos, consilium belli faciendi abiecerit, et ex hoc cursu sceleris ac belli iter ad fugam atque in exsilium converterit... indemnatus, innocens in exsilium eiectus a consule vi et minis esse dicitur; et erunt, qui illum, si hoc fecerit (megtenné), non improbum, sed miserum... existimari velint.* (N. b. Cicero nem hiszi, hogy Catilina meg is teszi, a mit róla mások, czinkosai vagy együgyű emberek esetleg feltehetnek.) U. o. 23. *qui nisi exeunt, nisi pereunt, etiamsi Catilina perierit (ha elveszne), scitote hoc in re publica seminarium Catilinarum futurum.* Cat. I. 22. (2. személyű példa): *video, si mea voce perterritus ire in exsilium animum induxeris (ha rászánád magad, de persze ez nem valószínű), quanta tempestas invidiæ nobis... impendat.* KÜHNER tétele szerint mindezen kétes alakokat futurumoknak kellene minősítenünk (a minthogy ő műve sok helyén csakugyan futurumoknak magyaráz hasonló példákat), mert hiszen mindezen példákban megelőzi a másodrangú mellékmondat az elsőrangút, vagy az infinitívusos szerkezetet. Már pedig mindezen példák alakjai aligha indicatívusok. Az olvasó már valószínűleg kitalálta, miért van Kühnernek a fölvett példára nézve mégis igaza; nemcsak azért, mert a föltételes mondat (helyesebben: másodrangú, mert *cum*-os is lehet, pl. Cic. Sest. 10. *significare, quidnam tua vox, cum se corroborarit, effectura esse videatur*) megelőzi az inf. szerkezetet vagy az elsőrangú függő mondatot, hanem azért, mert *igéje első személyű*; a mennyiben az a feltétel, melyet a beszélő saját magáról mond, lélektanilag abban a példában olyan természetű, hogy nemcsak nem fejez ki kétségességet, hanem ellenkezőleg ki akar zárni minden kétséget. Catilináról nem valószínű, hogy abbahagyja hadi terveit; azért *si abiecerit* = ha abbahagyná; de Cicero saját magáról bizonyosnak tünteti fel, hogy eléri a célját; azért *nem mondja subjunctivusalakban a si probaro, si discessero* s más efféle igealakokat. Egyszóval: az első személyű alakok azért indicatívusok, s azért rínak ki az oratio obliquából, mert más a lélektanuk, mint a nem első személyű alakok-

nak.¹³⁵⁾ Ha a valószínűtlenség vagy bizonytalanság érzete megvan a beszélő lelkében, az első személyű alak is lehet subjunctivusos és oratio obliquás. Így pl. Plaut. Trin. 695. te dictatorem censes fore, si abs te agrum *acceperim*? Livius praefatiójában: *Facturusne operæ pretium sim, si res populi R. perscripserim* (ha megírnám) nec satis scio, nec. stb.

Mind subiunctivusoknak, s *mind* oratio obliquásoknak kell tehát felfogni a nem-első személyű kétes alakokat? Nem. Itt a határ, melyen belül a kétes alakok néha csakugyan kétesek maradnak. Bizonyos az alak subjunctivus volta csak olyankor, ha nemcsak oratio obliquás szerkezetben áll, hanem egyúttal általános kitételel is tartalmaz és az infinitivus imperfectum formájú. Ezt mutatja a következő passiv példa, Cic. de re p. 3. 19. Pythagoras et Empedocles... clamant inexpiabiles pœnas im-

¹³⁵⁾ Vannak a latinban olyan szerkezetek, melyeknek oratio-obliqua természetük nem világos, mert a verbum sentiendi vagy dicendi csak lapang bennük. Így kivált a *potest*, *oportet*, *neesse est*, *mos est*, *aequum est*, *ratio est*, *difficile est*, *decet*, és más efféle verbum regensektől függő szerkezetek. Mivel ezt eddig tudtommal senki sem állapította meg, szükségesnek látom megjegyezni, hogy az efféle kitételektől függő szerkezetek szintén or. obliquások, mert *potest* = lehetségesnek tartom v. tartják az emberek, *oportet* és társai = szükségesnek tartják, *mos est* = *decet* = illőnek tartják, *difficile est* = nehéznek tartják. Ilyen verbum regensek mellett álló másodrendű mellékmondatok perfectumai tehát szintén subjunctivusoknak értendők, annyival is inkább, mert az efféle kitételek egyúttal rendszeren általánosak is (l. a következő fejezetet). Pl. Cic. Rab. 13. 36. ubi semel quis *peieraverit*, ei credi postea non *oportet* (v. *potest*); Ter. Hec. V. 3. 42. Multa ex quo *fuertint* comoda (eius) incommoda *aequum est* ferri; Plaut. Truc. II. 1. 16. Meretricem esse similem sentis *condecet*: quemque hominum *attigerit*, profecto aut malum aut damnum dari; Seneca de ben. 30. quæ *ratio est* exacerbare eum, in quem magna *contuleris*; Plin. Ep. VIII. 14. *difficile est* tenere, quæ *acceperis*; Cæs. B. G. VI. 20. Civitates *habent* legibus *sanctum*, ut si quis de re p. a finitimis *acceperit*, uti ad magistratum deferat. Cic. Or. 44. 151. *Mos est* Athenis laudare in contione eos, qui *sint* in proelio *interfecti* (kétségtelen példa, mert pass.). Nem általános értelmű példa igen ritka; ezekben azért értendő subjunctivusnak a kétes alak, mert oratio obliquás, pl. Plaut. Cap. 800. Faciam (sc. voluntatem meam) ut meminerit, qui mihi in cursu *obstiterit*, Stich. 594. immo unum hoc *potest* (= fieri posse credo); ubi convivæ *abierint* tum ut venias. (A czélhatározó mondatok eo ipso obliquás természetűek; ezekről lásd a 88. pont végét). Valamint az általánosan úgynevezett or. obliquákban, ilyen szerkezetekben is elfordul mármost az egyesszámú első személy *indicatívi futurumban*, pl. Plaut. Aul. 76. Neque quicquam *melius mihi*, quam ex me ut unam faciam litteram, meum laqueo collum quando *obstrinxero*. Cas. 1101. si unquam posthac . . . tale (quid) *commisero*, nulla *causast*, quin me, uxor, virgis *verberes*. Ezek az első személyű indicativusok azonban efféle szerkezetekben sem jogosítanak fel arra, hogy a többi (kétes) alakokat mindig indicatívi futurumoknak tartsuk. Ezek az alakok tehát ilyen szerkezetekben is kétesek, lehetnek az or. obliquába beletartozók, vagy potentialisak, s ez esetben subjunctivusok; lehetnek az or. obl.-ból kirivók és nem is potentialisok, s ez esetben futurumok.

pendere iis, a quibus *violatum sit* animal. (Or *recta*: *Poenæ impendent* iis, a quibus *violatum est* animal, erről lásd később). Máskor (nem általános kitételekben) az alakok minőségét, még ha az infinitivus ú. n. futurum is, csak lélektani okok dönthetik el. A fennebb idézett, Catilinára vonatkozó helyeken a beszélő tamáskodása a feltételek valószínűségében olyan nyilvánvaló, hogy *azokat* a kétes alakokat én subjunctivusoknak minősíteném. De lehet olyan példa, különösen nem is igazi feltételes, hanem időhatározó, melyben csakugyan felfogható indicativusnak is a kétes alak. Ilyen ez a már idézett példa is (Sest. 10.): *recita, quæso, Sesti (or. obl. következik), quid decrerint... decuriones, ut iam tua vox possit significare inimicis nostris, quidnam, cum se corroborarit, effectura esse videatur.* Természetesen abban igaza van Kühnernek, hogy inkább lehetséges futurumnak felfogni a kétes alakot, ha a függőmondat megelőzi az utómondatot, pl. *Plaut. Poen. 3, 4, 20, si exierit leno, censen (=censesne) hominem interrogem?* Attól függ, így értem-é: ha *kimenne*, vagy így: ha *kimegy*. De, mivel arra az esetre, ha futurumnak fogjuk fel az alakokat, nem tartoznak bele az *oratio obliquába*, mindenesetre érvényes marad az a két tétel, a melyeket fenn így fejeztünk ki: *a)* viszonyított használatban a *perfecti futurum* alak csak *oratio rectás* függőmondatokban fordulhat elő (l. a 81. pont elején) és *b)* az ennek megfelelő kiegészítő tétel, mely szerint subjunctivus *perfectum*ának tekintendők az alakok, ha nem *multa* vonatkozó *oratio obliquá*nak olyan, az *oratio obliquába* *beletartozó* másodrangú mellékmondataiban fordulnak elő, melyeknek igetörténése a szereplő (és beszélő) személy szempontjából jövő történése vonatkozik (l. a 82. pont elejét). Csakhogy a nem első személyű alakoknál csak az egész helyzet és a beszélő lelki állapota dönti el, *beletartozik-é* az *oratio obliquába* a mellékmondat, vagy sem. Ezért lehet a nem-első személyű alak néha vitás.

83. Subjunctivus *perfectum*ának értendők továbbá a kétes alakok:

II. *Oratio rectában* is olyankor, ha a főtörténés *sem nem jövő alakú, sem nem jövő vonatkozású*; úgy, hogy a *jövőben való actió* viszonyítás (előzményesség) fölvetelére nincs alap. — De nem is *mult*, mert akkor meg a subj. irreális alakja volna szükséges.

Ez az eset a dolog természete szerint azzal jár, hogy a szerkezetben nem aktuális, konkrét történésekre vonatkozó a gondolat, hanem *általános sententia*.

1. Legbizonyosabb ilyen általános *sententiákban*¹³⁶⁾ a kétes

¹³⁶⁾ Hogy nem általános legyen olyan kitétel, melynek mellékmondatában *perfectum* alak, utómondatában (főtörténéses mondatában)

alak subjunctivus volta olyankor, ha a *főtörténés maga is subjunctivusos*, még pedig nem jövőre vonatkozó értelmű, s természetesen nem is mult, hanem achronistikus. Pl. kétségtelen (mert pass.) példa ez Plaut. Trin. 468. *quid? nunc si in aedem*

achronistikus subjunctivus alak van, arra különösen Cicerótól kezdve alig van példa. Részint a magam olvasmányaiból, részint a már meglévő gyűjteményekből mindössze ezeket sikerült találnom — nem említve olyanokat, melyekben *meminerit*, *oderit*, *noverit*, *ceperit* szerepelnek. 1. Plautus, Trin. 538. *Magis apage dicas*, si omnia ex me *audiveris*; 2. Rud. 190. hoc mi hau *sit labori laborem hunc potiri*, si me erga parentes aut deos *impiarim* (!); 3. Trin. 468—473. *Quid? nunc si in eadem ad cenam veneris* | atque ibi opulentus tibi par forte *obvenerit* | *adposita cena sit* (!), popularem quam vocant, si illi *congestae sint* (!), epulæ a cluentibus | *siquid tibi placeat* (!) *quod illi congestum siet* | *edisme an incenatus cum opulento accubes?* 4. Trin. 692. hæc famigeratio | te *honestet*, me *conluculentet*, si sine dote *duxeris* 5. Trin. 950. v. ö. Asin. V. 2. 28. *nunc si forte eumpse Charmidem conspexeris*, *noverisne* hominem? (*noveris* nem a mellékmondatban van!). — Terentius-ban LIEBIG hét helyet sorol fel (l. Dräger II. 717. l.), de ezek közül csak kettő igazán idevaló). 6. Eun. 861. *vero debeam*, credo, isti *quidquam furcifero*, si id *fecerim* (!). 7. Ad. 895. tibi ob eam rem, si *quid usus venerit*, *lubens bene faxim*. — Lucretiusból SCHROETER (l. Dräger II. 717) hibásan egy egész csomó részint oratio obliquâs, részint 2. személyű, de általános sententiát tartalmazó helyet idéz, mely nem idevaló. Ilyen csak 8. 4, 1176 Didot: *quem (amatorem) si . . . offenderit aura . . . causas abeundi quaerat honestas*. 9. Utólag találtam még Plautusban ezt. (Pseud. 325. Lorenz: si ego *emortuos sim* (!) Athenis te sit nemo nequior.

Ezek közül mármost nem kétesek, hanem bizonyosan subjunctivusosak a 2., 3., 6. és 9. számú példák alakjai (a kriteriumokat felkiáltó jellel emeltem ki). De ezek közül a 3. számú ugyan egyedi, de csak példaképpen felvett feltételt tartalmaz, a 6. sz. pedig a *credo* miatt közel jár az oratio obliquâhoz. Csak a 2. és 9. sz. tekinthető tehát idevaló, nem kétes példának. A többi öt alak természetének eldöntésére meg kell vizsgálnunk az imperfecti subjunctivusok és az imperf. futurumok hasonló használatát. A mennyire a rendelkezésünkre álló anyag engedi, úgy találjuk, hogy potentialis főtörténéshez viszonyítva előfordul: 1. imperf. subjunctivus aránylag gyakran — erre példa is szükségtelen; 2. perfecti futurum kétségtelen 1. személyű, -o végű alakja SCHÜTZENBERGER ALAJOS tanárvizsgálati dolgozata szerint soha; 3. imperf. futur. azonban aránylag igen ritkán, de néha mégis, pl. Ter. Phorm. 717. *si altera illæc magis instabit*, forsitán nos *reiciat*, Cic. Att. XI, 13. 5. *si quid erit*, *velim* ut soles, facias. Úgy gondolom, a kétes alakok e szerint kétesek maradnak, s természetük attól függ, kiérezzük-e belőlük a potentialitást. E szerint én futurumnak tartanám az 1. példában ezt: *audiveris*, a 4.-ben ezt: *duxeris*; ellenben subjunctivusnak az 5.-ben ezt: *conspexeris* (ha meglátnád) és a 7.-ben ezt: *venerit* (= ha jönne) és a 8.-ban ezt: *offenderit*. Mivel alakbeli kriterium nincs, az alakok minősége tehát ilyenkor szerintem is felfogás dolga, ha a kitétel nem általános. De ha az, akkor subjunctivust kell értenünk.

Nem kétes az alak subjunctivus volta ú. n. összevont hasonló mellékmondatokban, pl. Plaut. Pœn. IV. 2. 9. *Quodvis genus ibi hominum videas*: quasi Acheruntem *veneris*=*érkezniél*, de latinosan, az előzményesség kifejezésével: *érkeztél volna*. Kiegészítve így volna a gondolat: *uti videas*, si A. *veneris*.

ad cenam *veneris*, atque... *adposita* cena sit, si illi *congestae sint* epulae a clientibus... *edisne*? V. ö. Cic. off. III. 93. quid? si qui sapiens *rogatus sit* ab eo, qui eum heredem faciat... ut in foro saltet, idque se facturum *promiserit: faciat* (megtenné-e) quod *promiserit*, necne? Hasonlóan magyarázandók e szerint a következő kétes alakok is: Sall. Cat. 52. 4. Nam cetera maleficia tum *persequare*, ubi facta sunt; hoc, nisi *proverideris*, ne accidat, ubi evenit, frustra iudicia *implores*, v. ö. u. o. 52. 29. ubi socordia te atque ignavia *tradideris*, nequiquam deos *implores*; Cic. Sest. 24.... si gladium parvo puero... *dederis*, ipse impetu suo nemini *noceat*, sin ad nudum vel fortissimi viri corpus *accesserit, possit*... *vulnerare*, v. ö. de off. III. 25. 95. Si gladium quis apud se sana mense *deposuerit, repetat* insaniens, reddere peccatum sit (lenne), officium non reddere. Quid? si is, qui apud se pecuniam *deposuerit*, bellum *inferat* patriae, *reddasne* (visszaadná-d-é) depositum? Cat. IV. 22. qui autem e numero civium... hostes patriae semel esse coeperunt, eos, cum a pernicie rei publicae *reppuleris*, nec vi coercere nec beneficio placare *possis*. Liv. 25, 38, 18: si in occasionis momento cunctatus paullum *fuveris*, nequiquam mox omissam *quaeras*. Az eddigi, találomra (kriterium nélkül) döntő elmélet az efféle kétes alakokat rendszeren futurumoknak minősítette, pl. KÜHNER (II. 927.) még Sall. Cat. 52. 4. (nisi *proverideris* — frustra *implores*) helyén is! — Ha a főmondatbeli subjunctivus felszólító értelmű, de az egész kitétel általános természetű, a mellékmondatbeli alak akkor is subjunctivus, pl. Cato, R. R. c. 3. Olea ubi *lecta siet*, oleum fiat; c. 5. quod dominus *crediderit*, exigat.

2. Subjunctivusnak kell felfogni az oratio rectás kétes alakot olyankor is, ha a *főtörténés az indicativus achronistikus* alakjában áll, de nem átképzeléses, és az egész gondolat *általános* sententiát tartalmaz. Ilyen a már idézett Sallustius-féle sententia (Cat. 1.), melyben a párhuzamos másik subjunctivus-alak is bizonyítja a tétel helyességét: et priusquam *incipias*, consulto, et ubi *consulueris*, mature facto opus est. Továbbá Sall. Cat. 51. 3. Ubi *intenderis* ingenium, valet; si libido possidet, ea dominatur, animus nihil valet. (KÜHNER II. 112. ezt is indic. futurumnak tartja.) Plautusban ezt találtam (Trin. 1050.) si quoi mutuom quid *dederis, fit* pro proprio perditum. Persa 435. (III. 3. 30.) faceres quod faciunt argentarii: ubi quid *credideris*, citius extemplo a foro *fugiunt*, quam ex porta ludis quom emissust lepus. Így Cicero elméleti szabályaiban, pl. de or. II. (53) 213: nec, cum in eam rationem *ingressus sis*, celeriter discedendum est. Orat. (62) 211. cum *sis* iis locis *usus*, quibus ostendi licere, transferenda dictio est ad illa. Tusc. disp. V. 60. Cum huic *obsecutus sis*, illi est repugnandum. Mivel e három

utolsó példa deponens, tehát nem kétes, és alkalmas a tétel bizonyítására. Subjunctivusnak értendő e szerint Cicerónál ez a kétes alak is (Lael. (11) 37) nulla est excusatio peccati, si amici causa peccaveris (vétkezni); és még inkább ez (Fin. V. (28) 83), mely a két deponens-példával egészen azonos szerkezetben áll: in geometria prima si *dederis, danda sunt omnia*. A mellékmondat jelzői formájú okhatározó is lehet, pl. Fin. I. 71. *Ei gratiam habere debemus, qui (vocem naturæ) comprehenderit*. Az efféle kitételek perfectumátlan tehát futurumról nem lehet szó, csak az előzményesség van (a magyartól eltérőleg) kifejezve az achronistikus főtörténéshez mérten. Efféle kitételek és másrészt a megfelelő indicativusos kitételek között viszont az a különbség, hogy a subjunctivusalak potentialis vagy obliquus értelmű. De hogy ez sem értendő futurumnak, éppen ezek az általános sententiát magukba foglaló indicativi perfectumok mondatok is mutatják, pl. Sall. Cat. 51, 12. *Qui demissi in obscuro vitam habent, si quid iracundia deliquere (potentialis-sal: deliquerint) pauci sciunt*. Cic. Sest. 99. *qui cum auctores sunt et duces suorum studiorum nacti, in re publica fluctus excitantur*. Sall. Cat. 2. 3. *Verum ubi pro labore desidia, pro continentia et æquitate libido atque superbia invasere, fortuna simul cum moribus inmutatur*. (Az efféle indic. perfectumok a latinban az egyedüliek, melyeket viszonyított használatúaknak kell felfogni, de erről később, a 84. pontban.) Mindezen mondatokban, ha a mellékmondat történését potentialisan akarnók kifejezni, a megfelelő subjunctivusalak volna helyén: *sint nacti, deliquerint, invaserint*, s a két utóbbi kétes alakot nem volna szabad futurumnak érteni, mert a főtörténés sem futurum értelmű, és mert a kitétel általános. Bizonyítják ezt afféle kitételek is, melyekben nem ugyan perfectum, hanem imperfectum, de szintén subjunctivus formájú szerepel, pl. Sall. Cat. 3. 2. *ubi de magna virtute atque gloria bonorum memores, quæ sibi quisque facilia factu putat, æquo animo accipit, és a fenn már idézett priusquam incipias... opus est példa stb.* Ezek is sokszor általános kitételekben fordulnak elő.¹³⁷⁾

¹³⁷⁾ L. a felsorolt példákat DRÄGERNÉL, i. m. II. 718. Találunk köztük sok általános sententiát is, pl. Cato ap. Gell. XI. 2, 6. *ferrum si exerceas, conteritur*; Plaut. Capt. 221. *doli non doli sunt, nisi astu colas*; Bacch. 1045. *si plus pereundum sit, perisse satius est; de jókora részük mégis alkalmi, csupán a szereplő személyekre vonatkozó mondás, így többi közt valamennyi Terentiusból való példa.* Ebből mármost az következik, hogy az általános kitételekben még több joggal kell subjunctivusoknak tartanunk a mellékmondatbeli kétes alakokat. A nem általános kitételekben előforduló kétes perfectum alakok minősítését azonban nagyon megnehezítenék ezek az imperfectum-alakok, ha egyáltalában volna példa arra, hogy kétségtelen (deponens pass., vagy act. 1. számú 1. személyű) per-

Az a tétel, hogy az általános sententiákban a kétes alak subjunctivusnak, nem futurumnak értendő, kivétel nélkül érvényes, mert azok a kitételek, melyek látszólag kivételesek volnának, pontosabban szemügyre véve nem bizonyulnak kivételeseknek. De itt már igazán az elme bizonyos fokú megfeszítésére van szükség, s azért a következő példák számára különösen is fölhívom olvasóim figyelmét. Ebben (Cic. de or. I. (12) 53. nisi qui naturas hominum penitus *perspexerit*, dicendo, quod volet, perficere non *poterit* általánosnak látszó kitételrel van dolgunk, s ime, mégis futurumos a főmondat (*poterit*), sőt egyik mellékmondat is (*volet*), következőleg a *perspexerit* is lehet az előmenyes perfectum futuruma. Hogy lehet futurum, sőt hogy az is, bizonyos. *De az nem igaz, hogy ez a kitétel forma tekintetében is általános.* Nem általános, hanem jövő konkrét esetre vonatkozó. Ugyanis a latin néha azt, a mit általánosan is kifejezhet, a futurum-formákkal konkrétan szereti kifejezni, úgy, mintha valami alkalmi, meghatározott jövő történésről szólna. Ilyen pl. Cicerónak ez a kitétele (de or. 2. (65) 261): ut *sementem feceris*, ita *metes*. Seneca, ep. 76. 14. Vir bonus, quod honeste se facturum *putaverit*, *faciet*. Cic. de off. II. 74. Sin quæ necessitas huius muneris alicui rei publicæ *obvenerit*... *danda erit* opera, ut omnes intellegant... *necessitati esse parandum*. Így ismétlődő történéseknél is pl. Cic. Planc. 14. Quoties *cumque praeteritus erit* is, qui non debuerit praeteriri, totiens *oportebit* eum, qui factus erit, *condemnari*. Különösen szereti ezt a jövőre alkalmazott kifejezésmódot pl. Cato. L. pl. Res r. 4. si ita *feceris* (fut.) *pabulatum boves non efficiet*; hogy futurumot ért, mutatja ez a nem kétes példa (5): si... *passus erit*, dominus in pube ne sinat esse. Az utómondatban perfecti futurum is lehet, pl. Cic. off. 3. 18. qui hoc non *providenter*, ab hoc nulla *fraus* aberit; de fin. 2. 59. si *scieris*... *improbe feceris*, ni *monueris* (ezeket az alakokat DRÄGER (II. 717.) tévesen tartja tehát subjunctivusoknak). Vigyázzunk tehát a logikai kriterium mellett a nyelvtanira is: általánosan is érthető kitételben csak akkor

fectum subjunctivi alak is előfordulna oratio rectabéli nem-általános sententiában achronistikus indicativus fő történéssel. Így felfogható példát azonban eddig csak egyetlen egyet ismerek, *priusquam* mellett, ezt: (Plaut., Mil. 1096) *nullo ea pacto potest prius a me in ædis recipi, quam illum amiserim*; de ez is nagyon közeljár az általánossághoz, és infinitivus mellett áll, mely *potest*-től függ. Továbbá, mint fenn mindjárt előadom, futurumos fő történéssel mellett álló perfecti subjunctivus melléktörténéssre sincs egyetlen egy kétségtelen példa sem a nem-általános természetű szerkezetekben (csak hogy erre általános sentenciák példái persze még kevésbé képzelhetők, úgy hogy efféle szerkezetekre eddig egyáltalában nincs kétségtelen példa). Joggal minősíthetem tehát a 81. pont tételei között A) 2. a) és b) alatt a melléktörténéseket indicativi futurumoknak.

értendő a kétes alak subjunctivusnak, ha a fő törtézés nem *futurumalakú*: azaz ha a kitétel valósággal minden időre érvényesnek van jelezve. Egyetlen egy helyet ismerek, melyben csak a melléktörtézés *futurumalakú*, a fő törtézés átképzeléses *imperfectum*, Ciceróból, de off. III. (5) 21: Si erim sic erimus *adfecti*, ut propter suum quisque emolumentum spoliēt... alterum, disrumpi *necesse est* (e h. *necessario disrumpetur*) humani generis societatem. (De itt talán a *sic simus affecti* kakofoniáját kerülte Cicero.)

Futurumos fő törtézés mellett tehát igazi általános sententia egyáltalában nincs, úgy, hogy általános sententiákban a kétes alakokat teljes biztonsággal subjunctivusoknak minősíthetjük. Bizonytalanságot okoz azonban a *nem általános* sententiákban előforduló kétes perfectumalakok minősítésében az a tény, hogy nem általános sententiákban a futurumos fő törtézés mellett aránylag elég gyakran találjuk az *imperfectum* realis subjunctivusát a melléktörtézésben. (Kivált a régibb latinságban; felsorolja a példákat DRÄGER, i. m. II. 720.). Mert, ha az *imperfecti* subjunctivus előfordul ilyen összefüggésben, akkor feltehető, hogy a perfectumé is előfordulhat. Sok időt fordítottam ilyen példák keresésére, de a Dräger-féle Terentiusból való két kétes példán kívül még csak egyet találtam Plautusban. még pedig szintén kéteset. Ter. Heaut. 1035. Non, si ex capite sis meo *natus*... ea causa magis *patiar*; kétes példa, mert *patiar* subjunctivus is lehet; Plaut. Mil. glor. 1362. Quæso ut memineris: si forte liber fieri *occeperim*. *mittam* nuntium ad se: ne me deseras; szintén kétes, mert *mittam* is lehet subjunctivus. Maradna csak a másik Dräger-féle példa, Ter. Hec. 330. Si forte morbus amplior *factus siet*... servom ilico intro iuisse *dicent* Sostratæ: de ez meg oratio obliquásnak is felfogható (*dicent* iuisse), s a *factus siet* alak talán azért subjunctivus. Mivel több perfectumos példát hosszú keresés mellett sem találtam, ebből annyi legalább is világos, hogy a perfecti subj.-alak nem oratio obliquában futurum fő törtézés mellett nagy ritkaság lehet, ha ugyan előfordul. Ezért jogosan fogalmazhattam fennebb (81. pont A) és B) 1. tétel) úgy a szabályt, hogy oratio rectabeli *nem általános* kitételben a *futurumos* fő törtézés mellett álló kétes alakú perfectumos melléktörtézéseket nem subjunctivusnak, hanem *futurumnak* kell érteni.

Végül még egy esetlegességet kell szövé tennem. Cicero pro Sulla cz. beszédében (88) ezt a szerkezetet olvassuk: Nam ipse (Sulla) quidem si erit vestro indicio *liberatus*. quæ *habet* ornamenta, quæ solacia reliquæ vitæ, quibus lætari ac perfrui possit? Itt ugyanis kétségtelen futurum a perfectum, holott a kitétel nem általános, hanem egy aktuális esetre vonatkozik, a fő törtézés (*habet*) pedig *nem futurum*, nem is olyan értelmű, hogy a 81. pont 2. a) tétele szerint *accedit, vult* módjára jövő

vonatkozásának lehetne érteni. Talán átképzéletes e helyett *habebit*? Nem valószínű. Itt a magyarázat a következő: Sulla már tönkre van téve; neki már *most* *sincs* semmi öröme a világon, *még arra az esetre sem*, ha felmentik. Itt tehát az *erit liberatus* alak nem is viszonyított, hanem önálló használatú, ámbar föltételes mellékmondatban fordul elő. Önálló pedig azért, mert a *habet* nem lévén sem futurumalakú, sem futurumnak érthető, ehhez az igéhez nem viszonyítható. Helyesen értette a helyet LANDGRAF is, a beszéd kommentátora: «nicht *habebit*, denn Cicero spricht von einem gegenwärtigen Zustande, der sich wohl im Fall der Verurteilung verschlimmern, bei Lossprechung aber nur fortbestehen kann.» Efféle kitételek azonban olyan ritkák, hogy alig kerülnek számitásba. Ilyenek még: Cato, r. r. 1. *Si emeris* (fut.) *ingera centum, vinea est prima* (értsd: a szőlő mindig első, még akkor is, ha...; de itt a kitétel voltaképpen általános értendő, csak a kifejezés módja egyéni). E szerint annál maradhatunk: a kétes alakok oratio obliquán kívül *általános kitételekben* értendők subjunctivusoknak, formai ismertetőjel pedig ilyenkor a *főtörténés achronistikus* (nem jövő, de nem is múlt) *alakja*. Ezzel megvan a második kriterium is, melyet a kétes alakok megkülönböztetésére megállapítani akartunk, s egyúttal részleteiben is igazolva van a 81. pont elején olvasható tételek újszerű fogalmazása.

Mellékes eredménye pedig az a kutatásnak, hogy megtaláltuk egyik okát annak, miért nincs a latin subjunctivusban perfecti *futurum*. Azért, mert *a*) nem oratio obliquában (oratio rectában) a potentialitás jövőre vonatkozását eléggé kifejezte maga a subjunctivus mód, ha actualis helyzetre vonatkozott az egész kitétel; *b*) ha általános a kitétel, szükségtelen volt, mert ilyenkor a *főtörténés* sem *futurum*, tehát a viszonyítás achronistikus alakhoz csak achronistikus alakkal történhetett; *c*) oratio obliquában pedig a beszélő a latinban nem jelölhette a másodrangú mellékmondatokban a szereplő személy szempontjából való jövő időt, mert ellenkezőleg azt jelezte az alakkal, hogy az *ő szempontjából* az egész kitétel *mult-e* vagy *sem*. Így hát a subjunctivusban *futurumra egyáltalában* nem volt szükség, mert, mint látni fogjuk, a *rákövetkezés* jelölésére a latin külön *actió*-alakokat fejlesztett.

Összefoglalva mármost a kétes perfectumalakok természetére vonatkozó kutatásunk eredményét, azt tapasztaljuk, hogy a kétes (nem egyes első személyű) alakok vizsgálódásunk után csak két esetben maradnak kétesek, illetőleg a beszélő és hallgató felfogásától függő természetűek:

1. Ha or. obliquás szerkezetben a *főtörténés* mondatot megelőző nem általános cententiát kifejező másodrangú mellék-

mondatban állanak. Ilyenkor is azonban, ha az alak az összefüggés szerint erősen potentialisnak érezhető, jól teszszük, ha subjunctivusnak és az or. obliquába beletartozónak magyarázzuk. A hol inkább indicativusnak, tehát futurumnak érthető, ott természetesen nem is tartozik bele az or. obliquába. (L. a 82. pont végét.)

2. Ha a főtörténéses mondatban subjunctivus potentialis van, s az egész kitétel nem általános sententiát tartalmaz. De ilyen szerkezet alig fordul elő a classikusokban, a mi előfordul is, bizonytalan. (L. a 136. jegyzetet.)

Minden más esetben a kétes alakok természete a 81. és 82. pontban adott tételek szerint határozottan vagy subjunctivusnak, vagy futurumnak minősíthető.¹³⁸⁾ GYOMLAY GYULA.

¹³⁸⁾ A tételek teljes megértése céljából fontoljuk meg egyetlen egy, Ciceróból (de off. I. 48) vett, és az összes esetlegességek szerint variálható példán az összes lehetőségeket, szemünk előtt tartva azonban, hogy a magyar nyelv egyáltalában nem szokta kifejezni az előzményességet, ellenben oratio obliquában a nyilatkozattévő szereplő személy szempontjából (átképzéssel) jelzi az időviszonyt.

A) Határozottan minősíthető példák:

1. Ea, quæ proximis Kalendis a Quinto *acceperis*, maiore mensura reddes = a mit kapsz (fogsz kapni), visszaadod (fogod visszaadni). *Acceperis*: ind. fut. — 2. Ea, quæ proximis Kalendis a Quinto *acceperis*, maiore mensura reddas v. redde v. reddito = a mit kapsz (fogsz kapni), add vissza. *Acceperis*: ind. fut. — 3. Ea, quæ proximis Kalendis a Quinto *acceperis*, maiore mensura reddere potes, v. vis; quæ pr. K. a Quinto *acceperis*, merito tibi *accedunt*. *Acceperis* = ind. fut. — 4. Si pr. Kalendis a Quinto pecuniam *acceperis*, omnia tibi parata sunt. Vagy: Nisi pecuniam a Quinto *acceperis*, perísti. (Átképzés). *Acceperis* = ind. fut. — 5. Hesiodus iubet ea, quæ utenda *acceperis*, maiore mensura reddere. Így van a kitétel Cicero idézett helyén. *Acceperis* = subj. perf., mert or. obliquában van és általános sententia. (H. azt követeli, hogy a mit kapsz, nagyobb mértékben add vissza.) — 6. Nisi, quæ utenda *acceperis*, maiore mensura *reddideris*, ingrati *facias* (subj. potent). Or. recta, de általános sententia. *Acceperis*, *reddideris* = subj. perf. (ha nem adnád vissza, hálátlanul járnád el). — 7. Si, quæ utenda *acceperis*, non . . . *reddideris*, ingrati *facies*. Általános sententia, de a jövőre vonatkozólag konkréttebbül kifejezve. *Reddideris* = perf. fut. — 8. Si, quæ utenda *acceperis*, non . . . *reddideris*, ingratus es. Általános sententia. *Reddideris*; subj. perf. — 9. Quæ utenda *acceperis*, maiore mensura reddenda sunt. Általános sententia. *Acceperis* = subj. perf.

B) Kétes példák:

10. Quæ a Quinto pr. Kalendis *acceperis*, reddere iubeo. Or. obliquás szerkezet, de nem általános sententia. *Acceperis* lehet 1. Or. obliquába tartozó subj. perf. = a mit esetleg (majd) *kapnál*; 2. or. obliquába bele nem tartozó ind. futuri: a mit (majd) *kapsz*. De adott esetekben az egész helyzet itt is többnyire kétségtelenné teszi a beszélő felfogását.

11. Si Quinto pr. Kalendis pecuniam . . . non *reddideris*, ille te molestia *afficiat*. *Reddideris* lehet 1. subj. perf. = ha nem *adnád* vissza, . . . okozhatna; 2. ind. fut. = ha nem *adod* vissza, okozhatna. (De erre a szerkezetre alig van Cicerótól kezdve példa, l. a 133. jegyzetet.)

Kisebb közlemények.

Adalékok a magyar $*\chi > h$ hangok történetéhez.

Ismeretes dolog, hogy a szókezdő finnugor $*h$ -nak a vogulban \underline{h} , (k), \underline{z} , az osztjákban \underline{h} , \underline{z} a megfelelője, míg ellenben a magyarban ilyen helyzetben h hangot találunk (vö. *három*, *hat*, *hal*, *hab*: SZINNYEI NyH.⁴ 22, SIMONYI MNyelv² 53, Ung. Spr. 30. l.). Nincs benne kétség, hogy e mai m. h -nak régebbi előzője $*\chi$ vagy $*k'$ volt. Hogy ebből a m. $*k'$ -ből, illetve $*\chi$ -ból a magyar nyelv történeti korában vagy történeti kora előtt lett-e a mai h ,*) erre nyelvészeink különböző korokban különböző feleletet adtak. Volt idő, mikor azt tanították, hogy a történeti korban nyelvünkben a χ hang még megvolt, s bizonyítékul a HB. következő adataira hivatkoztak: *chomuv*, *choltat*, *charmul*, *mulchotia*, *ozchuz* (vö. pl. BALASSA, A phon. elem. 58, s részben ZOLNAI, Nyelvml. 56, 57). Mai tanításunk az, hogy ez adatokban a *ch* jegy a h hang jele, s azt hirdetjük, hogy a magyar $*\chi > h$ változás nyelvünk történelmi kora előtt ment végbe. E szerint a történelmi korban nyelvünkben nem lett volna χ hang. Ezt azonban ilyen határozottan már nem hirdetjük, mert más helyzetekben igenis beszélünk χ hangról. A HB. *achscin* szavát SZINNYEI is (l. A m. nyelv⁷ 70), SIMONYI is (l. MNyelv² 116, Ung. Spr. 108) *ajszin*-nak olvassa. Mindketten tehát e jövevényszóban (MUNKÁCSI, ÁKE. 146) a HB. *ch* jegyét χ hangnak olvassák. Ugyanazon a jövevényszóban olvashatni χ hanggal a HB. *michael* adatát is, a melyet SZINNYEI is, SIMONYI is *Miháél*-nek olvas. E szónak jelöléstörténete egyébként is a XI, XII. század folyamán az, hogy az eredeti oklevelek állandóan *ch*-val írják

*) E változás úgy ment végbe, hogy a lágy *iny* és a nyelv hátsó része mind lazábban és lazábban érintkeztek, illetve közeledtek egymáshoz, végre a nyelv teljesen nyugalmi helyzetben maradt; így lett a k' -ből χ , majd h .

(vö. 1135: Homo cond. *Michal*, 1152: *Michal*, 1198: Prædium . . . *Michal* NyK. XXXIV. 137; 1092: *Michael**) OklSz.).

A jövevényszavakon kívül van még egy eset, a hol χ , illetőleg $\acute{\chi}$ hangról beszélünk. SZINNYEI a HB. *zoboducha* adatát *szabadojá*-nak olvassa, azaz szerinte az imperativus módjelét, jelen esetben *ch*-nak írva, a HB.-ben $\acute{\chi}$ -nek kell olvasni (vö. még SZINNYEI NyH.⁴ 103). SIMONYI itt a későbbi jelöléseket tartja mértékadónak. Minthogy a kódexekben az imperativusban közönségesek a *zabaduhon*, *tanohon*, *vylagosehon* stb. (l. SZINNYEI NyH.⁴ 103, SIMONYI-BALASSA TMNy. 633, 634. l.) alakok, azért ő a *zoboducha* alakot *szabadohá*-nak olvassa. Jelöléstörténeti szempontból szerintem a *zoboducha* alakban a *ch* jegyet χ -féle hangnak kell olvasnunk.

Az eddig mondottakból kiviláglik, hogy a m. nyelvtudomány általánosságban nem tagadja, hogy a m.-ban ne lett volna χ , $\acute{\chi}$ hang, csupán azt tanítja, hogy a finnugor szókezdő * $\acute{\chi}$ helyén levő mai m. *h*-k a történelmi korban mindig *h*-val hangzottak. E tanítás helyességét elismerem, megjegyzem azonban, hogy a magyar helyesírásban bizonyos, szabályokba foglalható esetekben a mai m. *h* helyén meghatározható korokban állandó a régebbi alakoknak *ch*-val jelölése. Ilyenek: *-jt- ~ -t- ~ -ht-*. *cht- | -h- ~ -ch- | -nyh- ~ -hn- ~ -chn-* stb. (l. NyK. XXXIV. 137. s köv. l.).

A szó elején finnugor * $\acute{\chi}$ helyén tehát a magyarban a történelmi korban már *h* volt. E tételt, mint fentebb megjegyeztem, helyesnek vallom s vele indulok további kutatásom útjára.

Hangtörténeti vizsgálatainkban nem elég csak a mi nyelvünk jövevényszavait figyelembe vennünk, hanem meg kell vizsgálnunk azokat a nyelveket is, a melyekben magyar nyelvi jövevények vannak. Régi magyar jövevényszók találhatóak a szláv nyelvek közül a kaj-horvátban, a hazai szlovénben, a tót nyelvben. A tót nyelv magyar jövevényei közt mármost rendkívül érdekes megfigyelést tehetünk a szókezdő *ch* > *h*-t illetőleg. Egy része ugyanis a magyar jövevényeknek *ch*-val, más része *h*-val hangzik a tótban.

A) *ch*-val hangzó szavak:

1. t. *chaseň* (ZÁTURECKÝ, Slov. poř. 289), *choseň* (BERNOLÁK Lex.) «nutzen» (vö. Nyr. XVII. 305. HALÁSZ). Hogy e szó a m. *haszon* (vö. OklSz.: *Hoznus*) mása, kétségtelen. A m. szót BUDENZ MUSz. 91. lapján *k*-n kezdődő finnugor szavakkal egyezteti.

*) Nagyon valószínű, hogy a kétféle alak: *Michal* és *Michael* egymástól függetlenül került nyelvünkbe; *Michal* szláv úton s *Michal*-nak olvasandó, míg *Michael* latin úton s *Mikáel*-nek, illetve *Mikávl*-nek olvasandó és ejtendő.

2. t. *chýr*, régebben *chír*-nek is írva (vö. HALÁSZ, Nyr. XVII. 306), nyelvjárásonként *hír* is (CZAMBEL, Slov. rec. I. szótár) «gerücht». MIKLOSICH (EtWb.) szerint is a tót szó magyar eredetű. A magyar szó vokalizmusában (*hír*, régibb m. *hér*, KT. *hyrunc*) nincs kellően megmagyarázva, kétségtelen azonban, hogy nálunk a szó régi török jövevény, s a török nyelvekben arab. Mind a törökben, mind az arabban a szónak χ hangon kezdődő alakjai vannak (l. GOMBOCZ, Honfogl. előtti tör. jöv. 51. és 102. lapon 72. §.).

3. Vannak tót szavak, a melyeknek magyar vagy nem-magyar származását hosszasabban kellene bizonyítanom. Mint-hogy azonban tételemet az 1. és 2. alatt felsorolt szavak úgyis igazolják, e bővebb megbeszélésre szorulókat egyszerűen ideiktatom:

α) t. *chyba* (régebben írva: *chiba*): «botlás, gáncs, hiba, vétek» (BERNOLÁK, Lex.). HALÁSZ e szót a m. *hiba*-ból származtatja (Nyr. XVII. 305), s a magyar alakot egy olyan finn szóval egyezteteti, melynek szókezdő *k*-ja van (Nyr. XII. 8). — Máskép MIKLOSICH Slav. El., Nyr. XI. 220, EtWb.; — β) t. *chotár* «grenze» (nyelvjárásonként újabb jöv.-ként *határ* is, CZAMBEL Slov. rec. I. szót.). HALÁSZ szerint a m. *határ* (vö. OklSz. *hotar*) szóból; más-kép MIKLOSICH EtWb. Nyr. XI. 250, Slav. El., MELICH-LUMTZER DLehnw. — γ) t. *chám*, *chámý* «hám»; erről l. HALÁSZ Nyr. XVII. 305, Nyr. Kal. és MUNKÁCSI ÁKE.

B) *h*-val hangzó szavak:

A tót nyelv *h*-val hangzó magyar jövevényei sokkal nagyobb számmal vannak; íme HALÁSZ (Nyr. XVII., XVIII.) és a saját (vö. NyK. XXV.) gyűjtéséből egynéhány idevonatkozó szó: t. *hanad*, *hadnad* < m. *hadnagy*, *hajdúch*: hajdú, *hajov*: hajó, *hálav*: háló, *hercok*: hörcsök, *hintov*: hintó stb.

E példákból kétségtelenül kiderül, hogy a tót nyelv azon magyar jövevényei, a melyek a mai magyarban *h*-n kezdődnek, a tótban részint *ch*-, részint pedig *h*- hanggal vannak meg. Hozzátehetjük, hogy a kisebb rész a *ch*, a nagyobb pedig a *h* kezdetű. Mi e jelenség magyarázata? Az első kétségtelen tény, hogy ez átvételek közt időbeli különbség van. Minthogy pedig azt látjuk, hogy valamennyi újabb jövevény *h* val kerül át a tótba (vö. intervok. helyzetben is, pl. *pojár*, *dohán* stb.), azt kell mondanunk, hogy a *ch*- hangon kezdődők a régibb jövevények.

Kérdés azonban, mikorikiak e régebbi jövevények s hogyan kell magyaráznunk őket. Szerintem kétféle magyarázat lehetséges. Az egyik magyarázat az, a mely szerint a t. *chosen*, *chaseň*, *chýr* (s esetleg: *chyba*, *chotár*, *chám*) akkor kerültek át a magyarból, a mikor a magyarban volt még szókezdő χ hang. E magya-

rázat helyességét kevésbbé valószínűnek tartom, még pedig a következő okokból:

a) Eredeti szavainkban a finnugor **h* helyén a magyar nyelv történeti korában aligha volt már meg a *χ* hang (l. fentebb). Valószínűtlen tehát, hogy a *haszon* (esetleg *hiba*) szóban, feltéve, hogy csakugyan eredeti szókészletünkhez tartozó szó, az átvevő tótok *χ* hangot hallottak volna.

b) A magyar nyelv jövevényszavaiban megengedhető a *χ* hang megvolta, a mint azt az *achscin* ~ *asszony* szó fejtegetésénél láttuk. Nem volna tehát lehetetlen, hogy a magyarok a *hír* (esetleg a *határ*, *hám*) szóban *χ* hangot ejtettek, s így került át a tótba a *chýr* (esetleg a *chotár*, *chám*) alakban. Azonban török eredetű jövevényszavaink, a melyekben a mai magyar *h* hang (vö. *harang*, *homok*) tör. *χ*-nak felel meg, régi emlékeinkben soha sincsenek *ch*-val jelölve. A mi emlékeinkben sűrűn fordul elő a *homok* (és a *határ*) szó, de soha sincs jelölve máskép, mint *h*-val (vö. OklSz.: 1055-ből: *humuk*, *humca* és u. o. 1095-ből: *hotar*). Ezen az alapon tehát állítom, hogy a tótok nem hallottak m. *χír* (*χotár*) szót, hanem csak *hír*-(*hotár*-)t.

A másik magyarázat a megfejtésért a tót nyelvhez folya-modik, s azt mondja: A tót nyelvben ma *χ* hang is van, meg *h* is; pl. *chvost*: cauda, *chvála*: lob stb., *hrnčiar*: göröncsér, fazekas, *hrada*: gerenda, *huba*: gomba stb. — A tót nyelvben a mai *h* régebbi *g*-ből fejlődött. Volt tehát idő, a mikor a *chvost*, *chvála* stb. szavak mellett *grnčiar*, *grada*, *guba* stb. alakban éltek a mai *h*-val hangzó alakok. Más szóval: a tót nyelvben a régebbi korban nem volt *h* hang, ez a mai *h* hang régebbi *g* hangból fejlődött. Hogy ez a változás mikor történt, pontosan nem tudjuk. Nem tudjuk megmondani, meddig mondtak a tótok *Vág*, *Gron*, *Gnilec* stb. alakokat, mikor kezdték mondani: *Váh*- (= *Vág*), *Hron*- (= *Garam*), *Hnilec*- (= *Göllnicz*; patak) stb.-nek. Hozzávetőleg azonban meg tudjuk határozni a *g > h* változás időpontját. A tót nyelv legközelebbi rokonában, a csehben ugyanis szintén megvan e változás; a mi ma a csehben *Praha*, *hora* stb., az egykor *Praga* (= *Prága*) nak, *gora*-nak (hegy, erdő) stb. hangzott. Ez a változás a csehben a XII. század végén kezdődött s a XIII. század közepéig be volt már fejezve (vö. MELICH, Szláv jöv. I. 36, VONDRÁK, Vergl. Gramm. I. 271). Minthogy a tót nyelv általában régiesebb fokon áll a csehnel, fel lehet tenni, hogy e változás a tótban valamivel később kezdődött, a XIII. század folyamán azonban a változás be lehetett már fejezve. E szerint a tót nyelvben a XIII. századig nem volt *h* hang.

A m. *haszon*, *hír* (esetleg *hiba*, *határ*, *hám*) szavak tehát akkor kerültek a tótba, a mikor a tótban nem volt még *h* hang.

Ekkor egyszerű hanghelyettesítéssel lett a m. *h*-nak a tótban *ch* megfelelője. Egészen hasonló eset történt az ősszlávban (értsd: szláv alapnyelvben). A szlávtság germán jövevényeiben ugyanis a germán-gót *h*-nak (képzésére vö. STREITBERG, Got. Elem.-buch² 55. l.) a szlávban *ch* felel meg (vö. szláv *chyzъ, chyža* < gót *-hūs*, l. VONDRÁK, Altkirch. Gramm. 126. l.) azért, mert az ősszlávban nincsen *h* hang (a m. nyelv szláv jövevényeinek *h* < ősszláv, óbolg. *ch* megfelelőiről más alkalommal írok).

A tót nyelv azon magyar jövevényei, a melyek a m. *h* helyén *ch* hangot tüntetnek föl, tehát annak bizonyítékai, hogy e szavak a tótba a tót *g* > *h* változás előtt, azaz körülbelül a XIII. század vége előtt kerültek. A m. **χ* > *h* fejlődésre azonban semmiféle bizonyítékot nem szolgáltatnak.

MELICH JÁNOS.

Adalékok a magyar nyelv szófajti szótárához.

17. Íz (dial. *iz, isz, isz*) «fene, rákfene; a foghúst pusztító rút betegség, kis gyermekeknél az ú. n. szájpenész» (MTsz.).

Élénk tárgyalás alatt volt az előbbi évtizedekben a fent idézett szó (l. Nyr. 21 : 184, 229 ; 25 : 557), de a végeredmény, úgy látszik, az volt, hogy «tuggya az íz», micsoda lehet. Később MUNKÁCSI (ÁKE. 380. l.) a következő iráni szavakkal egyeztetette: pahl. *isk, yask*, av. *yaska-* «krankheit», újper. *žesk* «unglück», de ezt az etimológiát is aligha lehet meggyőzőnek mondani.

Hát legyen szabad e rejtélyes szót új tárgyalás alá vennem.

Először is, mi az *íz* szó alapjelentése? Igaz, hogy most tulajdonképpen bőrbetegséget jelent, de tekintve olyan szólásokat, mint «roagja meg az íz a moájoát!», «vigyen el az íz!», «tépjen szét az íz!», valószínű, hogy eredetileg valamely fogakkal bíró szellemnek volt a neve. Az eredeti általános felfogás szerint a betegséget valamely rossz szellem okozza, s úgy könnyen megtörténhetik és valóban gyakran meg is történt, hogy oly szellemnek a neve valamely betegség kifejezésévé vált, vö. pl. votj. *kił* «nehéz betegség, nyavalya; ragados betegség; megrontó, nehéz nyavalyákat terjesztő szellem», zürj. *kuł* «teufel, böser geist, spec. neck-, wassergeist». Olyan gonosz, betegséget okozó vagy az emberi testet rágó lényül pedig tudvalevőleg a holtak szelleme is szerepel, vö. pl. finn *huu* «kisértet» (tkp. = a holtak szelleme), *huun-puremat* «kis bőrfoltok, melyek a néphit szerint különösen egy közeli rokon halála után támadnak» (tkp. = a kisértet harapása), l. LÖNNROT szót. pótl.; tel. alt. szag. kojb. szoj. *üzüt* «die seele des verstorbenen, die nach dem tode

in dem hause erscheint, in dem er gelebt hat, . . . kann sogar in den körper der im hause wohnenden eindringen und ihnen schmerzen verursachen» (RADLOFF, Vers. eines wörterb. der türk-dial.).

Ezt tekintetbe véve aligha lesz jelentésbeli szempontból akadály, ha a magyar szót ezzel a hangtanilag közelálló osztják-vogul szóval egyeztetjük, mely az (élő v. holt) ember szellemét jelenti: osztj. *is*, vog. *is* stb. M. -sz (*isz, isz*) = osztj.-vog. *s*, mint pl. ebben: m. *keszeg* ~ osztj. *ko'sə*, vog. *kāšəŋ* stb. «Leuciscus rutilus». Az utolsó szóban m. *sz*, osztj.-vog. *s* az eredeti gyenge fokot tükrözi; az ered. erős fokban palat. *č*-hang volt, a mint a megfelelő zürj. szóból kiténik: zürj. *gytš*, *gytš* (WIED.) «Cyprinus carassius».*) Úgy áll a dolog az itt tárgyalt szónál is, mert az osztj. *is*, vog. *is* szóval egyeztetendő a többi finnugor nyelvek reflexiv-névmása (ill. annak az alapszava): f. *itse-*, votj. *atš-*, *aš-* stb., a mint más helyen tüzetesebben bizonyítani fogom (vö. hogy ó-ind *atmā* és héber *nefes* «animus» egyúttal «ipse» is). A mi a m. *z*-s alakot (*iz, iz*) illeti, itt csak arra akarok utalni, hogy a zürj. affrikátának a követk. szóban szintén *z* felel meg a magyarban: *szüz* ~ zürj. *sedž* «tisztá» (vö. MUNKÁCSI, ÁKE. 584. l.). Igaz, hogy itt a zürjében zöngés affrikátát találunk, de másrészt megint az utolsó zürj. hangnak a magyarban *sz* megfelelője is van: m. *szösz* ~ zürj. *sedž* «rost, szösz» (SZINNYEI, NyH. 4 154).

18. *Ēg* «aër; cœlum». — Ezt a szót már előbb (Die f.-ugr. *s*-laute I, 130) a f. *sää*, lpK. *šāŋ* «wetter» szavakkal egyeztettem. Hozzájuk csatlakozik még zürj. *synöd*, *synad* (WIED.) «luft», a melyben a *-d* nyilván képző, vö. zürj. *lopöd* (*lop* mellett) «milz», *sönöd* «muskel», vö. *sön* «ader, nerv, sehne», — ugyanazon finnugor képző, a melyet eddig a magyarból, a vogulból és a finnből mutattak ki: m. *szá-d*, vog. *sü-nt* «szád, nyílás» (vö. m. *szá* R. «száj», f. *suu* id.), f. *isä-ntä* «gazda» (vö. *isä* «atya») (l. BUDENZ, UA. 252; SZINNYEI, NyH. 96). Zürj. *n* < finnugor **ŋ*, valamint pl. ezekben: permi *von*, *vun* «bruder», votj. *vin* «jüngerer bruder», vö. cser. *βeye* «schwiegersonn», osztj. *weg* id. — zürj. *y* ~ m. *é* ~ f. *ä* valamint ebben: zürj. *jy* (*jī*), perm. *jy*, m. *jég*, f. *jää*.

19. M. *hó* «mensis». — Eddig csak a finnből és a mord-

*) Különválasztandó a zürj. *kevös*, *kebös* «Coregonus lavaretus», a melyet MUNKÁCSI, ÁKE. 408. l. az előbbiekhöz csatlakoztatott, de a fent idézett halnevekkel még azonos: lpS. (Lule) *kæčük* «Coregonus lavaretus mittlerer grösse».

vinból ismertük megfelelőjét: f. *kuu* «luna, mensis», mord. *kov*, dial. *kon* (az Alatyr város melletti erzä-mord. nyelvjárásban) id. Megvan az osztjákban is, a kondai nyelvjárásban (saját följegyzésem szerint; úgy látszik, elavult, a folklórebán megőrzött szó): *χ₂aw* «mensis» (KARJALAINEN hangjelölése szerint így kellene írni: *χ₂āu*). Tehát finnugor **η* > osztj. *w* (*u*).

PAASONEN H.

Értesítő.

† Donner Ottó. — 1909. szept. 17-én elhunyt DONNER OTTÓ volt helsingforsi egyetemi tanár, később szenátor, a finnugor nyelvtudománynak ismert régi művelője. DONNER, a ki 1835-ben született, igen sokoldalú férfiú volt; tudományos és tanári működése mellett sok téren tett hazájának hasznos szolgálatokat. Egészen fiatal korában a szanszkrit nyelv és az indogermán összehasonlító nyelvészet tanulmányának szentelte magát, annak a magántanára, majd rendkívüli tanára lett a helsingforsi egyetemen. Később inkább a finnugor tanulmányok vonzották. Megírta a finnugor nyelvtudomány történetét, a finnugor nyelvek összehasonlító szótárát és írt egy nagy tanulmányt a finnugor nyelvek elágazásáról. Utóbbi két munkája sok tekintetben tagadhatatlanul kifogás alá esik, de másrészt igen nagy érdeme DONNERnek az, hogy a finnugor és az ural-altaji tanulmányokat fiatal erők buzdításával és támogatásával hathatósan előmozdította. Ő alapította meg 1883-ban a Finnugor-Társaságot, a melynek jelentékeny vagyonát nagyrészt ő gyűjtötte össze és maga is tetemes adományokkal gyarapította. Ennek a társaságnak — a mely jogos büszkeséggel tekinthet vissza negyedszázados munkálkodására, mert hatalmas lépésekkel vitte előbbre a tudományt — megalapításával DONNER OTTÓ megörökítette a nevét a finnugor filológia történetében.

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelentek:

Asbóth Oszkár dr. A hangsúly a szláv nyelvekben	1.60
Bálint Gábor. Jelentés Oroszország és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. Melléklet: 5 khálymik dana hangjegye	—,40
— Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. 3 füzet. Egy-egy füzet	2.—
Ballagi Mór. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr	—,40
— Baronyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai	—,20
— Nyelvünk újabb fejlődése	—,40
Brassai Sámuel. A magyar bővített mondat	—,60
— A mondat dualismusa	1.20
— A neo- és palaeológia ügyében	—,60
— Commentator commentatus. Tarlózatok Horatius szatiráinak magyarázói után	—,80
— Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneise II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra	—,80
— Szórend és accentus	—,80
Budenz József. A németországi philologok és tanfériak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről	—,30
— Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana. Három füzet	4.80
— Egy kis viszhang Vámbéry Armin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet» című II. értekezésére	—,40
— Erdei-és hegyi-cseremis szótár. (Vocabularium cseremissicum utriusque dialecti.) Főleg Reguly cseremis szógyűjteményéből és az Ujtestamentom cseremis fordításából. I.—	—
— Magyar-ugor összehasonlító szótár. (Lexicon Linguae Hungaricae cum Linguis Ugricis comparate.) 3., 4. és 5. füzet. Egy-egy füzet	2.—
— Moksá és erza-mordvin nyelvtan	1.—
— Podhorszky Lajos magyar-sinai nyelvhasználása	—,20
Fábian István. Finn nyelvtan	1.—
Finály Henrik. A besztercei szöszedet. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból. Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérte és teljes szövmutatókat készített hozzá	4.—
— Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez	—,40
Gedeon Alajos dr. Az alsó-metzentzefi német nyelvjárás hangtana	1.50
Genez Arwid dr. Orosz-lapp utazásomból	—,40
Goldziher Ignác dr. A buddhismus hatása az iszlámra	—,80
— A muhammedán jogtudomány eredetéről	—,20
— A nemzetiségi kérdés az araboknál	—,60
— A pogány arabok költészetének hagyománya	1.20
— A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval	1.—
— Jelentés a M. T. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdaviszonyokra keleten	—,40
— Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben	—,80
Halász Ignác. Svéd-lapp nyelv V: Népköltési gyűjtemény a pite lappmark arjeplugi egyházkerületéből. Gyűjtötte s magyar fordítással, jegyzetekkel ellátta	6.—
— Svéd-lapp nyelv VI: Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói lapp szójegyzékkel	3.20
Hunfalvy Pal. A kondai vogul nyelv. A Popov G. fordításának alapján	6.—
— A Kún- vagy Petrarca-codex és a kúnok	—,60
— A M. T. Akadémia és a szuoimi irodalmi társaság	—,40
— A számlálás módja és az év hónapjai	—,40
— Az orientalistáknak Londonban 1874-ben tartott nemzetközi gyűléséről	—,30
Imre Sándor. Nyelvtörténelmi tanulságok a nyelvújításra nézve	1.20
Joannovics György. Az ik-es igékről	—,80
— Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez	—,60
— Ertjük meg egymást. (A neológia és orthológia ügyében)	—,60
— Szórendi tanulmányok I. rész	—,60
— Ugyanaz II. rész	—,80
Kazinczy Ferenc levelezései. Közzéteszi dr. Váczy János I—XV. köt.: 1763—1818-ig. Minden kötet ára 10 korona. A II. köteté	12.—
Kégl Sándor dr. A perzsa népdal	—,90
— Tanulmányok az ujjbkkori perzsa irodalom történetéből	3.—
Kunos Ignác dr. Három karagöz-játék	2.—
— Kis-Ázsia török dialektusairól	—,90
— Naszreddin Hodsa tréfái. Török (kis-ázsiai) szövegét gyűjtötte, fordítással és jegyzetekkel ellátta	3.—
— Oszmán-török népköltési gyűjtemény. Két kötet	10.20
— és Munkácsi Bernát dr. A belviszonyragok használata a magyarban	1.—

Gróf Kuun Géza. A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről	—80
— A sémi magánhangzókról	—75
— Adatok Krim történetéhez	—40
— Codex Cumanicus. Bibliotheca ad Templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit	10.—
Lindenschmidt Mihály. A verbászi német nyelvjárás	—90
Lugossy József. Hangrendi párhuzam ezer példában	—20
Mayr Aurél dr. A lágy aspiraták kiejtéséről a zendben	—20
— Az úgynevezett lágy aspiraták phoneticus értékéről az ó-indben	1.20
Melich János. A gyöngyösi latin-magyar szótár-törődék. Veress Ignác másolata felhasználásával közrebocsátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta	5.—
— Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai. (A középfrank nyelvjárás térképével)	1.20
— A brassói latin-magyar szótár-törődék	—60
Molnár Albert. (Szenczi-) naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos, Hasonmással	9.—
Munkácsi Bernát. Árja- és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet: Magyar szójegyzék s bevezetésül: A kérdés története	12.—
— Budenz József emlékezete	1.20
— Vogul népköltési gyűjtemény I. kötet: Regék és énekek a világ teremtéséről. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	3.—
Kiegészítő füzet	6.—
II. kötet: Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
III. kötet: Medveénekek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	10.—
IV. kötet: Életképek. Sorsénekek, vitézi énekek, medveünnepi színjátékok, állaténekek, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— Votják népköltészeti hagyományok	4.—
— Votják szótár. 4 füzet	16.—
Nyelvemlékek. Régi magyar — Kiadta a M. T. Társaság IV. kötet. Első osztály: Guary-codex	2.—
Második osztály: Egyházi vegyes könyv. (Winkler-codex)	3.—
V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Sajtó alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összehasonlítta, a Csemez-törődék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György	12.—
Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik: Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Aron. Közzéteszi Volf György. Tartalma:	
I. kötet: Bécsi-codex. — Müncheni-codex	4.—
II. kötet: Veszprémi-codex. — Peer-codex. — Winkler-codex. — Sándor-codex. — Gyöngyösi-codex. — Thewrewk-codex. — Kriza-codex. — Bod-codex	4.—
III. kötet: Nagyszombati-codex. — Szent-Domokos-codex. — Virginia-codex. — Közzéteszik: Komáromi L. és Király Pál	4.—
IV. és V. kötet: Erdy-codex. Egy-egy kötet	4.—
VI. kötet: Tihanyi-codex. — Kazinczy-codex. — Horvát-codex	4.—
VII. kötet: Ehrenfeld-codex. — Simor-codex. — Cornides-codex. — Szent-Krisztina élete. — Vitkovics-codex. — Lányi-codex	4.—
VIII. kötet: Szent Margit élete. — Példák könyve. — Könyvecske a szent apostoloknak méltóságáról. — Apor-codex. — Kulcsár-codex	4.—
IX. és X. kötet: Ersekújvári-codex. Egy-egy kötet	4.—
XI. kötet: Debreczeni-codex. — Gömöri-codex	4.—
XII. kötet: Döbrentei-codex. — Teleki-codex	4.—
XIII. kötet: Festeties-codex. — Pozsonyi-codex. — Keszthelyi-codex. Miskolczi-törődék	4.—
XIV. kötet: Lobkovitz-codex. — Batthyányi-codex. — Cseh-codex	4.—
XV. kötet: Székelyudvarhelyi codex. — Guary-codex. — Nádor-codex. — Lázár Zelma-codex. — Birk-codex. — Piry-hártya.	6.—

Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalában

Budapest, V., Akadémia-utca 2. sz.

NYELVTUDOMÁNYI
KÖZLEMÉNYEK

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

SZINNYEI JÓZSEF.

Ára 1 korona 50 fillér.

BUDAPEST.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA.

1910.

TARTALOM.

	Lap
BEKE ÖDÖN: Cseremis. nyelvtan (II.)	349
HORGER ANTAL: Udvarhely vármegye székely nyelvjárásának hang- tani sajátságai (II.)	383
BEKE ÖDÖN: A magyar tagadó képző	418
TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: Vogul szójegyzék	432

Folyóiratunk évenként háromszor vagy négyszer jelenik meg. Egy-egy kötet legalább harmincz ívből áll, s az ára 6 korona. Az előfizetés a Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadóhivatalához czímezendő.

A szerkesztő lakása: II., Bimbó-utca 24.

Cseremisiz nyelvtan.

(Második közlemény.)

A többi szótag magánhangzója.

A többi szótagban már nem oly változatos a cseremisiz magánhangzórendszer, mint az elsőben. Nem is igen van hosszabb tőszó két szótagúnál; a háromtagúakban már legtöbbszörre valami képző lappang. Mindössze az *a* (ä), *e* és *a* redukált hangok fordulnak elő az elsőn túl levő szótagban; a többi hang csak újabb fejlődés eredménye.

a (ä).

57. Ilyen szók a következők: nyK. *βa'dàr* RAM. 9. kP. *βodar* GEN. 24. «tölgy» | nyK. *βaštar* RAM. 10. kUr. *βaštar* WICHM. 226. kCar. *βaštar* POR. 34, 47. «jávör» | nyK. nyJar. *tsa'ma*, kUr. kCar. *tšoma* KM. *tšoma*, kMAz. *tšoma* WICHM. FUF. VI. 34. kP. *čoma* GEN. 57. «csikó» | nyK. nyJar. *tsa'ra*, kCar. *tšar*, kUr. *tšora*, KM. *tšora*, kMAz. *tšora* WICHM. FUF. VI. 30. kP. *čora* SZIL. 26. «häutchen» | nyK. *tsa'rya*, kUr. kCar. *tšarya*, KM. *tšarya*, kMAz. *tšarya* «átható, éles (hang, szem)» WICHM. FUF. VI. 34. | nyK. *tsaž*, *tsažga'ta* «scharf, herb, sauer», kUr. *tšažya*, *tšažyata* «heiser (von der stimme)», kMAz. *tšažya* «scharf, herb, sauer (von der bodenbeschaffenheit)» WICHM. FUF. VI. 34. | nyK. *tšaka'ta* «dicht, fest, kompakt», kCar. *tšoka* «dicht», KM. *tšokata* «dicht u. warm (zeug), voll, satt», kP. *čoka*, *čokata* «dick, dicht (brei, kamm, gras)» SZIL. 24. | nyK. *kayga* «hart, steif, dicht», kCar. *kayga* «sovány» POR. 16. | nyK. *ku'aš* «zátony, sekély» RAM. 57. kUr. *kuaš* «sekély, sekélység» WICHM. 220. kE. *kuakš* «gázló, zátony» BUD. CserSz. 26. kP. *kuaš* id. GEN. 32. | nyK. *la'sàš* RAM. 67. kP. *ložaš* GEN. 47.

«liszt» | nyK. *na'màs* «gespaltene junge bäume, zaunstangen» RAM. 85. kE. *nomak's*, *loma'k's* (ТРОЈСКЛЈ) SZIL. 138. kP. *lomas'* «pózna, sövénylécz» SZIL. 115. | nyK. *ma'nàr* RAM. 77. kP. *monar* GEN. 32. «fenkő» | nyK. *pə'žar* RAM. 110. kP. *pužar* SZIL. 187. «gyalu» | nyK. *šana'βə'l* RAM. 126. kCar. *šona'n-pəl* PORK. 27. 33. «szivárvány» (*pəl*, *pə'l* «felhő») | nyK. *ša'p'sar* «ein ästiges, langes holz an der rieke» RAM. 127. kCar. *šopšar* PORK. 23. kP. *šopšar* SZIL. 228. «létra (ágas fából)».

58. Ha az első szótagban elülképzett magánhangzó van, akkor a nyugati nyelvjárásokban *ä* felel meg a keleti nyelvjárások *a*-jának; pl. nyK. *ätä* «atya» RAM. 8. ~ kCar. *a'tša* HÄM. 10. kP. *ača* GEN. 27. id. | nyK. *βä'jü* «verbrämung mit lämmerfell» RAM. 12. ~ kP. *βaja* «hosszú szőr az állatbőrön, gubancz» GEN. 66. | nyK. nyJar. *tsü'tsü*, kUr. *tšaza'*, kCar. *tša'tša'*, kM. *tšäza'*, kMAZ. *tšäzä'* «gyermekjáték, csinos játékszer; csinos, helyes» (vö. votj. *tšä'tšä*, *tša'tša* «gyermekjáték», zürj. *tša'tša*, *tšä'tša* id. (a babát kivéve), zürjUd. még: «csinos, helyes») WICHM. FUF. VI. 34. | nyK. *βärä* «rúd, pózna» RAM. 12. ~ kUr. *βara* WICHM. 215. kP. *βara* GEN. 69. id. | nyK. *βär'äš* «ölyv» RAM. 12. ~ kCar. *βaras'* PORK. 23. 51. id. kE. *va'rakš* «héja» BUD. CserSz. 78. kP. *βaras'* «sólyom» GEN. 5. | nyK. *βiäš* «egyenes; becsületes, igazságos» RAM. 14. ~ kCar. *βias'* PORK. 58. kP. *βijas'* SZIL. 281. «egyenes (fa), igazságos», kE. *vija'kše* «öszinte, őszinteség» BUD. CserSz. 80. | nyK. *iängär* «rot-hadt, redves (fa)» RAM. 29. ~ kCar. *jangar'* id. PORK. 26. | nyK. *kì'sü* «nyom, barázda» RAM. 49. ~ kCar. *kəša'* SZIL. 78. kP. *kisa'* GEN. 60. «nyom» | nyK. *pə'žä's* «nest, horst» RAM. 113. ~ kUr. *pəžas'* WICHM. 217. kCar. *pəža's* PORK. 8. kP. *pəžas'* SZIL. 169. «fészek» | nyK. *šin'džü*, *šin'džü* RAM. 133. nyK. *šin'zä*, nyJar. *šin'džä*, kUr. *šin'džä'*, kCar. kM. *šin'džä'* WICHM. FUF. VI. 23. kUfa *šin'ž'a* PAAS. s-laute 34. kP. *šinža* SZIL. 217. «szem» | nyK. *tɨngä* «wespe» RAM. 147. ~ kP. *təngä* «bremse» SZIL. 249.

A hangsúly az ebben a csoportban levő szóknál a keleti nyelvjárásokban a szó utolsó magánhangzóján van, a nyugatiakban ellenben az utolsóelőttin, még akkor is, mikor ez redukált vocalis; de azért legtöbbször félhosszú az utolsó magánhangzó.

e

a) Zárt szótagban.

59. Mindössze néhány szó tartozik ide: nyK. *β̄ər̄r̄em* RAM. 17. *β̄ur̄rem* SZIL. 288. «ruha» | nyK. *ka'r̄em* «dombos folyópart» RAM. 38. kŪr. *korem* «folyó» WICHM. 219. *kor̄em̄ōst̄ō* (loc.) WICHM. 206. | nyK. *ke'r̄em* RAM. 45. kCar. *kere'm* PORK. 25. kP. *kerem* SZIL. 75. «kötél» | nyK. *reẏen* «moos, werg; flechte» RAM. 114. ~ kP. *reẏenze* SZIL. 189. kCar. *reẏenẏə* PORK. 24. «moos, flechte» | nyK. *šolem* RAM. 135. kP. *šolem* GEN. 58. «jégeső» | kŪr. *t̄šet̄-ke'm k̄ā'j̄ōk*, kCar. *t̄šet̄še k̄ā'j̄ōk*, kM. *t̄šet̄ske'm k̄ā'j̄ik* «stieglitz» WICHM. FUF. VI. 31. | kM. *šūẏe* «szúrás, fájdalom» WICHM. FUF. VI. 33. kP. *šūẏe* «oldalszúrás» SZIL. 239.

e van azonkívül még az *-es* lativusi ragban (a mely a kŪr. és kCar.-ban redukált hanggal váltakozik), az 1. és 2. személyű birtokragban, s az 1., 2. és 3. személyű igeragban. WICHMANN-nál *e* (*é*) van az *e* helyén; pl. kP. *kečes* GEN. 58. kCar. *kečeš* PORK. 1. (és: *ke'čoš* PORK. 21.), kŪr. *ke't̄šes* WICHM. 237. «napra» | kUfa *lūmes* «névre» PAAS. KSz. II. 206. | nyK. *t̄ār̄ēs* «fizetésre» RAM. 144. || kP. *β̄ujem* «fejem» GEN. 6. | kCar. *β̄üde'm* «vizem» PORK. 25. | kŪr. *iem* «éve» WICHM. 57. | nyK. *l̄o'mem* «nevem» RAM. 169. || kP. *β̄ujet* «fejéd» GEN. 73. | kCar. *β̄üdet* PORK. 28. kŪr. *β̄üdet* «vized» WICHM. 227. | nyK. *l̄o'met* «neved» RAM. 74. || nyK. *t̄š̄mēm*, nyJar. *ts̄mēm*, kŪr. kCar. *t̄šumēm*, kM. *t̄šumēm* WICHM. FUF. VI. 32. kP. *čumem* SZIL. 28. «rüg» || kP. *optet* «ugatsz» GEN. 1. | kCar. *mure't* «énekelsz» PORK. 6. | nyK. *p̄ā'let* «ismersz» RAM. 98. | kŪr. *ku't̄šet* «fogsz» WICHM. 211. || kP. *β̄ojzes* GEN. 3. kCar. *β̄oze's* PORK. 25. «leszáll» | nyK. *ia'dēs* «kérdez» RAM. 169. *kelēs* «kell» RAM. 44. | kŪr. *kodeš* «marad» WICHM. 208. (L. még az *-am* végű igék pluralis 1. és 2. sz.-ét, *n*-es praeteritumát, s a desiderativust.)

b) Nyílt szótagban.

60. kP. *aške* GEN. 39. *ške* GEN. 43. kUfa *ške* PAAS. KSz. II. 208. kŪr. *ške* WICHM. 210. kCar. *ške* PORK. 23. nyK. *aške* RAM. 185. *ške* RAM. 134. «maga» | kP. *kiñe* GEN. 42. kCar. *kāñe* PORK. 24. (acc. *kāñem* PORK. 39.), nyK. *kāñe* RAM. 46. «kender» (vö. md. *kañf*, *kanj* id. PAAS. ML. 63.) | kP. *lume-kož*, *lumerož*

SZIL. 118. nyK. *ḫme-rož* RAM. 73. «boróka» | kUr. *šerye* WICHM. 215. kCar. *šerye* PORK. 26. nyK. *šeryè* RAM. 129. «fésü» | kP. *šue* «gänsejäger, mergus merganser» SZIL. 205. kE. *šue* «récze; anas» BUD. CserSz. 48. nyK. *ala-šoè* «tauchente (?)» [vö. cser. ТРОИКИЯ *ola-šoj* «mergus albellus, ein tauchender wasservogel» PAAS. s-laute 31; mdM. *šulgä, tšulgä*, mE. *šulgo, šulgä* «irgend-ein wasservogel, der gut taucht»; zürj. *šul-tšęž* «eine ente» (WICHM.), *šulka, šul-tšőž* (WIED.) «schallente, glaucion clangula»; votj. *šulī* «taucher» (WICHM.) (vö. PAAS. s-laute 31. és NyK. XXXVIII. 192.)] | kP. *šue* SZIL. 233. kCar. *šue* PORK. 39. kUr. *šuerak* (középfok) WICHM. 242. nyK. *šoe* RAM. 134. «ritka, gyér» | kP. *kutko šue* «hangyaboly» GEN. 48. kCar. *šue: šue-žam* (3. szem. birtokrag+acc. ragja) PORK. 32. kUr. *kutkâ-šue* «hangyaboly» WICHM. 214. nyK. *šoe* «rakás», *kâtkâ-šoè* «hangyaboly» RAM. 134. | kP. *tene, teñe* «idén» SZIL. 245. kUr. *tenèsâ* «idei» WICHM. 245. nyK. *te'nè*, «idén, most» (vö. kCar. *tene-ja* PORK. 8. *tenejsa* PORK. 57. «idei»).

Egyes nyelvjárásbeli vagy rokonnyelvi adatok szerint némely szó végéről egy mássalhangzó, és pedig valószínűleg *j* hang veszett el.

K. e ~ nyK. i.

61. Két példában a K. *e*-nek a nyK.-ban *i* felel meg: kP. *kue* GEN. 63. kCar. *kue* PORK. 40. *kuežo* (3. sz. birtokraggal) PORK. 34. kUr. *kue* WICHM. 218. «nyirfa» ~ nyK. *koji* id. RAM. 52. | kP. *šopoke* SZIL. 227. kCar. *šopke* PORK. 2. 45. «rezgő nyárfa» ~ nyK. *šapki* id. RAM. 127.

Lehetséges, hogy ezekben szintén eltűnt a végső mássalhangzó.

Redukált magánhangzók.

a) Zárt szótagban.

62. nyK. *ba-štâr* RAM. 11. kCar. *βo-štâr* PORK. 24. kP. *βaštâr* SZIL. 286. «seprű; galy, rözse» | nyK. *adâr* RAM. 20. kCar. kP. *ūdâr* PORK. 2. GEN. 14. «leány» | nyK. *járəm* «szalma», *üp-järəm* «haj» RAM. 29. kP. *üp-jarəm* «hajfűrt» GEN. 3. | nyK. *ko'rmâž* «ököl, marok» RAM. 54. kCar. *ko'rmâž* PORK. 25. kUr. *kormâškâ*

(lat.) WICHM. 214. kP. *korməž* SZIL. 89. «marok» | nyK. *kurəm* «évszázad, életkor, örökkévalóság» RAM. 59. kP. *kurəm* «életkor» SZIL. 100. | nyK. *po'k'šəm* RAM. 102. kCar. *pokšəm* PORK. 40. kP. *pokšəm* GEN. 52. «dér, fagy» | nyK. *šaptər* «johannisbeere, weinbeere» RAM. 127. kCar. kUfa. kP. *šoptər* PORK. 39. PAAS. s-laute 85. GEN. 6. «ribiszke». | nyK. *šəðər* RAM. 129. kUr. *šüðər* WICHM. 213. kCar. kP. *šüðər* PORK. 26. SZIL. 232. «orsó» | nyK. *šəðəš* RAM. 130. kE. *štüdüš* BUD. CserSz. 50. kCar. kUfa. kP. *šüðəš* PORK. 36. PAAS. s-laute 45. GEN. 48. kM. *šü'ðnš* WICHM. FUF. VI. 21. «abrics» | nyK. *šuβəš* «blasebalg, lederner sack, schlauch, stiefelstulpe» RAM. 136. kP. *šuβəš* «tömlő» SZIL. 239.

A hangsúly valamennyi nyelvjárásban az első szótag magánhangzójára esik.

K. e (ə) ~ nyK. ə.

63. kP. *eyer* «folyó» SZIL. 9. ~ nyK. *ä'ngər* id. RAM. 7. | kP. *eyer* «horog» SZIL. 8. ~ nyK. *ä'ngər* id. RAM. 7. | kCar. *eyež* PORK. 39. ~ kP. *eyəž* «málna» SZIL. 32. kUr. *əngəž* WICHM. 207. nyK. *əngəž* RAM. 21. id. | kP. *keyež* SZIL. 74. kCar. *keyež* PORK. 1. 11. kUr. *keyež* WICHM. 217. «nyár» ~ nyK. *kä'ngəž* id. RAM. 42. | kP. *kinelam* «fölkél» SZIL. 77. kCar. *kəne'ləš* PORK. 22. kUr. *kəneləš* WICHM. 209. «fölkelő» ~ nyK. *k'nə'ləš* «fölkél»; *k'nə'ltəš* «fölkelt» RAM. 50. | kP. *šajek-šünžan* «kancsal» RINGW. SZIL. 209. ~ nyK. *šä'jək, š.-šünžän* id. RAM. 128.

A keleti nyelvjárásokban levő hangváltozásnak nyilván az az oka, hogy a hangsúly a második szótagra került.

b) Nyilt szótagban.

64. A szorosabb értelemben vett keleti nyelvjárásokban (kP. kUfa, s részben a kM.-ben) a szóvégi redukált hang teljes hanggá változott. Pl.

α) kP. *ate* GEN. 59. nyK. *ätə* RAM. 8. «edény» | kP. *βate* GEN. 14. (de: acc. *βatəm* GEN. 6.). kCar. *βartə* PORK. 26. nyK. *βätə* RAM. 13. «asszony» | kP. *jakte* SZIL. 46. nyK. *jäktə* RAM. 29. «fenyő» | kP. *jualye* SZIL. 59. nyK. *jäaljä* RAM. 33. *iualjä* RAM. 34. «hüvös» | kP. *kobašte* SZIL. (de: acc. *koβaštəm* GEN. 7.). kUfa *kobašte* PAAS. KSz. II. 130. kUr. *kobaštə* WICHM. 212. kCar. *koβaštə* PORK. 28. nyK. *kaβaštə* RAM. 35. «bőr» | kP. *košarje* GEN.

57. kCar. *koša'rrə* PORK. 21. nyK. *kaša'rrə* «hegyes» | kP. *šəŋšale* SZIL. 222. kUfa *šəŋšale* PAAS. s-laute 66—7. [kM. *šəŋšä'li*]. kUr. kCar. *šəŋšä'tə*, nyJar. *šəŋšä'tə*, nyK. *šəkšä'tə* «gyik» WICHM. FUF. VI. 37. | kP. *taβe* «kútgém» SZIL. 244. kCar. *taβə* «kút» PORK. 26. nyK. *täβə* «brunnenschwengel» RAM. 143.*)

β) kP. *βerre* SZIL. 280. nyK. *βä'rrə* RAM. 12. «vese» | kP. *erre* GEN. 2. (de 3. sz. birt. raggal: *erəže* GEN. 13.). kUfa *erre* PAAS. KSz. II. 35. kCar. *erə* PORK. 27. kUr. *erə* WICHM. 231. nyK. *erə* RAM. 20. «fiú» | kP. *ire* GEN. 61. (de: acc. *irəm* GEN. 34.). kCar. *irə* PORK. 58. nyK. *irə* RAM. 24. «kölyök» | kP. «*iškə*» SZIL. 42. (de: acc. *iškəm* GEN. 46.). kCar. *iškə* PORK. 25. nyK. *iškə* RAM. 25. «ék, szeg» | kP. *ječe* GEN. 47. kCarM. *ǰ'ečə* PORK. 24. kUr. *jə'tšə* WICHM. 216. nyK. *je'tšə* RAM. 30. «hótalp» | kP. *jälme*, *nälme* SZIL. 106. kCar. *jälme* PORK. 30. nyK. *jälme* RAM. 32. «nyelv» | kP. *kelye* SZIL. 73. kCar. *ke'lyə* PORK. 48. kUr. *keljə* WICHM. 207. nyK. *ke'lyə* RAM. 44. «mély» | kP. *keče* SZIL. 72. (de: *kečə rane* «mint a nap» GEN. 56.) «nap, nappal». kUfa *ke'tše* PAAS. FUF. VI. 238. kUr. *ilij-gə'tšə* «Illés-nap» WICHM. 206. nyK. *ke'tšə* «nap, nappal» RAM. 45. | kP. *kiske* GEN. 15. kUr. *kiskə* WICHM. 213. kCar. *ki'skə* PORK. 27. 30. *kaškə* PORK. 52. nyK. *kaškə* RAM. 48. «kigyó» | kP. *menge* SZIL. 122. kUfa *menje* PAAS. KSz. II. 123. kCar. *mengə* PORK. 51. nyK. *mə'ngə* RAM. 78. «karó, oszlop, czölöp» | kP. *šime* GEN. 1. kUfa *šeme* PAAS. s-laute 125. kM. *šimə*, kUr. kCar. *šə'mə*, nyJar. nyK. *šimə*, WICHM. FUF. VI. 18. nyK. *šimə* RAM. 132. «fekete» | kUfa *šere'ŋje* PAAS. s-laute 51. kM. *šere'ngə*, kUr. *šere'ngə*, kCar. *šere'ngə*, nyJar. *šere'ngə* WICHM. FUF. VI. 18. «cyprinus rutilus» | kP. *šiste* (és *šista rane* «viaszként») GEN. 56. kM. *ši'sta* WICHM. FUF. VI. 20. kCar. *šə'sta* PORK. 45. nyK. *šə'sta* RAM. 132. | kP. *šəže* SZIL. 223. kM. *šivə* WICHM. FUF. VI. 20. kCar. *šəžə* PORK. 18. nyK. *šəžə* RAM. 132. «ösz».

*) A nyK.-ban határozószók tövégi redukált hangzója teljes hanggá változik, ha hozzá még valami képző, rag vagy vele összeolvadó névutó járul; pl. *ti'sta* «itt» RAM. 16. ~ *tišteβek* «ide» RAM. 146. *tištäken* «itt» RAM. 146. | *tə'sta* «ott» RAM. 128. ~ *təštäken* id. RAM. 150. || *tiška* «ide» RAM. 172. ~ *tiškeβek* RAM. 146. *tiškeβe* RAM. 118. «eddig»; *tiške'äk* «idébb» RAM. 146. | *tə'skə* «oda» RAM. 197. ~ *təškeβek*, *təškeβe* «addig» RAM. 146. | *kə'skə* «hová» RAM. 64. ~ *kəškeβek*, *kəškeβe* «meddig» RAM. 64.

65. Ajakhang után labialis illeszkedés áll be az említett nyelvjárásokban:

γ) kP. *kör̄yö* GEN. 56. (de: 3. sz.-rag+acc. *kör̄yazem* GEN. 59.) kUfa *kör̄yö* PAAS. KSz. II. 129. kCar. *kör̄yə* PORK. 43. kUr. *kör̄yē* WICHM. 222. nyK. *kör̄rə* RAM. 58. «belső» | kP. *nör̄yö* SZIL. 138. nyK. *nör̄rə* RAM. 88. «porczogó» | kP. *nösmö* SZIL. 138. kCar. *nösmə* PORK. 8. nyK. *nüsmə* RAM. 88. «mag» | kP. *šörtnö* SZIL. 229. (de 3. sz. birt.-raggal: *šörtñazö* GEN. 75.). kUfa *šörtnö* PAAS. s-laute 26. kM. *šördüq* WICHM. FUF. VI. 21. nyK. *šö'ña* RAM. 136. «arany»*) || kP. *jüštö* SZIL. 61. kCar. *düšta* PORK. 28. nyK. *üštə* RAM. 161. «hideg» | kP. *lüdö* SZIL. 117. kUfa *rüdö* NyK. XXXVIII. 192. nyK. *lüdə* RAM. 72. «csapda» | kP. *pünzö* GEN. 40. kCar. *pünzə* PORK. 26. kUr. *püñdzē* WICHM. 216. «fenyő». nyK. *pəndžə* «horst, hain, dichter hügel mit jungen fichten» RAM. 111. | kP. *šüdö* GEN. 48. kUfa *šüdö* PAAS. s-laute 30. kM. *šü'do* WICHM. FUF. VI. 21. kUr. *šüdē* WICHM. 212. nyK. *šüdə* RAM. 138. «száz» | kP. *šülő* SZIL. 235. kUfa *šülő* PAAS. s-laute 19. kM. *šü'lo*. kUr. kCar. *šü'tə* [nyJar. *šü'tn*, nyK. *šəl*] WICHM. FUF. VI. 18. «öl; faden, klaffer» | kP. *šürgö* GEN. 48. nyK. *šəryə* RAM. 131. «arcz» | kM. *šü'ryə* «wald auf einer anhöhe, bergwald» WICHM. FUF. VI. 21. nyK. *šəryə* «erdő» RAM. 130. | kM. *tšü'tšə*, kCar. *tšü'tšü'*, kUr. *tšü'tšē*, *tü'tšē*, nyJar. *tsə'tsə*, nyK. *tšə'tšə* «nagybácsi» | kP. *čüčkədö* SZIL. 27. kM. *tšürtšknđo* WICHM. FUF. VI. 28. kCar. *čüčkədə* PORK. 39. «sűrű» | kP. *üstö* GEN. 274. kCar. *ü'sta* PORK. 27. nyK. *əšta* RAM. 22. «öv».

δ) kP. *kombo* GEN. 44. (de: acc. *kombəm* GEN. 9.), kUfa *kombə* PAAS. Matkakert. 8. kUr. *kombē* WICHM. 206. kCar. *kombo* PORK. 4. nyK. *kombə* RAM. 54. «lúd» | kP. *korno* GEN. 69. kUr. *kornē* WICHM. 213. kCar. *kornə* PORK. 25. nyK. *kornə* RAM. 54. «barázda, út, ösvény» | kP. *nošmo* «szájpaddás, állkapca, kopolyú» SZIL. 138. nyK. *na'smə* «kiemen» RAM. 86. | kP. *nolyo* «szilfa (ulmus campestris)» SZIL. 137. nyK. *no'lyə* «szilféle fa» RAM. 87. | kP. *pormo* «lócsimbó, bögöly» SZIL. 174. nyK. *pa'rmə* «stechfliege, pferdestecher» RAM. 96. | kP. *pongo* «gomba» SZIL.

*) Ebben az elhomályosult összetételben is: kP. *lölpö* SZIL. 114. nyK. *lülpə* RAM. 72. «égerfa» (-pö, -pə > pu «fa»).

172. nyK. *pongə* «schwamm, pilz, kornbrand, mehltau (der gerste)» RAM. 103. | kP. *šodo* SZIL. 224. nyK. *šodə* RAM. 134. «tüdő» | kP. *šokšo* GEN. 56. kUfa *šokšərač* (abl.) PAAS. KSz. II. 201. kUr. *šokšə* WICHM. 206. kCar. *šokšə* PORK. 16. nyK. *šə-kšə* RAM. 134. «meleg, forró» | kUfa *šolo: š.-mari* «a völegény társa, a ki segít neki a menyasszony elrablásában» PAAS. s-laute 49. nyK. *šə-lə* «tolvaj» RAM. 135. | kP. *šoggo* SZIL. 227. kCar. *šə-ggo* PORK. 1. nyK. *šogə* RAM. 135. «őreg» | kP. *šopo* SZIL. 228. kCar. *šopə* PORK. 23. nyK. *šapə* RAM. 126. «savanyú» || kP. *βulno* SZIL. 288. kCar. *βulnə* PORK. 34. 48. [*βulne!* PORK. 15.] nyK. *βulnə* RAM. 16. «ólom» | kP. *jumo* GEN. 2. (de: gen. *jumən* GEN. 16.). kUfa *jumo* PAAS. NyK. XXXVII. 15. kCar. *jumə* PORK. 8. kUr. *jumə* WICHM. 207. nyK. *jəmə* RAM. 31. «isten» | kP. *kudo* SZIL. 94. kUfa *kudə* PAAS. KSz. II. 206. kUr. *kudə* WICHM. 229. kCar. *kudə* PORK. 26. nyK. *kudə* RAM. 57. «ház» | kP. *kukšo* SZIL. 96. kCar. *ku-kšə* PORK. 21. kUr. *kukšə* WICHM. 208. nyK. *kukšə* RAM. 58. «száraz» | kP. *ludo* GEN. 47. (de: gen. *ludən* GEN. 15.). kCar. *ludə* PORK. 25. kUr. *ludə* WICHM. 218. nyK. *lədə* RAM. 73. «récze» | kP. *lušədo* SZIL. 119. nyK. *lušədə* RAM. 74. «gyenge» | kP. *mudo* «eine beere, die hinter der Ufa wächst (heidelbeere, schwarzbeere)» SZIL. 128. kM. *mə-də*, kUr. kCar. *mə-də*, nyJar. nyK. *mə-də* WICHM. NyK. XXXVIII. 273. | kP. *muno* SZIL. 129. kUr. *münə* WICHM. 212. kCar. *munə* PORK. 28. nyK. *mənə* RAM. 82. «tojás» | kP. *muškəndo* SZIL. 131. nyK. *məškəndə* RAM. 83. «ököl» | kP. *šudo* SZIL. 233. (de: acc. *šudəm* GEN. 11.), kM. *šə-də* WICHM. FUF. VI. 36. kUr. *šudə* WICHM. 224. kCar. *šə-də* PORK. 24. nyK. *šə-də* RAM. 136. «fű, széna» | kP. *šurno* GEN. 55. kUfa *šurnə* PAAS. KSz. II. 129. kCar. *šurnə* PORK. 25. nyK. *šurnə* RAM. 137. «gabona» | kP. *šursə* GEN. 56. (és *šursə raie* GEN. 57. «balhaként»), kCar. *šursə* PORK. 25. nyK. *šursə* RAM. 137. «balha» | kP. *šə-žo*, *šə-jəžo* SZIL. 239. kUfa *suzo*, *šujzo* PAAS. s-laute 45—6. kM. *šə-žo*, kUr. kCar. nyK. nyJar. *šə-žə* WICHM. FUF. VI. 37. «fajdtyúk» | kP. *tumo* GEN. 15. kUr. *tumə* WICHM. 214. kCar. *tumə* PORK. 25. nyK. *tumə* RAM. 154. «cserfa, tölgyfa».*)

*) Vö. még kP. *kumlo* GEN. 75. kP. *kumlə* PORK. 39. nyK. *kəmlə* RAM. 62. «harmincz» = *kum*, *kəm* «három» + *lu* «tíz».

Áttekinthetőség czéljából íme a redukált hangok megfeleléseinek a táblázata:

	kP	kUfa	kM	kUr. kCar.	nyJar. nyK.
<i>a (ä)</i>		<i>e</i>	<i>a</i>	<i>ä</i>	<i>a</i>
<i>e, ə, i, ?</i>		<i>e</i>	<i>a, ?</i>	<i>ä</i>	<i>a</i>
<i>ö, ü,</i>		<i>ö</i>	<i>o</i>	<i>ö</i>	<i>o</i>
<i>o, u</i>	<i>o</i>	<i>o</i>	<i>o</i>	<i>ö</i>	<i>ö</i>

i, u, ü fejlődése redukált hangból.

i, u, ü után levő szótagban a redukált hangzó néha assimilálódik a hangsúly helyének megváltozása folytán.

a) Zárt szótagban.

66. kUr. *βičkiž* «vékony» WICHM. 19. kCarU. *βičkiž* PORK. 41. ~ kCarM. *βāčkāž* PORK. 45. 48. kP. *βičkāž* GEN. 72. nyK. *βo·tskāž* RAM. 19. id. | kM. *tšiβiži·k*, kMAz. *tšiβiži·k* «bachstelze» WICHM. FUF. VI. 36. || kP. *kuruk* SZIL. 100. (és *kurək* SZIL. 100.), kCar. *kuruk* PORK. 35. 46. (és *kurək* PORK. 18. 46.) «hegy» ~ kUr. *kūrək* WICHM. 222. nyK. *kārək* RAM. 63. id. | kUr. *tuluk* WICHM. 212. és *tülək* WICHM. 222. «árva» | kUfa *umur* «életkor» PAAS. KSz. II. 201. ~ kP. *umər* id. SZIL. 270. || kCar. *küčük* PORK. 22. kUr. *kü·tšük* WICHM. 212. «rövid» ~ kP. *küčək* SZIL. 93. | kUr. *mündür* «messze» WICHM. 221. ~ kCar. *mündər* PORK. 40. kP. *mündər* SZIL. 129. nyK. *məndər* RAM. 84. | kUfa *üdür* «leány» PAAS. Matkakert. 9. ~ kP. *üdər* GEN. 14. nyK. *ədər* RAM. 20. | nyK. *üşküž* «bika, ökör» RAM. 161. ~ kP. *üşkəž* id. SZIL. 273. — A kUr.-ban a határozószók és névutók ablativusi alakjában mutatkozik különösen ez a hangváltozás; pl. kUr. *küšütš* «földről» WICHM. 208. ~ kCar. *kü·čəšən* id. PORK. 32. | kUr. *ülütš* «alulról» WICHM. 208. ~ kUfa *üləčən* id. PAAS. KSz. II. 131.

b) Nyílt szótagban.

67. nyK. *imii* «ló» RAM. 33. ~ kCar. *imía* PORK. 56. kUfa *imíažəm* (3. sz. birtokrag + acc. ragja) PAAS. KSz. II. kP. *imie* GEN. 2. id. | nyK. *izi* RAM. 26. kUr. *izi* WICHM. 209. «kicsiny»

~ kUfa *ize* PAAS. KSz. II. 187. kP. *ize* SZIL. 42. id. | kUr. *tšizə* «tőgy» WICHM. 214. ~ nyK. *tsəzə* RAM. 152. kCar. *čičə* PORK. 24. kM. *tšiči*, kMAz. *tšiči* WICHM. FUF. VI. 29. kP. *čičə* SZIL. 21. «emlő» || kUr. *kuŕu* WICHM. 208. kCar. *kuŕu* PORK. 22. nyK. *koŕo* RAM. 52. «nagy» ~ kUfa *kuŕo* PAAS. KSz. II. 33. kP. *kuŕo* SZIL. 95. id. (összetételben is: kUr. *kuŕuza*, de *kūŕza* is = «öreg ember» WICHM. 215. kUfa *kuŕuza* id. PAAS. KSz. II. 201. nyK. «vatersbruder» RAM. 58. ~ kCar. *kuŕəza* PORK. 3. kP. *kuŕəza* «öreg» GEN. 3. | kUr. kCar. *kuŕuza* «császár» WICHM. 215. PORK. 27. ~ kP. kCar. *kuŕəza* id. SZIL. 95. PORK. 22.) | kCar. *kumlū kum* «harminczhárom» PORK. 3. (tkp. *kum + lu* = «három + tíz», de vö. kCar. *kumlə-βičə* «harminczöt» PORK. 39.) ~ nyK. *kəmliβ* RAM. 62. kP. *kumlo* GEN. 75. «harmincz» | kUr. *kužu* WICHM. 206. *kužun* («hosszan») WICHM. 207. kCarU. *kužu* PORK. 20. (de: kCarM. *kužə* PORK. 46.) «hosszú» ~ nyK. *kužə* RAM. 60. kP. *kužo* GEN. 66. id. *) || kCar. *tšü.tšü* «nagybátya» ~ kUr. *tšü.tšü*, *tü.tšü*, kM. *tšü.tšü*, nyK. *tšə.tšə*, nyJar. *tsə.tšə* id. WICHM. FUF. VI. 31. | kUr. *tšükšü-ŕüš* «kén (tkp. zöld v. sárga gyanta)» ~ kM. *tšü.kšü-ŕiš* id. WICHM. FUF. VI. 32. — A kUfa egyik tájszólásában olyankor is, ha nem utolsó szótagban van a redukált hang; pl. *βüdümö* «vetett» (< *βüdümö*) PAAS. KSz. II. 201. | *βüttümö* «víztelen» (< *βüttümö*) PAAS. Matkakert. 9. || *lumdüngə* «havatlan» (< *lumdüngə*) PAAS. Matkakert. 9. — kUfa *pučumuš* «darakása» PAAS. KSz. II. 201. ~ kP. kCar. *pučuməš* id. SZIL. 179. PORK. 27. | kUfa *šurnulan* (dat.) PAAS. KSz. II. 201. ~ kP. *surno* GEN. 55. kUfa *šurnə* PAAS. KSz. II. 129. kCar. *šurnə* PORK. 25. nyK. *šurnə* RAM. 137. «gabona». — Vö. még kP. *tųŕulačem* és *tųŕlačem* «nászasszonyom» GEN. 47.

Magánhangzók elveszése és betoldása.

68. Szó kezdetén: kP. *maləš*: *m. βojzət* «aludni mennek» GEN. 12. és *umaləš βojšət* id. GEN. 8. (~ nyK. *amaləš* id. RAM. 3.) | nyK. *žarŕə* «zöld», *žarŕəš* «zöldül», *žartəš* «zölddé tesz» RAM. 163. ~ kP. kCar. *užar* (attr.) «zöld» GEN. 43. PORK. 25. kP. *užarŕe* (abs.) GEN. 69. (vö. zürj. *vež*, *vəž*, *viž* WICHM. Votj.

*) Vö. még előreható illeszkedéssel: kUr. *nəŕunam-at* WICHM. 211. és *nurunam-at* WICHM. 210. 212. »sohasem».

Vok. 67.) || kP. *əške* GEN. 39. és *ške* GEN. 43. kUfa *ške* PAAS. KSz. II. 208. kUr. *ške* WICHM. 210. kCar. *ške* PORK. 25. nyK. *əške* RAM. 185. és *ške* RAM. 134. «maga» (vö. mdE. *äs*, M. *es* id. PAAS. ML. 73.) | nyK. *skal* «tehén» RAM. 134. ~ kP. *uškal* SZIL. 273. kUr. *uškal* WICHM. 214. kCar. *uška'l* PORK. 24. (vö. mdE. *skal* id. PAAS. ML. 54. votjU. *iskal*, G. *sikal*, J. *iskây*, M. S. *iskal*, MU. *skäu*, K. *skal* id. WICHM. VVok. 47.) | nyK. *šma* RAM. 134. és *šma* RAM. 165. «száj» ~ kCar. *umša* PORK. 25. kP. *umša*, *umša* GEN. 36. *umšašte*, *učšašte* (loc.) GEN. 45. kUr. *upša* id. WICHM. 211. 224.

Valószínűleg e szókban a kezdő vocalis eredetileg redukált hang volt, ez azután bizonyos mondatfonetikai helyzetekben kiesett (vö. kP. *töβa* (*ə*)*šten* «esküt tévén» GEN. 57.).

69. A tövégi redukált magánhangzó is lekopik néha, leginkább az nyK.-ban; pl. nyK. *kem* RAM. 44. kP. *kem* SZIL. 74. «csizma» ~ kCar. *kemə* PORK. 58. id. (vö. mdM. *kämä*, mE. *keñe* id. PAAS. KL. 13.) | nyK. *müi* RAM. 79. (de: *müne* RAM. 52. 77.), kCar. *məi* PORK. 41. 49. kP. *məi* GEN. 1. «én» ~ kUr. *məiš* id. WICHM. 215. | nyK. *mər* «ének, dal» RAM. 82. ~ kP. *muro* id. SZIL. 130. | nyK. *məž* «betegség, láz» RAM. 84. ~ kP. *mužo* id. SZIL. 131. | nyK. nyJar. *mör*, kM. *mör* «gartenerdbeere» WICHM. NyK. XXXVIII. 275. kP. *mör* «földi eper» GEN. 73. ~ kUr. kCar. *mörə* «gartenerdbeere» WICHM. NyK. XXXVIII. 275. | nyK. *om* «álm, alvás» RAM. 91. ~ kP. *omo* GEN. 69. kCar. *omə* PORK. 25. id. | nyK. *oy* RAM. 92. kP. *oy* SZIL. 147. kCar. *oy* PORK. 2. «mell» ~ kCar. *βüt ongo* «vízhullám» PORK. 32. | nyK. *pel* és *pələ* RAM. 99. kP. *pel* és *pele* SZIL. 160. kCar. *pel* PORK. 43. *pələ* PORK. 26. 44. | nyK. *šəral* «szemörcs» RAM. 130. ~ kP. *šərale* SZIL. 220. kUfa *šərale* PAAS. s-laute 59. kM. *šəralə* WICHM. FUF. VI. 20. id. | nyK. *šəl* «klafter, faden» ~ nyJar. *šə'ln*, kUr. kCar. *šə'lə*, kM. *šə'lo* WICHM. FUF. VI. 18. kP. *šə'lə* SZIL. 235. kUfa *šə'lə* PAAS. s-laute 19. id. | nyK. *šöl* «bél» RAM. 134. ~ kP. *šolo* id. SZIL. 226. | nyK. *šöl* «szilfa» RAM. 134. ~ kP. *šolo* SZIL. 226. kCar. *šolə* PORK. 41. id. || nyK. *tel* «tél» RAM. 144. ~ kP. *tele* SZIL. 245. kUr. *tələ* WICHM. 217. kCar. *te'lə* PORK. 8. id. | nyK. *təm* és *temə* «tele» RAM. 144. ~ K. *teme* id. (Troicki) SZIL. 245. | nyK. *tün* RAM. 146. (és *tünə* RAM. 194.), kP. *tiñ* GEN. 1. kCar. *təi* PORK. 1. 41. «te» ~ kUr. *təiə* id. WICHM. 210.

Ellenben a többes 3. személyű birtokrag a nyK.-ban tartotta még véghangzóját, míg a többi nyelvjárásban elveszett; pl. nyK. *ātāštā* «atyjuk» RAM. 207. ~ kP. *ācašt* id. GEN. 17. | nyK. *alākāštā* «retjük» RAM. 171. | nyK. *arabāšīā* «kocsijuk» RAM. 172. | nyK. *oksaštā* «pénzük» RAM. 176. | nyK. *ədarβ^olāštā* «leányaik» RAM. 177. — Ellenben: kP. *īzašt* «bátyjuk» GEN. 6. | kP. *βatāšt* «asszonyuk» GEN. 12. || kCar. *ikšəβəšt* «gyermekük» PORK. 4. | kCar. *βurγe^məšt* «ruhájuk» PORK. 7. | kCar. *ūdarəšt* «leányuk» PORK. 3. Egy példában a kCar. is megőrizte a végső magánhangzót: kCar. *kumələštā* «természetük» PORK. 35. — Néhány ige imperativusá-nak egyes 2. személyében is elmarad a tövégi vocalis; pl.: kCarU. *kaj* (*kajem* «megy») PORK. 19. (de: kCarM. *kajə* PORK. 46. kP. *kaje* GEN. 28.) | kP. *mi* (*miem* «megy») GEN. 7. S. és *mie* GEN. 8. 42. | kP. *pu* GEN. 2. 61. kUfa *pū* PAAS. KSz. II. 127. kCar. *pū* (PORK.) TuM. 139. nyK. *pū* RAM. 52. (*puem* «ad»). — Az I. praeteritum egyes 3. sz.-ében; pl. kCar. *li* (*liam* «lesz») PORK. 51. (de: kP. *lie* GEN. 3.) | kCar. *šu* (*šuum* «odaér») PORK. 11. (de: kP. *šuo* GEN. 67.) || kCar. *pū* (*puem* «ad») PORK. TuM. 97.

A tövégi redukált hangzó eltűnésének nyilván az az oka, hogy mindig hangsúlytalan, de gyakran bizonyos mondatfonetikai helyzetek folytán is megtörténhetett; pl.: kP. *šim* [*šime*] *ulat* «fekete vagy» GEN. 1. | kP. *šapl* (< *šaple*) *ulat* «erős vagy» GEN. 1. | kP. *por-at* (< *poro+at*) *oməl* «nem vagyok jó» GEN. 68. | kP. *šk-at* (< *ške-at*) *təšte ulam* «én magam vagyok itt» GEN. 13. | kP. *kuž ümər* GEN. 57. és *kužo ümər* GEN. 56. «hosszú életkor» | kP. *pəl* [*pele*] *šuržo ši, βeš* [*βeše*] *šuržo šertná* «fél szarva ezüst, a másik arany GEN. 7. | kP. *oš* [*ošo*] *βaraš* «fekete sólyom» GEN. 32. | kP. *julγ* (< *julγo*) *oməž* «friss nád» GEN. 58. | kP. *luđ* (< *luđo*) *ulo* «lúd van» GEN. 75. || nyK. *kolik* (< *kolā+ik*) «huszonegy» RAM. 52. | kP. *nəll-ik* GEN. 52. kUr. *nəll-ik* WICHM. 234. nyK. *nəllik* RAM. 209. és *nəllə-ik* RAM. 126. kCar. *nəllə-ik* PORK. 28. «negyvenegy» | kP. *təšt-ak* GEN. 14. kCar. *təštak* PORK. 13. (< *təšte, təštə+ak*) «ugyanitt» | kP. *kušk* (< *kuško*) *kajet* GEN. 11. nyK. *kəšk* (< *kəškə*) *ket* RAM. 10. «hova mégy?» | kCar. *pop-t-e·k* (< *tekə*) *kajen ulət* a paphoz mentek. PORK. 2. | nyK. *šərrəškə kəšteš* az erdőbe megy. RAM. 173. (de: *šərrəškə ken* az erdőbe ment. RAM. 173.) | kCar. *ana· ümba·k*

miena a szántóföldre megyünk. PORK. 21. (de: *pasu' ümba'kə mi'e'n* a szántóföldre kimentvén. PORK. 16.) | kP. *parnaž* (< *parnaže*) *dene* «ujjával» GEN. 3. — Az egyes számi 3. személyű birtokrag végső hangzója bizonyos ragok előtt is lekopik gyakran; pl. kP. *aβažlan* «anyjának» GEN. 8. (de: nyK. *äβäžlän* id. RAM. 10.) | kP. *ačažlan* «atyjának» GEN. 6. (de: kCar. *ačažlan* PORK. 2. nyK. *ätäžälän* RAM. 2. id.) | kP. *βatažlan* GEN. 14. nyK. *βätäžlän* RAM. 183. «feleségének». (Vö. még: kCar. *ikšəβə* «gyermek»: *ikšəβla'n* «gyermeknek» PORK. 22.) || nyK. *βätožytsən* «feleségéből» RAM. 96. | kP. *cižəžrəc* «emlőjéből» GEN. 13. | kP. *imnəžrəc* «lovából» GEN. 17. | kP. *šoktešrəc* «szitájából» GEN. 23.

70. Redukált hangok kiesése a szó belsejében is nagyon gyakori, különösen folytonos hangok közt; pl. nyK. *a'žäl* «bauchriemen»: *a'žləm* (acc.) RAM. 2. || kCar. *luj* «nyest»: kCarM. *lujən* (gen.) PORK. 45. és kCarÜ. *lužn* (gen.) PORK. 34. (*j* és *n* között még *e* is kieshetik; pl. kCarM. *kajn* PORK. 1. és *kajen* PORK. 2. | kP. *kajna* és *kajena* «megyünk» GEN. 11.) || kCar. *kajšə* «menő» PORK. 7. (~ kP. *kajšə* id. GEN. 61. *kaj'sə* GEN. 60.) | kCarM. *βuj* «fej»: *βuiš* (lat.) PORK. 24. (~ kCarN. *βujš* PORK. 1. kP. *βujš* GEN. 34.) | kCarÜ. *βu'istä* PORK. 26. nyK. *βuišta* RAM. 214. «fejben» (~ kCarN. *βu'jšta* PORK. 10. kP. *βuj'sto* GEN. 67. *βujšto* GEN. 7.) || kP. *βinəmšte* GEN. 79. és *βinəmšte* GEN. 79. 44. «gödörben» | kCar. *kol'sə* «halott» PORK. 25. (~ kP. *kol'sə* GEN. 54. nyK. *kolšə* RAM. 209. id.) | nyK. *jalštem* «kötöz» RAM. 27. (~ kCar. *d'oləšta* [3. szem.] PORK. 26. kP. *joləstem* SZIL. 56. id.) | kP. *jožzem* «rág» és *jožžem* «öröl» SZIL. 57. nyK. *žangžəžəš* «rág, kérődzik» RAM. 28. | kCar. *toškaltšəšəžə* «lépcsőjére» PORK. 41. (*toškaltšə* «lépcső» PORK. 37.) || kP. *oylaš* «áll» SZIL. 148. (~ kCar. *oylaš* PORK. 43. nyK. *oylaš* RAM. 92. id.) | kCar. *toln ulna* «jöttünk» PORK. 49. és *tolən ulna* id. PORK. 54. | kP. *mundra* «gombolyag» GEN. 39. (~ kCar. *mundəra* PORK. 41. nyK. *mändərà* RAM. 82. id.) | kCar. *üdre'm* PORK. 26. és *üdre'm* PORK. 2. «leányom» (~ kP. *üdre'm* GEN. 6. *üdre'm* GEN. 75. id.) || nyK. *edə'mblä* RAM. 42. és *edə'mblä* RAM. 42. «emberek».

71. A főlisortolt példák közt bizonyára lesz olyan, melyben a redukált hang csak másodlagos fejlődés. A kCar.-ban különösen gyakran fejlődik ily redukált hang az egytagú szók végső *kš* és *pš* hangcsoportja között; pl. kCar. *βa'γəš* PORK. 27.

30. és *βarʒš* PORK. 19. «malom» (~ nyK. *βäkʒš* id. RAM. 12. | kCar. *müʒš* PORK. 26. és *müʒš* PORK. 35. *müks* PORK. 16. «méh» (~ kP. *müks* GEN. 59. *müʒš* GEN. 73. nyK. *müks* RAM. 81. id.) | kCar. *luβəš* PORK. 24. *luβš* PORK. 33. «ostor» ~ kP. *luβš* SZIL. 119. nyK. *ləpš* RAM. 73. id. | kCar. *uβəš* PORK. 25. és *upšem* (1. pers.) PORK. 27. «sapka» (~ kP. *upš* SZIL. 271. *uqš* GEN. 47. nyK. *upʒš* RAM. 160. id.). — L. még 75. és 76. pont alatt.

Szintén betoldott magánhangzó van ebben a szóban: kP. *joŋəž* és *joŋež* GEN. 43. kCar. *d'oyež* PORK. 17. nyK. *iyəž* RAM. 28. «ij» (vö. md. *joŋkš*).

A magánhangzók illeszkedése.

72. A magánhangzó-illeszkedés csak a nyugati nyelvjárásokban van meg; és pedig annyiban, hogy *ä, i; ö, ü; ə, əo, ʔ* után következő szótagokban csakis magashangok állhatnak; *e* mélyhangú szóban is előfordul. Pl. nyK. *βärəš* «ölyv» RAM. 12. ~ kP. *βaraš* «súlyom» GEN. 5. kCar. *βaraš* «ölyv, héja» PORK. 23. | nyK. *βiäš* «egyenes; becsületes, igazságos» RAM. 14. ~ kP. *βijas* SZIL. 281. kCar. *βiäš* PORK. 58. «egyenes, igazságos» | nyK. *švndzä*, *švndzä* RAM. 133. *švnzä*, nyJar. *švndzä* WICHM. FUF. VI. 23. «szem» ~ kUr. *šindzä*, kCar. kM. *šindzä* WICHM. FUF. VI. 23. kP. *šinza* SZIL. 217. | nyK. *nöräš* «ázik» RAM. 88. ~ kP. *nöräš* id. | nyK. *iüäm*, -*äš* «iszik» RAM. 35. ~ kP. *jüäm* SZIL. 59. kUr. *d'üäs* (inf.) WICHM. 233. id. — Az *a* illeszkedése minden képzőben és ragban megtörténik, kivéve a *-βlä* többes jelben. — Ellenben: nyK. *šolem* «jégeső» RAM. 135. ~ kP. *šolem* id. GEN. 58.

Nyoma van azonban, hogy a keleti nyelvjárásokban is meglehetett az *a* hang illeszkedése; magashangú szótag után ugyanis a kUr. kCar. kM.-ben *ä* (*ǣ*) is áll, a kUfa-ban pedig *ǣ*, melyek nyilván az elülső nyelvélláshoz közeledő hangok;*) pl. kUfa *izǣ*

*) Hasonló megfelelése van az *a*-nak palatalizált mássalhangzók után; pl. kUr. *tšu, tšä'm*, *tu, tšä'm*, kCar. *tu, tšä'm* «megüt» WICHM. FUF. VI. 32. | kUr. kCar. *šo, tšäm* «születik» WICHM. FUF. VI. 33. | kM. *tšäza*, kMAz. *tšäzä*, kUr. *tšäza*, kCar. *tšä, tšä* «gyermekjáték, csinos játékszer; csinos, helyes» WICHM. FUF. VI. 34. | kUr. *kaiǣlaš* «mendégelni» WICHM. 219. |

«bátya», *izalan* «bátyának» | *pürəlan* «méhsernek» PAAS. Matka-kert. 8. | *jüjam* «iszom» MNyh³. 39. *ida jüj* «ne igyatok» PAAS. KSz. II. 131. *tiemas* «tele» PAAS. KSz. II. 129. | *tünz'(a) ümbal* «a világ fölött levő» PAAS. KSz. II. 36. || kM. *tsila*; kMAz. *tsila* «mind, összes» WICHM. FUF. VI. 29. | kM. *tsü,tsäm* «bezár» WICHM. FUF. VI. 28. | *sijsäl'i* «gyik» WICHM. FUF. VI. 37. || kÜr. *ilä* «él» WICHM. 207. | *küzä* «mászik» WICHM. 208. | *nömnan* «mienk» WICHM. 225.

A redukált hangok is illeszkednek valószínűleg minden nyelvjárásban, PORKKA (kCar.), PAASONEN (kUfa) és GENETZ (kP.) szövegeiben azonban nincs jelölve az illeszkedés. A kCar.-ban megvan kétségtelenül; WICHMANN közlései mutatják, s hogy a kUfa és kP.-ben is meg kell lenni, bizonyítja a labialis illeszkedés (példákat l. 62. pont alatt.)*

Van arra is példa, hogy következő szó első magánhangzó-jában történik az illeszkedés: kCar. *iktəzəm lüšəm sü d ə s k ə* (= *südə*) «az egyiket a fűbe lőttem» PORK. 38. | kCar. *pörtənžəl* «a ház előtt levő hely» (*pört* «szoba» + [kÜr.] *öndžöl* «eleje vminek, elül levő») PORK. 46. — Elvértve előreható illeszkedésre is akad példa: kP. *pünžö βujəškö küžen šinžes* «fölmászik a fa csúcsára s leül» GEN. 40. (= *βujəško* GEN. 30.)

73. Van még egy fajta illeszkedés a cseremiszből, de csak a legkeletibb nyelvjárásokban: a szóvégi ajakhangú illeszkedés.**) Ez egészen újabb keletű; a nyugati nyelvjárásokban, a kÜr. és kCar.-ban még az eredetibb redukált hang van meg. A kM.-ben már a fejlődés stádiumában áll a labialis illeszkedés. Pl. kP. *šəjšale* SZIL. 222. kUfa *šəjšale* PAAS. s-laute 66—7. «gyik» ~ kM. *sijsäl'i* kÜr. kCar. *šəjšäl'tš*, nyJar.

kÜr. *kolja* «egér» WICHM. 208. | *ida öndžalal* «ne nézegessetek» WICHM. 223. | kÜr. *šindžä* WICHM. 223. *šindžä*, kCar. kM. *šindžä* WICHM. FUF. VI. 23. kUfa *šinž'a* PAAS. s-laute 34. «szem».

*) Palatalizált mássalhangzók mellett szintén a magashangú redukált hang fordul elő, pl. nyK. *βoišər* «vad» RAM. 15. | nyK. *šöia* «a kakas sarkantyúja» RAM. 132. ~ kP. *šuja* id. SZIL. | kÜr. kCar. *kä'jək* «vad állat v. madár» WICHM. FUF. VI. 31. | kÜr. *tüiš* «beteg» WICHM. 209.

***) Vö. SZINNYEI JÓZSEF: Labialis illeszkedés a cseremiszi nyelvben. NyK. XXIV. 143.

šarazälä, nyK. *šäk'sälä* WICHM. FUF. VI. 37. | kP. *šime* GEN. 1. kUfa *šeme* PAAS. s-laute 125. «fekete» ~ kM. *šimä*, kUr. *šë'mä*, nyJar. *šimä*, nyK. *šimä* id. WICHM. FUF. VI. 18. || kP. *šörtüö* SZIL. 229. (de *šörtüözö* 3. sz. birtokraggal GEN. 75.), kUfa *šörtüö* PAAS. s-laute 26. kM. *šördnö* WICHM. FUF. VI. 21. «arany» ~ nyK. *šör'na* id. RAM. 136. | kP. *šüö* GEN. 48. kUfa *šüö* PAAS. s-laute 30. kM. *šü'ö* WICHM. FUF. VI. 21. «száz» ~ kUr. *šüö* WICHM. 212. nyK. *šüö*, RAM. 138. id. | kP. *kombö* GEN. 44. (de acc.: *kombam* GEN. 9.), kUfa *kombö* PAAS. Matkakert. 8. «lúd» ~ kCar. *ko'mbä* PORK. 4. nyK. *kombä* RAM. 54. id. | kP. *sudö* SZIL. 233. (de acc.: *šudam* GEN. 11.), kM. *šü'ö* WICHM. FUF. VI. 36. «fü, széna» ~ kUr. *šüö* WICHM. 224. kCar. *šü'ö* PORK. 24. nyK. *šü'dä* RAM. 136. id. | kP. *šurnö* GEN. 55. kUfa *šurnö* PAAS. Ksz. II. 129. «gabona» ~ kCar. *šurnä* PORK. 25. nyK. *šurnä* RAM. 137. id. | kP. *šü'ö*, *šujö* SZIL. 239. kM. *šü'ö* WICHM. FUF. VI. 37. «fajdtyúk» ~ kUr. kCar. nyK. nyJar. *sü'zä* id. WICHM. FUF. VI. 37.

II. Mássalhangzók.

A mássalhangzók sokkal kevesebb változáson mentek keresztül a cseremiszenben, mint a magánhangzók.

A zöngétlen zárhangok (*k, p, t*) váltakozása a megfelelő zöngés zárhangokkal (*g, b, d*) és réshangokkal (*γ, β, δ*).

74. Cseremiszi szó e hangok közül csupán *k, p, t* zöngétlen zárhanggal és *β* zöngés réshanggal kezdődhetik. A szó belsejében azonban már különböző változások mennek végbe. Vegyük őket egyenként vizsgálat alá.

a) $p \sim \beta \sim b$.

75. Magánhangzók között a bilabialis hangok közül majdnem csupán a *β* fordul elő.*) Pl. nyK. *tiβälne* «ezen az oldalon»

*) *p* van ezekben: nyK. nyJar. *kü'p-lapa* «handfläche, flache hand», *ja'lapa* (< **jal-lapa*) «fussblatt» (vö. *lap* «nied-

(= *ti+pelnə*), *tiβetsən* «erről az oldalról» (= *ti+petsən*) RAM. 146. — A *p* gyakran a szó elején is *β*-re változik, ha az előző szó magánhangzón végződik: nyK. *ida-βu* «ne adjatok» RAM. 25., de kCarU. *ida pu* id. PORK. 37. | kP. *pi* «kutya»: *ize βiže* «kis kutya» GEN. 32. | kP. *puš* «füst»: *ši βuš* (*ši* «ezüst») GEN. 61. | kP. *počes* «után»: *mundra βočes* «a gombolyag u.» GEN. 41. | kP. *mü perkem* és *mü βerkem* «mézben való gyarapodásom» GEN. 59. | kP. *šürtö parče* és *βarče* «egy szál fonál» GEN. 15. | nyK. *po'ktèn* «közel»: *ala-βoktèn* «a város közelében» RAM. 102. | kUr. *pàsə βokšelnə* «a mező közepén» WICHM. 216. (kP. *pokšel* «közepe vminek» SZIL. 171.)

r után szintén *β* áll; pl. kCarU. *tumer βoštet* «tölgyeseden keresztül» PORK. 37. (vö. nyK. *iət pašt* «egy éjen át» RAM. 182.) | nyK. *šušər βertsən* «seb miatt» (*pè'rətsən*) RAM. 100. | nyK. *kojərβəš* «égett szag» (*pəš*) RAM. 52. — *j* után: kP. *toj βot* és *pot* «sárgaréz fazék» GEN. 68. — *ž* után: nyK. *kožβū* «fenyőfa» (*pu*) RAM. 56.

š (és *s*) előtt a zár vagy részben vagy egészen elveszett. A különböző fokok így mutatkoznak: *pš* ~ *pʳš* ~ *φš* (*βš*). Pl. *üp* «haj»: kCarM. *üpsə* «haja» PORK. 22. kUr. *üpʳšə* id. WICHM. 212. nyK. *üpsə* id. RAM. 83. || kP. *jəps* és *jəzš* «fulánk» GEN. 52. nyK. *üpsə* «dárda, nyárs» RAM. 32. | kP. *lepš* «bölcöső» GEN. 15. *lepšəšte* és *leφšəšte* (loc.) GEN. 54. | kP. *lupš*, *luβš* SZIL. 119. kCarU. *luβəš* PORK. 16. nyK. *ləpʳš* «harmat» RAM. 73. | kP. *lupš* «ostor» SZIL. 119. *lupšalən* és *luφšalən* «odavágva» GEN. 52. kCarM. *luβš* PORK. 33. *luβəš* PORK. 24. nyK. *ləpʳš* «ostor» RAM. 73. | kP. *opša* és *oφša* «ajtó» GEN. 47. | kP. kCarM. *šopšar* SZIL. 228. PORK. 23. nyK. *šapʳšur* «létra ágas fából» RAM. 127. | kP. *šupsam* GEN. 15. *šupšam* GEN. 46. kCarU. *šupšam* PORK. 28. kUr. *šupʳšam* WICHM. 212. nyK. *šəpʳšam* «húz, szopik» RAM. 139. | kP. *upš* SZIL. 271. *uφš* GEN. 47. kCarM. *uβəš* PORK. 25. *upšem* (1. pers.) 27. nyK. *uʳpš* «sapka» RAM. 160. | kP. kCarU.

rig», nyJar. még: «niederung») WICHM. FUF. VII. 42. | kP. *lepeñe* SZIL. 109. kM. *lepè'nə*, nyK. *ləpə* WICHM. FUF. VII. 47. «lepke», de: nyJar. *ləβn*, kCar. kUr. *ləβə* id. WICHM. FUF. VII. 47. | kP. *šopo* SZIL. 228. kCar. *šopə* PORK. 23. nyK. *šapš* RAM. 127. «savanyú».

upsa SZIL. 271. PORK. 23. kP. *u^ošaste* (és *umšaste*; vö. nyK. *šma*) loc. GEN. 45. kUr. *up^ošaš* (lat.) WICHM. 211. «száj» | kP. *üps̄, üβš̄, üpš̄* SZIL. 271. kCarU. *üβš̄* PORK. 39. nyK. *üp^oš̄* «illat» RAM. 161.

Orrhang után *b* áll, csak ritkán (talán egyénileg) *β*; pl. -*plak* a plur. jele: kP. *i^oem^oblak* «kicsinyeim» GEN. 34. *im^oem^oblak* «lovaim» GEN. 5. *ižam^oblak* «bátyáim» GEN. 4. (de: *piem^oβlak* «kutyáim» GEN. 23.) | nyK. *la^omä^on^om^o-b^olä* «nevéiek» RAM. 170. (de: *tä^om^oβ^olä^om* «barátokat» RAM. 2.) || nyK. *ti^oda^omb^o:rts^on* (*p^oer^ots^on*) «miatta» RAM. 100. | *t^oda^on^o-b^oares* «e helyett» (*βer* «hely») RAM. 12. kUr. *mol^on b^oer^oš^on* és *m. β^oer^oš^on* «mire» WICHM. 225. | nyK. *β^oi^oš^on^o-b^oi^oš^ot^ok* és *β. β^oi^oš^ot^ok* «fejjel lefelé» RAM. 185. | kP. *ala^oš^om β^oošt* «lovamon át» GEN. 46. || nyK. *i^our^oäm^o bua* «esöt ad» (*pua*) RAM. 34. | nyK. *a^om-bäl^o* «nem tudok» RAM. 26. (de: kCarM. *om pa^ol^o* id. PORK. 25.) | nyK. *ko^ol^on^om^o b^oä^ote^on^ot* «kihaltak» (*p^oä^ot^oš* «végez») RAM. 53. | nyK. *ken^om^o-batsmaš^oš* (*βazam*) «a mint esett» RAM. 186.

Zöngemással hangzó mellett WICHMANNnál zöngés tenues van: kM. *tšomba^ok* «vízzel tele kis árok» WICHM. FUF. VI. 28. | kUr. *täl^obläk* «bundára való» WICHM. 232. | kCar. *üm^obal* «fölött levő» HÄM. 2.

b) $k \sim \gamma \sim g$.

76. Magánhangzók között gyakran γ áll, de nem oly általánosan, mint a β ; pl. kCarM. *tuzak* «arra» PORK. 21. \sim *tuz^oγat* «arra is» ibid. *tuz^oγ^on* «ott» PORK. 8. | kP. *t^ošak* «ide» GEN. 1. \sim *t^oš^oγ^on* id. GEN. 6. (de: nyK. *t^oš^ok* és *t^oš^ok^on* «ott, oda» RAM. 146.) || -*k^oč*, -*k^ots*, -*k^oč* (abl. ragja): kP. *peč^oke^oγ^oč* «hordóból» GEN. 27. kCarM. *okna^o γ^oč* «ablakból» PORK. 2. nyK. *ala^oγ^ots^on* «városból» RAM. 5. — Összetett és két egymást követő szóban: kP. *kombo kaj^ok* és *kombo γaj^ok* «vadlúd» GEN. 44. | kP. *i^o-keč^o* és *i^o-γ^oč^o* «életkor» (tkp. «év-nap») GEN. 60. | kP. *nölaš ka^on^oe* «orsókarikaként» GEN. 8. és *sürt^o p^oer^oč^o γa^on^oe* «egy szál fonalként» GEN. 15. kP. *ul^om^o kür* és *u. γ^oür* «hárstárból való szekrény» GEN. 40. | *kü kur^ok* és *kü γur^ok* «szikla» (tkp. «kő-hegy») GEN. 46. — *r* után szintén; pl. kP. *ki^on^oer-γut* «rőfnyi» (*ku^ot* «hosszúság») GEN. 12. | kP. *u^oβ^oer-γu^oβa* «boszorkány» (tat. *u^oβ^oir* «boszorkány-ság» BÄL. Szót. 35. + *ku^oβa* «öregasszony») GEN. 17. | kP. *nur*

γošmo koštás «vadászni» (tkp. «mező járás járnai») GEN. 11. *košmo* GEN. 17. — *j* után: kM. *šij-γol* «harcsa» WICHM. FUF. VI. 20. — *ž* után: *kožγiš* «fenyőgyanta» (*kiš*) RAM. 56.

s előtt a zár részben vagy egészben megszűnik. A különböző fokok így mutatkoznak: *kš* ~ *kʰš* ~ *γš* (*γš*). Pl. nyK. *akš-šyga* «nem fér be» RAM. 134. | kCarU. *βaγš-kü* «malomkő» PORK. 19. kCarM. *βaγš-küm* (acc.) PORK. 30. *βaγš* PORK. 27. kE. *βakš* BUD. CserSz. 77. nyK. *βäkʰš* «malom» RAM. 208. | kP. *βakšam*, *βaγšam* SZIL. 277. nyK. *βäkʰšäm* «kiterít, kipallóz» RAM. 12. | kCarM. *ikšəβə* «gyermek» PORK. 46. nyK. *əðərikʰšəβə* «leány» RAM. 25. | kP. *kukšo* SZIL. 96. kCarU. *kuʰkšə* PORK. 39. kUr. *kukʰšə* WICHM. 208. nyK. *kukʰšə* «száraz» RAM. 56. | kP. *kükső* «magas» SZIL. 96. kCarU. *küksən* PORK. 34. *küršən* «fönt» PORK. 38. | kP. *mokš* SZIL. 125. *moγš* GEN. 48. kCarM. *mokšəžə* PORK. 31. *moγšəžə* (3. sz. birtokraggal) PORK. 25. nyK. *mòkʰš* «máj» RAM. 79. | kP. *müks* GEN. 59. *müγš* GEN. 73. kCarU. *müks* PORK. 16. *mürš* 35. *mürš* 26. nyK. *mükʰš* «méh» RAM. 81. | kP. kCarU. *pokšəm* GEN. 52. PORK. 40. nyK. *pokʰšəm* «dér, fagy» RAM. 102. | kP. *pokšəl* «közepe vminek» SZIL. 171. *poγšelan* (lat.) GEN. 23. kUr. *pokʰšelnə* (loc.) WICHM. 214. nyK. *pokšalnə* (loc.), *pokʰšəlβarňa* «középső ujj» RAM. 102. | kP. *püγš* SZIL. 180. kCarM. *pürš* PORK. 25. kE. *püks* BUD. CserSz. 77. «dió» nyK. *pükʰš* «mogyoró» RAM. 107. | kP. *šekš*, *šeyš*, *šeyš* SZIL. 213. nyK. *šäkʰš* «epe» RAM. 128. | kP. *šikš* GEN. 55. *šixš* GEN. 48. kUr. *šikʰš* WICHM. 215. kCarU. *šiyš* PORK. 19. *šiyšəm* (acc.) 15. kCarM. *šəγš* PORK. 26. nyK. *šekʰš* «füst» RAM. 130. | kP. *šokšo* GEN. 56. kCarU. *šokšə* PORK. 16. kUr. *šokʰšə* WICHM. 206. nyK. *šò-kʰšə* «meleg, forró» RAM. 134. | kP. *ukš* SZIL. 268. *uγš* GEN. 46. kCarU. *ukšəžə* (3. sz. birtokrag) PORK. 39. kCarM. *uγš* 24. *uγšəžə* 46. kUr. *ukʰš* WICHM. 214. nyK. *ukʰš* «ág» RAM. 159.

Orrhang után általában *g* áll, néha *γ*. WICHM.-nál nyK. nyJar. kUr.-ban *g*, kM. kCar.-ban *g*, PAAS.-nál kUfa.-ban *γ*; pl. nyK. *tsyngəm*, nyJar. *tsyngəm*, kP. *cüngem* (SZIL. 29.) ~ kM. *tšüngəm*, kCar. *tšüngaləm* WICHM. FUF. VI. 32. ~ kUfa *tšüngem* PAAS. FUF. II. 188. «csíp, mar» | kUfa *loψšangγe* PAAS. *s*-laute 111. ~ kP. *loψšange* SZIL. 115. «käfer, mistkäfer», nyK. *lapʰšangə* «hummel (insekt)» RAM. 67. | kUfa *meyγe* PAAS. KSz. II. 123. ~ kP. *menge* SZIL. 122. kCar. *mengə* PORK. 51. nyK. *mängə* RAM.

78. «karó, oszlop, czölöp» | kM. *pu-še'ngə* «fa» WICHM. FUF. VI. 21. ~ kP. *pušenge* SZIL. 178. kCar. *pu-šengə* PORK. 11. nyK. *pu-šü'ngə* RAM. 126. id. | nyJar. *šere'ngə*, kUr. *šere'ngə* ~ kM. *šere'ngə*, kCar. *šere'ngə* WICHM. FUF. VI. 18. ~ kUfa *šere'ngə* PAAS. s-laute 51. «cyprinus rutilus» | kUfa *šun'galtam* PAAS. s-laute 21. ~ kP. *šun'galtam* GEN. 47. «arczraesik, alábukik», nyK. *šəngem* «stossen, umfällén» RAM. 139. — kP. *šolem'gəcən* «jégesőtől» GEN. 58. *tumang'əcən* «ködtől» GEN. 59. *püan'gəcən* «fogától» GEN. 59. (de: *püankəcən* GEN. 57.) | nyK. *mü'n-gitsən* «tölem» RAM. 197. és *mü'n'gütsem* RAM. 2. *kerem'n-gits* «kötéltől» RAM. 139. | kP. *šolem-gə'n* «ha leszálok» (*šolem*) GEN. 13. *kole'ngə'n* «ha meghalok» (*kolem*) GEN. 13. *ile'ngə'n* «ha élek» (*ilem*) GEN. 13. | kP. *šəng gol* «nem hallottam» (*kolam*) GEN. 7. | nyK. *am godə* «nem hagyok» (*kodam*) RAM. 51. | kP. *er cölpan gəne* GEN. 56. *gəne* GEN. 57. «mint a hajnalesillag» | kUr. *nömnəngəi* «magunkféle» (*nömnən*) WICHM. 222. | kP. *šəšəm göšö* «vad kecske» GEN. 41. (de: *š. köšö* GEN. 40.) | nyK. ... *ləmən'n* *gə'rək* «...nevű hegy» (*kə'rək*) RAM. 190. | nyK. *žün'n-golta* «kiitta» (tkp. «iván küldte» [*koltem*]) RAM. 192. | nyK. *kuzen'n-gèn* «mászott» (tkp. «mászván ment» [*kajem*]) RAM. 59. | nyK. *postaren'n-gerdəš* «összeszedheti» (*kerdam*) RAM. 211. | kP. *jo'gen ro'dən* «lecsurgott» (tkp. «folyva maradt» [*kodam*]) GEN. 58.

Zöngé és zöngés mássalhangzó előtt WICHMANN-nál *g* zöngés tenuis áll; pl. kUr. *og li* «nem lesz» WICHM. 208. | *kələclan* «embereknek» (*kələk* «nép») WICHM. 208. | *kələclun* «madárnak» (*kələk*) WICHM. 210. | *koclašət* «közötted» (kP. *kokla*) WICHM. 219. || *og botš* «nem esik» WICHM. 211. | *og d'üldal* «nem iszik» WICHM. 224.

K. ɣ ~ nyK. ɣ.

77. kP. *reyenže* SZIL. 189. kCar. *reyenže* PORK. 24. ~ nyK. *reyen* RAM. 114. «moh» || kP. *mo-gəne* GEN. 32. ~ nyK. *məzan* RAM. 128. «milyen?» | kP. *təgəne* GEN. 30. kUr. *təgəi* WICHM. 230. ~ nyK. *təgen* RAM. 145. «olyan» | kCar. *təgəne* PORK. 10. kUr. *təgəi* WICHM. 230. ~ *tegen*, *tegenə* RAM. 144. «ilyen».

Torokhang és ajakhang váltakozása.

 $\gamma > \beta$.

78. TROICKIJ *ju bunzaš* «csuklik» SZIL. 59. ~ kP. *jürän-zam* id. SZIL. 59. | kP. kUfa *šüβö* GEN. 239. PAAS. *s*-laute 34. ~ kUfa *šüö* ibid. kE. *sügö* BUD. CserSz. 64. nyK. *šəɾə* RAM. 130. «szú» (vö. csuvAnatri *šəgə*, *šəgə* PAAS. *s*-laute 34.) | kP. kUfa *šüβəl-βüt* SZIL. 239. PAAS. *s*-laute 33. kM. *šüβnl-βüt* WICHM. FUF. VI. 21. nyK. *šəβəl* RAM. 140. «nyál»; kP. kUfa *šüβedem* SZIL. 239. PAAS. *s*-laute 33. nyK. *šəβem*, *šəβe'däs* RAM. 140. «köp» (< *šürl- < *šül-) ~ mdM. *šelgə*-, E. *šelgə*-, *šälgl-* «köp»; M. *šelgä*, E. *šelge*, *šälgä* «nyál» PAAS. *s*-laute 33. | kP. *tuβər* SZIL. 258. kUr. *tüβər* WICHM. 209. kCar. *tuβər* PORK. 29. ~ nyK. *təɾər* RAM. 155. «ing; fehérenemű».

 $k > p$.

79. Mindannyiszor *s* előtt; pl. kP. *loβšange* SZIL. 115. kUfa *lopsangre* PAAS. *s*-laute 111. «käfer, mistkäfer, (GEN.-nél még:) wespe», nyK. *lapšangə* «hummel» RAM. 67. ~ mdE. *lokšej*, *lokšej*, M. *lokšti* (< *loktši*) PAAS. *s*-laute 111. | kP. *lupš*, *luβš* SZIL. 119. kUr. *lupš* WICHM. 224. kCarU. *luβš* PORK. 16. TROICKIJ *rups* SZIL. 191. nyK. *ləpš* RAM. 73. «harmat» ~ mdE. *lakš*, *lekš* «reif, rauh frost» PAAS. *s*-laute 105. mdM. *leš* ML. 12. | kP. *lupš* SZIL. 119. kUr. *lupš* WICHM. 237. kCar. *luβš* PORK. 23. *luβš* PORK. 24. nyK. *ləpš* RAM. 73. «ostor» ~ md. *lokšo*, *lokšä* id. PAAS. *s*-laute 105. | kP. *šupšam* GEN. 15. *šupšam* GEN. 46. kCar. *šupšam* PORK. 24. *šupšam* PORK. 28. kUr. *šupšam* WICHM. 212. nyK. *šəpšam* RAM. 139. «húz, szopik, dohányoz» ~ mdM. *šokšə* «szopik» PAAS. *s*-laute 105.

c) $t \sim \delta \sim d$.

80. Magánhangzók között általában *δ* áll; pl. K. *βüt*, nyK. *βət* «víz» ~ kP. *βüdem* GEN. 3. nyK. *βəδəm* RAM. 13. (acc.), kUr. *βüdet* (2. sz.) WICHM. 227. | kUfa *jüt* «éj» ~ *jüdet* «éjed» PAAS. KSz. II. 201. | kP. kUr. nyK. *kit*, kCar. *kət* «kéz» ~ kP. nyK. *kidem* GEN. 6. RAM. 147. kUr. *kidem* WICHM. 241. kCar. *kədem* PORK. 58. «kezem» | *kut* (melléknévilleg) «hat» ~ kP. *kudət* SZIL. 95. nyK. *kuδət* RAM. 58. id. (főnévilleg) | K.

pot, nyK. *pat* «fazék» ~ kCar. *põdam* (acc.) PORK. 15. || nyK. *žadam*, K. *jodam* «kérdez» ~ nyK. *žat* «kérdezz» RAM. 26. | *kodam* «marad» ~ kP. *kot* «maradj!» GEN. 6. (de: *kodem* «hagy»: kP. *kodo*, nyK. *kodā* «hagyj!») | K. *ludam*, nyK. *lādam* «olvas, számol» ~ nyK. *lāt* «olvass!» RAM. 176. | kCar. *lüdam* «fél» ~ *ot lüt* «nem félsz» PORK. 1. | kP. *mužedam* «jósol» ~ *mužet* «jósolj» GEN. 37. | nyK. *olmādaš* «sikerül» ~ *ok olmāt* «nem sikerül» | kUr. *pidam* «köt» ~ *pit* «köss!» WICHM. 210.*)

81. Nem ily következetes már a hangmegfelelés a következő esetekben:

a) A második személyű birtokragos szóknál a kUr. és kCar.-ban megmarad a *t*, ha utána redukált magánhangzó áll, pl. kP. *ojžat* «gyermeked» GEN. 14. ~ kCar. *azařam* (acc.) PORK. 14., de: kP. *ajžadān* (gen.) GEN. 14. | kCar. *βujet* «fejed» PORK. 52. ~ *βujetam* PORK. 13. kUr. *βujētām* WICHM. 218. (acc.) | kCar. *d'olet* «lábad» PORK. 45. ~ *d'oleřam* PORK. 22. kUr. *jolētām* WICHM. 210. de: kP. *joleđam* GEN. 77. (acc.) | kCar. *körřet* «belsőd» PORK. 45. ~ *körřetam* PORK. 47. de: kP. *körředam* GEN. 75. (acc.) | kCar. *kuruket* «hegyed» PORK. 38. ~ *kuruketam* PORK. 51. kUr. *kürřkētām* WICHM. 223. | kCar. *omet* «álmod» ~ *ometam* (acc.) PORK. 57. | kUr. *šüet* «nyakad» ~ *šüētām* (acc.) WICHM. 236. | kCar. *šudet* «füved» PORK. 37. ~ *šudetam* PORK. 46. | kP. *ümöret* «életkorod» GEN. 6. ~ kUr. *ümörētām* (acc.) WICHM. 245.**)

*) A dentalis hangok fgr. megfelelőire nem terjeszkedem ki. — L. SETÄLÄ: A finnugor *đ* és *đ'* NyK. XXVI. 378—437. — MUNKÁCSI: A finn-magyar *d* ~ *l* és *d* ~ *z* hangmegfelelésekről. NyK. XXVII. 129. — GENETZ: Suomalais-ugrilaisen *d* ensimmäisen ja toisen tavuun vokaalien välissä (A finnugor *d* az első és második szótag hangzója közt) Vähäisiä Kirjelmä XIII. 1—12. — PAASONEN: Adalék a finnugor *đ'* hang történetéhez. NyK. XXXVIII, 190—192.

***) A kUfa-ban szabályszerűen van; pl. *jüret* «esőd» ~ *jüredam* (acc.) PAAS. KSz. II. 201. | *jüdet* «éjed» ~ *jüdedam* (acc.) PAAS. KSz. II. 201. | *keřet* «napod» ~ *keředam* (acc.) PAAS. KSz. II. 201. | *perket* «áldásod» ~ *perkedam* (acc.) PAAS. KSz. II. — A nyK.-ban: *ərβezet* «gyermeked» ~ *ərβezedān* (gen.) RAM. 174. | *kalpaket* «sapkád» ~ *kalpakeđam* (acc.) RAM. 51. — de: *āřtet* «öved» ~ *āřtetam* (acc.) RAM. 22.

b) A fosztó képző (és abessivusi rag) *δ*-je is váltakozik *t*-vel; és pedig a kP.-ben általában *t* van, a kUr. és kCar.-ban *δ*, a nyK.-ban legtöbbször *δ*, de *t* is; pl. nyK. *ätäde* «atyátlan» RAM. 8. | nyK. *βolade'ok* «akaratlanul» RAM. 15. | nyK. *īmāde'ok* «istentelenül» RAM. 31. || kCar. *βozəde* «írás nélkül» PORK. 57. | nyK. *ʔstede* «tevés nélkül» RAM. 5. | kCar. *d'üde* PORK. 38. és *üite* (sic!) RAM. 53. «szomjan» (tkp. «ivás nélkül») | kP. *kalasəte* «mondás nélkül» GEN. 35. | kP. *kodəte* «hagyás nélkül» GEN. 52. | nyK. *koltəde* «küldés nélkül» RAM. 186. | nyK. *küte* (sic!) «fövés nélkül» RAM. 60. | nyK. *kuzəde* «fölkelés nélkül» RAM. 59. | kP. *ləstəte* «csinálás nélkül» GEN. 58. | nyK. *mə'nəzəde* «nem tojtott» RAM. 82. | kCar. *murəde* «éneklés nélkül» PORK. 38. | kP. *naləktəte* «vetetés nélkül» GEN. 58. | kCar. *onžəde* «nevelés nélkül» PORK. 57. | kCar. *orləde* «elválhataatlanul» PORK. 32. | nyK. *pələdeät* «mivel nem tudja» RAM. 5. | kCar. *pəstədeat* «rátevés nélkül» PORK. 55. | kP. *pute* «nem adván» GEN. 56. | kCar. *rüzaldədeat* «ha nem rázzák» PORK. 55. | nyK. *šinəzəde'ok* «tudtomon kívül» | kUr. *šude* WICHM. 227. nyK. *šotə* (sic!) RAM. 103. 163. 175. «nem érvén rá» | kCar. *šude* «nem erjedve» PORK. 51.

kP. *βitəme* «erőtlen» GEN. 58. | nyK. *īmādəmə* «istentelen» RAM. 31. | nyK. *kindədəmə* «kenyértelen» RAM. 47. | kCar. *lu'əmə* «csonttalan» PORK. 27. | kCar. *okna'əmə* «ablaktalan» PORK. 28. | kCar. *šinžə'əmə* «vak» PORK. 23. | kP. *törzətəme* GEN. 46. kUr. *törzədəmə* WICHM. 217. kCar. *törzə'əmə* PORK. 28. «ablaktalan» || nyK. *βətšədəmə* «váratlan, nem remélt» RAM. 17. | nyK. *əstə'əmə* «nem tevő» RAM. 143. | kP. *joŋəlatəmo* «nem tévedő» GEN. 57. | nyK. *kolədəmə* «halhatatlan» RAM. 53. | nyK. *kütəmə* (sic!) «éretlen» RAM. 60. | kP. *kučətəmo* «tarthatatlan» GEN. 46. | nyK. *lütəmə* (sic!) «lehetetlen» RAM. 68. | kCar. *šočan moštədəmə* «a mely nem tudott megnőni» PORK. 45. | kP. *potətəme* «kifogyhatatlan» GEN. 64. | nyK. *sitədəmə* «hiányos, elégtelen» RAM. 121. | nyK. *šinəzə'əmə* «ismeretlen» RAM. 133.

nyK. *lit'məš* (sic!) RAM. 4. kP. *litəməš* GEN. 53. «a mi nem lesz» | nyK. *sitədəməš* «hiány» RAM. 121. | kP. *šoktətəməš* «a hova nem hallatszik» GEN. 56. | kP. *šutəməš* «a hova nem jut» GEN. 55. 56.

A nyK.-ben újabb fejlemény lehet a *t*. A rendelkezésünkre álló példák mind *i*, *o* (~ kP. *u*) és *ü* tövű igéknél fordulnak

elő, ezek végén pedig a nyK.-ban lekopott a tövégi *ǰ* hang, a mely több esetben még megvan a kP., kUfa, kM. nyelvjárásokban (l. a névszótöveknél); a *t* tehát azt mutatja, hogy előtte itt is *ǰ*-s diftongus volt egykor.

82. A zöngemássalhangzók után is meglehetősen következtlenül váltakozik a *t* a *ð*-vel és még *d*-vel is, mégis legtöbbször a kUr. és kCar.-ban van *ð*; pl. α) *l* után: kP. *koltem* SZIL. 87. kUfa *koltq* (imp. sing. 2. sz.) PAAS. KSz. II. 126. kUr. *koltšām* (præt. sing. 1. sz.) WICHM. 217. kCarU. *koltšām* PORK. 41. ~ kCarM. *kolda* PORK. 9. «küld» | kP. *nultem* «rág, rágesál» SZIL. 139. nyK. *noltaš* «wieder zu weben anfangen, sich wieder öffnen», *šušār nolta* «die wunde wird schlimmer u. schlimmer» RAM. 87. | kP. *peltem* «olvaszt» SZIL. 161. ~ kCar. *peldamə* «olvasztott» PORK. 51. | kCarU. *po'ltəš* «gomb» PORK. 16. kUr. *poltšān* «gombos» WICHM. 229. ~ kP. *poldəš* és *poldəš* GEN. 58. nyK. *po'ldəš* RAM. 103. «gomb» | nyK. *šul'də* RAM. 137. kCarM. *šuldə* PORK. 52. kUr. *šuldə* WICHM. 212. ~ kP. *šuldo* SZIL. 235. «olcsó» | nyK. *šəldər* RAM. 139. kP. *šuldər* SZIL. 235. kCarM. *šul'dər* PORK. 16. ~ kUr. *šuldər* WICHM. 217. «szárny, úszószárny» | kCar. *šuldəš* HÄM. 15. ~ kP. *šuldəš* GEN. 33. «(kenyér)szelet».

A fosztó képzőben a kP. és nyK.-ban *t* van az *l* után, a kUr. és kCar.-ban *ð*; pl. kP. *joltamə* GEN. 58. nyK. *ǰaltāmə* RAM. 214. ~ kUr. *joldāmə* WICHM. 213. kCar. *d'oldəmə* PORK. 24. «lábatlan».

β) *r* után legtöbbször *ð* van; pl. kP. *mardež* GEN. 59. kUfa *mardež* PAAS. KSz. II. 35. kCar. *mardež* PORK. 1. kUr. *mardež* WICHM. 20. «szél, wind» (de: nyK. *mardež* RAM. 77.) | kP. *örden* (præt.) GEN. 23. nyK. *ördäm* RAM. 93. «hízik» | kP. *ördəž* «oldal; félreeső, idegen» SZIL. 150. kCar. *ördəž-oya* «oldaldeszka» PORK. 11. *ördəškərak* «kissé oldalt» PORK. 9. nyK. *ördəž* «idegen», *ördəštə* «oldalt», *ördəškə* «auf die seite» RAM. 93. | kP. *šorđo* GEN. 60. kCar. *šor'də* PORK. 6. nyK. *šar'də* RAM. 129. «jávorszarvas».

Ellenben: nyK. *kerdäš* RAM. 45. ~ kP. *kertam* GEN. 50. «bír, -hat».

A fosztó képzőkben kP. és nyK. *t* felel meg a kCar. és kUr. *ð*-nek; pl. nyK. *šurtāmə* «szarvtalan» RAM. 137. | kP. *purte*

«bemenés nélkül» GEN. 32. | kCar. *purde* «harapás nélkül» PORK. 45. | kUr. *perde* «verés nélkül» WICHM. 222.

γ) *n* után a kCar.-ban (PORKÁNÁL) *ð* áll; pl. kCar. *indeš* PORK. 18. 26. ~ kUr. *indeš* WICHM. 230. kP. *indeše* GEN. 58. nyK. *indekše* RAM. 21. «kilencz» | kCar. *kandaš* PORK. 26. ~ kUr. *kandaš* WICHM. 223. kP. *kandaše* GEN. 49. nyK. *kändäkše* RAM. 42. «nyolcz» | kCar. *kində* PORK. 37. *kindəm* (acc.) PORK. 22. ~ kCar. *kindəle'c* (abl.) PORK. 26. kUr. *kində* WICHM. 207. kUfa *kindet* (birtokrag. sing. 2. sz.) PAAS. KSz. II. 129. kP. *kinde* SZIL. 77. nyK. *ki'ndə* RAM. 49. «kenyér, gabona» | kCar. *mü'ndər* PORK. Aik. III. 122. *mü'ndərnə* (loc.) PORK. 22. ~ kUr. *mü'ndür* WICHM. 221. kP. *mü'ndər* SZIL. 129. nyK. *mə'ndər* RAM. 84. «messze» | kCarU. *pundaš* PORK. 43. ~ kUr. *pundaš* WICHM. 212. kP. *pundaš* SZIL. 182. nyK. *pəndaš* RAM. 108. «fenék» | kCar. *təlanda* PORK. (U.) 38. (M.) 18. ~ nyK. *täländü* RAM. 172. «nektek».

ð) *m* után a kP. kUr. kCar.-ban *ð*, az nyK.-ban *d*; pl. kP. *kələmde* SZIL. 79. kCar. *kələmde* PORK. 28. ~ nyK. *kələm'də* RAM. 46. «köldök» | kP. *kumda* GEN. 46. kCar. *kumda* PORK. 18. ~ nyK. *kəm'də* RAM. 62. «széles» | kP. *komdək* GEN. 33. ~ nyK. *komdək* RAM. 54. «hanyatt» | kUr. *təmdən* WICHM. 242. kCar. *temdə'n* PORK. 16. 35. ~ nyK. *təmdän* RAM. 128. *təm'dän* RAM. 183. (< kP. *təndan* GEN. 6.) «tietek» | kCar. *temdəm* PORK. 56. ~ nyK. *tändäm, təmdäm* CASTR. 21. «titeket».

WICHMANN szövegeiben zöngemássalhangzók előtt zöngétlen *media* áll, pl. kUr. *βidlě* WICHM. 227. ~ kCar. *βitlə* PORK. 39. «ötven» | kUr. *tudlan* WICHM. 210. ~ kCar. *tutlan* PORK. 7. (de: *tudla'n* PORK. 6.) «annak» | kUr. *kožlavlan* «fenyvesednek» WICHM. 221. | kUr. *ješędlan* «feleségednek» WICHM. 236. | nyJar. nyK. *ki'd-lapa* «handfläche, flache hand» WICHM. FUF. VII. 42. | kUr. *korneđlan* «utadnak» WICHM. 239. | kUr. *küβaređlan* «hidadnak» WICHM. 239. || kUr. *kud tudmā* «hat ige» (vö. *tudam* «olvas, számlál») WICHM. 227. || kUr. *id nal* «ne vedd el» WICHM. 211. | kUr. *βüd naldələš* «a víz fölszivarog» WICHM. 218. || kUr. *kürdñě* WICHM. 212. ~ kP. *kürtñő* SZIL. 100. nyK. *körtñi* RAM. 48.

Valószínűleg így lesz a kCar.-ban is; legalább PORKKA szövegeiben az ily helyzetben levő *ð* azt sejteti; pl. *tudla'n*

PORK. 6. és *tullan* PORK. 7. «neki» | *βüðlan* PORK. 35. 39. és *βütlan* PORK. 55. «vízhez, vízért» || *modmæ* «játék» PORK. 34. | *ulad mo* és *ulat mo* «vagy-e?» PORK. 1.¹⁾

$t > kP. tš \sim kUfa, kM., kUr., kCar. tš \sim nyK. ts.$

83. kP. *βüé, βié* GEN. 58. \sim kP. *βüt* GEN. 2. kCar. *βüt* PORK. 25. nyK. *βəot* RAM. 18. | kP. *βié* GEN. 7. kUr. *βitš* WICHM. 227. kCar. *βié* PORK. 41. nyK. *βəots* RAM. 19. \sim kUr. *βitš* WICHM. 227. kCar. *βitš* PORK. 7. 40. [kP. *βišle* GEN. 51.] «ötven» (*lə, le < lu* «tiz»); vö. még: zürj. *vit*, finn *viite*- stb. MNyh². 140. | kP. *sörmæč* SZIL. 229. kUfa *sörmæč* PAAS. s-laute 109. kM. *sörmæč*, kUr. *šermæč*, kCar. *sörmæč*, nyJar. *sörmæč*, nyK. *šermæč* «fék» WICHM. FUF. VI. 23. 24. \sim votj. *šermet* WICHM. VVok. 54. zürj. *šermed* WICHM. uo. osztjK. *šermät*, vogÉ. *šermät* id. PAAS. s-laute 109. | kP. *šüč* SZIL. 232. kUfa *šüč* PAAS. s-laute 14. kM. kUr. kCar. *šütš*, nyJar. *šäts*, nyK. *säts*, *šäts* WICHM. FUF. VI. 23. 24. «korom» \sim md. *sod* id. votj. *su*, zürj. *sa* (vö. PAAS. s-laute 14. SET. FUF. II. 257. WICHM. FUF. VI. 24.) | kP. *tič* SZIL. 247. kUfa *tič* PAAS. KSz. II. 129. kUr. *titš* WICHM. 224. kCar. *tič* PORK. 21. *titšmas* HÄM. 5. nyK. *tsits*³⁾ RAM. 152. «tele» \sim finn *täyte*- id.

A második személyű birtokrag: *t*; pl. kP. *jolet* GEN. 66. kUr. *jolet* WICHM. 210. kCar. *d'olet* PORK. 45. nyK. *jalet* RAM. 32. «lábado» (< *jol, ial*). — A következő példákban szintén végbelement ez a hangváltozás: kP. *eryæč* GEN. 44. (acc. *eryæčem* GEN. 27.), kCarM. *eryæč* PORK. 12. (acc. *eryæčem* PORK. 48. dat. *eryæčlan* PORK. 13.) «fiad» (< *eryæ, eryæč*)³⁾ || kCar. *šeskačem* «menyedet» (kP. *šeske* GEN. 58.) PORK. 48. || kÉ. *šo'loc* «öcséd» (kP. *šolo*

¹⁾ PORKKÁNÁL más esetben is váltakozik a *ð* és *t*: *žüt* «éj»: *d'üðšə* (birtokrag. 3. sz.) PORK. (U.) 20. | *ko'ðšəžə* PORK. (U.) 19. és *ko'tšəžə* (birtokrag. sing. 3. sz.) PORK. (U.) 16. «megmaradt» | *βüð-kolet* PORK. (U.) 17. és *βüt kolet* PORK. (U.) 37. «vízi halad» | *βüð ræč* PORK. (U.) 18. 36. és *βüt kæč* PORK. (M.) 13. «vízből». — Megjegyzendő még kP. *kož ðul* «fenyőtűz» (*tul*) GEN. 38.

²⁾ A nyK. alak kezdő *ts*-je kétségtelenül assimilatio következménye.

³⁾ Fontos a rag előtt az *e* helyett álló redukált hang.

GEN. 27.) CserGr. NyK. VI. 206. || kP. *moé* «mid?» (*mo* «mi?») kérdő névmás) GEN. 36. | kP. *škanéc* «magadnak» (*ške* dat.-a) GEN. 61. | kP. *talanéc* «hozzád, neked» (*tin* dat.-a) GEN. 1. 35.

Az igeragozásban az egyes számi 2. sz. ragja szintén így fejlődött a praeteritumokban; pl. kP. *naléc* GEN. 6. kCar. *na'léc* PORK. 3. «vettél» (*nalam*) | kUfa *toléts'* «jöttél» (*tolam*) PAAS. (levélbeli közlés) | nyK. *kaštáts* «jártál» (*kaštam*) RAM. 76. || kP. *iléséc* «éltél» (*ilem*) GEN. 69. | kCar. *mišéc* «mentél» (*miem*) PORK. 3. | nyK. *šušats* «dobtál» (*šuem*) RAM. 196.

A többes 3. személy ragja is eredetileg *t*; meg is maradt mindenütt, csak az *-am* végű igék praeteritumában nem; pl. kP. *luktéc* «kihoztak» (*luktam*) GEN. 6. | kUfa *toléts'* «jöttek» (*tolam*); *lektéts'* «kimentek» (*lektam*) PAAS. (levélbeli közlés) | kCar. *tünaléc* «kezdenek» (*tünalam*) PORK. 11.

Így jött létre az ablativus ragja is; pl. kP. *mündaréc*, *mündarécen* SZIL. 129. kE. *mündüréc* BUD. CsT. III. 464. nyK. *məndartsən* RAM. 84. «messziről» (< *mündar*, *məndar* «messze») | kUfa *küšəčən* PAAS. KSz. II. 131. kUr. *küšütš* WICHM. 203. kCar. *küšəčən* PORK. 32. nyK. *küšəts* RAM. 60. *küšətsən* RAM. 161. «föülről, fönt» (vö. *küšəl* «felső»). — Testes ragokon: kP. *üdarlec* «leánytól» (*üdar*) GEN. 6. | kCar. *ilec* «jégtől» (*i*) PORK. 1. | kUr. *məletšna* «tőlünk» (*me*) WICHM. 223. | Az nyK.-ban csak a régi evangéliumfordításban egy-két példában: *juma l'ets* (o; *žəmālets*) «istentől» WIED. 34. || kP. *βütkéč* (*βüt*) GEN. 6. kCar. *βüt kéč* PORK. 13. «vízből» | kUr. *pörthéts'* WICHM. 215. nyK. *pört-γətsən* RAM. 205. (*pört*) «szobából».

Az eredeti *t* alaknak mindössze csak ennyi emléke maradt: kP. *me βertna* «mi értünk» GEN. 61. (de különben: kP. *βerc* GEN. 61. *βercən* GEN. 65. kUr. *βer.tšən* WICHM. 225. kCar. *βerčən* PORK. 11. nyK. *pərtšts*, *pərtšətsən* RAM. 100. «ért, miatt») || *taetle* «többé ezután» (Uf. 22. 96. Car. 21.) SZIL. 248. | *Ilija let ožnok* «Illésnél előbb» (Ocs. 92.) SZIL. 109. — Ez a *tš*, *tš'*, *ts* tehát kétségtelenül azonos a finnugor nyelvek ablativusi ragjával.

Végre még egy képzőben is végbe ment ez a hangváltozás; pl. nyK. *kelγəts* «mélység» RAM. 44. ~ kCar. *kelγət* id. PORK. 6. | nyK. *kükšəts* «magasság» RAM. 60. kP. *kükšéc* GEN. 74. ~ TROICKIJ *kükšət* id. SZIL. 96. (*kükšə* «magas»).

$t > r$.

84. Csak a nyK.-ban fordul elő ez a hangváltozás, és pedig *m*, *n*, *l* és *š* mássalhangzók előtt; pl. *βa'də* «est»: *βar'nə** (loc.) «este» RAM. 9. (~ kP. *βotno* id.) SZIL. 276. | nyK. *βətlängə* «meise» RAM. 19. ~ nyK. *βərlängə* id. RAM. 18. | *βitnə* RAM. 105. ~ *βir'nə* RAM. 170.: *m²länem βitnə teygelä puž²ren ələn* «es war wohl vorher für mich so bestimmt» RAM. 105. *m²lä'nem βir'nə komi. ləmə'nə,m tərläš puž²ren* «es scheint mir bestimmt zu sein, dass ich einen knaben namens Komi miete» RAM. 170. | *kot* «év, idő»: *koršə* «éves»; *tolmemⁿ-goršə* «a mi akkor volt, mikor jöttem»; *təmönmemⁿ goršə kiižä* «tanulókorombeli könyv»; *təp^ršen* «azóta» RAM. 55. | nyK. *jätläš* «verdammen, verwerfen, verkleinern» RAM. 30. ~ nyK. *järläš* id. RAM. 29. | nyK. *kuatlä* «erős» RAM. 57. ~ nyK. *kuarlä* RAM. 57. (elavult) | nyK. *tosar'na* ~ *tosar'na* (< or. досадно) «ärgertlich, verdriesslich» RAM. 148. | nyK. *totlā* ~ *tor'lā* «édes» RAM. 148. (*tot* «íz»; kP. *tut, tutlo* SZIL. 264—5.)

Ugyanez történik az affrikátán végződő szavaknál is, mint-hogy a diftongus második része két mássalhangzó között kiesik; tehát szintén $t > r$ hangváltozás forog itt fönn; pl. *kaškam* «eszik»: *karnem* «enni akarok» WIED. 140. | *kar'net* «enni akarsz» RAM. 36. | *kar'mə* «megevett; evés» RAM. 39. | *kar'mäs* «evés» RAM. 39. | *kar'te* «étlen» RAM. 126. || *mätškə* «-ig» stb. RAM. 84. ~ *märtnə* «-n» RAM. 83. | nyK. *paššaš* «kinyit»: *partnem* «ki akarom nyitni» CASTR. 7. | *pətskäm* «vág»: *pum pəp^ršäš* «fát kell vágni» RAM. 113. | *šatšam* «születik»: *šaršə* «született (part.)» RAM. 127. | *təp^ršə* «ma»: *təp^ršə* «mai»; *təp^ršen* «mától kezdve» RAM. 141. | *teygetšə* «tegnap»: *teygeršə* «tegnapi»; *teygeršen* «tegnap óta» RAM. 144.

Az *s*, *ś*, *š* hangok.

SETÄLÄ és PAASONEN véleménye szerint ez a három hang a cseremiszbén *š*-sé olvadt össze. WICHMANN azonban kimutatja, hogy nem minden nyelvjárásban ment végbe teljesen ez a hangfejlődés.**)

*) Az *n* előtt levő *t* csak átmeneti hang.

***) A 85—91. cikkek SETÄLÄ: Zur finnisch-ugrischen laut-

a) *s.

85. Mélyhangú szókban minden nyelvjárásban *s*-sé lett. Pl. kP. kUfa *šoktam* «szítál», *šokte* «szita» SZIL. 225. PAAS. *s*-laute 48. kM. *šokt*-«szítál» WICHM. FUF. VI. 19. kCarM. *šokte* «szita» PORK. 50. nyK. *ša*kte id. *šaktam* «szítál» RAM. 125. ~ md. *suvtne*-id. | kP. (GEN. 52.), kUfa (PAAS. *s*-laute 19.), kCarM. (PORK. 32.), kM. (FUF. VI. 19.) *šulem*, nyK. *šálem* RAM. 139. «olvad» ~ md. *sola*-id. zürj. *sil*-id. | kP. (GEN. 6.), kUfa (PAAS. *s*-laute 27.), kCarU. M. (PORK. 37. 47.) *šuzar*, kM. *šuzar* FUF. VI. 19. nyK. *šəžar* «hug» ~ md. *sazor*, *sazər* id. votj. *suzer* id.

86. Magashangú szókban a kM.-ban *s*-re változott, s így azután nem vehetett részt az *s > *š* fejlődésben; pl. kM. *šeks* «epe» ~ kP. *šekš*, *šejš*, *šejš* SZIL. 213. kUfa *šekš* PAAS. *s*-laute 23. kUr. kCar. nyJar. *šekš*, nyK. *šəks* id. FUF. VI. 18. ~ md. *sep*e, *səp*ã id. votj. *sep*, zürj. *sep* id. | kM. *šel* «zsr, szalonna» ~ kUfa *šel* PAAS. *s*-laute 29. kUr. kCar. nyJar. nyK. *šel* id. FUF. VI. 18. ~ zürj. *sil* id. | kM. *šer*: *βür-šer* «ér» ~ kP. *šer* SZIL. 214. kUfa *βür-šer* PAAS. *s*-laute 87. kUr. kCar. *βür-šer*, nyJar. *βür-šer*, nyK. *šär* id. FUF. VI. 18. ~ votj. *virser* id. | kM. *šereŋgə* «cyprinus rutilus» ~ kUfa *šerenye* PAAS. *s*-laute 51. kUr. *šereŋgə*, kCar. *šereŋgə*, nyJar. *šereŋgə* id. FUF. VI. 18. ~ md. *šetje* id. | kM. *šil* «hús» ~ kP. *šəl* SZIL. 220. kUfa *šəl* PAAS. *s*-laute 29. kUr. kCar. *šəl*, nyJar. nyK. *šel* id. FUF. VI. 18. 19. ~ md. *šivəl*, *šivəl*, *šəvəl* id. votj. *šil* id. | kM. *šəmə* «fekete» ~ kP. *šime* GEN. 1. kUfa *šeme* PAAS. *s*-laute 125. kUr. kCar. *šəmə*, nyJar. nyK. *šəmə* id. FUF. VI. 18. 19. ~ zürj. *šim* «rozsda; fekete» | kM. *šörém* «fölfajt» ~ kUr. kCar. *šörém*, nyJar. nyK. *šörém* id. FUF. VI. 18. 19. ~ md. *šəraftan* «kiszór», votj. *šerəni* «fölfajt» | kM. *šöstém* «beárnyékol, elsötétít» FUF. VI. 18. 19. ~ kP. *šöstem* id. SZIL. 229. ~ zürj. *šəštini* «beárnyékol» | kM. *šüi* «geny» ~ kP. *šü* SZIL. 231. kUr. kCar.

lehre. FUF. II. 219—276. PAASONEN: Die finnisch-ugrischen *s*-laute. I. Anlaut. Helsingfors. című értekezések tekintetbe vételével WICHMANN: Zur geschichte des finnisch-ugrischen anlautenden *s*- und *š*-laute im Čeremissischen. FUF. VI. 17—39. című dolgozata alapján készültek.

nyJar. nyK. *šü* id. FUF. VI. 18. 19. ~ mdE. *sij*, *si* id. votj. *šís* < **siš*, zürj. *sis* «rothadt» | kM. *šü'lo* «klafter, faden» ~ kP. *šülö* SZIL. 235. kUfa *šülö* PAAS. *s*-laute 19. kUr. kCar. *šü'lō*, nyJar. *šü'ln*, nyK. *šəl* id. FUF. VI. 18. 19. ~ mdE. *sel*, *säl* id. votj. *sul*, zürj. *šil* id. | kM. *šün* «ín» ~ kP. *šün* SZIL. 236. kUr. nyJar. nyK. *šün*, kCar. *šön* FUF. VI. 18. 19. ~ md. *san*, zürj. votj. *sen* id.

87. Szó közepén *s* szó végén a kM.-ben szintén *š* áll magashangú szavakban*); pl. kM. *šeks* ~ kUr. kCar. nyJar. *šekš*, nyK. *šáks*, kP. *šeks*, *šerš*, *šerš* SZIL. 213. kUfa *šeks* PAAS. *s*-laute 23. | kM. *šöstem* «beárnyékol, elsötétít» WICHM. FUF. VI. 18. ~ kP. *šöstem* id. SZIL. 229. (vö. zürj. *saštjini* «beárnyékol» WICHM. FUF. VI. 19.)**)

b) *š.

88. A fu. *š* általában *š*-re változott minden nyelvjárásban; pl. kM. *šen* FUF. VI. 20. kUfa *šen* PAAS. *s* laute 127. nyK. *šin* RAM. 132. «tapló» ~ votj. *šenkj* id. | kM. *ši'rol* FUF. VI. 20. kUfa *šarale* PAAS. *s*-laute 59. nyK. *šaral* RAM. 130. «szemölcs» ~ mdE. *šil'je*, *šeljä* id. | kM. *šii* FUF. VI. 20. kUfa *šij* PAAS. *s*-laute 54. kP. *ši* SZIL. 216. nyK. *ši* RAM. 132. «ezüst» ~ mdE. *šija*, M. *šijä* id. votj. *šijäni* «fénylik, ragyog» | kM. *ši'rol* FUF. VI. 20. nyK. *ši'rol* «harcsa» RAM. 132. ~ mdE. *šije*, M. *šijä* | kM. *širkama* FUF. VI. 20. kE. *šolkama* Bud. CserSz. 47. «mellesat» ~ mdE. *šulgamo*, M. *šulga'm* id. | kM.

*) Minden más esetben *š* van a kM.-ben is; pl. kM. *šišim* WICHM. FUF. VI. 20. kP. *šəšəm* GEN. 40. «hét» ~ mdE. *šiš'im*, votj. zürj. *šížim* id. WICHM. FUF. VI. 20. | kM. *ši'stə* WICHM. FUF. VI. 20. kUfa, kP. *šiste* PAAS. *s* laute 111. SZIL. 219. kCarM. *šistə* PORK. 27. nyK. *šistə* RAM. 133. «harkály» ~ votj. zürj. *šíz* WICHM. FUF. VI. 20. | kM. *ši'stə* WICHM. FUF. VI. 20. kUfa kP. *šiste* PAAS. *s*-laute 112. SZIL. 219. kCarU. *šəštə* PORK. 45. nyK. *šə'stə* RAM. 132. «viasz» ~ votj. *šus*, zürj. *šis* WICHM. FUF. VI. 20. || kM. *tsáška*, kMAz. *tsáška* «reisig» WICHM. FUF. VI. 29. nyK. *tsa'skər* «reis, reisis» RAM. 150. kP. *čáška* «nyirfa» SZIL. 17.

**) Mindössze azt a néhány adatot használhatom csak föl, a mi WICHM. FUF.-beli kis dolgozatában előfordul, mivel ebből az érdekes nyelvjárásból más szöveget még nem adott ki fölfedezője.

šišim FUF. VI. 20. kP. *šošam* GEN. 40. *šam* SZIL. 213. nyK. *šam* RAM. 140. «hét» (számnév) ~ mdE. *šiš'em*, *šiš'im*, M. *šiš'om* id. votj. *šizim* id. | kM. *šiš'ta* FUF. VI. 20. kUfa kP. *šiš'te* PAAS. s-laute 111. SZIL. 219. kCarM. *šiš'ta* PORK. 27. nyK. *šiš'ta* RAM. 133. «harkály» ~ votj. zürj. *šíz* | kM. *šiš'ta* FUF. VI. 20. kUfa kP. *šiš'te* PAAS. s-laute 112. SZIL. 219. kCarU. *šiš'ta* PORK. 45. nyK. *šiš'ta* RAM. 132. «viasz» ~ votj. *šús*, zürj. *šís* | kM. *šiš'za* FUF. VI. 20. kUfa *šiš'ze* PAAS. s-laute 124. kP. *šise* SZIL. 223. nyK. *šiš'ze* RAM. 134. «ösz» ~ mdE. M. *šokš* (és *sokš* < **šokš* dissimilatio folytán) id., votj. *šizil*, *šizil* < **šizil* id. | kM. *šū·βnl βüt* FUF. VI. 21. kP. kUfa *šūβal-βüt* SZIL. 239. PAAS. s-laute 33. nyK. *šūβal*, *šūβal'βot* RAM. 140. «nyál» ~ mdM. *šalgā*, E. *šelge* id. votj. *šalāni*, zürj. *šelalni* «köp» | kM. *šū·dō* FUF. VI. 21. kP. kUfa *šūdō* SZIL. 233. kCarU. *šūdō* PORK. 26. nyK. *šūdō* RAM. 138. «száz» ~ md. *šado*, *šadā* id. votj. *šuu*, zürj. *šo* id. | kM. *šüi* FUF. VI. 21. kUfa *šüj* PAAS. s-laute 37. kP. *šü* SZIL. 230. nyK. *šü* RAM. 138. «nyak» ~ mdE. *šiče* «gallér», votj. *šil*, zürj. *šili* «nyak» | kM. *šüj* FUF. VI. 21. kUfa *šüj* PAAS. s-laute 53. kP. *šü* SZIL. 230. kE. *šü*, *šū* BUD. CserSz. 50. nyK. *šü* RAM. 138. *šū* CASTR. «szén» ~ md. *šed*, *šād* id. | kM. *šüm* FUF. kP. *šüm* SZIL. 235. nyK. *šüm* RAM. 138. «szív» ~ mdE. *šedēj*, *šedēj*, *šādij* id. votj. *šulem*, zürj. *šelēm* id. | kM. *šūr·rō* «hegyi erdő» FUF. VI. 21. kE. *šürgō* «nagy erdőség» BUD. CserSz. 51. ~ votj. *šur*: *mu-šur* «eine waldige strecke landes (bes. zwischen zwei flüssen)», *šur-lj* «rückgrat», zürj. *lj-šur* «rückgrat».

89. Néhány szóban a kM.-ben olyankor is *š* áll, mikor a többi fgr. nyelvek nem adnak kétségtelen bizonyosságot, hogy az **s* itt az eredeti hang. Ilyen példák a következők: kM. *šelām* FUF. VI. 21. kP. *šelam*, *šelam* SZIL. 213. nyK. *šelām* RAM. 129. «hasít» (vö. SET. FUF. II. 264.) | kM. *šengə*: *pu-šengə* «fa» FUF. 21. kP. *pu-šengə* SZIL. 178. kCarM. *pu-šengə* «élőfa» PORK. 26. nyK. *šāngə* «törzs» RAM. 128. *pušāngə* «fa» RAM. 106. (vö. SET. FUF. II. 255., a ki jésitetlen s-et állapít meg) | kM. *šī·ndžš*: *šī·ndžštar* «синий камень (blauer stein)» ~ mdM. *šēn*, E. *šēn* (vö. SET. FUF. II. 250. szerinte jésitetlen s az eredeti hang) | kM. *šör* FUF. VI. 21. kP. *šör* SZIL. 228. nyK. *šör* RAM. 135. «szöglet, oldal» (vö. SET. FUF. II. 268.) | kM. *šū·dnš* FUF.

VI. 21. kP. *šüðəš* SZIL. 232. «abrics» (PAAS. *s*-laute 45. mdE. *sodo-*, M. *soðə-*, *sodə-* «köt» szóval kapcsolja össze, tehát fgr. *s-et* feltételez) | kM. *šüškäm* FUF. VI. 21. kP. *šüškäm* SZIL. 228. nyK. *šəškaš* RAM. 131. «töm, betöm» (vö. SET. FUF. II. 258. zürj. *suššni* «anstossen [intr.], sich stossen» szóval köti össze).

*š > s (š).

90. Van még néhány eredetileg *š-szel kezdődő szó, melyekben az nyK.-ban *s* áll (š-szel is váltakozva): nyK. *serməts* ~ nyJar. *sörməts*, kCar. *sörməts*, kUr. *serməts*, kM. *sörməts* FUF. VI. 23. 24. kUfa *šörməč* PAAS. *s*-laute 109. kP. *šörməč* SZIL. 229. «fék, kantár» ~ votj. *šermet*, zürj. *šerməd* id. | nyK. *sar* ~ kUr. *šar* «charakter, art, gewohnheit, weise; bau (z. b. einer maschine)» FUF. VI. 23. 24. ~ zürj. *šer* «gewohnheit, sitte, weise» | nyK. *sərmə* ~ nyK. *šərmə*, kCar. *šurmaḡšə*, kM. *šurmaḡšə* FUF. VI. 23. 24. kP. *šurmaḡše* (RINGW.) SZIL. 237. «hiúz» (vö. votj. *šor* «nyest») | nyK. *šəts* (és *šəts*) ~ nyJar. *šəts*, kCar. kUr. kM. *šüts* FUF. VI. 23. 24. kUfa *šüč* PAAS. *s*-laute 14. kP. *šüč* SZIL. 232. «korom» (a kM. *šüts* er. *š*-re mutat; de vö. md. *sod* «korom», zürj. *sa* id. votj. *su* id. PAAS. *s*-laute 14. és SET. FUF. II. 257.) | nyK. *šündzä* (RAM. 133. *šündzä* és *šündzä*) ~ nyJar. *šündzä*, kUr. *šündzä*, kCar. kM. *šündzä* WICHM. FUF. VI. 23. 24. kP. *šünzä* SZIL. 217. kUfa *šünzä* PAAS. *s*-laute 34. «szem» ~ mdE. *šelme*, votj. zürj. *šin* id. | nyK. *šünzəm* (RAM. 133. *šündzäs* és *šündzäs*) ~ nyJar. *šündzəm*, kUr. *šündzəm*, kCar. kM. *šündzəm* FUF. VI. 23. 24. kP. *šünzəm* SZIL. 218. «tud» ~ votj. *šüžini* «gelübde tun», zürj. *šüžini* «célt találni» | nyK. *šünzəm* (RAM. 133. *šündzəm* és *šündzəm*) ~ nyJar. *šündzəm*, kUr. *šündzəm*, kCar. kM. *šündzəm* FUF. VI. 24. kP. *šünzəm* SZIL. 218. «ül» (vö. SET. FUF. II. 264.) | nyK. *šüm*: *kol-šüm* «pikkely», kCarU. *kol-šüm* id. PORK. 7. ~ nyJar. *kol-šüm* id. kCar. *šüm*, *šöm*, kUr. kM. *šüm* «pikkely, fahéj» FUF. VI. 24. kCarM. *šüm* «héj» PORK. 27. kP. *šüm* «pikkely» SZIL. 235. kUfa *šüm* «schale (z. b. der rübe, der eis, der nuss); baumrinde» ~ md. *šav* «pénz», votj. *šəm* «héj», zürj. *šep* «héj, pénz» | nyK. (a régi evang. ford.-ban) *šun* (RAMST. 137. *šun*, WICHM. *šun*) ~ nyJar. kCar. kUr. kM. *šun* FUF. VI. 24. kUfa *šun* PAAS. *s*-laute 41. kP. *šun* SZIL. 236. «agyag» ~ md. *šovon* id. votj. *šui*, zürj. *šoi* id.

Egy ilyen eset a kE.-ben is előfordul: *sujalt-* (Священная история stb. Kazan 1891. I. SZIL. 205.) «kinyújt» ~ nyJar. *šujem*, kCar. kUr. kM. *šujem* «kinyújt, meghosszabbít» (vö. még nyK. *šajem* «faden von der länge eines nadelhubes») FUF. VI. 24. kP. *šujem* «kinyújt» SZIL. 233. ~ zürj. *šuj-* «bedug». — L. még föntebb kCarU. *šüm*, de ez kétes példa, mivel kCarM.-ben *šüm* áll.

WICHMANN véleménye szerint e szavakban az eredeti szókezdő *š bizonyos mondatfonétikai helyzetekben az *š*-re való változást kikerülhetette, és ez az *š* azután *s*-re változott.

91. WICHMANN szerint tehát az *s*, *š*, *š* hangok fejlődése a következőképpen ment végbe. Az eredeti *š még a csuvas hatás előtt egybeesett az eredeti *š-sel. Miután ez a hangváltozás már teljesen végre volt hajtva, akkor kerültek a cseremiszbbe az *š*-szel kezdődő csuvas szók. Ez az *š* a keleti nyelvjárások területén mind a mai napig megmaradt, a többiekben pedig *s*-szé lett. Az eredeti *s ellenben — SETÄLÄ és PAASONEN véleménye szerint is — aránylag későn lett *š*-sé, de nem minden dialektusban, mivel, a mint láttuk, a kM.-ben magashangú szókban már az *s > *š* hangváltozás előtt *š*-sé változott, s ez a hang megmaradt.

š > *ž*.

92. Magánhangzók között vagy szó végén; pl. kP. *južo* SZIL. 62. kUr. *jüž* WICHM. 209. nyK. *juž* és *juš* RAM. 34. «némely» | nyK. *kuškaž* RAM. 59. kE. *kužuž* BUD. CserSz. 28. ~ kUfa *kuškaš* PAAS. s-laute 28. «sas» | kP. *ložaš* GEN. 47. ~ nyK. *lašaš* RAM. 67. «liszt» || kE. *tižak*, *tižagen* BUD. CsT. III. 462. ~ kP. *təšak* GEN. 1. *təšarən* GEN. 6. nyK. *tišäk*, *tišäken* RAM. 146. «ide, eddig» | kE. *tižeč*, *tižečen* BUD. CsT. III. 462. ~ kP. *təšeč* GEN. 70. 72. nyK. *tišets* RAM. 201. *tišətsən* 146. «innen» | kCar. *tužeč*, *tužečen* PORK. 21. (*tužečen* PORK. 19. nyilván sajtóhiba) ~ nyK. *təšətsən* RAM. 146. 203. «onnan» | kCar. *tužak* PORK. 21. *tužarən* PORK. 8. ~ nyK. *təšäk*, *təšäken* RAM. 146. «oda».*

Vö. még cser. *βaž* «ércz», *kerdñi-βaž* «vasércz», *ši-βaž* «ezüstércz» ~ md. *uške*, *viškä* «drót», votj. *-veš* (< *vešk-):

*) L. még a tagadó ige præteritumát.

azves «ezüst», *uzves* «ólom, ón», zürj. *-is* (< *isk-*): *ezis* «ezüst», *ozis* «ón, ólom» WICHM. MNyV. IV. 297. | kP. *joyaž*, *joyež* SZIL. 57. nyK. *iangëž* RAM. 28. kCar. *joyež* PORK. 17. «íjj» ~ md. *joyks*, finn *jousi*, lpS. *juoksa*, lpO. *jiks*, *jüys* MNyh⁴. 40. | kP. *rəβəž* SZIL. 189. kM. *rəβiž* kUr. kCar. *rəβəž*, nyJar. nyK. *rəβəž* WICHM. FUF. VII. 50. nyK. *rəβəž* RAM. 115. «róka» ~ md. *ričé* id. | kP. *šəže* GEN. 58. kM. *šičə* WICHM. FUF. VI. 20. kUr. *šičə* WICHM. 205. kUr. *šəžə* PORK. 18. nyK. *šəžə* RAM. 132. «ósz» ~ md. *šokš*, votj. *šičil* WICHM. FUF. VI. 20. | kP. *šuzar* GEN. 5. kM. *šuzar* WICHM. FUF. VI. 19. kCar. *šuzar* PORK. 47. nyK. *šəžar* RAM. 140. «húg» ~ finn *sisar*, mdE. *sazor*, M. *sazər*, votj. *suzer* id. (< litv. *seser-* «nőtestvér»).

A 3. személy *-ža*, *-žə* ragja (mind a birtokos személyragozásban, mind az imperativusban és desiderativusban) szintén eredetibb *š*-ből való. Meg is maradt explosivák és *š* után; pl. kP. *kitše* GEN. 35. nyK. *kitšə* RAM. 76. «keze» | kP. *kajakše* GEN. 44. nyK. *kekšə* RAM. 173. «madara» | kCar. *pələššə* «füle» PORK. 1. | nyK. *pəššə* «füstje» RAM. 202. | kUr. *kütššə* «karma» WICHM. 206. | kCar. *košišə* «járjon» PORK. 31. | kP. *lekše* (*lektam*) GEN. 78. «jöjjön ki» | kCar. *šičšə* PORK. 21. *šičšə* (*šičšəm*) RAM. 211. «üljön le».

Így magyarázható meg, hogy a *ž* végű szók is *š* véggel veszik föl a ragot; pl. K. *βož* «gyökér»: kP. kCar. *βoššəm* (acc.) GEN. 58. PORK. 16. (és *βožšəm* PORK. 19.) | kCar. *eyež* «eper»: *eyeššə* PORK. 46. | kP. *joyež* «íj»: *joyešše* GEN. 43. | K. *piž* «kesztyű»: kP. *pišše* GEN. 1. kCar. *piššə* PORK. 31. | K. *rəβəž* «róka»: kP. *rəβəšše* GEN. 35. *rəβəššə* PORK. 6. | kP. *tüž* «terhes»: *tüššəm* (acc.) GEN. 59. | kP. *üškəž* «ökör»: *üškəššəm* (acc.) GEN. 9. || kCar. *pižam* «hozzáragad»: *piššə* PORK. 31. || kCar. *užam* «lát»: *uššə* «látó» HÄM. 3.

BEKE ÖDÖN.

Udvarhely vármegye székely nyelvjárásának hangtani sajátosságai.

(Második közlemény.)

Az *ö*-zésen kívül Udvarh. vármegye székely nyelvjárásában még egy esetben lehet észlelni a labialisálás tünetényét, t. i. az *a*, *â* és *á* hangoknak erősebb ajakműködéssel való ejtésében. Határozottabb szabályt e hangok használatára nézve nem lehet felállítani. Csak annyit mondhatunk egyelőre, hogy az alább kijelölendő területen ú. l. minden szóban és minden hangtani helyzetben előfordulhat az *a*, *â*, *á* helyett ilyen labialisabb ejtés.

Hogy a székely nyelvjárások területén az *a*, *â*, és *á* mellett *q*, *â* és *á* hangok is hallhatók, ennek megállapítása STEUER érdeme (Hunf. Alb. 32. s. köv. 1.). Ugyanő megkísérlette már azt is, hogy e hangoknak keletkezését és nyelvtörténeti szerepét is megmagyarázza. Az *á* hang keletkezéséről ezt mondja:

«Ezen átmeneti *á* hangnak keletkezését nézetem szerint azzal lehet megmagyarázni, hogy a köznyelvi illabiális *á* nem igazi megfelelője a labialis *a*-nak, hanem csak a nyelvtörténet folyamán lett azzá. Igazság szerint ez az *á* rövid *a*-nak volna hosszú párja. Valószínű tehát, hogy a nyelv e különbség kiegyenlítésére törekszik s azért fejlesztette ki az *á* hangot, mely már közelebb áll az *a*-hoz, hogy ekként idővel a grammatikailag egymásnak megfelelő *a* és *á* fonetikailag is megfelelőjének egymásnak.» (I. h. 35.).

Valószínű, hogy ezzel helyesen jelölte meg az *á* keletkezésének okát is, de bizonyára igaza van abban, hogy az *á* csakis *á*-ból való újabb fejlemény lehet. A halmagyi nyelvjárásban ugyanis az *á* egyáltalán hiányzik, helyette a nyelvjárásukat tisztán beszélők mindig *á*-t ejtenek, de az előtte való *a* mégis *á*-vá

lesz. Már pedig éppen nem valószínű, hogy ez az ajakműködéssel képezett \acute{a} , mely már nagyon közel áll az \hat{a} -hoz, okozta volna az $a > \hat{a}$ változást (Vö. NyK. XXXI. 378). «Nézetem szerint — mondja erre vonatkozólag WICHMANN GYÖRGY (Nyr. XXXVII. 196) — az \acute{a} -nak itt nincsen asszimiláló ereje, hanem az elődjének volt valamikor ez az ereje és az eredménye, az \hat{a} , megmaradt még azután is, miután maga az asszimiláló \hat{a} \acute{a} -vá változott. Tehát: az $a > \hat{a}$ hangváltozás az $\hat{a} > \acute{a}$ változásnál korábbi.»

Abban azonban már nem adhatok igazat STEUERnek, hogy az \acute{a} korábbi o -ból fejlődött volna, hogy tehát nem csak fonetikailag, hanem hangtörténetileg is átmeneti fokon állana régi o és mai a között. Először is nem hiszünk ma már abban, hogy legrégebb nyelvemlékeink o betűje mindig o hangot jelölt volna, másodszer meg nem látom okát annak, hogy miért kellene az \acute{a} és \acute{q} hangok keletkezését más-más módon magyaráznunk. A két jelenség ($\hat{a} \sim \acute{a}$ és $a \sim \acute{q}$) annyira hasonló, hogy ha az \acute{a} -ról ki tudjuk mutatni, hogy \hat{a} -ból lett, akkor valószínűleg az \acute{q} is csak a -ból lett, nem pedig megfordítva, \acute{q} -ból a mai köznyelvi (és székely) a .

STEUER már azt is észrevette volt, hogy az \acute{a} és \acute{q} (l, r, j előtt i) hangok inkább csak a keleti székelység jellemző vonásai s hogy annál sűrűbben hallhatók, mennél keletebbre megyünk. Ebben általában igaza van. Én csak annyit tehetek még hozzá, hogy az én nézetem szerint e labialisáció azon székely törzs körében keletkezett, a melynek nyelvjárását az $ie, iö, uo$ kettőshangzók jellemzik (ma is legerősebben Csikszereda környékén divik), s hogy innen kiindulva terjedt mindjobban nyugat felé. (Vö. NyK. XXXVI. 330, 332, MNY. I. 450, Nyr. XXXIII. 450). E mellett szól az a körülmény is, hogy Udvarhely megyének is csak délkeleti sarkában észlelhető, tehát az egykori Bardocz-fiszekben és némileg még a két Homoród vidékén is, azaz Udvarhely megyének olyan területén, a hol más tekintetben is tapasztalható a háromszéki nyelvjárás hatása.

Udvarhely megye nyelvjárási sajátosságai között azonban nemcsak labialisációról beszélhetünk, hanem e tüneménynek éppen ellenkezőjéről is.

A datki nyelvjárás-szigetről szóló értekezésemben (Szilasi-

féle Nyelv. Tan. I. 62) e nyelvjárásnak egyéb, valóban csodálatos sajátságai során arról is szóltam, hogy az *ü* és *ű* hangok ott teljesen hiányzanak, mert következetesen *i*, *í* hangokat ejtenek helyettük. Pl. *fist*, *sit*, *il*, *készil*, *nekink*, *érekészitink*, *möktörjik*, *csír*, *tíz*, *kidött*, stb. Akkor azt hittem, hogy ez a datki nyelvjárás-szigetnek egészen sajátos hangtörténeti vonása, a mely éppen a datki maroknyi magyarság elszigetelt helyzetének következménye. Azóta azonban kissé más szemmel látom a dolgot, mert rájöttem arra, hogy ez a sajátság Uh. megyében sem ismeretlen. Azt tapasztaltam ugyanis, hogy a megye délnyugati széle mentén némely községben, név szerint Petken, Derzsben, Szenterzsébeten és Magyarzsákodon (valamint a már Nagyküllő megyéhez tartozó, de közvetlen a megyehatár mellett fekvő Héjjasfalván is) akadnak egyes idősebb emberek, a kiknek nyelvében még ilyen ejtés hallható. *Fist*, *nyist*, *készil*, *élvénil*, *kérésztül*, *gyêrmökink* (= *-ünk*, nem *-eink*), *nevêltink*, *vigyink*, *kértik*, *töttik* s még néhány ezekhez hasonló adat található onnan való jegyzeteimben is. (Hosszú *ü* helyén ejtett *i*-t egyetlen egyszer sem jegyeztem e községekben, de az lehet persze véletlenség is, hogy ilyet nem hallottam.)

Ebből a körülményből nyilvánvalóan következik először is az, hogy ez a sajátság nem fejlődhetett a datki nyelvjárás-sziget külön életében, hanem meg kellett lennie már akkor is, mikor a datki és az Uh. vármegye délnyugati szélén lakó magyarság között még szorosabb politikai vagy legalább is ethnikai kapcsolat volt. Uh. megye területén ez a sajátság az évszázadok folyamán lassanként ismét elmosódott s ma már csak a korosabb nemzedék beszédében észlelhető, Datkon ellenben, minthogy közbeekelődött szász és oláh községek időközben elszigetelték az uh.-i székelységtől, zavartalanul és teljes erejében megmaradt napjainkig.

Ha már most felvetjük azt a kérdést, hogy e jelenségnél eredeti illabiális állapottal állunk-e szemben, vagy delabialisatió következményét kell-e benne látnunk, akkor az én véleményem szerint egyik kérdésre sem felelhetünk föltétlenül igennel. Egyes esetekben, pl. a *fist*, *nyist*, *bidös*, *fil* stb. esetében, bizvást föltehetjük (vö. Oklsz., NySz.), hogy ezek e területen mindig csak *i*-vel hangzottak, azaz, hogy a köznyelvinél régibb hangállapot

maradványai. A legtöbb esetben azonban és különösen a ragokban és képzőkben, már $ü > i$ változás történt. A *keril* stb. mélyhangú párja ugyanis *fordul* stb. s épen így felelnek meg egymásnak *kezink*, de *lábunk*, *viszink*, de *hozunk*, *vöttik*, de *attuk* stb. Ez utóbbiakról tudjuk ugyan, hogy *-onk*, *-énk*, *-ok*, *-ék* volt eredetibb alakjuk, tehát elméletben lehetséges volna ugyan, hogy az $ü$ fok kikerülésével váltak zártabbá, de a *keril*, *fordul*-félék keletkezése már aligha volna ilyen módon magyarázható, mert a codexek korában még általánosan *keröl*, *fordöl*-nak hangzottak, sőt egészen kétségtelen példái a delabialisationának a kfn. *schiuere*-ből lett *csír* (vö. MELICH Ortsn. is) és az $ölyv$ -nek *ili* alakja, melynek második *i*-je csakis a szék. *ülü*-ből magyarázható. (Első *i*-je t. i. esetleg *ë*-ből is fejlődhetett volna vagy talán még ennél is régebb *i*-nek megőrzése lehetne. Vö. Gombocz, Tör. jöv.) Megerősíti ezt a magyarázatunkat a datki nyelvjárásnak egy ezzel párhuzamos másik jelensége is, (a melynek azonban Uh. vármegye e határszéli községeiben ma már semmi nyoma sincsen), az t. i., hogy ott köznyelvi $ö$ helyén is $é$ áll. Pl. *hizajé*, *kéház*, *erdé*, *mezé* stb. (Vö. SZILASI-féle Nyelv. Tan. I. 63). Itt is vannak ugyan olyan esetek, a melyekben az $é$ eredetibb lehet, de rámutathatunk viszont olyanokra is, a melyekben az $é$ kétségtelenül csakis $ö$ helyébe léphetett.

Az $ü > i$, $ü > í$, $ö > é$ hangváltozások úgy látszik ugyanegy szempont alá tartoznak, azaz azt kell hinnünk, hogy a datki nyelvjárásban és valószínűleg a vele szomszédos Uh. megyei községekében is, valamikor a palatalisoknak teljes delabialisatiója történt, melynek $ö > é$ részét csak azért nem észlelhetjük ma már, mert a nyelvjárás később egy másik hangtörténeti változás, az $ú$. n. $ö$ -zés hatása alá került s ez az általános palatalis delabialisationának az $ö$ -re való hatását idővel ismét lerontotta. Mindehangváltozásoknak közös physiologiai okát az én nézetem szerint az elülső hangok képzése alkalmával az ajakkerekítésre fordított izomerőnek egy bizonyos korban való ellankadásában kell keresnünk. Sőt ez ellankadás korát is megjelölhetjük, legalább viszonylagosan. Kétségtelen ugyanis, hogy a delabialisatió folyamatának az $ö$ -zés fellépése előtt már be kellett fejezve lennie, mert Datkon a zárt szótagban álló *r*, *l* (*j*?) előtti, $ö$ -zés következményeként keletkezett hosszú $ö$ változatlanul megmaradt

ö-nek. Pl. *embórtél* (= embertől), *éröltek* (= öröltek). Pedig ha az *ö*-zés volna a régebb és a delabialisatió az újabb fejlemény, akkor az ilyen eredetű *ö*-ből is föltétlenül *é* lett volna.

Hogy Uh. vármegyének szóbanforgó határszéeli községei milyen mértékben vettek részt e palatalis delabialisatióban, azt ma már persze alig lehetne határozottan megállapítani. Az *ü* > *i* változás bizonyára az *ö* nyelvjárásukban is megtörtént, mert erről az idősebb nemzedék nyelve ma is tanuskodik.*) Az *ü* > *é* változást én magam ugyan nem vettem észre, de nem kételkedem benne, hogy ez is még megfigyelhető volna, mert ez a két hangváltozás a legszorosabb kapcsolatban van, egymás nélkül szinte el sem képzelhető. Már nem olyan bizonyos, de a szomszédos datki nyelvjárás példája alapján fölötte valószínű, hogy *ö*, *ő* helyett is ejtettek itt valamikor *ë*, *é*-t. De minthogy ezen Uh. megye *ö*-ző vidékének lakosságával évszázadok óta akadálytalanul és szakadatlanul érintkező határszéeli községek nyelvjárása teljesen védtelen volt a terjedő *ö*-zéssel szemben, nem úgy mint a mindenfelől elszigetelt datki, azért föltehető, hogy ez az erős *ö*-ző hatás az *ö*, *ő* egykori delabialisatiójának nyomait már régebben ismét eltüntette e vidékről.

Uh. vármegye székely nyelvjárásának egy másik hangtani sajátága, a mely legalább is olyan széles körben ismeretes, mint az *ö*-zés, az *á* hangnak a megelőző *a* hangra gyakorolt assimiláló hatása.***) Alighanem ez egyszersmind az a székely nyelvjárás sajátága, melyet irodalmunkban először említenek ilyen gyanánt. Mikor SZAMOSKÖZY ISTVÁN a XVI. sz.-ban a székelyek nyelvéről írva azt mondja, hogy: «*Frequens primæ secundæque vocalis in sermone usus*» (Bagyari Simon idézi Nyr. XXXII. 48), akkor alighanem ezen *ápám*, *anyám*, *kászál*-félékre

*) Érdekes, hogy KRIZA a halmágyiakról is azt mondja, hogy: «az *ü*-t *i*-vé változtatják, mint *nekink* = nekünk, *menyink* = menyünk, *ires* = üres, *issen* (üssön) meg az isten vagy: a kő (menykő)» (Vadr. 561). Nem valószínűtlen, hogy az *ö* idejében még csakugyan így volt, de én ennek Halmágyon már semmi nyomát sem találtam.

**) Az ilyen nyelvjárásnak beszédét efféle tréfás mondókákkal szokták gúnyolni: *ápám émént á kálákábá kászáni, s úgy lákott fátállál, fákálánnyál s láskával, hogy hálálán van* (Farczád).

és az *embér, sér* (sör), *szászszé* (százszor), *nevéte* (nevelte), *émént* (elment)-félékre czéloz. (Ez utóbbiakról l. alább). A magyar nyelvtudomány szempontjából azonban e kérdést is BUDENZ tárgyalta legelőbb. Ő így határozza meg e hangtani jelenség szabályát: «A tompa *a* olly szótagban, melly után hosszú *á*-val való szótag következik, éles *a*-vá lesz (*â*)» (Magyar Nyelvészet V. 360). Nyilvánvaló azonban, hogy ez a szabály csak az *ápám, kászál*-féle szavak esetére talál, de nem volna érvényes az *árát-tál, márúthát á tánc, há ászt á nagy árát*-félék első szótagjaira. Azért sikerültebbnek kell mondanunk KRIZA meghatározását: »Jellemző vonás [a keresztúri nyelvjárásban] az úgynevezett hang-attractió v. hangzó-hasonulás, mely szerint a hosszú *á*-val való szótag az előtte levő egy vagy több szótag tompa *a*-ját is éléssé teszi, mint: *ápám,**) *házáját, lakádalmát, pàràpács, hálál,* stb., e hang-hasonulás hátra- s nem eléfelé történik, de gyakran egy szóról a közvetlen előtte álló szó azonnemű önhangzójára is visszahatást gyakorol, mint: *hàdd lám* vagy *hállám*; *hàdd lássam* vagy *hállássam, nàszszájjal* (nagy szájjal).» (Vadr. 550—51).** KRIZA megfigyeléseit még STEUER is kiegészítette egy pontban az által, hogy rámutatott arra, hogy «szótagzáró liquidák előtt néha meg is nyúlik [az *a*] s széles *â* lesz belőle: *âlmát, âmát, almát*.» (Nyr. XXII. 302). De az assimilatio e jelen-

*) KRIZA az *a* hangot (BUDENZ példáját követve) még *à* jeggyel jelölte.

**) Megjegyzem e helyen, hogy KRIZA egy sorral alább így folytatja: «e szabály a hosszú *é*-jű szókra is kiterjed, de csak akkor, midőn az *é*-vel való szótagot közép *é*-jű szótag előzi meg pl. *szégény, égyeb, dèrék, tèréfa, szèrént, sèrény, mènék*, (az ily szók száma csakugyan nem nagy), ellenben a nyílt *e*-jű szótagra nincs e visszaható attractiója az éles *é*-nek, mint: *legény, vete-mény, kemény, vereség*». (U. o.) A homoródi nyelvjárásról szólva meg ezt mondja: «Homoród vidékén nincs egy *szégény* is, de van elég *szégény*.» (Vadr. 558). — Ebből tehát az következik, hogy Kriza szerint az *á*—*â* hasonulás területén az *é* is valamilyen hasonító hatást gyakorolna az előtte álló *ë* hangra, hogy tehát a keresztúri járásban a *szégény, égyeb, dèrék*-féle szavakban nem *ë*, hanem valamely ettől különböző hangot ejtenének. Ez azonban határozottan tévedés. Az *é*-nek se a keresztúri járásban, se Uh. megye egyéb részeiben semmi ilyes hatása nincsen.

ségének megfigyelése és meghatározása még így se kifogástalan, azért ki kell egészítenem még a magam észrevételeivel is.

A főszabályt az én nézetem szerint így lehetne megfogalmazni: *á* hangú szótag előtt minden *a* *á*-vá változik, ha közvetlenül (más magánhangzóval való megszakitás nélkül) előzi meg. E főszabály azonban több szempont szerint módosul.

1. A vele egy szótagba tartozó *l*, *r*, *j* előtt álló ilyen *á* megnyúlik *á*-vá, pl. *hálqássák*, *álkálmaival*, *fárkát*, *akárták*, *krájcár*, *hájcsák* stb., de megmarad rövidnek *ll* előtt. Pl. *vállás*, *nyilállás*, *hállám* (hadd lám). Steuer határozottan téved, mikor (i. h.) azt hiszi, hogy az ilymódon keletkezett *á* nem szűk, hanem széles ejtésű hosszú *â* (vö. még Nyr. XXXIII. 560), de az már csakugyan kérdéses lehetne, hogy vajjon az ilyen hosszú *á* valóban *á*-ból nyúlt-e meg, vagy pedig e fok kikerülésével hosszú *â*-ból lett. Ez ugyanaz az eset, a melyről már az *ö*-zés tárgyalása alkalmával is szoltunk, s e kérdés eldöntése itt is attól függ, hogy az *á* visszaható assimilatióját, vagy a liquidák nyújtó hatását tartjuk-e régiebbnek. (L. erről még alább). Ha az előbbi a régiebb, akkor ez volt a fejlődés útja: **hajcsák* > **hájcsák* > *hájcsák*, ha az utóbbi, akkor ez: **hajcsák* > **hâjcsák* > **hájcsák*. E kérdésről különben még szoltunk alább.

2. A szabályos *a* helyett néha *ë* hangot találunk köznyelvi *a* helyén. Király cz. értekezésében (Nyr. XXXVI. 414) már idéztem erre nézve a következő Uh. megyei adatokat: *sokécskáig*, *rëkták*, *ë* más *embörök*, *csëtára*, *Énlëkával*, *ëpám*, *kommészáczió*, s azóta még e hármát jegyeztem fel: *ëggyëránsú* (Nagykede), *ëndrás* (= András, Bözöd), *tëlán* (Gagy). Említett értekezésében az ilyen *ë*-*á*-féle eseteket korábbi *a*-*á*-ból származtattam, de ezt a magyarázatot WICHMANN is (Nyr. XXXVII. 199) és MELICH is (M. Nyelv IV. 25) helytelenítették, mert szerintük az *ë*-*á* csak *á*-*á*-ból keletkezett. Szívesen elismerem, hogy az *ë* az ilyen esetek jó részében (egyebek közt az Uh. megyei adatok esetében is) csakugyan korábbi *á*-ból keletkezett (ennek lehetőségét különben akkor sem volt szándékom tagadni), de fenn kell tartanom azt, hogy ilyen *ë*-*á* közvetlenül *a*-*á*-ból is keletkezhetett. Erre vonatkozó okaimat majd egy külön értekezésben fogom kifejteni, a melyben az *á* hangnak más megelőző magánhangzókra gyakorolt hatását is tárgyalni fogom.

3. Ha az *á* és az *a* között még valamely más magánhangzó is áll, akkor az *a* nem szokott *á*-vá változni, pl. *katonát, hazuttál* stb., de úgy látszik nem akadályozza meg e hangváltozást egy közbül álló *i*. Legalább erre látszanak mutatni következő adataim: *hárisnyába, méktászittáná* (Betfalva), *hajigálgáták* (Siménfalva), *náinnyám* (= nagyanyám u. o., Ujszékely, Szerderjes), *tániccsák* (Martonos), *ánnynál* (Firtosváralja), *mégnyálincsák* (Derzs). Ez elég tetemesnek mondható számmal szemben aligha lehet véletlenségnek tulajdonítani, hogy csak ezt az egyetlen egy példát találom jegyzeteimben, a melyben közbülső *o* ellenére is megtörtént az *a > á* változás *ászt monták* (Betfalva). (De még ez az egy eset is magyarázható más szempontból is, a hogy alább azonnal látni fogjuk). Hogy a *hárisnyát*-félékben gyakran megtörténik az *a > á* változás, a *katonát, hazuttál*-félékben azonban nem, annak bizonyára csak az az oka, hogy az *i* illabialis, az *o, u* ellenben labialis képzésű.

4. WICHMANN GYÖRGY azt az érdekes megfigyelést tette, hogy a moldvai északi csángók nyelvjárásában csak az állandó *á* előtti *a* változik *á*-vá, de a változó *á* előtti *a* nem hasonló. Pl. *dárász, kálász, szakáll* stb., de *marás, halász, halál* stb. (Nyr. XXXVII. 194). E korlátolt assimilatio okát WICHMANN így magyarázza: «Eredetileg természetesen úgy az állandó, mint a nem állandó *á*-nak visszaható asszimiláló ereje volt (*kapa ~ kápál, kasza ~ kászál* stb.), mint a hogy áll a dolog az irodalomban található adatokból ítélve, az említett magyarországi nyelvjárásokban még most is. A moldvai északi csángó nyelvjárásban általánosítás az *a* javára ott történt, a hol az *á* nem volt állandó (**kapa ~ *kápál > kapa ~ kápál, *hal ~ *hálász > hal ~ halász*, stb.) és így az *á*—*á* hangviszony csak ott maradhatott meg, a hol az *á* állandó volt.» (U. o. 197.) Az assimilatiónak ez a módja Uh. megye területén ismeretlen, de észlelhető itt egy más, velejében ugyanezen okra visszavihető jelenség. Helylyel-közzel t. i. észrevehető az *a > á* változás akkor is, ha nem következik utána *á*. Pl. *kápút, hálgáss nó!* (Étéd), *ászt monták, ápám és ápósom* (Betfalva), *lákott* (Farczád, az idézett gúnyos mondókában), *kápott, káptak* (Rugonfalva), *álmáfa* (Csehétfalva), *áz ánnya* (Véczke), *kásza* (Szenterzsébet), *gázda* (Siménfalva). Ezekhez hasonló adatokat feljegyeztem már Maros-

Torda vármegye területén is (vö. Nyr. XXXII. 560), és ugyanilyeneket talált VARGA IGNÁCZ is a Felső Örvidék nyelvjárásában (NyF. IX. 7). E jelenség magyarázatára nézve különösen ezen adatokat tartom nagyfontosságúaknak: *álmáfa*, *az annya*, *kásza*, *gázda*. Valószínűnek tartom ugyanis, hogy legelőször az ilyenfélékben kezdtek ilyen, az általános szabály ellen való *a* hangot ejteni akkor is, ha nem következett utána *á*, és bizonyosnak, hogy ezek belső analógia útján az ilyen ragos alakokból vonódtak el: *álmáfát*, *az annyát*, *kászám*, *kászád*, *kászája* stb. Ép így idézték elő a *hálgáttál*, *hálgátták*, *hálgássák* stb. szabályos alakok a *hálgássó*! ejtést és így keletkezett a gyakori *láktól* mellett a *lakott*, *káptál* mellett a *káptól*, *kápták* mellett a *káptak*. S minthogy a szabályszerű *a* legtöbbször a szó vagy szólam első szótagjaiban szokott állani, könnyen átcsaphatott ez az illabiális ejtés később olyan szavakba is, a melyekben az *a* után nem is állhat *á*, mint *kapút* stb. (Vö. különösen: *apám* után rögtön *apósom*). És nem lehetetlen, hogy az előbbi pontban tárgyalt *hárishnyába*-féle esetek is tulajdonképpen ide tartoznak. Itt tehát szintén általánosításnak, de a moldvai északi csángó nyelvjárásban tapasztalhatóval éppen ellentétes irányú általánosításnak csirái mutatkoznak. Ott (nem állandó *á* előtt) az *a* javára történt az általánosítás (**kapa* ~ **kápál* > *kapa* ~ *kapál*), itt — ha a nyelvjárás az irodalmi nyelv zavaró hatása nélkül, a nyelvfejlődés természetes útján fejlődhetnék tovább, a mi mai művelődési viszonyaink között persze éppen nem valószínű, a már mutatkozó jelek szerint az *a* javára történék az általánosítás és lenne a mai *kapa* ~ *kápál*-ból *kápa* ~ *kápál*.

A tárgyalás alatt levő *a—á* > *á—á* jelenség hangtani természetének és történetének magyarázatára nem kell sok szót vesztegetnünk. Már Budenz is helyesen rámutatott arra, hogy e hangváltozás okát az *á* hang visszaható assimiláló erejében kell keresnünk. Csak annyit kell még ehhez hozzá tennünk, hogy ez a hangtani jelenség tulajdonképpen a labiális illeszkedésnek egyik esete. Ezt SZINNYEI vette észre legelőbb (Nyr. XIX. 126) s ugyancsak ő fedezte fel azt is, hogy e hangzöhasonulás az Árpádok korában még köz-magyar sajátosság volt (Nyr. XXIV. 153) s az ő föltevését most megerősíti az Oklsz. is, melynek számos adatában az *á* előtti mai *a* hangot az Árpád-korban

következésként (o-val nem váltakozó) *a* betűvel találjuk jelölve.*) Ebből tehát az következik, hogy Udvarhely megye azon területe, a hol az *á*—*á* hasonulás divik, csak megőrizte az egykoron általános Árpád-kori nyelvallapotot s újabb fejlődés (*á* > *a* hangváltozás) tulajdonképpen a megye területének azon részén történt, a hol e hasonulás (a mai köznyelvvél megegyezően) már nem érvényesül. S e szerint az előbbi 1. pont alatt tárgyalt *hájsák*, *álmát*-féle esetekben is csak korábbi *á*-ból magyarázhatjuk az *á*-t, nem pedig *á*-ból, mert a hangtörténeti fejlődésnek ez utóbbi foka ezen a területen, a hol még ma is az *á*—*á* divik, nem is volt meg soha.

Azt a területet, a melyen az *á* megőrizte hasonító hatását, az eddigi kutatók még nem jelölhették meg pontosan. A magyar nyelvészek körében (a marostordamegyei nyelvjáráson kívül) általában Székelykeresztúr vidéke nyelvének jellemző sajátságaként ismerik e hangtani jelenséget. BUDENZ és KRIZA a keresztúri fiszék nyelvjárást jelölik meg ilyennek, STEUER szerint pedig ide tartozik a homoródi járás kivételével a megye egész területe (Nyr. XXII. 252—53 és térk.).**) A valósághoz

* SZABÓ SÁNDOR A magyar magánhangzóilleszkedés cz. tanulmányában (Bpest, 1902, 41. l.) azt állítja, hogy SZINNYEI (Nyr. XIX. 126) az egész jelenséget az oláh nyelv hatásának tulajdonította s a maga részéről is azt állítja, hogy «az illeszkedéshez szükséges *á* hang kétségtelenül oláh eredetű e szavakban.» SZINNYEI azonban abban a cikkben, a melyre SZABÓ hivatkozik, egy árva szóval sem említi az oláh hatást s más helyen sem kockáztatja meg ezt a lehetetlen feltevést, a melynek egyaránt ellentmond mind Árpád-kori helyesírásunk, mind pedig az *á*—*á* | *a*—*á* hangviszony határának az egykori politikai határokkal való alább ismertetendő kapcsolata.

** WICHMANN A moldvai csángó magánhangzók történetéből cz. értekezésének egy helyén (Nyr. XXXVII. 196) ezt mondja: «Steuer Nyr. 22:213 szerint hasonulás útján keletkezett *á* hang a keleti székely Alesikban is «hallható», HORGER NyK. 31:423 azonban azt mondja, hogy «*á* hangnak az előtte álló *a*-ra se Gyergyóban, se Szentdomokos vidékén, se sehol az egész megye területén asszimiláló hatása nincsen.» Vajjon honnan találta ki Steuer azt az alesiki *á*-t? Hátha Alesikban is úgy van, mint az északi moldv. csángóknál, t. i., hogy az *a*—*á* hangviszony csak egyes szavakban maradt meg?» Hogy honnan találta ki

képezt azonban az egyik meghatározás igen szűk területre korlátozza, a másik meg igen kiterjeszti e sajátság határát. Azt a területet, a melyen az *á* megőrizte hasonító hatását, nagyjában úgy jelölhetjük meg, hogy ez a megye nyugati fele és dél-nyugati széle. Északról dél felé haladva a legszélsőbb községek, melyekben az *á—á* még hallható, a következők: Parajd, Felső-sófalva, Korond, Firtosváralja, Csehétfalva, Felsőbenczéd, Alsóbenczéd, Szentmihály, Kobátdemeterfalva, Kiskadács, Alsósímenyfalva, Betfalva, Székelykeresztúr, Fiafalva, Szederjes, Muzsna, Derzs, Petek és Zsombor. Az *á* előtti *á* vagy *a* ejtése szempontjából az egész megye területe tehát két élesen elválasztható részre oszlik. A felsoroltaktól nyugatra eső összes községek (még a megye határán túl is) ilyen esetben kivétel nélkül *á-t* ejtenek, a tőlük keletre eső községek pedig *a-t*. Hogy a megyétől nyugatra Maros-Tordában, vagy esetleg más megyékben is meddig terjed az *á—á*, azt egyelőre még nem tudom, de azt a meghatározottabban állíthatom, hogy Zsombor a legkeletibb község, a melynek ilyen a nyelvjárása. Ettől keletre egészen a moldvai csángóig sehol semmi nyoma sincsen az *á—á*-nak.

Ha megvizsgáljuk az *ápám*-féle nyelvjárású községek földrajzi és politikai történelmi vonatkozásait, akkor kiderül, hogy három csoportba tartoznak.

A pálfalvi vízválasztótól északra fekvő községek régente Udvarhelyszékhez tartoztak (ma is persze az udvarhelyi járáshoz tartoznak), holott ennek többi községei (legalább is tízszer annyi számmal) nem ejtik az *á* hangot. E feltűnő körülményt az én nézetem szerint eléggé megmagyarázhatja az, hogy e községek, a Korond és mellékvizei mentén fekvő, a Kisküküllő vízrendszeréhez tartoznak s az ennek rendszeréhez tartozó akár Udvarh., akár M.-T. megye területén levő községek nyelvjárásában még lennebb is jó darabon (Kelemenelkéig bezárólag) kivétel nélkül érvényesül az *á* visszaható assimilációja. Más szó-

ezt Steuer, azt persze nem tudhatom (alighanem ezzel is félrevezette valaki), de azt egész határozottan tudom, mert személyes tapasztalatom alapján állíthatom, hogy Csík megye területén egyetlen egy szóban sem maradt meg az *á—á* hangviszony.

val kifejezve tehát azt hiszem, hogy Udvarhely megye ú. n. Sóvidékének első települői ethnikailag nem Udvarhelyszék, hanem Marosszék székely törzséhez tartoztak s bizonyára a Kisküküllő folyásával ellentétes irányban vándorolva jutottak mai lakóhelyükre. Ha ez az akkor még lakatlan terület már az időben is Udvarhelyszék fennhatósága alatt állott, akkor természetes, hogy az új lakók is letelepedésük után e szék politikai és közigazgatási hatalma alá jutottak. De ha a székek szervezése csak azután történt, miután az egyes törzsek már véglegesen le voltak telepedve, akkor e községeket csakis gyakorlati közigazgatási szempontokból csatolhatták Udvarhelyszékhez, és nem Marosszékhez, a hova nyelvjárásuk tanúsága szerint tulajdonképpen tartoztak volna. Azért t. i., mert Székelyudvarhely sokkal közelebb esett hozzájuk, mint Marosvásárhely.

A második csoportba tartoznak mindazon községek, melyek az egykori Keresztúr-fiszék (a mai keresztúri járás) területén fekszenek. Kivétel csak Nagy- és Kisgalambfalva, két, az udvarhelyi járással szomszédos határközség. Onnan származó jegyzeteimben semmi nyomát sem találtam az *a—á*-nak. Mikor ez tanulmányom e részének kidolgozása közben feltűnt (minthogy a keresztúri járáshoz tartoznak, elvárná ugyanis az ember, hogy itt is meglegyen), kérdést intéztem ez iránt Beke Albert nagygalambfalvi igazgató-tanító úrhoz s ő 1909 jan. 11-én kelt szíves válaszában megerősítette negatív tapasztalatomat. Hogy miért nem egyezik e ponton a politikai és nyelvjárési határ, annak még eddig nem tudtam nyomára akadni. Valószínű, hogy e második csoport is ethnikailag tulajdonképpen Marosszék székely törzséhez tartozik s hogy csak akkor került az udvarhelyi székelység közvetlen szomszédságába, mikor ennek nyelvjárásában már be volt fejezve az *a—á* > *a—á* változás. Ezt nemcsak abból következtettem, mert az *a—á* közös sajátosága szorosan összekapcsolja Keresztúrfiszék és Marosszék nyelvjárását, hanem főleg abból, hogy az *a—á* | *a—á* határvonala (az előbb említett pont kivételével) fedi a Keresztúrfiszék és Udvarhelyszék közötti politikai határt. Úgy látszik tehát, hogy az e csoportbeli községek első székely telepesei egyszerre, egy tömegben vándoroltak be Marosszék felől mai lakóhelyükre s hogy éppen ezért kaptak a fiszék keretében bizonyos politikai és közigazgatási

önállóságot. E csoport nyelvjárását ma ugyan ketté osztja az \ddot{e} | \ddot{o} határvonala, de mivel ez csak hegygerincz, tehát földrajzi határ mentén halad, nem pedig politikai határ mentén, mint az \acute{a} — \acute{a} / \acute{a} — \acute{a} határa, azért ez csak későbbi fejlemény eredménye lehet. Joggal feltehetjük tehát még azt is, hogy az első települők nyelve még tisztán \ddot{e} -ző volt s az \ddot{o} -zés, a Nagyküküllő völgyében keletkezve, csak később hatolt mind jobban a fizek belseje felé, mert még máig is csak a közepén végighúzódó vízvázasztóig tudta meghódítani a széknek minden jel szerint egykor egységes nyelvjárását.

A harmadik csoportot a megye délnyugati széle mentén fekvő Szederjes, Muzsna, Derzs, Petek és Zsombor alkotják. Ezek ma ugyan mind Udvarhely megyéhez tartoznak, még pedig az első kivételével, mely ma a kereszturi járáshoz van csatolva, a homoródi járáshoz, melynek egyéb községeiben ismeretlen az \acute{a} — \acute{a} hangviszony, de régebben csak Muzsna és Derzs tartoztak Udvarhelyszékhez Szederjes és Petek, Felső-Fehérhez, Zsombor pedig felében Felső-Fehérhez, felében meg Köhalom-székhez tartozott s csak az 1877. évi I. t.-cz. 2. §-a csatolta őket Udvarhely megyéhez. Az \acute{a} — \acute{a} / \acute{a} — \acute{a} határvonala tehát itt is meg egyezik, persze nem a mai, hanem az ennél fontosabb eredeti politikai határral.*) Szabályellenes csak Muzsna és Derzs esete. Nyelvjárásukból ítélve ezek is aligha az első telepítés óta tartoznak Udvarhelyszékhez.

A magánhangzóknak a palatalisok és gutturalisok rendje szerint való illeszkedése, mint a magyar nyelvjárásokban általában, Udvarhely vármegye magyar nyelvjárásában is valamivel erősebben nyilvánul, mint a köznyelvben. Minthogy azonban nem jelentkezik bennük határozott szabályba foglalható törvényszerűség, azért a reá vonatkozó elég nagy számú, de mégis csak szórványos adatokat (pl. *májszor*, *doszka* stb.) ez alkalommal nem akarom egyenként tárgyalni. Sok szóban ugyanis meg-

*) Az egykori Fehér megye roppantul szétszórta magyar községeinek nyelvjárási viszonyait még csak csékély részben ismerem. Annyit már látok, hogy az \acute{a} assimiláló hatása nem mindenütt érvényesül, de hogy ez a kétféleség milyen földrajzi vagy történelmi kapcsolatok szerint igazodik, azt eddig még csak homályosan sejttem.

teremtette (esetleg megőrizte) a nyelvjárás a hangrendi egységet, sok szóban meg nem, a nélkül, hogy ebben a tekintetben valamilyen szabályszerűséget lehetne észlelni. Egy esetet mégis külön ki akarok emelni azért, mert külön hangot hozott létre a székely hangrendszerben, t. i. a FUF.-féle *ä* hangot, a melyről jelen értekezésem fonétikai részében, a köznyelvben ismeretlen magánhangzók tárgyalása során már megemlítettem, hogy csak egyetlen egy szóban hallható. Ez az egy a *templom* szó.

A *templom* szót Erdélyben (s úgy látszik a köznyelvben is) általában nem zárt *ë*-vel, hanem nyílt *e*-vel ejtik. Ebből a nyílt *e*-vel való ejtésből keletkezett hangrendi illeszkedés útján a *taplom* alak, mely a MTsz. adatai szerint a palóczságban és a székelységben fordul elő. Ha ugyan valóban keletkezett, mert én ezt a *templom* alakot sohasem hallottam (kételkedem is benne, hogy a Székelyföldön csakugyan megvolna). Annál gyakrabban hallottam azonban a *tämplom**) ejtést. A MTsz.-ban ez az alak még nincsen meg, de én már közöltem Halmágyról (NyK. XXXI. 377) és azóta még SZABÓ DEZSŐ is közölte Csíkszentdomokosról (Nyr. XXXII. 271), ERDÉLYI LAJOS pedig Háromszékből (NyK. XXXVI. 328) s azt hiszem a régibb székely közlők *templom* írása sem egyéb, mint ennek tökéletlen átírása. Ezen *tämplom* alakból már most Udvarhely megyében és egyebütt is a Székelyföldön a hangrendi illeszkedésre való törekvés alapján egy *tämplom* alak keletkezett. (A nálunk dívó nagyolt fonétikai átírásnak elvei szerint ugyanis *ä*-val kell jelölnöm a szóban forgó FUF.-féle *ä* hangot). Az *ä*-t tehát a hangzóilleszkedés törvénye teremtette meg és pedig azért ezt, mert a mélyhangúak sorában ez áll legközelebb az *ä*-hez. (Vö. a fönnebbi magánhangzó-táblázatot.) Megengedem, hogy ebből a *tämplom* alakból a hangsúly hatása alatt néha talán *tämplom* ejtés is keletkezhetik (bár én ez utóbbit sem hallottam soha), de ez mindenesetre csak igen ritka alak lehet s a MTsz.-ban és egyebütt is található sok *tämplom* jelölés a valóságban legtöbbször bizonyára csak e *tämplom* ejtés tökéletlen átírása lesz.

Az *ä*-ből úgy látszik néha független hangváltozásképpen is

*) A nálunk eddig szokásos *é*, *ë*, vagy *e* helyett mint czél-szerűbbet ajánlom e hangra a FUF. *ä* jelölését.

ä keletkezik. ERDÉLYI u. is azt mondja egy helyen, hogy az *ä* hang az alsósepsi nyelvjárásban «efféle szavakban, mint: ,nem', ,templom' (csaknem így: *nám, támplom*) hallható... s érdekes, hogy különösen sepsiszentgyörgyiek beszédében járja (innen ,sápsiszángyörgyiek')» (NyK. XXXVI. 327—28). Ezen *nám* és *sápsiszángyörgyiek* (semmiesetre sem *nám* és *sápsiszángyörgyiek*, a hogy az i. h. olvassuk) *ä* hangja csak független hangváltozás útján keletkezhetett, hiszen illeszkedésre itt nem lett volna semmi ok s ennek lehetősége könnyen megengedhető, mert az *ä* és *ä* hangok képzése helye a lehető legközelebb esik egymáshoz.

Magáról az *ä* hangról, ezen *ä* hang elődjéről, valamint hosszú párjáról, az *ä*-ről, már csak kevés mondani valóm van. Általában véve elég ritkán hallható, jóval ritkábban mint Hal-nágyon (vö. NyK. XXXI. 377, 379) s úgy látszik a megyének inkább csak északi és keleti vidékein, a nélkül azonban, hogy földrajzi határaitól valami határozottabbat állíthatnék. Sűrűbben csak a *támplom, tá, nám* és *nä* szavakban ejtik. Más szavakban csak elvétve, itt-ott észlelhető és minden esetben váltakozhatik a rendes nyílt *e*-vel. Ebből egyúttal arra is következtethetünk, hogy belőle keletkezett *e > ä* hangváltozás útján. A hosszú *ä*-t csak az egy *gyármök* vagy *gyármök* szóban figyeltem meg néhányszor.

Már jóval több mondani valóm volna az udvarhelymegyei kettőshangzók használatáról. De minthogy e fontos kérdés részletesebb tárgyalást is érdemelne, a melynek teljes anyaga azonban jelenleg még nincsen birtokomban s minthogy ezzel kapcsolatban még több más dologról is szólni szeretnék, azért mindezt fenntartva magamnak egy későbbi tanulmány számára, egyelőre csak a következőknek rövid közlésére szorítkozom.

Az *ëi, öü, öü* kettőshangzók Udvarhely megye egész területén hallhatók. Középe táján és észak-keleti szélén még teljes erejükben dívnek, a délnyugati széleken fekvő községekben azonban már nagyon ritkulnak. E tájon tehát ú. l. már kihalóban van a diftongizálás. Hangtörténeti szerepükre nézve bizonyos, hogy általában a nyíltabb eredetű *é, ó, ő* hangok helyén állanak (s nem a zártabbak helyén, a hogyan STEUER állította), de feltűnő, hogy igen sokszor hallhatók (különösen az *ëi*)

olyan szavakban is, a melyekben eddigi tudomásunk szerint zártabb eredetű hang van, egyszer-másszor meg viszont nem ejtenek kettőshangzót ott, a hol az *é* nyiltabb eredetű. Minthogy ma még nem tudnám pontosan felsorolni és külön-külön csoportosítani az összes eseteket, a melyekben a hosszú *é, ó, ő* hangokat vagy a megfelelő kettőshangzókat ejtik, azért egyelőre épen csak megemlítem e tetemesnek lászó eltérést. S szintén csak megemlítem egészen röviden azt is, hogy az *éj* sokszor széles *ê*-vé fejlődött tovább, pl. *ên, jêg, kêt, hêt, rêték, csürkék* stb. s hogy az *ôu* kettőshangzónak hangsúlyos szótagban *au* vagy *aw* mellékalakja is van, pl. *sau jay, tau, vaüt* vagy *vaot, bautos* vagy *baotos* (boltos), stb. Sőt néhány Tibódról való adatban (a biztos megfigyelés jeléül kétszer aláhúzva) hosszú *â*-val is találom ezt jegyzeteimben megjelölve.

A magánhangzók törvényszerű változásai sorában még egy jelenségről kell szólnom, t. i. a liquidák előtt álló magánhangzók meghosszabodásáról. E jelenséget is, mint annyi mást, KRIZA észlelte és ismertette legelőbb. Az övé tehát az érdem, hogy ráirányította a nyelvészek figyelmét, de ugyancsak az ő tekintélye egyszersmind az oka annak is, hogy ma sem ismerjük még a maga igaz valójában. Minthogy e jelenség meglehetősen bonyolult és Erdély más-más vidékein nyelvtörténeti fejlődésének különböző fokozatain észlelhető, azért legczélszerűbb lesz, ha ezen történeti fejlődése rendjén igyekezzünk megismerkedni előbb a magánhangzók, aztán a liquidákön végbement változásokkal.

A hol csak megfordultam eddig az egykori Székely-földön és a vele határos magyar területeken, mindenütt észlelhető volt a liquidáknak e nyújtó hatása. Több más magyar nyelvjárásból is közölték már e sajátságot, sőt ZOLNAI valószínűvé tette (Nyr. XII. 327), hogy a régi nyelvben is általános volt. Éppen azért igen régi nyelvállapot megőrzésének kell tartanunk azt, hogy az erdélyi magyar nyelvterületnek egy kis pontján, a szebenvármegyei szakadátai nyelvjárászigetben még máig is ilyen ejtés hallható: *volt, volna, zöld, föld, tiltani, falba, erdő* stb.

Ezen kétségtelenül eredetinek vehető nyelvállapot továbbfejlődésének első fokozata az, hogy a magánhangzó megnyúlik, ha vele egy szótagba tartozó *l, r, j* következik utána. Pl. *mé csált meg és nem csalom még; mikór vót? és mikor a...*

zsëndészég (< *zsëndéjszég*) és *zsëndéjés*. A magánhangzó megnyúlásának ezen törvényszerű korlátját, t. i. a liquidának és a megelőző magánhangzónak ugyanegy szótagba való tartozásának föltételét, KRIZA még nem vette észre. Ezt először KUNOSS állapította meg (Nyr. XII. 116), de utána (lehet hogy függetlenül tőle) megemlíti már STEUER is (Sz. NyH. 10 és Nyr. XXII. 214). Azon további korlátozást azonban, hogy a magánhangzó még akkor is megőrzi rövidségét, ha geminált *ll* következik utána, nemcsak KRIZA, hanem még STEUER és ERDÉLYI sem vették észre. Már pedig a Székelyföldön (s alighanem másutt is) ez határozottan így van. Mikor ezt ERDÉLYINEK a háromszéki nyelvjárásról írott értekezése bírálatában (NyK. XXXVII. 321) néhány példa (egyebek közt: *szöllő*) kíséretében megemlítettem, ERDÉLYI erre mindössze csak annyit válaszolt, hogy: «a szöllő *szöllő* — és nem úgy mint ő [már mint én] jelöli a Nyr. 1907 szept. füzetében is!» (NyK. XXXVII. 331). Ez ugyan az egész hangtani jelenségnek nagyon is óvatos czáfolása, de a czáfolás még ebben az egyetlen egy megkoczkáztatott esetben is — «minden alapot nélkülöz», mert a *szöllő* szónak ezt a rövid *ö*-vel való ejtését nem egyszer, de talán százszor is megfigyeltem Brassóban is, meg mindenfelé a Székelyföldön is, és megfigyelheti éppen így akárki más is, csak legyen hozzá kedve és képessége. A geminált *ll* előtt álló magánhangzóra vonatkozó, i. h. már említett példák bizonyító erejét udvarhelymegyei jegyzeteimből most még a következő adatokkal támogathatom: *fillér*, *pazillás* (pazarlás), *ítillet*; *süllög*, *bücsülletős*, *kakas-üllő*; *ullet* (< úgy lehet, határozószó, a. m. talán), *dulló* (szolgabíró) *hullott*, *kinyullott*; *pülleködik*, *füllebezni*; *öllen* (örölni), *szöllő*, *böllér*, *völlöget*, *tölleszt*, *töllem*, *tölled* stb., *belöllem*, *belölled* stb. *Küköllő*, *vetöllő*, *lehöllet*; *kollatójja*, *olló*, *kecskolló*; *ellopták*, *étellel*; *hallám* (< *hadd lám*), *hallottam*, *fülem hallattyára*; *vállás*, *nyilállás*.*) A föltétlenül hiteles adatoknak e hosszú sora ellen azt hiszem hiába való a pusztá tagadás. Kiderül belőlük, hogy bármilyen nyelvállású és akár hangsúlyos, akár hangsúlytalan helyzetben van a magánhangzó, az ilyenkor mindig csak rövid. S minthogy az *ügy*

*) Különösen tanulságosak ez utóbbi állandóan rövid *a*-val ejtett alakok az *álmát*, *lákadálmat*-félékkel szemben.

léhet > ullet, súrlás > sullás, tölem > töllem stb. példája a geminált *ll*-nek valóságos hangrövidítő hatásáról tanuskodik, föltehetjük, hogy más esetekben az eredeti rövidség megőrzése is ugyancsak ennek az *ll*-nek tulajdonítandó.*)

Mikor ERDÉLYI említett értekezésének bírálatában (i. h. 321.) a geminált *ll*-nek a megelőző magánhangzóra gyakorolt hatásáról szóltam, akkor megjegyeztem azt is, hogy ugyanilyen *r*-nek *s* *j*-nek és az előttük álló magánhangzónak viszonyát még nem volt alkalmam eléggé megfigyelni *s* azért e tekintetben tartózkodtam bármely vélemény nyilvánításától. A legutóbbi két nyáron végzett udvarhelymegyei tanulmányútjaim folyamán tehát különösebben érdeklődtem ez iránt és sikerült legelőször is megállapítanom azt, hogy a geminált *jj* előtt álló magánhangzó igenis megnyúlik. Tehát pl. *kűjjet* (kívül, de *kűjel* is), *űjjos*, *űjje meg*, *pőrűjjetök*, *kollátűjja* (korlátolja), *bűjjál*, *hűjjél* stb. A geminált *rr* előtti magánhangzó is megnyúlik (csak egyszer észleltem *varrottam* és egyszer indulatos beszédben az *örrökké* ejtést) pl. *bárró* (balról), *várrani*, *szérre* (rendre, sorban) *kérrég* (a m. kerregő, nyöszörgő, hangot ad; tyukról), *ökörre* stb. De talán még gyakoribb az az eset, hogy az *rr* ilyenkor megrövidül és elveszti gemináltságát pl. *éccére* vagy *éccére* (egyszerre), *órom*, *órod*, *fórás*, *fóró*, *mikóra*, *ère*, *ára*, *várott tálpú*.**) A fejlődés

*) A köznyelvi *szöllő*vel vagy *szőlő*vel szemben a székely *szöllő* valószínűleg szintén eredetibb nyelvállapotot őrzött meg. Vö. *Edelemes* szn. és *ellik*, *hadlaua* > *hallá*, *vadlani* > *vallani*, *üdleni* > *ülteni*, szl. *vidla* > *villa*, szl.-ol. *sidla* > hétf. csángó *silla*: ár és így tör. **jidlak* > m. **szödlő* > szék. *szöllő*. (Nyr. XXXII. 233, MNy. III, 358 és MELICH szíves közl.)

**) A geminátáknak a megelőző magánhangzóra gyakorolt hatását érdemes volna tüzetesebben is megvizsgálni, mert feltűnő pl. az, hogy *s*-hez és *zs*-hez assimilálódott *l*, *r* előtt már ismét rövid a magánhangzó, pl. *tussó*, *kossó*, *nyessen*, *Pézzsi* (Erzsi), *a dèzzsiek* (derzsiek), *pözss* (pörzs, Vadr. 552. Ez utóbbi adatnak helyességében különben kételkedem egy kissé. Alighanem csak KRIZA vonta el a *pözssól*, *mökpözssól*-ből). Megjegyzendő, hogy KRIZA szerint ú. l. geminált *jj* is megrövidülne. Vö. «*áj*j ... inkább terpedten hangzik: *á'j*; *száj*j le = *szá'j* le; *hejj* = *hèj*; *hejjètt* = *hèjètt*; *hujjatok* = *hùjatok*; *teljes* (az irodalmi nyelvben) = *tèjes* (közönségesebben csakugyan *tejes* mind Háromszéken, mind Kfszéken).» (Vadr. 551).

menete tehát ebben az esetben a következő volt: rövid voc. + *rr*, hosszú voc. + *rr*, hosszú voc. + *r*.

Arra a kérdésre, hogy miért gyakorolnak a liquidák a megelőző magánhangzóra nyújtó hatást, eddig tudtommal csak BALASSA próbált felelni, még pedig a következőképen: «A két folyékony mássalhangzó (vagyis zöngehangok) *l*, *r* és a félhangzónak nevezhető *j*, miután erősen zöngés természetüknél fogva legjobban hasonlítanak a magánhangzókhoz, majdnem diphthongusnak nevezhető kapcsolatot alkotnak velük és a hosszú magánhangzókat különben is kedvelő vidékek az ily helyzetben álló rövid magánhangzókat megnyújtják.» (Magy. Nyelvj. 116.) Én ezt a magyarázatot több oknál fogva nem tartom elég valószínűnek s inkább GOMBOCZNAK a magyar hangok időtartamának vizsgálata körül végzett kutatásaiban vélek az igazi okra nézve némi útmutatást találni. Az ő kísérleti vizsgálatai ugyanis (vö. Nyelvtud. II. 96. l.-jén közölt táblázat) kiderítették azt, hogy a magyar nyelv rövid magánhangzói már a köznyelvben is leghosszabbak nasalisok és liquidák előtt. Igaz, hogy ez még csak egy puszta ténynek megállapítása, a mely egymagában még nem ad semminemű felvilágosítást e ténynek hangphysiologiai okáról, de föltehetjük, hogy ez az előttem egyelőre ismeretlen ok némely nyelvjárásban (így a székelyben is) erősebben működött, mint a köznyelvben s így észrevehetőbbé vált a liquidák nyújtó hatása.*) A geminátáknak a megelőző magánhangzóra gyakorolt különböző hatása tekintetében Gombocz vizsgálatainak eddig közölt eredményei még nem adnak semmiféle útbaigazítást.

Áttérhetünk már most annak a második kérdésnek tisztázására, hogy milyen a liquidák előtti magánhangzók időtartama és nyelvéllása.

Megemlítettem már, hogy KRIZA még nem szól a liquidatióknak e kezdő fokáról s hogy ezt nyelvészeti irodalmunkban KUNOSS ismertette először (Nyr. XII. 113). Ő a liquidák előtti magánhangzók időtartamát, még nem határozza meg közelebb-

* De viszont felmerülhetne itt az a jogos kérdés is, hogy miért erősödött ez a hatás csak a liquidáknál és miért nem a nasalisoknál is?

ről, hanem csak annyit mond róluk, hogy megnyúlnak. Csak egész általánosságban megnyúlásról beszél STEUER is korábbi dolgozataiban, de addigi hangtani kutatásait mintegy megrostáló és összefoglaló utolsó értekezésében már azt mondja, hogy az ilyenek csak félig hosszúak, tehát valamivel rövidebbek, mint a köznyelvi hosszú magánhangzók (Nyr. XXII. 298). Ugyanezt mondja ő utána ERDÉLYI is. (Szerinte ugyanis csak «pótlónyújtás» esetén áll teljes hosszú magánhangzó). Én azonban hosszás figyelgetés után arra a meggyőződésre jutottam, hogy egyik vélemény se helyes, mert hangsúlyos szótagban, legalább ma, mindig a köznyelvi teljes hosszúságra nyúlik meg a liquidák előtti rövid magánhangzó, hangsúlytalan szótagban azonban gyakran ú. l. valóban csak félig hosszú az ilyen magánhangzó. (Vö. NyK. XXXVII. 322.) *

A liquidált magánhangzók minőségéről is eltérő az eddigi írók véleménye. KUNOSS azt mondja, hogy az *a*, *e*, *o* és *ö*-ből (az *ë* tudvalevőleg hiányzik a debreczeni nyelvjárából, a melyre KUNOSS megfigyeléseit alapítja) széles, az *i*, *ü*, *u*-ból pedig szűk ejtésű hosszú hangzó lesz (Nyr. XII. 116).** STEUER eleinte azt állította, hogy minden liquidált magánhangzóból széles ejtésű hosszú hang lesz, de utóbb ú. l. észrevette KUNOSS megszorítását, mert később ő is odamódosítja állítását, hogy *l*, *r*, *j* előtt mindig csak a rendes szűk ejtésű hosszú *i*, *ü*, *u* hangok keletkeznek (Nyr. XXII. 302.) Hogy mi a véleménye ebben a tekintetben ERDÉLYINEK (vö. NyK. XXXVI. 325 s. köv. l.), azt igen nehéz pontosan megállapítani. Egy cseppet sem világos magyarázatai, majd egy csomóban közölt, majd meg az egyes tájszólások leírásánál elszórt példái, de leginkább csak hangjelölése alapján hosszás fejtörés után a következőket sikerült megsejte-

*) WICHMANN a moldvai csángó nyelvjárásról írott két értekezésében (Nyr. XXXVII. és MNy. IV.) szintén csak félig hosszúnak jelöli *e* magánhangzókat hangsúlyos szótagban is. Lehet, hogy ott, egy könnyen feltehető régibb nyelvallapot megőrzésekképpen csakugyan ilyenek, de a Székelyföldön az én legjobb meggyőződésem szerint úgy áll a dolog, a hogy fennebb előadtam. Megjegyzem különben, hogy WICHMANN még geminált *ll* előtt is ilyen félig való hosszúságot jelöl.

***) Példái között azonban ilyen jelölést is találunk: *dij*, *szij*, *szürke*, *fürge*, *fül*, *sül* stb.!

nem. Szerinte a liquidák előtt minden magánhangzó lehet széles ejtéstű, pl. *báj, hêjj, gondól, kôrte* XXXVI. 326, *fêcsérêl* 329, *fedâl* 331, (ez tehát Steuer régibb álláspontja; KUNOSSnak és STEUERnek az *í, ú, ú*-ra vonatkozó megszorítása ú. l. elkerülte figyelmét), de lehet szűk ejtésű is, pl. *gyümölcs, dôjt, rójt, kigondól* 328, *bór* XXXVII. 331, csakhogy mikor az egyik és mikor a másik, azt nem árulja el. Széles ejtést jelöl pótlónyújtás esetén is: *ára, szõ* [t. i. > *szõv] XXXVI. 326, *ával** 325, de ugyancsak pótlónyújtás esetén jelöl szűk ejtést is: *túsó, tanúsz* [?] *kúsó, kerúsz* [?] 327, *vót, tód, zöd, föd* 328 s ez esetben is az olvasóra bízva annak kitalálását, hogy mikor ilyen és mikor olyan az ejtés.

E különböző állításokkal szemben az én véleményem a következő.

A felső nyelvallású magánhangzókról már KUNOSS és STEUER is elismerték, hogy ezek a liquidák előtt is mindig szűk ejtésűek s én ebben a tekintetben teljesen az ő nézetükön vagyok, tehát azt állítom, hogy *fedâl*-féle ejtés a Székelyföldön sohasem hallható. Az alsó nyelvallásúaknak, az *a, e*-nek liquidák előtt megnyúlt alakjai, pl. *fâlba akárnak, ájtó, êlmént, kêrbe, mëgvêrték felêjtette* stb., épen olyanok, mint a köznyelvi *ára, ère, mère*. Már pedig ezekben az *â, ê* határozottan szűk ejtésű hosszú hang.***) De már a középső nyelvallásúak ily úton megnyúlt alakjainak kérdése kissé másképen áll.

*) Ez ugyanis ERDÉLYI szerint pótlónyújtásos székely alak! Szerintem azonban se nem székely, se nem pótlónyújtás. Ha léteznék, akkor csak az *a* mutató elemből származó székely *aval*-ból keletkezhetett volna, nem pedig az ott ismeretlen köznyelvi *avval*-ból. Tehát legfeljebb hangsúly következtében való megnyúlásról, de nem pótlónyújtásról lehetne szó.

**) Erről könnyen meggyőződhetünk, ha többször egymásután kiejtjük az *ára* vagy *ère* szót s azután lassanként kihagyjuk az *r*-et. Így közvetlenül egymásután ejtve az *â-a. ê-e* hangokat, izomérzetünk rögtön elárulja, hogy e két hang között nemcsak időtartambeli különbség van, hanem hogy az elsónél a nyelv hátának középső része valamivel magasabbra emelkedik, mint a másodiknál. A székely *fâlba, kêrbe* szavakkal végezve e kísérletet, kiderül, hogy a liquidált *â, ê* is szűk, nem pedig széles ejtésű hang.

Hogy a *szérte, éccérre, fêlmënt, pèrêlnek*-féle esetekben széles *ê* hangot ejtenek, azt észrevettem mindjárt akkor, mikor a székely nyelvjárásokkal foglalkozni kezdtem, és ilyen esetekben sohasem is jelöltem mást, mint *ê-t*. Az *o, ö*-ből azonban az én meggyőződésem szerint szűk *ó, ő* lesz. Bizonyos vagyok benne, mert számtalanszor figyelgettem az ilyen eseteket, hogy az *órvos. fôrgott, ôrdög, tôtôget* stb., székely ejtésében az első magánhangzó szűk. Ilyen rendesen még hangsúlytalan szótagban is, de megengedem, hogy ilyen helyzetben (bár elég ritkán s úgy látszik éppen a félig való hosszúsággal kapcsolatban) hallható néha félig hosszú széles ejtésű *ô ô* is.*) Hogy nyelvtörténetileg hogyan viszonylanak egymáshoz a hangállapotnak e különböző fokai, arról alább szólok.

A liquidatio jelenségének ezen első fejlődési foka, a melyet az eddigiekben meghatározni igyekeztem, ma már nincsen meg sehol a Székelyföldön, mert még ott is, a hol legkezdetelegesebb állapotban van, tehát Csík, Háromszék és Brassó megyékben és Udvarhely megye dél-keleti sarkában, már kiesik bizonyos esetekben az *l*. Azon szavak, a melyekben az *l* állandóan kimarad a következők: *küd, túsó* (de *tussó* is); *föd, zöd, köt* (kelt és költ), *tôt* (tölt), *ôt, ôtözik, nyóc, póc, ócsó, fôt, fód, fódóz, tód, tódózgat, ód, ódóz, ódal, ót, vót, vóna, mékhót; ágya* (áldja, Vadr. 551), *mána, páca, áruha* (gyermekes állkendője,

*) A háromszéki nyelvjárás bírálatában ERDÉLYVEL szemben azt mondtam, hogy «a Székelyföldön nincs más közhasználatú széles ejtésű hosszú hangzó, mint az *ê*-nek hosszú párja.» (NyK. XXXII. 323.) Erre ő a következőt válaszolja: «Tehát affélék is, mint *gôrbe* és *gödôrbe* liquidált alakok is, úgy ejtőd-nének szerinte [már t. i. szerintem] nemde Alsósepsiben, mint Budapesten a *kôr*, a «*kôrút*»-ban és «*kôruti* villamos»-ban? Persze, ha csak papiroson kell ezeket eredeztetnünk és ejtenünk, könnyű; de mást mond ott lent az élet: *gôrbe, gödôrbe*.» (U. o. 331.) A papiroson ejtett hang ugyan nagyon érdekes lehet, de még érdekesebb az, hogy ERDÉLYI, csakhogy engem czáfolhasson, leczáfolja a saját maga korábbi állítását is, hogy: «itt [t. i. Alsósepsiben!] ezek is szűk ejtésűek mindig... Pl. *kigondól...*, *rójt...*, *gyümölcs, dőjt...* stb.» (XXXVI. 328.) Ilyenek még ugyancsak ő nála: *zérgettyü* 330, *gyértya, embér* 331).

pártedli), *kiát, félvát.**) (Elmaradoz azonban az *l* ezen állandó eseteken kívül néha már némely más szóban is). Ezekből az adatokból arra lehet következtetni, hogy az *l* legelőbb olyan tőszótagokban kezdett kiesni, melyekben vele egy szótagba tartozó *d* vagy *t* következett utána, pl. *küd, kücc, küdnek, föld, föltre, földben, vót*; a belső analogia hatása alatt aztán csakhamar olyan esetekbe is átterjedt az *l* nélküli alak, a melyekben *e* hangtani föltétel hiányzott, pl. *küdi, küdöm, földön, földes, vótam, vótál, vóna*; végül elégséges volt kieséséhez egymagára a hangsúlyos magánhangzó után való helyzete is, pl. *túsó, mána*. Ilyen fokon keletkezhetett az a *szógál* alak is, melyet a Háromszék megyei Szászfaluban hallottam (Nyr. XXXVI. 326), sőt Erdélyi még olyan adatokat is közöl Háromszék területéről, a melyekben már hangsúlytalan helyzetben is kiesik az *l*: *tanúsz, kerúsz* (NyK. XXXVI. 327).**)

A liquida kiesésében mutatkozó ezen fokozatosság különben nemcsak az *l*-re vonatkozik, hanem általános érvényű szabály, s az *r, j*-re való érvényessége csak azért maradt eddig észrevétlen, mert kevés ilyen eset van, a melyben megnyilvánulhat. Azt tapasztaljuk pl., hogy a valamivel régibb *lőjt* (lejt) ma már az egész keleti székelységben is *lőt* (ú. l. a *gyút, gyűt, nyút-félék* is ilyenek) s hogy *mert*-ből és *mért*-ből is már *met*,

*) Néhány esetben, ú. l. mindig csak jelentésmegoszlással kapcsolatban, más irányban történt a fejlődés. Pl. *mëkhót* (mint állitmány), de *hótt* embër; *mëktöti* a poharat, de a pohár *mëktött*; *ëlköti* a pénzt, de *járt-kött* (világlátott) fejeznép; *fëlöti* a ruháját, de *ëggy ötteje*; *fëlvátani* a pénzt, de *váttig* folyton, egyre). Azt hiszem, hogy még más ilyen kettős fejlődésű példák is vannak, de még nem tudtam őket összeállítani. Más esetekben meg ú. l. *lt > jt > tt* fejlődés is történt. Pl. *fëlt > fëjt > fëtti*.

***) Én Háromszék területén sohasem vettem észre az *l*-nek ilyen esetekben való elmaradását, de azért természetesen még nem állítom, hogy ERDÉLYNEK ezen adatai föltétlenül hibásak, mert lehetséges, hogy legelső nyomai a fejlődés azon további tokának, a melyet *e* jelenség Udvarhely megyében már csakugyan el is ért. Ő azonban az én jóval valószínűbb, mert hangsúlyos helyzetű *szógál* közlésemre (s még néhány másra, a melyeket vagy nem hallott, vagy nem vett észre) debreczeni módon egyszerűen azt mondja, hogy — hiba! (Vö. NyK. XXXVIII. 189).

mét (*mett*, *métt* is) lett. A további szótagokban, hangsúlytalan helyzetben, még megőrzi a keleti székely nyelvjárás az *r*, *j*-t (csak az *-ért* ragban marad el mindenütt az *r*, de nyilván csak a *mét* hatása alatt). Ez tehát a mellett szól, a minék alább még egyéb bizonyítékát is látni fogjuk, hogy a liquidatio folyamata az *l*-es szótagokban kezdődött s csak később terjedt át az *r*-es és *j*-s szótagokra is.

Az *l* kiesésének módjára nézve STEUERnek az a véleménye, hogy előbb redukálódott s csak azután tűnt el teljesen. Azt állítja nevezetesen, hogy «a pótlónyújtásos *ê*, *ô*, *ô*... a székelység nagy részében még ma is *ê^e*, *ô^e*, *ô^e* alakban járatosak.» (Nyr. XXII. 302.)

Magát, a magyarázatnak e módját, a melyet az előbb mondottak alapján természetesen az *r* és *j* kiesésére is alkalmaznunk kellene, nem lehet föltétlenül helyteleníteni, mert hangphysiologiai lehetetlenség nincsen benne. A nehézség csak az, hogy helyességét nem lehet ténybeli adatokkal támogatni. Én ugyanis kénytelen vagyok STEUERnek azon állítását, hogy a székelységben ilyen redukált *l*-es *vólt*, *föld*, *fëlmënt*-féle ejtések még ma is hallhatók, legalább a hangsúlyos szótagra nézve, a meghatározottabban tagadni. Hangsúlytalan szótagban, a hol pedig a székelység nagy részében épen a mi időnkben van elmaradóban az *l*, *r*, *j* sem vettem észre soha ilyen átmeneti reduciót, bár másrésről meg kell engednem azt is, hogy miután Steuernek e feltevéséről csak mostanában szereztem tudomást, talán el is kerülhette figyelmemet e jelenség éppen azért, mert nem is gondoltam rá s így a helyszínén nem figyeltem rá különösképpen. Meg is engedve azonban ez eshetőséget, végeredményben ma mégis hajlandóbb vagyok azt hinni, hogy a liquidák egyszerre, minden átmenet nélkül estek ki.

Ilyen állapotban van tehát ma a liquidatio folyamata az egész keleti székelységben, és még Udvarhely megyében is egészen a községek e soráig: Oláhfalva, Márófalva, Fenyéd, Betlenfalva, Lengyelfalva (Székelyudvarhelyt és a vele egyesített Szombatfalvát és Felsősiményfalvát ugyanis, mint városi keveréknyelvjárást, figyelmem kívül hagyom), Farczád, Hodgya, Bika-falva, Bögöz, Magyarós, Nagyalambfalva (a közbeneső Magyarfeleknek oláh a lakossága) és Szederjes. E községekben és Ud-

varhely megyének tőlük északra és nyugatra fekvő többi községeiben már jóval előbbre haladott a liquidatio folyamata.

A politikai és földrajzi viszonyok szempontjából hasonlítva össze e kétféle területet, azt találjuk, hogy a liquidationak gyöngébb foka az egész homoródi járásban és az udvarhelyi járásnak vele szomszédos községeiben, erősebb foka pedig e járásnak többi községeiben és az egész keresztúri járásban dívik. Ebből tehát arra következtethetünk, hogy az erdélyi nyelvjárások liquidatiós jelenségei szintén az egykori Keresztúr-fiszék területén keletkeztek, épen úgy mint az *ö-zés*, s hogy innen terjedtek ki lassanként minden irányban. A liquidatio kezdetlegesebb alakja ma már messzire túlterjedt nemcsak a keresztúri járás, hanem Udvarhely megye határain is, fejlődöttebb foka azonban még csak azon vidék felé, a melynek lakosságával a Keresztúr-fiszék lakossága sűrűbben érintkezett. A Magyarós és Székelyudvarhely közötti részen még csak a Nagyküküllő jobb partjáig terjedő községeket tudta meghódítani, de Székelyudvarhely fölött már a Nagyküküllő bal partjára is áthatolt, mert Betlenfalván, Fenyéden, Máréfalván és a két Oláhfaluban is érvényesül. Érdekes különösen Kápolnás- és Szentegyházás- Oláhfalu esete, mert ezek már a Homoród völgyében fekszenek s még sem beszélnek a homoródi nyelvjárást. Nyilvánvaló tehát, hogy első telepeseik nem Lövete felől, hanem egy jökora hegygerinczen át Máréfalva, Fenyéd, Zetelaka felől kerültek mai lakóhelyükre.

Udvarhely vármegye községeinek imént megnevezett sorától keletre, a mint azt fennebb részletesen kifejtettem, következetesen kimarad az *l* (*r*, *j*) olyan hangsúlyos tőszótagokban, melyekben még *d* vagy *t* következett utána és néha még olyanokban is, melyekben szótag végén állott (túsó, mána stb.) de soha el nem marad a tőszó végéről. (Pl. *halsz*, *háltok*, *hál-uak*, *tanólsz*, *tanóltok*, *tanólnak* stb. Az egyedüli kivétel Erdélyinek az alsósepsi nyelvjárásból közült *tanúsz*, *kerúsz* ejtése volna.) De már a Nagyküküllőhöz közeledve észrevesszük, hogy az *l* kezd néha más esetekben is elmaradozni. Mind gyakoribb már elmaradása a hangsúlyos szótagban, pl. *títva*, *tították*, *szíva* (Derzs), *béső* (Miklósfalva), *szógál* (u. o. Árvátfalva, Felsőboldogasszonyfalva), *gyíkös*, *dógodra* (Décsfalva), sőt elmarad már szótó végén is egyszerű-másszor, pl. *kötére való* (Agyagfalva), *tisztöte*

(Felsőboldogasszonyfalva), *fórdúnak*, *kapáni* (Óczfalva). Az udvarhelyi járásnak többi részében és az egész keresztúri járásban aztán már százával lehet megfigyelni az *l* elmaradásának mindenféle eseteit. Adataimnak óriási számából álljon itt mutatóba e néhány: *mögnýt*, *lepisíte*, *ütetés*, *süt*, *vénúve*, *pézn nélkül*, *múltkor*, *nyútak*, *búsútam*, *ének*, *beszét*, *fét*, *néküt* (< *nélkül), *énekőnek*, *mi löte* (lelte), *dőnek*, *mögöték*, *kaszanyére*, *ásó*, *aszáni*, *hát*, *hának*, *csináta*, *ámát*, *kaszátak* | *kerü*, *éterü*, *úgy ütte árcú*, *hogy...*, *fördü*, *mögyavú*, *hëjbő visszajö*, *ërö monták*, *fő nem kőtek*, *attó mégis*, *házábó jött ki*, *hó van*, *hattó sem*, *mëny é*, *kej é tőlem* (távozz), *rëggë*, *këzzë fokta*, *ëty hëtnë tovább*, *közë van*, *ákuszom*, *ászëg*, *nem há meg*, *halámádár*, *annál a házná*, *több hármincná*, *mi csiná?* Kiesik természetesen az az *l* is, a mely etimologiailag *ll* helyett állott, pl. *húnak* (hullnak), *nem ké* (kell), *hágat*, *nem áhatom*, *száni*. (Azt hiszem fölösleges külön kiemelnem, hogy bármilyen előrehaladott állapotban van is e vidéken a liquidatio folyamata, hallható azért még közben-közben itt is szótagzáró *l*. Elég gyakran jegyeztem fel pl. ilyeneket: *kápálni*, *énekölnek* stb.)

Az *r* és *j* kiesésére vonatkozólag mindössze a következő adatok állanak rendelkezésemre (nagy részük természetesen többszörösen is följegyezve): *csükért* (Vadr. 552), *ëccë-máccë*, *sokszé*, *hánszé*, *azé*, *mé*, *gyapjué*, *ez a két* (kert) *a fiamé*, *kéte* (kérte), *embének*, *këccö másoccó*, *jókó*, *akkó*, *mikó*, *ijenkö*, *mindonkö* (Vadr. u. o.), *máccó* (u. o.), *ósó* (orsó, u. o.), *hás* (u. o.), *immá*, *krájcát*, *pógának*, *akâ* (akár, < szék. akar), *hamâ*, *më* (u. o.); *búkál*, *zsëndé*, *zsëndészëg*, *elét* (elejt) *az asztászëre* (a.-szélre, < szék. szëjre), *Gergé*, *Gergö* (Gergely), *töngö* (tengely), *métö* (métel, u. o. 551).

Ezen aránylag csekélyszámú példákból is kiderül, hogy az *l* és az *r*, *j* kiesésének föltételei között megvan a teljes párhuzamosság. Pl. *töt* (tölt, vö. telik) és *két* (kert), *elét* (elejt); *beszëtek* és *pógának*, *asztászëre*; *halámádár* és *csükért*, *zsëndészëg* stb. Bizonyos azonban, hogy az *l* kiesése általában véve sokkal gyakoribb, mint az *r*, *j*-é. Az ilyen esetek pl., mint *két*, *kéte*, *embének*, *krájcát*, *pógának* mindenestre jóval ritkábban hallhatók, mint a megfelelő *r*-es alakok. Egészében véve azt a benyomást nyertem, hogy legmesszibbre haladt a liquidatio az *l* esetében, kevésbé fejlődött az *r*-nél és talán legkevésbé a *j*-nél. Ilyen esetekben pl., mint *ájtó*, *osztájba*, *ëfelëjtötte*, *tójnak*, *fójnak*, *bój-*

gat stb. sohasem marad el a *j*.) Érdekesen szemlélteti az *l*, *r*, *j* elmaradásának ezen sorrendjét e két följegyzésem: *hálámádr* és *krájcát*. Az elsőben a szótagzáró *l* már kiesett, de az *r* még megvan, a másodikban az *r* már kiesett, de a *j* még megvan. Végleges ítéletet a sorrendre nézve azonban természetesen csak akkor lehetne mondani, ha valaki a keresztúri járásban és az udvarhelyinek észak-nyugati részében még tüzetesebben tanulmányozná e jelenséget és összegyűjtené az összes idevonatkozó adatokat.

E ponttal kapcsolatban meg akarom még említeni, hogy az *r* (*l*, *j*) szabály szerint csak akkor esik ugyan ki, ha megelőző magánhangzójával egy szótagba tartozik, de kivételesen akad már olyan eset is, hogy szótagkezdő helyzetben is elmarad. Pl. *mikó idejöttem* (Rugonfalva, szabály szerint: *mikoridejöttem*), *hamâ évitte* (Oroszhegy). Az ilyenek nyilván a fejlődés egy újabb, csak most kezdődő fokozatának előhírnökei s bizonyára a szabályszerű *mikó béjöttem*, *hamâ bévitte*-félék hatása alatt keletkeztek. Sőt arra is van eset, hogy ilyenkor, a hiátus eltüntetése végett, az *r*-en kívül még a megelőző magánhangzó is elmarad: *akk úgy lebetegödött, hogy...* (Medesér).

Hogy a szóvégi liquida kiesése a fejlődésnek csak későbbi fokán állott be, az általánosan elfogadott vélemény. Hogy miért tartotta magát ilyen helyzetben tovább, mint a szó belsejében, azt is megmagyarázta már teljesen kielégítő módon BALASSA. «Első sorban oly esetekben maradhat csak el az *l*, a hol nincs külön functiója, mint pl. a szó belsejében; míg a szó végén és a ragokban sokkal fontosabb és jelentősebb, semhogy oly könnyen elmaradhatna. Ez az oka annak, hogy mindenütt előbb maradt el a szó belsejében lévő *l*, mint a szó végén álló *s* minden egyes nyelvjárásunk ma is egy fokkal hátrább áll a szóvégi *l* elhagyására nézve, mint a szó belsejében álló *l* t illetőleg. A szóvégi *l* megőrzését elősegíti az is, hogy gyakran magánhang-

*) Figyelembe kell venni természetesen azt is, hogy ilyenkor tulajdonképpen nem *j*-vel, hanem (etimologiatlanul *j* eredetű) *i*-s kettőshangzóval van dolgunk. De ez a körülmény maga nem lehet akadály, a mit a néhány *elét*, *zséndé*, *töngő*-féle példa bizonyít).

zóval kezdődő szó következik utána s így a szóvégi *l*-ből szótagkezdő mássalhangzó lesz.» (Magy. Nyelvj. 27—28.)

Áttérek már most azon kérdés tárgyalására, hogy milyen e vidéken a liquidák előtti magánhangzó.

KRIZA az ilyeneket tudvalevőleg (WASS JÓZSEF Dunántúli nyelvjárása alapján) *terpedt* magánhangzónak mondja. Hogy kellőképpen megvilágíthassam azt, hogy mit ért Kriza tulajdonképpen a *terpedt* magánhangzón, idéznem kell következő nyilatkozatait:

«jellemzi a keresztúrfiszéki népnyelvet a *terpedt* hangzók gyakori előfordulása, mit okoz az *l*-nek az utána következő mássalhangzó előtt való kihagyása, vagy elveszése, mely hangbeli kár csakugyan haszonba menyen, a mennyiben az *l* előtt álló önhangzót *terpedtté*, úgy szólván terhessé teszi.» (Vadr. 551.) «Ez a palóczos *terpedtség*... illető székely népünk szájában minden önhangzóra kiterjed, természetesen nem épen oly érezhetőleg mint a rövidéknél, pl. *áma* = alma; *csiná'na* = csinálna; *ész* = első; *besze'ni* = beszélni; *ti'tnak* = tiltnak; *tanó'na* = tanólna; *gondóta* = gondolta; *indúnak* = indulnak; *törö'te* = törölte; *ü'nek* = ülnek. A háromszéki népnyelvben csak az egy *á'gya* = áldja szóban (*á'gya* meg az isten) érezhető egy kis *terpedés*, hogy az *ágya* (lectus ejus) szótól meg legyen különböztetve.» (U. o.) «Végül e pont alatt említtem meg a *jö* igét is, hol az *ö*-t mindig röviden hangoztatja az összes székely nép, mintha egy szálnyit időzne annak kiejtésében. Leginkább észlelhető ez a *jó'ni*, *jö'nek*-ben, mire több született székely ismerősömet figyelmzettetvén, nyelvérzékök azonnal is észrevette az *ö* hangzónak rövid, de némileg *terpedt* ejtésit. (U. o. 552.)

Megállapítható e nyilatkozataiból először is az, hogy Kriza nem vette észre, hogy már a még meglevő *l*, (*r*) is bizonyos változtatást okoz a megelőző magánhangzón, mert ő csak arról beszél, hogy az *l* kiestével válik «*terpedtté*» a magánhangzó. Megállapítható belőlük továbbá az, hogy szerinte ilyenkor nem a rövid, hanem még a hosszú magánhangzók is *terpednek* (pl. *csiná'na*, *besze'ni*, *tanó'ni* stb., *á'gya* és *ágya*!), ha nem is oly érezhetőleg, mint a rövidék. Abból végre, a mit a *jö* ige székely ejtéséről (egyébiránt egészen tévesen) mond, megállapítható, hogy szerinte a *terpedés* nem egyéb, mint a magánhangzónak (akár rövidnek, akár hosszúnak) némi kis megnyúlása.

STEUERnek ezen állítólagos terpedt hangzókról eleinte ez volt a véleménye:

A terpedt hangzók tulajdonképen a szűk ejtésű hosszú hangzóknak megfelelő széles ejtésű párjai, vagy pedig a szélesen ejtett rövid magánhangzóknak hosszú alakjai. E meghatározás szerint tehát a terpedtség nemcsak abban áll, hogy a rövid magánhangzó rákövetkező *l* *r* kiestével meghosszabbodik, nézetem szerint ez mellékes dolog; hanem az a lényeges, hogy *l*, *r* beolvadása következtében az illető hosszú magánhangzó széles ejtésű lesz. Hisz a székelységben az ilyen értelemben vett terpedés beállhat rövid és hosszú vocalison egyaránt (Sz. NyH. 9.).

Úgy látszik azonban, hogy csakhamar maga is belátta e magyarázatnak egészen téves voltát, mert a «terpedés» és «terpedt magánhangzók» kifejezését ezentúl észrevehetően kerüli a későbbi dolgozataiban már csak megnyúlásról beszél.

A terpedésnek olyan magyarázata, hogy a *csinád*, *beszé*, *mikó*, *jő-félék* esetében a magánhangzó a rendesnél valamicskével hosszabb *á*, *é*, *o*, *ö* (KRIZA), vagy hogy ilyenkor széles ejtésű *á*, *é*, *ó*, *ő* hangok keletkeznének (STEUER), egyaránt téves. Mert ha az *l*, *r*, *j* előtt már eredetileg is hosszú volt a magánhangzó, akkor ez a mássalhangzó kiesése után sem változik meg semmi tekintetben sem, ha pedig eredetileg rövid volt, akkor még a mássalhangzó kiesése előtt nyerte végleges alakját, a melyen a mássalhangzó kiesése már nem változtatott semmit. «Terpedés»-ről tehát sem egyik, sem másik esetben nem lehet szó.

A liquidált magánhangzó azonban itt, a liquidatio e fejlődöttebb fokának területén, legalább részben, mégis más, mint a keleti székelységben és Udvarhely megye délkeleti sarkában, mert itt mindig szűk ejtésű.

A liquidatio régebbi fokának tárgyalása alkalmával megmondtam, hogy a középső nyelvállású magánhangzók közül az *o*, *ö* mind az időtartam, mind a nyelv feszültsége tekintetében, az *ē* azonban csakis időtartam tekintetében változott meg. Ott tehát *ó*, *ő* és *ē* lett belőlük. Itt azonban már lépten-nyomon hallható ilyen ejtés: *fémént*, *féhínak*, *fétákárták*, *féső*, *ké* (kell), *restélné*, *csépenék*, *szérétek fél*, *rendéve*, *mit eszé?* *szérszám*, *sér*, *fértáj*, *embér*, *csébér*, *lesépérhették*, *Esztér*, *Pêtér*, *ëccé-máccé*, *keccé*, *sokszé*, *szászszé*, *hánszé* stb. Ez a sajátság azonban termé-

szetesen a területnek csak azon részében dívik, a hol a nyelv-járás még *ö-ző*, vagy a hol az *ö-zés*nek még csak kezdetlegesebb foka van meg. A keresztúri járásnak teljesen *ö-ző* részében ezek így hangzanak: *föhínak*, *fömönt* stb.

Ebből már most szerintem két tanulságot lehet levonni. Az egyik az, hogy jogos azon föltevés, hogy valamikor a liquidák előtti mai *ó*, *ö* szintén széles ejtéstű *ó*, *ö* volt, csakhogy ezeknek szűk ejtéstű *ó* *ö*-vé való válása már igen régen kezdődhetett, mert ma már mindenütt az egész Székelyföldön be van fejezve. (Legfeljebb hangsúlytalan szótagban hallható még itt-ott a keleti székelységben *ó* *ö*, ú. l. félig való hosszúsággal kapcsolatban.) Az *ê > é* változás ennél későbbben indulhatott meg, mert még csak Udvarhely megye észak-nyugati felében érvényesül. (Sőt helylyel-közzel még most is hallható itt *fělměnt*, *sěrtés*, *sokszěr* stb.). A második tanulság az, hogy ezen *ě > é* változás még mindig korábbi, mint az egykori Udvarhelyszékhez tartozó községek (gyöngébb fokú) *ö-zése*. A mai udvarhelyi járásnak azon községei ugyanis, a melyek nyugat felől a keresztúri járástól, dél és kelet felől a Nagyküküllőtől, észak felől a Nagy- és Kis-küküllő vízválasztójától vannak körülhatárolva (tehát körülbelül Zetelaka, Firtosvárálja és Hodgya háromszöge között) *ö-ző* nyelv-járásúak is és megvan bennük az említett *ê > é* változás is. Már most nagyon érdekes tehát, hogy e háromszögön belül azt mondják ugyan egész következetesen, hogy *főladom*, *embőrök* stb., de ezekkel szemben szintén következetesen: *fěbisztat*, *emběrnek* stb. Ezt csak úgy magyarázhatjuk meg, ha felteszszük, hogy akkor, mikor az *ö-zés* a Keresztúr-fiszék felől terjedve e vidék nyelvére hatni kezdett, itt már megtörtént volt az *ê > é* változás. Mert ha akkor itt még *fěbisztat* (vagy akár *fěbisztat*), *emběrnek* lett volna a szabályos ejtés, akkor ezekben is föltétlenül érvényesült volna az *ö-zés*. A Keresztúr-fiszék *ö-ző* részében (tehát ott, a hol az *ö-zés* kezdődött, következőleg legrégeb) csakugyan *főbisztat*, *embőrnek* a mai szabályos ejtés. Az *ö-zés* keletkezése korában tehát ott még csak a *fěbisztat*, *emběrnek* fokán állhatott a liquidatió.

De ugyane kisebb, háromszögalakú területnek, a melyről az imént szóltam, északi felében, tehát a tulajdonképeni Havasalján, észlelhető a liquidatió folyamatának egy még fejlő-

döttebb, tehát még érdekesebb fokozata is, ha mindjárt még csak csirájában is. Ez abban áll, hogy liquidált *â*, *ê*-ből *ó*, *é* lett. Összes, erre vonatkozó följegyzéseim a következők; *égázól* (elgázol, Oroszhegy), *émenni*, *éményén*, *émënt* (Oroszhegy, Szentkirály, Malomfalva), *érendöte* (Ülke), *ördög viszi é* (Zetelaka), *legéső* (Tibód, Farkaslaka), *öled mög* (Szentkirály), *nevéte* (u. o.), *meszének* (Tibód), *étellél* (Szentkirály), *tőkévé dógosztunk* (Oroszhegy), *két esztendővé nagyobb* (u. o.), *rëggé* (Fancsal), *az úton küjé* (Bogárfalva), *jó szüvé* (szívesen, Szentkirály), *két* (kert), *kérbe* (kertbe, u. o.), *gyérmök* (u. o., Oroszhegy, Tibód, Dijafalva), *érdő* (Oroszhegy), *nem vért mëg* (u. o.), *mére* (merre, Szentkirály, Fancsal), *elét* (elejt, Szentkirály), *ókussza* (alkuszsza, u. o.), *nem hó mëg* (Tibód), *kupávól* (Bogárfalva), *apjávól* (Fancsal), *pappó* (Szentkirály), *úrró* (u. o.), *akórnak* (Ülke).

A fejlődésnek olyan foka ez, a melyet a liquidatio eddigi tudomásunk szerint még csak némely dunántúli és palóczi nyelvjárásban ért el, s a mely a székely nyelvjárások köréből eddig teljesen ismeretlen volt.

A liquidatiós jelenségek tárgyalásának befejezéséül még csak arra akarok rámutatni, hogy ezen *â > ó*, *ê > é* változás után az *r* (egyetlen egy adat kivételével) még mindig megvan, de az *l* alig két-három eset kivételével már mindenütt kiesett. Ez is azt mutatja (a mit már más kapcsolatban is láttunk), hogy az *l* liquidáló hatása régebb mint az *r*-é.

Az eddigieken kívül ez alkalommal még csak egy hangtani sajátságot szeretnék, éppen törvényszerű volta miatt, tárgyalni, t. i. a mássalhangzóknak a hójszű-félékben tapasztalható következetes helycserejét.

A hangváltozásnak e fajtát a székelység köréből, «egy hétfalvi ifjú» (valószínűleg Zajzoni Rab István) említi legelőbb a Magy. Nyelvészet V. kötetében. Ugyanakkor és ugyanott említi BUDENZ is Gyergyóból és már némi kritikai észrevételeket is fűz az előbbi közléshez:

«Gyergyóban hallám: hozza ide = hozza ide. Errül a' NMy. jelen füzetében bővebben tudósít «a' hétfalvi magyar nyelv sajátságáru» cikkeknek beküldője: «a' hosszufalviak minden hangzó után egy *j*-t tesznek, ha reá *z* vagy *sz* következik; p. o. hozz (hozz), ajz (az), hojszu (bosszú), tajszit (taszít) stb.» Lásd a' 346.

lapot. De érdekes volna tudnunk, vajjon a' hozom, hozám, hoztam helyett is *hoj-zom* van-e stb.? Mert erősen gyanítom, hogy az *oj* csak ollyhelytt áll, hol *j*-nek a *z* v. *sz* után kellene következni. Tudjuk, hogy *hosszu* helyett a' régibb *hoszju* van, 's *hojza* csakugyan = hozja.» (I. h. 361.)

Az a kérdés, amelyet BUDENZ e sorokban fölvetett, tulajdonképpen még ma sincsen eldöntve, mert a későbbi közlők, minthogy nem saját tapasztalatuk alapján, hanem csak hírből ismerik e jelenséget, nem tudnak benne határozottan állást foglalni.

KRIZA ezt mondja:

«a Hargita körül s Csík-Gyergyóban mint a hétfalusiaknál, a *z*, *sz* és *szt* eleibe egy *j* járul, pl.: hojszu, tajszit, hujza, oisztán. Azonban ez inkább csak akkor történnék, ha két *z* v. *sz* jó össze, mint egyik levelezőmtől hallám, ámbár hargita-táji tudósítóm szerint: ajz (az), rójszám, kalájsz, tejszem, vejszem is hallhatók s Erdélyi J. egyik csángó dalában is fordul elő efféle: Erdélyország *ajz* én *hajzám*.» (Vadr. 557.)

STEUER még ennyire sem mer véleményt nyilvánítani:

«Némely vidéken (Hargita, Gyergyó, Halmágy, Hétfalu) az *sz*, *z*, *zs* hangok előtt, különösen ha hosszúak (kettős *szsz*, *zz*; *jsz*, *jz*), általában ilyen *j*-s diphthongusokat találunk minden magánhangzó helyett, például: *kalájsz*, *tejszem*, *lőjszön*, *hajzám*, *rojzsám*; *ajszoni*, *ajszon- hojszu*, *bujszu. hojza*, *hujza* stb.» (SzNyH. 17—18.) «a spirans *sz*, *z* [a *zs*-t itt már nem említi] hangok *j*-s diphthongust idéznek elő.» (U. o. 19.)*)

Nekem ebben a kérdésben az a határozott meggyőződés, hogy itt csakis hangátvetésről lehet szó, nem pedig *i*-s kettőshangzók fejlődéséről. Csík megyében, a hétfalusi csángók között és az Udvarhely megyei Zsomborban elégszer volt alkalmam megfigyelni e nyelvjárási sajáttságot, de soha, egyetlen egyszer, még elvéve sem hallottam ilyen *ajz*, *rojzsám*, *tajszít*-

*) Simonyi is lehetőnek tartotta egy időben, hogy a *tejszem*, *vejszem*-félékben talán *é*-ből fejlődhetett volna a kettőshangzó s hogy a *kalájsz*, *ajz*-félék talán az előbbieket analogiájából volnának magyarázhatók (Nyr. VI. 449.).

féle alakokat.*) Nem tudom elhinni, hogy ez csak véletlenség volna s azért feljogosítva érzem magamat annak kijelentésére, hogy az ilyenek nem hiteles népnyelvi alakok.***)

Hogy igazán milyen esetekben és milyen föltételek között érvényesül e hangátvetés, arról a keleti székelység nyelvjárási térképéhez írott értekezésemben már részletesen szóltam (MNy. I. 452), ennek e helyen való ismétlése tehát fölösleges volna. Az ott mondottakat csak azon újabb észlelettel kell kiegészítenem, hogy ha a *z* vagy *sz* előtt *i*, *í* magánhangzók állottak, akkor a hangátvetés elmaradt. Tehát pl. mindenütt *bizza*, *isszák*, *hisszük*, stb., de sohasem **bíjza*, **íjzák*, **híjzük*. Azért most már csak e jelenség földrajzi határáról és keletkezésének valószínű okairól kell szólnom.

Láttuk, hogy KRIZA csak annyit mond, hogy Csík-Gyer-

*) Nagy részük a MTsz.-ba is bejutott.

***) Keletkezésükre nézve érdekes és nagyon valószínű KRIZÁNAK következő magyarázata: «hihetőleg csakis gunyolódási szeszből fogták rá e tisztos népre, hogy egyetlen *z*, *zs*, *sz* elébe is mindig *j*-t szurnának. A Barczaságnak ugyanis Háromszékkal határos falvaiba sok székely levén bételepedve, kik a mint tudjuk, a kicsinyítő és sürgető *sza*, *sze* szókkal igen is bőségesen szoktak élni, e miatt olykor ingerkedtek velök a tősgyökeres csángók, boszantásukra felhozván ily szókat: kecskecske, macskacska, kutyacska, fusszszasza ki, met üres a tarsacska (tarsoly?), mit természetesen ezek se késtek boszantóiknak visszafizetni egy furcsa mondással, mely hír szerint egy hétfalusi leánytól ered, ki mikor látná, hogy a házoknál szállásoló katona akasztaná portékáit a fal fogására, ily szókkal tartóztatta vissza:

Oda bijzon ne akajsza,
Hogy a fogast leszakajsza. (Vadr. 562.)

Megjegyzem e helyen, hogy a székely nép körében még más ilyen tréfás nyelvészkedés is divik. Hogy pl. a hámot *lóbadugónak*, vagy *lótoknak* mondják, a nyeret *nyigodalomtökének*, a macskát *éjjeli batornak*, a kakast *égbekiáltónak*, a farkast *ódalbahónak*, (megjegyzem különben, hogy ez nem *ódalbahó*, a hogy a MTsz.-ban olvassuk, hanem <*ódalba hó!*>) azt a gyergyaiak tréfás gunyolódásból ráfognak a csikiakra, a csikiak meg a gyergyaiakra s éppen így a hétfalusi csángók a háromszékiekre, ezek az erdővidékiekre, ezek meg a keresztúrfiszékiekre s így tovább, de valósággal sehol sem élnek ezek tájszókként.

gyón és a Hétfalun kívül még a Hargita körül is divik. STEUER szerint (i. h.) Halmágyon is megvan s minthogy Oláhfalu a Hargita kellős közepén fekszik, egy alkalommal megkoczkáztatja azt az állítást is, hogy Oláhfaluban is megvan. (Nyr. XXII. 256.) Mindkét állítása azonban téves, mert Halmágyon és Oláhfaluban legcsekélyebb nyomát se találtam e jelenségnek. A Hargitától keletre sehol sincsen meg; egyedüli kivétel e tekintetben az egy Zsombor falu. Hogy e kivételnek csakis egykori csángó telepedés lehet a magyarázata, azt már igyekeztem megokolni egy régebbi értekezésemben (Nyr. XXXIII. 448).

Kisérreljük meg végül még e hangátvetés nyelvi okainak kiderítését is.

Ha Fest Sándornak legújabb és legteljesebb összeállításában (NyF. 42: 17—19) végigvizsgáljuk a hangátvetésnek azon eseteit, a melyekben két szomszédos mássalhangzó cserélt helyet, akkor azt fogjuk tapasztalni, hogy ilyen helycsere csak a szó belsejében szokásos. A *baraksz*, *swick*, *tarack* és *viaszk* szavakban ugyan látszólag szóvégi metathesis van, de az ellenkező példáknak hasonlíthatatlanul nagyobb száma alapján (60-nál is több) nagyon valószínű azon föltevéssem, hogy itt is legelőbb a *viakszot*, *viakszos*-féle ragos és képzős alakokban történt meg a helycsere s hogy csak ezeknek analogiájára ment végbe utóbb az alanyesetben is. E szerint tehát azt kell hinnünk, hogy a *húzjak, *húzj, *húzjon stb. esetében is a szó belsejében indult meg a helycsere és csak egészen természetes belső analogia hatásaképen érvényesült csakhamar a szóvégi helyzetben is.

Ha meggondoljuk, hogy ez a hangátvetés csak *zj* és *szj* találkozásokor ment végbe következetesen (s akkor is csak abban az esetben, ha nem állott előtte *i*, *i*), de egyetlen egy kétségtelen példa sem idézhető arra, hogy az első mássalhangzó más-milyen volt (vö. pl. *fogjuk*, *adjuk*, *dobjuk*, *lökjük*, *látjuk*, *döfjük* stb.), akkor e jelenség okának és lefolyásának következő magyarázatát adhatjuk.

A hangátvetés a **húzjak*-féle igealakokban indult meg szó-belsei *zj* találkozásokor. Azért ilyenkor, mert a *z* is, meg a *j* is egyaránt zöngés spiransok, articulatiós mozdulataik tehát közel rokonok s így kettejük helycseréje nem változtatta meg nagyon az általános szóképet, a mi pedig tudvalevőleg a hangátvetésre

való hajlamnak nagy elősegítője. *) És nyilván az általános szóképes észrevehetőbb változása akadályozta meg a helycserét akkor, ha *i*, *í* volt az igetőben. (**Bízja*, **iszják*, **hiszjük*-félekből ugyanis az *í* *iz*-nek elkerülhetetlen *i*-vé való fejlődésével **bíza*, **iszák*, **hiszük* lett volna). A *zj* > *jz* változás azután csakhamar maga után vont a *z*-hez legközelebb álló zöngétlen spiransnak, az *sz*-nek ugyanilyen helycseréjét is s az igék példáját követték a névszók is (*Hózádm*, *ájszu* stb.).

És ezzel befejeztem az Udvarhely vármegye területén észlelhető szabályszerű hangtani sajátságok ismertetését. Talán igen s bőven tárgyaltam e néhány jelenséget, de szolgáljon mentességemül az, hogy alapvető fontosságú kérdéseket nem lehet néhány sorban elintézni, no meg az, hogy a mit az ember szeret — arról szívesen beszél.

Egy következő dolgozatomban ugyane területnek alaktani sajátságait fogom ismertetni és remélem, hogy abban is lesz alkalmam néhány érdekes nyelvtörténeti és nyelvjárás-földrajzi adat közlésével szolgálni a magyar nyelvtudományt.

HORGER ANTAL.

*) Zöngés spiransok még a *zs* és a *v* is. De *zs* végű ige-tövünk egy sincsen, a *v* végűeknél pedig másnemű hangváltás történt.

A magyar tagadó képző.

A magyar nyelvben a mostani tagadó képző, a mely egyaránt járul igetökhöz is, névszótökhöz is: *-talan, -telen, -tlan, -tlen*. Pl. *tudatlan, váratlan, ismeretlen, lehetetlen; tétlen, (búcsu)vétlen, létlen, étlen, itlan, hitlen; szüntelen, untalan, nyugtalan. sütelen, főtelen, mostalan, értelen, vigyázatlan* (NyH.⁴ 95.) || *sótalan és sótlan, szóttalan és szóttlan, erőtelen és erőtlen, nőtelen és nőtlen; szemetlen és szemtelen, gondatlan és gondtalan; fogatlan, lelketlen; élettelen; tisztátalan, boldogtalan, bátortalan, hűtelen, élégtelen* (NyH.⁴ 94. TMNy. 575—6).

A *-talan, -telen* végén levő *-an, -en* eredetileg nem tartozott a képzőhöz, mert nem egyéb, mint a módhatározó ragja. Mutatják az ilyen példák: A lába *meztelen* van (Kecskemét). *Számtalan* borulok angyalom vállához (Erd.: Népd. I: 46.). *Haszontalan* sanyargattam testemet (Pázm.: Préd. 25.). *Kellettlen* eszel (Diósz.: Fal. 230.). *Szünetlen* való félelem (BodC. 1.). *Hertelen* való meggyógyítás (Tel.: Evang. II. 9476.). *Szertelen* való fenyegetés (NádC. 691.) [TMNy. 575—6.].

A képző eredetibb alakja ebben az egy szóban maradt meg: *mesztelláb*.

A rokon nyelvek közül ennek kétségtelen megfelelője a vogulban van meg, a hol a tagadó képző szintén egyformán járul mind ige-, mind névszótökhöz. Pl. *χόλι* «kifogy»: *χόлтāl* «ki nem fogyó» | *ιόχτι* «elér»: *ιόχттāl* «elérhetetlen» | *χαισί* «ismer»: *χαιстāl* «ismeretlen» || *ис* «ész»: *истāl* «esztelen» | *нē, нī* «nő»: *нētāl, нītēl* «nőtelen» | *нēл^m* «nyelv»: *нēлтāl* «néma» | *суи* «hang»: *суитāl* «hangtalan» (KANNISTO adatai) NyH.⁴ 95. (Számos példát idéz még SZABÓ DEZSŐ: A vogul szóképzés. 64—5. és 77.)

BUDENZ (UA. 278.) és MUNKÁCSI (KSz. X. 181.) nem tartják azonosnak a magyar és a vogul képzőt, pedig ehhez szó sem férhet. Szerintük az osztják tagadó képző a magyar megfelelője. Lássunk erre is néhány példát: a) Igetővel: DN. *тэдä*, DT. *тэдä*, Ni. *тэтэ*, Trj. *тэдэ*, V. *тэдэ*, Kaz. *тэдэ*, O. *тэдэ* «hungrig; ohne speise» (DN. DT. Ni. *тэд-*, Trj. *тэд-*, Kaz. *тэд-*, O. *тэд-* «essen») KAR-

JALAINEN, OL. 167. || O. *pàtla ian'kpi šarəs* «be nem fagyó vizű tenger» (*pàt-* «befagy») PÁPAY J. NyK. 37: 63. | *uèrli žux žurina ponlajem* «kikészítetlen fateknöbe tesznek» (*uèr-* «csinál») NyK. 36: 351. | *juv-vèr verti žāšli* «fakészítéshez nem értő» (*žāš-* «tud») PÁPAY J. Osztj. Népk. Gyűjt. 158. || Irt. *sèm jūgutta lādek tör* «eine so breite wasserfläche, dass sie das auge nicht umfasst» PATKANOV, Die Irtysch-ostjaken II. 50. (104. 142.) — b) NÉVSZÓTÖVEL: DN. *sèmpā̀*, DT. *sāmpā̀*, Ni. *sem̄̄*, Trj. *sām̄̄*, V. Vj. *sēm̄̄*, Kaz. *sēm̄̄*, O. *sēm̄̄* «vak» (DN. DT. O. *sēm*, Trj. *sām*, V. Vj. *sēm̄̄*, Ni. *sem̄̄*, Kaz. *sēm̄̄* «szem») KARJALAINEN, OL. 156. || O. *ueil̄* «erőtlen» (*ueī* «erő») PÁPAY J. NyK. 37: 167. | *niyl̄* «nőtelen» (*niy* «nő») NyK. 38: 317. || KO. K. *müllox* «hajadonfövel» (*mül* «sapka») PÁPAY K.-MUNKÁCSI Déli-osztj. szójegyz. 62. | *neml̄ex jāj* «névtelen újj» (*nem* «név») 28. | *pöllex* «süket» (*pöl* «fül») 53. | *sēm̄̄lex* «vak» (*sēm̄̄* «szem») 41. | *sem̄̄lex pelkēm* «szív nélkül való oldalam» 41. || Irt. *pōsta*, *pōste* «ohne handschuh» (*pōs*) PATKANOV | *ēvida paɣta* «(ohne tochter, ohne sohn) kinderlos» uo.

Az osztják képzőben az eredeti mássalhangzó: *l*, tehát nem lehet azonos a *-talan -telen t-jével*. (Vö. magyar nyelv ~ osztj. DN. *ūādam*, Ni. *ūātəm*, Trj. *ūādam̄̄*, V. Vj. *ūādam̄̄*, Kaz. *ūādam̄̄*, O. *ūālem* KARJ. OL. 2.) Teljes lehetetlenség tehát, hogy bennük az osztják *tal* «üres» szó rejlene.

Vegyük mármost vizsgálat alá a többi finnugor nyelvben levő tagadó képzőt, melyekben szintén előfordul az a *t* elem, a mely a magyarban és vogulban megvan.

Zürjén. a) Igetővel: *kerni* «csinál»: *kertem* «csinálatlan» | *miškini* «mos»: *miškitem* «mosatlan» | *polni* «fél»: *poltem* «a ki nem fél» (NyH. 4 95.) || *ažitom* «unsichtbar» LYTKIN SUS. Aik. X. 35. | *lijtom ur* «ungeschossenes eichhorn» 34. — b) NÉVSZÓTÖVEL: *bord* «flügel, flosse»: *bórttem* «ungeflügelt» GENETZ Ostpernische Sprachstudien 30. | *lul* «atem, geist»: *lülttem* «leblos» 26. | *piñ* «zahn»: *piñtem* «zahnlos» 28. | *vižer* «verstand»: *vižerttem* «unverständlich» 31. || *vedrais i piđestem* «der eimer war ohne boden» WICHMANN SUS. Aik. XXI₂: 46. | *karnanis i tšupedtem* «das joch war ohne hacken» uo. || *šu* «getreide, korn»: *šutem* «getreidelos, ohne getreide» WICHM. Votj. Chrest. 106. || *dontom* «billig» LYTKIN SUS. Aik. X. 34. | *kiltom* «sprachlos» 36.

A votjában csak névszótővel: G. *lul*, U. *lul*, MU. *luu* «seele; leben»: G. U. *lultem*, MU. *luutem* «leblos» WICHM. Votj. Chrest. 526. sz. | MU. *suž* «der arm»: *suitem* «ohne arm, ohne ärme» 830. sz. | G. MU. U. *viž* «verstand, klugheit»: G. M. *vižtem*, G. J. MU. U. *vištem* «dumm, dummkopf, narr» 1213. sz. | MU. *vuris* «naht»: *vuristem* «der ohne naht ist» 1262. sz. || *peltem*

«taub» (*peľ* «ohr») WICHM. Votj. Sprachpr. II. 48. | *virtem* «blutlos» (*vir*) 36. || *nimtem* «névtelen» AMINOFF SUS. Aik. XIV. 22. | *šintem* «vak» uo. || *dun* «ár»: *duntäm* «olcsó» MUNKÁCSI Votj. Népk. Gyűjt. d. 63. | *kus* «csipő»: *kustäm* «csipőtlen» tm. 127. | *lul* «lélek»: *lultäm* «lelketlen» tm. 102. — Igetövek előbb fölveszik az *-n* deverbális névszóképzőt. Pl.: *kinmi-* «fagy, megfagy»: *kinmontem* «a hol nem fagy» WICHM. Votj. Sprachgr. II. 98. || *disal-* «felölt, felhúz», *disantäm* *disjasmäs* *disasa* «soha föl nem öltött ruháinkat fölöltve» MUNK. Votj. Népk. Gyűjt. d. 148. | *kil-* «hall»: *kilontäm* «nem halló» (*kilon* «hallás») tm. 117. | *kitki-* «befog»: *kitkontäm* *valjasmäs* *kitkisu* «soha be nem fogott lovainkat befogva» (*kitkon*-val «befogni való ló») d. 148.*

Cseremisiz. a) Igetővel: nyK. *näläm* «nehmen; kaufen»: *əðər-nä'ltəmə* «unverheiratet» RAMSTEDT, Bergtscheremissische Sprachstud. 20. | nyK. *kertäm*, kP. *kertam*, kCar. *ketam* «bír, -hat, -het»: nyK. *užən'-ge'rtəmə* «der es nicht sehen kann, neidisch, böswilligkeit» RAMST. 161. kP. *konden* *kertəməžəm* «a mit nem lehetett hazavinni» GENETZ, SUS. Aik. VII. 59. kCar. *kəckən* *kettəmə* *alaša* «ein wallach, der nicht angespannt werden kann» PORKKA, SUS. Aik. XIII. 27. | kP. *tolam* «jön»: *toltəmə* «a ki nem jött» GEN. 65. | kP. *kučem* «fog, tart»: *kučətəmə* «a mi nincs megfogva» GEN. 46. || nyK. *küäm* «reifen»: *kütəmə* «unreif» RAMST. 60. | nyK. *liäm* «lesz»: *litəmə* «unmöglich» RAMST. 68. || nyK. *lüdäm* «fürchten»: *lütəmə* «furchtlos, kühn» RAMST. 72. || nyK. *βätšas* «warten»: *βätšə'dəmə* «unerwartet, unerhofft» RAMST. 17. | nyK. *kolem* «sterben»: *kolə'dəmə* «unsterblich» RAMST. 53. | nyK. *šin'dzäs* «wissen»: *šin'dzə'dəmə* «unbekannt» RAMST. 133. | kCar. *šočam* «geboren werden»: *šočdəmə* «der nie geboren ist» PORKKA 41. — b) Névszóval: *βui* «fej»: kUr. *βuidəmə* WICHMANN, NyK. 38:216. kP. *βujtəmə* GEN. 46. «fejetlen» | nyK. *žəmə* «gott»: *žəmə'dəmə* «gottlos» RAMST. 31. | *kit* «kéz»: kP. *kittəmə* GEN. 48. kUr. *kittəmə* WICHM. NyK. 38:213. nyK. *kitəmə* RAMST. 214. «kezetlen» | kCar. *lu* «csont»: *lu'dəmə* *kol* «fisch ohne gräte» PORKKA 27. | nyK. *om* «schlaf»: *omtəmə* «schlaflos» RAMST. 92. | kCar. *šinža* «szem»: *šinža'dəmə* «vak» PORKKA 23.

A mordvinban csak névszótóhoz járul, pl. *tolga* «toll»: eMar. *tolgavtomo*, eKal. *tolgaftuma*, mPšen. *tolgaftäma* «tollat-

*) Néhány példában a deverbális *-š*, *-is* képzős alakhoz járul a tagadó képző. Pl. *kurdany* «fürchten»: *kurdaštem* «furchtlos» | *valäni* «verstehen»: *valaštem* «nicht verstehend, unhöflich» || *kysyny* «verlöschén»: *kysyštem* «nicht erlöschend» | *tođini* «wissen»: *tođyštem* «unkundig» WIED. Gramm. d. syrj. Spr. 172.

lan» | *kud* «ház»: eMar. *kudovtomo*, eKal. *kuduftuma*, mPšen. *kufftōma* «házatlan» | *kād* «kéz»: eMar. *ketšteme*, eKal. *ketjtīme*, mPšen. *kātf'tēmā* «kezetlen» | *lišn*, «ló»: eMar. *lišmēteme*, eKal. *lišnif'tīme*, mPšen. *lišmaf'tēmā* «lovatlan» PAASONEN, Mordvinische Lautlehre 108.

A finnben szintén csak névszótóvel: *ääne-* «hang»: *äänettömä-* (csonka alak: *-tön, -töin*) «hallgatag, szóatlan, néma» | *isä* «atya»: *isättömä-* «atyátlan» | *armo* «kegyelem»: *armottoma-* «kegyetlen» (*-ton, -toin*) | *vika* «hiba»: *viattoma-* «ártatlan». — Igek előbb fölveszik a *-ma, -mä* deverbális névszóképzőt: *tunte-* «tud»: *tuntemattoma-* «ismeretlen» | *näky-* «látszik»: *näkymättömä-* «nem látszó, láthatatlan».

A lappban szintén csak névszótóvel kapcsolatosan. Pl. S. *arvu-* «der wert»: *arvuštipme-* «untauglich, unnützlich» WIKLUND, Lule-lapp. Wb. 7. | *čalme-* «auge; korn»: *čalmestipme-* «blind» 154. | *kænu* «tüchtig»: *kænuštipme-* «schlecht, unfähig» 37. || *čalbme* «szem»: *čalmetebme* «vak, világtalan» HALÁSZ Svéd-lp. Nyt. NyK. 16 : 74. | *hugso* «gond»: *hugsotebme* «gondtalan» uo. | *pelje* «fűl»: *peljetebme* «siket» uo. | *soje* «szárny»: *sojetebme* «szárnyatlan» uo. || N. *arvo* «wert»: *arvotebme*, gen. *-tæme* «wertlos» WIKLUND, Kl. lappische Chrest. 56. | *fabmo* «kraft»: *famotebme*, gen. *-tæme* «kraftlos» 73. | *njudne* «nase, schnautze»: *njunetæbme*, gen. *-tæme* «der keine nase, spitze hat» 100. || E. *læibe* «brot»: *laibetæm*, n. *laibetæbme* «brotlos» LÖNNROT, Über den Enare-lappischen Dialekt 235. | *miela* «gemüt»: *mioletæm*, n. *mioletæbme* «unverständlich» 237. | *tüöji* «arbeit, werk»: *tüöjetæm*, n. *duöjetæbme* «ohne arbeit, müssig» 257. || K. *ñūčem* «nyelv»: *ñūčemahtem* «néma» GENETZ, NyK. 17 : 42. — Igetöveknél *-nahtem* a képző; pl. *kulle-* «hall»: *kul'nahtem* «siket» | *uočje-* «bir»: *ujnahtem* «erőtlen» NyK. 17 : 43.

Ha mármost a tagadóképzőt összehasonlítjuk az ú. n. *abessivus* ragjával, az első tekintetre szembetűnik a képző első elemének vele való összefüggése, a mint már ezt észrevette AHLQVIST (Suomen kielen rakennus 69.), BUDENZ (NyK. 4 : 103, UA. 277.), MUNKÁCSI (KSz. X. 181.) és SZINNYEI (Fgr. Sprachw. 107.) is. Teljesen kétségtelenné teszi az, hogy némely fgr. nyelvben szintén járulhat igetövhöz, nemcsak névszótövhöz. Pl.

Lapp: Igetövel: S. *aice-* «észrevesz»: *aicetak* «észrevétlenül» HALÁSZ, Svéd-lp. nyt. NyK. 16 : 82. | *ano-, adno-* «kér»: *anotapta, anoteke* «kérés nélkül» uo. — Névszótóvel: *wäre* «hegy»: *wäret, -pt, -taptet* HALÁSZ, Déli lp. alakt. NyK. 31 : 140—142. | *čälémé* «szem»: *čälemet* 143. | *stälü* «óriás»: *stälüht* 145. | *kul'kie* «kés»: *monnä kul'kiäpt* «kés nélkül vagyok» NyK. 20 : 109. | *fäatä* «étel»: *mejjä fäatät nahkamä* «mi étel nélkül maradunk (tkp. végzöttünk)» 20 : 202. | *lättie* «madár»: *men talawim*

utan lattien v. lattet «madár nélkül jövök meg» 20:219. | *s'äipie* «fark»: *piärne s'äipet f'ülemi'nie tälie ai* «a medve fark nélkül jár most is» 20:196. || *sväinas* «szolga»: *sväidnasahta* HALÁSZ, Röv. Pitelmp. nyt. XXI. | *jèhtanés* «óriás»: *jèhtanasahta uo.* | *nižžê* «emlő»: *niččèhtak, -htek, -hta* XVII. | *skädda* «kár»: *pöti uihotos skäddähtak lanntai* «csakugyan sértetlenül ért a szántóföldre» Svédlp. ny. V:205. | *tollo* «tüz»: *koktes kalhkai tat t'olltat talöhtak, ku sija tijen pëddam korüs ètnama nalä* «hogyan is forrjon ez tűz nélkül, mikor a puszta földre tették» V:138. | *čä'lbmê* «szem»: *èp monno vüptê tiddi, jus èkpet čä'lbmèhtak* (v. *kèhcatallak*) *östê* «nem adom el nektek, ha láttatlanba meg nem veszitek» V:210. || N. *akka* «weib»: *iw akadaga birkas boade* «ich kann mir nicht ohne weib helfen» QVIGST. SUS. Aik. III. 45. | *barggo* «arbeit»: *dë galgab mon biebmad dudnob bär'got* «ich werde euch ohne arbeit ernähren» 47. | *gama, gabmaga* «schuhe»: *góaloi gãmahæhtta* «es fror ihn ohne schuhe» 25. || E. *juölga* «láb»: *juölgetta* LÖNNR. Enarelapp. Dial. 147. | *supe* «espe»: *suvetta* 151. uo.

Finn: *maa* «föld»: *maatta* «föld nélkül» | *vyö* «öv»: *vyöttä* «öv nélkül» BUD.-SZINNYEI: Finn nyt.⁵ 20. | *puhdas* «tisztá»: *puhtaatta, -tahatta* 21. | *jalka* «láb»: *jalatta* 22.

A finn nyelvjárásokban általában *-ta'* a rag, a savoiban néha még *-tak*. Pl. *maata-n* (közny. *maattani*) | *tiet* (közny. *tiettä*) Halikko: Suomi III. j. II. 143. || *maata'*, *maita'* Etelä-Pohjanmaa: Suomi II. j. IX. 267. || *ilman rahata, ilman talota, ilman saamata* Koillis-Satakunta: Suomi II. j. XVI. 49. || *moata'*, *jalata'*, *haravata'*, *corpita'*, *mäetä'*, *käetä'* (közny. *kädettä*) Pohjois-Häme: Suomi II. j. XII. 337. 338. || *vyötä'*, *korkeeta'* Pohjois-Savo: Suomi III. j. III. 242. — *-ti'* alakban: *hengeti'*, *huoleti'* Koillis Satakunta: Suomi II. j. XVI. 49.

Ész-ta: *rahata* «ohne geld» | *jalota* «ohne fuss» | *silmita* «ohne augen» | *lapsita* «ohne kinder» || *sömata* «ohne essen, ohne zu essen, ohne gegessen zu haben» | *magamata* «ohne zu schlafen» | *möistmata* «unverständlich, ohne dass man versteht» | *pezemata* «ungewaschen» WIEDEMANN, Gramm. der esthn. 294—5.

Ingriai nyj. *-dak*: *heboizedak, jaloidak* PORRKA, Ingr. dial. 35.

A régi irodalomban is egy *t*-vel van írva az abessivus ragja, de az előbbi szótág hangalakja korábbi zárttságra, tehát geminált *tt*-re mutat.

Cseremisiz. a) Igetővel: kP. *kodein* «hagy»: *ik pörče ləštaš kodəte* «ohne ein einziges blättchen auszulassen» GEN. 52. | kP. *purem* «bemegey»: *büdesš purte kajet-mo?* «fürdés (tkp. vízbe menés) nélkül jösz-e?» GEN. 32. | kUr. *lektam* «kijön»: *nalaš lekte drənə purə* «ha nem jöttök fogadni [minket], nem megyünk ki» WICHM. NyK. 38:232. | nyK. *züäm* «iszik»: *züte-*

ɣolaš «szomjan halni» RAMST. 53. kCar. *d'üde kodəna* «szomjan maradunk» PORKKA 38. | nyK. *kaškam* «eszik»: *ti βades karteok plənä* «diesen abend können wir ohne essen leben» RAMST. 175. kCar. *kotte* PORK. 45. | nyK. *šindzəš* «tud»: *tidə štəmə. mihan šindzədeok* «das hat man ohne mein wissen getan» RAMST. 133. — b) Névszótóvel: nyK. *βola* «akarat»: *βolədo-nə-βolədeok* «akaratlanul vagy akaratlanul» RAMST. 15. | nyK. *jal* «láb»: *jalte əlaš* «nicht gehen können [vor schmerzen in den füssen] (tkp. lábatlanul lenni)» RAMST. 27. | nyK. *imə* «isten»: *iməde əlaš* «istentelenül élni» RAMST. 31. | nyK. *pariš* «győzelem, előny»: *parišteok βəza-laš* «zum einkaufpreise verkaufen» RAMST. 96.

A votjákban is megvan ez az «abessivus» -m képzős deverbális névszótóhoz kapcsolva. Pl. *atškinə* «zu sehen sein, sichtbar sein, sich zeigen»: *gurti šən, tšatšəišən, atškime kotkin todə* «das ist dorfe, das andere ist walde, jedermann kennt es, ohne es gesehen zu haben» WICHM. Votj. Sprpr. II. 44. | *söttinə* «finden; erforschen»: *minillam minillam toos uisa no söttillamte* «sie fuhren unaufhörlich jährend weiter, ohne zu finden» II. 93. | *niwiz tšəšimte nupiasa nuem* «das mädchen aber hob sie auf die schulter und trug sie fort ohne den fusstritt zu geben» II. 70. || *kutinə* «fog, kézbe vesz»: *Ludəz məkəl karəllam Lud-kegərzəš kutəmtə* «a Lud [istenséget] csúffá tették, a Ludnak [való] dara[áldozatukat] elő nem vevén» MUNK. Votj. Npk. Gy. d. 246.

A tkpi votják abessivus a következő: a) Igetóvel: MU. *d'uəni* (*d'ual-*), M. I. *juəni*, G. *juəni* (*jual-*) «kérdez»: *mu-mizləš ataizləš d'uatek ime tuboz* «ohne seine mutter oder seinen vater zu fragen, steigt er zum himmel auf» WICHM. Votj. Sprpr. II. 12. *juatak* (MUNK. VNpkGy. tm. 77.) | *kišini* «säen»: *kuškinə, kušškinə* «suchen»: *kišitek ušim ug portə, kuššitek van-bur ug šurri* «das winterkorn wächst nicht hervor, ohne das man säet, das vermögen lässt sich nicht finden, ohne das man es sucht» WICHM. II. 5. || *tođinə* «wissen, kennen, erfahren»: *agaijosiz marze soze tođitek pešterzes nupijallam no nuillam* «die älteren brüder warfen, ohne zu wissen, was es war, den ranzen über die schulter und trugen ihn fort» II. 79. (*tođitək* MUNK. d. 245.) | *užəni* (*užal-*) «arbeiten; tun»: *užatek kūaž ug šot* «ohne arbeit giebt gott nichts» II. 9. (*užatak* MUNK. 53.) — b) Névszótóvel: *ki* «kéz»; *pid* «láb»; *kil* «nyelv»: *kitək, pidtək, kiltək, kilontəm verəškə* «kezetlen, lábatlan, nyelvetlen, hallástalan [és mégis] beszél» MUNK. tm. 117. | *šor* «középen»: *təpələn tol-šortək kvorez uz usə* «a tölgyfának, hacsak nem tél közepén (= tél közepén kívül) nem hullik a levele» MUNK. VotjSz. 491. | *so* «az»: *sotək vednamed uz lu* «anélkül

nem lehet igézned» MUNK. VNpkGy. 177. | plur. *sojostek uuini ug lo dir* «nélkülök nem lehet élni» WICHM. I. 178. | *mar «mi»: kitin mar punemîn uan vesâskîtek (vesâskîni «betesz») mar tek, soos bašto no koško* «wo immer etwas (d. h. waren) ohne segen aufgestellt ist, das nehmen sie und gehen damit weg» WICHM. II. 162.

A zürjénben már csakis ez az abessivus fordul elő. Ige-töhöz WIEDEMANN nyelvtana szerint ritkán járul. Nála csak ez az egy példa van: *úúzödny* «verzögern»: *úúzödtyög* «ohne zu zögern, unverzüglich» WIEDEMANN Gramm. d. syrj. spr. 178. LYTKINNÉL, ROGOVNÁL stb. azonban van elég. Pl. *eg-taj meøj éuksavtög étečivli* «ich stand nicht auf ohne erweckt zu werden» (*tšuksalni, -avni*) LYTKIN, SUS. Aik. X. 45. | *una-taj meøj tensid ezis kieja pelto sódmödi povtög, janditögis* «oftmals habe ich furchtlos und unverschämt deine mit silbernen ohr-ringen versehenen ohren geschwärzt» (*polni, povni; jandini*) X. 48. | *eg-taj meøj kösjivli vöržini* das kik ul pu zorjan zorjavtög, *eg-taj meøj kösjivli čuktini* das kik lagira čerön keravtög «ich wollte mich nicht bewegen, ohne dass man nicht mit zwölf starken stangen stieß, ich wollte mich nicht ablösen, ohne dass man mit zwölf grossen beilen hieb» (*keralni, -avni; zorjalni, -avni*) X. 40. — Névszóval: *me «én»: meteg ved gatem log* «wie öde wird es [auch] ohne mich sein» WICHM. SUS. Aik. XXI. 28. || *piztög pelistög kivotlini giš giö vetlini* «ich muss treiben ohne boot, ohne ruder, irren von welle zu welle» LYTKIN, SUS. Aik. X. 40. | *kodli-nö teøj zilsan girža vijönid pužjömön, jurtög, böztög étečalan pižös vijönid leptasömön?* «für wen strebst du so eifrig, die ärmel bis an die ellbogen aufgestreift; für wen hüpfest du kopflos, schwanklos, die kleider bis an die knie aufgehoben X. 46. || *lezis gortas no denğatög nin* «haza eresztette, de pénz nélkül» POPOV NYK. XV. 429.

Az «abessivus» azonban nemcsak határozóként áll a mondatban, hanem előfordul néha puszta tagadó v. fosztó melléknévi jelentéssel is. Pl.

Lapp: a) Igetövel: *aice-* «észrevesz»: *aicetak* «észrevétlen» HAL. Sv. lp. nyt. 82. | *pakkate-* «büntet»: *pakkateke* «büntetlen» uo. | *šadde-* «nö»: *šaddeteke* «terméketlen» uo. — b) Névszótövel: *pelje* «fül»: *peljet, peljetak* «fületlen» 74. | *abre* «eső»: *abreteke* «esőtlen» uo. | *hugso* «gond»: *hugsot, hugsoteke* «gondtalan» uo. | *algo* «kezdet»: *algonapti* «kezdet nélküli» HAL. Sv. lp. nyt. NYK. 16:74. || *ähčičä* «atya»: *monmä liem ähčičä t q p o t* «atyátlan vagyok» HAL. NYK. 20:214. | *jelkie* «láb»: *koktä talliä kuh jëleke^t* «mintha lábatlanok volnának» 20:121. | *tuhte kärmänejjä čälemie piolet* «az ember félszemű (tkp. félszem nélkül levő)» 20:212. || *piktas* «ruha»: *ja ollu lij fružšä, ja*

ollu piktasah tã, rihccuot «az asszony pedig egészen ruhátlan volt» Svédlp. ny. I. 85. || *piäpmuo* «étel»: *minnemust piäpmuoht šättijän tihte čerrã poalltije* «utoljára étel nélkül maradt ez a szénégető» III. 156. (vö. *kũ son šattai aktan äikẽn pẽmũtak* «mikor egyszer étel nélkül maradt [tkp. lett]» V. 123.)*)

A finnben ilyen elvont szavakban van nyoma melléknévi használatának (legnagyobbbrészt a Kalevalában): *armo* «kegyelem, irgalom»: *armottuus, -tuus* «kegyetlenség» | *kala* «hal»: *kalattuus, kalattuus* «halhiány» | *lehmä* «tehén»: *lehmittyys, -tyys* «tehénhiány» | *leipä* «kenyér»: *leivätyys, -ttyys* «kenyerhiány» || *saa* «kap»: *saamattuus* «nem kapás; ügyetlenség, élhetyetlenség» (AHLQV. Suomen Kiel. rak. 34. és SZINNYEI, FinnSz.**)

A cseremiszb en csak egy kétségtelen példám van: nyK. *ätä* «atya»: *ätädeok* (az *-ok* nyomósító elem) «vaterlos» RAMST. 8. — Valószínű azonban ilyen még ez is: nyK. *ä'altë älas*

*) Főleg jelzői használatban, a *-tes* képző is előfordul. Pl. a) S. *mahhtët* «tud, bír, -hat»: *ĩ jukalvës tiste mähtëtës magas piejaktuwwut* «a lakodalmat pedig lehetetlen többé elhalasztani» Svlp. ny. V. 198. | N. *akta mahohës stüora loddë* «ein überaus grosser vogel» QVICST. SUS. Aik. III. 34. — b) S. *ääl'bme* «szem»: *tat lë ääl'mëhtës kummü* «ez vak öreg asszony volt» Svlp. ny. V. 128. | *tuhte aktũ vieljẽn kommã čuovorĩ tap ääl'mets ähkãp parra lierëtĩt* «az egyik testvér feleségének csak vezetnie kellett a vak asszonyt» III. 8. | *vodõo* «fenék»: *võdõtës ponnta* «dúsgazdag» V. 316. || N. *bællje* «fül»: *bælljedes boadnje* «a süket ember» QVICST. SUS. Aik. III. 39. — Ezekben az alakokban az *-s* attributív melléknévképző: *falskë* (præd.) «hamis, álnok» ~ *falskës* (attr.) id. HALÁSZ, Svédlp. ny. 13. | *hoidnũ* (præd.) «bús, szomorú» ~ *hoinũs* (attr.) id. 50. | *kal'abma* (attr.) «hideg, jéghideg, fagyott» ~ *kal'mas* (præd.) id. 30. A közép- és felső fokban is az *-s* nélküli alak veszi föl a megfelelő képzőket: *arvotæbmë, arvotës* «értéktelen»: *arvotæbbo* «értéktele-nebb», *arvotæmus* «legértéktele-nebb». QVICSTAD, Acta Soc. Scient. Fenn. XII: 152. — A *-tak, -tek* képzőbeli *-k* ellenben prædicatív melléknévképző, azért használatos ez gyakrabban abessivusként; pl. *ëtna* (attr.) «sok» ~ *ëtnek* (præd.) id. Svédlp. ny. 12. | *jorõpo* (attr.) «gömbölyű» (*jorõpo jahkë* «az egész esztendő») ~ *jorhpkũ* (præd.) id. 26. | *ko'b'dõ, koptës* (attr.) «szeles» ~ *ko'b'dok* (præd.) id. 44. — L. még: HALÁSZ, Rövid Pite-lappmarki nyelvt. 28. §.

**) Érdekes SZINNYEI megjegyzése AHLQVIST műve bírálatában: «Ezen alakokban vagy a fosztó képző egyszerűbb alakja van meg, vagy pedig összevonás történt». NyK. 16: 301—2.

«nicht gehen können (vor schmerzen in den füssen)» tkp. = «lábatlan lenni» RAMST. 27.

A votjákban az *-mte* képzős igenévnék egész közönséges a melléknévi használata. Pl. *addzilini* «sehen»: *vu addzilimte tšgž vu dore likte no berte* «eine ente, welche wasser nicht gesehen, geht zum wasser, aber kehrt zurück» WICHM. II. 9. | *jaratini* «lieben»: *kupetš lajtšize jaratimte no šaitan šioz šusa šaitan dori šusa lajtšize lezem* «es war ein kaufmann, der seinen lohndiener nicht liebte und in der hoffnung, dass der teufel den lohndiener essen würde, schickte er ihn zum teufel und sagte» II. 88. | *kuttsal-* «lábbelit fölhúz»: *pīdjosse no kuttsamte, dišjosse no vožtimte* «die füsse haben sie ungekleidet gelassen, die kleider haben sie nicht angezogen» II. 181. | *liktini* «kommen, gelangen»: *soku mumiz ajiz liktimte saldatlen minillam utšani soje* «dann gingen die mutter und der vater des noch nicht heimgekehrten soldaten um ihn zu suchen» II. 134. (Több példa WIED. Zürjén nyelvtanában, 122. §. 2.)

A tkpeni abessivus is egy-két példában olyan, mintha egyszerű tagadó melléknév volna. Pl. *pilem* «wolke»: *tšik pilemtek kuaž zoroz* «es regnet vom ganz wolkenlosen himmel» WICHM. II. 40. || *kitäk, pīdtäk, kiltäk, kilontäm veraskä* «kezetlen, lábatlan, nyelvetlen, hallástalan [és mégis] beszél» (Nb. *kilontäm* valóságos nomen negativum) MUNK. VNpkGy. tm. 117.

A zürjénben is ilyenféle a következő abessivus: *kerku* «ház»: *ruč kerkutög vois* «a róka ház nélkül maradt (tkp. házatlan lett)» Rogov, NyK. 17 : 388.

A többi fgr. nyelvben megfordítva áll a dolog. T. i. a tagadóképzős szók egyúttal abessivusok is, minden rag nélkül. Pl.

Mordvin: *kačamo* «füst»: *tol kačamovtomo a efi* «feuer pflegt nicht ohne rauch zu sein» PAASONEN SUS. Aik. XII. 75. | *ormavtomo kuvci* «ohne krankheit stöhnt es» 48. | *užer* «fejsze»: *kije ved langa sed sedi užeréte me ruban-kavtomo?* «wer bauet eine brücke über das wasser ohne axt, ohne schlichthobel» 36. || *apak seřet kuvci, jomavkstomo vešni* «stöhrt ohne krank zu sein, sucht ohne verloren zu haben» 25.

Osztják: *mola lillì ièšlì nořamdiulan* «mit futkosol étlen-szomjan» PÁPAY J. NyK. 37 : 271, 58. 38 : 138. || *mane vočem jig nemta, ūgotta at χaidayat, man χajājjem* «damit meine stadt nicht ohne väterlichen namen, nicht ohne haupt bleibe, liess man mich übrig» | *ēvida ūdaden, paχta ūdaden* «lebet ohne tochter, lebet ohne sohn» | *vet tui tunkdem unday kēt totteu, milteu pōsteu* «mit den fünf gezählten fingern

unserer hand stehen wir [vor dir], ohne hut und ohne fausthandschuh» PATKANOV-FUCHS, KSz. VII. 138.

Vogul: *γāltal ta'ilēn* «elpusztíthatatlanul tele» MUNK. VogNpkGy. II. 284. | *am nāl ojtāttal nāl ul ojtāln* «míg én nyilam ki nem eresztettem, nyilat ki ne ereszettek» I. 95. | *man lāwtalūw, gulā vātal ūs ūntēyats* «a mi rendeletünk nélkül vége láthatatlan város támadt» II. 291. || *naŋ sūp-nelmtal ūntsēn* «te szótlantul leülepedtél» I. 5. | *ūnli ūlēmтал* «álmatlanul ül» II. 21. | *ulā vittal unlēptēnē* «tűz víz nélkül lakó» II. 245. (L. SZABÓ DEZSŐ: A vogul szóképzés 65. 77. és BEKE Ö. Ragtalan határozók a vogulban NyK. 37 : 119.¹⁾)

Ha mármost az abessivus ragja egyúttal tagadó képző is lehet, a tagadó képző pedig állhat az abessivus ragja helyett, akkor ebből csak az következhetik, hogy az abessivus ragja tkp. nem is rag, hanem szintén tagadó képző, a mely ragtalan módhatározóul szerepel a mondatban.²⁾

Ezek után már nincs semmi okunk elvetni AHLQVIST véleményét, a ki a finn *-ttoma*, *-ttömä* képzőre nézve rég megállapította (Suom. kiel. rak. 69.), hogy az abessivusi rag és a *-ma*, *-mä* deverbális névszóképző összetétele. (Vö. BUDENZ nézetét UA. 277. NyK. IV. 103.) Ugyanez áll a lp. *-tipme*, *tēme*, *tēm*, *-htem*, a md. *-vimo*, *-ftuma*, *-ftāma*, *-f'tōmā*, *-f'tiēme*, *-tēme*, *-ŋ'tiēme*, a cser. *-tāmā*, *-dāmā*, *-tāmā*, *-dāmā*, *-tāmo*, *-tāmō*, *-tāme*, *-dāmo* stb., a votj. *-tem*, *-tām*, a zürj. *-tem* képzőre nézve.³⁾

S ez nem egyedülálló a fgr. nyelvekben. Véleményem szerint a votj. *-tek*, *-tāk* és a zürj. *-teg* is hasonló eredetű, a mennyi-

¹⁾ Allító módhatározó is lehet ragtalan. — L. «Ragtalan határozók a vogulban» cz. értekezésemet. NyK. 37 : 119.

²⁾ Éppen így áll a dolog a török-tatár nyelvekben is. Pl. az ufai tatárban: «Az abessivus ragja: *-sez*, *-sēz* (néha: *-suz*, *-sōz*, *-suz*, *-sōz*): *ākčasez* «pénz nélkül», *ikmäksēz* «kenyér nélkül». Az abessivus egyszersmind fosztóképzős melléknév: *kōcsēz* v. *kōcsōz* «erőtlen», *bālasez* *ēj* «gyermektelen ház» PRŮHLE NyK. 38 : 71. — Az oszmanliban: *ārsiz avret*, *jūlarsiz at* «szemérmetlen asszony, gyeplőtlen ló» | *umudsuz adam*, *direksiz dam* «remény nélküli ember, karó nélküli ház» || *tāzsisz ava cikan*, *taušansiz eve gelir* «a ki agár nélkül megy vadászatra, nyúl nélkül jön haza» | *deniz dolgasiz olmaz*, *kapu halkasiz* «a tenger hullám nélkül, az ajtó závar nélkül nem lehet» | *ben-siz*, *sen-siz*, *on-suz* «nálam nélkül, stb.» KÚNOS Oszmán-török nyelvkönyv 311.

³⁾ Vö. még SZINNYEI, Volt-e a magyar nyelvnek tagadó igéje. Nyr. XIII. 194—197.

ben a bennük levő *-k* elem azonos a *-k* deverbális névszóképzővel, a mely gerundivális szerkezetben fordul elő. Pl. a *votjákban bertini* «zurückkehren», *mînîni* «gehen»: *mînîkîz gurt pala ut'siškoz, bertîkîz rûles pala ut'siškoz* «beim hineingehen blickt er nach hause, bei der rückkehr nach dem wald» WICHM. II. 12. | *pîrîni* «eingehen»: *osti pîrîkî piñiz d'zar at'skoz* «beim eintreten [in die stube] zeigt er seine weissen zähne» II. 25. | *potîni* «hinausgehen, herauskommen»: *pîrîkîz tedî pîre, potîkûz sed patz* «beim hineingehen weiss, beim herausgehen schwarz» II. 49. || *add'zîni* «sehen, ansehen»: *gon-dirâz a d'žîkîd picaldâ azad kušti* «ha medvét látsz, puskádát dobd elibéd» MUNK. VNpkGy. bab. 91. | *turnâni (-nal-)* «kaszál», *vidîni* «lefekszük»: *tudê-no derâm tül, tül tülâ, guzem-no turêm turnakê, küt kurâktâ-no sulâm serâktâ žetazâ izênê vedêkê* «a fehér inget a szél, a szél fujdogálja, midôn nyáron szénát kaszálnak; keblem kinlódik, szívem búsul, midôn este aludni fekszem» MUNK. d. 33.

A zürjébenben szintén megvan ez az igenévi szerkezet. Pl. *vidž kutygön jurto vyal* «wenn du fastest, so salbe dein haupt» | *jugdygön* «beim hell werden, als es hell wurde» | *syös gusalysny mijan usigon* «sie stahlen ihn, während wir schliefen» | *adzis najaos uzig* «er fand sie schlafend, sah sie schlafen» || Permi: *te vidž kutygad* «wenn du fastest, so salbe dein haupt» | *visigas* «als er krank war» WIED. Gramm. d. syrj. spr. 167.**)

A lapp *-tak* képző *-k* eleme, a mint föntebb láttuk, más eredetű. Hogy a finn nyelvjárások abessivusának *k*-ja milyen elem, arra nem tudok megfelelni.

Annál világosabb azonban most már a vogul és magyar tagadó képző. Csak azt kell megnéznünk, van-e ezekben a nyelvekben *-l* deverbális névszóképző. Igenis van, s éppen az a fontos, hogy csakis ebben a két nyelvben van meg. Pl.

Vogul: É. *kāsti* «idéz»: *kāstul* «idéző ige» | *ōlt- (ōli* «van, él»): *ōltul* «életmód, vagyon, lábas jószág» | *pōkt-* (*pōkli* «hasadoz», *pōkati, pōkapi* «fakad»): *pōktul* «hasadék» || K. *pāntil* «födél» (*pānti*) | *lēpil* «födél» (*lēpi*) | *sātil* «idéző ige» (*sāti*) | *ūsil* «lépés» (*ūsi*) NyH.⁴ 79.

Magyar: *fon*: *fonál* ~ *fonalat, fonalon* | *köt*: *kötél* ~ *kötelen, kötetlet, köteles* | *föd*: *födél* ~ *födelet, födeles*.

Hogy ugyanez az elem van meg a vogul és magyar tagadó képzőben, még külön bizonyító erejű a magyarban meglévő fok-

***) Az igenevek ragtalan határozói használata a többi fgr. nyelvben ismeretes, így megvan a mordvinban is, a cseremiszbén is.

váltakozás. (Vö. *mesztél*[láb] ~ *mesztelen* és *kötél* ~ *kötelen*. A magyarban tehát a tagadó képző ilyen alakú volt: *-tél* ~ *-telen*, **-tál* ~ *-talan*.)*)

Azt hiszem, most már minden kétségen fölül áll, hogy a finnugor nyelvekben a mai tagadó képző egy eredetibb tagadó képző és egy deverbális névszóképző összetétele. Kétségtelen, de mégis különös, hogy egy deverbális névszóképző járulhatott a névszóhoz.

Ennek a magyarázatát a cseremisiz adja meg.

A vogul-osztjákon és magyaron kívül az összes fgr. nyelvekben a cselekvés tagadása ú. n. tagadó igék által történik. Így van ez a cseremisizben is, s a tagadó igét minden módban és időben úgy ragozzák, mint a többi igét. A conditionalisban azonban az 1775-diki cseremisiz grammatika szerint a tagadó ige jelen idejű alakjában járul az igének a conditionalis képzőjével ellátott főalakjához. Pl. *kicalám* «keresek»: Egyes sz. 1. sz. *óm-kicaligéce*, 2. sz. *ót-kicaligéce*, 3. sz. *ók-kicaligéce*; Többes sz. 1. sz. *ona-kicaligéce*, 2. sz. *odá-kicaligéce*, 3. sz. *ók-kicaligéceb* (NyK. VI. 211.). — Lehet azonban, hogy ezek kikövetkeztetett alakok, mert a későbbi nyelvtanokban és szövegekben ilyenek nem fordulnak elő, hanem az igetőhöz a fönnbbi *-te* képző járul, s ez után következik a conditionalis jele és a személyragok. Pl. nyK. *tolam* «jön»: *toltegetsem* «wenn ich nicht gekommen wäre» WIEDEMANN Versuch e. gramm. d. tscher. spr. 144. || kP. *kodem* «hagy»: *náll ik arkaš šočšo náll ik pu-sengam, ik poréc lüs kodategece* (v. *kodate*) *ludən šukten kunam kerteš-kən ik šatəšte* «wenn es dem menschen möglich ist, in einer stunde die auf 41 bergen wachsenden 41 bäume zu zählen, ohne ein einziges nadelchen auszulassen» GEN. 52. | *manam* «mond»: *kuŕo jumən aŕažən erəžəm šörtinö lepšaste kečəše er(ə) ajžam, aj-aj aŕap m a n t e r e c e lužarten, kunam kočken . . . kerteš-kən: mənən ajžaməm iže kočšo* «wenn es irgend möglich ist den sohn der mutter des grossen Gottes, das in der wiege schaukelnde knäblein, ohne: o weh! zu sagen, zerschmetternd aufzuessen: dann erst möge er mein kleines kindchen fressen» GEN. 54.**)

*) Az eredetibb tagadóképző rejlik valószínűleg ebben a szóban: *mezét-lábbal*, *mezít-szárral*, *mezít-fővel* (XVI. század). L. NySz. — MUNKÁCSI szerint a *siket* szó is ezzel a képzővel alakult. (KSz. X. 180—1.)

***) A két utóbbi példa igéből képzett abessivusnak is fölfogható.

Ebból pedig világos, hogy a *-te* eredetileg tagadó ige-képző volt. Ehhez járult azután a *-mä* stb. deverbális névszó-képző, a mint még érezhető a következő példán: kE. *liam* «lenni»: *meñ lidemem kodom tuško mia* «mikor én nem vagyok ott, [mindig] oda megy» REGULY Cser. mondatok, 601. NyK. III: 125. — Ilyenek még a deverbális *-maš*, *-mäš* képzős gerundivális alakok; pl. kE. *meman mi'temaške kaere* «oda mentek, a hová mi nem megyünk» (*miem* «megy») REGULY NyK. IV: 103. | kP. *osalžam pulat küžoda dene, pulat tožaroda dene kūrtnö jük šoktətəmaške* (šoktem «hangzik»), *jüt šer jəmalke jožen šüt jožen šutəmaške* (šuam «megérkezik, odaér»), *kinde šönžal kočtəmaške* (v. *kottəmaške*; *kočkam* «eszik») *ruen, pastərkalen koltəjetta ilə* «sendet das böse mit euren stählernen messern und äxten es schlagend und vertreibend, wohin der klang des eisens nicht dringt, zu den ufern der nacht, wo das fließende wasser des stromes nicht hinlangt, wo man weder salz, noch brot esset» GEN. 86. || kP. *kužo jumo deke küžen kajen, kužo jumo litəmašən* (*liam* «lenni»), *tə mlandəmbalke šüm'ren kunam kertes-kəñ*... «wenn es ihm jemals möglich ist zu dem grossen gott hinaufzusteigen, den grossen gott vernichtend, ihn auf diese erde hinabfallen zu lassen...» GEN. 53. (Vö. még: nyK. *liäm* «lenni»: *a'nes litəməš* «was künftighin nicht mehr wird» RAMST. 4. | *kertäm* «hat; bír»: *užən-gertəməš* «böswilligkeit; neid» [tkp. «nézni nem tudás»] RAMST. 161. | *sitem* «genug sein»: *sitədəməš* «mangel, fehler» RAMST. 121.)

Így alakultak a többi finnugor nyelvekben is a mai tagadó-képzős alakok,*) míg a mai abessivusok (természetesen a zürj. *-teg*, votj. *-tek* kivételével) az eredeti tagadó ige-képzőt őrizték meg.**)

Hogy miképpen fejlődött a tagadó ige-képzős szó nomen negatívummá, megérthető a következő cseremiszi példákból: nyK. *kälšəm* «halten, haben, fangen»: *niimat kälšəde i žangölen šin'dzen* «er konnte nichts fangen und war müde» RAMST. 194. | *kodam* «bleiben»: *ni səšeržə kote* «von der milch ist nichts geblieben» RAMST. 185. | *küäm* «kochen, sieden»: *küte* «es hat noch nicht genug gekocht» RAMST. 60. | *ku'zaš* «aufsteigen, sich heben»: *ketšə ku'zəde* «es tagte nicht» RAMST. 59. | *mən'dzaš*

*) A lapp *-tes* képzőben ellenben a második elem denominális képző. Ez tehát csak akkor alakulhatott meg, mikor már elhomályosult a tagadó képző ige-képző volta.

**) A lp. (finn) md. nyelvben a *t* előtt levő *p*, *h*, *χ*, *f*, *v* hangok összefüggésének mivolta még nincs kimutatva. (Vö. SETÄLÄ, Quantitätswechsel. SUS. Aik. XIV₃. 14.)

«eier legen»: *тəβə m̄n^dzəðè* «die henne hat keine eier ge-
legt» RAMST. 82.*

Eredményeinket tehát a következőkben foglalhatjuk össze:

1. A finnugor nyelvekben, éppúgy mint a török-tatár nyelvekben, a cselekvés tagadását tagadó képzővel is ki lehetett fejezni.

2. A tagadóképzős ige nomen negativum is egyúttal, de fölvehetett még deverbális névszó-képzőt is.

3. A nomen negativum — minden rag nélkül — határozóul is állhatott a mondatban. Az abessivus tehát nem valóságos eset, ragja eredetileg képző.

4. A tagadó melléknévképző első sorban ige-tövekhez járult, s ezekről terjedt át a névszókra.

BEKE ÖDÖN.

*) Igetöveknek határozói szereplésére más példa is van a finnugorságban. Így pl. ugyancsak a cseremiszenben: kP. *kiñe-lam* «fölkel»: *kiñeleş, kiñel şoyaleş-at, Aləm bator ðene pişaş tünğaleş* «erhebt sich, steht auf, fängt an mit Aləm dem starken zu ringen» GEN. 22. | kP. *kuðaşam* «ruháját leveti»: *şbataşəm kuðaş nalət* «entkleideten sie und nahmen ihre kleider weg» GEN. 6. | kP. *peledam* «virágzik»: *şaşka rañe pelet ilaş* «wie die blume blühend zu leben» GEN. 56. | kP. *ükşəñgam* «okád», *podəlam* «szörpent»: *podəl jerəm ukşəć kolta* «er trinkt den see aus, speit ihn wieder weg» GEN. 3. | kCar. *nelemaş* «megnehezedik»: *miandə ümbəlnə kuşə kü kuze nelem kia, şasli-na't moşarəşə tuşak nele'm ki'şə!* «wie auf der erde ein grosser stein schwer daniederlegt, möge auch W.-s körper schwer werdend liegen!» POROKA 30. (Vö. *nelemən kia'* uo.) | kUr. *tşumalam* «rüg»: *tşumal röltşəm* «rügtam [a földet]» WICHM. NYK. 38 : 233. | nyK. *üps̄in^dzəş* «schnüffeln, einriecken»: *petskă-şər üp̄ ş̄ts-särnəş* «er umkreiste schnubbernd die tonne» RAMST. 187.

A lappban is; pl. *caimat* «nevet»: *caimā* «nevetve» | *vüddət* «menni (kocsin v. lovon), hajtani»: *vüjə* «hajtva» || *kälü* *şapmēt* «megfagyni (tkp. fagyva meghalni)» | *jotē pēddat* «elköltözni (tkp. költözve tenni)» || *vēssut* «élni»: *vässū* «elevenen» HALÁSZ, RÖV. Pitelpmki nyt. XXXIX. (Vö. még: HUNFALVY, A lp. nyv. NyK. V : 384, 419.)

Vogul szójegyzék.*)

a

- a'its*: *taw at a'its* ő nem hitt nekem 306.
[*axwtés*] kő — *āxwtés* drágakő 335. 336. *axwtés* D. 413.
[*āxwti*] hánt — *āxtim sās* hántott nyírhéj 51.
aits: *aits tulätén qkhčqt ikém* nődíjat fizetni nincsen pénze
T. 369.
? aji: *aji Vasékém* kis Vaszilkám. 74.
ajji: *Tōri ajji šōt jalä* darú rikkantó hét terület(e) KL. 97.
ajjuk: *kaj-ajjuk* ej-hajh. 3.
[*ajal*] első. *ajal* T. 402. *ajolt* előbb. T. 353.
[*ajuw*], *aju-vejer* ajtókapocs T. 403.
ākēl' kegyes 121.
ākēr házikutya 342. *ākērätén* házikutyáját. 330.
[*aki* = nagyatya] *ākē* nagybácsi K. 371. *ākinš*, *akēt* nagy-
bácsija K. 371.
[*āl*] oql nyiltartó KL. 98. 99.
[*alat*] *qlqt* ágy T. 402. *qlqtati-ğšt* ágyban T. 364.
aläi': *am aläi' tū ti lakwxat'im* én oda közel lopózko-
dom. 243.
alēn czompóhal 392.
alēs: *ulä-alēs päreltēp* a rénfogó kerítés csapdájának ugró
fácskája 389. — *aläsēm* vadászszerszámom 238. — *vit-alsēmne*
vízi fogó szerszámomhoz 238. [vö. *als* Sz.]
amakēm mamuskám 54.
[*āmis*] *āmēs* találós mese 385. *amēs* 387. *am āmpsīmā* az

*) SZILASI M. Vogul Szójegyzékében a Vogul Népköltési Gyűjtemény I—III. kötetének szavait állította össze. Minthogy a vogul nyelv teljes szótára eddig még nem jelent meg s előreláthatólag rövid időn belül nem is fog megjelenni, a VNGy. IV. kötetének szókészletét e rövid szójegyzékben bocsátjuk a kutatók rendelkezésére.

E szójegyzék tehát a SZILASI Vogul Szójegyzékének kíván függelékeül szolgálni, s így a rövidítésekre, a földolgozás módjára SZILASI Szójegyzékének bevezetése (NyK. XXV.) irányadó.

én találós mesém Szv. 393. *lästén ma'es ämsäwé* Fenkőről mondják ezt a találós mesét 385. *Äst jälséné pärsät toy ämsäwét* az Obon járó teherhajót adják föl így találós mesében 385. *zumlé nay ämsilén* miként fejtet meg ezt a találós mesét? 385. *ämp-säwé* nevezik a találós mesében Szv. 393. 394.

amnän: *la'il-amnän* lábtetőre 417.

[*ämp*] *oqmp* = eb. KL. 244.

[*äni*] *änä* csésze 65. 242. *säj-änül säswés* egy csésze csájt öntött neki 65.

[*ägwi*] *il-ägghem* levetem. KL. 89.

[*ägk*] *oqykhwä* anyja KL. 89.

[*ägkwél*] *oqykwél* fatuskó K. 396.

ančein: *métär ančein-khar sōškēt* Ha valami baj lesz T. 354.

ańšeriy tür tēli csik [lakta] tó 306.

[*äńsux*] *ańšukw* öregember 8. 14. *qńšux* öreg K. 247. *ańšux* id. KL. 299. K. 251. *äńčux* id. T. 351. *äńčux* T. 356.

ańčust: *ilpēgu ańčust* = szentnek tartották T. 408.

[*äńt*] *ańt* szarubunkó 174. *ańtpä* szarvú 36. KL. 133.

[*äpi*] *äpukwé* öcsike KL. 163.

ärént: *ärént ojtén* fizesd az adósságod 265. *äräntén* adósságod 266.

[*ari*] *arän* túlságosan 8. 53.

ärkeri: *ärkeri päšer* kurafi püspök 125.

[*ärt*] *art* idő KL. 98.

artén szérú T. 404.

[*äs*] *apa äš-jis* nagyatyja 238. *oqš* nagybácsi KL. 98. 110.

asä de viszont 303.

āsék bömódú 21. 22. (vö. *āsēy* = nagyon P.).

āsék vérsavó 421. vérsavó hurka 420. *āskél* vérsavóval 421.

asjé keskeny K. 398.

asriš: *tanki asrišünl* a maguk [ruha] szakadását. 15. (v.ö. *as* = nyílás, rés É.).

[*ästés*] *ästés* elkészült. D. 420. *ästi* elkészül 407. *nētä nāyχ-kēńštunkwé at ästitä* neje nem bírja (nem ér rá) felköltetni. 155.

[*at*] *ät* nem 335.

[*ätim*] *oqtém* nincs KL. 100.

[*atém*] *ember. ätémä* embere 301. 302.

āti: *tik-āti* vagy pedig 411.

aul: *χoti aul nērišné χulte'it* mifajta nőcskének fog maradni 2. *χoti aul äšémné* valamelyik hugomnak 4.

aulti megkezd. 23. (vö. *aul* = vég).

[*aureχ-päl* = meredek partú vidék] *auray* meredek part 211. 218. *aurayné*-hoz 223. *qurēχ* KL. 97. *awrēχ* T. 352. 353.

ä

- [äx] äx hegy T. 358.
 [ä'in] äinēy állás | mit einem kinn versehen. KL. 157.
 äyennē: sun-äyennē a szán elejéhez 40.
 äwēn zabola KL. 158. (vö. [aiwän]. Sz.)
 [äl] kwol-älä-sämmēl a háztető szögletéből 389.
 älek szita 388. mökē äléxtäxw lisztszitalás K. 397.
 [älkē] älek-öl felvég. K. 108.
 äl: näjērnē oqt älwē a fejedelem nem engedi K. 379.
 [ämertäxiti] ämertäl merit T. 401. ämerts meritett T. 347.
 än: joqñk-töp khönny än a jégmerő zsákháló görbe állabroncsa K. 291. (vö. ä'in). än áll | kinn. K. 291.
 [änä] änä sereg KL. 166.
 [änši] van neki äncast T. 356. änciu 362.
 äp pára (vö. äp).
 äppi: xarp-säkwarä saräppi nyíressel borított hegyorma csak ködlik 148. (vö. äp).
 äp: khär-äppü kan ebfi T. 351.
 [är] är minden T. 350.
 ärili: popi tu ärilau az istenkét odaigézik KL. 406. (vö. ärili megemlékszik róla). ärulēn idézz elő engem T. 346.
 äriti marad. KL. 164. (vö. äritäpti meghagy).
 äs: äsēn hügodat 31.
 äsräil sárkány T. 352. 353.
 [ät] ät szag KL. 158. — kutyaüz K. 268.

ä

äeniski: khürēm kopēka mīlaus s äeniski három kopekát ígértek érte pénzürtékben. KL. 245.

ē

- [ēkwä] asszony. äkum ēkwa nénēm-asszony 151. rus ēkwa orosz asszony 60.
 Él: Él värmē varmēl az istenségnek való ajánlás 405.
 ēnk sógorné 58.
 [ēnkaj] ēnkaj cselédleány 80. 276. jyjkei nőcseléd KL. 107.
 entem: saun-entem cōlq minäst soká vagy pedig rövid ideig mentek T. 347.
 [enti] entepaytäsēm felövezkedtem 4.
 [ēri'] ēri' ének 118. eri K. 290.
 és: kuşy-ēs tāru a kéménylyukon át T. 358.
 ësşq: ësşq şupu şourstänē mind ketté vágta T. 349.

əsi' dicsekvés 181. 229. *əsiy* dicsekedő 229. *möləx an əsişyatəm zum* Ki minap dicsekedtél nős férfi 34. *əsişkəts* dicsekedett K. 377.

χ, kh

khaiš olló T. 403.

χāyti: *nār-χāymilt ünlim χāytwäsəm* a bérczihágón ülve vitettem föl 1. (vö. *khāyti* és *χāymil*.)

[*khairén*] *χajrén* kedveske 21.

[*χoj*] *χajim uj* him madár 119.

[*χajtā*] *khaitā* vőfély KL. 87.

[*χajti*] *χajtémtäliäyém* futólag rápillantok 50. — *χajtnə zum* nászoló férfi 31.

[*χalēm*] *khalēm* mámor KL. *mōm-khalmi mōm-khalēmne* *khalēmlet* népvigadó népvigasságba merülve vigadnak KL. 99. *khalēməy* KL. 102.

[*χaleu*] *χalleuw* halászmadár 170.

[*χāyχeltəp*] *khāyχeltəp* hágeső T. 401. *χāyχeltəpəy kwol-āwi-süntnə* a lépcsős háznak ajtónyílásához 45. *χāyχeltəpnəl* lépcsőről 328. *khōykheltəp* id. K. 398.

[*khāyghi*] *khanghi* kúszik KL. 127.

[*χanəl*] hón 143. (vö. *khanl*.)

[*χani*] függ *khənəntəl* id. T. 403. *khantal* KL. 100. (vö. *χantal*).

[*χansi*] *khanši* ír KL. 166. *khanšə* írás KL. 166. *khənsəy* tarka T. 401.

[*χański*] *nəmtəl-ke* at *χaństälwäsəm* észszel [gondolkozni] meg nem tanítottak 55. *an* *nəmtəl χaństawän* most megtanítanak észszel 55. *χańsulāli* összeszokik 76. *il-khanštəy* megfejteti T. 401. *khančəntən* tudsz T. 362.

χap: *āwi-χap* ajtóküszöb 387.

[*χār*] *χar-la'il* rénbikaláb 56. *χār sāli-uj jānit āmp* farkas nagyságú eb 85.

kharaulət örök T. 346.

χarā: *atər tārəm-χaränəlnə üntenə* derült égboltjukra ülő 209. *χarəšti*: *χarəstəykwə ti patwəs* ropogni kezdett 255. *χarəštənə* ropogás 254.

[*χarili*] *khəriti* elolt K. 373. *khərulə* elalszik T. 355. *khariti* kiolt KL. 89. *kharili pəšəm tok-tə kharilenti* [házunk] füstje im így tűnik el L. 83.

[*χariy*] *χariy sās* kérges nyírhéj 60.

χarszχars harismadár 414.

[*χarti*] *akw' nānt satitā χəsit ti χartwəs* rənünője hosszában elterült 168.

χas moh 385. *khosəy* penészes K. 399. *khəš* T. 404.

- [*çasäp*] *khqšep* hálókárpit K. 291. KL. 412.
 [*çasi*] *khaši* penget KL. 116. *khwaššenti* id. KL. 166.
khwaššalts id. KL. 166. *çäššentiä* id. 153. — 2) *khqšets* lerántotta T. 355. *sun çasit çasimé* szán hosszában kifeszítve 168.
 3) *näyy-çasitä* felhangolja 153.
 [*khasiti*] *khqšets* előrepiült T. 355. *khasëits* T. 348.
çaslës: *samarin süntep jupkäta pusén çaslës, simšer-nol pāsmazäyü çasësei'* ránczos torkú ingvállja egészen szétfoszlott, búvárkaeca orru czipői szétmentek 50.
 [*çaslitim*] *çaslitim* mohos 150. (vö. *ças*).
khatciqné: *starsinanët khatciqnénët* a sztarsina és iródeákjai T. 403.
khänšton himbálni T. 368.
 [*khär*] *khär* csödör T. 348.
çer: *mā-çer-ujin tewët* az egér azt megeszi 342.
khili kiás K. 347.
 [*çisati*] *sun kit pattäyü çisçei'* a szán két talpa csúszkál
 391. *çisçem* csúszkáló 391.
çäsrä kök kampós faszú 246.
khqit-pü vörös fenyő KL. 406.
 [*khōj*] *çäj* üstök 94. *khäji-pun* a nyakszirt sertéje T. 404.
khajçz halászmadar KL. 112. (vö. *çaleu* id.).
 [*çäji*] *khajçs* betért T. 369. *Jukänët äncüç älst, khojçst*
 Egy asszony s egy öregember élt, megvolt T. 356.
 [*çajiltäli*] *çajiltäli* érint 62.
 [*khöl*] *khäl* nyírfa T. 357.
çölëyli: *çöläylënë tärëy jiw kwonä çölëyli* mint elálló gyökerű
 fa [gyökerei] úgy áll el [testemtől, nem illik reá] 77. *çöläyli* id.
 36. *çöläylënë* 36. *çöläylënë* 36.
khälëç népség T. 350.
 [*çol*] *khölütätën* reggel T. 367.
khalkhqné: *uilätälëp khalkhqné amältlët* bölcsei felelnek
 T. 346.
 [*çäli*] *çälës* elkopott 2.
çöli: *ëru-soj khälantëm* énekszót hallok T. 358.
çäli-nan värs útravaló kenyeret készített 82.
kholiti: *äsmé läpë kholitité* a lyukat beforrasztja K. 376.
çalli: *çallëm nuj-çülü'* *läwilem* festett posztógunyának nevezem 269. *voikën voikën çallüttäl nuj-çülü'* *läwilem* fehér daróczból való festetlen posztógunyának nevezem 269.
khälé: *khäluls* szétszoródott T. 403. *khälulëm* (part.) T. 403.
khäluls T. 345.
khölëm süketfajd K. 396.
kölmé hamvát T. 348.
çalmäti billen 21.

χōlti áthalad 283. *χōltenti* id. 194. 318. *χōltili* id. 187. 189. *χōltilali* id. 280.

[*χōltili* elárul] *χumné*... *χōltipalawé* ember... fogja mutogatni 20. *kholtilāχw* kimutatni KL. 411.

khām[él] sírgödör K. 110. *satq-khāmén minén* menj a pokolba T. 366.

[*χāmχi*] *χāmχēšli* zengedez 69. *khāmχētēsχē* rikoltottak föl (ketten) K. 252.

[*χami*] *χ. sāsāslēm* kiöntöttem 243. *χ. tawlayts* kiömlött 243. *khāmniy suj* csengőzaj P. 106.

[*χan*] *χān pērān p'i* érdemjeles (császárkeresztes) fiú 62.

[*khonχā*] *khwōnχē* vadrén K. 319.

khāni ragad K. 109. (vö. *χani*)

[*χāniy*] *khōniy* görbe K. 291.

[*khōnš*] *khūnš* csillag T. 404. *khōnšēt* (plur.) T. 403.

[*χānti*] *χāntipāli* szerez 218.

[*χāntēli*] *khwōntli* figyel P. 104. *khwōntleim* hallgatózom P. 106.

khop: ōnē-pēnχ-khop az ángyi fejkoponyája K. 291.

[*χāp*] *tū tājātem khoqēttē* abban a pillanatban, a mint elalélt KL. 161.

χāpsiy-lūtiy ta'il χot manēmtitā a tüdejét szakítja ki mindenestül 172.

[*χārēχsi*] *χārēχsi* rabló 5.

χārem-mā'ēs ékesség czéljából 418.

[*χārχei*] *khārkhei* harkály KL. 90.

khāraq: kērsēmēχ-khāraq a legkissebbikjük T. 344.

khārp a ligettel együtt T. 408.

nuyk-khārri fölzüg P. 105.

khōrtēp: khōrtēpēl lapáttal K. 109.

[*χārtχēn*] *khārtikhēn* ölyv KL. 98. *khārsun* T. 403.

[*khartē*] *uy it il-khārtēn* egy éjjel öröld meg T. 364.

[*χāsā*] *khasā* hosszú L. 83.

χāsēχ kozák 284. 287. *χāsāχēm* kozákom 64.

khāselte: khāseltalst egybe vegyültek T. 407.

khāsiy kēr ágasvas T. 403.

khōškhānt: pāy khum tāut khōškhānt fekete ember tüzet esihol T. 404.

χosχulāli meglegyint 61.

[*χositi*] *χosχimē* söpörve 328.

χāsīt[āntēl]: nan mat χāsītāntēl valamikép a te segedelmeddel 39. 40. *am χāsītēmētēl* az én segedelmemből 139.

[*χātēl*] *khwalt* reggel KL. 92. *khātēl poql* napkelet KL. 128. *khotēli* nappalodik K. 267.

[*χātāy*] *χātēy* hattyú 65. 66.

- [ju-] *khətməkhəts* hátán hazaczipelte T. 351.
χəurəp-nal őrlőnyél 119. *khəurəp-näl* id. KL. 136.
khəusä: *ňəusä nē khəusä nē* rontó nő bontó nő K. 320.
khəusəχ: *vəli-qəl khəusəχ* rúdvégi lengő K. 396.
khujälə: *khujäläl* búsul T. 366. *khujälim* (part.) T. 361.
khujäləm (cond.) T. 362.
 [χujä] *khwojəs* aludt K. 372. *khəjantət* megvannak (fekszenek) T. 357. *khəjəŋ* inf. T. 369. *χujiptali* dédelget 18.
 [χul] *khəl* ördög K. 265. *khul-najər* ördögfejedelem KL. 103.
 [khul] *χül-kättal χum* gúnyátlan kezű ember 269.
khul: *äs-khulən* lyukba T. 403. (vö. *χal* köz.).
 [χüli] *khultenti* elmarad L. 83. *khwəltsem* maradtam K. 246.
χulyiläli: *ləjəm χulyiläli* farkam potyogtat trágyát 276. 277.
χuli: *üs-χuli* a város utcája 328. *üs-χulit* (loc.) 328. *ləχ-χulinə* (ill. 293.)
 [χulili] *khulili* támad (entstehen) KL. 90.
khulitqäli: *khulitqələslən* fölemelked K. 110.
khulmēli: *ät soät... nər-məs khulmələsləm* öt hetet miért töltöttem szerelmi izgalomban K. 290.
χülmiti: *χülmítés* meghált 167. *χülsət* megháltak 305.
 [χülp] *χülpä* hálóját 293.
 [χum] ember, *χäm?* 42. *khum* P. 105. T. 344. 345. *khəm* T. 357. *khəm-päl* manó T. 362.
χuntəl 207. 256. *χuntəl* 207. hód.
χüntəp *suw-aulä* karikás hóbotja végét 306. (vö. *χüntəp-lapät* 306.)
 [χünti] *khüntəχ* hátára rakni
χup: *äri χüpä* a leány kanala 81. 82.
 [χüri] *juil süsəm nilä lämpä qəm-χüri'* hazulról hozománykép hozott négy darabból [varrott] vánkoshoz [hasonló] 68.
χuri: *kastnə χuri* áldozatváltó 406.
χuri: *nilä nē χurinəl* négy nő társaságában 218. 219.
 [χuri] *khürəp* alakú K. 264.
khurütə: *məšniän il-khurutilən* öltözetüket levetik T. 363.
 [χüs] *χusanä* férficselédei 277.
χusli lehasad 388.
 [khüti] *χütälti* meghajt, meghajlit 69. *khüotsət* meghajlanak KL. 98. *khütsoqləm* (part.) KL. 110.
khwois: *kwäl-täil kwois* A [ház gerendáinak hézagait] betöltő moha K. 395. (vö. *χas*).
khwqli: *khwqləp* fogyó K. 290. *khaykhä nē-oqi khwqltiloaləm wüs jəri* micsoda leányasszonytól énekelt (fogyasztott) kis ének KL. 97.
khwqləji: *jä khwqləji* atyja halat darabol K. 400.
khwqnən[ä] harmadfüvessé KL. 161.

khwarén: *sémél mō khwarén jal-poqlt* a fekete föld fölötti sírkerítés alá K. 109.

[*khwqrti*] *xgrémti* megugat 149. *xrti* id. 35. 85. *ampén at xorémtälwes* eb nem ugatott rája 71.

khwasje: *khwasjat* köszönget K. 397.

i

ikälé: *khörém lu ikälén* fogj be három lovat T. 347.

ikánt füttyörész T. 401.

il: *il jiw* nedves fa 201.

ilämpä élüt KL. 133. 135. (vö. *ilnáp*).

iläntlét járnak T. 352. (vö. *iléli* von)

ilkhati hord K. 399.

[*ilmés*] *ilmés* szerfölött, rendkívül T. 347. erősen T. 348.

iliü távolabbra KL. 162. (vö. *ilä* előre).

ilpáz több T. 359.

imp-jampu aranybegy-madárkép T. 368.

inéz: *inéz khör-més* mostani korig T. 360.

inäkäläliu: *äsräil il-inäkäläliu* a sárkány legyőzetik T. 353.

[*ipsä*] *ipsän-khqr* sötét T. 403.

[*isém*] *isém* forró 386. *esém* tüzes T. 356.

iskérté: *iskérlét* sivitanak T. 403. *iskérltel* kiabál T. 403.
noxor iskértéxtni soj tu jun micsoda kiabálás zaja [van] odabenn T. 360.

ism-il-tur halotti tor KL. 117.

itméli: *itméle'im* szökdécsenek 228.

j

[*jā*] *ja* folyó 22. 63. 280. 242. *An-jä* An-folyó 199. *joäsém* folyóágam K. 247.

jā hát, nohát. 335. 340. 341.

[*jaxatä sär*] *jāxatä sär* halld-sza csak 279.

jamp. L. *imp-jamp*.

jämsekrés: *xul solwéltané jāmsekrésém* halszózó fuvarkocsiskám 69.

jamtéwa: *jamtéwanä* gyeplöszára 13. *jamtéwanél* gyeplöszáráról 13.

jämtuw-kwälänä kantárfék-szíjjai 144.

[*jántäw*] *sölt-jantu* faháncsból [font] ideg P. 105. *jantuwä* idegét KL. 312.

[*japäk*] *jäpéz* KL. 107. 112. P. 104. K. 395. selyem.

japän bácsija 33. *japü* bátyja 31. *japän* nagybátya 31.
japrisém bácsikám 32.

[*jaš*] *jaš* ösvényjegy KL. 133. — *Asä Numi-Tqrem jaxämne jasitawem-pel* De vizont ha a felső ég, az én atyám [arra] jegyez (azt a sorsot rendeli) 303. *supi' jaselawet* keresztül metszetik 178. *supi' jasawet* 178. 179. id. *Jäm jaseytoqlem... jaš* Atyám jegyezte... ösvényjegy KL. 132.

? *jasi*: *ulä jasnē mā* tűz égette föld 388.

[*jässü*] *jaššä* egyenesen KL. 314.

[*jät*] *an xätel-jati' tüp jems* Most aig lett még déli idő (napközép) 308. *xätel-jat* dél 217.

[*jäta*] *jätä* hallod-e 172. (Vö. *jä*; *jaxatä sär*.)

jatel: *när pum jatel kännig poul kännän šunši a* zöld fű gyepe [borított] terű teres falu terére néz [az ember]. P. 104.

[*jäkti*] *kun-jéxtlestänē* kívágta T. 349. *supujéxtäntiu* kette vágatik T. 403.

[*jäni*] nagy *jäni* sok KL. 88. L. 83. K. 267. *värän jänji' älmei'* hatalmas nagy vala 6. *jänji' äri* nagyobbik leánya 6. *när tou juntitql* a milyen nagyságú ő T. 345.

[*jäpät*] *jeäptel* késsel KL. 406.

[*jäppi*] *jäppenti* ködlik, alig látszik KL. 161.

järné: *oqmp-järné nonē-pöu-oqmp* kutyarágó-picsa-fi kutya K. 371. 372.

jätel éhség T. 351.

jelmazel: *jelmazel il-raunät* az ültakarót ráveti KL. 108. *käsm jäpex jelmazel khopä jelméxtit* sárga selyemből való ülkét vet ladikja aljára. KL. 107.

jelméxti L. *jelmazel*.

[*jelpel*] *jelpeli'* újból 332.

jänär generális 276. 277.

jénre sajim khom sarka rothadt férfi K. 400.

jepley ködös KL. 97. 102.

jérestil: *ajume mus äsäl jérestil* az ajtón egy kis lyukat rágott T. 356. — *oqmp-jern'-nonē-pöwi* kutyarágta picsafiak K. 253. (vö. *järné*).

[*jéri*] *jerrem jerrä* énekelt éneke L. 83. *jéri jerrentem* éneket énekelgetek L. 83.

[*jəsi*] *jěšli* koptat KL. 138.

jėti: *kätänl xansäl jėtiänl* kezüket rajzzal tüzdelik 417.

jétaue (pass.) 417.

jeur: *lü-jeur* ménes KL. 159. 160. (vö. *jewer*).

[*jikä-poql*] *jikä-poql* észak KL. 128.

jikäls: *lot jikäls* lovakat fogott be T. 370.

[*jijki*] *il-jijkes* beesteledett T. 369.

jipés sötét K. 396.

jipi': *sossä-jipi' sät pi'* «Törzsöktelepes-bagoly» hét fia 207. 208.

- [*jissenti*] *jissinti* jödögél 85.
 [*jiw fa*] *jiw* koporsó KL. 116. 117.
 [*joxti*] *jökhti* érkezik KL. 88. *jol-joxtawem* lerészegedem 80.
 [*jaxi*] *nol toxalij jaxsem* a mint a határszéli folyókon körülhaladtam 25. *xürem-por laxwä jaxst* három ízben körülforogtak 153. (vö. *jaxxi*).
 [*jol*] *jal* üléshely KL. 107. *jalä* területe KL. 97.
 [*jolémti*] *puru-jälémtaxtal* visszakéreszkedik T. 354.
 [*jolti*] *jalti* rendel P. 104.
jämél: *uxsail ärtén-jämél* rézből való szérüágy T. 353.
 [*jämp*] *jämp* hold T. 351. 401.
 [*jonxi*] *jängphantät* játszanak T. 359.
 [*jonkhép*] *jonkhép* hold KL. 290. 414.
janghé: *patalax noj-janghuts* a fedélzetet (tetőt) felforgatják
 T. 367. *jonkhtau* megfordul KL. 92.
 [*joni'*] *jqni'*: *marä-jqni'* *muläspin* céldobó játékversenyhez
 207. 208. *suri-jqni'* *muläspin* gyűrűdobó játékversenyhez 208.
joak: *joak-jeri* «nénike» (medve) ének P. 298. *joaké* néni-
 P. 298.
joaltqis gyülemlett össze T. 345.
jor: *am la'il-jorémné lülne piçén* a lábom nyomába lépő
 hú 2. [vö. *jor*]
 [*jor*] *jar* hely T. 357.
 [*jār*] *jār* hős 410. *jör* hatalmas KL. 107.
joräsi járdogál 44.
jorjentilän faricskáljátok (praes). 120. *joryati* faragesál 385.
 [*jorli*] *jorli* koldus KL. 136. *jārlo* T. 360. 369.
jarmq: *kuçä-jarmq* darabos darát T. 322.
jös-jäümnél szépapámtól K. 247.
 [*josä*] hótalp *jasä* 129.
jasi: *ulän voss jase'im* égjek el a tűzben 413.
 [*jot*] *jot* középső KL. 159.
jotélté: *tül tqwél jotlapél jotéltawé* azután a bört nyomkodó
 vassal nyomkodják 419.
 [*jävalé*] *jävalon* begyűjteni T. 362.
 [*jü*] *jü-püt* testvérek T. 352. 355. *jü-puñsüt* fitestvérek T.
 351. *juwäni-püt* testvérei T. 355. *juwänä-püt* testvérei T. 353.
jü-äwit nő-testvére T. 368.
juxer: *jqut älmejis, xürem punkpä änt-juxer vis.* ijjat emelt,
 három fejú szarubunkós nyilat vett elő 174.
 [*juniti*] *junrimé* taposva 328. *jünruwés* rugdostatott 170.
nälänä puli' *jünçesanä* nyilait darabokra törte 172.
junçep: *saim junçep...* *nan* rodhadt sarkú kenyér 389.
junçé-päl saw sümleç Egy sarkon [egy oszlopon] álló sok [erdei]
 éléskamrát. 132. *junnä-poql* KL. 138. id.

- [*junqt*] *junql* hátsó T. 402.
jupkäl: *samariñ süntep voikén jupkäl mastimé* ránczos torkú
 ingváll van reá öltöztetve 80.
jürmi: *tü-jürmés* ott esett meg velem 260.
juti: *saw juté'im* sokat nyomkodok szét 129.
jüjij-poql háztáji KL. 310.

k

- kaj-ajjuk* ej-hajh 3.
kaji: *pupxét kajim nār pupk Kuselresém* a bálványszellemeK
 kitaposta kopaszfejű Kuselyecském 49.
kajji elhuhog 411.
 [*käl*] *kal* nőstény 51.
 [*kälén*] *uy kälñil iskertlét* egy hangon sivítanak T. 403.
 [*kälénäi'*] *kälñäi'* kellően 217.
 [*kant*] *manér kantlilälé'im* ugyan mit követelek haraggal
 én 205. 206.
kap domb 237.
 [*kapaj* rettenetes] *kapaj nē* jómódú nő 22.
 [*kāpak*] *kāpek* korcsmát 63. *kāpékét-mus* korcsma szerte 64.
kapitan kapitány 283.
 [*kar*] *karr rigó* 414.
karapli hajó 333. *karapliñ* hajóbirtokos 331.
karélt bársony 95.
kārén: *kārén jānit* fülbevalója nagyságú 263. *kārén-ta'il*
 pár fülönfüggőjét 151. *karnā-pal'* fülönfüggős füle 118.
karmitaxti megfigyel KL. 135. *karmitili* id. KL. 133. (vö.
kārmitāli).
 [*kārt*] *kart'-āwi* az udvar kapuja 328.
kartanā megaludt vérdarabok 421.
kārti megmerevedik 173.
 [*kāš*] *kāšém* öcsém K. 108. *kāškwé* KL. 98.
kāš gatya 206. szeméremkötő 386.
 [*kāšéli*] *koqšiloqli* észrevesz K. 265.
 [*kāšāuw*] *kāšew* koncérhal 123.
kāšij: *χumlé kāšij* a hogy csak lehet 326.
kāšij: *mat kāšijné tēn patsei'* valami susogásba kezdett
 [a két öreg] 150.
 [*kasm*] *kāšém* K. 292. *kāšm* KL. 107. 116. sárga.
kasti arczát elfödi 415.
kastné-χuri áldozatváltó 406.
 [*kāt*] *kātémné* kezembe L. 83. *koqtél* kezével K. 373. *kāt*
 T. 345.
katrā száraz 307.

kausélti: *āpā kauséltaykwé* «bölcset ringatni» (coire). 294.
kausütapti billegtet 276. 280.

küläs kalács T. 364.

kältém lepény D. 420.

kämlä: *ämëx kämlä-khqr āsem* magam lágy vagyok T. 352.

känësü: *üs-ta'il päjërä, känësü* az egész város gazdagsa,
 előkelője 327.

[*töp-*] *käpän* gabonaasztag T. 401.

käpi nē derék nő KL. 103. *käpi khom* istenadta férfi K. 267.

käptär galamb T. 363.

kärlet sipij vörös bársonnyakú P. 105. *kärlet* bársony-
 mente K. 251.

kärseji készülődik KL. 313.

käsäj kés 66.

käsi: *kit mäyr-uj galënt takwoss käsei', käsei'* két egér
 hiába verseng, verseng egymással a futásban 387.

käsémlyti füstöl K. 319.

käséntöl szemöldök K. 291.

käst: *kit kästén* két vasrúdja K. 292.

[*ke'in*] *känpä* gombos KL. 112.

kälä värén tudd ki pontosan T. 352.

[*kälp*] *kälp* vörös 64. K. 371. *kälpén* véres KL. 310.

kem: *säli sät-kem püwsem* renet mintegy százat fogtam 40.

[*kens*] *këns* hirtelen T. 348.

[*kënsi*] ébred, *kënsëm* KL. 89. *kënsëm* KL. 92.

képél: *képél-khal näkëpël khuñ kwoqltëmi* ruhaalja ízelt
 közével valahogyan elvitte őket KL. 104.

[*kër*] *kër* vas T. 403.

kërelkël kalácscsal T. 322. *kërelkëñ* kalácsod T. 322.

kërpis téglá T. 401. 404.

kërsëltoqli köszörűli (torkát) KL. 98.

kërsëm-khqr kicsifajta T. 350. *kërsëmëx-khqrqn* legkisebbikjük
 T. 344.

kërsëj válu K. 292. *kërsëj pöxpä* válu-oldalas 296.

kërutäp: *ajuw kërutäpël ju-kërutus* az ajtót reteszszel be-
 reteszelték T. 355.

kilälë észrevesz T. 365. neszel T. 355.

kimët rozomák 15.

kiniükä: *tärem-päs saw kiniükä* a világ (égifény) sok köny-
 vét 69.

[*kinsi*] *kënsë* kér T. 348. 369. *kiskälë* keres T. 357.

kirsti-vorsti zörgő-zajgó 386.

kirtëj: *kirtën mañsék jamës xaptën* a hegyesfarkú récze
 farkához hasonlatos farkú rénökrodet 37.

kisënäs-pönëp ablakráma K. 399.

- kisép* fogolymadár 388.
kisi-kwāl üvegház K. 110.
 [kiškä] *kiské* macska K. 371.
kislenti füttyül (a nyíl) KL. 316.
kistiláp szívárvány K. 400.
kifánté tisztel T. 362.
 [kiuti] *kiwtalép* köszörűkő 387.
 ? *klqr*: *tīni-klqran* ennivalójuk. T. 351.
koimiti követ 54.
kök: *χisrā kök* kámpós faszú 246. *kök pūtunkwé χaństawés*
 «madarat bökdösní» (coire) tanította 295.
kolosqat kerekék T. 402.
kamkä: *ńqr pum kamkä räsi poul kännä narťkati a* zöld
 fű, mint selyemmente terül a falu terére P. 104.
koqkáp kapa K. 291.
koqlénés kellően KL. 88. (vö. *kälénäi'*).
koqmeltä täkw inti hogy puha legyen D. 419.
koqper vitéz KL. 159. 164.
korsti rendez P. 106.
 [köt] *kut* év D. 413.
könér szegény K. 264.
körés nql kimeredő orrú K. 267.
ku: *jiw-ku* kézi örlőmalom T. 403.
kuipux hab T. 403.
 [kuleiti] *kuläiti* sétálgat 44.
kuma koma 12.
 [kuńér szegény] *kuner* 328. 329. *kuńér* KL. 136 id.
kūri: *lūri-kūri* csengős-csörgős 223.
kurkä-nol jamäs χap a tyúkorru jeles hajót 124.
kurséltānti: *tātél qlne sās kursípēt, ārit kurséltāntawet* mint
 üresen levő nyírhéjdobolót (dobolásra való nyírhéjtekereszt)
 dobolgatják (döngetik a leányokat) 10.
kučä-jarmq darabos darát T. 322.
 [kušáj] *kušej* gazda 31. *kušej* id. 21. 41. *kušei* 54.
kūslén K. 372. *kušlén* K. 371. zörgő.
kus[un] *posuq kusun anłatayťal* tükörben (fényes üvegben)
 szemléletgeti magát T. 402.
kūtūw χujné lūl jolné kutya fekvő ronda helyre 125.
kutérésän kutyaéskájuk KL. 311.
 [kwālí'] *kwallä* gyeplője KL. 167.
kwāräk nyaláb 208. Szv. 395. *kwaräk* id. 204.
kwār: *soqat sutpā suntén kwārén il-poqln'* a hét százú század
 sörös kád elé KL. 101.
kwässéyti kapaszkodik KL. 137.

kwír, kwír: *kwír-vayne khul* vasverő ház, kovácsműhely.
T. 355. *kwír* T. 355. (vö. *kér*).

[*kwons*] *kwäns* karom K. 109. *kwäs* köröm K. 411.

kwossjátä: *vör jänä' kwossjátä* az erdő nagy szerencsétlenségét 263.

kwosmaném eleségtartó dobozaim 84.

kwossuykw' patwés égni kezdett 75.

[*kwot*] *kwät* lábszár bőr KL. 156.

[*kwotél*] *kwotl* középső 41. 68.

I

Lä Vänhä Bolond Jancsi T. 344.

lay: *khum-lay* férfiügyesség KL. 157. 158. *uj-lay* állatkezelő-ügyesség 146.

lāx: *äm-lāx lom* én derék lovam T. 354.

[*layäti*] *layäti* kiszakít KL. 134.

lays gomba 390. *loxs* 59.

[*lay*] *lai* apró 94. *läi* KL. 89.

laikwési biczeg K. 400.

[*lu'il* láb] *lailén* KL. 99. 132. *lölpä* KL. 88. 99. *lailél* lábbal K. 268. *laili* két láb K. 292. *lailénél* lábáról T. 355.

lakwép: *eryä lakwép ekwä* kinek oly könnyen megy énekem, én asszony 20.

lalénk-jiwét keresztgerendáit K. 374.

lalwä: hódpezsma 415.

lamis: *limis-lamis* ringy-rongy KL. 393.

[*lamt*] *mä-lamt* földdarab 7.

lantiny táplálékos 173.

läyi vonít 35.

[*läpi*] *loqpénté* ágernyőjén KL. 157.

[*larsélti*] belocsolja 415.

las harismadár 389.

[*läsi*] *läcén* lesd meg T. 356.

latfi: *män pi' saxä ti latfiäném* a fiatal fiúkat mind végig számolom 50.

lätiy: *nuli-lätiy* esküforma 413.

[*läwi*] *lawtelti* pirogat 25. 72. 73. *lawtältawé* megveretik 293. 294. *khun lqwintém* hogyan bírom ráolvasni (olvasva róni) KL. 99. *lous* mondta T. 347. *louy* (inf.) T. 358.

läwné: *ta läwné wërémjatnäti wít qli* a mennyire csak tölem telik, van víz 59.

läy hír T. 348.

läkänäw: *läkänäwél* bábuval T. 367. *läkänéxtén* bábuzni T. 367.

- [*lälli*] *lälpiti* elrendez 122. KL 135.
lälpel koqper pätem jüi-poalt miután új vitéz támadt KL. 164.
 [*läm*] *loqm* leves KL. 107.
lämpenäi': *kit tärēm-xūri' lämpenäi'* a két ég széle a míg
 rezeg 233.
länghē: *il-länghēst* lehúzta T 365.
läspi: *ta-kwoss läspawēs* bármint csapdossák 228.
lästēn fenkö 385.
 [*lätti*] *lätti* fölszámol KL. 99.
läuti zörög K. 395.
 [*lē'in*] *län* evet KL. 101. *lēin* T. 369.
 [*lēnχ*] *līχ* szög (nagel) T. 359.
lēsiny nāl szárnyazott nyíl 389.
lēt-pis: *kit khōm lēt-pis khqratlēt* két ember egymással
 szembe néz T. 401. (vö. *lal*).
likēm: *manä-likēm q̄ls* mi a csoda történt 334.
 [*lili-ät*] *lil-ätēm* lehelletem KL. 90. 91.
lilpēl új (neu) 393.
limis L. *lamis*
limes-limes ringy-rongy 389. (vö. *lamis*).
līpi renőrzőeb 81. *līpi* id. 172.
 [*lōχ*] *šqurēp-tus-lokhw* «Jávorszáj öble» KL. 245. *lōχ* lyuk,
 K. 253. zug K. 396
laxēsipi: *ou laxēspau* csapkodják az ajtót KL. 98.
laxistēm vagyonom K. 108.
lolwä vöcsökmadár 21. 23.
lali foltoz 256. (vö. *lalta* folt).
 [*lomēt*] *lōmtēl sorçi* szikrát szór K. 373.
 [*lōmt*] *lōmt* darab 153.
 [*lōnχ*] *lōχ* út T. 357.
lānχanšip 17. *lānχanšēp* 53. 171. *lānχanšēp* 54. *lānχanšēp*
 8. csengetyü.
lānχi: *soltemēt kwänē lānχat* a szikrák kifelé illannak K. 399.
loňšiny langyos 415. (*laňšiny* puha)
lopiny: *mat lopinnē, mat kaňšinnē tēn patsei'* valami sutto-
 gásba, valami susogásba kezdett [a két öreg] 150.
lāpēntē ágernyön 146. (vö. *lāpi* ágernyő és *lāpant* lapu).
lōpi fatörzs T. 352. *lōpi'* T. 353.
lāpā oszlop T. 351. 402. *lāpāt* karók T. 401.
lopēt: *lōpta χansāy lānχ* falevéltől tarkálló úton 17. *lopētē*
 falevelek K. 399.
lōs haris Szv. 394.
lāšçi büszkén lépeget K. 251.
lāšçi: *süntä lāšçäts* szádja üressé (tágterűvé) lett 126.
 [*jol*] *lāšwāti* lefordul 177. 178.

[*lq̄t̄eχ*] *lq̄t̄eχ khom* szénvivő ember K. 396.

[*lotkhatal*] *mosdik* T. 402.

[*lowinti*] *lowenti* megszámol K. 375.

lq̄wné: *niššā tānpā kāt-lq̄wné* vékonyinas kézesuklódba 96.
lőn jó K. 373.

[*lu*] *lq̄ ló* T. 352.

lukhanté: *solné lukhantén* a földhöz csapdossák T. 404.

[*lujr̄i*] *lajji* énekel K. 397. *ti lujji kukuk lujm̄eχ tur turkém*
ezen éneklő kakuk módjára énekes hangú torkocskám 20.

lult[né]: *χār lultné saw íol* rénbika hágó sok ormát 37.

lult[ém] *χār* kiélt bika 50.

lumariχ sūntép redős szájú 80.

lumän: *vit χuntel ta'ily lumän* vizi hód [vonulása módjára]
poczakos (teli) törzsökünket 207.

lumné: *ta'ily lumné ta paltilem* teljességben izzó zsarát-
nokba vetem be 66. *χaut-jiw ta'ily lumné paltimé vojpi* olyan
mintha szurokfenyőfával teli zsarátnokra volna vetve 75.

[*lūš̄i*] *lōš̄es* sírt. T. 348. *il ālu lōš̄c̄q̄nt* majdnem hogy
sírva fakad T. 362. *lōš̄uy* sírni T. 348. *āl-lōš̄én* ne sírj T. 348.
luš̄ep síró K. 400.

[*luntilawé*] *rāχw-nāl luntilattal* eső-nyíltól meg nem erő-
södött KL. 103.

[*lūptā*] *lūpta* levél 217.

lūri-kūri csörgős-zengős 223. *siłi-lūri* csengős-csörgős 223.

luš: *luš-vitēmtel* könnyeimmal 72. *luš-aul-ke māñ aulā*
siralmacska kis kezdetét 23. (vö. *lūš̄s*)

[*lusēm*] *pāχ-lūš̄m* oldalsont 229. *poqkh-luš̄m* id. KL. 98.

lūtiχ I. *χāpsiy-lūtiχ*

lūti: *alpitā lūti* megmossa testét 415.

lūti: *χuje'im, lūte'im* fekszem s minden dolgomat végzem 12.

luwāχ ernyősátor T. 345.

m

ma'i: *ma'i-sir-jā* mézszerű folyó 210. 216.

māχmanā ātimamēt nincsenek emberei 82. *jār māχēm* a
hősök nemzedéke 410. 411.

māχr-uj egér 387.

[*māχrutē*] *mairutus* préselődik T. 404.

[*mañ*] *māñ* kicsi 119. kisebbik 1. 4. *jāñi'-māñ* a legifjabb-
nál idősebb 10. 13. *lūl māñ-supēmnel* rossz gatyámon (kis inge-
men) 185.

man-man akár-akár 326.

[*mañā*] *miñi* menye T. 368.

[*manēmti* fölránt] *manēmti* letép 94.

- manɣwlä*: két *manɣwlä* két bagoly 392.
 [mäni gombolyit] *mänmil* göngyöleg 249.
 [mañsik] *kirtěj mañsék jgmés ɣaptěn* a hegyes farkú récze farkához hasonlatos farkú rénökrödet 37.
 [mañtü] *mañtiɣ* kerek 118.
 [marä] *marä-janı' muläspiɣ* célodobó játékversenyszerhez 207. 208.
 [mari naɣ äném maner mareläkilén] te engemet minek bán-tasz. 44. *marëmimë kätëm-näk* unatkozó kezem ízét 188. *törëm märnäi'* az ege szorítjátok K. 267.
 [mästër] *mästër* mester K. 251.
mätëɣ másik T. 369. 370.
mawit: *në-mawit, ɣum-mawit...* *älmëmën* nő nevetségére, férfi nevetségére... lennének mi 66.
 [mä T.] *mäne* mezőre T. 344. 345.
mä'ir sulyok K. 291.
mäniti kitép KL. 166. (vö. *mañti*).
 [mëɣkw] *mëɣw* manó KL. 89.
mëreytëɣtel ordít T. 404.
mikti: megadja magát KL. 116. (vö: *mëkëti*).
 [mil mély] *mil* KL. 167. id.
 [mir nép] *mir* KL. 167. id.
mirri dörög 387.
mičäɣ leány T. 365. (vö. *mësäɣ, mišäɣ* macska). *mišäkitten* leányokhoz T. 344.
miškerëɣ ifjú T. 363.
 [maɣi] *maɣ* poronty 322.
mokhä: *käɣr-mokhäntël* hasa poczakjával K. 319.
mokhl[i]: *pum-vor mokhli vogrnëst* midőn a szénarendet boglyává alakítják K. 400. *uɣsal-moɣol* rézrakás T. 346.
maɣtantë: *äl maɣtantën* ne dicsekedjél T. 349. *maɣtanton* dicsekedí T. 353.
moj: *moj-mäɣëmnë söl pël ti joɣtwës* tényleg vendégsereg érkezett hozzá 81.
 [mōjt] *mojt-aulëm* regécském 23. *mojt'i' mojtawë* regélje regévé 23.
 [mol] *mul'ë khartëm* a főhely irányában K. 395.
 [möl] *möläl* egykor KL. 157. *mqlëɣ* minap KL. 312.
molëɣ értékárus K. 108.
mqlait: *tou ɣs mqlait-khqrnql-pël seim-khoru sös* ő még a tegnapinál is soványabb lett. T. 367. (vö. *möl*).
mañimiy lu izzadó ló P. 105.
 [mogri] *māri* dug KL. 161.
moɣnti: *sorëm moɣntëlne nälëɣ pülëp* a háztető nyílását betömő jeles tömlője K. 291.

morä: *morä-khorën* a tenger széléhez T. 348.

1. [*mori*] *mori* hiába 170. *mori* *ëlém-çqlés* közönséges ember 310.

2. *mori*: *seri-mori sãmt* rengeteg-zordon vidéken 386.

3. *mori*: *takwi mori çajti* ő maga futkos paráznaság után 15. *mãriy*: *võt-mãriy* szeles időjárású 303.

[*mçrs*] *mãrés* kevés ideig T. 355.

mõrmi: ránczol 421.

mãrsémawãsém meguntam magam 80.

mortés: *ti-mortés vôt* *naçràmes* olyannyira nekierősödött a szél 333. *ti-mãrtés* annyira 330.

mõsèrnè temetőbe K. 374.

mostal *ãnä* ép csésze 242.

mot: *mot sãikã supiy sãrkãl ajtel* másfél vedro nagyságú csészével itat 350. (vö. *mõt*).

[*ju-*] *moustil* bedugta T. 356.

mõkè *ãlétyãw* liszt szitalás K. 397.

mũçer tuskó 390.

[*mũçinti*] *mõwinti* nevetgél 339. *mõçãli* nevet 259. *mõçãliy* 30.

mulãsiy hőszámos (szennyes) 415.

mulãspiy: *suri-çãni'* *mulãspin* gyürüdobó játékversenyhez 208. *marã-çãni'* *mulãspin* czældobó játékversenyhez 207. 208.

mũçi tojás 388. 392.

[*mũs*] *mũs* kedves T. 346.

n

[*na'ir*] *na'ir* nyereg KL. 88. 99.

naçmèli kaczag 185.

naçsém: «*naçsém-Võl*» «Kopoltyú-folyóvonal» 47. 51. *naçsém* id. KL. 245.

nai nő P. 106. (vö. *nè*).

[*nãj*] *nãj* istennőcske KL. 91, *nãj* asszony K. 267. (vö. *nè*).

naçt búbájos 248.

naçteklì szerencsét jósol, búvöl 414. *naçteklaptili* mondja búbájos igéjét 248.

[*nak*] *nãk* büntetés KL. 104.

nakiti szabdal 235.

nakpã: *ti sãt nakpã nakiy kwolnè tũlnũtã* ezen hét szobájú szobás házba vinne be ő engem 75. 75.

nãkwã színe-fénye 212. 215.

[*nal*] *nãl* nyél KL. 108. *nãlp* 81.

naçlèçul héring-hal 49.

naçlèpi levág 261. *nãlèpi* id. 261. *nãlki* levagdos 406. *nãlèçti* id. KL. 406.

- nālīy-vārsīy suj* zörgés-ropegás zaja 244.
namértk tojás T. 404.
 [nāri] lepény 387.
nānlép nyájaskodó 50.
nānrāmi megerősödik 333.
nāntsāti: *zūrēm zansān nāntsāti* három tarka rénünő 73.
 [nār] *nār* csizma KL. 99. *nārāpā* KL. 88.
 [nār] *nār pum* zöld fű P. 104.
nāraw szürkésfehér 38. 40. 42.
 [nārep] *nārapēl* lapátkával 81. *noqrēp* faretesz K. 372.
 [nāreptāti] *nārepti* elrekeszt KL. 165.
 [nari] *nari nār jiw* ladik-toló fa 416. *nāremti* eltol 24. nyújt
 153. *narili* benyomul 224.
narili meredezik 223. 225. *naritayti* id. 237.
nartpēn: *tārūtīy nartpēn pātsēm* nehéz ágyba [betegségbe]
 jutottam KL. 116.
 [nāti] *nāti* úszik K. 399. *nētjeli* id. K. 375.
nātēmtayti eltolja magát KL. 108.
nāupenti mozdul KL. 160.
nāutap kaparóvas 419.
nāuti lekapar 419.
 [nāwēl] *nāwēl nkhūrpā šoqu* [sāitēl] a hasított zelniczeszál-
 lal [varrt] szélű sok nyirhéjdobozzal. KL. 299.
 [nāwli] *nāwlyati* nyargal 52.
nāirā erős KL. 90. (vö. *nāiris*).
 [nājār] *nājārlēkēn* fejedelemséged T. 348.
nāk: *kēpēl-khal nākēpēl khuū kwoqltēmi* ruhaalja ízelt
 közével valahogyan elvitte őket KL. 104. *nākēy* ízelt KL. 88.
nāk: *nūsēm-nākēm* nászrokonom 52.
 [nāntsāti] *nāntsāti* rénünő 168.
nārili előtűnik 13.
nārpiy qulēp jamtēwanānēl festett homlokbojtú gyeplőszá-
 ráról 13.
nārti megtisztít 421. lefarag 167.
nāšm: *popi-nāšm* istenke ábrázat KL. 406.
nē'ili megmenekül 334. *lilim ne'iltāslēn* megmentetted
 életemet 333.
 [nēili] *nēili* érkezik KL. 88.
 [nēlm] *nēilmā* nyelvét KL. 98. *nēlmēzālāli* jártatja a nyelvét 197.
nēltēp várakozó P. 105. *khwašē nēlteim* habár előtűnését
 várom P. 105.
nēnē miért K. 108. (vö. *nān*).
 [nēpēk] *nēpāk-āln* papirpénz 64. *nēpākēy* papírtapétás 46.
nērjēt lax-sei minēy a középső úton haladni T. 352.

- nērpīy lē'ipā* festett farkú 239.
 [ny veresfenyő] KL. 98.
nīltāy meredek sziklahegy 334.
nīmēnt-qlqt nemez-ágy T. 403.
nīssā vékony 96. 262.
nīur-naur dünnögés-vinnyogás KL. 300.
nīw-āmp nőstény eb T. 351.
nōymīti kaczag 259.
nōys nyuszt KL. 127. *nōkos* id. T. 369. *nōys* 27.
 [nájér] fejedelem, *nājér* K. 371. 372. *nājér* KL. 103.
 [nól] *nál* orr KL. 158. *āwi-nól* ajtófélfá 149.
nāle: *khōl kwīr-jāptēl ā nālus*: a halat nem tisztították
 vaskéssel T. 408. (vö. *nalepi*: levág).
 [nāli] *nōli* kígyó K. 291. *nōti* K. 375. 376.
nōlyati vedlik 170.
 [nāmt] *namt* gondolat 26. KL. 92. 100. *nami* gondol. KL.
 103. *nāmtīy* eszes P. 106. *āl namsēn* ne bankódjál T. 366.
namsalēn gondolkozol T. 366.
 [nōn] *nōn* K. 371. *nān* T. 404. női szemérem | weibliches
 geschlechtsglied
nōntē pihen T. 355. 361.
nāpi sülyed 321. (vö. *nāpi*) *nāpēmtaxti* függ 154. KL. 167.
nōplun: *nīwu nōplun vātētil* nőül akarja szerezni (nászolni)
 T. 348.
nōplūn: *zūrēm nōplūnel vārēm jāyk porzāt* három nyári
 rénborjú bőreből készült hófehér sapkás bunda 170.
 [nār] *nōar* nedves KL. 137.
 [nor] *nar* gerenda, KL. 132. T. 403. *nar* KL. 98. T. 355.
 ? *nōr*: *palēn-ke sujām nōr* fülednek érzékeny hallású
 (porczogójával) 186.
nōrēmti előragad, elővesz K. 377.
nōrēp haragvó K. 247. *nōrīy* haragos K. 247.
 [nōri] *nōran* akarsz K. 372.
 [nārīli] *nārīli* nyüzsög 224. 225. 226.
nōrp jāyk sikos jég 119.
nōrsi qulēp jāmēs kwolkwē vékonyrudas elejű jó [nyári]
 sátracska 12.
 [norti] *šupu khāltērēm nārtīm ānciu* keresztül rajta híd van
 vetve (vetve tartatik) T. 352. *nartkati* terület P. 104.
nārtpēy: *wūtā poasēm nārtpēy jolné* vizétől felszívódott
 párnájú ágyas helyre KL. 134.
nāsqēy ízletes K. 267.
nātentī hivalkodik 10.
nāté: *āmp khār-āppū nāts* az eb kan ebfit vetett T. 351.
nātnē nyalka 141.

- nātpiri'* támogatóul 168. (vö. *nōti*)
 [nəʒati] *nouʒati* bánt 197. *nouʒatilāli* bántogat 196.
nōumtāttal mā-lqmt rendületlen földdarab 7.
īqusā nē rontó nő K. 320.
nouti ünő 41.
 [nəwəl] *nəʒul* hús KL. 87. 103. 134.
 [nəw] *nəʒus* T. 356. *nəʒustəl* T. 347. kezdette *nəʒkhotst* kezdtek T. 346. 347.
 [nəwi] *nəwi* mozog 302.
 [nələm] *nələm* *vārus* megsebesült T. 350.
nūnsi nyúlik 418.
 [nūp] *nūp* násznép KL. 87. *nūop* id. KL. 98.
nur: *kēr-put-nur* a vasüst tartóíve 39. 391.
nūr-kwāli' szíjkötél 244.
nur: *tūjā-ʒul nur pus jāren ʒānt nurtwes* mint tavaszi hal [fűződik] a nyársra, úgy nyársolta szét az egész szamojéd hadat 169.
 [nūrēm] *nūrēm* *khwāšā* réte hosszú KL. 102.
nūri rimánkodik 208. 210.
nūrp jānk sima jégtükör 20.
nusā szegény 338.
nutjā erdei tűz KL. 313.

O, Ő

- [ōkhēsēm] *ōʒēsēm* imádság T. 403. *ōʒēsēm* *ōʒotlēt* egy imádságot olvasnak T. 403. *ōkhētstəl* elolvasta T. 348.
 [oʒšā] *qkhsā* pénz T. 345. *qkhsəl* pénzzel T. 345. *qkhsčt* pénze T. 369.
 [oʒsēr] *qʒsēr* róka 169. 170. rókabőr. 208.
 [oʒwti] *oʒwtēm* lehántott (fa) K. 396.
 [oʒi] *jūw-qjāsēm* hazaszöktem 25. *qjné* 80. — *oʒipānāi'*: *mōt aulān oʒipānāi'* s míg a másik végükig el nem jutottam 63.
oʒipi: *tatil-ke at oʒipi* ha ezzel megfizetve nincs 266. *oʒtēm* fizessd meg. 265.
 [ajkā] *ajkā* 6. *ājkā* 1. öreg.
 [ōl] *ālék-ōl* felvég K. 108.
 [ōli van, él, stb.] *ōli* P.
 [qłmēx] *qłmēx* bal KL. 161.
qłmēlti: *ámulatba hoz 185. qłēm 185. álmélkodó. qłmēm* álmélkodó 191.
 [qłti-khwar] *qłti-khwar* szárított csibeaprólék KL. 245.
 [qłn] *qłn-jāmél* ezüstből való szertűagy T. 353. *qłn* K. 372.
 [qłp] hős, *qłp* 145. KL. 156.
 [qłp] *nērpjij qłpəl sartēm pasānnē* a színes festékekkel mázolt asztalhoz 282.

- ālpī'* : *akw' ālpī'* *ul voss āstēn* hát ne is érj rá soha 321.
 [āltēn] *āttēn* arany T. 354.
 [ālti] *ākwān ōltilaytēs* egybe illeszkedett K. 379.
qmēlēs találós mese K. 395. *omālci omālci* mese mese meskete T. 401. *omālīs* találós mese. T. 401. (vö. *āmis*).
 [qmilti] *qmalltal* szól 346. 347. 348. *qmalltēt* felelnek T. 346.
ōmis vigasságos 281.
ōnkh-pāt pāily szurokfenék falvi K. 108. (vö. *āyγ* gyanta).
 [ōykhē] *ōykhē* hófajd K. 110.
 [ōū] *ānγā* nénye 232. *ōnē-eri* ángyiének K. 290. *ānīris*
 dimin. 59.
āykwēti pillant K. 376.
āylytāy megszemléli T. 344. 348. *āntēltēn* mutasd T. 345.
 346. *āylytāylytāy* T. 402. *āylytāylytāy* T. 402. szemléletgi magát.
 [āntēs] *āntēs* segítség 342.
 [āntēsti = segit] *āntēstālsēn* 32. *āntēstālsēn* 32. támogattad
 [āntil] *āntil* borda 118.
oqkēl kegyes KL. 117.
oqreγaus : *joāsēm lāp oqreγaus* folyóágamat czégével elkeri-
 tette K. 247.
oqrtaytau : összetalálkozunk K. 247.
oqtkhwēs ólom K. 376.
oqttēlenti gomolyog KL. 162.
āp-āri unokatestvér 56.
āpēris : *jā'im-āpērisēm*nél *zūltēm* atyámtól-dédapámtól rám
 maradt... 318.
ārāsēl hasábfá 388.
orēn : *sāris-orēn naluw ti patēpāst* a tenger sima jégtükrére
 im lekerültek 308.
ārip fésű 391. (vö. *qrrī* fésűl).
ārmeli kipróbál 181.
 [ōrokh] *qrrqkh* pálinka T. 346.
 [arsin] *āršēn* rőf T. 351. *āršēn* KL. 157.
ārcayiy subás T. 402.
ārtēn : *uysaūl ārtēn-jāmēl* rézből való szerüágy T. 353.
ōs : *ōs khotēl khotēli* minden nap nappalodik K. 267.
ōs : *nājēr-ōs-kwāl-kiwērnē* a fejedelem juhaklába K. 372.
 (vö. *ās*).
qs : *qs-poyk* okos P. 105.
āsa : *ti āsa-tā* most aztán meg 238.
qš-sāiti : *tētāti qš-sāiti il-khulqnt* nagybátyjának eláll (elvész)
 az esze T. 370.
qšēl-γumrēs fattyú legényke. 62.
 [āšēγ] *āšēγ* kedves KL. 132.
osi' : *kās-osγā* szeméremkötőjének gyaluforgácsát 415.

- qɣɔu*: *äkwän qɣau* egybe gereblyélik K. 400.
 [qɣés] *qskhus* kules T. 346. *qskhust* (plur.) T. 346.
qsi: *qsi koqšiloqlät* alig vegye észre az K. 265.
 ? *ösi*: *jäni nql ösem* nagyorrú vagyok K. 267. *noumtättal*
mā-lqmt voipi nē qsem mint rendületlen földdarab, olyan vagyok.
 7. *pírés qšsem* fiacskám lett 57.
qšī: *ti qšī* most aztán 238.
 [qšiy] *ašey* vastag T. 402.
 [qšjɔɣ] *ašjɔɣ-pāl aj Vášekem* Bekeceses (félsubás) kis (?)
 Vaszilcám 74.
 [qsmā] párna: *juil sšsem nülä lāmtpä qsem-χūrī* hazulról
 hozománykép hozott négy darabból [varrott] vánkoshoz hasonló
 68. *qsem* ágypárna K. 398 *qsmēy* KL. 134.
 [qšmar] *ošmar* tréfa 185. *furfang* 414.
qšn-ut viselni való [ruha] 18.
 [qstal]: *ēt qstal patēn* éjjel ne legyen nyugalmad 321.
osulawēs (pass.) ott hagyott 328.
qšwšsem: *toχtīlenäi* at *qšwšsem* nem tartott el egész föl-
 serdültömig 71.
 [qšti] *ōštēs* megharagudott K. 253.
 [qštēr] *ōtēr* fejedelem K. 110.
 [qul] *aulän* végebe KL. 89.
qumiy duzzadó 256.
qut maláta D. 420.
qūwēy omló K. 320. (vö. *qwi* folyik) ,
owri: *saqr owri* a tehén tőgye T. 404.

P

- pāym*: *Pāym-tit pault* «Széles-folyó-torkolati» faluban 21.
 [pāχwti] *tār-paχtélēm* keresztül lövöm T. 346. *ju-paχtéstül*
 bevetette (dobta) T. 355. *pəχwtlentī* pattan KL. 92.
 [pāi'] *pajä tūlit* hüvelyk magasságú 389. *poqjä* id.
 KL. 188.
 [pajti] *pajti* föz KL. 312. *poqji* fő K. 395. *sart pītēy* csukát
 főzni T. 351.
 [pākū] *pakū* fenyőtoboz 66. *poqkwēy khūrēp* tobozalakú
 K. 264.
 [pāl] *sampeltal* félszemű 70.
 ? *pāl*: *sis-pāl qlnē* örök időkre 24. *pāl-χātēl* az a nap 36.
pal: *tan kwoss tārīy jiw pal al manitē'it* ők habár olyanok,
 hogy gyökeres fát majdnem fölszakítanak 59.
pālā tele 242.
palēmti följelont (fülébe súg) 75.
palkhus eszma T. 355. *qqlžēs* id. K. 395.

[*pälti*] *palti* tüzet rak K. 399. *ta'ilin lumné ta paltilem* teljességben izzó zsarátnokba vetem be 66.

[*pāykwit*] *pōykhwēy šämpü* széles szemű KL. 103.

[*pāyŋk*] *pogŋk* szemét KL. 159. *mist*.

paññél sovány KL. 138.

pañš: *nan eši-pañš totunkwé tanryjin?* ti dicsekedni (dicsekvés nyilat hordani) akartok? 181.

pāreltēp: *ulä-alēs pāreltēp* a rénfogó kerítés csapdájának ugrófacskája [melynek egyik hegye lefelé, a másik fölfelé néz] 389.

[*pāren-*] *pōren-pū* táltos csikó KL. 158.

parkän rusip iqmēs puŋk-tār jorne hárász rojtos szép fejkendő gyanánt 120.

[*pārs*] *pārsüt* teherhajót 385.

[*pärt*] *pärt* gerenda T. 367.

[*pas*] *pās* idő T. 354. 356.

pas: *kāt-pas* könyök 235. *pasēn* könyököd 262.

[*pas*] *pās-pont* pitvaron T. 367.

[*pašälaxti*] *pāšälaxtsēt* üdvözölték egymást K. 377.

[*pasēn*] *pasēn* liszt D.

[*pāsi'*] *pasi'* borjú 6.

[*passä*] *pässä* kesztyű 256. 392.

pašši: *kharkhei-pašši nolt jiw* a harkálytól vajt kispártú fát KL. 90.

[*pāštij*] *äm väitä ilēmpä paštēy koqtel* én vékonyélű (fejszét tartó) jegyző kézzel KL. 133. 135.

[*pati*] *pātemli* esik (fallen) 176. *pātētstil* lőtte T. 346. *koqlēnēs kwās pāttilēm* a mint kellően figyelembe vettem KL. 88. — *tārä-patēm sämsēn saka patēm* átrongyollott (kikopott, keresztül jutott) térded nagyon átrongyollott 262. *patēm lunt* tollaskodó lúd 48.

pattä: *sun kit pattäyü* a szán két talpa 391. *kēriy pattäp* vasas sarkú (patkós) 257. 285.

pattiji': *pōlēm vort-taw pattiji'* megfagyott kemény fájú ág gyanánt 259.

[*paul*] *poel* KL. falu, *pailey* KL. 107. *pailem* KL. 127. *paot* T. 355. *poel pailejem* falut alapítok KL. 138.

päyeroqli hengergözik K. 376.

pä'iri gurul K. 380. (vö. *päri*).

päkénkē lo tarka ló K. 397.

päl: *tuwin minäntēm päliu* hozzá megyek szolgának T. 363. 364.

päy fekete T. 352. 404.

pänü fürdőkamra T. 404. (vö. *pänü*).

pänüpäli röhög 149.

pärēs jégtörő vas K. 395. 400.

- [*pāsi*] *pāsi* búzlik K. 268.
pist fejsze T. 358. 359.
pāt: *oŋkh-pāt pailiy* szurokfenékfalvi K. 108.
pātēm: *jūmēn pērtēm kūtēm pū pātēm nou āsēn* az atyánk-
nak eladott száműzöttfi nyilván te vagy T. 364.
 [pēlamlī] *pelejis* meggyúladt KL. 313.
 [pēr] *pēri* görbe 217.
 [per] *pērā-ke lošit* tágas [közü] keresztgerendás 276. *pērep*
pēriy 272.
peremeñ: *ēfi ūnluykwē karaplī ūrnē-mā'ēs peremeñ tawān*
patēs a hajó őrzése czeljából való éjjeli virasztásban az őrváltás
 sora reá esett 334.
pērinā vánkosalj 11. 65.
 [pērji] *pēriji* kiválaszt 212. 214.
pērkatī: *sa'irep pērkatāwē* a fejszét küszörülve forgatják 388.
pērmil göngyöleg 250. (vö. *pēri*).
 [pērnā] *pērnā* keresztség 122. *pērnāy* 62. *pērnēy* K. 109.
keresztes.
 [pērti] *il-pertāslēm* eladtam KL. 245.
 [pēs] régi, *pīs* T. 357. *pis* T. 357. *pēs.* KL. 136.
pēsatiy pecsétes 255.
pēs-: *nonkhwē as pēsremāu* de ha fűjják, fölfelé K. 399.
 [pētēr] veder K. 397.
 [pēti] *pēti* bele vet, bele rak KL. 107.
 [pī] *pū, pū* KL. 88. fiú KL. 100. *jāim-pū* bátyám KL. 98.
pilēxti nyivákol 391.
pili: *sitā-pili* czérnagombolyag. T. 363.
 [pini] : *puŋkēm pine'im* fejemet fedem 9.
pinčātlē-: *pinčātlēxt* megesküdtek T. 370.
pintēlti-: *nāmēl pintēltēxtiu* cseréljünk nevet T. 347.
pirāk pástétom 78.
pitaxti fészket rak 211. (vö. *pifi*).
 [piti] *pit* fenék T. 401.
pitkā-: *josā pitkāyā* a hótálpak orrai 387.
poduska párna 11.
 [pōz] *poqkh-luśm* oldalcsont KL. 98.
poysiy nyüves 185. 392.
poxti: *poxtēn* veszteg maradsz (szarsz) 326. *tou poxtēm*
uxsal-mozol vajantēt az ő odacsúnyított rezzakását látják T. 346.
paxtē: *saqanā kun-paxtust* beleit kivették T. 356.
 [poj] *pāj* gazdag T. 369.
pōjēr bojár 280. P. 105. *pājēr* gazdag ember, bojár 79. 327.
pojit: *khōrēm ju-pūnsit pojit* a három testvér mögött (nyo-
 mában) T. 355.
pojtēz nēy-oq rimaasszony K. 290.

- [*pojtí*] *tēkwē kwoss pojtéltawēm* bár evésre unszolnak 5.
pokapi: tārēm vōtí' ti pokaps az időjárás (ég) im hirtelen szelessé változott (szél gyanánt tört elő) 305. *pokmati* fölpukkad 421. *pisēl' pokmati* a puska elsül 393. *poklitā* kopogtatja 121.
 [*pōlī*] *pōlēm sū-khūrāt* a befagyott legelő szélén KL. 314.
polēm kēr a lehült vas 392. *polēm vōj* fagyott zsír 130. *polēt-kēr* aczélvas K. 397. *voikēn pōl'* fehér fagyott hóréteg 69.
pot: ux pott egy falatkép T. 352.
poluška-: khūrēm poluškāt három poluskáért KL. 245.
paḡ fark T. 401. 402.
 [*ponāl*] *paḡlē vōḡkhēnē lit mā'ir* kenderverő két sulyokja K. 291. *polnaḡ* kendert T. 402.
paḡnēl: salt-paḡnēl nūr salt khurēu a hársfáról a kerget (nyers-háncsot) lehántjuk T. 347.
paḡnēmari kántor 69.
pōnēp: kisēnās-pōnēp ablakráma K. 399.
 [*paḡghwēl*] *pōḡḡēl* lapoczka 256. *paḡkhwēl* KL. 103.
paḡkhuy fingani T. 404.
 [*paḡiti*] *poḡiti* lenyom 184.
ponne: tārēm-ponnēl az égboltról T. 345.
 [*paḡš*] *poḡš* nyilván KL. 314. 315.
paḡšī: put poḡji, tājēl jaḡ-paḡšau az üst [zúgva] fű, fakannállal [keverve] forrásával alábbhagy K. 395.
paḡsi: pānsitā farkāt 119. *paḡsitā fara* 119. 125 *pānsip farkū* 119. (vö. *paḡ*).
ponsi: pōnsēm sōsī' érett ribiszke 11. 129.
pōnšti kinyit T. 346.
pontē: āt pontē tāmpēḡ öt font burnót K. 291.
poḡxi: pal-poḡḡau szétgyúrnák D. 420.
poḡrti párol D. 420.
poḡšī: wūtā poḡšēm aḡmēḡ jolnē vizétől felszívódott párnájú helyre KL. 134.
popi istenke KL. 406.
pōr: pōr-sān tūlilēp az ikrás nyírbéj-tál színjátéka 246.
pōranā ikráját 246.
porē megfojt T. 357.
 [*porēḡ*] *ḡūrēm nōplūnēl vārēm jāḡk porḡāt ḡot-nōlyatēm* három nyári rénborjú bőréből készült hófehér sapkás bundájának szőre levedlett 170. *porēḡ* guba 70. *porḡāḡ* 70.
paḡrēḡ sa'iti réntörzsököt tördel 235.
porēn-pū táltos csikó KL. 159.
pōrēntult forgácsok 389.
porḡin: mis porḡin suḡil tehén bögésének hangjával 21.
 [*porī'*] *koḡt-paḡri* KL. 134. *koḡt-pori* KL. 103. kézszár *poro* fűszár T. 401.

- poripana* : *poripanakwét voye'it* bekák kurutyolnak 35.
porkwé : *vāps-porkwé* vöcske 180. (*vāps* vö).
parqanél dobbal T. 349.
porš disznó 387.
parš : *paršét* teherhajók K. 397.
 [pös] *pāsel üntipilēm-sér* hadd állítok csak kúpvarsát 238.
 [pos] *tārem-pās saw kiñikā* a világ (égi fény) sok könyvét
 69. *pos* fény T. 345. *posoŋ* T. 354. *pašpā* 86. — *šöt* *pospā poseŋ*
jiw száz jegyű jegyes fa KL. 99. *χān-posiŋ ta'ilā* fejedelmi
 érdemrendes ruháját 339. *samāyā postilēsi* szemei megvilágo-
 sodtak 328.
 [posāl] *poslaŋ nē* patakvidéki nő 57. *pašel* patak K. 320.
pašār bazár 260.
pāšēr ārkeri kurafi püspök 125.
pašfēr rozomák K. 373.
pošyi tapaszt 389.
pāsi préssel 220.
poši : *pošné āmēs* a fosásról való találós mese 387.
 [poši] *pōsi* elhajt 169. 294. *poši* id. 294.
pašilāp ár K. 397.
pošitē : *il-pošitus* összenyomódik T. 404. *nou-pōltent...*
tēmēr pošitus nálad... rányomkodtak T. 404.
pašm : *paŋkhwél-pašm* váll-lapoczkám KL. 103.
 [pašmāk] *pāsmēx* 80. *pašmēx* KL. 161. czipő.
posantē fej T. 402. *posawēt* fejtenek 391.
pašpoŋ pitvar T. 367.
pašti rá-ró 86.
postili : *Numi-Tārem jā'ikēm postilemā* Fönséges-Ég atyács-
 kámnak viradását 4.
pošuli : *molāl naŋki pusēn pošulāstēn* azt a minap magad
 mind megetted (kifostad 296.) *tārem akim-āsēn jūw-pošulawāsēm*
 istenke-bácsikám bekapott (lenyelt) engem 318. [vö. *poši*].
pot adó 76.
pot récze T. 359. kacsá T. 366.
potār orrhegy K. 319.
 [pašlāk] *pašlāk* tető T. 367. *pašlāk* T. 403.
potpolān : *potpolnān* pinczébe 342.
potpuruk hasaló szíj KL. 161.
poulālē fürödni T. 363.
pourē : *pourmēs* gördülni kezdett T. 363.
 [powari] *puwārē* gurul T. 363.
pōxtitē : *oqñēm at pōxtitēn* engem nem basznak KL. 268.
tōrēm mārñāi *pōxtinē* az eget szorítjátok [ügy] basztok
 K. 267.
prostī bocsáss meg 26.

[*puxén*] *puknit jáktém* köldöke vágott 188. *puxni* köldök T. 357.

[*pūxi*] *ti já'ikém pūřiltálem māté* ezen atyácskámtól részemre rendelt földön 7. *pūkhaton* összefogózkodni T. 352. *puxláté* bekapcsol T. 355.

[*pūgan*] *pughá* bika T. 401.

pujou kholné kit koqkép festőfü ásó két kapája K. 291.

[*pül*] *pul* bogyó KL. 299.

[*pül*] *pöl* forgács 120. 153. *poł* id. KL. 166.

[*pulát*] *pulét-sirei* aczelkard 258. *pulät* id. KL. 157.

[*pulép*] *sorém moqnitelné náléy pulép* háztető nyílását betömő nyeles tömlője K. 291.

pulkä czipó 343.

[*pum*] *pom* fű KL. 101.

[*pümas*] *manä pümés* minő érdekes 10.

pun: *vořém punpä* vörösbarna színű 6. *väs-pun* vadréczetoll 11. *sol-pun* szőrszálka KL. 157. *rešké-pun* rókaszőrű P. 105.

pononj szőrös T. 357.

[*puné*] *ponst* fontak T. 358. *ponén* fonjatok T. 358. *kälu ponšas* *puném* a kötél befejeződött fonván (meg van fonva) T. 347.

[*puni*] *nay xotäl punjatsen* hova vetődöttél te 150. *jäyém poiřétálem* melyet atyám tömködött meg 126. *xot punälñ* félretedd 26. *päñk ponés* fejet hajtott K. 372.

[*pünsi*] *ponštil* fölnyitja T. 361. *pönšén* nyisd ki T. 346. *ponšonj* (inf.) T. 355. *püsnülén* nyitnád ki 28.

poulti kézhez ad KL. 99.

pup pap T. 403. *püp* id. 69. 77. *pop* id. T. 366.

purkä rókaszőrű 269.

purné: *ti säli purné xum kapajné* ezen farkashoz hasonló otromba férfihez 44.

puršékéy soät *kän* borsótermő hét mező K. 396.

pus: *tüjé-xul nur pus jären xänt nurtwés* mint tavaszi hal [fűződik] a nyársra, úgy nyársolta föl az egész szamojéd hadat 169.

püsäs kerítés 17. 387. rénkert 44.

puskä ágyú 124. 125.

pušñ mind KL. 135. (*pušén*)

put: *xürém put tärwitém* három púdnyi terhemet 6.

[*put*] *pot* üst T. 351. *poqt* tál K. 376.

[*püti*] *püti* kebel 330. *pütémne* kebeleembe K. 109.

puultäli kelengyével felszerel 273.

[*puwé*] *püštäl* megfogta T. 345.

[*püwi*] *püwilimé* meg van bűvölve 248. *püwilälimé* id. 248. 249.

püwluw: *sät puwluw* hét jávortulok 306. *püwlüm* jávortulokom 305. *püwluw* id. 307.

- rapi* rezege 69.
razij: *lū razij sujil* ló nyerítésének hangjával 21.
rāyuli nyerít 153.
rāmpi: *tqul rāmpijel* szárnylebegéssel 282. *rāmpijākūwēl*
 286. *rāmpijākūwēl* 289. id. (vö. *rapi*).
rapi: *raplayts* röpült 223. 225. *tūjā vās rapijel* tavasziréceze
 vizi röpte módjára 223. 225.
 [rāsi] *rāsti* bevet, bedob T. 362. 369.
 [tul-] *raw* felhődarab 123.
rawli: *lū puykū nāyγ rawlitā* a ló a fejét fölcsapja 154.
 [rāri] *rāyγ* eső KL. 87.
rākāši-sqū gyékény-darab 335. 336.
rās: *rās rāsij-ke tārū voss rāskēltanūlēm* rágva rágva hadd
 rágcsálom keresztül 319.
 [rāšēγ] *rāšēγ* rozs D. 420.
 [rāši] *rāši* mente P. 104.
rāuti: kavar K. 108. 398. (vö. *rauti* kever).
rē'i: *pupi-rē'inē-ke joγtawē* Ha az istenke réülete meg-
 szállja 411.
 [rēγti] *kirāz* KL. 103.
 [rēškē sārğa] *rēškē-pun* rókaszörű P. 105. *rīškāi' lāwīlēm*
 «vörös ló»-nak nevezem 269.
rētel: *taw la'ilān vāykelmatnē rētel* mintha az ő lábába
 botoltál volna meg 327.
rōγuli nyerít KL. 166. (vö. *rōγγi* röhög)
rāmi duzzadó KL. 87. 103. *rāmiγ* id. KL. 134.
 [rāmmi] *rāmati* rezdül 387.
 [rāntā] *rāntā* csolnak KL. 299.
roqt-khulēm *kiwērt* tűzhely-hamuban K. 108.
rapi: *tūjā-sānki ropil roplayti* tavaszi feketeréceze vizi röp-
 tével röpül oda 211. 215. *rāpitawē* röpítődik 48. *rāptēlti* röp-
 pen 218. 219. [vö. *rapi*].
 [rōpot] *rūpet-γum* dolgos ember 336. *rūpiti* dolgozik 9.
 [rāš] *roš* KL. 299. P. 298. *rāš* 309. fővenypart 309.
rōši: *jiw-towēt rōšitānāt soqlēs* ágropogás zaja keletkezett
 K. 412.
rōti: *pākēnkē lō oγ rōti* tarka ló hegyet hengerít K. 397.
rāusi: *tuoγjā-sqrt rausoqli jarnē* tavaszi csuka bukdácsolása
 módjára KL. 91.
rāw: *jerpā sortā kit rāwā* kedves lábszára két csuklójára(?)
 KL. 107.
rāw[i']: *tūjt-rāwi' qāšīlēm* hómorzsanak tartom 202.
 1. [rāwi] *rāwē'it* összeilleszkednek 387. *nay vāta-γum qānnē*

rāwe'in te mint kereskedőember illesz a fejedelemhez 337.
raulawét együvé illesztgetik 387. *raun-ut* rokon 221.

2. [*rāwi*] *rautsiāyēm* forgatom 129. *il-raunūt* ráveti(?) KL.
 108. *lētē raqvelēnešt* midőn farkát mozgatja K. 400.

ruytē: *ruytqs* megijedt T. 367. (vö. *roxti*).

[*ruma* barát] *ruma* kedves (geliebte) 64.

[*ruš*] *roš* orosz KL. 109.

rūtā-vosā rokonsága-ivadéka 144.

[*rūtäläi'*] *rūtäläi'* bánatossá 339.

8

sa'in horgas 305.

sa'i napsugár. 39. 40.

[*sa'i*] *sa'ipā sa'iy* *χāl* bimbójú bimbós nyírfa 94. *sa'ikwē*
 bimbócskát 94.

sa'ilä-jiw léczfa 93. (vö. *saili*)

[*sa'iri*] *sa'irepālu* ácsol 46. 78. *kal' noxs sairil nāj* a nőstény nyuszt nyoma jegyes istenkeasszony 51.

[*sax*] *saxqnä* beleit T. 356. *sakh* bél KL. 108.

[*saxrēm*] *polēm vōj saxrēm atēn pūt-sis palitnē* a fagyott zsír [olvasztásakor] az odaégett [zsír] szaga oly távolságra, [mennyt] egy ebéd (üst) elkészülte alatt [utazni lehet] 130.

saxr[iäyā] két hasbőr rész 418.

sāywi: *āwi sāywasawē* az ajtót bevágják 232.

[*sai*] *seis* elrothadt 410.

sailä karó KL. 299. (vö. *sa'ilä*). *sailāy* 266.

[*saili*] *sailawē* dörgöltetik 419.

saililäli: kíván 205.

saimēm ēkwä bolond asszony 174.

sait rubel 331. 332. *sajt* 77.

[*saiti*] *karr sa'itekli* a rigó füttyül (örvendez) 414). *sa'itēm*
kätäl örvendő kézzel 293. 294.

[*saj*] *saj mănē* védett helyre 333.

šāj csáj 64. *šaj* 46. (vö. *šaj*).

[*sajkēli*] *saikēli* felébred KL. 165.

šajtan sátán 204.

[*sak*] *sākw* rongy KL. 136.

[*saka*] *šaka* mind KL. 157.

šakajik fecske 320.

sakēr cukor 74. *sākarēl* cukorral 284. 285. 288.

[*sakērāli*] *ul āwi-suntēt šakērtanuw* az ajtó nyílás táján vajjon nem fog-e [ott] gubaszzkodni 46.

saki: *tēn'-ut at saki* az étel nem romlik 342.

sākmēt saktábla 388.

- [*šakērāli*] *akwān šakrati* összezsugorodik 421.
sāku komoly 320.
- [*sakwalik*] *sakwalēx* 218. 219. *sakwālēk* szarka 129.
šakwérkēm dombocskám 8.
sāl: *tūjā sāl' volēpnē jgut at tārāti* a tavaszi csörgőréczéhez
való csontnyílnak az íjj nem enged 230... *sāl* 230.
sāl' sálkendő 70.
sālēxtē kovácsol T. 355.
sālγā: *kēlp-qsne xulilēnē sālγā* a vér felszínére emelkedő
híg levet 421.
sali-voli csillogó-villogó 388.
- [*salik*] *uj lūti lakw jūwpā saw salki pāxne* a jávor álló sűrű
lúczfenyves oldalába 129.
- [*šāli*] *šāli qln* tiszta ezüst 318. *šāli qln* 64.
[*šāli-uj*] *šāli-uj* farkas 130. | wolf.
[*šāliq*] *šoqliq* híg étel KL. 158.
šalkā: *šalkāi' lāwilēm* darúszőrűnek nevezem 269.
[*šāli*] *sēlt fahāncs* P. 105. *sāl-t-kālu* háncs-kötél T. 347.
[*sam*] *sēmētān* szemének K. 377.
sām soqm szöglet KL. 99. *soāmi* (dual.) K. 291.
[*šam*] *šam-rātiti* agyonüt 82.
samavar, 278. *samovar* szamovár 45. 277.
sami: *samēm pugkēp* nyírott fejű 76. 77.
[*sān*] *šān* csésze T. 401.
čay harang T. 349. 403.
[*sāyxiwi*] *sāykwimē* (part.) rüg 328. *sōyxiwi* K. 268. *sānghāsiu*
rúgják T. 368. *sōyghqs* ugrott T. 323. *il-šayghqs* elvágatott T.
349. *šaykhi* rág KL. 100.
sāniq pī' nyírhéjdoboz bölcsőben fekvő fia 50.
[*sānk* árnyék] KL. 313.
šānkā sanygi-béles 80.
sānkā: *kēr nēlmpā saw sānkān* vasnyelvű sok harangot 69.
sāyksi: *sāyksiūtā* bedőfi 177. *sānkāsilēm* bedőfóm 178.
(vö. *sāyxiwi*). *sāyklit* bökdösi KL. 316.
saykw: *tāpēm-saykw* mennykő 389.
[*sāykw*] *šaykwā* testrésze 329.
[*sāykwēlti*] hárfázik 389. *sāygwāltēn* pengesd a hár-
fát 262.
sāyli: *sāyilāts* megcsendül 180. egyet csendült 39.
[*sāns*] *šāns* térd KL. 102.
[*iol*]-*saptawē* eltemetik 156.
[*šārāk* rénszarvas csorda] *sāli šārāk kwoni-pālt* a rénlegelőn
kívül 171.
sarātāli érint 142.
sarēx sūntēx gyűjtő szekrény 84.

- sarekpentí*: *án te jerrém sarekpentau* zengik ezt az énekem
 KL. 116.
- šarém* avas KL. 132.
- [*šaryi*] *šaryenti* reng 124.
- šaryi*: *šakajik tox ti šaryi* a fecske így föcsög 320.
- šaryelti* gyarapít K. 108.
- [*šariy*] *šarén tqul' vojil voqrau* daróczból varrnak neki kap-
 czát KL. 157.
- šariy* *āykwél* üszkös oszlop 22.
- [*šaris*] tenger *šarésné* 149. *šarásél* (?) 150. *šorés* K. 380.
- [*šarkā*] *šarkām* csészikém 31.
- šarképarét* rebesgetik 85.
- šarképānti* zeng-bong 119.
- šarkés*: *ālti sakwaléx (šarkés) nqšey tāltne* szarkafióknak
 kedves [falatú] kikötőjéhez 93.
- šarkiy*: *takkāt šarkiy vānkāti āli* egy magában legelésző
 ester réntében van 142.
- [*sart*] *sārt* előre 307.
- [*sarti*] *sārtawé* megkenetik 418.
- [*sās*] *soās* nyirhéj K. 396.
- sasi'* nagybátyja 7.
- saszi*: *tārā sasžslém* keresztül rágtam 319.
- [*sasti*] *sāstli* 256. *šāstli* KL. 134. *šāsti* KL. 134. növeszt, nevel
 satq l. *khqmél*.
- sattal* esztelenül P. 298.
- saukānem*: *ēri'-saukānem, mojt-saukānem* kis énekecskéimet,
 kis regécskéimet 27.
- sauy* zajgó K. 265.
- [*sawéli*] *sawélép* 57. 58. 70. *sāwélép* 256. *árva sawélapi'*
 árvául 57. 58.
- sawtulān* hántásaitokat 120.
- šāžāt*: *ēlnuw patēm šāžāt* midőn kissé távolabbra jutott 149.
- šā'ir-mā* taposott föld 171.
- šāywu* domb KL. 160. (vö. *šākw* és *sāykw*).
- šākhw khom* nyalka ember K. 251.
- šākhqsoy*: *āmānmi šākhqsoq tārtēn* engedj egyszer kipiheg-
 nem magamat T. 354.
- šāyti* szó D. 420.
- šāikā* veder T. 401.
- [*šāir* tehén] *šāir* KL. 127.
- [*šākw*] *šākw-tēpēn žūlwāsēm* maradtam hátra csecsemő ko-
 romban (csecstáplálékra) 24. *šākw* K. 291. *šāyw* KL. 159. domb.
žārp-šākwarā nyíressel borított hegyma 148. *Áńš-tit-šākwēr* az
 «Oregember-folyó»-torkolati orom 84. (vö. *sāykw*).
- sālkmāti* megráz KL. 159. 160.

- [šalli] *láp-sallēmti* keresztül szúr KL. 163.
šāmerti megdagaszt D. 420.
šāmlēyti észrevesz KL. 111.
šānkān nagyannyjuk KL. 313. (vö. *šān*).
[šāysi] *čānci* veréb T. 322. *šāyis* madárka K. 397. *vuor-seyäst* erdei madárkákat KL. 164.
sāpēl: *ux khum-polt sumanēt sāpēl khaṅqntal* egy embernek zacskója és keshüvelye csüng T. 403.
[sāptēl] *sāptāl* számtalan T. 361.
sāri: *sqr̄t sāri sāri* csuka ikrázik, ikrázik K. 400.
[sār] *sāri* perzsel KL. 411. *manši nē lalwāl sārityti* a vogul nő hódpezsmával füstöli magát 415.
sārkēs sas T. 361.
sārkiti fecseg KL. 117.
čārmētāli unatkozik T. 365.
[sāsi']: *sāššā-poqānē* anyai nagybátyjához KL. 159.
[sāwēs] *sāwēs* hüvelyk 23.
[šāwi] *jāit sāwtulān nal pąjtiān* az íjj [lekapart] aludt vérét megfőzik KL. 312.
šēimā kötél 142.
čēkerēy: *pāy čēkerēy khum* fekete fürtös ember T. 346. 348.
[selkori] *selkovi* rubel 45. 47.
[šēmēl] *šēmēl* K. 109. *šēmēl* KL. 98. 99. *šimēl* T. 322. *šimēl* T. 401. *šēmēl* 42. fekete.
[šēp] *šēp* zseb KL. 163.
šēpānēl *ajtuṅkwē* varázsitalal megitatni 343.
[ser] *seri-mori sāmt* rengeteg-zordon vidéken 386.
sēr húr 153.
sēr: *pāšēl ūntipilēm-sēr* hadd állítok csak kúpvarsát 238.
šerkēs sas T. 359.
[šērmāt] *šērmatij* zablás Szv. 394.
šērtēšli szót pattog 179.
šērtēlāli: *ūpēn-int šērtēlāli* nénéd orsója a midőn per-dül 263.
[šēs] *šēs* ifjú KL. 100.
šēs voyi tiszta ezüst 205.
šēs-kān: *kēlp šēs-kān-suprisā* vörös vászon ingecskéjét 289.
šēs-kēn zsebkendőt 268.
[šēten] *šēt-sopēl* sövénykaró K. 398.
sēti: *ānēm tūjtēl al sētitiā* majdnem hogy megfullaszt hóval 15.
šī'ir: *sāt vāta-ḡum si'irtane šī'ir* mintha hét kereskedő taposta volna simára, oly sima teret taposva 19.
sikwarā: *jotēltēnātā jui-pālt sqw-sikwarā* miután [puhára] nyomkodták irháját 419.

síkwél: *am akw' síkwél ti tqwés-lásém* én lassan feléje evezek 241.

čilák veder T. 359.

šilánté: *ut nuy-pättun ā šilántēt* vizet felhozni [fejuttatni] nem tudnak T. 347.

šiléyti nyikorog 391.

šili: *šili-lūri* csengős csörgős 223.

šilís póling-madár (*tringa squatarola*) K. 320.

šilli földagad 297.

[*sim*] *simiy* dühös 173.

čiy: *in-čiy* most T. 358.

[*šinéli*] *šinémentslém* nyakába borultam 73. *šinémentstü* átka-rolta 143.

šiyés: *nājij šiyés joli žurné* a tűzhely előtti tüzes tönkö alsó szelére 37. *šijsij* küszöbös 184. (vö. *šijs* = sáncz)

šiusér fehér buvarkacsa 217. KL. 114. *šimsér* id. 80.

[*šip* nyak] *šipij* P. 105.

širäm: *nan-širäm žajtél* kenyerszelet módjára 54.

[*sirej*] *sirei* KL. 157. *sirei* 171. kard.

širęenti: *int širęenti* zúg az orsó 263. *širęen* recsegő KL. 113. *širkęj* csörgő KL. 128.

[*šis*] *čis* kedveske T. 357. *šis* kisedő KL. 107.

siser siser-madár 23.

sisséli: *kwän-sissélau* leszűrrik D. 420.

sistém *mā'és* tisztaság czéljából 415.

sistęmtayti tisztálkodik 416.

sityéli futkos 386.

šiwři: *vöt šiwři* a szél sivit K. 400. *int šiwřenti* süvöltöz az orsó 263. *šiwřeloqlāt* süvöltöznek KL. 316. *šiwřiwj* 263.

šqj egészen T. 345. *šqjä* mind 50. *šqkh* K. 376.

čqjčl: *tęřęj-pū šęrkęs tōšęn noul-čqjčl* *mous* a medvefű a sas szájába egy darab húst dugott T. 360.

šqkhęřęm *äten* perzselésszagod KL. 132.

čqjl viharfelhő T. 404. (vö. *šqjl*).

šqjřęp pitvar K. 399. *šqjřęp* 377. 396. 399.

šqjřimę *kwon porřęslęnti* hadonázva ugrik ki 149. (vö. *šqj-řęnti* fölugrik).

šqjřęl: *kwęqtę šqjřęl* elméjében megzavarodott K. 253.

šqjřwi: *ju-sęjřwsän* berúgta KL. 161. (vö. *sęjřwi* rúg).

šqkhwęřli kaparász KL. 412.

šqjt nyírhéjdoboz KL. 299. 300.

šqjřęj fehér T. 402. (vö. *sajrij*)

šqjřę erdőbe T. 360.

šqjřän csuka 239.

[*šqjřim*] *šqjřim* mocsaras bozót KL. 245.

- [*sol*] *sōl* igazság 197.
 [*sol*] *šol-pun* szórszálka KL. 157.
sol föld T. 347.
solēmti leszúr 151.
 [*čalkhqn*] *šalkhqn* répa T. 356.
sqlēm szalma KL. 100.
čölēy ősz T. 404.
 [*sālēt*] *sālāt* arany 126.
 [*sōliš*] *sōliš* K. 396. *šalš* T. 401. hölgymenyét
 [*čōlq*] *čōlq* rövid ideig T. 352.
sqltat katona *sāltātā* katonája 277. *sqlttētānmē* K. 372.
saltattēn a katonáknak T. 345.
sōlti: *ēlāl ta sōltāslem* tovább tűztem (folytattam) erre 23.
šqlwē-kēr kaszavas 419.
sōma: *sōma-pauliḡ āḡi* a «Sapka-falvi» leány 64.
sqmariḡ sūntēp voikēn jupkāl mastimē ránczos torkú ingváll
 van reá öltöztetve 80.
sqmēr sügérhal K. 398.
sqmrēḡ gyermekszopó szarú (czuczli) K. 397.
sōn csésze K. 251. (vö. *sān*)
sōnāti dicsőít KL. 157.
 [*šqn*] *sōnēy nē* lelkes nő KL. 89.
sqnḡi sétál K. 251.
šōḡkhi: *khqnā šōḡkhēm* hátrafeszült KL. 312.
šōni gyöngye K. 109.
sqnḡtqḡtē megpróbál T. 353.
sqor tehén T. 404.
sqori: *supi sqorsān* keresztül harapta K. 374.
šqori: *sēmē šqroḡ pōmtēs* hozzáfogott, hogy agyonüsse
 K. 321.
šop: *pil-šop* fületlen T. 358. *ḡql-šop* orratlan T. 357.
šapa: *ta šapasā jot vōrnē mini* ezen úti készletével az
 erdőbe megy 80.
 [*špām*] *špāmēl* sirkerítéssel KL. 135.
špāslē: *špāslēm unīs-lōmt* készlet kép eltett tompora-
 darab KL. 313.
 [*špēl*] *sēt-sopēl* sövénykaró K. 398. *ou-sōpēl* ajtó-félfa K. 400.
sōpēl: *ām rēḡtēm nāl-tqul kit sōpēl a* tőlem kirázott nyiltoll
 [gyorsaságú] két csikó KL. 103.
špēr: *soāt squlēp špēr khasēp jūntēs* hét gyolcscsikből
 rengeteg nagy hálókárpitot varrt K. 291.
špēr orosz T. 407. *špuru* oroszszá T. 408.
sōpēr üstök KL. 166.
špākhē: *ju-špākhāsus* fellöttyöltetett T. 323.
špākhēs csapda 294.

- sōplayti* nyájaskodik K. 377.
šqr szár *kāt šqr* kéz-szár 94. *šqr-uilēp* Lábaszára ereszkedő
 KL. 244.
 [*šorām* keserű] avas 130.
 [*šarēx*] *šarēx-χul* csabakhal 49.
 ? *šqrēmlaytnē* szurtos K. 319.
 [*sorī'*] *šqrā* hasát 74.
sorji: *lōmtēl sorji* szikrát-szór K. 373.
šoržālij rovátkos 418.
šorkhēt-jūw rovásfa D. 422.
šorkhētti ródal D. 422.
sori: *jun āšné sori* otthon tartott holmi 416.
sori: *tūriņ sorit* a tavak közfölein 43.
šārkēs szarka 218. 219. (vö. *šārkēs*)
šaraj festett T. 401.
 [*šārp*] *šqurēp* jávor KL. 245.
šarpū: *at šarpū šariņ nūp* öt rovásfajú rovásfás násznép 235.
šarpā KL. 87.
 [*šart*] *sort* csuka 242.
sort: *jerpā sortā kit rāwā* kedves lábszára két csuklójára
 KL. 107.
sōrvit-sāχij *nē* [evet] hasbőr subás nő 391. (vö. *sorī'*).
 1. [*sōs*] *sās* patak 11. 170.
 2. [*sōs*] *sās* nyirháj 51. *sōs* nyirhéjdudorodvány K. 291.
 3. *sos* jávor T. 359. 369.
 4. *šōš* kácsér P. 105.
 [*šāsi*] *išm-it-tur šōšuxw* halotti tort tartani KL. 117. *šašēn*
 borítsd (öntsd) el T. 345.
 [*sosī'*] *šqsi'* ribiszke 50.
sossā-jipi' «Törzsöktelepes-bagoly» 207. 208. (vö. *sossāmti*)
šqssā törzsöktelepes 83.
sōstā: *jānukiu sōstā* nagyokká lettek T. 351.
 [*šāt*] *šāt* szerencse T. 369.
šōtēr terebélyes KL. 128.
šouři faldos K. 400.
šoulēp: *soāt šoulēp šqēr khqšēp jūntēs* hét gyolccsésikből
 rengeteg nagy hálókárpitot varrt K. 291.
 [*šaur*] *saur* nyúl 390.
šqurēm ātēl pāsi utálatos kutyabüzzel büzlik K. 268.
šqurēp béka *šqurpnē* KL. 133.
čoutim örvendezve T. 349.
šqawajitā féltékenyekedik 15. *sawajitā* gyanúsít 15.
šqawēlmati: *punkij āntpēm pul-šqawēlmats* fejembeli agyvelőm
 megzavarodott (megsavanyodott) 229.
 [*šqawēl*] *šqul* KL. 89. K.399. *šowēl* Szv. 394. tűzhely.

- söpékét*: *lo-taykh-pät-söpékét* Lópata-patkók K. 399.
sörém-nigl egerfi orrú K. 397.
starsina sztarsina T. 403.
sū legelő KL 313. 315. (vö. *suw*)
suxmëtlë: *il-suxmëtlëm* megfulladok T. 347.
 [suj] *suj* zaj P. 106. *sojti* hallik K. 371. *sojtant* megszólal
 T. 354. *čogänt* zörög T. 401.
čukon vasfazék T. 404.
sul zab KL. 97.
pal-suläti szétzúz KL. 167.
sülëmli: nevelni K. 320.
sulëti: *noykhwë sulëti* fölugrik K. 371.
sulzati: *lakwä sulzati* széthull 387.
suli-pütris öntött vasfazekacska 386.
sulpi kitekint KL. 90.
 [sultëm] *soltëlmëi* szikrák K. 399.
sulti bámészzkodik 185. 188. *sultëpti* bámulatba ejt 206.
sumëslenti zümmög KL. 114.
 [šumi] *šumi* ugrik KL. 159.
 [šumjëž] *šumlëkh* KL. 100. *šumlekh* KL. 88. *pajta. šomlëž*
 id. K. 253.
sumli hallatszík P. 106.
sumq-: *sumqnet säpël* zacskója és [kés]hüvelye T. 403.
sump *potër* zagyva beszéd 174.
 [sunsi] *šunši* néz P. 104. *sošëxtam* nézem magam K. 267.
susunwëmën (cond.) 11. *sušnë* (part. præs.) 407.
 [šunsi] *šusmämen* meggyarapodtál KL. 136.
 [šünt] *šönt* szád, nyílás T. 359.
 [šüntëž] *šekreny* 84.
supä: *šoyri-supä žassëmtitä* kis metszőkését előrántja 177.
 [šupël] *šöpël* másodfüves KL. 161. *süpliy* fiatal 213.
šupiy: *mot šaikä šupiy šärkäl äjtël* másfél vedro nagyságú
 csészével itat T. 350.
 [sürëm] *surmä* keménysége 419.
 [surëm] *sörëm* tetőnyílás K. 291. 376.
 [sürëny] *šäraz* étel KL. 158.
šurri csorog 389. (vö. *šurri*)
suri jani' *muläspin* gyűrűdobó játékversenyhez 209.
 [šurti] *šurtaxti* vonszolódik 174.
surti rénszarvas 12.
šurti mintáz 418. *šurti* 418.
čuškhq disznó T. 404. *čuškha* T. 403.
sut: *sut-palnë palëmtawäsëm* a bíróságnak följelentettek (a
 bíróságnak fülébe sügták) 75.
sūw: *hajtörüd* 20. *hóbot* 306.

[suwé] suwé lesz T. 345. *métär ančein-khqr sōskēt* ha valami baj lesz T. 354. *khōn noun tärkutēy sūskāt* ha valamikor neked nehéz [sorod] lesz T. 346.

sūli-šan szenes csésze T. 401.

t

[*taṛäpi*] *taṛäpi* akad 6. 7.

[*ta'il*] *pässä-ta'il* egy pár keztyű 268. *karen-ta'il* egy pár fülönfüggője 151.

ta'illtaṛti gombolkozik 126.

ta'in: *tū ta'inēm ḡpémte* a mint lélekjelenlétemet elvesztettem 125.

taṛēs szigorú 8.

taṛi: *naṅ arṛän ul taṛérésēn* Te túlságosan ugyan ne hánytorgasd magad 53.

[*taṛi*] *jiwnē taṛni-ke* ha fát talál K. 413.

taṛsi csúszkál 391.

taṛt búvármadár 21. 22. *tōṛt* id KL. 91.

[*taṛtēp*] *taṛtēnē nalēl* orsó nyéllal Szv. 394.

[*tājä*] *täji-kwāräk* nyaláb merőkanál Szv. 395.

[*takēm*] *taṛēm* tettű 126. *tākmiṅ* tetves 126.

tal: *tal-vōj* olvadó zsír KL. 92.

[*tāli*] *talmatsēm* felszállottam 24.

[*tālt*] *talt* kikötő 25. KL. 97. 102.

[*talti*] *talti* olvaszt KL. 103.

tāmpēṅ burnót K. 291.

taṛmāpti rezget 387.

taṛrēmi: *luwä-ṛawlä taṛrēmim nē* csontja, husa kifejlett (?) nő 176. 177. 178.

[*tanti*] *tānti* menyasszonyi díjat hoz 235.

[*tāpi*] *tāpi* eltörök 231.

tāptē[-vārsēṅ] sárga [czinke] K. 397. *teptä* id. T. 401.

[*tār*] *mā-tār* giliszta (földi gyökér) 392. *tār* gyökér KL. 133.

(*pum-*)*tārakwei'* fűszálacsák 390.

tarēn-poro angyelika-fű T. 401.

[*tari'*] *tari* fenyő 10. 66.

[*tariti*] *tari* köt, kötöz 180.

tartēlāni durrogat 123. 125.

tārwiṭ: *tārwiṭēm* terhemet 6. *tārwiṭékēm* terhescémet 6. (vö. *tārviṭēy*).

tas *tar* T. 404.

[*tās*] *tas* kész 325. *tas gln* készpénz 331.

[*tāsti*] *tāštēn* készíts T. 359. *tāštīlēm* elkészíték T. 365.

[*tātēl*] *toṛtēl* üres K. 253.

- tati gyakorol KL. 157. 158.
 [tatlénti] tatlénti kiürít 126.
 tatmíti pillant 148.
 taur-: rumkän akw'-müsey tauri' voss sakwale'it hadd tör-
 jenek darabokká pohárkáid 327.
 tawenti csendesedik 334. 335.
 täyati: sät qzser-kwärek täyate'it hét rökabör nyalábot
 akaszt föl [versenytetül] 208.
 täytepoqli átnyújt KL. 166. (vö. takti).
 täi: té khalt wüf kit täimé ezen közepes víz két sodra közé
 KL. 90.
 täjati: tü täjätém khcqpette abban a pillanatban, a mint
 elalélt KL. 161.
 täjeicäk káplán T. 366. täjeicäy id. T. 366.
 täjel fakanállal K. 395. (vö. täjä).
 täjmeje ebédel T. 351. (vö. taj-).
 täléx: khunnä ü-täléx rénszarvas farok vég KL. 245. (vö.
 tqléx).
 [täyer] täykar KL. 133. täyker K. 397. egér.
 täykw gyújtó moszat D. 419.
 täykwé-mäykwé iczi-piczi K. 399.
 [tärkuléy] khön noun tärkulén süskät ha valamikor nehéz
 [sorod] lesz T. 346.
 täüt folyó T. 352. 353.
 telä: manä jänü' telä micsoda nagy gond az 172. näyén
 äném miykwé man telén äli hogy te engem odaadj, az hogyan
 volna a te dolgod 32.
 [téli] tanänélné at teliris värn'-ut värunkwé nem telik ki
 tölük, hogy valami munkát készítsenek 58.
 [tërem ütöszerszám] KL. 89. 137.
 tëren-xul lidércztüz 409.
 tërixalät: kasm xürpä tërixalät änsé'im sárga szélü «rejtett
 kincsem» (holt tetem) van. 266. 267.
 tërpeyti: maltqém noy-tërpeytsil fegyverét fölvonta T. 367.
 tërpi: majt-tërpi májpép 418. 419. kwoläs-tërpil lisztpép-
 pel 418.
 tëtä nagybátya T. 369. 370.
 [tin] tiniy drága 31. tintal olesó 342. 343.
 [tiñsäy] tiñsäy pányva 169. 392.
 tip-: xün tipmën hogyan tévedhettél [ügy] 57. tipné uj-ämp
 tévedő állat-eb 58.
 tir: Tqrem-tir az áldozattér fája 406. KL. 406. tiriy äykwel
 áldozati oszlop 237.
 tirsélti belocsol 415.
 [tísélti] egyenget KL. 135.

tisséni kiegyenesedik 148. (vö. *tiss* sik). *tisseltaxti* rendbe hozza magát KL. 161.

tiskén gyepplő T. 349.

toza-pél mindamellet 30.

tozalin: *hol tozalin jǝχsem* a mint a folyófokon körül haladtam 25.

tǝǝ: *kǝrin tǝǝ sǝlin suj* vassal vert lóigának csengetyűszava 85.

tǝkhsi csúszkál K. 397.

[*toxt*] a hajó keresztfája KL. 91. — *tǝχχin* patás 205.

toxtili fölserdül 64. *toxtili* id. 24.

toj lakodalom T. 348. 349.

talǝxté tilól T. 402. *talǝxultǝp* tiló T. 402.

tǝm nosza T. 359. *gyerünk* T. 353.

[*tomil*] *tǝmǝlǝm* 305. *tǝmlǝm* 307. *jávorünǝm*. *tǝmlǝnǝ jávorünǝi* 307.

[*tomp*] *Tǝmpǝs[ǝm]* Szarvasorrvár.

tǝmp domb T. 364.

tǝmpǝi: *nǝnrǝ sǝyl jǝrnǝ nǝss tǝmpǝi* erős mennydörgés gyanánt verődik oda 209.

[*tǝǝχ*] *tǝǝkh* pata K. 399.

tǝǝghǝl liliom T. 401.

toǝri sérinczhal K. 397.

tǝp: *joǝnk-tǝp-jǝ pǝrǝs* jégmerő szak és jégtörő vas K. 400. *joǝnk-tǝp* jégmerő szákháló K. 291.

tǝr-tǝwǝlǝp-tǝul *χurǝpei* a denevér szárnyához hasonlatosak 409.

[*tor*] *tǝr* kendő KL. 99. *tǝrǝj* KL. 99.

[*tǝrǝm*] *tǝrǝm-tǝr* az áldozattér fája 406. *tǝrǝm* T. 345. 404.

tǝrǝn durva 262.

tǝrǝj: *khǝtǝl-tǝrǝj* napszürkület K. 397.

tǝrǝs: *χǝtpǝn tǝrǝs at vǝrǝim* senkinek akadályt nem okozok 326.

[*tǝrǝs* arasz] P. 298.

tǝrǝsti akadályoz 386.

[*tori*] *sǝrǝj kǝtnǝl χǝt-tǝrǝltǝstǝ* a kardot kezéből ki-ejtette 172.

[*tǝsi*] *tǝsǝm* aszott 307.

[*tǝtǝxtǝi*] *tǝtǝxtǝi* támaszkodik 122. *tǝtǝmtǝxtǝi* 152.

[*tǝtǝltǝi*] *kit vis put tǝtǝltoǝlǝs* két kis üsttel készített (vegýtett, nedvesített) K. 291.

[*tǝti*] *visz* T. 345.

tǝtulǝxtǝi: *ilmiǝs tǝtulǝxtǝlǝt* erősen viaskodnak T. 353. 355.

tǝtulǝxtǝi: *ǝnǝm jǝw-tǝǝkwǝ tǝtulǝxtǝi* elég nekem ahhoz, hogy belőle ételem lehessen 44. (vö. *tǝuli*).

[*tquli*] elég 151. *tawä tqulèm il' jiw* ága megnőtt nedves fa 201.

[*tqumi*] *tautesli* rág 151.

[*lq̄xwē*] *tousän* szétszórta K. 379.

[*tqwēl'*] *tqul* bőr T. 370.

tqwi: *tquwēm* ásnak el engem K. 109.

tqwēp: *pors-tqwēp* szemét csomó 179.

tqwip: *q̄sā tqwip* hosszú nadrágfenekű 77.

[*noŋ-*] *towitē* fölakaszt T. 367.

tuzmä tető T. 404.

[*tüi*] *tüi* belép KL. 98. *tüi* id. 149.

[*tūjä*] *tūja-vās* tavaszi réce 48. *tūja q̄ar* tavaszi rénbika 48.

tuojä söl tavaszi kerczeréce KL. 90. *tūje poqlt* tavasztájt P. 104.

[*tujt*] *tōjt* hó T. 402.

tujt úri szán 328.

[*tulä*] *jüntsaŋtne tulätä* varró gyűszűjét 322. *qln tuläŋ nē* ezüst gyűrűs nő 386. *tulätal aŋi* gyűrűtlen leány 66. *tqläŋ* gyűrűs K. 396. *tulq* gyűrű T. 365.

[*tuläm*] *tulēm-lü* hizott ló 84.

[*tüli*] [*tqlmāntē*] lop T. 356.

[*tüli*] *ju-tqlqstül* behozta T. 368.

tülilēp színjáték 183. 186. 199. *tülilēp* id. KL. 244.

[*tülmay*] [*tölmoŋ*] *tolvaj* T. 345.

tump hegyköz 13.

tumrä tambura 153. 156. KL. 166.

[*tuñsi*] *tuñsi* KL. 87. *tōñsi* T. 357. áll. *nin puru-tōñsēn* védelmezd meg (állj vissza) nődet T. 348.

[*tuñsiŋ*] *tuñsēŋ* K. 399. *tōñsēŋ* T. 361. magas *tōñsiŋis* magasan T. 352.

[*tuñsüt*] *tuñsüt* KL. 87. *tuñsüt* KL. 102. magasságú

[*tüp*] *tüp* KL. 137. *tuop* KL. 90. evező.

tups-: *ajuw-tupsan* az ajtó küszöbre T. 401.

tur: *iŋm-it-tur* halotti tor KL. 117.

[*tur*] torok KL. 90. 98. T. 349.

[*tür tó*] *tür-qul* kárászhal 130. *tur-khul* id. KL. 132.

turi turujtas KL. 314.

turmēn sötét 33. 389.

[*tus*] *tūs* száj 151. *tus* KL. 92. *tōš* T. 356. 360. id.

tuŋmēn ellenséges KL. 117.

tuŋtēpāli megszúr 155.

tütal: *ŋol-pun tütal* szörszálkától át nem hatható KL. 157.

tüttēli: *am ti tüttēlāsēm ti* én léptem be hozzátok színjátékkal 234.

u

- [*uχ*] *uχäil* egyáltalán T. 359. *uχäitel* teljesen T. 360.
uχsail: *uχsail qriēn-jämēl* rézből való szérutágy T. 353.
uχsal rez T. 344. 345.
uilep: *sqr-uilep* lábszára emelkedő KL. 244.
uilatqlep: *näjär uilatqlep khalkhqnēm tukiŋin vqtstqñē a*
 fejedelem magához hívatta bölcseit (gondolkodó népét) T. 346.
uitēl: *lāntiŋ šariš al-uitēl* a táplálékos tenger alsó tája
 felől 173.
 [*ūjim part*] *ūjim* fenyves 255.
uklat-narēt a [ház] alapgerendái T. 403.
ulā: *ulā-alēs pāreltēp* a rénfogó kerítés csapdájának ugró
 fácskája 389. (vö. *ulā* kerítés).
ulām: *ulāmätēl* ruhájával 415. *ulamnē* ruhához 415. *ulāmanā*
 ruháit 415. *ulēmanā* ruháit 82.
ulēs-poqlā a fél állat KL. 311. (vö. *ul's*).
 [*ūli*] *sānēŋ aŋi žurēm ūli* nyírhéjdoboz bölcseiben fekvő
 leány három mulatságát 52.
 [*umi-as* üreg] *qsiŋ umi aŋnēŋ žiw* a nagy [vastag] üregű
 állalakú fát 92.
ūni ánya KL. 138. (vö. *āni'*).
 [*ūnlī*] *ūl ūntēlaytñē vārmēl* halotti áldozat 407. *nal uttilēm*
 lehelyezem KL. 90. *oqkw' qriētē uttēm kwāli-šumlekhi-[poqlēn]*
 egyazon időben épített házhoz és pajtához KL. 88. *jglē tē*
ūllāŋkwēt ím szeretkezésre aláhúzta K. 321. *tānān turmēn il-ōttuy*
lāustil megparancsolta, hogy csukják (ültessék) be őket a toronyba
 T. 346.
 [*ūnk*] nagybácsi KL. 138.
 [*ūñsās*] tompora *ūñsā* farát 222. *uñsūn* 173. id. *uñs-lōmt*
 tompora darabot KL. 313. *am ās napēntēl ūñsim at sēre'im*
 Hiszen te veled a faromat sem törölöm ki 61.
 [*upā*] *upanēm-pālt* sógoraimhoz 40. 41. *upēm* ipám K. 110.
 [*ur*] *urēm-ke žurēm ur* irányom szerint három irányban 78.
urā pajtát 263.
urām: *ñol urām* orr-nyereg Szv. 393.
urās: *paul tēnē jānγ' urās* Falu emésztő nagy veszedelmet
 238. 239.
 [*ūri*] *voril ūrilaytē'im* alig bírom magam tartani 62.
ūrčīγ czinke T. 401.
urt halottak szelleme 409.
 [*ūrtsi*] oszt *ūrtilēn* (præs.) 66. 67. *urte'in* (præs.) 67. *pal'*
urmitē'im szétvetitek (ketté osztjátok) 184.
 [*ūs*] *ūs* KL. 138. *uoš* KL. 102. 103. város, *ūseji* várost
 alapít KL. 138. *ūsūšilēm* ácsolok 266.

uq̄x täuti a tűzhely lángja T. 355.

uču: *učunēt m̄qn* szemérem test és herezacskó T. 403.

ūši: *tūlmayēn ti ūssēm am* a te gázságodat im én elbírtam 73.

ussam: *ti ussam namtēn xot-punāln* az efféle bolond gondolatodat féltretedd 26.

ūsti: *ti tēpēy Tumen ulttē ūstwāsēm* Ezen a táplálékos Tumenen át átvittek KL. 88.

ūsuwli: átlép 416. (*ūsil* = lépés).

v

[*va'i*] erő, *vouy* T. 351.

[*vā'i*] *vāsinti* meglát 60. 64. *at vamlēn* nem láttál 55. (vö. *vām* szemlélet).

[*vāj*] *vajkayēm* botoskáimat 42.

valēm velő 409

vāykhāti: *takkāt sārkin vāykhāti* egy magában legelésző ester réntehén 142. 143.

[*vāykarin*] *vāykrin ūolpa* horgas orrú 296.

[*vāyki*] *taw la'ilān vāy kēlmatnē rētēl* mintha az ő lábába botoltál volna meg. 327.

[*vāntti*] *vāntāls* vándorútra indult 81. *vāntlēmā* 82. (part.) *vāntluykwē* 82. (inf.) *vāntayti* vonul 48. *voq̄nti* vezet KL. 99.

vāpi: *sopēr-vāpi* süketfajd ülögödre 393.

[*vāps*] *vōpsētātēl* vejével K. 376.

[*vāri*] *vari* készít 3. *el-vārawē* elajánlják 405.

[*vārmēl'*] ajánlás 405. *mōt vārmēl'ēl ālnē nē* a másállapotban levő nő 405.

vārsin: *nālīy vārsin suj* zörgés-ropogás zaja 244.

vartāk szőnyeg KL. 107.

[*vās*] vadrécze 11.

[*vassi'*] *vāsi'* többé 55. *vāssi' pī'* legkisebb fia 220. 221. 229.

[*vāta*] *vāta-γum* kereskedő 19. 64. *vata-γum* id. 331. — *vātalayti* kereskedik 324.

vāitū vékony KL. 133. 135. (vö. *vouta*).

vājēs: *tailēy vājēs* bő adó KL. 111.

vārsēyxtē: *ki' kāptāru vārsēyxtst* két galambbá változott T. 364.

vārsēy: *tāptē-vārsēy* sárga cinke K. 109. 397. KL. 100.

vātēnti: *vātēntayti* felöltik hótalpaikat KL. 315.

vēlātūtā vagdalkozik 14.

[*vēlt*] *vēlt arcz* 27. *vēltēl* arczczal 30.

vēyēr: *aju-vēyēr* ajtókapocs T. 403. harapófogó T. 355. 356.

[*vēškēt*] *vēškēt* becsületes 333.

vinovot: am *ēli-pālēt vinovot vārsēm* én bünt cselekedtem előttem 72.

[*vit*] *vit* víz K. 267. *wüt* id KL. 90.

vit-vit: *ānt narpä kit vit-vit* a szarvból készült fogóivú két vedret 271.

voxi: *poripanükwēt voxe'it* békák kuruttyolnak 35.

[*vax*] *šés voxi* tiszta ezüst 205.

vāxri kapaszkodik (streben) KL. 117.

[*vāxti*] *vōkhoten* verekedsz T. 352. *vākhqtst* verekedtek T.

355. *vaxxqts* verekedtek T. 349. *vaxxqtuy* verekedni T. 349.

vaxxqten verekedjél meg T. 348. — *vaxtēy nāl* a kilőtt nyíl KL.

92. — *ju-vaxtjqtus* bedobatott T. 353. *vaxtqlsēm* odadobtam T.

355. *vaxtēm* (part.) T. 355. *vaxtēstēl* dobta T. 363. *vaxtqū* (pass. præs.) K. 399.

voikēn: *voikēn-lqtāl voikēm lqlwēs* gunya-foltjával foltozták a gunyám 256. *darócz* 269.

[*vōj*] *vōj* KL. 92. *vuoj* K. 267. *vāj* T. 356. *vaj* T. 404. *zsr̄.*

vōjā: *kapeza* KL. 136. *sarēn tauļ vojil voarqū* daróczból varnak neki kapezát KL. 157.

[*vōl*] folyó fordulója] *vōl* folyóvonal 9. 11. 21.

[*volēp*] *tūjā sāl volēpnē jqt at tārāti* tavaszi csörgöréczéhez való csontnyílnak az íj nem enged 230. *volēpnē* id. 230.

voli: *sali-voli* csillogó-villogó 388. (vö. *voliti*).

voli-qol khousēy rüdvégi lengő K. 396.

valtešti lekapargat KL. 312. (vö. *vōlti*).

[*vonē*] *vōnē* ül T. 352. *vonlan* ülsz K. 110.

[*vōnkhī*] *vānghasaxtēt* vágódnak (a földre) T. 363.

vōngol fatuskó T. 402.

vāni hegyi erdő P. 104. *vānekē* erdőcske P. 104.

[*vānyā*] *vōnykhā* gödör KL. 167. 165. *vānqhā* id. T. 347.

[*vōntēr*] *voantērt* vidra K. 397.

[*voqnēp*] *vānpēl* horoggal T. 351.

voqnēs: *voqnēs-kvallā* vezető-gyeplője KL. 167.

vop-. *sam-vopiŋ* bűvös szemű 409. *sam-voptal* szembűvőség nélküli 409.

[*vōr*] *vār* erdő 364.

vor: *pum-vor* szénarend K. 400.

[*vorāti*] *vārāti* követel KL. 134.

[*vorān*] *vorqnēn* istállóba T. 368.

vorāp magtörő holló 297. *vārēp* id. K. 399.

vorēy: *vass vorēy pānk lomē* legderekabb fő lovat K. 377.

vōrkhqtal dajkaskodik T. 368.

[*ju*]-*vōrāntil* haza-várja T. 356.

vorsti: *kirsti-vorsti xāp-kuotēlt* zörgő, zajgó a ladik közepén 386.

[*vōrti*] *vort-ānt-puḡk* kemény szarvú fő 270.

vortē ā vum osztályrészemet nem veszem el T. 370.

vārtēx szőnyeg K. 377.

[*vorti* vöröslík] *χātél vortém vorti ma'il* naptól barnított barna mellű 50.

vortiy: *kēr χāsnāp mā-χar-ānt vortiy χūrēm jāt* vasrúgó-szeres, mammutcsont hajtószeres három ijja 171.

vorttu: *sāli posnē χūrēm vorttu rēn űzō* három kis őrző-ebem 35.

vosā L. *rūtā-vosā*.

voš'i fasz 55. 298.

[*vōšēx*] *vošlaynē* sárba 321.

[*vošrēm*] vörösbarna 6.

[*voss*] *vqss* leg- (superlat.) T. 377.

vostroy bőrtön K. 109.

vāt szél T. 348. (vö. *vōt*).

votā: *am kis-votā kit jqsā* én a lábkarikás két hótalpat 129.

votēmti: *ānt-juyērān pusēn votēm tawāst* szarubunkós nyila mind eltörülte [a föld színéről]. 174.

voti: *puḡkēm jolāl votawē arczomat* simogatják 21. (vö. *votēnti*). *vqtox* (inf.) id. K. 373.

[*vōti*] *vōt vōti, porsēt vōtyēsławēt* a szél fú, a szemetet fölkapja 389.

votkā votka 279.

[*votkēs*] *votkiš* vizi szörnyeteg K. 397.

vqutayti bög 139.

[*voutā*] *voutā* vékony 77. 78.

[*wūir*] *wūr vér* KL. 161. vörös KL. 107. *vīrēn* véres K. 110.

vunnql liszt[ből] T. 364.

vūri: *vūrēm vuil* várokoztomban P. 105. (vö. *ūri*)

vuš kicsi T. 362. (vö. *viš*).

vušmēn borús P. 104.

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.

A M. Tud. Akadémia kiadásában megjelentek:

Asbóth Oszkár dr. A hangsúly a szláv nyelvekben	1.60
Bálint Gábor. Jelentése Oroszország és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. Melléklet: 5 khálmik dana hangjegye	—40
— Kazáni-tatár nyelvtanulmányok. 3 füzet. Egy-egy füzet	2.—
Ballagi Mór. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a Nyelvőr	—40
— Baronyai Deesi János és Kis-Viczay Péter közmondásai	—20
— Nyelvünk újabb fejlődése	—40
Brassai Sámuel. A magyar bővített mondat	—60
— A mondat dualismusa	1.20
— A neo- és palaeológia ügyében	—60
— Commentator commentatus. Tarlózatok Horatius szatiráinak magyarázóí után	—80
— Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virg. Aeneise II. könyvére. Különös tekintettel a magyarokra	—80
— Szórend és accentus	—80
Budenz József. A németországi philologok és tanférfiak 1874-ben Innsbruckban tartott gyűléséről	—30
— Az ugor nyelvek összehasonlító alakтана. Három füzet	4.80
— Egy kis viszhang Vámbéry Armin úr válaszára, vagyis «A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet» című II. értekezésére	—40
— Erdei- és hegyi-cseremiszt szótár. (Vocabularium cseremissicum utriusque dialecti.) Főleg Reguly cseremiszt szógyűjteményéből és az Ujtestamentum cseremiszt fordításából	1.—
— Magyar-ugor összehasonlító szótár. (Lexicon Linguae Hungaricae cum Linguis Ugricis comparatae.) 3., 4. és 5. füzet. Egy-egy füzet	2.—
— Moksa- és erza-mordvin nyelvtan	1.—
— Podhorszky Lajos magyar-sínai nyelvhasznosítása	—20
Fábián István. Finn nyelvtan	1.—
Finály Henrik. A beszercezi szószedet. Latin-magyar nyelvemlék a XV. századból	—
— Az eredeti kéziratból kiadta, értelmező jegyzetekkel kísérte és teljes számúmatókat készített hozzá	4.—
— Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez	—40
Gedeon Alajos dr. Az alsó-metenzéfi német nyelvjárás hangtana	1.50
Genetz Arwid dr. Orosz-lapp utazásomból	—40
Goldziher Ignác dr. A buddhizmus hatása az iszlámra	—80
— A muhammedán jogtudomány eredetéről	—20
— A nemzetiségi kérdés az araboknál	—60
— A pogány arabok költészetének hagyománya	1.20
— A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében, összehasonlítva a keleti arabokéval	1.—
Jelentés a M. T. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről, tekintettel a nyomdaviszonyokra keleten	—40
Palesztina ismeretének haladása az utolsó három évtizedben	—80
Halász Ignác. Svéd-lapp nyelv V: Népköltési gyűjtemény a pite lappmark arjeplogi egyházkerületéből. Gyűjtötte s magyar fordítással, jegyzetekkel ellátta	6.—
— Svéd-lapp nyelv VI: Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesuandói lapp szójegyzékkel	3.20
Hunfalvy Pál. A kondai vogul nyelv. A Popov G. fordításának alapján	6.—
— A Kún- vagy Petrarca-codex és a kúnok	—60
— A M. T. Akadémia és a szuoimi irodalmi társaság	—40
— A számlálás módja és az év hónapjai	—40
— Az orientálistáknak Londonban 1874-ben tartott nemzetközi gyűléséről	—30
Imre Sándor. Nyelvtörténelmi tanulások a nyelvújításra nézve	1.20
Joannovics György. Az ik-es igékről	—80
— Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez	—60
— Ertsük meg egymást. (A neológia és orthológia ügyében)	—60
— Szórendi tanulmányok I. rész	—60
— Ugyanaz II. rész	—80
Kazinczy Ferencz levelezései. Közzéteszi dr. Váczy János I—XV. köt.: 1763—1818-ig. Minden kötet ára 10 korona. A II. köteté	12.—
Kégl Sándor dr. A perzsa népdal	—90
— Tanulmányok az ujabkori perzsa irodalom történetéből	3.—
Kunos Ignác dr. Három karagöz-játék	2.—
— Kis-Azsia török dialektusairól	—90
— Naszreddin Hodsa tréfái. Török (kis-ázsiai) szövegét gyűjtötte, fordítással és jegyzetekkel ellátta	3.—
— Oszmán-török népköltési gyűjtemény. Két kötet	10.20
— és Munkácsi Bernát dr. A belviszonyragok használata a magyarban	1.—

Gróf Kuun Géza. A kúnok nyelvéről és nemzetiségéről	—80
— A sémi magánhangzókról	—75
— Adatok Krim történetéhez	—40
— Codex Cumanicus. Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum primum ex integro edidit, prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit	10.—
Lindenschmidt Mihály. A verbázi német nyelvjárás	—90
Lugossy József. Hangrendi párhuzam ezer példában	—20
Mayr Aurél dr. A lány aspiraták kiejtéséről a zendben	—20
— Az úgynevezett lány aspiraták phoneticus értékéről az ó-indben	1.20
Melich János. A gyöngyösi latin-magyar szótár-töredék. Veress Ignác másolata felhasználásával közrebocsátotta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta	5.—
— Melyik nyelvjárásból valók a magyar nyelv régi német jövevényszavai. (A középfrank nyelvjárás térképével)	1.20
— A brassói latin-magyar szótár-töredék	—60
Molnár Albert. (Szenczi-) naplója, levelezése és irományai. Jegyzetekkel ellátta Dézsi Lajos, Hasonmással	9.—
Munkácsi Bernát. Árja- és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet: Magyar szójegyzék s bevezetésül: A kérdés története	12.—
— Budenz József emlékezete	1.20
— V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	3.—
— Kiegészítő füzet	6.—
II. kötet: Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
III. kötet: Medveénekek. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	10.—
IV. kötet: Életképek. Sorsénekek, vitézi énekek, medveünnepi színjátékok, állaténekek, mesék, találós mesék, néprajzi apróságok, földrajzi névjegyzék. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján	8.—
— Votják népköltészeti hagyományok	4.—
— Votják szótár. 4 füzet	16.—
Nyelvemlékek. Régi magyar — Kiadta a M. T. Társaság IV. kötet. Első osztály: Guary-codex	2.—
Második osztály: Egyházi vegyes könyv. (Winkler-codex)	3.—
V. kötet: A Jordánszky-codex bibliafordítása. Sajtó alá rendezte és kinyomatta Toldy Ferencz. A kész nyomtatványt az eredetivel összehasonlítta, a Csemez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta Volf György	12.—
Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Szerkesztik: Budenz József, Szarvas Gábor és Szilády Aron. Közzéteszi Volf György. Tartalma:	
I. kötet: Bécsi-codex. — Münchener-codex	4.—
II. kötet: Veszprémi-codex. — Peer-codex. — Winkler-codex. — Sándor-codex. — Gyöngyösi-codex. — Thewrewk-codex. — Kriza-codex. — Bod-codex	4.—
III. kötet: Nagyszombati-codex. — Szent-Domokos-codex. — Virginia-codex. — Közzéteszik: Komáromi L. és Király Pál	4.—
IV. és V. kötet: Erdy-codex. Egy-egy kötet	4.—
VI. kötet: Tihanyi-codex. — Kazinczy-codex. — Horvát-codex	4.—
VII. kötet: Ehrenfeld-codex. — Simor-codex. — Cornides-codex. — Szent-Krisztina élete. — Vitkovics-codex. — Lányi-codex	4.—
VIII. kötet: Szent Margit élete. — Példák könyve. — Könyvecske a szent apostoloknak méltóságáról. — Apor-codex. — Kulcsár-codex	4.—
IX. és X. kötet: Érsekújvári-codex. Egy-egy kötet	4.—
XI. kötet: Debreczeni-codex. — Gömöri-codex	4.—
XII. kötet: Döbrentei-codex. — Teleki-codex	4.—
XIII. kötet: Festetics-codex. — Pozsonyi-codex. — Keszthelyi-codex. Miskolczi-töredék	4.—
XIV. kötet: Lobkovitz-codex. — Batthyányi-codex. — Cseh-codex	4.—
XV. kötet: Székelyudvarhelyi codex. — Guary-codex. — Nádor-codex. — Lázár Zelma-codex. — Birk-codex. — Piry-hártya.	6.—

*Megrendelhetők a M. Tud. Akadémia könyvkiadóhivatalában
Budapest, V., Akadémia-utca 2. sz.*